

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA VAN

Doktora Tezi

Şeyhmus BİNGÜL

ANKARA-2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA VAN

Doktora Tezi

Şeyhmus BİNGÜL

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Bekir KOÇ

ANKARA-2018

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

Şeyhmus BİNGÜL

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA VAN

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Bekir KOÇ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Bekir KOÇ

Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU

Prof. Dr. Cenk REYHAN

Prof. Dr. Hamiyet Sezer FEYZİOĞLU

Prof. Dr. Selda KILIÇ

İmzası

Tez Sınavı Tarihi: 06.11.2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim .(...../...../2018)

Şeyhmus BİNGÜL

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
TABLolar	v
KISALTMALAR.....	x
ÖNSÖZ	xiv
KONU ve KAYNAKLAR.....	xvii
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM.....	18
TANZİMAT MODERNLEŞMESİ VE İDARİ DÜZENLEMELER	18
1.1. Tanzimat Döneminde Osmanlı Taşrasında Yapılan İdari Düzenlemeler ve Vilayet Nizamnameleri	18
1.2. II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Merkezileşmesi ve Taşra Yönetimi	41
1.3. Van'ın Osmanlı Yönetimine Geçiş Süreci ve XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar İdaresi.....	55
1.4. XIX. Yüzyılda Genel Hatlarıyla Van ve Çevresinin Siyasi Coğrafyası.....	63
II. BÖLÜM.....	75
İDARİ TAKSİMAT	75
2.1. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van'ın İdari Taksimatını Etkileyen Hususlar ..	75
2.2. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van'ın İdari Taksimatı.....	90
2.3. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van Yöneticileri ve Yerel İktidar Mücadelesi	105
2.4. Vilayet Nizamnamelerinin Yaygınlaştırılma Döneminde Van'da Yönetim	116
2.5. II. Abdülhamid Döneminde Van'da Yönetim	120
III. BÖLÜM.....	133
DEMOGRAFİK YAPI	133
3.1. Van Nüfusunu İhtiva Eden Kaynaklar: İstatistiklere Dair Sınırlılıklar	133
3.2. Van'da Nüfus Sayımının Yapılmasında Uygulanan Yöntemler	135
3.3. XIX. Yüzyılda Van'ın Nüfus Kayıtları	147
3.3.1. 1836 Yılı Nüfus Defterleri ve Genel Özellikleri	150
3.3.2. Van Merkez Mahalleleri Nüfus Defteri	152
3.3.3. Van Merkezine Bağlı Köylerin Nüfusu	155
3.3.4. Van Kazaları ve Nahiyelerinin Nüfusu	157
3.4. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van'ın Nüfusu	161
3.5. Göçler	177
3.5.1. Ekonomik Temelli Göçler	177

3.5.2.	Zorunlu Göçler	179
3.6.	Van ve Çevresine Yapılan Muhacir İskanı ve Adaptasyon Süreçleri	188
3.7.	Mahalle ve Köy Hayatı	207
IV.	BÖLÜM	220
	TANZİMAT ve VAN'DA KURUMSALLAŞMA	220
4.1.	Osmanlı'da Yönetim Sistemi Dâhilinde Kurulan İdare Meclisleri ve Van	220
4.2.	Van İdare Meclisinin Yürüttüğü Faaliyetler ve İktidar Mücadelesi	226
4.3.	Belediyeçilik	231
4.3.1.	Belediyeçiliğin Van Vilayetinde Kuruluş Süreci ve Belediye Memurları ...	235
4.3.2.	Belediyenin Bütçesi ve Beledi Hizmetlerin Önündeki Engeller	242
4.3.3.	Belediye Gelirlerinin Hazine Tarafından Kontrolü ve Memur Maaşlarına Etkisi	253
4.4.	Ulaşım	260
4.4.1.	Karayolu Ulaşımı	260
4.5.	Posta ve Telgraf	272
4.5.1.	Van'da Postacılık Faaliyetleri ve Telgraf Hatlarının Kuruluş Aşaması	272
4.5.2.	Van'da Telgraf Hatları	277
4.5.3.	Van Vilayeti Telgraf ve Posta Müdürlüğü Memurları	283
4.6.	Göl Taşımacılığı	288
4.6.1.	Van Gölünde Ulaşım	288
4.6.2.	Özel Girişimciler Aracılığıyla Vapur İşletmeciliği Teşebbüsü	292
4.6.3.	Devlet Aracılığıyla Vapur İşletmeciliği Teşebbüsü	299
4.7.	Sağlık	304
4.7.1.	Van'da Sağlık Örgütü ve Hastalıklar	304
4.7.2.	Van Vilayetinde Koleranın Yayılması	309
4.7.3.	Koleranın Kontrol Altına Alınması İçin Başvurulan Tedbirler	313
4.7.4.	Hayvan Hastalıkları	318
4.8.	Doğal Afetler	320
4.8.1.	Depremler	321
4.8.2.	Sel, Dolu, Çığ ve Yangın	323
4.8.3.	Kuraklık ve Kıtlık	326
4.8.4.	Kıtlıklar ve Asayiş Problemleri	331
4.9.	Eğitim	338
4.9.1.	Tanzimat ve Eğitim Alanındaki Faaliyetler	338

4.9.2.	Tanzimat Yenilikleri Çerçevesinde Van'da Eğitim: Modernleşmenin Simgesi Olarak Rüşdiyeler ve İptidai Mektepleri	342
4.9.3.	Van'da İdadi Mekteplerin Kurulmasına Dair Çabalar	359
4.9.4.	Ermeni Mektepleri	362
4.9.5.	Nesturi Mektepleri	373
4.9.6.	Misyoner Mektepleri	374
4.9.7.	Van Maarif İdaresinin Karşılaştığı Problemler ve Alınan Önlemler.....	378
V.	BÖLÜM.....	389
	AŞİRETLER.....	389
5.1.	XIX. Yüzyılda Van Aşiretleri.....	389
5.2.	Aşiretlerin İskânı	400
5.3.	Aşiretlerin Sebep Olduğu Olaylar ve Alınan Önlemler.....	412
5.4.	Aşiretler ve Ermeniler	427
5.5.	Aşiretler ve Nesturiler	433
VI.	BÖLÜM.....	444
	ERMENİ MESELESİNİN VAN'A YANSIMASI ve ANADOLU ISLAHATI.....	444
6.1.	Vilayat-ı Sitte Islahatına Giden Süreçte 1896 Van İsyanı	444
6.2.	Vilayat-ı Sitte Islahatına Gidilen Süreçte Van'ın Kalkınmasına Dair Tespitler 467	
6.3.	Vilayat-ı Sitte Islahatı ve Van	477
VII.	BÖLÜM.....	501
	İKTİSADİ HAYAT	501
7.1.	Van'ın Mali Kaynakları ve Kaynakların Kontrolü	501
7.2.	Tarım ve Hayvancılık	510
7.3.	Cizye ve Bedel-i Askerlik.....	524
7.4.	Madenler	531
7.5.	Tuz	538
7.6.	Tütün.....	545
7.7.	1896 Mali Krizi: Memur ve Ahalinin Geçim Sıkıntısı	547
7.8.	Sanayi ve Ticaret	558
7.9.	Vakıflar	566
	SONUÇ.....	571
	KAYNAKÇA	579
	EKLER	630
	ÖZET	634

ABSTRACT 635

TABLÖLAR

Tablo 1. 1864 Vilayet Nizamnamesine Göre Yönetim Organları.....	28
Tablo 2. 1871 Düzenlemesi ve Yönetim Birimleri.....	31
Tablo 3. (Harita) XIX. Yüzyılda Van Vilayetinin Sınırları (Van Sancağı).....	65
Tablo 4. Van'ın 1856 Yılı İdari Taksimatı.....	90
Tablo 5.1868 Yılında Van'ın İdari Taksimatı.....	92
Tablo 6. 1870-1876 Yılları Arası Van Sancağı.....	92
Tablo 7. 1878 Nahiye Teşkilatına Göre Tasarlanan İdari Taksimat.....	94
Tablo 8. 1878 Nahiye Teşkilatına Göre Tasarlanan İdari Taksimat(Devam).....	94
Tablo 9. 1878 Nahiye Teşkilatına Göre Tasarlanan İdari Taksimat (Devam).....	95
Tablo 10.1878 Nahiye Teşkilatına Göre Tasarlanan İdari Taksimat (Devam).....	95
Tablo 11. 1879-1880 Yılları Arasında Van Vilayeti'nin İdari Taksimatı.....	96
Tablo 12. Van Vilayetinin İdari taksimatı (1883).....	97
Tablo 13. 1889 Yılı İdari Taksimatı.....	100
Tablo 14. Van ve Hakkâri Kazalarına Bağlı Nahiye ve Köylerin Sayısı (1889).....	100
Tablo 15.Van Sancağına Bağlı Kazalar (1889).....	101
Tablo 16. Hakkâri Sancağına Bağlı Kazalar (1889).....	101
Tablo 17. 1893-1900 Yılları Arasında Van Vilayetinin İdari Taksimatı.....	102
Tablo 18. Van Sancağı Mesafe Tablosu.....	104
Tablo 19. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van İdarecileri.....	107
Tablo 20. Van Sancağına Tabi Kazalara Atanan Müdürler.....	114
Tablo 21. 1836 Yılı Van Eyaleti Nüfus Defterleri.....	151
Tablo 22.1836 Yılı Nüsuf Defterlerine Göre Van'ın Merkez Mahallelerinin Hane ve Nüfus Miktarı.....	152
Tablo 23. 1836 Yılı Nüfus Defterlerine Göre Van'ın Merkez Mahallelerinin Resmi Görevlileri (İmam ve Muhtar).....	153

Tablo 24. 1836 Yılı Nüfus Defterlerine Göre Van'ın Merkez Mahallelerindeki Meslek/İşçi/Esnaf Grupları.....	154
Tablo 25. 1836 Yılı Nüfus Defterlerine Göre Van Merkezine Bağlı Gayrimüslim Köylerin Hane ve Nüfus Miktarı.....	155
Tablo 26. 1836 Yılı Nüfus Defterlerine Göre Van Merkezine Bağlı Müslüman Köylerin Hane ve Nüfus Miktarı.....	156
Tablo 27. 1836 Verilerine Göre Kaza ve Nahiye Nüfuslarının Karşılaştırmalı Listesi	159
Tablo 28. 1836 Yılı Nüfus Defterlerine Göre Van'a Bağlı İdari Birimlerin Mahalle/Köy Sayısı	160
Tablo 29. Hurşid Paşa'ya Göre Van'ın Nüfusu (1848).....	161
Tablo 30.1871-1875 Yılı Salnamelerine Göre Van Sancağı Erkek Nüfusu.....	162
Tablo 31. Seyyah Lynch'e Göre Van'ın Nüfusu.....	164
Tablo 32. 1878 Nahiye Teşkilatı Defterlerine Göre Van Kazasının Nüfusu.....	165
Tablo 33. 1878 Nahiye Teşkilatı Defterlerine Göre Kazaların Nüfusu.....	165
Tablo 34. Mirza Musa Han Tabatayi'ye Göre Van Merkez Mahalleleri ve Dini Mensubiyete Göre Hane Sayısı.....	166
Tablo 35. Mirza Musa Han Tabatayi'ye Göre Van'ın Sancağına Bağlı Kazaların Köylerinin Nüfusu	167
Tablo 36. Mirza Musa Han Tabatayi'ye Göre Hakkâri Sancağına Bağlı Kazaların Köylerindeki Nüfus	168
Tablo 37. Mirza Musa Han Tabatayi'ye Göre Van Sancağındaki Meskun Aşiretler, Reisleri ve Nüfusları	168
Tablo 38. Mirza Musa Han Tabatayi'ye Göre Van Sancağındaki Göçebe Aşiretlerin Çadır Sayısı ve Nüfusu.....	169
Tablo 39. Mirza Musa Han Tabatayi'ye Göre Hakkâri Sancağındaki Göçebe Aşiretlerin Bulunduğu Mevki, Çadır Sayısı ve Nüfusu.....	170
Tablo 40. Mirza Musa Han Tabatayi'ye Göre Hakkâri Sancağındaki Meskûn Aşiretler, Reisleri ve Nüfusları	170
Tablo 41. Mayewski'nin Nüfus Verilerine Göre Van Nüfusu (Hane Olarak)	170

Tablo 42. Mayewski'nin Hane Esaslı Nüfus İstatistiğinin Kişi Karşılığı	171
Tablo 43. 1890 Yılı Verilerine Göre Van Nüfusu.....	172
Tablo 44.Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Cetvellere Göre Van'ın Nüfusu (1893).....	173
Tablo 45. Van Sancağı Nüfus Verileri (1896).....	174
Tablo 46. Hakkâri Sancağı Nüfus Verileri (1896)	174
Tablo 47. Van Vilayet Salnamesine Göre Van'ın Nüfusu (1897).....	175
Tablo 48. Hakkâri Sancağının Nüfusu (1900).....	176
Tablo 49. Van Vilayeti Dışına Giden Erkeklerin Yaptığı İşler (1838-1840)	178
Tablo 50. 1877 Vukuat Cetveline Göre Van'da Yapılan Gasp	182
Tablo 51. Muhacirlerin İskânı İçin Tespit Edilen Boş Araziler	202
Tablo 52. Van'ın Müslüman Mahalleleri (1836).....	208
Tablo 53. 1838-1843 Yılları Arasında Ceride Defterlerine Göre Van Mahalleleri.....	209
Tablo 54. Mirza Musa Han Tabatayi'ye Göre 1888'de Van Mahalleleri	210
Tablo 55. Mayewski'nin İstatistiklerine Göre 1899'da Van Mahalleleri.....	210
Tablo 56. Van Sancağı İdare Meclisi Görevlileri (1870-1876).....	224
Tablo 57. Van Vilayeti İdare Meclisleri (1897)	225
Tablo 58.Van Vilayeti Kazalarının İdare Meclisleri	225
Tablo 59. 1871-1876 Yılları Arasında Van Sancağı Belediye Meclisi	240
Tablo 60. 1897'de Van Belediyeleri ve Görevlileri	241
Tablo 61. 1881 Yılı Belediye Gelir-Gider Cetveli	254
Tablo 62. 1886 Yılı Van Belediyesi Gelir-Gider Cetveli.....	255
Tablo 63.Van Belediyesi 1895 Yılı Gelirleri.....	257
Tablo 64. Van Belediyesi 1895 Yılı Giderleri.....	257
Tablo 65. Hamid Paşa'nın Valiliği Esnasında Yapılan Yol ve Köprüler	266
Tablo 66. Van-Şatak Arası Telgraf Hattı Bütçesi (1897).....	281
Tablo 67. Telgraf Hattında Kullanılan Malzemenin Nakliye Ücreti (1897)	282
Tablo 68. Van Vilayeti Telgraf Hattı (1897).....	283
Tablo 69. Van Vilayeti Posta ve Telgraf Dairesi Memurları	284
Tablo 70. Van Gölünde İnsan Taşımacılığı Ücret Tarifesi	294

Tablo 71. Van Gölünde Hayvan Nakliye Tarifesi.....	294
Tablo 72. Şakir Paşa'nın Vapur Yapımı İçin Tasarladığı Bütçe	302
Tablo 73. Van Medreseleri (1900)	343
Tablo 74. 1896 İtibariyle Van'da Bulunan Rüşdiye Mektepleri	346
Tablo 75. 1900 Yılı İtibariyle Van Vilayetindeki Müslüman Okulları	358
Tablo 76. Van'da Kurulması Planlanan İdadi Mektebin Programı	360
Tablo 77. 1896 Yılı Verilerine Göre Van'daki Ermeni Mektepleri	366
Tablo 78. 1900 Yılı İtibariyle Van Vilayetinde Ermeni Okulları.....	367
Tablo 79. Van Vilayetindeki Nesturi Mektepleri	373
Tablo 80. XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Van Vilayetinde Kurulan Okullar.....	385
Tablo 81. Hamidiye Süvari Alaylarındaki Van Aşiretlerinin Listesi	400
Tablo 82. 1860'ta İskân İçin Aşiret Reislerine Bağlanan Maaş	405
Tablo 83. Vilayat-ı Sitte Islahat Projesinin İçeriği	480
Tablo 84. Vilayat-ı Sitte Islahatı Dâhilinde Ataması Yapılan Gayrimüslim Kaymakam Yardımcıları.....	496
Tablo 85. 1860 Yılı Masraf Defterine Göre Van Sancağındaki Harcamalar	504
Tablo 86. Van'daki Aşiret Reislerine Ödenen Maaşlar (1860).....	505
Tablo 87. Van Sancağının Öşür Gelirleri	506
Tablo 88. Van Sancağının Merkez Mahalle ve Köylerinin Mükellef Olduğu Vergi Miktarı (1853/1854)	507
Tablo 89. Van'a Bağlı Kazaların Mükellef Olduğu Vergi Miktarı (1853/1854)	508
Tablo 90. Van Aşiretlerinin Mükellef Olduğu Vergi Miktarı (1853/1854)	508
Tablo 91. Van'ın Hububat ve Nebatat Cetveli (1871).....	512
Tablo 92. 1871 Yılı Hayvan Cinsi ve Miktarı	514
Tablo 93. Tosun Paşa'nın Hakkâri Sancağındaki İleri Gelenlere Verdiği Hediyeler	520
Tablo 94. 1896 Yılı Van Vergi Kalemleri.....	523
Tablo 95. Van Vilayet Salnamesine Göre 1897'de Van Vilayetinin Gelir ve Giderleri	523
Tablo 96. Van Sancağına Tabi Mahallelerin Cizye Miktarı (1852).....	525
Tablo 97. Van Sancağına Tabi Köylerin Cizye Miktarı (1852)	526

Tablo 98. Van Sancağına Bağlı Kazaların Cizye Mükellefi Sayısı (1852/1853).....	528
Tablo 99. Van Vilayetinde Bulunan Madenler.....	536
Tablo 100. Van İsyanından Sonra Kazalarda Meydana Gelen İhtiyaçlara Dair Liste	550
Tablo 101. Van'daki Su Yollarının Açılmasına Harcanan Masraf Kalemi.....	557
Tablo 102. XIX. Yüzyılda Van Sancağında Bulunan Vakıflar	568

KISALTMALAR

A.M.	Sadaret Müteferrik Evrakı
A.AMD	Sadaret Âmedi Kalemi Evrakı
A.DVN	Sadaret Divan Kalemi Evrakı
A.DVN.MKL	Sadaret Divan Mukavelenameler
A.DVN.MHM	Sadaret Divân-ı Hümayûn Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT	Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı
A.MKT.DV	Sadaret Mektubî Kalemi Devaî Evrakı
A.MKT.MHM	Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı
A.MKT.MVL	Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı
A.MKT.NZD	Sadaret Mektûbî Kalemi Nezaret ve Devâir Evrakı
A.MKT.UM	Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Evrakı
AYN.d.	Ayniyat Defteri
B.	Recep
BEO.	Babıali Evrak Odası
BH.	Bahriye
bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cemaziyyel Ahir
Ca.	Cemaziyyel Evvel
C.DH	Cevdet Dahiliye
C.ML	Cevdet Maliye
DA.	Divan-ı Ahkam-ı Adliye
DH.	Dahiliye Nezareti
DUİT.	Dosya Usulü
FO.	Foreign Office
EV.d	Evkaf Defterleri

H.	Hicri
HAT	Hatt-ı Hümayun Evrakı
HR.	Hariciye Nezareti
HUS.	Hususi
İ.A	İslam Ansiklopedisi
İ.D	İdare
İ.DH	İrade-i Dahiliye
İ.DUİT	Dosya Usulü İrade
İ.ML	İrade Maliye
İ.MMS	İrade-i Meclis-i Mahsus
İ.MSM	İrade-i Mesâil-i Mühimme
İ.MVL	İrade-i Meclis-i Vala
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
KK.d.	Kamil Kepeci Defterleri
L.	Şevval
M.	Muharrem
MF.	Maarif Nezareti
MKT.	Mektubi Kalemi
ML.CRD.d	Maliye Nezareti Ceride Odası Defterleri
ML.MSF.d	Maliye Nezareti Masraf Defteri
ML.VRD.CMH.d	Maliye Nezareti Varidat Muhasebe Cizye Defterleri
ML.VRD.d	Maliye Nezareti Varidat Defteri
MV.	Meclis-i Vükela Mazbataları
MVL	Meclis-i Vâlâ
N.	Ramazan
NA.	National Archive
NFS.d	Nüfus Defterleri
No.	Numara
R.	Rebiül Ahir

Ra.	Rebiül Evvel
s.	Sayfa
S.	Safer
SYS.	Siyasi
Ş.	Şaban
ŞD.	Şura-yı Devlet
ŞFR.	Şifre
TCTA	Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TFR.I.M	Rumeli Müfettişliği Mütferrika Evrakı
TH	Tahrirat
TMIK.M.	Tesr-i Muamelat Komisyonu
TMIK.S.	Tesr-i Muamelat Komisyonu
TTK	Türk Tarih Kurumu
TO	Tercüme Odası Evrakı
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
vol.	Volume
Y.A.HUS.	Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y.A.RES.	Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı
Y.EE.	Yıldız Esas Evrakı
Y.EE.d.	Yıldız Esas Defterler
Y.MTV.	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.A.	Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı
Y.PRK.ASK	Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.AZJ.	Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal
Y.PRK.AZN	Yıldız Prk. Ev. Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı
Y.PRK.BŞK.	Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.DH.	Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı

Y.PRK.HR.	Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.KOM.	Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı
Y.PRK.MYD	Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi
Y.PRK.OMZ.	Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı
Y.PRK.SRN.	Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık Evrakı
Y.PRK.ŞD.	Yıldız Perakende Evrakı Şura-yı Devlet Maruzatı
Y.PRK.TKM.	Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
Y.PRK.UM	Yıldız Perakende Evrakı Umumi
Y.PRK.ZB.	Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı
Z.	Zilhicce
Za.	Zilkade

ÖNSÖZ

Islahat asrı şeklinde nitelendirilen XIX. yüzyıl, Osmanlıların askeri, mali, siyasi ve daha birçok unsur itibariyle sürekli dönüşüm ve değişime ihtiyaç duyduğu bir dönemi kapsamaktadır. Toprak kayıplarının had safhaya ulaştığı, buna bağlı olarak demografik yapının hızla değiştiği bu dönemde devletin ayakta kalması için birçok usul denenmiştir. Bu usullerin temelini ise mali ve idari kalkınma oluşturmuştur. Bu yüzden idari taksimat, nüfus sayımları, eğitim ve bayındırlık işleri, ulaşım ve haberleşme, tarım ve hayvancılığın geliştirilmesine kadar devleti ilgilendiren her türlü alanda modern teknikler vasıtasıyla ilerleme arzusu gözetilmiştir. Bu ilerlemenin ana vasıtası ise hem Tanzimat bürokratları hem de II. Abdülhamid yönetimi için merkezileşme olmuştur. Fakat merkezileşme ve sanayileşmesini tamamlamış Avrupa devletlerine karşı çağın gerisinde bulunan devlet mekanizmasının arzu edilen şekilde altına girilen yükü kaldırması mümkün değildi. Bu yüzden Tanzimat ile özdeşleşen kalkınma hedefli politikalar devleti dağılmaktan kurtarmaktan öte sadece biraz daha ömrünü uzatmaya yaramıştır. Merkezi devlet anlayışının kurumsallaştığı bu dönemde vilayetler, merkeze eklemlenmeye çalışılan birer parçadan ibaretti. Dolayısıyla her vilayeti, yönetimin gücü ve yetkisi dâhilinde Osmanlı modernleşmesinin birer mikro coğrafik alanı olarak nitelendirmek mümkündür.

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan Van ve çevresi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde mühim hudut bölgelerinden birini teşkil etmiştir. Tanzimat yenilikleri çerçevesinde merkezileşmeye çalışan devletin politikaları dâhilinde taşra modernleşmesinin örneklerinden birini teşkil eden Van, XIX. yüzyılı çeşitli düzeydeki isyanlar, çatışmalar ve mali bunalımların gölgesinde geçirmiştir. Osmanlı yöneticileri için XIX. yüzyılın mevki-i nazikesi olan bu bölgenin, modern hukuk devlet düzenine geçiş sürecindeki tarihinin etraflıca araştırmaya muhtaç olması bu tezin ortaya çıkmasındaki başlıca sebeptir.

Tanzimat'ın uygulanmasını isyan ile karşılayan Van, Kırım Harbi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve ardından 1895'teki Van İsyanı ile belli aralıklarla deyim yerindeyse olağanüstü hal içerisine çekilmiştir. Aşiretlerin bu bölgede ve özellikle de hudut boylarında baskın bir şekilde hüküm sürmesi, yerleşik ahalinin güvenliğinin sağlanamaması, demografik yapının siyasi ve askeri politikalar çerçevesinde değişmesi Tanzimat'ın burada kurumsallaşmasının önünde engel teşkil etmiştir. XIX. yüzyılın tipik düzenlemelerinden biri olan hızlı ve ani idari taksimat değişikliği Van'da oldukça görünür bir şekilde hissedilmiştir. Bu husus aynı zamanda idarecilerin de sıkça değişmesini gerektirmiştir. Böylece her idareci ve her idari birimin ayrı ayrı kalkınma programları olmuş ve bu hususlarda istikrar sağlanamamıştır. Van'ı idareciler hususunda özel kılan unsur ise hudut bölgesinde olmasının da etkisiyle yüzyıllardan beri süregelen yerel unsurlardan yöneticilerin atanması meselesiydi. Tanzimat her ne kadar yeni modeller geliştirip bunu yerleştirmeye çalışsa da bölgesel koşullar buna arzu edilen ölçüde müsaade etmemiştir. Bu da ilişkilerin eski usule de bağlı bir şekilde yürümesini gerektirmiştir. Dolayısıyla Tanzimat'ın kurumsallaşmasının önündeki engelleri hem yerel hem de merkezi şartların ve politikaların parçası şeklinde nitelendirmek gerekir.

Tanzimat'ın uygulanmasıyla hayata geçirilen kanun ve nizamnameler dâhilinde Van'ın idari taksimatı, nüfusu, eğitim, haberleşme, ulaşım, sağlık kurumları, iktisadi ve toplumsal yapısı bu çalışmanın odak noktasını oluşturmuştur. Her başlık kendi içinde sebep ve sonuçları itibarıyla ilgili hususlar çerçevesinde inceleme konusu olmuştur. Bu kapsamda Osmanlı yenileşme dönemi olan XIX. yüzyılda, Van'ın modern hukuk devletine eklemlenme süreci ve bunun niteliği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tez konusunun belirlenmesi ile yazım aşamasındaki her türlü destek ve yapıcı eleştirilerinden dolayı kıymetli hocam Prof. Dr. Bekir KOÇ'a teşekkür ederim. Ayrıca Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümünde aldığım dersleri ve bireysel görüşleri

itibariyle bana katkıda bulunan ve isimlerini burada anamayacağım tüm hocalarıma minnettarlığımı belirtmek isterim. Yine tez yazım aşamasında çeşitli destek ve önerilerinden dolayı Ankara Üniversiteli arkadaşlarıma, Muş Alparslan Üniversitesi'ndeki arkadaşlarıma; kaynak erişimi hususunda özen ve kolaylık gösteren Türk Tarih Kurumu kütüphanesi memurları ile Devlet Arşivlerindeki personele ayrıca teşekkür ederim.

KONU ve KAYNAKLAR

Van ve çevresine dair Osmanlı dönemine ait birçok araştırma inceleme eserleri mevcuttur. Van tarihine dair kaynakları derleyici bir mahiyette olması itibariyle Zeki Tekin'in *Van Şehir Tarihi Bibliyografyası* 2005'te yayınlanmıştır. Osmanlı dönemine dair en erken müstakil Van çalışmalarının başlıca örneklerinden biri Orhan Kılıç'ın *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)* adlı eseridir. Sami Ağaoğlu'nun *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI.-XVII. Yüzyıllar (Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları)* adlı tez çalışmasında ise Van vakıfları ve işleyişleri üzerinde durulmuştur. XIX. yüzyıla dair muhtelif konularda yapılmış tezler ise Ecvet Erkoç'un *Van Yöresinde Derviş Mehmet Paşa İsyanı (1818-1819)*; Ercan Gördeğir'in *2794 ve 2796 Numaralı Van Vilayeti Nüfus Defterlerinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* ; Neşe Tozkoparan'ın *19. Yüzyılda Van'da Misyoner Örgütleri ve Bu Örgütlerin İhtilalci Ermeni Hareketindeki Rolü* ; Dilşen İnce Erdoğan'ın *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı(1896)* ve İsmail Mangaltepe'nin, *XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van* şeklinde sıralanabilir. Bunların dışında muhtelif makale, sempozyum, kitap ve diğer kaynakların müstakil konu örneklemeleri çerçevesinde Van ile ilgili malumata ulaşmak mümkündür. Bu eserlerin büyük bir çoğunluğu ise Ermeni Meselesi ve Osmanlı-İran ilişkileri bağlamında Van'ın konumuna değinmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısını kapsaması itibariyle Tarık Ziya Arvas'ın *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)* adlı tez çalışmasını burada ayrıca anmak gerekir. Bu çalışma şehir tarihi bağlamında II. Abdülhamid devri çerçevesinde Van'ın sosyal, siyasal ve ekonomik yapısını ele almıştır. Bu minvalde II. Abdülhamid dönemiyle ilgili döneme dair fikir oluşturmaları açısından bir kıymete haiz ise de Van'ın bizce II. Abdülhamid devri için de belirleyici

olan XIX. yüzyıldaki genel tarihsel seyrini değiştiren husus, Tanzimat'ın burada uygulanma sürecidir. Bu süreç en tepeden en aşağıya kadar siyasi aktörler ve ahalinin hayatını değiştirecek bir etki başlatmıştır. Tanzimat'ın uygulanması ile bir yandan merkezileşen devletin gücüne karşı mağlup olan yerel beyler, bir yandan vergi ve askerliğe daha sistematik bir şekilde dâhil edilmeye çalışılan ahali ve aşiretler ile tüm bunların gölgesinde politik amaçlara sahne olan bir şehir hayatı ortaya çıkmıştır.

Nitekim XIX. yüzyılın kurumsallaşma tarihi de Tanzimat'ın uygulanma süreci ile doğrudan ilgilidir. Söz gelimi, idari taksimattan, demografik yapıya, ekonomik hayattan ulaşım-haberleşme ve eğitime kadar birçok hususta yapılan düzenlemelerin sistematik seyri de Tanzimat Dönemi yenilikleri çerçevesinde değerlendirilmesi gereken hususlardır. Bu doğrultuda hareket edilmiş olup Van'ın sancak, eyalet, vilayet gibi idari birimler arasında geçirdiği değişimler çerçevesinde ekonomik, siyasi, kültürel ve askeri hayatı incelenmiştir.

Bu çalışmanın temelini oluşturan kaynaklar beş başlık altında sıralanabilir.

Bunlar:

1-Başbakanlık Osmanlı Arşivi Vesikaları: Osmanlı arşivi belgeleri çalışmanın ana temelini teşkil etmektedir. XIX. yüzyılın merkezi kurumları olan nezaretler, Şura-yı Devlet, Meclis-i Vala gibi oluşumların başını çektiği bu belge grubunda birçok rapor ve karşılıklı yazışma mevcuttur. Zira merkezi hükümete rapor sunma ve komisyonlar yoluyla yerel meseleleri halletme hususu XIX. yüzyılın karakteristik bir özelliğidir. Bu dönemde vali, mutasarrıf, kaymakam ve muhtelif yerel hükümet memurlarının İstanbul'a sunduğu raporlar bu yüzden mühim bilgiler içermektedir. Örneğin; bu dönemde Dâhiliye Nezareti bünyesinde oluşturulan ve Vilayat-ı Sitte Islahatını takip etmekle mükellef olan Tesri-i Muamelat Komisyonu Vilayat-ı Sitte geneline dair kıymetli bilgiler sunmaktadır. Nitekim bu konu Ali Karaca tarafından Anadolu Islahatı

ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899) adıyla daha önce çalışılmış olsa da Karaca'nın çalışmayı yaptığı dönemde Tesri-i Muamelat Komisyonu belgeleri kapalı olduğundan istifade edilememiştir. Dolayısıyla bu hususta Van özelinde daha detaylı bilgilere ulaşılmıştır. Yine Maarif Nezareti ve Yıldız Evrakı oldukça detaylı raporlar ve bilgiler ihtiva etmesi itibariyle çoğunlukla istifade edilen belge grupları arasında gelmektedir. Bunların dışında tezin muhtelif bölümlerinde diğer fonlardan da istifade edilmiştir. Ayrıca Ermeni Meselesi, Maarif, Tarım ve Ticaret ile ilgili yayınlanmış arşiv vesikaları da tezde ilgili bölümler itibariyle kullanılmıştır.

2-Salnameler: İdari taksimat, nüfus ve devlet kurumlarıyla ilgili bilgileri içermesi itibariyle salnameler başlıca istifade edilen kaynaklardır. Bu kısımda tezimizin sınırlılığını oluşturan bir husus Van'a dair tek bir salnamenin mevcut olmasıdır. Bu yüzden mümkün mertebe devlet salnameleri ile Erzurum vilayet salnamelerinden etkili bir şekilde istifa etme yoluna başvurulmuştur.

3- Süreli Yayınlar: Tezin muhtelif kısımlarında kullanılan gazetelerin başında ise Tarik ve Ruzname-i Ceride-i Havadis gelmektedir. Takvim-i Vekayi ve tek nüshası mevcut olan Van Vilayet Gazetesi ile Bitlis Vilayet Gazetesi de kısmen kullanılan diğer süreli yayınlardır. Salname ve gazetelerden ayrıca Düstur'da yayınlanan nizamnamelerden de yararlanılmıştır.

4-İngiliz Arşivleri: İngiliz arşivlerinin Van ile ilgili elde edilen defterleri çoğunlukla 1890 ve sonrasına ait olup genelde bu dönemde Van İsyanı'na gidilen süreç ve isyandan sonra şehrin durumuna dair asayiş problemleri ile ilgilidir. Konsolosların gün gün tuttuğu kayıtları ihtiva eden bu defterlerin bir kısmı Osmanlı arşiv vesikalarındaki bilgilerle örtüşen mahiyettedir.

5-Seyyah, Misyoner ve Devlet Memurlarına Ait Rapor ve Kayıtlar: Van gibi demografik yapısı çeşitli olan bölgeler XIX. yüzyıl boyunca Avrupalı seyyah ve

misyonerlerin odak noktasında olmuştur. Bu yüzden bu bölgeye dair onlarca seyahat kitabı ve misyoner raporlarına erişmek mümkündür. Her ne kadar bu kaynakların ihtiva ettiği politik bilgilere temkinli davranılması gerekirse de eğitim, ekonomi ve günlük yaşama dair birçok hususta bu seyyahların edindiği bilgilerin diğer kaynaklarla örtüştüğünü belirtmek mümkündür. Batılı kayıtlarından en çok istifade edilenleri Van'ın neredeyse tüm yaşamına dair bilgileri ihtiva eden Millingen'in *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, Lynch'in *Armenia Travels and Studies*, Henry Fanshawe Tozer'in, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor* ve Rus General Mayewski'nin *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki* gibi eserleridir. Osmanlı memurlarından sınır tespiti için Van ve çevresinde bulunan Hurşid Paşa'nın *Seyahatname-i Hudûd*, Derviş Paşa'nın *Tâhdid-i İraniye ye Memur Derviş Paşa Layihası* ve Van İsyanı'nı tahkik etmekle görevlendirilen Sadettin Paşa'nın *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)* adlı eserler Osmanlı memurlarının gözüyle bölgenin ele alınması açısından mühim kaynaklardır.

Burada özellikle zikredilmesi gereken bir kaynak da Hicri 1306 (M.1888) yılında İranlı diplomat Mirza Musa Han Tabatayî Ensarî tarafından Farsça yazılmış olan ve Tahran Üniversitesi'nde nüshaları mevcut olan *Van Tarihi ve Coğrafyası* adlı eserdir. Bu eser Van'ın idari taksimatından, mezhep ve milletlere dair detaylı nüfusuna, ekonomik hayattan, Van'daki kurum ve yapılara kadar birçok bilgiyi içermektedir. Eserin Tahran Üniversitesi'ndeki bir nüshasının kopyası elde edilmesine rağmen *Nesta'lik* türündeki hat yazısıyla yazıldığından ancak uzmanlarca okunabilecek türdendir. Bu eser, birden fazla nüshasını elde eden Zaho Üniversitesinde görevli akademisyen ve hattat Dr. Fakher Guli tarafından Arap harfleriyle Kürtçeye çevrilmiştir. Fakat tezin yazıldığı dönemde eserin henüz basımı tamamlanmamıştı. Bu yüzden çevirmen ile irtibata geçilmiş ve kendisi bu çeviri metnini bizden esirgememiştir. Nitekim eserin idari taksimat ve nüfus kısımları sayısal istatistiklerden

oluştduğundan bu kısımlarda çeviriye ayrıca gerek olmamış ve metnin birebir kendisinden yararlanılmıştır.

Son olarak adı geçen kaynaklar ve bunların dışındakiler çalışmamızın muhtelif kısımlarında kullanılmış ve bunlar dipnotlarda verilmiştir.

Kent tarihi çalışmaları itibariyle bu tezin sınırlılıklarından biri ise Şer'iyye Sicilleri'nin mevcut olmamasıdır. Zira 1980'lerde yapılan kazılar sonucunda Van'a ait sicillerin Ermeni ve Ruslar tarafından yakıldığı sonucuna varılmıştır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesindeki Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi'nin yürüttüğü kazıdan elde edilen bulgular, 2017'de yerinde incelenmiştir. Bu kazıda Van mahkemelerine dair yanmış binlerce belge bulunmuştur. Bu da sicillerle birlikte birçok belgenin yakıldığı tezini biraz daha güçlendirmektedir. Sicillerin ne türden bir eksiklik yarattığının tespit edilebilmesi için Van ile hemhal olan Bitlis şer'iyye sicilleri ile ilgili çalışmalar incelenmiş ve buradaki kayıtlardan hareketle tezimizin oluşturulan örnekleminin ciddi manada etkilenmediği kanaatine varılmıştır.

GİRİŞ

“Bütün bir ülkeyi yönetecek olan kişi, kendini tanımalıdır; şu veya bu insanı değil, bütün insanlığı tanımalıdır.”¹ Thomas Hobbes, *Leviathan* adlı eserinin girişini bu sözlerle başlattığı dönemde İngiltere büyük bir iç savaştan henüz çıkmıştı. Bu sözler o döneme atfedilen ideal devlet düzeninde sorumlu yöneticilerin kendi tebaası ve dış dünyaya bakış açısının nasıl olması gerektiğiyle ilgili ipucu vermekteydi. İmparatorlukları büyük çatışmalara sürükleyen iç ve dış savaşların birçok amili bulunmakla birlikte şüphesiz başlıca sebeplerinden biri toplumsal ve kurumsal dönüşüm ihtiyacıdır. Nitekim Hobbes ile benzer bir dönemde Koçi Bey’in hazırlayıp IV. Murat’a sunduğu risalesi de Osmanlı idaresinin muhtaç olduğu zorunlu yenilik ve devlet dairelerindeki usulsüzlüklerin giderilmesi ile devlet ve tebaa arasındaki ilişkilerin nasıl olması gerektiği hususunda mühim öneriler sunmaktaydı.²

İmparatorluğun ıslahat devrinde de sıkça sorgulanır hale gelen devlet ve toplum idaresinin ideal şekilde sürdürülebilirliği için referans gösterilen unsur ise “yenileşme” olmuştur. Tam da bu noktada Batılı argümanların da etkisiyle geliştirilen Tanzimat, Hobbes’un yöneticilere yüklediği rolün vücut bulmuş haliydi âdeta. Zira yapılan reformlar ve uygulamaya konulan kanunlarla devlet, bu dönemde hem kendi kurumlarının işleyişini hem de tebaasının ihtiyaçlarını ve niteliğini detaylı bir şekilde araştırarak elde edilen bulgular doğrultusunda hareket etmek zorunda kalmıştır. Söz gelimi bu dönem, Avrupa merkezli “çağın gerekleri dışında” kalmış fakat mümkün mertebe dış dünyada yakalanan standardı

¹ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Çeviren: Semih Lim, YKY, İstanbul, 2012, s. 19.

² Ahmet Kolbaşı, “Koçibey Risalesine Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet-Halk Münasebetlerini Etkileyen Faktörler”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı:12, 2008, 120-129. Layiha geleneği, Osmanlı’nın Islahat Devri’ne gidilen süreçte devletin kalkınması ve modernleşmesi bağlamında yol gösterici mahiyette olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, TTK Yayınları, Ankara, 1954; Mustafa Oğuz, “Osmanlı Devleti’nin Durumu Hakkında Cevdet Paşa’nın Görüşleri”, *TÜBAR*, Sayı: 28, 2009, ss. 143-159; Faruk Bal, “İktisat tarihi Kaynağı Olarak Layihalar ve Katip Çelebi’nin Düstûru’l-Amel Adlı Eseri”, *Adam Akademi*, 1, 2011, ss. 45-60.

tutturmaya çalışan bir kısım Osmanlı idarecilerinin olayları tanıma, anlamlandırma ve rol biçiminin doruk noktası olmuştur.

Tanzimat, her şeyden önce halkın can, mal ve ırz güvenliğinin sağlanması hususunu teminat altına almayı amaçlayan ve sonraki dönemlerde yayınlanan çeşitli ferman ve nizamnamelerle bu durumu pekiştirmeye yönelik düzenlemelerin genelini kapsayan bir uygulama dönemidir. Bu uygulama ise merkezi bir imparatorluğun sahip olduğu topraklar üzerinde kontrolü sağlaması ile mümkün olabilecek bir husustu. Tanzimat, her ne kadar 1839 yılında ilan edilse de aslında bu uygulamanın daha önceye dayanan bir araştırma ve zemin oluşturma dönemi mevcuttu. Dolayısıyla İnalıcık'ın deyişiyle “*Tanzimat, imparatorluğun bütün 19. yüzyılını izah eden temel bir hadise olmakla beraber iktisadi ve toplumsal temelleri giderek çürüten bu imparatorluğun yeni prensiplerle yeniden inşası*” sürecidir.³ Sözgelimi bu süreç kanun devletinin yaygınlaştırıldığı bir dönem olup⁴ bu devri yönlendiren ana saiklerden biri mali reformdur.⁵ Başka bir deyişle Tanzimat, 1839'dan önce ıslahat hareketleriyle başlayan ve her ne kadar 1876 yılı ile bir sınırı çizilse de aslında bu dönemden sonra da devam eden bir süreçtir. Tanzimat, XIX. yüzyılın ortalarına doğru üç kıtaya yayılmış fakat iktisadi, siyasi ve her türlü birlikten yoksun ve dağılmakta olan imparatorluğun ayakta kalma çabasının ürünü olup, Afrika'dan Suriye, Irak ve diğer Arap memleketleri ile Anadolu ve Rumeli'deki Türkmen, Kürt, Arap ve Arnavut gibi göçebe ya da yarı göçebe şeklinde yaşayan ve devlet otoritesini tanımayan zümrelerin, merkezi devlet anlayışı gereği kontrol altına alınma dönemidir aynı zamanda.⁶

³ Halil İnalıcık, “Tanzimat Nedir?”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, der: Halil İnalıcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 13-36.

⁴ İlber Ortaylı, *Osmanlıya Bakmak: Osmanlı Çağdaşlaşması*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 233.

⁵ İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006, s. 138.

⁶ Halil İnalıcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 26.

Tanzimat'ın ilanına giden süreçte, 1830'da yapılan ilk modern nüfus sayımını⁷ yukarıdaki çerçevede değerlendirmek yerinde olacaktır. Nitekim nüfus sayımı, devletin kendi insan gücünün niteliğini ve niceliğini belirlemesi açısından mühimdi. Böylelikle askerlik ve vergi alanları başta olmak üzere birçok unsur bir düzen içerisine çekilmeye çalışılmıştı. Düzenin kurulması ise yerel düzeyde kurumsallaşma ya da şehirleşme, genel anlamda ise modern ve merkezi bir devlet yapısından geçmekteydi. Sağlanmaya çalışılan bu düzen için Tanzimat'ın ilanı ile daha çok dile getirilen eşitlik, adalet ve can güvenliğinin sağlanması meselesi, ilerleyen dönemlerde de sık tartışılır hale gelmiş ve idari ve hukuki düzenlemelerle çerçevesi çizilen kurumsallaşma dâhilinde bu meseleler güvence altına alınmaya çalışılmıştır. Bürokrasinin hızla geliştiği bu dönemde merkezde kurulan kurumlar taşrada da çeşitli isimler altında hayata geçirilmiş ve taşranın merkeze eklemlenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Buradan hareketle dönemin söz konusu özelliklerinin bu tezin genel kapsamının oluşmasında büyük bir etkisinin olduğunu belirtmekte fayda vardır. Nitekim Van bölgesi, ilerleyen kısımlarda görüleceği üzere sınır bölgesi olması hasebiyle hem yerel hem de merkezi otoritenin sağlanmasının zor olduğu bir coğrafyadan müteşekkildi.

İdris-i Bitlisi'nin etkisiyle Yavuz Sultan Selim döneminin oluşturduğu siyasal ve toplumsal yönetim modeli, Tanzimat'ın uygulanma devrine gelindiğinde yerini bir karmaşaya bırakmıştı. Yeni düzenin sağlanmaya çalışıldığı karmaşa dönemi, irili ufaklı birçok aşiretin, özellikle İran ve Osmanlı Devletleri arasında daha önceki dönemlere nazaran diledikleri gibi hareket etmelerine sebep olmuştur. Bu gruplar ve bu grupları destekleyen yerel güçlerin devletin hedeflediği modernizasyon isteği karşısında engel teşkil etmesi idari kontrolün zorluğunu artıran hususlardandı. Buna ayrıca İran'ın Osmanlı tebaası aşiretleri elde etme politikasını da eklemek mümkündür. Bu zorluklar, Tanzimat'ın uygun gördüğü idari ve sosyal düzenlemeler çerçevesinde yurtluk-ocaklık sahiplerinin maaşa bağlanması, aşiretlerin iskânı

⁷ Musa Çadircı vd., *1830 Sayımında Ankara*, Ankara Büyükşehir Belediyesi Eğitim Kültür Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.

ve ağalarına maaş, rütbe ve idari yöneticilik tahsis edilmesi yoluyla halledilmeye çalışılmıştır. Fakat bu süreç, devletin umduğu şekilde kolay yürütülememiştir.

Van bölgesindeki muhalif güçler ve aşiretler, devlet yönetimi ve toplum yaşamına dair birçok hususu doğrudan etkilemiştir. Bu hususların başında devletin mali gücü ve halkın refahını sağlayan ekonomi gelmektedir. Örneğin, bazı bölgelerde aşiretlerden kaynaklı emniyetsizlik hali XIX. yüzyılın muhtelif dönemlerinde Van'da ziraatın gelişmesinin önündeki engellerden biriydi. Merkezileşmenin vadettiği yeni model ve güvenlik her ne kadar bu problemlerin ortadan kaldırılacağı umudunu yerleştirmişse de yüzyılın sonlarına kadar bu durumun içinden çıkılmaz bir hal aldığı aşikârdır. Bunun başlıca nedenlerinden biri yüzyıllara dayanan, hem devletin hem de Osmanlı toplumunun sahip olduğu köklü geleneklerin kolayca terk edilememesi ve devletin tüm çabalarına rağmen istenilen düzeyde taşırayı dönüştürememesiydi.⁸

Merkezi devlet anlayışının yerleştirilmeye çalışıldığı bu dönem idari, adli, iktisadi ve daha birçok alanda düzenlemelere ihtiyaç duyulan modern yapıların kurulmasına temel teşkil etmiştir. Nitekim tez konumuzun kapsamını oluşturan XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Tanzimat'ın Van bölgesinde uygulanmaya çalışıldığı 1847 yılından hemen sonrasında başlayıp anayasal, idari ve hukuki hususlarda meydana gelen birçok gelişmenin yaşandığı bir evredir. Kent çalışmaları bağlamında odak noktası oluşturması itibariyle Tanzimat'ın sistematik hale getirdiği modernleşme ve buna tabi kurumsallaşma, dönemin karakteristik özelliklerindendir. Van, XIX. yüzyılın kent kimliğini tüm bileşenleriyle taşımamaktaydı. Oldukça sınırlı bir alanı kapsayan kent kimliğinin dışında kalan geniş coğrafyanın muhatapları, konargöçer veya yerleşik şekilde yaşayan ve dönemin siyasal şartlarına göre devletin kendilerine olan bakış açısının dönüştüğü aşiretlerdi.

⁸ Helmuth Von Moltke, *Türkiye Mektupları*, Çeviren: Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999, s. 245.

XIX. yüzyılın geneline bakıldığında yukarıdaki açıklamalardan hareketle aşiretlerin idari taksimatın düzenlenmesinden ekonomik, hukuki ve sosyal birçok unsura etkide bulunduklarını söylemek mümkündür. Bu da bu aşiretleri devletin bölgedeki yerel muhatapları konumuna getirmiştir. Bu muhataplık kimi zaman otoriteye *sadık partnerler* (aşiret reisleri, yerel yöneticiler, şeyhler, ağalar) seviyesinde iken kimi zaman da devletin uygulamalarına karşı gelen ve zorla tedibi sağlanması gereken *asi gruplar* şeklinde olmuştur. Söz gelimi devlet Van'da kurumsallaşmaya ve merkezileşmeye çabalarken buradaki aşiret ve yerel iktidar güçlerinin isteklerine çoğu zaman boyun eğmek zorunda kalmış ve devlet bu yüzyılda hedeflediği dönüştürücü misyonundan daha çok bir nevi bu aktörler tarafından dönüştürülmeye çalışılan bir mekanizma haline gelmiştir.

Devletin Van gibi uzak taşra bölgelerinde kontrolünü zorlaştıran bir husus da devletlerarası rekabetti. XIX. yüzyıl, kapitalizmin Osmanlı topraklarında derinleşmeye çalıştığı bir dönem olup özellikle Fransız İhtilali ile görünürlüğü artan ve geniş bir coğrafyaya ihraç olan milliyetçilik akımının etkisiyle Avrupalı devletlerin bölgesel düzeydeki ilgi alanlarının giderek şekil değiştirdiği bir dönemdir. Osmanlının dini ve etnik çeşitliliği bu dönemde Avrupalı devletleri, kapitalist maksadı ağırlıklı bir hamilik durumuna sevk etmiş ve bu da bu devletlerin aygıtları ile Osmanlı hükümetinin rekabetçi bir düzene girmesine sebep olmuştur.⁹ Bu yüzyılda bankalar ve bankerler Batı'daki sermayeye sahip olup siyasal iktidarlara da egemendiler. Kendi devletlerinin yaşamına müdahalede bulunan bu unsurlar sömürgecilik faaliyetlerinin de öncüleri olmuştur.¹⁰ Osmanlı-Batı ilişkilerinin de bu koşullar

⁹ İhsan Yılmaz, “Çeşitlilik, Yasal Çoğulculuk, Osmanlı Yüzyıllarında Barış İçinde Birlikte Yaşama”, *Osmanlı Hoşgörüsü*, Editör: Kemal H. Karpat, Yetkin Yıldırım, Çeviren: Yeliz Usta, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 122.

¹⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 4.

altında değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira Batı etkisinin hız kazandırdığı Tanzimat¹¹ iyice açığa çıkan batılılaşma hareketini zamanla kuvvetli bir dış müdahale aracı haline getirmiştir.¹² Bu müdahale ya da etkileşmenin Osmanlı topraklarındaki yansımalarından biri de etnik ve dini gruplarla kurulan muhataplıktır.

Van bölgesi, Müslüman ahali olan Türk ve Kürtlerden başka Gayrimüslim olan Ermeni, Nesturi, Yezidi, Keldani ve Yahudilerin yaşadığı bir alan olması itibariyle iç ve dış siyasette rağbet gören bir alandı. Buradaki Müslüman ahaliye XIX. Yüzyıl boyunca Kafkasya ve Rusya'dan göç edip Van ve çevresinde iskân edilen Kafkas muhacirlerini de katmak gerekir. Böylece, buradaki etnik ve dini çeşitlilik, bölgede hâkimiyeti sarsıntılı olan Osmanlı yönetimi dışında birçok devlete açık hale gelmiş ve bu devletler misyonerlik faaliyetleri başta olmak üzere çeşitli vesilelerle Gayrimüslim ve Müslüman tebaa ile irtibat kurmuşlardır. Karpat'ın deyimiyle bu süreç sanayi devrimi ve onu izleyen kapitalist sistemin sonucu olarak şekillenen Avrupa sosyo-ekonomik düzenine tepki olarak Osmanlı toplumunda doğan uyanışçı hareketler ve yenilenmeye muhtaç devlet sistemiyle sonuçlanmıştı.¹³ II. Abdülhamid döneminde Siyasal İslam olarak zuhur eden bu yeni devlet sisteminin Van gibi karma toplum yapısına sahip bölgelere etkisiyse siyasal ve ekonomik rollerini tartıştığımız aşiretler ile çeşitli kurumsal ve ekonomik hususlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir.

Avrupalıların Van'daki Osmanlı tebaası ile girdikleri muhataplıkla ilgili açıklığa kavuşturulması gereken birtakım hususlar mevcuttur. Öncelikle kendi çıkarları için var olan siyasi, sosyal ve ekonomik bozulmuşluğu lehine çevirmeye çalışan ve bu düstur çerçevesinde

¹¹ Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 15-16. ; Toktamış Ateş, *Siyasal Tarih*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 322-339. ; Mehmet Genç, “ Reform Sürecinde Devlet ve Ekonomi: Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünde Değişmeler”, *Osmanlı Hoşgörüsü*, Editör: Kemal H. Karpat, Yetkin Yıldırım, Çeviren: Yeliz Usta, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 293-303.

¹² Tevfik Çandar, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2000, s. 36.

¹³ Kemal H. Karpat, *İslamın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 755-756.

Van bölgesindeki unsurlarla irtibat kuran bir Batı dünyasının varlığından söz edilebilir. Bu süreç aynı zamanda Tanzimat'ın iddialı bir şekilde ön plana çıkardığı can, mal ve ırz güvenliğinin sağlanması hususunun çökmekte olan devlet sistemindeki adaletin bozulmuşluğunun da bir sonucudur. Zira yıkılmakta olan imparatorluğun çağın gereklerine cevap vermeyen kurumları ve oldukça kötü bir ekonomisi mevcuttu. Bu ise zamanla ekonomik kaynak paylaşımı mücadelesine kapı aralamıştır. Dini ve milli saikle yoğrulan bu mücadele yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Başka bir deyişle kıtlıkların, hastalıkların, ekonomik bunalımın pençesindeki halk, henüz devlet nizamlarının tam ve yerinde işlemediği Van gibi bir yerde kıyasıya bir mücadeleye girişmiştir. Aslında bu mücadelenin pratiği Van bölgesi için yüzyıllardır süregelen apolitik bir mücadeleden ibaretti. Nitekim Osmanlı arşiv vesikalarından hareketle elde edilen bilgiler doğrultusunda göçebe aşiretlerin birbirlerine ve yerleşik ahaliye karşı geliştirdikleri saldırı mekanizmalarını şiddetin başat unsuru olarak nitelendirebiliriz. Fakat XIX. yüzyılın sonlarına doğru Müslüman ve Gayrimüslim ayrımının giderek artması çatışmaları, politik/ideolojik bir zemine taşımıştır. Şüphesiz bu zemin çeşitli maksatlarla gayrimüslimlerle irtibat halinde olan Avrupalılardan bağımsız bir şekilde gelişmemiştir. Nadir Özbek, devletin topluma karşı geliştirdiği tavır ve meydana gelen şiddeti kaçınılmaz bir son olarak değerlendirmektedir. Özbek'e göre iktisadi gelişmişlik düzeyi itibarıyla üretme kapasitesi sınırlı olan Osmanlıların, XIX. yüzyıl gibi siyasal tehdit ve rekabetin arttığı bir dönemde adaleti hayata geçirme ihtimali düşüktü. Özbek, bu yüzden bu süreci "XIX. yüzyıl boyunca devletin ayakta kalması refah eksenli politikaların sağladığı meşruiyet, rıza ve katılım temelli bir siyaset yerine dönüşümler, Osmanlı toplumunda terör ve kargaşaya sebep olmuştur" şeklinde nitelendirmiştir.¹⁴

Aşiretlerin Van şehrinin modernleşen yapısını engelleyen etkilerine, şiddet bağlamında değinmekte fayda vardır. XIX. yüzyıl boyunca aşiretlerin ekonomik maksatlı

¹⁴ Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli...*, s. 35.

çatışma ya da saldırıları Van'da oldukça yaygındı. Zira aşiretlerin kavgaları ve çatışmaları birçok köyün harap olmasına, yüzlerce insanın ölümüne ve binlercesinin de yerini terk etmesine sebep olmaktaydı. Bu bölgedeki şiddet, Thomas Hobbes'un kavramsallaştırdığı "herkesin herkese savaşı" tabirini çağrıştırmaktadır. Zira Hobbes, kanunların üstünlüğüne dayalı devlet mekanizmasının henüz oluşmadığı doğa halinde, insanların birbirlerini yok etme düşüncesiyle hareket ettiğini ve bu süreçte şiddetin had safhada olduğunu öne sürer. Hobbes ayrıca insanların toplum şeklinde ortak bir otoriteye boyun eğmeden önceki hallerini de *doğa hali* olarak nitelendirmektedir. Bu ortamda hayatını idame ettiren insanlar, güvenlik kaygısıyla bu mücadele halinden kurtulmak için ortak bir güce ya da devlete ihtiyaç duyar. Zira güvenlik doğal hukukun korunması için son derece elzemdır. Bu doğal hukukun uygulanması ise ceza korkusu ile bireyleri kontrol eden genel bir gücün varlığıyla mümkündür. Bunu sağlayacak ana unsur ise toplumun haklarını devrettiği ve doğasında birlik ve tabiiyet olan devlet mekanizmasıdır.¹⁵

XIX. yüzyılın Van'ında henüz devletle doğrudan hiçbir şekilde tanışmamış ama çok kısıtlı bir şekilde reisleri vasıtasıyla irtibat kurmuş aşiretler mevcuttur. Örneğin bir bütün halinde olmasa da devletin bazı bölgelerdeki aşiretlerin olduğu yerlere on yıllarca giremediği Osmanlı arşiv vesikalarında sıkça dile getirilmiştir. Bu türden aşiretlerle devletin kurduğu kısmi irtibat ise somut ve sürekli bir nizam dâhilinde olmayıp menfaate dayalı ve hiç olmadık zamanda yok olan bir özelliğe haizdi. Bu bağlamda, Van'da devletin soyutluğunun bir diğer

¹⁵ Thomas Hobbes, *Elementa Philosophica De Cive: Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, Çeviren: Cihan Deniz Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 79-89; Fulya Ereker, "İlkçağlardan Günümüze Haklı Savaş Kavramı", Uluslararası İlişkilerde Çatışmadan Güvenliğe, Derleyenler: Mustafa Aydın vd., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 64; Doğan Göçmen, "Herkesin Herkese Karşı Savaşı: Thomas Hobbes'tan Hareketle Barış Perspektifi Üzerine Düşünümeler: Toplum ve Siyaset Felsefesi Üzerine Tezler", *Evrensel Kültür*, Sayı: 263, 2013, s. 50-55; Fahri Bakırcı, "Hobbes'ta Sözleşmenin Kökeni Akıl Mıdır?", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Sayı: 63/3, s. 2-48.

emaresi de modern devlet kurumlarının çeşitli sebeplerden dolayı arzu edilen şekilde yerleşmemesidir.

Aşiret toplumunun ortak bir güce olan ihtiyaç eksikliği aşiret reisleri ya da ileri gelenleri vasıtasıyla giderilmeye çalışılmıştır. Böylece belirli kural ve yaşam tarzına dâhil olan otoriteler burada kendini sürdürmeye devam etmiştir. Nitekim İbn-i Haldun bu türden toplumlardaki yönetimi *mülke* erişmemiş ama *asabiyye* temelli olan *riyaset* bağlamında değerlendirmektedir.¹⁶ Zira çalışmanın muhtelif yerlerinde de görüleceği üzere Tanzimat'ın uygulanmasının üzerinden on yıllar geçmesine rağmen Van'daki birtakım problemler *Usul-u Ekrad* denilen yerleşik ve reisliğe tabi yöntemlerle çözülmekteydi. Dolayısıyla yüzyıllara dayanan ve örf ve adetlerin toplumsal ilişkilerin biçimini baskın bir şekilde belirlediği toplumsal örgütlenme olarak aşiret, Weber'in ideal sınıflandırma biçimlerindeki geleneksel otoriteye denk gelmektedir. Bu otoriteyi meydana getiren aşiret halkı, aşiret liderleri, aşiret şeyhleri ve aşiretin diğer mensupları gibi grupların ilişkileri ise kendi içlerinde Rousseau'nun toplum sözleşmesini andıran bir yasa ya da törenin oluşmasına vesile olmuştur. Bu yasa ve töre alternatif bir müesseseler toplamından ibarettir ve merkezin genel yasasının dışına çıkabilmektedir.¹⁷ Süleyman Sabri Paşa, şeyh ve ağaların aşiretler üzerindeki etkisine oldukça olumsuz bir anlam yüklemiştir. Paşaya göre bu zatlar ahaliyi her türlü sömürmekteydi. Paşa buna dair görüşlerini aşağıdaki şekilde aktarmıştır:

“...yalnız o zamanda halk iki belaya müptela olmuştur. Birisi şeyhler ve seyyitlerin istilasıdır. Bunlar beyler ve ağalarla el ele vererek zavallı halkın elinden dünya hayatını almış ahiret hayatı ümidi vermiş, yalın ayak, başı kabak bırakmışlardır. Bu mıntıkada en eski tekke hicri sekizinci asır iptidalarında inşa edilmiştir. Müesseseler ve halifeleri psikolog ve zeki adamlar olduklarından asırlarca hem halkı soymuşlar hem de kendilerini velinimet, rehakar (kurtarıcı) tanıtmışlardır.”¹⁸

¹⁶ Ahmet Arslan, *İbni Haldun*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 73-138.

¹⁷ A. Vahap Uluç, “Kürtler’de Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret”, *Mukaddime*, Sayı: 2, Mardin, 2010, s. 38-39.

¹⁸ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tettebbuat*, Matbaa-i Ebuziya, İstanbul, 1927, s. 25.

Van'ın İran sınırında olması ve buradaki aşiretlerin kontrolü zor olan bölgelerde kolayca hareket etmesi birbirlerine karşı uyguladıkları şiddetin devlet tarafından cezalandırılmaması ya da kimi zaman göz yumulmasına dahi sebep olmuştur. Bu ise devletin kavramsal olarak bu topluluklar arasında soyut bir şekilde kalmasına ve herkesin kendi kanununu hayata geçirmesine yol açabilmiştir. Nitekim bu yüzden olsa gerek Millingen, Erzurum-Van arasında yapmış olduğu seyahat kitabının ismini, Kürtler Arasında Doğal/Vahşi Yaşam olarak belirlemiştir. Millingen gibi birçok Batılı seyyah ve hatta Osmanlı memurları da bu şiddeti ve yaşam tarzını doğrudan tetkik etmiş ve bunu yüzyıllardan gelen geleneklere ve devletin bu insanların hayatına hâkim olamaması dâhilinde yorumlamışlardır.¹⁹

Van ve çevresini doğrudan ilgilendiren Avrupalı devletlerin etnik ve dini gruplar aracılığıyla Osmanlı hükümetinin politikasını belirlemeye çalıştığı süreç, 1878'deki Ermeni Meselesinin uluslararası bir sorun haline gelmesi ile birlikte artmış ve bu sorun içeride ve dışarıdaki ittifakların rengini değiştirmiştir. Bu çerçevede bölgede meydana gelen asayiş problemlerinin halli ile sınır güvenliğinin sağlanması hususunda kurulan Hamidiye Alayları için Van başlıca merkezlerden biri olmuştur. II. Abdülhamit dönemi ile özdeşleşen İslam'ın siyasallaşması dönemine denk gelen bu gelişme, Osmanlı'nın doğu bölgelerindeki siyasi ve askeri gelişmelerini uzun müddet etkilemiştir. Devletin bu bölgedeki ideolojik aygıtı olan Hamidiye Alayları, Van'daki Ermeni-Müslüman geriliminin artması, aşiretler arası çatışmalar ve daha birçok asayiş problemi ile anılmıştır.

Bu açıklamalardan hareketle bu çalışmada Van bölgesi özelinde, Osmanlı Devlet'inin XIX. yüzyılın ikinci yarısında taşradaki kurumsallaşması ve bu kurumsallaşmanın önündeki engeller ele alınmıştır. Ayrıca, hem şehir olarak dar kapsamlı Van kasabası hem de eyaletten vilayete dönüşen geniş kapsamlı ve kırsalı da içine alan Van'ın genel durumu irdelenecektir. Burada şehir tarihi odaklı çalışmaların, araştırmaya söz konusu olan alanın idari ve toplumsal

¹⁹ Osmanlı memurlarının aşiretlere dair görüşlerine ilerleyen sahalarda ayrıntılı bir şekilde değinilmiştir.

yapısının anlaşılması ve sosyal tarih çalışmalarına referansta bulunması açısından önemine değinmek gerekecektir.

İktisadi ve sosyal birliğin merkezleri olan Osmanlı şehirleri, XIX. yüzyılla birlikte sosyo-ekonomik, fiziki ve idari dönüşümlere uğramıştır.²⁰ Bu dönemde bütün gücüyle iç savaşlar ve dış müdahalelerle uğraşmak zorunda olan devlet, ayakta kalabilmek için kurum ve kuruluşlarında düzenlemeler yapma gereği duymuştur.²¹ Nitekim kurumsal gelişme devletin kendi taşrası ile arasındaki bağı güçlenmesi açısından gerekli bir husustur.²² Başta Avrupa olmak üzere dış dünya ile ilişkilerin artması ve meydana gelen kurumsal-yapısal değişme, XIX. yüzyılın ikinci yarısında giderek yoğunlaşmış ve sosyal hayata ve kent yaşantısına olan iç ve dış etkiler artarak, bu alanda sürekli bir dönüşüm ihtiyacı doğurmuştur.²³ Bu hususun en vücut bulmuş hali ise yukarıda da izah edildiği üzere Tanzimat'ın çizmiş olduğu çerçevedir. Tanzimat'ın öngördüğü yenileşme hareketleri ile birlikte Osmanlı şehirlerine bir canlılık getirilmek istenmiştir. 1839 yılından itibaren merkezi hükümetin kentler üzerinde etkili müdahalesini sağlama maksadıyla devlet kent alanını biçimlendirmek üzere pek çok yasal düzenleme yapmıştır.²⁴ Dolayısıyla Tanzimat reformları ile öngörülen hususlardan biri kentlilik bağlamında Batı'nın tekniğinden ve kültüründen yararlanmaktır.²⁵

Paris merkezli takip edilen kent yönetimi çerçevesinde modern yerel yönetim ve belediyelerin kurulması bu dönemde gündeme gelmiş ve bu döneme kadar mülki idare ve

²⁰ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

²¹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1997, s. 5.

²² Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 2.23-30.

²³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri V: Turuk Ve Ebuiye Nizamnamesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 5, Sayı 4, 1996, s. 67.

²⁴ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti; Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2004, s. 26.

²⁵ Stefanos Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editörler: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s. 347.

belediyeye yönelik iç içe girmiş işler birbirinden ayrılmıştır.²⁶ İlk modern belediyelerin kurulması kent yönetimi bağlamında bir dönüm noktası olmuş ve bu alana yönelik bir takım düzenlemeler sürekli ve gelişen bir şekilde devam etmiştir.²⁷ Yerel yönetimlerdeki asıl köklü değişim ise 1861 Lübnan Nizamnamesi, 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesinin çıkarılması ile vilayet idari taksimatlarının düzenlenmesi ve vilayetlerde idare meclislerinin kurulmasıyla gerçekleşmiştir.²⁸

1867 yılında ülke genelinde yaygınlaştırılan Tuna Vilayet Nizamnamesi, Vilayet-i Umûmiye Nizamnamesi adıyla genişletilmiş ve 1871 yılına gelindiğinde İdâre-i Umûmiye-i Vilayet Nizamnamesi ile hâkim olan anlayış daha çok uygulanabilir bir hale getirilmeye çalışılmıştır.²⁹ Dolayısıyla bu döneme kadar tüzel şahısları tanımayan ve mümin birey ve cemaatleri esas alan kent yönetim biçimi, çeşitli kurumsallaşmalar ile bir dönüşüme tabi tutulmuş³⁰ ve böylece taşra teşkilatının mülki idari yapısındaki istikrarsızlıklarının önü alınmak istenmiştir.³¹ Bütün bunlar XIX. yüzyılın mevcut Osmanlı ya da İslam kentinin dönüşüm sürecinin parçaları olarak tasvir edilebilecek niteliktedir.

Osmanlı kent çalışmaları bağlamında temel tartışma konularından biri Weber'in şehri tanımlama biçimine dairdir. Weber, bir yerin şehir olarak nitelendirilebilmesi için çeşitli kurumsal araçlara sahip olması gerektiğini belirtir. Bu bağlamda Weber, iktisadi bir

²⁶ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri I", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 4, Sayı 6, 1995, s. 85.

²⁷ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri II: Zokaklara Dair Nizâmnâme", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 5, Sayı 1, 1996, s. 59.

²⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 5, Sayı 2, 1996, s. 3-4.

²⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 5, Sayı 5, 1996, s. 2-4; Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1997, s. 203-324.

³⁰ Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Çeviren: Selim Deringil, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 50-61.

³¹ Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı: İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2007, s. 5-6.

nitelendirmeye şehir sakinlerinin hayatlarını idame ettirme yolunu tarımdan değil ticaret ve alışverişten kazandıklarına dikkat çeker. Bu kazancın alt yapısını ise bir pazar yeri oluşturur. Weber'e göre modern şehri oluşturan diğer hususlar ise egemen grupların politik-askeri yapısını oluşturan garnizon ya da kale, kendine ait bir mahkeme, kısmi bir özerklik, kendi kendini yönetebilme ve seçilmelerinde şehir sakinlerinin katılımının gerçekleştiği yöneticilerin varlığıdır. Weber bunlardan hareketle Doğu ve İslam dünyasını (bazı dönemlerde Mezopotamya, Suriye ve Fenike hariç) şehri bir ortaklık şekline dönüştüren bu modern yapıdan yoksun yerler olarak zikretmektedir.³² Böylece Weber, Müslüman şehirlerinde, kente özgü bir kimlik yaratma çabasında olan toplumsal gruplardan öte birbirleri ile rekabet halinde olan kabile ve aşiretlerin ikamet ettiğini belirtir.³³ Weber'in bu nitelendirmesi temel alındığında söz konusu ideal kent özelliklerinden en az ikisinin İslam şehrinde olmamasından dolayı Doğu kentlerinin tam anlamıyla kent olmadıkları sonucuna varan araştırmacılar mevcuttur. Fakat aynı zamanda bu görüşü savunanlara göre, İslam kentinin kendi kimliğini ve kolektif hareket etme gücünü muhafaza etmesi Weber'in tanımına göre bir paradoks oluşturmaktadır ve bu da İslam şehrinin Batı'daki kentten çok daha farklı dinamikler etrafında şekillendiğinin kabulünü gerektirmektedir.³⁴

Osmanlı hâkimiyetindeki Arap kentlerini inceleyen araştırmacılar biyografi ve kent monografilerinin varlığı dolayısıyla buralarda yerli bir seçkin sınıfın varlığına dikkat çekmektedir. Bu hususlar da burayı Weber tarzı kent nitelemesine yaklaştıırıyor. Anadolu kentlerinde ise kullanılacak bir biyografi geleneği olmadığından bu kentlerle ilgili çalışmalar Osmanlı arşivlerinden elde edilen belge ve şerhiye sicilleri vasıtasıyla yapılmaktadır.

³² Max Weber, *Şehir: Modern Kentin Oluşumu*, Çeviren: Musa Ceylan, Yarın Yayınları, İstanbul, 2012, s. 85-120.

³³ Servet Yalçın, Edhem Eldem, Bruce Master, Daniel Goffman, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, Çeviren: Samet Yalçın, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.1

³⁴ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti; Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2004, s. 16.

Dolayısıyla bu görüşlere göre Arap kenti çalışmaları daha özgün iken Anadolu kent çalışmaları İstanbul'a ve Osmanlı Devleti'ne siyasi ve iktisadi itaate yapılan vurguya dayalıdır. Böylece Batı Anadolu kentleri Arap kentlerine göre Osmanlı başkenti ile daha yakından ilişki içinde iken Anadolu platosu, Kayseri, Konya ve Van gibi iç kesimlerde yer alan şehirleri İstanbul'un siyasi ve kültürel etkisinden yalıttıyordu.³⁵ Nitekim, Osmanlı kentlerinin âdem-i merkeziyetçi bir yapı ile yönetilmesi hususunda çeşitli yaklaşımlar olmuşsa da imparatorluğun iç ve dış siyasal, ekonomik ve toplumsal unsurları buna müsaade etmemiştir.³⁶

İmparatorluğun modernleşme merkezi olan başkentine olan uzaklığı, demografik yapı çeşitliliği ile hudut üzerinde bulunması gibi hususların engelleyici birçok etkiyi barındırması, Van'ı XIX. yüzyılın kent anlayışından uzaklaştıran bir kimliğe sıkıştırmıştır. Sözelimi Van, XIX. yüzyılın kentlere yüklediği dönüştürücü birçok rolden bir takım siyasal, askeri ve ekonomik sebeplerden dolayı oldukça uzak kalmıştır. Fakat buna rağmen, ağır aksak da işlese, birçok kurumun Van'da hayata geçirildiğini belirtmekte fayda vardır. Her ne kadar Van'da dar anlamda bir kent olgusu oluşmuş ise de (garnizon, kale, askeri birlik) burayı geniş anlamda yerleşmiş bir kent kültürü içerisine sığdırmak zordur. Osmanlının yönetim tarzı ile doğrudan ilgili olan bu durumdan başka Van'ın sahip olduğu toplumsal çeşitlilik ve hareketlilik bu kültürün oluşmasını zorlaştıran başlıca faktörlerdir. Yerel yöneticilerin hükümet merkezlerini bile güvenlik gerekçesiyle değiştirdikleri göz önünde bulundurulduğunda, yönetici tabaka için bile güvenli olmayan bir alanda modern kent olgusunun yerleşmeme nedenleri biraz daha anlaşılabilir bir durum kazanacaktır. Söz gelimi, göçebe aşiretlerin kanun tanımazlığının damgasını vurduğu böylesi bir coğrafyayı düzenli bir kentlilik kavramı içerisine sığdırmak oldukça zordur. Tanzimat yenilikleri, her ne kadar bu

³⁵ Servet Yalçın, Edhem Eldem, Bruce Master, Daniel Goffman, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, Çeviren: Samet Yalçın, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, 10-11.

³⁶ Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *TCTA*, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 16.

yapıyı kırma ve ideal bir toplum yapısı oluşturma kaygısı gütmüşse de bunda başarılı olunamadığı da aşîkârdır. Şüphesiz, XIX. yüzyılın son çeyreğindeki Ermeni İsyanları devletin aşiretlere karşı politikasını dönüştürücü etkiye sahip olduğundan devletin bu başarısızlıkta içkin bir rolü de olmuştur.

Tanzimat, bölgedeki belli başlı şehirlerde daha iyi bir yönetim olmasa bile ekonomik ve kültürel gelişimi destekleyici bir politika yürütmüştü. Ancak bölge taşrasında bunun gerçekleşmemesi bir yandan doğal yaşam tarzının büyük bir parçasını oluşturan aşiret Kürtlerinin yeni sisteme entegre olamaması ve bir yandan da dönüştürölme arzusunda olunan Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin gerilimli bir safhaya erişmesi gibi sonuçlar doğurdu. Bu gerilim, Tanzimat'ın Kürt beylerini tasfiyesi ile iktidar boşluğunu kendi lehine kullanmaya çalışan güç unsurlarının, gayrimüslimleri devlete verdikleri verginin yanı sıra kendileri için ikinci bir vergiye bağlamaya kadar götürmüştür.³⁷ Dolayısıyla burada merkezi devletin yerel yürütücüsü konumundaki yöneticilerin şu ya da bu şekilde aşiret, şeyhler ve ileri gelenlerin etkisi altında olması buradaki kurumsallaşma sürecini sekteye uğratan hususlardandı. Böylece imparatorluğun dönüşüm sürecinin Van'a yansması çizdiğimiz çerçeve dâhilinde birçok engelle karşılaşmıştır. Bu dönüşümü yürüten kadroların tecrübe yoksunluğu ve geleneksel yaşam tarzına diledikleri gibi müdahale etme imkânından yoksun olmaları, ödün vermek durumunda kalan bir devlet yapısının doğmasına vesile olmuştur. Yine de Kieser'e göre köklü bir geçmişe sahip olan Van, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tanzimat, Ermeni Rönesans'ı ve misyonerlerin etkisi ile ticari ve kültürel bir yükselişe girmişti. Kieser'e göre Van'ın İran Ermenileriyle olan ilişkisi ve Rusya da bu yükselişi arttıran etkenlerdendi ve bu yükseliş

³⁷ Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış-Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet-1839-1938*, Çeviren: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.66.

kendini şehrin yeniden yapılanmasında göstermişti. Bu minvalde Bahçeler kısmı Van'ın modernleşen yüzünün simgesiydi.³⁸

Osmanlı arşiv vesikaları başta olmak üzere muhtelif kaynaklarda Bahçeler'den bahsedilirken yukarıdaki benzer özelliklerine dikkat çekilir. Bu bölgede özellikle konsolos ve misyonerler ikamet etmekteydi.³⁹ Bu da şehrin bu kısmının gelişimini pozitif yönde etkilemekteydi. Ayrıca vali konağı, birçok okul, kilise ve tüccar da Bahçeler'de bulunmaktaydı. Lynch'in deyiimiyle Bahçeler Londra'nın West End'i⁴⁰ niteliğinde bir yerdi.⁴¹ Bu anlatımlardan hareketle Bahçeler'in Van'ın kentleşen kısmı olduğunu söylemek mümkündür. Fakat Van'a bir bütün olarak bakıldığında yukarıda çizilen çerçevede dönüşen Osmanlının sistematik şekilde modernleşen bir kenti olarak bakmak pek de mümkün değildir. Bahçelerin bir özelliği de Ermeni ve Müslüman mahallelerinin birbirinden ayrı olmasıydı. Bu yüzden Ermeniler her türlü gizli saklı işlerini burada yürütmede çok kolay hareket edebilmiştir.⁴² Van şehrinin Bahçeler kısmıyla birlikte XIX. yüzyıldaki konumu aşağıdaki gibiydi.⁴³

³⁸ Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış-Doğu Vilâyetleri'nde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet-1839-1938*, Çeviren: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.137-138.

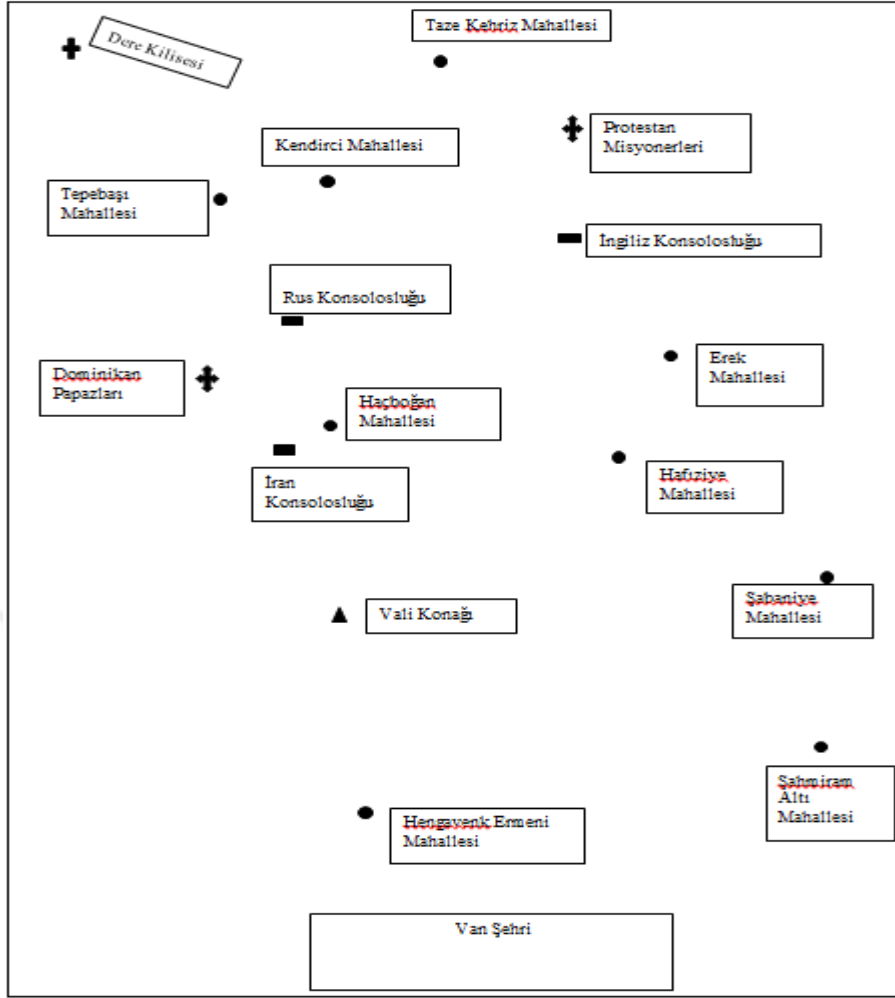
³⁹ Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, Longmans&Green and Co., London 1881, s.357.

⁴⁰ West End, Londra'nın batı kısmı için kullanılan ve Batı Ucu anlamına gelen bir bölgedir. Burası ticaret, sanat, kültür ve modanın merkezi olarak bilinir. Lynch'in Van'ı gezdiği dönemde şehrin ana arterinin Bahçeler olması West End kadar olmasa da bu türden bir benzerliğin kurulmasına vesile olmuştur. West End için bkz. <http://committees.westminster.gov.uk/documents/s9852/West%20End.pdf>

⁴¹ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, Volume II, Longsman, Green And Co, London&Newyork 1901, s. 81. ; Seyyahlar bu bölgeyi gezerken mutlaka yaşadıkları veya daha önce gördükleri yerlerle bir takım kıyaslamalarda bulunmuştur. Örneğin Southgate de Irak taraflarından Van'a doğru giderken güzergahındaki Hermin Dağlarını Güney Amerika'daki And Dağlarına benzetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia Kurdistan Persia and Mesopotamia*, Vol I, Newyork 1840, s. 156-157.

⁴² BOA.YEE. 13/9-1, 29 Ca 1314 (5 Kasım 1896).

⁴³ BOA.PLK.P. 3977/1.

I. BÖLÜM

TANZİMAT MODERNLEŞMESİ VE İDARİ DÜZENLEMELER

1.1. Tanzimat Döneminde Osmanlı Taşrasında Yapılan İdari Düzenlemeler ve Vilayet Nizamnameleri

Lale Devri ve III. Selim Devri reformcularının kişilikleri ve ömürleriyle sınırlı kalan reformlar, Tanzimat döneminde yerini köklü, derin ve yapısal değişimler içeren yeniliklere bırakmıştır. Kaçınılmaz değişimi gerektiren iç ve dış olaylar ile reformcuların zihnindeki modernizm düşüncesi modern bir devlet ve yönetim aygıtının kurulmasına vesile olmuştur. Tanzimat'ın ilanı ile hız kazanan merkezi yönetim organlarının değişim ve dönüşümü ise Sultan II. Mahmud dönemiyle özdeşleşmiştir.⁴⁴ Şüphesiz bunda XIX. yüzyıla girerken devletin içinde bulunduğu durumun gerektirdiği modernleşme ve devlet nizamının sağlanmasına dair giderek artan layiha hazırlama geleneği ile Mustafa Reşit Paşa gibi deneyimli devlet adamlarının etkisi büyüktü.⁴⁵ Gereken nizamın sağlanması için devlet merkezinden başlanmak üzere XIX. yüzyıl boyunca taşraya varıncaya dek bir çok kurum kurulmuş ya da mevcut kurumlar düzenlemeye tabi tutulmuştur. Böylece “Uzun 19. Yüzyıl”da modern sanayi devletlerine dönüşen Avrupalı güçlerin dahil olduğu uluslararası sistemde Osmanlı Devleti varlığını sürdürme çabasına girişmiştir.⁴⁶

XIX. yüzyıla girildiğinde Divan-ı Hümayûn'un giderek önemini kaybetmesi ve Tanzimat'ın ilanına giden sürecin hızlandırılması maksadıyla 1838'de Meclis-i Vala-yı

⁴⁴ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Türkler*, Cilt: 13, Editör: Hasan Celal Güzel vd., *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 2002, s. 561-584.

⁴⁵ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Yayınları, Ankara, 1954.

⁴⁶ Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 17.

Ahkam-ı Adliye⁴⁷ kurulmuştur. II. Mahmud, geniş kapsamlı reformların hayata geçirilmesi için Meclis-i Vala'nın yanı sıra birçok kurumun kurulmasını sağlamıştır. Bunlardan sadrazama danışmanlık yapmak üzere 1838'de *Dâr-ı Şûra-yı Bâb-ı Âli* ve askeri reformları yürütmek üzere 1836'da *Dâr-ı Şûra-yı Bab-ı Askeri* faaliyete geçirilen önemli meclislerdendir. Tanzimat'ın ilanıyla da Meclis-i Vâlâ'nın çalışma şartları içerisinde haftada iki defa toplanan Meclis-i Âlî-i Umûmî (Meclis-i Vâlâ-yı Umûmî) kurulmuştur. Bunlardan başka, Sanayi ve Ticaret Meclisi, Meclis-i Muhasebe-i Maliye, Meclis-i Maarif-i Umumiye, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, Meclis-i Zabtiye, Meclis-i Tophane-i Amire, Meclis-i Bahriye, Meclis-i Meadin, Meclis-i Rüsûmat, Meclis-i Karantina, Meclis-i Ziraat ve Meclis-i Es'ar gibi kuruluşlar ihdas edilmiştir. Bu meclislerin hepsi Meclis-i Vâlâ'ya bağlı bir şekilde çalışmakta ve nihai karar burada verilmekteydi.⁴⁸

Tanzimat'ın uygulanmasından sonra devletin sağlamaya çalıştığı modernleşme ve merkezileşme politikası dâhilinde hükümet merkezinde kurulan yukarıdaki meclislerin

⁴⁷ Bu meclis, 1854'te Meclis-i Âlî-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye adıyla iki ayrı organa ayrıldı. Bu meclislerden ilki yasama ile görevlendirilmiştir. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye ise 1854-1861 arasında yüksek yargı organı vazifesi görmüştür. 1861'de bu iki meclis yeniden birleştirildi. 1861'de Meclis-i Vâlâ üç temel birime ayrıldı. Bunlar; yasama işlerinden sorumlu Kanun ve Nizamât Dairesi, sadrazam ve kabineye karar alma sürecinde yardımcı bir kurul niteliğindeki Umur-ı İdare-i Mülkiye Dairesi ve yüksek temyiz mahkemesi niteliğindeki Muhakemat Dairesi idi. 1868 ise Meclis-i Vala, Şûra-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye isimleriyle iki kısma ayrıldı. Şûra-yı Devlet'in kuruluşu 1864 Tuna Vilayeti Nizamnamesi ile doğrudan alakalıdır. Şûra-yı Devlet de kendi içinde dairelere bölünmüştür. Bu daireler devlet yönetimini ilgilendiren bütün konuları görüşmek, her türlü yasa tasarıları ve tüzükleri incelemek ve hazırlamak, her türlü idari konu hakkında karar vermek, mülki ve adli makamlar arasındaki anlaşmazlıklarda mercii tayin etmek, devlet memurlarını yargılamak, idari yargı davalarına bakmak ve padişah ile nazırlara herhangi bir konuda ihtiyaç halinde görüş bildirmekle mükellefti. Divan-ı Ahkam-ı Adliye ise Mahkeme-i Temyiz ve Mahkeme-i Nizamiye olarak iki kısma ayrılmış ve şer'i mahkemeler ile gayrimüslimlerin mahkemeleri dışında kalan, bidayet ve istinaf mahkemelerinden gelen hukuk ve cinayet davalarına bakmakla sorumlu tutulmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

⁴⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri 1856-1861*, Cilt: 6, TTK Yayınları, Ankara, 1988, s. 114-122; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Divan-ı Hümayûn'dan Meclis-i Meb'ûsân'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Yayına Hazırlayanlar: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s. 273-283.

benzerlerinin taşrada da kurulması hedeflenmiştir. Dolayısıyla merkezi yapı inşasının en önemli ayağı olarak görülen mülki teşkilat yeniden yapılandırılmıştır. Bu yapılanma iki dinamikle gerçekleşmiştir. Biri Osmanlı Devleti'nin iç dinamiği diğeri ise Avrupalı devletlerin müdahalesi şeklindedir.⁴⁹ Başlıca amaçları mali gelirlerin artırılması olan Tanzimat idarecilerinin bu alanda geliştirdikleri kurumlardan biri 1840'ta uygulamaya konulan muhassıllıklar olmuştur. Vergi toplama gibi önemli bir işin valiler, yerel ayan ve eşrafın elinden alınması ve kötü uygulamaların önüne geçilmesinin bir yolu olarak uygulanan bu sistem dâhilinde bir de muhassıllık meclisleri kurulmuştur. Bu meclisler aynı zamanda *memleket meclisi* ya da *müzakere meclisleri* olarak da anılmıştır.⁵⁰

Muhassılığın getirilmesi ihtiyaçtan kaynaklı bir husustu. Meclis-i Vâlâ'da ele alınıp, halkın vergilendirme hususunda yıllardan beri şikâyetçi olduğu iltizam usulü⁵¹, XIX. yüzyıl şartlarında geri bir yöntem niteliğinde görülmekteydi. Zira mültezimlerin büyük bir kısmı vali veya ona yakın adamlardan oluşmaktaydı. Bu maksatla muhassıllık vasıtasıyla vergi meselesinin, valilerin idaresinden çıkarılıp doğrudan merkeze bağlanması hedeflenmiştir. Meclisin kontrol ve yönetimini büyük merkezlerde mahalli temsilcilere bırakmak istemeyen devlet, muhassılların yönetimine bir tane mal, bir tane nüfus ve emlak kâtibi atamıştır. Bu memurlardan ayrıca mecliste, o memleketin hâkimi, müftüsü, askeri zabiti ve ileri gelenlerinden de dört kişinin katıldığı üyeler mevcuttu. Bu meclislerin gayrimüslim ahalisi bulunan yerlerinde ise metropolit veya hahambaşı gibi dini reisler ve iki nefer kocabaşı da yer almıştır.⁵²

⁴⁹ Nizam Önen, Cenk Reyhan, "Osmanlı Mülkî İdaresinde Tanzimat Düzenlemeleri Üzerine Bir Değerlendirme (1839-1859)", KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Cilt: XI, Sayı: 1, 2009, s. 9.

⁵⁰ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 32-34.

⁵¹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara, 1997, s. 208.

⁵² İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s. 32-34.

II. Mahmud döneminde vergilerin toplatılmasına yönelik yapılan yeniliklerle bir kısım hazine gelirlerinin doğrudan alınmaya başlanması ve 1830 nüfus sayımından sonra yapılan mal-mülk yazımının da etkisinde gelişen sürecin kurumsallaşmış hali olan muhassıllık, 1840'ta Meclis-i Vala tarafından hazırlanan bir nizamnameyle muhassılların atanma ve çalışmalarının belirlenmesiyle hayata geçirilmiştir. Fakat muhassıl olarak atanan kişilerin eski mültezimlerle yakın ilişki içinde olmaları ve bunların birbirinden bağımsız hareket etmeleri neticesinde 1840-1841 yıllarındaki hazine gelirlerinde çok büyük azalma yaşanmıştır.⁵³ Gelirlerde azalma meydana gelmesi ve Mustafa Reşid Paşa'nın 1841'de sadrazamlıktan azledilmesinin ardından muhassıllıkların kaldırılmasına karar verilmiştir. Buna rağmen muhassıllık meclisleri görevlerine devam etmiştir.⁵⁴

1842'de muhassıllık kaldırılınca meclislerin de isimleri değiştirildi ve bu kuruluş *memleket meclisi* olarak adlandırıldı. 1849'da çıkarılan bir talimat ile de bu meclisler *eyalet meclisleri* ismini almıştır. Bu süreçte sancak merkezlerinde de *küçük meclislerin* kurulması ön görüldü. Küçük meclislere kaymakamlar başkanlık yapıp doğal üyeleri mal müdürü, hâkim, tahrirat başkatibi ve mal baş katibi; seçilmiş üyeleri ise müslim ve gayrimüslim temsilcilerdi. 1849'da *eyalet meclisi* olarak anılmaya başlanan bu meclisler 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne kadar bu statüsünü devam ettirmiştir.⁵⁵

Muhassıllık meclisleri görevleri süresince vergi, güvenlik, bayındırlık gibi konulara dair çalışmalarını yürütmüştür. Bu kurum ayrıca yönetimin çeşitli kademelerinde görev yapanlarla halk arasında çıkan anlaşmazlıkları bir mahkeme hüviyetinde değerlendirerek sonuçlandırmıştır. Bu şekliyle de Meclis-i Vâlâ'nın taşradaki bir örneği niteliğindedir. Meclis, yöneticileri denetleme, vergi gelirlerinin zamanında toplanarak gönderilmesini

⁵³ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 209-210.

⁵⁴ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s. 42-43.

⁵⁵ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 218.

sağlama, kaymakam, kaza müdürü ve defterdarların tuttıkları aylık ve yıllık gelir-gider defterlerini inceleme yetkisine sahipti. Meclis, Tanzimat'ın getirdiği yeniliklere uymayan ve devlet yönetimine aykırı davranışlarda bulunan kişileri fark gözetmeksizin yargılama ve ceza verme yetkisine sahipti. Verilen cezaların kesinleşmesi içinse olayın önemine göre Meclis-i Vâlâ'nın onayına gerek duyulmaktaydı.⁵⁶

1842'de muhassıllığın kaldırılmasıyla birlikte taşra yönetiminde yapılan başlıca yeniliklerden biri de daha önce adli hüviyeti olan kazanın idari bir birim haline getirilmesidir. Düzenleme ile eyaletlerde vali/müşir, sancaklarda kaymakam ve kazalarda da müdürler görevlendirilmiştir. Bölge ileri gelenlerinin seçimiyle başa gelen müdürler, kazaların vergilerinin zamanında toplanması ve hazineye ulaştırılmasından sorumluydu. Bunlar aynı zamanda kazalarda kurulan küçük meclislerin de başında bulunurdu.⁵⁷ Muhasıllıkların kurulma sürecinde mali işlerden sorumlu defterdarlık kurumu lağvedilmişse de daha sonra çeşitli düzenlemelerden geçerek yeniden kurulmuştur.⁵⁸ Böylece eyaletlerdeki mali işler defterdarlara bırakılmıştır.⁵⁹

Tanzimat, mali alanda merkezileşme güderek vergilerin arttırılması yönünde ilerleme kaydetmişse de toplumsal ve siyasal bedeli itibariyle ağır sonuçlar doğurmuştur. I. Dünya Savaşı'na kadar vergilerin merkeze aktarılması hususunda başarı sağlanmışsa da bu miktar Avrupa devletlerine nazaran çok sınırlıydı. Üstelik gelirlerin artmasına rağmen Osmanlı sanayisinde dönüşüm sağlanamadı ve ekonomi küçük ölçekli tarıma bağlı kaldı. İmparatorluğun tüm kesimlerinde vergi yükü özellikle köylüler üzerinde arttırılmıştır. Vergi

⁵⁶ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 215-216.

⁵⁷ Fatih Sadık Torun, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Sancak Yönetimi (1839-1921)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2012, s. 68-86.

⁵⁸ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.56; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 92-116.

⁵⁹ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 214.

tabanının servet sahibi kesimlere ve kent ekonomisine kaydırılamaması sonucunda toplumsal ve siyasal hoşnutsuzluklar artmıştır. Vergiden kaçınma, vergi isyanları gibi hoşnutsuzluklar Rumeli, Doğu Vilayetler ve imparatorluğun muhtelif kesimlerinde siyasal bir zemine ulaşarak Sırp, Yunan, Bulgar, Ermeni ve Kürt İsyanları şeklinde tezahür etti.⁶⁰

Tanzimat yöneticilerinin özellikle üzerinde durduğu hususlardan biri olan mali politikalara dair yukarıda özetlenmeye çalışılan süreç, XIX. yüzyıldaki iç ve dış olayların etkisiyle devleti yeni bir yönetim modeli geliştirme politikasına sürüklemiştir. Bu olayların bir kısmı Müslim ve gayrimüslim unsurların iktisadi ve siyasi maksatlı ayaklanmaları, bir kısmı ise Rusya ile girişilen savaşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yoğun bir çaba içerisinde girerek modernleşme ekseninde yenedünya düzenine eklemlenmeye çalıştığı bir dönemde Rusya ile siyasi kriz baş göstermiştir. Rusların genişleme, sıcak denizlere çıkma ve Osmanlı topraklarına sahip olma arzusu ilişkileri oldukça gerginleştirmiştir. Ortodoksların hamisi olan Rusya ve Katoliklerin hamisi hüviyetindeki Fransa arasında Kudüs ve çevresindeki kutsal yerlerde patlak veren krizin Osmanlı yetkililerince denge politikası güdülerek İngiltere'nin yardımıyla halledilmeye çalışılması 1853'te Rusya ile Kırım Harbi'nin yaşanmasına sebep olmuştur. 1856'ya kadar devam eden savaş Osmanlı'nın Avrupa devletler sistemine dâhil olup toprak bütünlüğünün garanti altına alındığı Paris Barış Antlaşmasıyla sonuçlanmıştır.⁶¹ Bu savaş aynı zamanda Osmanlıların Avrupa kamuoyunun desteğinin sağlanması bakımından da mühimdi. Zira savaş sürerken Sardunya ile ticaret anlaşması yapılmış ve Rusya'nın yalnızlaştırılması politikası

⁶⁰ Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli...*, s. 17-34.

⁶¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 6, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s. 218-245; Cemal Özkan, "Savaşlar ve Antlaşmalar", *TCTA*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, 1983, s. 1364-1366.

güdülmüştür.⁶² Savaşın devam ettiği dönemde toplanan Paris Barış Konferansı'nda katılımcı devletlerin, daha önceden hazırlamış oldukları Eflak-Boğdan ve Sırp beyliklerinin idari örgütlenmesi, Tuna ve Karadeniz'in serbestisi ile gayrimüslim unsurların imtiyaz ve bağımsızlığına dair maddeleri içeren Viyana Protokolü'nü gündeme getirmesi Osmanlı devletini Islahat Fermanı'nın ilanına sevk etmiştir. Ferman, herkes için can, mal, ırz ve namus emniyeti, kanun önünde ve vergilendirmede eşitlik vadettiği gibi karma mahkemelerin kurulmasını da içermekteydi.⁶³

Tanzimat tarihinde ikinci merhaleyi teşkil eden Islahat Fermanı, doğrudan gayrimüslim reayayı alakadar eden meseleler üzerine temellenmiş ve bunlar için tam ve sarih bir hukuk eşitliği tanımıştır. Müslümanlarla gayrimüslimler arasında tam bir eşitlik temininden ibaret olan bu fermana, "ittihad-ı anasır"ın tahakkuku ile Rusya'ya karşı şarkta bütünleşmiş bir Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselmesini arzulayan Fransa'nın tesiri büyüktür.⁶⁴ Dönemin şartları dâhilinde değerlendirildiğinde Avrupalı devletler ve Rusya karşısında oldukça zayıf durumda olan ve denge politikasıyla ayakta durmaya çalışan devlet için Islahat Ferman'ı son derece gerekli bir gelişmeydi. Zira ferman, gayrimüslimlere eşitliğin yanında bütün devlet memurluklarına atanma, eyalet meclislerine girebilme ve Meclis-i Vala'da temsil edilme hakkı da tanımıştır.⁶⁵ Paris Barış Antlaşması'nın yerel yönetimler

⁶² Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı (1853-1856) ve 1854 Osmanlı-Sardunya Ticaret Antlaşması", *Musa Çadircı'ya Armağan Yazılar*, Hazırlayanlar: Bekir Koç, Selda Kılıç, Tülay Ercoşkun, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2012, s. 249-270; Erdoğan Keleş, *Kırım Harbi'ne Dair Notlar*, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

⁶³ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s. 46-47.

⁶⁴ Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Yayına Hazırlayan: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s. 29-30.

⁶⁵ Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *TCTA, Cilt:1, İletişim Yayınları*, İstanbul, 1983, s. 16.

babındaki en mühim sonuçlarından biri ileriki dönemlerde geliştirilecek olan vilayet sistemi çerçevesinde kaza idaresinde düzenlemeler yapılacağını taahhüt etmesiydi.⁶⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu mali, siyasi ve toplumsal çıkmazın yanı sıra Avrupalıların da zorlamasıyla gelişen Islahat Fermanı dâhilinde kurulması planlanan meclisler ve katılım yoluyla devletin âdem-i merkezîyetçi bir yapıya bürünmesi yetkililer açısından kabul edilebilir değildi. Bu yüzden de devlet, Avrupa diplomasisinin önerdiği projeleri ve Balkan ulusçuluğunun isteklerini bastırabilecek yeni bir model geliştirmek durumunda kalmıştır. Bu model de 1860'larda tasarlanıp uygulanan eyalet yönetimine dair gelişmelerdir.⁶⁷ Dolayısıyla Islahat Fermanı'nın Tanzimat dönemini pekiştirici etkisi, merkezi kurumların yerel yönetim örnekleri olarak taşrada kurulması ve bu kurumlarda tebaa farkı gözetmeksizin ahalinin temsil edilmesinin yolunu açmıştır.

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının yaratmış olduğu hukuki alt yapı ile geliştirilmeye çalışılan seküler ve modern devlet yapısının bir ürünü olarak kurulan eyalet sistemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılında yerel yönetimler alanında atılan mühim adımlardan biriydi. Hristiyan gruplar arasında farklı reaksiyonlara sebep olsa da Islahat Fermanı'nın ilanı ile Avrupalı devletlere ticaret, sanayi, maden ve ulaştırma gibi alanlarda birtakım imtiyazlar verilmiş ve daha önce verilen imtiyazlar da pekiştirilmiştir. Böylece Avrupa müdahalesine daha açık bir toplum ve devlet düzenine de geçilmiştir. Fermana karşı Müslüman ve gayrimüslim unsurların Bosna, Suriye ve Rumeli eyaletlerindeki hoşnutsuzlukları isyanlara varacak düzeye gelince, eyalet yönetiminde düzenleme yapmak kaçınılmaz bir hal almıştı.

⁶⁶ Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Ülke Yönetimi*, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s. 242.

⁶⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s. 47-48.

Böylece, 1859'da Niş'te ve 1860-1861'de Suriye'de patlak veren karışıklık ve ayaklanmalar 1861'de Lübnan Nizamnamesi'nin hazırlanmasını gerektirmiştir.⁶⁸

Lübnan Nizamnamesi, Cebel-i Lübnan'ın Babıali idaresinde yürütme kuvvetinin bütün yetki ve görevlerine sahip olan Hristiyan bir mutasarrıfın idaresine bırakılarak her cemaatten üyelerin olduğu meclislerin kurulması ve yerel zabıta tarafından güvenliğin sağlanmasını içeriyordu. İlber Ortaylı'ya göre Âdem-i Merkeziyetçiliğin ilk ve aşırı somut örneği olan bu uygulama, dış devletlerin Tanzimat ve Islahat Fermanları ile altyapısını sağlamlaştırdığı gayrimüslimlerin durumuna dair bütün imparatorlukta arzuladıkları bir düzendi. Hükümet ise karışıklıkların her yere yayılmasını önlemeye çalışarak eyaletlere teftiş heyetleri göndermiş ve tedbir alma yoluna gitmiştir.⁶⁹

Yaklaşık olarak 1860 ile 1864 arasında eyalet yönetiminin takviye edilmesi için imparatorluk genelinde müfettişlik sisteminden düzenli bir şekilde yararlanılmıştır. Bu teftişlerde, müfettişler, yerel memurları denetlemek, tasarruf gerçekleştirmek, hapishane, vakıf ve zaptiye teftiş etmek, ulaşım ve tarım alanında düzenleme yapma yetkisine sahipti. Dolayısıyla bu teftişler, 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin teşekkülüne ön ayak olmuştur.⁷⁰

1840'ta taşrada muhassıllık örneğinde vücut bulan meclis örneği, 1864'e gelindiğinde detaylı bir nizamname konusu olmuştur. Kazalarda “küçük meclis” ve eyaletlerde de “büyük meclis” şeklinde nitelendirilen ve muhassıllığın lağvıyla bütünüyle “memleket meclisleri”

⁶⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Tuna Vilayeti Nizamnamesi”, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, Editör: Erkan Tural, Selim Çapar, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015, s. 48.

⁶⁹ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s. 52-53.

⁷⁰ Cenk Reyhan, “1864-1871 Vilayet Nizamnamelerinde İdare Meclisleri: Osmanlı Taşrasında “Birörnek Yönetim Modeli”nin Kuruluş Sorunu, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, Editör: Erkan Tural, Selim Çapar, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015, s. 52.

adını alan bu pratik, vergilendirme hususu ve valilere tanınan geniş yetkilere rağmen asayişin sağlanamamasından ötürü yeni bir yasal düzenleme gerektirecek noktaya ulaşmıştı.⁷¹

7 Kasım 1864'te yayımlanan nizamname Tanzimat'tan beri uygulanan yönetim biçiminde birtakım değişiklikler sağlamıştır. Yönetmeliğin hazırlanmasında Niş valisi Mithat Paşa'nın fikirlerinden oldukça yararlanılmıştı. Tuna vilayetinde uygulanan nizamnamenin olumlu sonuçlar vermesi üzerine 1865-1866 yıllarından itibaren nizamname bütün ülkede yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesi'nin en önemli hususiyetlerinden birisi meclisleri idari ve hukuki olmak üzere ikiye ayırmış olmasıydı.

Tuna'nın yanı sıra Bağdat vilayetinde de görev alan Mithat Paşa'nın başarısıyla gelişen vilayet sistemi, Osmanlı İmparatorluğunda yerel idarenin temeli haline gelmiştir. Fakat imparatorluğun heterojen yapısı pratikte uygulamayı farklılaştırmaya zorlamıştır.⁷² 1867'den itibaren kayda değer bir yaygınlık kazanan bu nizamname, 1871 yılında İdare-i Umumiye-i Vilayet nizamnamesiyle bütün ülkede uygulanmıştır. Nizamnamenin yürürlüğe girmesiyle ilgili, devletin çıkardığı bir tebliğe göre nizamname ile bürokrasinin her bölümü bir merkeze bağlanacak ve yürütme gücü süratle işlerlik kazanacaktı. Ayrıca yargı düzenlenip, memleket meclislerinin de düzenlenmesiyle memleketin yönetimi, imarı ve diğer işlerine dair sorunlar çözüme kavuşturulacaktı. 1876'da ise her ne kadar Osmanlı Mebuslar Meclisi vilayet kanunu hazırlamışsa da yürürlüğe girmemiştir ve idari yapılanma 1913 yılında çıkarılan geçici kanuna kadar 1871 nizamnamesi ile yönetilmiştir.⁷³

1867'de hayata geçirilen 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin ülkede kurmuş olduğu yeni model aşağıdaki gibidir.

⁷¹ Musa Çadircı, "Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, TTK Basımevi, Ankara, 1985, s. 268-269.

⁷² Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876)*, Çeviren: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 170-171.

⁷³ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s. 55.

Tablo 1. 1864 Vilayet Nizamnamesine Göre Yönetim Organları

Yönetim Birimi		Yönetici	
Önceki Adı	1867'den Sonra	Önceki Adı	1867'den Sonra
Eyalet	Vilayet	Vali	Vali
Sancak	Sancak/Liva	Kaymakam	Mutasarrıf
Kaza	Kaza	Kaza Müdürü	Kaymakam
Köy	Köy	Muhtar	Muhtar

Bu tabloya göre taksim edilen yönetim birimlerinin ayrıca her birine ait yönetim organları kurulmuştur. Vilayet merkezinde valinin riyasetinde *Vilayet İdare Meclisi*, livalarda mutasarrıf riyasetinde *Liva İdare Meclisi*, kazalarda kaymakam riyasetinde *Kaza İdare Meclisi* ve köylerde de *İhtiyar Meclisi* ve bütün bu meclislerin de üstünde *Vilayet Umumi Meclisi* kurulmuştur.⁷⁴

Vilayet idare meclisinde tabii üye olarak, hâkim, mektupçu, defterdar, hariciye memuru bulunuyordu. Müftü ve gayrimüslim cemaatlerin ruhani reisleri de tabii üyeler arasındaydı. Vilayet idare meclisi; mülki, mali, ticari ve zirai konuları görüşür, hukuki sorunlara ise karışmazdı. Bunun için yerel halkın içinden merkezden tayin edilen bir hâkimin başkanlığında Temyiz-i Hukuk ve Cinayet'e üyeler seçiliyordu. Liva idare meclislerinin başkanı valinin yetki ve görevlerini yükümlenen mutasarrıftı. Tabii üyeleri ise kazanın hakimi, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslim cemaatlerin ruhani reisleriydi. Liva idare meclisi idari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticari konularla ilgilenir hukuki konulara ise karışmazdı. Livalarda da Temyiz-i Hukuk ve Cinayet meclisleri vardı. Kaza idare meclisinin başkanı kaymakamdı. Mal müdürü, tahrirat kâtibi, kaza hâkimi, müftü ve gayrimüslim cemaatin ruhani reisi tabii üyelerdi. Kaza idare meclislerinin görev sorumluluğu idari, beledi, sağlık, gelir-gider gibi işlerdi. Bu meclisler taşra yönetim

⁷⁴ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 252.

hiyerarşisi içinde hareket ve karar yeteneği en az olan organlardı.⁷⁵ Tuna Vilayet Nizamnamesine göre vilayet ve liva idare meclislerinde ahalice seçilen üçü Müslüman ve üçü de gayrimüslim altı üye mevcuttu. Kaza idare meclislerinde ise bu sayı iki Müslüman iki de gayrimüslim şeklindeydi. Benzer şekilde, vilayette kurulması planlanan Meclis-i Temyiz-i Hukuk'a üç Müslüman ve üç gayrimüslim, liva Meclis-i Temyiz-i Hukuk'a üç Müslüman ve üç gayrimüslim, kaza De'avi Meclisi'ne ise iki Müslim ve iki de gayrimüslim üye seçilecekti.⁷⁶ Meclis üye sayısı, imparatorluğun genelinde yaygınlaşan 1867 Vilayet Nizamnamesi ile değişiklik arz etmiştir. Buna göre vilayet ve liva idare meclislerine ikişer Müslüman ve ikişer gayrimüslim, kaza idare meclislerine ise Müslim ve gayrimüslimlerden seçilecek üç üye bulunacaktı.⁷⁷

Vilayet Umumi Meclisleri ise vilayete bağlı sancaklardan seçimle belirlenen üyelere oluşurdu. Meclis toplanmadan bir ay önce her livanın bağlı olduğu kazalarındaki dört azası merkez livada toplanarak aralarından üç kişi toplantıya katılmak için seçerdi.⁷⁸ Kazalardan gelen delegelerin ahalinin talep ve şikâyetlerini valiye bildirmeleri zorunluydu. Zira vali konulara göre sınıflandırdığı gündemi oluşturmak ve sınırlamakla yetkindi. Meclis, vilayet sınırlarındaki yolların yapım, onarım ve bakımı, tarım, ticaret ve vergi konularına dair görüşler bildirirdi.⁷⁹

1871'de çıkarılan İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi⁸⁰ 1864 nizamnamesinin biraz daha genişletilmiş hali olup valinin yanı sıra vali muavinliğini getirmiş ve yöneticilerin görev ve sorumluluklarını daha detaylı şekilde ele almıştır. Nizamname ile idari bir birim

⁷⁵ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s. 62-82.

⁷⁶ "Tuna Vilayeti Nizamnamesi", *Düstur-ı Atik*, Dersaadet, s. 516-530.

⁷⁷ "Vilayet Nizamnamesi", *Düstur*, Cild-i Evvel, Matbaa-i Amire, 1289, s. 608-624.

⁷⁸ "Tuna Vilayeti Nizamnamesi", *Düstur-ı Atik*, Dersaadet, s. 536.

⁷⁹ Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Ülke...*, s. 298-299.

⁸⁰ "İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi", *Düstur*, Cild-i Evvel, Matbaa-i Amire, 1289, s.625-651.

olarak nahiye örgütlenmesine de açıklık getirilmiştir. 500 kişiden fazla nüfusu olan köy ve çiftliklerin nahiye yapılması ve yönetici olarak da nahiye müdürlerinin görev yapmasına karar verilmiştir.⁸¹ 1871 nizamnamesine hâkim olan anlayış önceki nizamnamelerde de gözetildiği üzere merkezi idare tarzını daha gelişmiş ve uygulanabilir kılmaktı. Bu anlayış aynı zamanda imparatorluğun bütün unsurlarını bir arada tutmaya çalışan Osmanlıcılık ideolojisinin de bir tezahürüydü. Kademeli olarak vilayet merkezinden köylere kadar meclislerin kurulmasını ön gören nizamname ile Müslim ve gayrimüslim ahalinin katılımının sağlanmasıyla daha güçlü ve merkezi bir devlet anlayışı sağlanmaya çalışılmıştır. Bu nizamnamenin ülke genelinde yaygınlaştırmaya çalıştığı bir diğer önemli husus da belediye örgütlenmesidir. Vali, mutasarrıf ve kaymakamın bulunduğu her merkezde bir belediye idaresi kurulacak ve belediye daire meclisleri vasıtasıyla memurlar arasından seçilen bir meclis üyesi kentin yerel yönetimini üstlenecekti.⁸² Dolayısıyla 1865 sonbaharında Tuna’da başlanmak üzere Osmanlı taşrasında ilk defa faaliyete geçirilmiş olan belediye meclisleri böylece bütün memlekete yayılacaktı.

1871 Vilayet Nizamnamesi 1864 nizamnamesine göre valilere oldukça geniş bir yer ayırarak merkezileşme çabasını bir çita daha yükseltmiştir. 1871 nizamnamesi önceki kanun gibi valinin yetkilerini mülki, mali ve zabtiye olarak tanımlamanın yanı sıra valilerin ilgilenmesi gereken asıl konuların başına bayındırlık ve eğitim getiriyordu.⁸³ 1871 nizamnamesinin en bariz özelliklerinden birisi de artık yargı meclislerinin nizamnamede yer almamasıdır.

Dolayısıyla 1871 düzenlemesi ile yönetim birimleri ve temsilcileri aşağıdaki şekilde tasarlanmıştı.

⁸¹ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 252-253.

⁸² Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt:5, Sayı:5, 1996.

⁸³ Erkan Tural, “1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiyye-i Vilayat Talimatnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt:14, Sayı1, 2005, s. 72-75.

Tablo 2. 1871 Düzenlemesi ve Yönetim Birimleri

İdari Birim	Vilayet	Liva(Sancak)	Kaza	Nahiye ⁸⁴	Köy
Yönetici	Vali	Mutasarrıf	Kaymakam	Nahiye Müdürü	Muhtar

1871’de genişletilmiş haliyle yürürlüğe giren vilayet nizamnamesi 1876’da çıkarılan vilayet kanununun hayata geçirilememesinden dolayı 1913 geçici kanununa kadar devam etmiştir. Henüz Kanun-i Esasi’nin ilan edilmediği XIX. yüzyıl Osmanlısında yayınlanan vilayet nizamnameleri ve cemaat esaslı millet nizamnameleri, Osmanlı merkezi sistemindeki âdem-i merkeziyetçiliğin sınırlarını aşan bir mahiyet şeklinde tasvir edilmektedir.⁸⁵

Tuna vilayetinde uygulandıktan sonra 1867’de yaygınlaştırılan vilayet nizamnamesi ilk etapta Suriye, Bosna, Edirne, Halep, Trablusgarp ve Erzurum vilayetlerinde yürürlüğe girmiştir. Bu vilayetlerden Suriye’de Kudüs sancağı, Trablusgarp’ta Bingazi ve Erzurum’da da Kars sancakları mutasarrıflıkla diğer sancaklar ise kaymakamlıkla idare edilmiştir. Bazı eyaletler de tek bir vilayet çatısı altında birleştirilmiştir. Örneğin; Mamurat’ül-aziz ve Kürdistan vilayetleri birleştirilip Diyarbekir vilayeti oluşturulmuştur.⁸⁶ Bu dönemde Van, Erzurum vilayetine bağlı bir sancak haline getirilmiş ve bu statüsünü 1876’ya kadar sürdürmüştür.⁸⁷ Nizamnemin getirmiş olduğu yeni idari taksimatta böylece, 1867 öncesinde

⁸⁴ Bu tablodaki idari birim ve yönetici modeli 1867’de yaygınlaştırılan sistemdir. 1871 nizamnamesinin farkı idari bir birim olarak müdürlükler riyasetinde nahiyelerin kurulmasını içermesidir.

⁸⁵ Cenk Reyhan, “1864-1871 Vilayet Nizamnamelerinde İdare Meclisleri: Osmanlı Taşrasında “Birörnek Yönetim Modeli”nin Kuruluş Sorunu, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, Editör: Erkan Tural, Selim Çapar, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015, s. 53.

⁸⁶ Metin Ünver, “Vilayet Nizamnamelerinin Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatına Etkileri (1864-1876)”, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, Editör: Erkan Tural, Selim Çapar, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015, s. 101-103.

⁸⁷ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1285 (1868).

literatürde Van-Hakkâri eyaleti olarak geçen idari birim artık sadece Van şeklinde tabir edilmiştir.⁸⁸

1871'in idari bir birim olarak öngördüğü nahiyelemler meclislerine ayrıca değinmekte fayda vardır. Zira 1864 ve 1871 nizamnameleri ile taşra yönetim birimlerine dahil edilen nahiye teşkilatıyla gayrimüslim unsurlar arasında çıkan hareketlilikten dolayı Avrupalı devletler yakından ilgilenmiştir. 1875'te Bosna-Hersek'te isyan çıkması üzerine aynı yıl Mahmud Nedim Paşa kabinesi tarafından bir "Ferman-ı Adalet" çıkartıldı ve ıslahatlara hız verileceği temin edildi. Bu esnada Avusturya-Macaristan ve Rusya, Bosna-Hersek ve Bulgar köylerinin nahiye statüsüne geçirilerek gayrimüslimlerin daha çok temsil edilmesi için çabalamıştır. Osmanlı hükümetine verilen notalar üzerine 1876 Nevahi Nizamnamesi yayınlandı. Nahiye meclislerini etnik ve dini grupların temsili esasına göre kurmayı planlayan nizamname, nahiye müdürünün o yörenin en kalabalık cemaatinden gelmesini düzenliyordu. Avrupalılarca özerk bir komünal yönetim modelinin tasarlandığı bu nizamname hükümet tarafından kabul edilmeyerek yürürlüğe konmamıştır. Dolayısıyla yaygın bir şekilde kurulamayan nahiye teşkilatının kurulmuş olanları da eksik örgütlenmişti. Özellikle doğu vilayetlerinde aşiret reislerine nahiye müdürlüğü verilerek kontrol altına alınmaları sağlanmıştır.⁸⁹ Fakat aşiret örgütünün nahiyeeye dönüştürölme projesi de uzun süre olumlu sonuç vermemiştir.⁹⁰

Her ne kadar nahiye teşkilatlanmasında ciddi bir atılım sağlanmamışsa da 1878'e gelindiğinde merkezi hükümetin vilayetlerden talep ettiğı nahiye teşkilat defterlerinin düzenlenmesi idari taksimat ve nüfusun niteliğı bakımından kıymete haizdir.⁹¹ Nitekim nahiye

⁸⁸Musa Çadırcı, "1864 Vilayet Nizamnamesi'nin Anadolu Coğrafyasında Uygulanması", *1864 Vilayet Nizamnamesi*, Editör: Erkan Tural, Selim Çapar, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015, s. 145.

⁸⁹ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s. 103-104.

⁹⁰ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 253.

⁹¹ BOA. ŞD. 1874/4, 6 Ş 1295 (5 Ağustos 1878): Van vilayetince düzenlenen nahiye teşkilatına dair defter.

teşkilatı meselesi ileriki kısımlarda görüleceği üzere 1890'larda yürütülmeye çalışılan Vilayat-ı Sitte Islahatı döneminde de gündeme gelecek ve hükümetin öncelikli uğraş alanları arasında yer alacaktır.

Nizamnamelerle köy ve mahalle idareleri de düzene sokulmuştur. Köy ve mahallelerdeki idari temsilciler ise muhtarlardır. Muhtarlık teşkilatı II. Mahmud döneminin merkeziyetçi politikası dâhilinde kurulan bir örgütlenme olup ilk örnekleri İstanbul'da hayata geçirilmiştir. Muhtarlar vergi toplanmasında yardımcı olmak, asayiş sağlamak gibi ayanların yapmakla mükellef olduğu birçok işi üstlenmiştir.⁹² Tanzimat döneminde köy ve mahallelerde muhtarlık kurumuna ağırlık verilmesinin bir sonucu olarak muhtarlık eski üst yöneticiler olan imam, haham veya papaz gibi yöneticilerin ikinci derecede kalmasına sebep olmuştur. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile de ilk defa İhtiyar Meclisleri kurulmuştur. Muhtarlık yaygınlaşınca da vergi, güvenlik ve beledi hizmetler muhtarlara bırakılmış olundu. Yeni yönetmelikle her sınıf halk için seçimle gelen iki muhtar bulunması öngörülüyordu. Fakat bir cemaat 20 haneden az ise ikinci muhtarı seçemeyecekti. Seçilen muhtarlar kazaya bildirildikten sonra kaymakamın emriyle atanırdı. Nizamname aynı zamanda her köyde her cemaatin kendi ihtiyar meclisinin de kurulmasını kapsıyordu. Meclis üyeleri 3-12 kişi arasında olup imam ve papazlar tabii üyeler arasındaydı. Meclisler cemaat üyeleri arasındaki davaları sulhen çözmeye ve muhtarları denetleme yetkisine de sahipti. Ceza davalarına dair işlerde ise hüküm yetkileri yoktu.⁹³

1864 Nizamnamesinin beşinci babı idare meclisleri ile köy ihtiyar meclislerinin üye seçiminin nasıl yapılacağına dair maddeleri içermektedir. Buna göre muhtar ya da ihtiyar meclisi üyesi olabilmek için en az otuz yaşında olmak ve senelik en az 100 kuruş vergi

⁹² Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, Cilt: XXXIV, Sayı: 133-136, TTK Basımevi, Ankara, 1970, s. 409-420.

⁹³ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s. 106-115.

vermek gerekirdi. Bunları seçecek kişiler ise en az on sekiz yaşında ve senede en az 50 kuruş vergi vermekle mükellef ahaliden oluşurdu. Köylerde seçimler senede bir defa yenilenirdi. Kazalarda ise seçimlerin iki senede bir yapılması öngörülmüştü. Kaza idare meclisi için senede en az 150 kuruş vergi mükellefi olan ve en az 30 yaşındaki kişiler üye seçilebilirdi. Vilayet idare meclisleri için aranan vergi mükellefiyeti ise 500 kuruştur. Kaza ve liva idare meclislerinde üyelerin okur-yazar olması tercih sebebi fakat vilayet idare meclisinde bu husus zorunluydu.⁹⁴

Vilayet, liva ve kaza idare meclislerinin üye seçim süreciyle her idari birimde kurulan meclis-i tefrikler ilgilenmekteydi. Vilayet idare meclisi seçimleri için vali riyasetinde bir meclis-i tefrik kurulurdu. Bu meclis, vilayet idare meclisinin tabii üyesi olan müfettiş-i hükkam, muhasebeci, mektupçu, meclis-i hukuk ve meclis-i cinayette bulunan hukukçu memurlar, merkez vilayet müftüsü ve gayrimüslimlerin ruhani liderlerinden oluşurdu. Livalarda meclis-i tefrik kaymakam, hâkim, mal müdürü, müftü ve gayrimüslim ruhani reisleri ile tahrirat katibinden; kazalarda ise kaza müdürü, hakim, müftü, gayrimüslim ruhani reisleri ve kaza katiplerinden teşkil edilirdi. Her meclis seçime uygun kişilerin listesini hazırlardı. Vilayet tefrik meclisi bu üyeleri livalara; liva tefrik meclisi kazalara ve kaza tefrik meclisi de köylere seçim yapılmak üzere gönderirdi.⁹⁵

Vilayet Umumi Meclisi ise vilayetin en üst danışma organıydı. Valiler meclisin toplantı tarihinden bir ay önce sancak yöneticilerini bilgilendirir ve meclis üyelerinin seçim süreci başlatılırdı. Her kazanın ikisi Müslüman ve ikisi de gayrimüslim temsilcileri sancak merkezinde bir araya gelerek aralarından üç kişi seçerdi. Bu üç kişi sancakların temsilcileri olarak Vilayet Umumi Meclisinde görev alırdı.⁹⁶

⁹⁴ “Tuna Vilayeti Nizamnamesi”, *Düstur-ı Atik*, Dersaadet, s. 525-530.

⁹⁵ “Tuna Vilayeti Nizamnamesi”, *Düstur-ı Atik*, Dersaadet, s. 532.

⁹⁶ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s. 89.

Meclislerin kurulmasının mantığı, siyasal, mali ve ekonomik konularla ilgilenen, tartışmaya ve danışmaya dayalı bir organ oluşturulmasıydı. Her meclisin içerisinde konuları itibariyle görev alan memurlar vardı. Bu durum aynı zamanda Müslümanların çoğunlukta kalması gibi bir sonuç doğurmuştur.⁹⁷

Taşra idaresinde vilayet, liva ve kaza idare meclisleri birer yerel yönetim kurulu olmakla birlikte merkezi hükümetin bu organlarda ağırlığı oldukça fazlaydı. Bu yüzden bu kurullardaki yerel temsilcilerin sadece danışma fonksiyonu bulunmaktaydı. Vilayet idare meclislerine haddinden fazla yük bindirildiğinden işlerini sağlıklı bir şekilde yapamamaktaydılar. Hatta hem meclis üyeliği hem de başka memuriyetlerde bulunan kişiler olduğundan iş yükü iyice artmaktaydı. Bu yüzden yeni usulle birlikte yönetimde eski usul de uygulanmak durumunda kalmıştır. Liva idare meclisi kaza idare meclisinin üst organıdır. Bu meclis aynı zamanda nahiye idare meclisinin de doğrudan kontrol organıydı. Bu meclisler arasında hareket ve yetenek kabiliyeti en az olan meclis ise Kaza İdare Meclisi idi.⁹⁸

Kuruluşundan itibaren bütün çabalara rağmen idare meclislerinin çalışma tarzındaki belirsizlik, yetki kargaşası ve halkın temsilcilerinin bilgisizliğinden dolayı uzun müddet meclislerden verim alınamadığı görülmektedir.⁹⁹ Vilayet Nizamnamelerinin hukuk alanında geliştirdiği hususlar ise aşağıdaki şekilde izah edilebilir.

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte eyalet ve sancak merkezlerinde kurulan meclisler, şariat mahkemeleri dışında yargılama yapmakla yetkili kılınmıştı. Kadı veya naib bu meclislerin birer üyesi olarak görev yapmaktaydı. Fakat yoğun yönetim, mali ve güvenlik işlerinin yanı

⁹⁷ Cenk Reyhan, “1864-1871 Vilayet Nizamnamelerinde İdare Meclisleri: Osmanlı Taşrasında “Birörnek Yönetim Modeli”nin Kuruluş Sorunu, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, Editör: Erkan Tural, Selim Çapar, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015, s. 57.

⁹⁸ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s. 70-83.

⁹⁹ Abdullah Saydam, “Tanzimat Devri Reformları”, *Türkler*, Cilt:12, Editör: Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 790.

sıra bu meclislerin kısmi mahkeme işlerine de bakması meclisin çalışmalarında aksaklıklara sebep olmaktaydı. Bir yandan Avrupa ile ilişkilerin de artmasıyla İstanbul başta olmak üzere Ticaret Mahkemeleri kurulmaya başlamıştır. Bu mahkemelerin yaygınlaşması her ne kadar 1861 itibariyle gerçekleşmişse de büyük çoğunluğu 1875'e gelindiğinde kurulmuştu. Avrupalıların devreye girmesiyle kurulan bir diğer mahkeme de Nizamiye Mahkemeleri'dir. Bu mahkemeler, Müslüman olan ve olmayan Osmanlı uyruğu ahali için ortak mahkemelerdir. Şeriat ve cemaat mahkemelerinin bakmakla yükümlü oldukları evlenme, boşanma, miras, tapu gibi anlaşmazlıklar dışında kalan davaları görüşüp karara bağlamaktaydı.¹⁰⁰

Vilayet nizamnameleriyle kurulan idare meclislerinin bir görevi de idari yargılama idi. Devlet memurlarının suçlarına bu kurul bakmaktaydı. Bu suçlar arasında hazineye ait gelirleri zimmete geçirme, rüşvet alma gibi hususlar vardı. Memurlar arasındaki anlaşmazlıklar da bu kurul tarafından çözülüyordu. Bunun dışında yöneticilere dair şikayetler ve hükümetle mültezimler arasındaki sorunlar da bu meclis tarafından ele alınmaktaydı. Vilayet meclisleri özel hukuka ve şer'îye mahkemelerine ait işlere ise kesinlikle karışmamaktaydı.¹⁰¹ Bu usulün geliştirilmesinde Adliye Nezareti'nin ayrı bir bakanlık olarak oluşturulması ve vilayet mahkeme sisteminin 1864 nizamnamesi ile ayrı bir hiyerarşik örgütlenmeye tabi tutulması etkili olmuştur.¹⁰² Her nahiye merkezinde bir Sulh Mahkemesi (İhtiyar Meclisi) basit anlaşmazlıklara dair davaları görmektedir. Kaza merkezlerinde Dava Meclisi (Meclis-i De'avi), sancak merkezlerinde de Temyiz-i Hukuk ve Cinayet vilayetlerde ise büyük bir Temyiz-i Hukuk ve Cinayet kurulmuştur. Kaza ve sancaklarda dava meclisi hakimin (kadının) başkanlığında, vilayetlerde ise 1871'e kadar Müfettiş-i Hükkam başkanlığında çalışmıştır.¹⁰³ 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesine göre vilayetlerde ve livalarda kurulan Meclis-i Temyiz-i

¹⁰⁰ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 280.

¹⁰¹ Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Ülke Yönetimi...*, s. 295.

¹⁰² Erkan Tural, "1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri...", s. 79-81.

¹⁰³ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 280-281.

Hukuk ve Meclis-i Cinayet'in üçer Müslim ve üçer de gayrimüslim üyesi bulunmaktaydı. Kazalardaki Meclis-i De'avilerde ise Müslim ve Gayrimüslimlerden ikişer üye mevcuttu.¹⁰⁴

Nizamnamelerin geliştirdiği bir diğer husus da belediyeçilik faaliyetleridir. Tanzimat öncesinde Osmanlı kentlerinde belediye hizmetini yerine getiren müstakil bir kuruluş mevcut değildi. Bu dönemde belediyelerin görev tanımına dahil olan işler, hükümet temsilcisi yöneticiler, esnaf dernekleri, kadılar, kent ileri gelenleri ve vakıflarca yürütülürdü. XIX. yüzyılda Batılılarla geliştirilen ticari ilişkiler, özellikle liman kentlerinde kent içi düzenin sağlanmasını gerektiren koşullar yaratmıştır. İstanbul merkezli ulaşım, su, konut ve sağlık sorunlarının çözümü için girişilen çabalar 1854'te başkentte Şehremaneti unvanıyla beledi işlerden sorumlu bir kurumun kurulmasını sağlamıştır.¹⁰⁵ Şehremanetinin kuruluş aşamasına gidilen süreçte Osmanlı şehirlerinin gerçek yöneten amiri olan ve güvenlik, yargı, vakıf denetçiliği ile kentin mali otoritesi ve beledi hizmetlerinden sorumlu olan kadıların yaptırım gücü de giderek kaybolmuştur.¹⁰⁶

Kırım Savaşı Avrupalı devletlerle ticari ilişkileri geliştirmenin yanı sıra İstanbul'da Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefikleri olan Avrupalı askerlerin ağırklanmasına da vesile olmuştur. Orduların İstanbul'a gelmesi buradaki nüfusu arttırarak, temizlik, sağlık ve ulaşım sorunlarını giderek büyötmüştür.¹⁰⁷ Böylece yetkililer şehrin düzenine dair daha yoğun çalışmalara girişmiştir. Osman Nuri Ergin¹⁰⁸ yetkilileri düzene iten hususlardan birini

¹⁰⁴ "Tuna Vilayeti Nizamnamesi", *Düstur-ı Atik*, Dersaadet, s. 516-530.

¹⁰⁵ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 274.

¹⁰⁶ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2017, s. 56-59; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, 124-128.

¹⁰⁷ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeçiliğin Doğuşu: Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 5-8.

¹⁰⁸ Osman Nuri Ergin, 1901 yılında İstanbul şehremanetinde çeşitli vazifelerde bulunmuş ve belediyeçilik tarihine bir çok eser kazandırmıştır. Bu bağlamda en mühim eseri Mecelle-i Umur-ı Belediye'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selahattin Yıldırım, *Osman Nuri Ergin: Türk Belediyeçilik ve Şehircilik Tarihi Üstüne Seçmeler*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1987.

Garplılarca bir milletin gelişmişliğinin başkentlerinin kalkınmasıyla eşdeğer görülmesine bağlamaktadır.¹⁰⁹ Şehremanetinin kurulmasına giden bu süreçte çıkarılan bir nizamname ile şehremanetinin görevleri zorunlu ihtiyaç maddelerinin temininin kolaylaştırılması, narh ve bunun kontrolü, şehrin temizliğinin sağlanması ve çarşı-pazar denetimi gibi hususları kapsıyordu. Şehremini tarafından yönetilip bir meclisi olan şehremaneti beklenen olumlu gelişmeleri sağlayamadığından 1855'te bu kuruluşa yardımcı olmak üzere İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun kurulmasına sebep olmuştur. Komisyon İstanbul'u on dört daireye ayırmayı öngörerek bunlardan yalnızca Beyoğlu ve Galata bölgeleri için Altıncı Daire-i Belediye adıyla 1857'de bir birim oluşturmıştır. Takip eden yıllarda sokak ve temizlik gibi hususlarda çeşitli düzenlemeler yapılarak kurum sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır. Nitekim 1864'e gelindiğinde Tuna Vilayet Nizamnamesi her köyü bir İdare-i Belediye olarak kabul etmekteydi. Fakat ilgili kısım taşra belediyelerinin kurulmasını düzenleyecek yasal çerçeveden yoksundu. Bu maksatla 1867'de *Vilayet Dahilinde Olan Şehir ve Kasabalarda Teşkil Olunacak Da'ire-i Belediye Meclislerinin Sureti Tertibi ve Memurlarının Vezaiifi Hakkında Talimat* ile bu talimata bağlı olan *Daire-i Belediye Meclisinin Vezaiifi Umumiyesi Hakkında Talimat* çıkarılmıştır. 1871 nizamnamesine gelindiğinde ise bütün şehirlerde belediyelerin kurulması öngörülmüştü.¹¹⁰ Dolayısıyla taşra şehirlerinde modern belediyeçilik teşkilatlanmasına 1864 Vilayet Nizamnamesi ile başlamıştır. Nizamname liva ve kaza merkezlerinde belediye meclisi kurulmasını öngörmüşse de pratikte her kazada kurulması mümkün olmamıştır. Midhat Paşa'nın Tuna ve Bağdat vilayetlerindeki görevi süresince kurduğu belediye meclisleri ise bu anlamda ön ayak olmuştur.¹¹¹

¹⁰⁹ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, Yayına Hazırlayan: Cengiz Özdemir, Cilt:3, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 1269.

¹¹⁰ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeçiliğin Doğuşu...*, s. 5-8.

¹¹¹ İlber Ortaylı, "Belediye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 5, 1992, s. 400; Bekir Koç, "Tuna Vilayeti Göçmenleri ve Midhat Paşa", *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol: 2, No: 4, 2017, s. 55-70.

Belediyeciliğin Osmanlı'da kurumsallaşması, doğrudan modernleşmeci bürokrasinin şehirleri ıslah amaçlı bir reform olup, özerk bir şehir yönetimi fikrinden uzaktır. Zira Tanzimatçı devlet adamları şehirlerin düzensizliğinden rahatsızdı. Mustafa Reşid Paşa gibi devlet adamları Avrupa elçiliklerinde görev aldığı esnada şahit olduğu Osmanlı şehir imajını merkeze raporlarla bildirerek bir düzen kurulmasından yanaydı.¹¹² Böylece bir yandan devlet yetkilileri bir yandan da yabancı uzman ve politikacıların istekleri doğrultusunda İstanbul'da modern belediye teşkilatlanmasına gidilmiştir.¹¹³

1877'de toplanan Osmanlı parlamentosunun el attığı ilk husus “Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunları”nı çıkarmak olmuştur. İstanbul özelinde çıkarılan bu kanun taşra mebuslarının tepkisine sebep olmuşsa da bu husus, yoğun göç alan şehir için oldukça elzemdi. İstanbul'a has belediye kanunu, İstanbul'un daha önce on dört olan daire sayısını yirmiye çıkaran Paris Belediyesi'nin taklidi tarzındaydı. Belediye reisi hükümetin tayiniyle vazifelendirilmiş ve kanun belediyelere sanayi mektepleri kurma görevi de vermiştir. Öte yandan 93 Harbi'nin sürdüğü bu dönemde ahalinin ihtiyaçlarının karşılanması hususunda belediyeye büyük vazife düşmekteydi.¹¹⁴ Fakat savaş koşullarında meclisin feshedilmesiyle İstanbul'da doğrudan atamaya dayalı olan belediye reisliği usulü ülkenin içinde bulunduğu iç karışıklık ve ayrılıkçı hareketlerin dönüm noktası olan bu dönemde özerk bir statüye doğru evrilememiştir.¹¹⁵

Belediye örgütü imparatorluğun bütün kentlerinde aynı anda kurulamadı. İstanbul öncülüğünde başlanan uygulama daha sonra liman kentlerinde ve zamanla da tüm vilayet

¹¹² İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s. 120-130.

¹¹³ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 273.

¹¹⁴ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Devleti Teşkilatı”, *Türkler*, Cilt: 13, Editörler: Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 574; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s. 163-170.

¹¹⁵ Bilal Eryılmaz, “Türk Belediyeciliğinde Demokrasi Geleneği”, *Türkler*, Cilt: 13, Editörler: Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 733.

merkezlerinde hayata geçirilmeye çalışıldı. 1876 itibariyle yaygınlaşan bu kurum yine de taşra kentlerinde arzu edilen etkinliği gösterememiştir.¹¹⁶ Zira belediye, Mezopotamya ve Suriye'nin toplayıcı merkezleri olan Bağdat, Şam, Beyrut gibi şehirler ve Anadolu'daki bir takım büyük merkezler dışında hayati öneme haiz değildi. Buralarda modern sistemin getireceği hizmetlerin geleneksel ekonomik ve sosyal hayat için fazla bir önemi yoktu.¹¹⁷

1871 nizamnamesiyle, daha önceki nizamnamelerde yer alan belediye örgütü, vilayet idaresi içinde idari bir varlık kazanıyordu. Nizamname, vali, mutasarrıf ve kaymakamların olduğu her şehirde bir belediye meclisinin bulunmasını kapsıyordu. Buna göre meclis reisi memurlar arasından seçilecek, mutasarrıfın tayini ve valinin onayı ile göreve başlayacaktı. Belediye meclisi, reis, reis muavini ve altı seçilmiş üyeden oluşacaktı. Üyeler iki yılda bir değişen çeşitli dinlere mensup kişiler olmalıydı. Seçimler her sene idari birimin mülki amiri, müftü, ruhani reisler ve kâtiplerden meydana gelen kurul tarafından yönetilecekti. Kurul, üye sayısının üç katı aday saptayıp bunları mahalle ihtiyar meclislerine gönderip en çok oy alan üçte ikisinin arasından mutasarrıfın seçtiği altısını valinin onayına sunacaktı. Ayrıca Babıali'nin onayına gerek bulunmamaktaydı.¹¹⁸

Belediyelerin genel olarak çalışma alanları ise şu şekilde sıralanabilir: temizlik (tenzifat), yol ve kaldırım yapımı, itfaiye işleri, aydınlatma işleri, su işleri, mezhaba işleri, gayrimenkullerle ilgili kıymet takdiri işleri, rayiç bedel ilan ve tasdiki, mezat işleri, fakirlere yardım, tamirat işleri, sağlık işleri, şehir plan ve haritalarının çıkarılması, liman ve gümrüklerin işletilmesi, kanalizasyon işleri ve benzer hususlardı.¹¹⁹

¹¹⁶ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 277.

¹¹⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s.173.

¹¹⁸ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli...*, s. 176.

¹¹⁹ Emin Yolalcı, "Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik", *Türkler*, Cilt: 13, Editörler: Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 740-747.

1.2. II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Merkezileşmesi ve Taşra

Yönetimi

İktisadi kalkınma hedefli politikalar çerçevesinde merkezi bir devlet aygıtından yana olan Tanzimat yöneticilerinin çabaları, 1876'ya gelindiğinde ülkedeki ihtiyaçları karşılamaktan uzaktı. Bu yüzden Tanzimat döneminde yetişen yeni aydınlar padişahla bütünleşen eski Tanzimat bürokratlarının otoritesine ters düşen bir şekilde yeni bir reformun öncülüğüne girişmiştir. Fikirlerini gazeteler vasıtasıyla yayıp, ilerlemeyi hür kurumlara dayandıran bu aydınlar, aynı zamanda ülkenin içinde bulunduğu kötü duruma son vermek ve mali zorlukları gidermek için meşruti bir yönetimin kurulmasına yönelik cemiyetler de kurmuşlardır. Bunlardan 1865'te kurulan Genç Osmanlılar Cemiyeti, meşruti yönetimin kurulmasına yönelik büyük bir katkı sağlamıştır. Aydınların ve yöneticilerin yönetimin dönüştürülmesine dair talepleri 1876'da Sultan II. Abdülhamid'in Meşrutiyet'i ilan etmesiyle doruk noktasına ulaşmıştı.¹²⁰

III. Selim döneminde başlayıp II. Mahmud döneminde kararlılıkla devam eden reformlar ve Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi hukuki gelişmelerin geliştirdiği anayasalı bir yönetim modelinin kurulduğu I. Meşrutiyet, çağın gereklerine ayak uyduramayan Osmanlı devlet sisteminin çözüldüğü bir dönem olarak nitelendirilmektedir.¹²¹ Zira anayasanın hazırlanmasına gidilen süreç, Batılı devletlerin “uygarlığı”, gelişmemiş ülkelere yayma bahanesiyle buraları sömürgeleştirmeye çalıştığı bir dönemdir.¹²² Uygur Kocabaşoğlu'nun deyimiyle Kırım Harbiyle yoğunlaşan “azgın kapitalizmin yörüngesine giriş

¹²⁰ Cezmi Erarslan, Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 31-32; Selda Kaya Kılıç, “Osmanlı Devleti'nde Anayasal Sisteme Geçiş”, *Devr-i Hamid*, Cilt:5, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 7-21.

¹²¹ Bülent Tanör, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *TCTA*, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 10.

¹²² Tarık Zafer Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği”, *TCTA*, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 27.

süreci”nin devamı niteliğindeki bu yıllarda, İngilizler başta olmak üzere Almanlar, Fransızlar ve Ruslar, Osmanlı coğrafyasının birçok merkezinde konsolosluklarını arttırmış ve misyonerler vasıtasıyla etnik ve dini gruplarla çeşitli maksatlarla muhataplık kurmuşlardır. Bu yüzden İngiliz konsolosluk şebekesi XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde ağırlık merkezini Anadolu ve imparatorluğun Arapça ile Kürtçe konuşulan topraklarına kaydırmıştır. 1879 itibariyle de İngilizler çeşitli kentlere askeri konsoloslar atamıştır. Özellikle, Sivas, Erzurum, Trabzon, Van, Diyarbakir gibi vilayetlerdeki Ermeni, Kürt, Abaza ve Lazlar bu konsolosların raporlarında yakından ilgilenilen gruplardı. Avrupalıların ticari, siyasi ve ekonomik kontrol mekanizmasının ana aracı olan konsolos ve misyonerler, II. Abdülhamid devrinde bölgesel politikaların belirlenmesi ve uluslararası alanda krizlerin çıkarılmasında da büyük etkiye sahiptir.¹²³ Nitekim II. Abdülhamid’e misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine dair doğrudan raporlar sunulduğu gibi, Osmanlı sefaretlerinden de konuyla ilgili birçok malumat ulaştırılmıştır. Oldukça donanımlı eğitim, sağlık ve sanayi kuruluşları vasıtasıyla ahaliyi yanına çeken bu grupların farkında olan sultan, bu gruplarla mücadelede başarıya ulaşmak için en az bu örgütlerin açtıkları kurumlar kadar başarılı hizmetler verecek kurumların benzerlerini açarak Batılı ülkelerin tesirini kırmayı hedeflemiştir.¹²⁴ Fakat bu hedefe erişmek hiç de kolay değildi. Zira Avrupa emperyalizminin dünyanın neredeyse her tarafına yayıldığı II. Abdülhamid dönemi, aynı zamanda büyük güçler arasındaki rekabetin hız kazandığı, Osmanlı imparatorluğu için sorun teşkil eden milliyetçiliğin giderek arttığı, ekonomik ve toplumsal problemlerin tırmandığı bir zaman dilimidir.¹²⁵

¹²³ Uygur Kocabaşoğlu, *Majestenin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

¹²⁴ Gülbadi Alan, “Sultan II. Abdülhamid’in Hristiyan Misyonerleri ve Kurumların Denetleme Gerekçeleri ve Maruz Kalınan Tepkiler”, *Devr-i Hamid*, Cilt:2, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 179-213.

¹²⁵ François Georgeon, “II. Abdülhamid”, *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, Cilt:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 266.

İç ve dış olayların etkisinde gelişen 1876 Kanun-i Esasi'si, anayasal rejime geçişin yanı sıra vilayetlerin yönetimini de ilgilendirmesi itibariyle büyük öneme haizdir. Kanun-i Esasi'ye göre vilayetlerin idaresi yetkilerin genişliği ve vazifelerin tefriki kuralına göre kurulmuştur. Vilayet, sancak ve kaza merkezlerindeki idare meclisleriyle yılda bir kez toplanması öngörülen vilayet umumi meclisinin seçiminin özel kanunla genişletilmesi ve belediye ile ilgili de düzenlemelere gidilmesi hedeflenmiştir.¹²⁶

Vilayat başlığı ile taşraya dair maddeleri (108-112) içeren bu kısımda vilayet umumi meclislerinin görevlerine detaylıca değinilmiştir. Buna göre meclisler, ağırlıklı olarak her türlü bayındırlık ve eğitim işleri ile vergi hususunda yapılacak çalışmalardan sorumlu tutulmuştu.¹²⁷ I. Meşrutiyet'in ilanından sonra vilayetlerin idaresi ve yöneticilerin görevlerine dair İdare-i Umumiye-i Vilayat Hakkında Talimatname ve İdare-i Nevahi Nizamnamesi de çıkarılmıştır.¹²⁸ Fakat bu kanunlar Meclis-i Mebusan'ın Sultan II. Abdülhamid tarafından kapatılmasından ve Avrupalıların müdahalesini kolaylaştırıcı mahiyette görüldüğünden yürürlüğe girmemiştir. II. Abdülhamid'in arzuladığı etkisiz bir meclis yaratma çabası, 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nin (93 Harbi) yarattığı atmosfer dâhilinde başarıya ulaşmış ve yasamadan yargıya kadar her türlü devlet yetkilerinin padişahın elinde toplanma süreci hızlanmıştır.¹²⁹

Devlet yetkilerinin II. Abdülhamid şahsında tek merkezden yönetilmeye başlanması dönemin içinde bulunulan şartlarının da itici gücüyle padişahın kendi yönetici kadrosuyla taşraya kadar her türlü işe el atması sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla II. Abdülhamid dönemi merkezileşmesi, şahsına münhasır bir husustur. Zira bu dönemde padişahın gücü ve yetkisi, Tanzimat döneminde geliştirilmeye çalışılan güçlerin ayrılığı ve sekülerleşme çabası

¹²⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:8, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s. 226.

¹²⁷ *Düstur*, Cilt:1, s. 18.

¹²⁸ *Düstur*, Cilt:3, s. 24-37.

¹²⁹ Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *TCTA*, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 21.

dahilindeki sistemin lağvedilmesine varacak düzeye gelmişti. Bayram Kodaman bu dönüşüm sürecini şu şekilde izah etmektedir:

“II. Mahmud’un kurduğu düzen merkeziyetçi ve otokrattı. 1840’ta yürürlüğe giren kararname ile merkeziyetçilik kuvvetlendiyse de 1842’de Mustafa Reşit Paşa’nın çıkardığı mahalli idari meclislerin kurulmasıyla ilgili kanunlar ve ardından valilerin yetkilerinin arttırılması merkeziyetçi sistemi zayıflattı. 1864 ve 1871 vilayet nizamnameleri ise merkeziyetçiliği yeniden kuvvetlendirecek hale getirmişti. Böylece Abdülaziz idaresi hem merkeziyetçi hem de mutlakiyetçi yönde gelişti. Böylece merkeziyetçilik demokratikleşme aleyhine ağırlık kazandı. 93 Harbi ve isyanların etkisiyle de II. Abdülhamid, imparatorluğu ayakta tutacak unsurun devlet kuvveti olduğu inancıyla hareket ederek kendi kurumları ve sistemiyle merkeziyetçi bir politikayı hayata geçirmiştir.”¹³⁰

Kodaman’ın bu düşüncelerinden hareketle II. Abdülhamid dönemini Osmanlı adına yeni bir dünya düzeninin oluştuğu evre olarak nitelendirmek mümkündür. Zira II. Abdülhamid saltanatının ilk yarısına gelindiğinde Tanzimat devrini yaşamış devlet adamları ya ölmüş ya da emekli edilmişti. İdareci neslin değiştiği bu dönem, Abdülhamid döneminde yetişmiş sadık “Hamidiye ricali” şeklinde tasvir edilen ve merkezde ve taşrada Osmanlı idaresinde etkili olan idareciler devridir. Bu devrin bir diğer kavramsallaştırması ise “Abdülhamid’in Vilayetleri/Valileri”dir. Zira II. Abdülhamid devrinde idari taksimat yeniden düzenlenmiş ve lağvedilen vilayetlerin yanı sıra birkaç da yeni vilayet kurulmuştur. Bu dönemde vilayetlerin kendi aralarındaki hiyerarşisi de değişmiş ve resmi tasniflerde Rumeli vilayetlerinden önce Arap vilayetleri gelmiştir.¹³¹ Zira bu dönem içeride ve dışarıda İslami hassasiyetin gözetildiği ve birçok politikanın İslamcılık üzerinden şekillendiği bir süreçtir.¹³² Bu süreç aynı zamanda gayrimüslim unsurlara duyulan şüphenin tırmandığı bir döneme de denk gelmektedir. Bu şüphenin hedefindeki asıl grup ise Ermenilerdir.

¹³⁰ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 16-17.

¹³¹ Abdülhamid Kırmızı, “Abdülhamid’in Vilayetleri ve Valileri”, *Devr-i Hamid*, Cilt:1, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 9-16.

¹³² Cezmi Erarslan, “II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti’nin İslam Birliği Siyaseti”, *Devr-i Hamid*, Cilt:1, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 419-432.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Batılı devletlerin etkisiyle iptal edilen Ayestefanos anlaşmasının yerine yürürlüğe giren Berlin Antlaşması, sonuçları itibariyle imparatorluğun en batısından en doğusuna kadar birçok hususu etkilemiştir. Ayestefanos Antlaşmasının Rusya, İngiltere ve Avusturya arasında değiştirilmesi üzerine Berlin'de Osmanlı, Rusya, İngiltere, Avusturya, Fransa, İtalya ve Almanya temsilcilerinin bulunduğu Berlin Kongresi düzenlenmiştir. Kongre sonucunda imzalanan Berlin Antlaşmasına göre; Sırbistan, Karadağ ve Romanya sınırlarını büyüterek istiklallerini sağlamıştır. Bulgaristan üç bölgeye ayrılmıştır. Bunlardan ilki Osmanlı'ya vergi veren Bulgaristan Prenslığı, diğerleri ise Osmanlı idaresindeki Doğu Rumeli ve Makedonya idi. Antlaşma ile Bosna-Hersek Avusturya tarafından işgal edilmiştir. Rusya, Kars, Ardahan ve Batum şehirlerini muhafaza ederek Doğu Bayezid'i Osmanlı'ya iade etmiştir. İran'a da bir kısım topraklar verilmiştir. İngiltere ise Babıali ile imzaladığı anlaşma gereği Kıbrıs'a yerleşmiştir.¹³³ Savaşın Osmanlı ekonomisine en büyük olumsuz yansıması ise nüfus ve toprak kaybıyla birlikte hazine gelirlerinde azalmaların yaşanmasıdır. Üstelik savaştan sonra harcamalar da giderek artmış ve ağır toplumsal sonuçlara sebep olan vergi toplama usulünde sert tedbirlere gidilmiştir.¹³⁴

Bu antlaşma bir yandan da II. Abdülhamid'in Ermeniler özelinde gayrimüslim tebaaya bakış açısına dair yeni bir tutum geliştirmiştir. Antlaşma vilayetlerin yönetimi hususunda da bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Savaşın taşra açısından somut sonuçlarından biri devletin maaşlarda kesintiye gitmesi ve böylece memurların maddi durumunun iyice zayıflamasıydı. Bu durum rüşvetin taşrada sıradanlaşmasına sebep olarak idareyi oldukça zor duruma sokmuştur.¹³⁵ Böylece bu antlaşma ile Osmanlı giderek yalnızlaşmış ve hem ordu hem de bürokrasi cesaretini kaybetmiştir. Anlaşma, Osmanlı topraklarının paylaşılmasının zirvesi

¹³³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 8, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s. 76-77.

¹³⁴ Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli...*, s. 27.

¹³⁵ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çeviren: Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 200.

olmuş ve fiilen bu paylaşım hayata geçmiştir.¹³⁶ Antlaşma ile imparatorluğun batısında gayrimüslimler ve Avrupalı devletlerin lehine sağlanan bu avantajlardan sonra asıl ilgilenilen mahallerden biri doğu bölgeleri olmuştur.

Berlin Antlaşması'nın Ermenilerin oturduğu vilayetlerde mahalli düzenleme öngörmesinin yanı sıra Ermenileri, Kürt ve Çerkeslerden korumayı taahhüt eden maddeleri, Avrupalıların Osmanlı hükümetinin iç işlerine karışmasına büyük bir alan açmıştı. Hükümetin bu hususlarda Avrupalıları oyalama telaşı içinde olduğu bir dönemde, 1890'lı yıllar boyunca, birçok merkezde Ermeni İsyanlarının çıkması valilerin yetki ve sorumluluklarının düzenlenmesini gerektirmiştir. Zira müfettişlerin ve valilerin talepleri, özellikle olaylar karşısında valilerin yetkilerinin arttırılması ve olağanüstü durumlarda İstanbul'un onayı beklemeksizin askeri güç kullanma hakkına sahip olmaya yönelikti.¹³⁷ Bu süreçte “nazik bir vaziyet” alan Doğu vilayetlerine daha fazla ehemmiyet verilmiş ve Yıldız Sarayı'ndan vilayetlere kurulan telgraf ağıyla her an her türlü istihbarata dair haberleşme sağlanmıştır.¹³⁸

Ermeni olaylarından dolayı 1895'te idari mevzuat ve vilayet yöneticilerinin durumu gündeme gelerek yöneticiler arasında geniş çaplı bir rotasyona gidilmiş ve birçok vali görevden alınmış ya da görev yerleri değiştirilmiştir. Bu olaylar aynı zamanda sadrazam Kamil Paşa'nın 1895'te Aydın valiliğine atanmasıyla Babıali'nin gücünün nihai olarak kırılması ve Yıldız Sarayı'nın yegane hükümet merkezi haline gelmesi gibi mühim bir sonuç da doğurmuştur. Böylece, Dahiliye Nezareti'nin vilayet idarecileri üzerindeki otoritesi sarsılmış ve Avrupalı devletlerin her türlü iç meseleye karışması sonucunda Sultan'ın valiler üzerinde doğrudan kontrolünün artmasına sebep olmuştur. Valilerle iletişimin sağlanması

¹³⁶ Nedim İpek, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı”, *Türkler*, Editörler: Hasan Celal Güzel vd., Cilt: 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 20.

¹³⁷ Abdülhamid Kırmızı, “Abdülhamid'in Vilayetleri ve Valileri”, s. 19-21.

¹³⁸ Muammer Demirel, *Sultan İkinci Abdülhamid İle Erzurum Vilayeti Arasındaki Yazışmalar (1894-1904)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2007.

hususunda Dahiliye Nezareti'ni aradan çıkarmaya çalışan Mabeyn sekreteryasının bu tutumu, taşra idarecilerinin en ufak konularda bile onay beklmelerine ve işlerin ağır işlemesine kadar gitmiştir. Bu husus aynı zamanda nezaretlerin de taşradan gelen raporlara ulaşmak istemesi itibarıyla kurumlar arası çekişmelere sebep olmuştur. Babıali her ne kadar bu tutumundan dolayı rahatsız olsa da sarayın valiler üzerinde bu denli merkezileşmesinin gerekçesi iç meselelerin uluslararasılaşması ve vilayet idaresinin Avrupa müdahalesine geçmesinin önlenmesiydi.¹³⁹

II. Abdülhamid'in Yıldız etrafında kurduğu merkezi devlet anlayışı uzun bir müddet etkili bir şekilde devam etmiştir. İçeride sıkı bir denetim politikasıyla hareket eden sultan, saltanatı süresince, Güneydoğu Asya'dan¹⁴⁰, Avrupa'ya kadar birçok bölge ve ülke ile sıkı irtibat kurmuş ve kendi döneminin devlet politikasını geliştirmeye çalışmıştır.¹⁴¹ Bu politikaların geliştirilmesinde şüphesiz iç ve dış olayların etkisi büyüktü. Fransa'nın Tunus'a, İngilizlerin Mısır'a yerleşmeleri, Bulgaristan meselesi ve bununla ortaya çıkan Doğu Rumeli sorunu, 1897'de patlak veren Osmanlı-Yunan Harbi, Girit meselesi ve 1890'lı yıllardaki Ermeni isyanları bu dönemin başlıca siyasal olaylarıdır.¹⁴² Batılı devletlerin iç meselelere dahil olmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun genel çöküş sürecini oluşturan bu dönemde Ermeni Meselesi gittikçe büyümeye alan bulmuştur.¹⁴³

II. Abdülhamid döneminde her birinin amacı kendi sömürgelerinin idaresini kuvvetlendirmek olan Avrupalılar, Arap yarımadası ile de daha yakından ilgilenmişti. İngiltere Dürziler, Fransa Katolikler, Ruslar ise Ermeni ve Ortodoks Rumlar üzerinde etkinlik

¹³⁹ Abdülhamid Kırmızı, "Abdülhamid'in Vilayetleri ve Valileri", s. 21-30.

¹⁴⁰ İsmail Hakkı Göksoy, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Asya Bölgesi ile İlişkileri", *Devr-i Hamid*, Cilt:3, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 27-57.

¹⁴¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 8, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s. 161-168.

¹⁴² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 8, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s. 81-160.

¹⁴³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:8, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s. 102-144.

kazanma çabasına girişmiştir. 1885 itibariyle İtalya da Kızıl Deniz'e yerleşme arayışına girişmiştir. 93 Harbi'nin yıkıcı etkisi altında olan Osmanlı ordusu, mali yetersizlik ve iç isyanların da etkisiyle Avrupalıların bu tutumlarına karşı devletin askeri bir politika geliştirmesine müsait değildi. Bu yüzden daha çok diplomatik yollarla meseleler halledilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde II. Abdülhamid demiryollarının yaygınlaştırılması ve deniz gücünün kuvvetlendirmesi yoluyla Osmanlı topraklarındaki idaresini güçlendirmeye çalışmıştır.¹⁴⁴ Fransa, İngiltere ve İtalya gibi devletlere olan itimatsızlığından dolayı sultan, o güne kadar herhangi bir talebi olmayan Almanya ile yakınlaşmış ve demiryolu imtiyazı, askeri ve ticari ilişkiler gibi konulara hız verilmiştir.¹⁴⁵ Avrupalıların yanı sıra sultan, Kürt aşiretleri ve Ermenilerin yoğun etkisi altında olan Osmanlı-İran hududunun durumu, Şiiğin yayılmasını engelleme gibi hususlarda ise İran ile diplomatik temaslarda bulunmuştur.¹⁴⁶ Dolayısıyla sultan doğudan, batıya birçok bölgede çeşitli diplomatik temaslar kurmak zorunda kalmıştır.

Şark vilayetlerinin hudut güvenliğinin sağlanmasına yönelik olan İran ile diplomatik ilişkilerin sağlam bir zemine kavuşması için temelde ihtiyaç duyulan husus ise hudut içerisinde asayişin sağlamaktır. Tanzimat devrinin reformcu saikle imparatorluğun çeşitli unsurlarını müşterek vatan ve menfaat etrafında birleştirmeyi amaçlayan politikası, II. Abdülhamid devrinde yukarıda izah edilen siyasal, ekonomik ve askeri gelişmelerin etkisiyle yerini büyük güçlere karşı denge siyaseti güden, İslam Birliği merkezli, merkeziyetçi bir reform siyasetine bırakmıştır. Berlin antlaşması ve onu takip eden gelişmelerin etkisiyle

¹⁴⁴ Metin Hülagü, "Sultan İkinci Abdülhamid Devrinde Demiryolu Politikası (1876-1908)", *Devr-i Hamid*, Cilt:3, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 125-147.

¹⁴⁵ Murat Özyüksel, "Abdülhamid Devrinde Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi", *Devr-i Hamid*, Cilt:3, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 291-333.

¹⁴⁶ Gökhan Bolat, "II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Türk-İran İlişkileri", *Devr-i Hamid*, Cilt:2, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 133-152.

Balkanlardaki hâkimiyeti büyük ölçüde sarsılan Osmanlıların bu dönemde en çok uğraştığı meselelerden biri Ermeni Meselesiydi artık.¹⁴⁷

Ermenilerin yoğun yaşadığı yerlerin Vilayat-ı Sitte olarak nitelendirilen bölge olması II. Abdülhamid'in buradaki yerel politikasını İslamcılık üzerinden geliştirmesine olanak sağlamıştır. Nitekim II. Abdülhamid'in devletin kurtuluş reçetesi olarak belirlediği siyasetinden biri İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Müslüman sömürgeleri olan devletlere halifelik üzerinden baskı yapmak diğeri ise Osmanlı cemiyetini din esası etrafında birleştirerek, siyasi, iktisadi ve içtimai kalkınmayı sağlamaktı.¹⁴⁸

Merkeziyetçi, İslamcı, dengeci ve reformcu bir politikayla hareket eden II. Abdülhamidin, şark vilayetlerine doğrudan el attığı dönemde bu bölge, Müslüman unsur olan Kürtler arasında maddi yönden ağalığın, dini yönden ise şeyhliğin baskın olduğu bir vaziyetteydi. Burası aynı zamanda dini ve etnik yapı itibariyle çeşitlilik arz etmekte ve burada Türk, Kürt, Çerkes, Arap ve Nesturiler yaşamaktaydı. Kürtler, merkezi otoriteyi tanımakla birlikte ülkenin içinde bulunduğu bunalımlardan dolayı İstanbul'un kontrolü dışında kalabilme durumuna sahipti, Ermeniler ise 93 Harbinden sonra bir Ermeni devleti kurma planlarına yoğunlaşmıştı. Burada misyoner ve konsolosların da etkili bir faaliyet içinde bulunmaları, II. Abdülhamid'i devletin gücü oranında “tavizkar” ya da “sert” bir politika uygulamaya sevk etmiştir.¹⁴⁹

Merkeziyetçiliğin İslam birliği ve reformlar için bir vasıta olarak kullanıldığı bu dönemin en somut ürünlerinden biri Hamidiye Alayları'nın kuruluşudur. Sultanın aşiretlerden müteşekkil alaylar kurmasının amacı, Ermeni olaylarını dizginlemek ve İran ve Rusya

¹⁴⁷ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 21-22.

¹⁴⁸ Cezmi Erarslan, “II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti”, *Devr-i Hamid*, Cilt:1, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 423-424.

¹⁴⁹ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu...*, s. 23-24.

hududunda kontrolü sağlamaktı. Bu yüzden İran, II. Abdülhamid'in Sünniliğe dayanan “Panislamizm” politikasının kendi hududundaki aşiretleri kapsamasından rahatsızdı. İngiltere de aşiretlerin örgütlenmesini kendi himayesinde yürütülen reformları tehlikeye düşürecek mahiyette görmekteydi. Rusya ise İngiltere'nin politikasıyla ters düştüğünden sultana büyük bir zorluk çıkarma niyetine girişmemiş fakat yine de dengesiz bir politikayla hareket etmiştir. Böylece sultan, 1884'ten itibaren yerel temsilcisi konumundaki valiler aracılığıyla aşiretlerle iyi geçinme ve onların gönlünü kazanma siyaseti başlatmıştır. 1885-1890 yılları arasında bu siyaseti sistematik hale getiren hükümet, aynı zamanda Ermenilerin de hoşnut tutulmasına özen göstermiştir.¹⁵⁰

1890'lı yıllar itibariyle Ermenilerin milliyetçi tutumlarında artış meydana gelmesi ve silahlanmaları II. Abdülhamid'i ürkütmüş ve sultan aşiretlere daha yakın durmaya başlamıştır. Böylece 1891'de çıkarılan nizamname ile Müşir Zeki Paşa'nın teşebbüsleriyle Hamidiye Alayları kuruldu. Nizamname, alayların bölük ve alay sayıları, silahaltına alınacak mensupların yaşı (17-40), eğitim, üniforma gibi birçok hususu kapsamaktaydı. Alaylar, Türkmen, Karapapak, Kürt ve Arap aşiretlerinden meydana geldiğinden her kavmin elbisesini kendi kabilesinin giyim tarzına göre giymesi kararlaştırılmıştı. Nizamnamenin ilanını müteakiben Müşir Zeki Paşa, Hakkâri, Erzurum, Van ve Diyarbekir gibi bölgelerde aşiret reisleriyle görüşmeler yaparak sultan tarafından gönderilen hediyeleri kendilerine takdim etmiştir. Kısa zaman içerisinde aşiretlerden alaylara katılım hususunda yoğun bir talep olmuşsa da hükümet bazı ölçütler üzerinden hareket etmiştir. İlk zamanlarda zayıf, sadık itaatkâr ve Sünni aşiretler seçilmiş zamanla da bu ölçütler esnetilmiştir. Her aşiretin alaylara alınmaması ise yerel çekişme ve bunun sonucunda çatışmalara sebep vermiştir. Kısa zaman içerisinde sayıları otuz altıyı bulan alayların kurulduğu bölgelerden Erzurum-Van hattı Rus

¹⁵⁰ Bayram Kodaman, “Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri)”, *Devr-i Hamid*, Cilt:1, Hazırlayanlar: M. Metin Hülâgü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 341-349.

tehlikesine, Urfa-Mardin hattı ise İngiliz tehlikesine karşı bir set vazifesi şeklinde tasarlanmıştı. Ermeni hareketlerinin yoğunlukta olması, merkezi otoritenin ise yok denecek kadar az olması bu bölgelerin diğer hususiyetlerindendir.¹⁵¹

Kurulan her Hamidiye Süvari Alayı'nda bir tarafında Kuran-ı Kerim'den bir ayet ve diğer tarafında ise padişahın arması ile işlenmiş kırmızı atlastan sancaklar mevcuttu. Ayrıca alaylara nasıl davranmaları gerektiğine dair fermanlar da verilmiştir. Fakat 1893'teki Sasun olaylarında alaylar arzu edilen ölçüde kontrol altında tutulamamıştır. Alayların sayısı 1895'te elli altıya yükselmiştir. Talebin artması ve alayların kontrolünün zorluğu 1896'da yeni bir nizamname çıkarılmasını gerektirmiştir. Politik ve askeri düşünceler itibariyle birinci nizamnameden pek farkı olmasa da ikinci nizamname, eğitim, disiplin ve ceza ile çeşitli mali muafiyetler içeriyordu. Fakat 1897'ye kadar Hamidiye Alaylarından arzu edilen şekilde istifade edilememiştir. Bu tarihten sonra da alaylar arasında düzenin sağlanmasına dair çalışmalar yapılmışsa da 1908'e kadar alayların iç çekişmesi ve eşraf ile çatışmaları aşiretlerin kontrolünde büyük engel teşkil etmekteydi. Buna rağmen aşiretlerin merkezi otoriteye eklemlenmesinde başarıya ulaşılmıştır. II. Abdülhamid, Babıali'nin aracılığına ihtiyaç duymadan doğrudan aşiretlerle bir bağ kurarak onları kendine bağlama arzusundaydı. Yüzyıllar boyunca bu aşiretler maddeten İstanbul'dan ayrı ve bağımsız yaşamışlarsa da manen halifeye bağlı kalmaları itibariyle, sultanın İslamcı politikası aşiretlerin duygularını okşamaya yetiyordu. Aşiret reisleri ve şeyhlerle kurulan bu bağ, zamanla bu grupların, Babıali'yi Avrupa ile ittifak halinde görmelerine ve Babıali'ye şüpheyile bakmalarına dahi

¹⁵¹ Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri)", *Devr-i Hamid*, Cilt:1, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 352-366. Ayrıca bkz. Bayram Kodaman, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, 1986, s. 3-20; Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri" *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:32, 1979, s. 427-480.

sebepe olmuştur. Buna rağmen aşiretlerin merkeze eklemlenme çabası, II. Abdülhamid'den sonra Babıali'nin aşiretler üzerinde sınırlı da olsa otoritesini tesis etmesine de yaramıştır.¹⁵²

II. Abdülhamid'in iç siyaseti ilgilendiren İslamcılık siyasetini toparlamak gerekirse şunlar söylenebilir. Berlin antlaşmasından sonra Avrupalıların ve gayrimüslim Osmanlı tebaasının hedefinde üç bölge vardı: Arnavutluk, Arabistan ve Doğu Anadolu. Bunlardan Arap coğrafyası Kutsal Yerler'e giden güzergâhta olması ve İngilizlerin sömürge bölgelerine olan münasebeti dolayısıyla, Arnavutluk gayrimüslim nüfusunun çevrelediği Müslüman çoğunluktan oluşması itibariyle öneme haizdi. Devlet için önemi yukarıda izah edilen şark vilayetleriyle birlikte bu bölgelerin benzer özellikleri dağlık bir coğrafyaya sahip olmaları ve payitahttan uzak olmalarıdır. Bu da bu bölgeleri Büyük Güçler ile komşu devletlerin müdahalesine açık bir konuma getirmiştir. Bu yüzden de Abdülhamid, hilafetini imparatorluğun Müslümanlarını birleştirecek Türkleri, Arapları, Kürtleri ve Arnavutları ortak bir kimlikle birbirlerine yakınlaştırma aracı olarak görmüştür.¹⁵³ Dönemin koşullarında gayet hassas görülen bu üç bölgede II. Abdülhamid, Arnavut aşiretleri için "Saray Muhafızlığı Birliği", Doğu Anadolu aşiretleri için "Süvari Alayları" Arap aşiretleri içinse "Aşiret Mektebi" modellerini geliştirmiştir. Bu modellerden zamanla tüm grupların faydalanmasına müsaade edilmiş ve aşiret reislerinin uzun müddet saraya bağlılıklarını sağlamıştır.¹⁵⁴ Şüphesiz bunda II. Abdülhamid'in "bizzat yöneten, bir düşüncenin sembolü olan ve topluma umut verebilen kişiliğinin" asker ve sivil aydınlar arasında dost ve taraftar kazandırmasının etkisi büyüktü.¹⁵⁵

¹⁵² Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri)", *Devr-i Hamid*, Cilt:1, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 367-378.

¹⁵³ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid...*, s. 214-227.

¹⁵⁴ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in...*, s. 137-139.

¹⁵⁵ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler", *Osmanlı*, Cilt:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 275.

Tanzimat döneminde kısmen geliştirilen ve zamanla hüviyet değiştiren yerel idari birimlerin şartlarının iyileştirilmesine dayalı çabaları, anayasanın rafa kaldırıldığı, Yıldız Sarayı merkezli yönetimin yaygınlık kazandığı bu dönemin kendine münhasır şartları dâhilinde değerlendirmek gerekir. Söz gelimi iki meşrutiyet arası dönemde vilayetler, Babıali'nin kanun ve nizamnamelerine tabii olsa da II. Abdülhamid rejiminin baskın yönetimi dâhilinde şekillenmiş ve içerisinde bulunan şartlar itibariyle kanunlar esnetilmek ve hatta ihlal edilmek durumunda kalmıştır.

François Georgeon'un deyimiyle Abdülhamid, Tanzimat'ın taşra siyasetinin ne genel çerçevesini ne de merkezileşme ve modernleştirmeye dayalı ruhunu değiştirmemiştir. Fakat Abdülhamid, kullandığı araçlar vasıtasıyla önceki döneme göre farklı bir konumdadır. 1881'de vilayet sayısını yeniden düzenleyen sultan, belediye örgütünü yaygınlaştırmış ve vilayet idarelerindeki çalışanların sayısını da arttırmıştır. Mehmet Ali Paşa gibi olumsuz bir örneğin de farkında olan sultan, vilayetlerdeki valilerin geniş yetkilere sahip olacak düzeyde olmasını hem merkeziyetçiliğin hem de adem-i merkeziyetçiliğin dışında imparatorluğun parçalanmasıyla eş değer görmüştür. Bu yüzden yukarıda da değinildiği üzere valileri doğrudan saraya bağlamış ve görev sürelerini de mümkün mertebe kısa tutmuştur. Hatta Tanzimat'la başlatılan yerel seçkinlerin idari aygıtla bütünleşme sürecine hız vererek, valiyle yerel eşraftan birisi arasında çatışma çıkması halinde ikinci tarafa hak verme eğilimini bile benimsemiştir. Dolayısıyla Abdülhamid, valilerin bölgesel bir özerkliğe yol açabilecek güce kavuşmalarını engelleme düsturuyla hareket etmiştir. Sultan, valilerden bulundukları bölgeyi kalkındırmalarını ve kendi maiyetindeki memur ve ahaliye İstanbul'da onları kollayan bir halife-sultan bulunduğu hususunda motive etmelerini istemiştir.¹⁵⁶

¹⁵⁶ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid...*, s. 201-206.

II. Abdülhamid döneminde üzerinde durulan bir husus da askerlik meselesiydi. Osmanlı merkez ordusunu oluşturan Yeniçeri Ocağı, lağvedilişine kadar Osmanlı ordusundaki modernleşmenin önündeki en büyük engellerden birini teşkil etmiştir. XVIII. yüzyıldaki askeri yenilgiler, Fransız İhtilali etkisinde gelişen milliyetçilik akımı ve onu takip eden isyanlar orduyu yıpratmış durumdaydı. Hem iç isyanlarda hem de diğer devletlerle yapılan savaşlarda yararlık gösteremeyen Yeniçeri Ocağı'na karşı III. Selim döneminde Nizam-ı Cedid, II. Mahmud döneminde de Sekban-ı Cedid ve Eşkinci ocağı adıyla yeni askeri birimler kurulmuştur. Fakat bu birimler muhalefetle karşılaştığından 1826'da II. Mahmud'un kararlılığıyla Yeniçeri Ocağı kaldırılarak yerine Asakir-i Mansure-i Muhamidiye ismiyle modern Batılı tarzda bir ordu kurulmuştur. Böylece Yeniçeri Ağası yerine Başkomutanlık ve Harbiye Nezareti görevleriyle yükümlü Seraskerlik makamları teşkil edilmiştir. Fakat iç ve dış koşullar bu ordunun yararlık göstermesine müsaade etmediğinden 1834'te Redif askeri teşkilatlanmasına gidilmiştir. Bütün imparatorlukta yaygınlaştırılmaya çalışılan bu birim için Redif-i Mansure Hazinesi adıyla bir hazine oluşturulmuştur. 1836'da ise bu teşkilatın iç işleyişi ve yararlılığı için idari ordu bölünmesine gidilmiştir. Buna göre çevresindeki sancakların bağlı olduğu müşirlik merkezleri kurulmuştur. Bu merkezler; Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Erzurum, Edirne, Kayseri idi. Tanzimat döneminde askerlik meselesi yeniden ele alınmış ve 1843'te askerlik süresi 5 yıl nizamiye ve 7 yıl da redif olarak düzenlenmiştir. 1844'te hem polis hem de jandarma vazifesi gören Zaptiye Teşkilatı kurulmuştur. 1846'da da kura usulüne geçilmiş ve yapılan düzenlemeyle ordu bölgeleri Hassa, Dersaadet ve Anadolu şeklinde düzenlendi. 1869'da yeni bir askerlik kanunu çıkarılarak, ordu kuvvetleri nizamiye, redif ve müstahfız olarak üç kısma ayrıldı.¹⁵⁷

¹⁵⁷ Musa Çadırcı, "Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu", *Türkler*, Cilt: 13, Editör: Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 804-811; Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s. 7-89; Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Ülke Yönetimi*, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s. 133-153; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat*

II. Abdülhamid döneminde ordu yeniden düzenlenmiştir. 1879’da Avrupa ordularındaki tümen düzeni benimsenmiştir. Buna göre bir tümen iki tugay, bir tugay iki alay, dört tabur ve bir tabur ise dört bölükten oluşacaktı. Yapılan düzenleme ile Dar-ı Şura-yı Askeri kaldırılmış ve Seraskerlik makamı genişletilmiştir. II. Abdülhamid dönemi boyunca Almanlar başta olmak üzere Avrupa’daki teknik takip edilmiş ve ordu bu tekniklerle eğitilmiştir. Bu dönemde ordunun subay ve er sayısında büyük artış yaşanmıştır. Bu durum aynı zamanda iâşe ve maaş sorunu da doğurmuştur. II. Abdülhamid döneminde Osmanlı ordusu ülke genelindeki teşkilatlanmasını tamamlamış düzeydeydi. Bu dönemde ordu yedi bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgelerin merkezleri ise sırasıyla İstanbul, Edirne, Selanik, Erzincan, Şam, Bağdat ve Sana idi.¹⁵⁸

1.3. Van’ın Osmanlı Yönetimine Geçiş Süreci ve XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar İdaresi

Asur Melikesi Şah Meryem tarafından M.Ö. 1900’lerde kurulan ve Şahmerimekerd (Semiramis) olarak adlandırılan Van’ın, ismini burayı genişletip güzelleştiren bir komutandan aldığı iddiaları olsa da¹⁵⁹ en genel geçer görüş bu ismin Urartuca *Biane* veya *Viane*’den

Fermanı Devri 1856-1861, Cilt: 6, TTK Yayınları, Ankara, 1988, s. 156-167; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri 1861-176*, Cilt: 7, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s.180-190; Irina Petrosyan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Reformlar Konusunda İlk Girişim: XVI. Yüzyılın Sonu ile XVII. Yüzyılın Başında Yeniçeri Ocağı”, *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, Cilt:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 673-683; Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “Nizam-ı Cedid Döneminde Osmanlı Devleti’nin Modernleşmesinde İngiliz Rolü”, *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, Cilt:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 684-694.

¹⁵⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik...*, s. 109-122; Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Askeri Teşkilatı”, *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, Cilt:6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 554-555.

¹⁵⁹ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van(1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van, 1997, s. 1; Ali Saib, *Coğrafyay-yı Mufassal-ı Memalik-i Devlet-i Osmaniye*, Ebuziya Matbaası, İstanbul, 1304, s. 386-387.

geldiği yönündedir.¹⁶⁰ Evliya Çelebi ise Vank kelimesinin Ermenice’de kilise anlamına geldiğini ve Büyük İskender’in Vank isimindeki şahsı imar faaliyetleri için görevlendirdiği için halk dilinde bu kelimenin zamanla Van’a dönüştüğünü belirtmiştir.¹⁶¹

M.Ö. 2000’lerde Van gölünden Kızılırmak’a kadar olan bölgede Hurriiler hakimdi. M.Ö. XIII. yüzyılda Hurri-Mittani otoritesinin zayıflamasıyla bölge beyliklere bölünmüş ve bu beylikler Asur kralları tarafından kontrol edilmeye başlanmıştır. Asurların hakimiyeti sağlamaya çalıştığı dönemde Van gölü çevresinden Batı İran’a kadar uzanan bölgede Urartu-Asur mücadelesi başlamış ve Asurluların dağınık arazi şartlarına sahip bu bölgede hakimiyet sağlayamamasından dolayı Urartu Kralı I. Sardur Urartu devletini kurarak başkentini Tuşpa (Van Kalesi) yapmıştır. Urartu egemenliğinden sonra ise burası Medler ve Perslerin hâkimiyetine girmiştir. Büyük İskender’in Pers İmparatorluğunu ele geçirmesiyle de Van, İskender’in generallerinin idaresine geçmiştir. Daha sonra M.Ö. 66’da Van’da Roma idaresi kuruldu. M.S. 200 yıllarına kadar da Roma ve Part devletleri arasında bir tampon bölge olan Van, II.-VII. yüzyıllar arasında Sasanilerin idaresine geçmiştir. Bir süre Abbasilerin hakimiyetinde kalan Van, IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hakim devletlerin idaresindeki Ermeni sülalelerce yönetilmiştir. 1021’de Bizanslılar Van ve çevresini ele geçirince de buradaki Ermenilerin siyasi özellikleri kalmamıştır. Bizanslılardan sonra ise Van, Selçuklu idaresine girmiş, bu arada kısa bir dönem de olsa, 1207-1230, Eyyubiler idareyi ele geçirmiştir. 1232’de Van tekrar Selçukluların idaresine geçtikten sonra uzun müddet Selçuklu-İlhanlı mücadelesine sahne olmuş ve bu arada Hakkâri beylerince idare edilmiştir. XIV. Yüzyılda Karakoyunlular Van’ı ele geçirmeye çalışmış ve 1387’de ise Timur’un seferleri sonucunda Van, Timur’a bağlı beylerin idaresine girmiştir. Böylece bir çok kez el

¹⁶⁰ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van(1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van, 1997, s. 1

¹⁶¹ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2010 s. 23.

değiştiren Van'ın yönetimi Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah döneminde (1438-1467) Karakoyunluların hâkimiyetine girmiş ve bundan sonra Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesine sahne olmuştur. Asayişsizliğin hüküm sürdüğü bu dönemde Van'ın idaresi zorlaşmış ve 1507'de Safevi kuvvetlerince ele geçirilmiştir. 1534'te İran seferleri esnasında Osmanlı idaresine geçen Van, henüz idarenin tam olarak sağlanmamasından dolayı bir süre Osmanlı-Safevi devletleri arasında el değiştirmiş ve 1548'de kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir.¹⁶² Van kalesinin Kanuni'nin de bizzat bulunduğu muhasara sonunda zapt edilmesi üzerine, Van Beylerbeyiliği kurulmuş ve beylerbeyiliği görevine Anadolu Defterdarı Çerkez İskender Paşa getirilmiştir.¹⁶³

XVI. yüzyılın başlarına kadar çoğunlukla Batı seferleri çerçevesinde genişleme siyaseti izleyen Osmanlı hükümdarları, Şiiliği devletin resmi mezhebi olarak kabul eden Safevi devletinin Batı'ya doğru genişlemesi üzerine yönlerini aynı zamanda doğuya da çevirmeye başlamıştır.¹⁶⁴ Doğu bölgelerindeki hâkimiyet mücadelesi bu iki devlet arasında uzun müddet sürmüş ve 1514'te düzenlenen Çaldıran Savaşı dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. Bu dönemde bölgede Mahmudi, Hakkâri, Hizan, Bitlis ve Müküs gibi otuzu aşkın yerel emaret hüküm sürdürmekteydi. Bu emaretlerin büyük çoğunluğu İdris'i Bitlisi'nin yardımıyla Osmanlı saflarında savaşmış ve uzun yıllar sürecek olan yurtluk-ocaklık sistemi bölgede kurulmuştur.¹⁶⁵ Bölgedeki Kürt beylerinin Osmanlı tarafında yer almasını sağlayan

¹⁶² Orhan Kılıç, "Van", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 42, 2012, ss. 505-510; Faruk Sümer, *Selçuklular Döneminde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, TTK, Ankara, 1990, s. 47; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, 2000, Ankara, s. 189; Cengiz Alper, *Çeşitli Yönleriyle Van*, Uğur kitabevi, Ankara, 1983, s. 13-29.

¹⁶³ Orhan Kılıç, "Van Eyaletine Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı:21, 2001, s. 190.

¹⁶⁴ Gökür, Gögebakan, "Doğu Anadolu'nun Osmanlı Hâkimiyetine Girişi", *Türkler*, c. 9, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Ankara, s. 463.

¹⁶⁵ Sinan Hakan, "Yavuz Sultan Selim Döneminden Tanzimat'a Müküs Sancağı", *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Van, 2009, s. 195-196.

başlıca husus her iki tarafın da Sünni inanç geleneğinden geliyor olmasıydı.¹⁶⁶ Nitekim bölge halkı ve idarecilerinin büyük çoğunluğu Şii Safevi devletinden memnun değildi ve İran'a karşı isyan halindeydiler.¹⁶⁷ Böylece Yavuz Sultan Selim'in Kızılbaş ve Türkmenlere karşı mücadelesinde Kürt beylerinin sadakatlerini güvence altına almak için toprakların aile yönetimi esasına dayalı politikası hayata geçirilmiştir.¹⁶⁸

Osmanlı'nın ticaret güzergâhlarından birini oluşturan Doğu Anadolu şehirlerini alması ile Osmanlıların bölgedeki egemenliği pekişmiş, Anadolu'dan Kafkasya, Suriye ve İran'a açılan önemli stratejik geçitleri elinde bulundurma ve bu ülkelere sefer düzenleyip savunma hattı kurma imkânı sağlanmıştır.¹⁶⁹

Bölge ele geçirildikten sonra Osmanlı idaresi, burada pragmatik bir yaklaşım sergileyerek müsamahalı bir yönetim uygulama çabasına girişmiştir. Nitekim Osmanlıların idari alanda uyguladığı sistemin bir takım temel prensipleri vardı. Bu sistem bölgelerin ve toplumların tabii ve içtimai yapısını göz önünde bulundurmaya yönelikti.¹⁷⁰ Söz gelimi mutlak merkeziyetçilik yerine bölgelerin özelliklerine göre esnek ve değişik idare tarzlarının tatbik edildiği bu sistemlerden biri de beylerbeyliklerine bağlı yurtluk-ocaklık ve hükümet diye anılan bir nevi irsi sancakbeylikleri idi. Hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklar fetih sırasında hizmeti görülen mahalli beylere ve ümeraya tevcih edilen topraklar olup hükümet sancaklar mülkiyet, yurtluk-ocaklık sancaklar ise *arpalık* ve *sancak hassı* yoluyla idare edilmiştir. Yurtluk-ocaklık sancaklarda tahrir yapıp tımar ve ze'amet bulunurken, hükümet sancaklar da bu durum söz konusu değildi ve sancak gelirlerinin tamamı hâkimlere aitti. Her

¹⁶⁶ Zeki Tekin, "Zeynel Bey ve Oğullarının Hakkâri Hâkimliği Mücadelesi ve İsyanları", *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 10, sayı 2, 2010, 120.

¹⁶⁷ Bayram Kodaman, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara, 1986, s. 12-13.

¹⁶⁸ Halil İnalcık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İsam Yayınları, İstanbul, 2011, s. 126.

¹⁶⁹ Gökür Göğebakan, "Doğu Anadolu'nun Osmanlı Hâkimiyetine Girişi", s. 467

¹⁷⁰ Bayram Kodaman, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara, 1986, s. 10-11.

iki sancak türünde de azl ve nasb olmamakta ve beyler öldüğünde yerlerine evlat ya da akrabaları geçerdi. Bunların sefer dönemlerinde bağlı bulundukları beylerbeyinin emri altına girme yükümlülükleri de vardı. Bu sancakların sayıları çeşitli dönemlerde değişmekle birlikte daha çok Bosna, Anadolu, Diyarbekir, Van, Kars, Çıldır, Rakka ve Bağdat eyaletlerinde görülmüştür. Fakat bu eyaletlerin de arasında en çok Van ve Diyarbekir’de bu uygulamaya gidilmiştir. Sebebiyse 1578’de başlayan ve uzun süre devam eden Osmanlı-İran savaşlarının yaratmış olduğu atmosferde yerli beylerin devlete sadakatini sağlamaktır.¹⁷¹

Kanuni Sultan Süleyman döneminde Van eyaletinde Bitlis, Hakkâri, Mahmudi ve Pinyanişi dört adet hükümet sancağını oluşturmaktaydı. 1567 yılında ocaklık yoluyla tevcih edilen sancak sayısı 17 iken 1575-1585 yılları arasında 32’ye yükselmiştir. 1631-1632 yıllarına ait kayıtlarda ise adı geçen dört hükümet sancağın yanı sıra Zediki, Şirvî, Müküs, Keşab, Şıtak, Albak, Kotur, Espayrit, Bargiri gibi yurtluk-ocaklık sancaklar mevcuttu.¹⁷² Hem yurtluk-ocaklık ve hükümet hem de klasik Osmanlı sancakları itibariyle Van’a tabi sancakların sayısı 1558-1740 yılları arasında 13-34 aralığında değişmiştir. Bunun başlıca sebebi ise eyaletin İran hududunda yer alması ve belli aralıklarla yeni yerlerin ele geçirilmesidir. Bu dönemlerde ayrıca kendi aşiretlerine vali ve hâkim konumunda hükmeden aşiret beylerine mîr-aşiretlikler de tevcih edilmiştir. Bunlar hangi sancağa bağlı ise o sancakbeyinin bayrağı altında sefere giderdi. Buradaki tımar ve ze’ametler de yurtluk-ocaklık hükmündeydi.¹⁷³ Örneğin; 1631-1632 tarihinde Şikaki aşireti mir-aşiretlik statüsünde olup idari taksimat içerisinde diğer sancaklarla birlikte zikredilmiştir.¹⁷⁴

¹⁷¹ Orhan Kılıç, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, Sayı: 10, 1999, s. 124.

¹⁷² Orhan Kılıç, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, s. 125-128.

¹⁷³ Orhan Kılıç, “Van Eyaletine Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)” s. 194-198.

¹⁷⁴ Orhan Kılıç, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması”, *Yeni Türkiye*, Sayı:31, 2000, s. 448; Mustafa Sencer, “Tanzimat’a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt:2, Sayı:17, 1984, s. 30.

Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarının yöneticilerinin devlete sağladığı birçok avantaj mevcuttu. Bunlar askeri, lojistik, haberleşme, casusluk, espionaj görevleri, kale inşa ve tamiri işleri, maden işletme ve yakacak temini gibi görevlerdi. Bunlardan ayrıca sınırın güvenliğinin sağlanması ve sınırdaki hareketliliğin kontrolü ile eşkıyalığın önlenmesi ve aşiretlerin tedibi bu beylerin başlıca vazifelerindendi. Zira özellikle göçebe aşiretler başta olmak üzere hareket kabiliyeti yüksek toplum gruplarından kaynaklı birçok asayiş sorunu çıkmakta ve bunlar şikâyet mevzuu olmaktaydı.¹⁷⁵

Mutlak bir merkeziyetçilik fikriyle hareket etmeyen ve dolayısıyla pragmatik bir usulü tercih eden Osmanlıların yerel hanedanların, özellikle de Kürt beylerinin nüfuzundan faydalanmaya dayanan bu idari sistem devlet için başlangıçta herhangi bir sorun teşkil etmemişse de XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde çeşitli görevlerle mükellef beylerin bundan imtina etmesinden dolayı Osmanlıların Sivas'tan İran ve Arabistan hudutlarına kadar olan bölgedeki denetiminin zayıflamasına sebep olmuştur. Bu dönemde söz konusu beylerin devlete bağlılığı kâğıt üzerindeydi. Bu yüzden 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'ne birçok bey katılmamıştı. Bazı beylerin kendi tasarrufundaki toprakları İran'a satması ve bazılarının da topraklarını genişletme yoluna gitmesi ise Osmanlı idaresini oldukça zor bir duruma sokmuştur. Devlet kaynaklarının israf edildiği ve beylerin kanunlara uymadığı gerekçesiyle Osmanlı yetkilileri Kürt beylerinin yerine merkezden atanan memurların görevlendirilmesi durumunda bölgenin gelirlerinin doğrudan hazineye akmasının yolunun açılacağını ve bu şekilde devletin güçleneceğini düşündüğünden sistemin lağvedilmesine dair çeşitli raporlar merkeze sunulmuştur. 1833'te Reşit Mehmet Paşa'nın ve ardından da Hafız Paşa'nın Sivas eyaleti valileri olarak atanmaları II. Mahmut dönemiyle özdeşleşen merkezileşmenin önündeki engellerin kaldırılması hususunda etkili olmuş ve 1849'a gelindiğinde bütün yerel beyler tasfiye edilmiştir. Toprakların direkt devletin kontrolüne geçmesiyle birlikte

¹⁷⁵ Murat Alanoğlu, *Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017, s. 140-165.

mutasarrıflarına maaşlar bağlanmaya başlanmış ve böylece sayıları binlere varan önde gelenlerin anlık tepkileri önlenmiştir. Nitekim zamanla maaşlar varislere intikal ettiğinden giderek eriyip bitmiştir.¹⁷⁶ Ahmed Lütfi Efendi, bu türden beylerden biri olan Cizre-Bohtan Miri Bedirhan Bey'in ortadan kaldırılması meselesinde yurtluk-ocaklıkların Osmanlı devleti için ne anlam ifade ettiğini aşağıdaki şekilde açıklamıştır:

“Bâlâda zikr olunan Cizre gailesinin ber-taraf olması münasebetiyle o vakte kadar havali-i Kürdistan bir takım rüesa-yı mütegalibe-i Ekrad idarelerinde bulunup Devlet-i Aliyye'nin kuvve-i zabıtası oralarda na-büd hükmünde idi. Buna sebep ise havali-i mezkurenin hîn-i fetihde yurtluk, ocaklık olarak hatt-ı hümayunlar ve ferman-ı alîler ile oraların her türlü idaresi rüesa-yı memlekete havale olunmasıydı...”¹⁷⁷

Ahmed Lütfi Efendi'nin sözlerinden hareketle bu dönemde merkezileşmeye çalışan devletin otoritesini sağlamlaştırma amacıyla olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Nitekim Tanzimat'ın merkezileşme politikasının sacayaklarından birini de bu husus oluşturmuştur.

Osmanlı idaresine geçmesiyle birlikte Van, Osmanlı idari sistemi içerisindeki eyaletlerin en büyük mülki amiri olan ve atandıkları eyaletin içinde paşa sancağı olarak nitelendirilen herhangi bir sancakta oturan beylerbeyiler tarafından yönetilmiştir. Bu dönemde ayrıca eyalet ve sancaklarda şehir yönetimi ve askeri konularla meşgul olan ümera ve yargı ve tedrisattan sorumlu ulema sınıfı da bulunmaktaydı. Van eyaletini ve bu eyaletin paşa sancağı olan Van'ı padişahın beratıyla atanan paşalar yönetmiştir. Van beylerbeyiliğine atanan paşaların bir kısmı eski vezir rütbeli paşalar, defterdarlar, sancakbeyi, nazır-ı emval, muhafız, kapıcıbaşı ve yeniçeri ağası rütbesindeki kişilerdi. Van hudut bölgesinde olduğundan beylerbeyinin zaman zaman sefere çıkmasından dolayı Van'a bir sancakbeyi muhafız olarak bırakılıp idaresi sağlanmaktaydı. Nitekim Van'a atanan beylerbeyilerinin büyük bir kısmı daha önce bir serhad eyaletinde görev yapmış kişilerdi. Örneğin; 1534-1642 yılları arasında

¹⁷⁶ Fatih Gencer, “Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, *Tarih Araştırmaları*, Cilt:30, Sayı:49, 2011, s. 76-93.

¹⁷⁷ Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lütfi Efendi Tarihi 6-7-8*, Yayına Hazırlayan: Yücel Demirel, tarih vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 1250.

Van beylerbeyliği görevinde bulunan paşa sayısı 41'di. Bu paşaların görev süreleri 1.5 ay ile 8 yıl 11 ay arasında değişmiş ve böylece atamalarda bir istikrarsızlık söz konusu olmuştur.¹⁷⁸

XVIII. yüzyıla girildiğinde Osmanlı idari yapılanmasında birtakım dönüşümler yaşanmıştır. Beylerbeylik tabiri XVII. yüzyılın başlarına kadar kullanılmış daha sonra yerini tedricen eyalet tabiri almıştır. Fakat bu dönüşüm kesin çizgilerle olmamış ve XVI. yüzyılda da eyalet ve vilayet tabirleri kullanılmıştır. Örneğin, 1717-1718 Sancak Tevcih Defterinde Van beylerbeylik olarak geçmektedir.¹⁷⁹ 1755-1792 tarihleri arasındaki 37 yıllık dönemde Van eyaletinde 53 defa vali tayini ve ibkası ile ilgili hüküm yazılmıştır. Bunlardan 22'si yeni bir valinin atanması şeklinde 31'i ise mevcut valinin yerinde bırakılması şeklinde icra edilmiştir. Tayin edilen valilerin çoğu Erzurum, Trabzon, Karaman, Musul, Şehr-i Zor ve Diyarbekir gibi yerlerden Van'a gitmiştir. 1792-1835 arasında ise 38 tevcihat yapılmış ve bunun 13'ü yeni tayin, 25'i ise ibka şeklindedir. Ataması yapılan valiler arasında 1773'ten itibaren Van eyaletini Kürt ümerasından olan Ahmed Paşa ile Timur Paşa ve onların çocukları adeta ocaklık statüsü şeklinde idare etmiştir. 1826-1829 yılları arasında Van valiliği yapan İshak Paşa da Timur Paşa'nın oğludur. 1755-1835 yılları arasında adı geçen valilerle birlikte Van'ı idare eden valilerin görev süreleri 1 aydan 10 yıla kadar olan bir zaman dilimini kapsamış ve valilerin büyük kısmı aynı aileye mensup kişilerden oluşmuştur.¹⁸⁰

Tanzimat'ın uygulanmasından sonra ise Van, merkezden atanan valilerin kontrolüne bırakılmış fakat buradaki köklü siyasal gelenekler de terk edilememiştir. Söz gelimi, çoğunlukla kaza, nahiye müdürlükleri gibi memuriyetlerin başını çektiği idari birimlere bölge ahalisi getirilmiş ve bu durum XIX. yüzyıl boyunca devam etmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Van'ın en üst düzey idari birimi eyalet/vilayet ve sancaklar arasında sürekli değişim

¹⁷⁸ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van...*, s. 143-154.

¹⁷⁹ Orhan Kılıç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması", s. 445.

¹⁸⁰ Mehmet İnbaşı, "Van Valileri (1755-1835)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 29, 2006, s. 202-210.

arz ettiğinden yönetici rütbesi de vali, kaymakam ve mutasarrıf arasında gidip gelmiştir. Bu hususlara yöneticiler kısmında değinilmiş olup özellikle istikrarlı bir idari birimin kurulduğu 1878’de, vilayet olan Van’ın XIX. yüzyılın sonuna kadar geçen yirmi iki yıllık zaman diliminde yedi valinin idaresinden geçtiğini belirtmekte fayda vardır.

1.4. XIX. Yüzyılda Genel Hatlarıyla Van ve Çevresinin Siyasi

Coğrafyası

Geçmişte birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Anadolu’nun Doğusu olarak nitelendirdiğimiz coğrafi alan irili ufaklı birçok devletin, beyliğin ve hanedanlığın hâkimiyet sahasını teşkil etmiştir. Van’ın Osmanlı, İran, Rusya gibi büyük bölge devletlerinin kesiştiği bir sınır bölgesinde bulunmasından dolayı tüm kurumlarıyla kesin bir şekilde hâkim devletlerin kontrolüne girmesi tartışmalı bir mesele halini almıştır. Bu husus özellikle Osmanlı-İran sınırında yaşayan Kürt beyleri ve aşiretlerinin her iki devletle olan ilişkilerinden kaynaklı olup, ancak yüzyıllar içerisinde bir sonuca vardırılabilmiştir.

XIX. yüzyılın muhtelif dönemlerinde Osmanlı’daki yönetim anlayışı iç ve dış faktörlerden dolayı deyim yerindeyse köklü bir değişime uğramıştır. Bu değişimin ana hatları Tanzimat ve daha sonra da eyaletten vilayete geçiş süreci olarak nitelendirdiğimiz yeniden yapılanma evresidir. Bu yüzyılda Van’ın idari statüsü muhtelif eyaletlere bağlı bir sancak ve eyalet veya sonraki nitelendirmesi ile vilayet şeklindedir. Van’ın idari statüsü ister eyalet veya vilayet olarak ister de sancak olsun Van’a tabi olan kazaların niceliği çok ufak farklılıklar göz ardı edilirse neredeyse hiç değişmemiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca zaman zaman sınırlarında kısmi değişimler olsa da Van sancağı Erciş, Adilcevaz, Bargiri, Şatak, Gevaş ve Müküs gibi kazalardan meydana gelmiştir. Eyalet veya vilayet olarak ise buranın sınırlarını, Van sancağı ile birlikte Mahmudi,

Çölemerik, Şemdinan, Beytüşşebab ve Gevar gibi kazalardan müteşekkil Hakkâri sancağı oluşturmuştur. Van'ın sınırları Van Gölü boyunca uzanan saha olup ayrıca Erçek ve Keşiş Gölü de buradadır. Vilayetin dört bir yanı ise dağlarla çevrilidir. Bunlardan en büyüğü Süphan Dağı olup diğerleri Arnos, Pir Reşit ve İririn Dağlarıdır. Arazi koşulları da dikkate alındığında XIX. yüzyıl boyunca Van kazasının bulunduğu şehir merkezine en yakın yer, Gevaş ve en uzak yer de Hakkâri sancağına bağlı nahiyelerdi.¹⁸¹

Bağlar ya da Bahçeler bölgesi olarak nitelendirilen bölge oluşmadan önce XIX. yüzyılın ortalarına kadar Van şehrinin dört bir yanı surlarla çevriliydi.¹⁸² Kış mevsiminde hayli müddet kar altında kalan Van şehri ilkbahardan yaz mevsimine kadar tarım yapılabilen bir yerdi.¹⁸³ İngiliz seyyah Lynch, Van'ın güzelliğini anlatmak için kelimelerin kifayetsiz kaldığını belirtmektedir. Lynch buradaki doğal yapıları İtalya'daki Etna Yanardağı ve Norveç kıyılarına benzetmiştir.¹⁸⁴ Tozer ise Van Gölünü Cenevre Gölü ile kıyaslamıştır.¹⁸⁵ Avrupalıların kendi yaşam alanlarıyla kıyaslamaya çalıştığı Van'ın XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki kabaca haritası ise aşağıdaki gibidir.¹⁸⁶

¹⁸¹ Van Vilayet Salnamesi, H.1315 (1897).

¹⁸² Robert H. Hewsen, “Dünyada Van, Ahirette Cennet”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Van*, Editör: Richard G. Hovannisian, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 43.

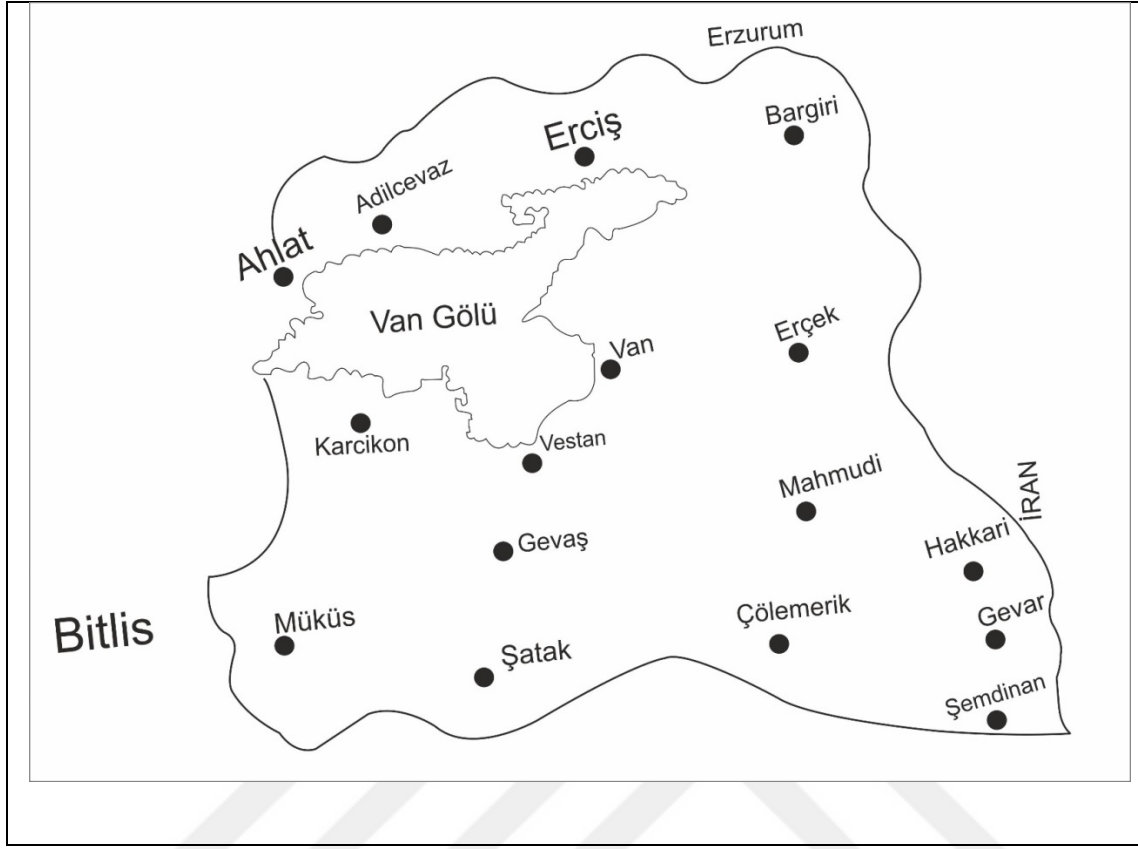
¹⁸³ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudûd*, Çevrimyazı: Alaattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul, 1997, 231-235.

¹⁸⁴ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, Volume II, Longsman, Green And Co, London&Newyork, 1901, s. 39.

¹⁸⁵ Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, Longmans&Green and Co., London 1881, s. 311.

¹⁸⁶ BOA.Y.EE. 8/21.

Tablo 3. (Harita) XIX. Yüzyılda Van Vilayetinin Sınırları (Van Sancağı)

Haritadan da anlaşılacağı üzere Van, üç vilayet ve bir de İran ile çevrilidir. Van'ın Erzurum vilayeti ile sınırları bir iki nokta haricinde neredeyse tam olarak bellidir. Fakat Bitlis ve Hakkâri vilayetleriyle birçok yer iç içedir. İleriki kısımlarda da değinileceği üzere bazı yerleşim birimleri o kadar iç içe geçmiş ki iki vilayet arasında bu yerler mülki ve mali olarak ayrı merkezlerden idare edilmiştir. İran ile münazaalı sınır konusu ise önceki yüzyıllardan devralındığı şekliyle XIX. yüzyıl boyunca devam etmiş ve nihayet Cumhuriyet Türkiye'sinde bir düzene girmiştir.

Van'ın sınır üzerinde ve dağlık bir bölgede olması buradaki ekonomik, siyasi, askeri ve ticari hayatı doğrudan etkilemiştir. Sınır ve dağlar her türlü kaçakçılık, gasp ve katletme olaylarının çoğu zaman cezasız kalmasını sağlamıştır. Başka bir deyişle sınır ve coğrafi koşullar devletin sahip olduğu bu bölge üzerinde hakimane bir yönetim kurmasına engel

olmuştur. Bu noktada Braudel'in Akdeniz için çerçevesini çizdiği *dağlı özgürlüğü* kavramını, Van'a kısmen de olsa uyarlamak mümkündür. Dağın, Van ve çevresine nasıl bir etkiye bulunduğu detayı aşiretler başta olmak üzere ilgili kısımlarda örneklendirilecek olup burada kısaca Braudel'in dağa yüklediği misyondan söz etmek gerekmektedir. Braudel, dağı yönetim için bir engel ve aynı zamanda bir sığınak, bir özgür insan ülkesi olarak nitelendirmektedir. Braudel bunu uygarlığın zorlamaları ve empoze ettiklerinin dağda insanın üstüne çökmemesi ve dağda güçlü ve muktedir kökleri olan toprak soyluluğunun olmamasıyla açıklamaktadır. Hatta bu kavramsallaştırmayı yaparken Osmanlı idaresindeki Kürtler, Dürziler ve Arnavutlardan hareketle bunların kendi bölgelerindeki dağların efendileri olmalarını bir örnek olarak vermektedir.¹⁸⁷

Braudel'in incelediği dönem biraz daha erken olsa da coğrafi yapıların yüzlerce ve hatta binlerce yıl içerisinde, hele ki yüksek teknolojinin henüz doğmadığı bir dönemde, yavaşça değiştiği göz önünde bulundurulursa “dağ”ın bu niteliği özellikle de Hakkâri vilayetinin Van'a ilhak olmasından sonra İran ile sınır bölgesini oluşturan yerler için geçerlidir. Nitekim Hakkâri sancağına bağlı Çölemerik ve Karcikan kazaları gibi yerlerde coğrafi koşulların da etkisiyle kış oldukça şiddetli geçtiğinden aylarca kar altında kalmakta ve iletişim adeta kopmaktaydı.¹⁸⁸ Yine Van sancağına bağlı ve şehir merkezine 80 kilometre uzaklıkta olan Şatak kazasına kasım ayından itibaren kar yağmasıyla yollar aylarca kapanmakta ve bu süre içerisinde gerçekleşen hadiselerle ilgili haber alma imkânı ortadan kalkmaktaydı.¹⁸⁹ Keza Van ve Başkale arasındaki ulaşımı sağlayan Çuh Gediği adlı mevkie kar yağdığında da uzun müddet insanların ve hayvanların geçişi imkânsız hale gelmekteydi.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınevi, Ankara, 1993, s. 50-53.

¹⁸⁸ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897).

¹⁸⁹ BOA. DH. TMİK. M. 30/23, 29 Za 1314 (1 Mayıs 1897).

¹⁹⁰ Tarik Gazetesi, No: 4739, 2 Za 1316 (14 Mart 1899).

Devletin unsurları üzerinde hâkimiyetini zorlaştıran bu durumu şüphesiz avantaj olarak kullanan gruplar da vardı. Eşkîyalar dağlara açılan yolları iyi bildiğinden yoğun kar tipisine rağmen gecenin karanlığından da istifade ederek izlerini kolaylıkla kaybettirirlerdi. Ve elbette İran bu eşkîyalar için bir korunak niteliğindeydi.¹⁹¹ İki muazzam dağ yığınının meydana gelen Van ve Hakkâri bölgesinin doğu-batı kesiminde kasım ayından mayısa kadar geçiş oldukça zahmetli olduğundan ancak büyük hazırlıklar ve tedbirlerle sağlanabilirdi. Dağların güney kısmından ise geçiş imkânsızdı. Süleyman Sabri Paşa, yazın bile geçişin zor olduğu bölgelerin varlığını bildirmekle birlikte bazı yerlerden geçişin ancak orada doğmuş ve büyümüş kişilerce sağlanabildiğini aktarmaktadır. Bazı yerleri “vahşi bölgeler” şeklinde nitelendiren Paşa, bu coğrafyada asker sevkini zorluğuna ve iki karşıt grup arasında çıkan çatışmalarda taraflardan birinin kalabalıklığının üstünlük babında fayda edemeyebileceğine dikkat çekmiştir.¹⁹² Süleyman Sabri Paşa’nın bu husustaki aktarımından bir kısmı aşağıdaki gibidir.

“Aman bilmez bir düşman ilgâri karşısında kaçmakta olan bir (İl) yakayı ele vereceğini anlayınca yahud izini kaybetmek için takip ettiği esas istikametten bi’t-tabî yan tarafa inhiraf ederek, tabiatın bahşettiği bu faideden istifade etmek ister. Bu pek tabiidir. İşte bu muntika bir düşman önünde kaçan mütedehhiş illere çok emin ve cazibedar bir ricatgah olmuştur. Arazi sarptır, kışın karlar muntikayı bir hisar gibi muhafaza eder.”¹⁹³

Dolayısıyla iklim ve arazi koşulları bir yandan devletin aylarca yerleşim birimlerinden habersiz kalmasına sebep olurken bir yandan da kanunsuzlukla addedilen devletin hedefindeki kesimler için izini kaybettirmenin bir aracı olarak kullanılırdı. İklim ve arazi koşulları günlük yaşam ve buna dair uğraşların yanı sıra insanların karakterini de belirlemekteydi. Bu minvalde Süleyman Sabri Paşa’nın görüşlerinin yanı sıra Millingen’in Van’daki tespitlerinden de

¹⁹¹ BOA. A.MKT.MHM. 645/22, 6 Ca 1312 (5 Kasım 1894)

¹⁹² Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbuat*, Matbaa-i Ebuziya, İstanbul, 1927, s. 6-8.

¹⁹³ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbuat...*, s. 6.

hareket edecek olursak Ksenophon'un kendisinden 2400 yıl önce tasvir ettiği yaşam tarzına dair birçok emare ile karşılaşması buna örnek teşkil etmektedir.¹⁹⁴

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Van ve bağı kazaların genel hatlarıyla ekonomik, sosyal ve coğrafi durumunu aşağıdaki şekilde nitelendirmek mümkündür. Burada özellikle vilayet salnamelerinden istifade edilmiştir. Zira kazaların coğrafi konumu ve genel özellikleri kaynakların genelinde benzerdir. Bu kazalara dair detaylı bilgiler ve farklı özellikler ise tezin muhtelif bölümlerinde ilgili hususlar bağlamında verilmiştir.

Van Kazası: Van şehrinde bir kale ve sur olup sur içinde dükkân, kilise, mektep ve camiler vardı. Surun dışında Şamiram Altı mahalleler, Bahçeler ve doğu kısmında ise Sihke caddesi bulunmaktaydı. Kasaba Van Gölüne yakın olduğundan ve burada nem oluştuğundan ahali yazın Bahçelere giderdi. İran yoluna bağlanan Sihke ve Hakkâri caddelerinin Erek ve Bitlis vilayetinin cadde ve yollarında muntazam şose yollar bulunmaktaydı. Kasaba merkezinde birçok yeni bina, okul ve devlet dairesi mevcuttu.

Van ve çevresi oldukça mahsuldar bir yerdi. Arazilerin sulanması için civardaki göllerin sularından istifade edilmekteydi. Van Gölünde mayıs ayı başından başlamak üzere haziranın sonuna kadar balıkçılık yapılmaktaydı. Bu balıklar çeşit çeşit olup İran ve hatta bazen Rusya'ya dahi ihraç edilirdi. Göl vapur ve gemi işletmesi için uygun durumdaydı. Burada vilayetin ihtiyacı olan odun ve zahireyi taşımak üzere çeşitli ebatlarda 110 sefine işletilmekteydi. Gölden laterden isimli bir madde çıkarılmakta ve bu madde cilt hastalıklarına iyi geldiğinden İran'a dahi ihraç edilmekteydi. Kasabanın başlıca ürünleri buğday, arpa, çavdar, darı, kendir tohumu, nohut, bakla, fasulye, mercimek, domates, lahana, patlıcan, bamya, havuç, semizotu, kavun, karpuz, yer elması ve diğer birçok sebze ile meyveden oluşmaktaydı. Hayvancılık buranın temel geçim kaynaklarından biriydi ve Van'da hayvanlara

¹⁹⁴ Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam...*, s.61.

yetecek kadar yonca ve çayır otları mevcuttu. Van kasabasında birkaç ziyaretgâh vardı. Bunların başında Şeyh Abdurrahman Baba Türbesi gelmektedir. Bu türbede konaklama için hücreler mevcuttu. Bunun dışında Şeyh Mella, Koç Baba, Baş Kesik, Arap Babalar ve Şeyh Gazail Baba türbeleri de vardı.¹⁹⁵ Van kazasında demirci, bakırcı, saraç (eyerci), haffaf (ayakkabıcı) ve benzeri zanaatkârlar bulunmaktaydı. Bunlar mesleklerine dair her bir şeyi imal eder hatta telkâri zarflar bile yaparlardı. Bundan başka Van abası olarak bilinen sako ve setreplik, şal abalar, beyaz ve kırmızı bezler üretilirdi. Bu şal ve abalar vilayet dâhilinde kullanılmakla beraber İstanbul'a dahi gönderilirdi. Ayrıca terzi, demirci ve dülger ve bunlarla ilgili küçük sanayi dallarına mensup ustalar mevcuttu. Van kalesi civarında zift madeni bulunmaktaydı. Ahali bundan hamamlarda kullanılmak üzere sabun imal ederdi.¹⁹⁶

Gevaş Kazası: Van Gölünün güney sahilinde bulunup doğudan merkez vilayete bağlı Havasor nahiyesi ve batıdan Karcikan ile güneyden Müküs ve Şatak kazalarıyla hem huduttur. Gevaş'ın merkez kasabası Vestan'dır. Kazanın ahalisi Kürt ve Ermenilerden oluşmakta ve bu milletler kendi dillerinde konuşmaktaydılar. Vestan kasabasında bir cami ve hükümet konağı, iki medrese, bir rüşdiye mektebi ve köylerinin bir kısmında da mescit, medrese ve mektepler vardı. Ermenilerin üç katagikosluğundan biri olan Akdamar Manastırı bu kaza dâhilindedir. Kazada buğday, arpa, darı gibi hububat ve elma, armut, kiraz, vişne, kayısı, ceviz gibi meyveler yetişirilirdi.¹⁹⁷ Gevaş kazasında esnaf şebnin tabir olunan bir çeşit şal ve yine yünden mamul seccade ve her türlü Kürt keçesi imal edip bunları satmaktaydı.¹⁹⁸ Vestan'da pazar ve dükkân yoktu. Burada ayrıca tütün ekilirdi.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897).

¹⁹⁶ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1278 (M.1871).

¹⁹⁷ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897).

¹⁹⁸ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1278 (M.1871).

¹⁹⁹ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*, Çeviren: Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesine Memur Süvari Binbaşısı Mehmet Sadık, Matbaa-i Askeriye, Süleymaniye, İstanbul, 1330, s.274-277.

Şatak Kazası: Doğudan Hakkâri Sancağına bağlı Albak ve Hamidiye, batıdan Müküs, kuzeyden merkez vilayete bağlı Havasor nahiyesiyle Gevaş, güneyden de Siirt sancağına tabi Bohtan kazalarıyla hem huduttur. Burası Kürt, Ermeni, Nesturi milletlerinden ibaret olup, bunlar kendi dillerinde konuşmalarının yanı sıra Türkçe de biliyorlardı. Kasaba halkı çok iyi şal ve aba üretip bunu merkez vilayete ve civar vilayetlere ihraç ederdi. Ayrıca bunlar İstanbul'a da gönderilirdi. Kazada birçok meyve ve tahıl ürünü yetiştirilmekteydi. Nurdur ve Surtekin nehirlerinde lezzetli bir balık olup ahali bunları avlamaktaydı. Hatta bu balıklar merkez vilayetteki eşraf ve memurlara ikram olarak gönderilirdi. Halılan, Havişdan, Ezdinan, Alan, Seydan taifeleri aşirete mensup gruplardan olup burada yaşamaktaydı.²⁰⁰ Şatak köylerinin yaklaşık otuzunda aşiretler bulunmaktaydı.²⁰¹ Şatak kazasında çok iyi aba ve şallar imal olunur ve şal ve abalar Erzurum ve çevre şehirlere satılmaktaydı.²⁰²

Erciş Kazası: Van gölünün kuzeyindedir. Doğusunda Bargiri, kuzeyinde Bayezid sancağına tabi Patnos nahiyesiyle Diyadin, batısında ise Adilcevaz bulunmaktadır. Kazanın eski merkezi 1843'te gölün taşması üzerine su altında kalmış ve ahali civar köyler ile yeni merkez yapılan Akanis kasabasına taşınmıştır. Akanis 1872'ye kadar 15-20 haneden ibaret küçük bir köy iken II. Abdülhamid dönemi yatırımları ve Erzurum'a yakınlığından dolayı stratejik konumu itibarıyla günden güne büyümüştür. Erciş, 1897 yılı itibarıyla 500 hanelik bir kasaba olmuştur. Burada 250'ye yakın dükkân ve mağaza vardı. Ayrıca hanlar, camiler ve bir de hükümet konağı mevcuttu. Bu kasaba irili ufaklı 120 köyü ihtiva etmekteydi ve ahali Türk, Kürt, Ermeni milletlerinden olup herkes kendi dilinde konuştuğu gibi genelde Türkçe konuşurlardı. Kaza dâhilindeki Haydaranlı ve Adamanlı aşiretleri Hamidiye Alaylarına mensuptu. Kazanın arazisi tarım için oldukça elverişliydi ve buğday, arpa ve birçok hububat yetiştirirdi. Hayvancılık için de geniş çayırlar vardı ve her sene birçok küçük ve büyükbaş

²⁰⁰ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M.1897).

²⁰¹ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 284.

²⁰² Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1278 (M.1871).

hayvan Erzurum ve Halep'e satılmak üzere gönderilirdi. Köylerde özellikle aşiretler güzel kilim, keçe, çorap üretip bunları satarlardı.²⁰³ Kazadaki Zılan deresinde kükürtlü bir kaplıca olup bel ağrısı hastalıklarına şifa sağlamaktaydı.²⁰⁴

Karcikan Kazası: Doğudan Bitlis vilayeti ve merkez kazası, batıdan Gevaş, güneyden Hizan kazası ve kuzeyden de Van Gölü ile hem huduttur. Buraya çok kar yağdığından Kar Çığı isminden Karcikan denilmiştir.²⁰⁵ Nitekim burası haziran ayının sonuna kadar kar altında kalmaktaydı.²⁰⁶ Ahalisi Kürt ve Ermeni milletleri olup bunlar kendi dillerinde konuşurlardı. Kazada büyük ormanlar vardı ve her sene bolca odun kesilerek Van Denizinde²⁰⁷ işletilen sefineler aracılığıyla şehre taşınırdı. Ayrıca vilayetin kömür ihtiyacı da buradan karşılanmaktaydı.²⁰⁸ Ahalinin istifade ettiği ormanlar, ardıç ve palamut ağaçlarından oluşmaktaydı.²⁰⁹

Bargiri Kazası: Bargiri kazası doğudan İran, batıdan Van Denizi ile Erciş kazası, kuzeyden Bayezid Sancağı, güneyden merkez vilayete tabi Erçek nahiyesi ve Mahmudi kazasıyla hem huduttur.²¹⁰ Kaza merkezi Heraşık köyü olup burada pazar, dükkânlar, mera ve bahçeler mevcuttu.²¹¹ Ahalinin büyük kısmı Kürtlerden ve az bir kısmı da Ermenilerden oluşmaktaydı. Ahalinin hemen hepsi ziraat ve hayvancılıkla uğraşır ve yetiştirdikleri hayvanları Erzurum ve Halep'e satmak için gönderirlerdi.²¹²

²⁰³ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897).

²⁰⁴ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1278 (M.1871).

²⁰⁵ Van Vilayet Salnamesi, H.1315 (M. 1897).

²⁰⁶ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*, Çeviren: Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesine Memur Süvari Binbaşı Mehmet Sadık, Matbaa-i Askeriye, Süleymaniye, İstanbul, 1330, s. 277-280.

²⁰⁷ Osmanlı belgelerinin bir kısmında Van Gölü için Van Denizi tabiri kullanılmaktadır.

²⁰⁸ Van Vilayet Salnamesi, H.1315 (M. 1897).

²⁰⁹ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1278 (M.1871).

²¹⁰ Van Vilayet Salnamesi, H.1315 (M. 1897).

²¹¹ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 257-262.

²¹² Van Vilayet Salnamesi, H.1315 (M. 1897).

Adilcevaz Kazası: Van Gölünün kuzeybatısında olup doğudan Erciş, kuzeyden Bitlis vilayetine tabi Malazgirt, güneyden Ahlat kazasıyla hem huduttur. Burada çok ceviz ağacı olduğundan ismi “Vadilcevaz” olarak konulmuş sonradan Türkçe literatüre Adilcevaz olarak geçmiştir. Ahalisi Türk, Kürt, Çerkes ve Ermenilerden oluşup bunlar kendi dillerinde konuşmakla birlikte umumu Türkçe konuşurdu. Tarıma elverişli arazisi pek yoksa da bazı köylerin arazisi gayet verimli olup burada buğday, arpa gibi çeşitli hububat yetiştirirdi. Bu hububat vilayetin ihtiyacını karşıladığı gibi komşu vilayetlere de gönderilirdi. Süphan Dağı’nın güneybatısındaki Sütey yaylasında hayvanlar için iyi otlar yetişir ve ahali her sene bu otları biçmek ve hayvanları otlatmak için yaylaya çıkardı.²¹³ Adilcevaz’da pazar, çarşı ve dükkânlar vardı.²¹⁴

Mahmudi Kazası: Doğudan Kotur ve Alend nahiyeleri, batıdan merkez vilayetle Bargiri kazası, kuzeyden Abgay nahiyesiyle İran’ın Sökmenabad ve Karni kazasıyla hem huduttur. Kazanın merkezi Seray köyüdür. Kaza aşiret Kürtleri²¹⁵, Ermeni, Nesturi ve Yezidi milletlerinden oluşurdu. Kazanın arazisi elverişli olduğundan ahalisi genellikle ziraatla uğraşırdı. Burada buğday, arpa, çavdar gibi hububat yetiştirirdi. Kaza dâhilindeki yaylalarda ise her cins hayvan yetiştirilir ve at, eşek, manda, sığır, koyun, keçi gibi hayvanlar en çok bulunanlardı. Karadere dağlarından kaynağını alan sular Karasu nehrine dökülür ve buradan da birçok köyün arazisinin sulanmasında kullanılırdı. Bu su Akbulak ve Tımar nahiyelerinden geçerek Mermid köyüne ve oradan da Van gölüne ulaşırdı. Mermid köyünde ayrıca bir balık bendi vardı. Kazada güzel halı, kilim ve keçe üretilir ve bunlar vilayetin her tarafına sevk edilirdi. Ahalinin bir kısmı geçimini bu eşyaların ticaretinden sağlardı. Mahmudi ahalisi, Hamidiye alaylarının mühim bir kısmını teşkil ederdi. Bu kazada henüz teşkilat-ı adliye icra

²¹³ Van Vilayet Salnamesi, H.1315 (M. 1897)

²¹⁴ Mayewski, Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*,s. 269-272.

²¹⁵ Mayewski, Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*,s. 293-295.

olunmadığından hukuki davalar ve cezalandırma işleri yakındaki Hamidiye kazasında görülürdü.²¹⁶

Albak Kazası: Hakkâri sancağının merkezi olan Albak kazası doğudan İran'ın Selmas ve Somay nahiyeleri, batıdan Hamidiye kazasıyla Nurdüz nahiyesi, kuzeyden Mahmudi ve güneyden Çölemerik kazasıyla hem huduttur. Kazanın idare merkezi ise Başkale idi.²¹⁷ Başkale aynı zamanda ticaret merkezi konumundaydı.²¹⁸ Ahalinin büyük kısmı Müslüman ve cüzi bir miktarı da gayrimüslimdi. Bunlar Türk, Kürt, Ermeni, Nesturi, Yahudi milletlerinden oluşup bu ahali kendi dillerinde konuşmakla birlikte genellikle Türkçeyi kullanırlardı. Kazada mermer taş, kükürt, zırnık madenleri ve Zereni köyünde biri sıcak ve Gelikum ve Bazvert köylerinde de soğuk kaplıcalar mevcuttu. Buğday, arpa, çavdar, patates gibi tarım ürünleri yetişir ve bu ürünler mahalli ihtiyaçları karşılamakla birlikte Çölemerik tarafına da sevk ve ihraç olunurdu. Hayvancılık burada gelişmişti ve en çok at, manda, sığır, koyun ve keçi beslenirdi. Dolayısıyla ahalinin temel geçim kaynağı ziraat ve hayvancılıktı.²¹⁹ Burada bir takım su kaynakları vardı ve kazaya tabi Kotur nahiyesindeki dağlardan çıkan sulardan bir nehir İran arazisi olan Hoy'a doğru akmaktaydı.²²⁰

Çölemerik Kazası: Doğudan Gevar, batıdan Beytüşşebab, kuzeyden Şatak kazasına bağlı Nurdüz, güneyden Musul vilayetine bağlı İmadiye kazasının Bervari nahiyesine hem huduttur. Etrafı sarp ve çoğu yerde geçit vermez dağlarla çevriliydi. Burada, Türk, Kürt, Nesturi milletleri yaşamakta ve kendi lisanlarını konuştukları gibi Türkçe genel olarak konuşulan dildi. Kunduracı, demirci ve benzer sanayi dalları buradaki zanaatkâr kesimi oluştururdu. Dize köyünde kurşun madeni, Vezran köyünde kükürt ve Karani köyünde zırnık

²¹⁶ Van Vilayet Salnamesi, H.1315 (M. 1897).

²¹⁷ Van Vilayet Salnamesi, H.1315 (M. 1897).

²¹⁸ Mayewski, Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s.296-303.

²¹⁹ Van Vilayet Salnamesi, H.1315 (M. 1897).

²²⁰ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1278 (M.1871).

madeni vardı. Çölemerik'te kış oldukça şiddetli geçmekteydi. Yazı pek sıcak olduğundan memurlar ve ahali dâhil çok kişi havası ve suyu gayet güzel olan Berçelan yaylasına çıkar ve burada 2-3 ay çadırlarda kalırlardı. Memurlar dahi kendi çadırlarından vazifelerini ahaliyle birlikte kaldıkları yaylada yürütürlerdi.²²¹

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı üzere Van dini ve etnik açıdan heterojen bir toplum yapısına sahipti. Bu şekliyle hem bölge devletleri hem de İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği Avrupa devletlerinin ilgi odağında olmuştur. XIX. yüzyıla gelindiğinde bu alaka gittikçe artmış ve her devlet kendi misyonu çerçevesinde Van bölgesinde çeşitli dini, siyasi, ekonomik ve eğitim gibi unsurlara dair faaliyetlerde bulunmuştur. Dolayısıyla Van için bu yüzyılı; misyonerler, konsoloslar, seyyahlar ve Osmanlı hükümetinin müfettişleri ile paşalarının raporlar hazırladığı uğrak bir dönem olarak nitelendirmek yerinde olacaktır.

²²¹ Van Vilayet Salnamesi, H.1315 (M. 1897); Mayewski, Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*,s. 312-315.

II. BÖLÜM

İDARİ TAKSİMAT

2.1. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van'ın İdari Taksimatını Etkileyen Hususlar

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan Van, 1548'de kesin olarak Osmanlıların egemenliğine girinceye dek birkaç kez Osmanlı-Safevi Devletleri arasında el değiştirmiştir.²²² Osmanlı Devleti'nin (beylerbeyilik, vilayet), sancak (liva), nahiye, köy ve mezra'a'dan oluşan klasik yönetim tarzı olan eyalet sistemi Van'da uygulanmış²²³ ancak burada Osmanlı-Safevi ilişkilerinde Osmanlı'dan yana saf tutan Kürt beylerinin etkisi ile özel statüde bir yönetim tarzına da gidilmiştir.²²⁴ Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet olarak nitelendirilen ve bir nevi irsi özellikleri olan sancakbeyliklerinden oluşan bu yönetim tarzı uzun yıllar geçerliğini korumuş²²⁵ ve buradaki yöneticileri yönetim işlerinde serbest bırakmıştır.²²⁶ Bunun yanı sıra Van'da mir-aşiretliklerine dayanan ve aşiret beylerine itaat ve hizmet karşılığında verilen yönetim birimleri de mevcuttu.²²⁷

XIX. yüzyılın başlarına kadar varlıklarını bir şekilde sürdüren yukarıdaki idare tarzı, Osmanlı yönetiminin merkezileşme çabaları süreciyle birlikte statü değişikliğine

²²² Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van(1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van, 1997, s. 19 ; Nejat Göyünç, “Van”, *İA*, Cilt: 13, MEB, İstanbul, 1986, s. 197.

²²³ Orhan Kılıç, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması”, *Osmanlılar*, Cilt:6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 89.

²²⁴ Orhan Kılıç, “Van Eyaletine Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)” *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, 2001, s. 194-200.

²²⁵ Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, Sayı:10, s. 119-137 Ankara, 1999.

²²⁶ Muzaffer Sencer, “Tanzimat’a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, 1984, s. 30.

²²⁷ Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, Sayı: 10, s. 119-137 Ankara, 1999.

uğramıştır.²²⁸ Görünürde sistem dönüşmüşse de buradaki siyasal aktörler aynı kişiler olarak kalmış ve devletin gücünün tesiri ölçüsünde yerel iktidarın çerçevesini belirlemişlerdir.²²⁹ Fakat uygulamanın Tanzimat ile başlayan dönüşüm sürecinde bir takım problemler ortaya çıkmış ve bu durum mali ve idari istikrarsızlığa sebebiyet vermiştir.²³⁰ Zira Tanzimat'ın Van'da uygulanması buradaki idari yapılanmanın değişimi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Tanzimat'a karşı asıl direnmenin olduğu yurtluk-ocaklık statüsüne sahip yerlerden biri olarak Van, Osmanlı yönetiminin düzenlemelerine karşı isyan merkezlerinden biri olmuş ve uygulamada uzun müddet istenilen sonuca varılamamıştır. Böylece bir yandan Osmanlı yönetimi merkezileşme politikasının gereğini istediği şekilde yerine getiremezken öte yandan da yıllarca sahip oldukları yetkilerinin büyük bir kısmı ellerinden alınan yerel yöneticiler, bölgenin siyasi boşluğundan hareketle kısmi bir özgür ortam içerisinde yerel siyaseti belirlemeye devam etmişlerdir. Bu hususlar ise idari taksimatı ve idari birimlerin yönetimini doğrudan etkilemiştir.

Van eyaletinin hudut üzerinde yer alması ve İran ile girişilen mücadelelerden dolayı XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında eyalete bağlı sancakların sayısı on üç ile otuz dört arasında değişmiştir. Bu değişikliğe etki eden nedenlerin başında İran'dan iltica edip Osmanlı

²²⁸ Fatih Gencer, “Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 30, Sayı: 49, 2011, s. 75-85.

²²⁹ Abdulkadir Gül, “Dersim Bölgesindeki Feodal Yapı Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 7, 2014, s. 241.

²³⁰ Ömer Toraman, *Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarda Uygulanması*, Elazığ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010, s. 96-98.

hâkimiyetine giren beylere sancak tevcih edilmesi gelmektedir.²³¹ XVI. Yüzyılda sancak ve hükümetlerin sayısı on altı, XVII. yüzyılda on dokuz ve XVIII. yüzyılda ise on altıdır.²³²

XIX. yüzyıl boyunca ise Van'ın idari taksimatı yerel ve merkezi otoritenin etki ve istekleri doğrultusunda sürekli bir değişim içerisinde olmuştur. Yüzyılın başlarında Van'da ortaya çıkan isyanlar ve istikrarsızlık ortamı buranın 1831 yılında Erzurum eyaletine bağlanmasını gerektirmiştir. Böylece 1831 yılından Tanzimat'ın uygulanmaya çalışıldığı döneme kadar Van Erzurum eyaletine bağlı bir liva olarak idari yapısını sürdürmüştür.²³³ 1831 yılında biri ocaklık ve dördü de hükümet statüsünde olmak üzere Van'da on yedi adet sancak mevcuttur.²³⁴ Fakat 1836 yılına ait nüfus defterlerinde Van, Adilcevaz ve Ahlat kazalarının yanı sıra Gevaş, Karcikan, Havasor ve Vestan nahiyelerinden müteşekkil bir eyalet olarak zikredilmektedir.²³⁵ Bu farklılık Van'ın bir dönem eyalet statüsüne alınmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

1847'de hudut meselesi için bölgede bulunan Hurşid Paşa'ya göre Van, Bargiri, Erciş, Adilcevaz, Gevaş, Karcikan, Müküs, Ahlat, Vestan ve Nurdüz kazalarından oluşmaktadır.²³⁶ Tanzimat'ın uygulanma aşamasına geçilmesiyle birlikte Anadolu Ordusu Müşiri Osman Paşa'nın tavsiyeleri üzerine Diyarbakir Eyaleti ile Van, Muş, Hakkâri sancakları ve Cizre, Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilerek yeni bir eyalet kurulmuştur. Yapılan düzenleme ve

²³¹ Orhan Kılıç, "Van Eyaletine Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)", s.195.

²³² Mehmet İnbaşı, "Van Valileri (1755-1835)" *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 29, 2006, s. 198; Bayram Kodaman, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, 1986, s. 11-13.

²³³ Tarık Ziya Arvas, "Devlet Salnamelerine Göre 1848-1918 Yılları Arasında Van Vilayeti'nin İdari Taksimatı" *Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 30, 2016, s. 405.

²³⁴ Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, Cilt: 15, Sayı: 60, 1951, s. 626.

²³⁵ BOA. NFS.d, nr. 2796.

²³⁶ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudûd*, Çevrimyazı: Alaattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul, 1997, 238-270.

gerekli atamalardan sonra 28 Aralık 1847 tarihinde bu yeni eyaletin adı Kürdistan olarak belirlenmiş ve Van'a kaymakamlık statüsü verilmiştir.²³⁷ Van'ın bir kaymakamlık olarak bağlandığı Kürdistan eyaleti yaklaşık 20 yıl sonra lağvedilmiştir.²³⁸ Van bu dönemde, Ağakis, Erciş, Adilcevaz, Gevaş Nahiyesi, Müküs, Şirvi, Havasor ve Vestan Nahiyelerinden müteşekkildi.²³⁹

1848 yılında Hakkâri'nin eyalet yapılması için harekete geçilmiştir.²⁴⁰ Hakkâri ve Kars arasında yaşayan birçok aşiret adet ettikleri üzere çeşitli uygunsuzluklarda bulundukları için buranın idari teşkilatının düzenlenmesi gerekmektedir. Buradaki aşiretlerin kontrol altına alınması için 1849 yılında Hakkâri eyaleti kurulunca Van'ın Kars ve Bayezid sancaklarıyla birleştirilerek Hakkâri'ye bağlanması düşünülmüştür. Ayrıca İran'dan alınan Kotur'un²⁴¹ da

²³⁷ Fatih Gencer, *Merkeziyetçi Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tez, Ankara, 2010, s. 216-217; Cabir Doğan, "II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/4 Fall 2011, s. 514-515; Cabir Doğan, "Bedirhan Bey İsyanı: Tanzimat'ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi", *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12, 2010, s. 15-38; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara, 1997, s. 200. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988, s. 123-125.

²³⁸ Fatih Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı, Ankara 2010, s. 217.

²³⁹ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1263-1266 (M. 1848-1850); BOA.A.MKT 103/64, 27 Z.1263 (6 Aralık 1847).

²⁴⁰ BOA.A.MKT.MHM. 8/50, 08 M 1265 (4 Aralık 1848).

²⁴¹ Kotur, Osmanlı-İran Devletleri arasında hakimiyeti konusunda uzun tartışmalara sebep olan bölgelerden biridir. Burası hem stratejik bir noktada hem de verimli arazilere sahiptir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sabri Ateş, *Empires at the Margin: Towards A History Of The Ottoman-Iranian Borderland And The Borderland Peoples, 1843-1881*, PhD, New York University, 2006, s. 316-369; Sıtkı Uluerler, "Osmanlı-İran Sınır Tespiti ve Güvenliği Açısından Bazı Aşiretlerin Çıkardığı Sorunlar (1850-1854)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:25, Sayı:2, 2016, ss. 249-268.

Van'a bağlanması uygun görülmüştür.²⁴² Aynı yıl bu uygulamaya geçilememişse de Van'a tabi kazalara yeni müdürler tayin edilmiştir.²⁴³

1851'de Van, Hakkâri Eyaletine bağlanmış ve birkaç yıl bu statüsü devam etmiştir.²⁴⁴ Van ve Hakkâri sancaklarının topraklarının iç içe olması ise birtakım karışıklıklara sebep olmuştu. Örneğin; Mahmudi kazası Hakkâri sancağına bağlanmıştı fakat bu kazaya tabi köylerin çoğu halen birçok hususta Van kazasına bağlıydı. Bu durum ise buraların idare işlerinde aksaklıklara sebep olmaktaydı. Ahali ve ileri gelenler buranın Van sancağına bağlanmasını talep etmiştir. Fakat bu istek tam olarak yerine getirilememiş ve zaman zaman Mahmudi Van sancağına bağlansa da genelde Hakkâri sancağına bağlı kalmıştır.²⁴⁵ Bu türden sınır değişikliğinden dolayı yapılan şikâyetler XIX. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Yapılan şikâyetlerin başında ise bazı yerleşim yerlerinin bağlanılan merkeze olan uzaklığından dolayı idari ve hukuki hususlarda birtakım aksaklıkların yaşanmasıdır. Bu aksilikler mahkeme davalarından, vergi ve askerlik işlerine kadar birçok hususu etkilemekteydi. Örneğin; 1859 yılında Erzurum eyaletine bağlı Muş sancağının Ahlat nahiyesi köylerinden Zigan'ın Muş'a olan uzaklığından dolayı Van'a bağlanması ahali tarafından talep edilmiştir.²⁴⁶ Aynı istek 1860 yılında Ermeni Patrikhanesi tarafından dile getirilmiş fakat yapılan tahkikat sonucunda arzuhalde belirtilen şekliyle bu köyün Van'a deniz (Van Gölü) yoluyla her ne kadar yakınlığı söz konusuysa da karadan uzaklığı itibarıyla bu işlemin gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir.²⁴⁷

²⁴² BOA. MVL 227/4, 14 Ca 1265 (7 Nisan 1849).

²⁴³ BOA. A.AMD. 9/28, 28 S 1265 (23 Ocak 1849).

²⁴⁴ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1267-1271 (M. 1851-1855).

²⁴⁵ BOA. İ.MVL. 314/13164, 29 S 1270 (1 Aralık 1853).

²⁴⁶ BOA. MVL 596/16, 29 S 1276 (27 Eylül 1859).

²⁴⁷ BOA. A.MKT.MVL. 114/74, 12 S 1276 (5 Mart 1860).

1863 yılında Şirvan kazasının Van eyaletine bağlanması hususunda ahalinin isteği olmuştur. Bu isteğin yerine getirilmesini dileyen arzuhalde Müslim ve gayrimüslimlerin ileri gelenlerinden meydana gelen 263 kişinin mührü vardır.²⁴⁸ 1866 yılında yine Şirvan'a tabi on yedi köyün Müslim ve gayrimüslim ahalisi Gevaş kazasına yakın olmalarından ötürü buraya bağlanmak istemişlerdir. Buraya bağlanmak istemelerinin sebebini ise göçebelerden gördükleri bir takım zulüm ile açıklamışlardır.²⁴⁹ Bu doğrultuda ne tür bir muamelenin yapıldığına rastlanılmamıştır fakat ilerleyen dönemlerde bu türden taleplerin özellikle patrikhane tarafından devam ettiği görülmektedir.²⁵⁰ Dolayısıyla merkezi yerleşim birimlerindeki askeri, hukuki ve idari işlerin kolaylığından istifade etmek isteyen veya güvenlik kaygısı yaşayanlar bağlı oldukları idari birimlerin değiştirilmesi hususunu sürekli dile getirmiştir.

Van, 1866 yılında Hakkâri sancağı ile birlikte Erzurum vilayetine bağlanmıştır.²⁵¹ Böylece 1876'ya kadar Van, Erzurum eyaletinin bir sancağı olarak kalmıştır.²⁵² Bu dönemde aşiretlerin yoğun bir şekilde idari yapılanmada yer aldıkları görülmektedir. Bunun başlıca sebebi Tanzimat'ın uygulanmaya konmasının hemen ardından başlatılan ve uzun bir dönemi kapsayan göçebe aşiretleri iskân etme ve elde tutma politikasıdır. Aynı zamanda 1871 Vilayet Nizamnamesi ile nahiye teşkilatının kurulması da aşiretlerin idari birimlerde yer almasını etkilemiştir. Buradaki nahiye teşkilatının aşiretler üzerinde şekillenmesi ise hem Osmanlı-İran hududu hem de aşiretlerin toplumsal yapısı ile yakından ilgilidir. Osmanlı-İran sınırının göçebe aşiretler için doğal yaşam alanı vazifesi görmesi ve aşiretlerin gasp ve katl gibi

²⁴⁸ BOA. MVL, 659/15 21 Rebiyülevvel 1280 (5 Eylül 1863).

²⁴⁹ BOA. MVL 1052/47, 1 Ca 1283 (11 Eylül 1866).

²⁵⁰ BOA. MVL, 1058/35, 22 Z 1284 (15 Nisan 1868).

²⁵¹ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1283 (M. 1866). Salnameler, yıl içerisinde bir defa yazıldığından ve hicriden miladiye çevrilmesi itibarıyla belirli bir yılı temsil ettiğinden bazı kaynaklara göre bir yıllık fark ortaya çıkabilmektedir. Örneğin; ilgili kaynaklar ve belgeler Van'ın 1867'de Erzurum'a bağlandığını göstermektedir. Bu kaynaklara ilgili yerlerde değinilmiş olup bu teknik farkın göz önünde bulundurulması elzemdir.

²⁵² Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1284-1286 (M. 1867-1869).

olaylarda kolayca firar etmelerinden kaynaklı sınır güvenliğini muhafazası meselesi imparatorluğun yıkılışına kadar sürmüştür.

Van vilayetine tabi Abgay yaylağı uzun müddet Osmanlı yönetimini İran ile mücadele etme hususunda uğraştıran yerlerdendir. Abgay yaylağı göçebe aşiretlerin hayvancılık faaliyetleri açısından son derece verimli bir araziye sahip olup hem Osmanlı hem de İran yönetimlerinin hak sahipliği iddiasında olduğu bir yerdi. Burası Van'a bağlı olmasına rağmen 1860'lı yıllarda Haydaranlılar başta olmak üzere İran'a tabi birkaç aşiretin saldırısına uğramış ve bir süre bunların tasarrufunda kalmıştır. Kaymakamın uğraşları sonucu tekrar Van idarecilerinin hâkimiyetine giren Abgay yaylasının Bayezid ve Van sancaklarının orta noktasında yer almasından ötürü iki sancak arasında taksim edilerek yaz mevsimlerinde asker sevki ile korunması düşünülmüş fakat bu durumun her iki sancağa tabi aşiretler arasında nefret ve çekişmeye sebep olabileceği ihtimali üzerine yayla 1869'da Bayezid'e ilhak edilmiştir.²⁵³ Bu durum yine uzun sürmemiş ve bir süre sonra inzibatın sağlanması gerekçesiyle Abgay tekrar Van'a bağlanmıştır.

Abgay'ın korunması için buraya yakın olan Bargiri kazasında 1870 yılında bir kışla inşasına başlanmış; fakat İran aşiretleri tarafından yapılan saldırılarla bu kışlanın duvarları yıkılmıştır. Bunun üzerine Abgay bir aşiret müdürünün "insafına bırakılmış" ve bu aşiret müdürü İran'ın Celali aşiretlerinin her sene para karşılığında Abgay yaylasını kullanmasına müsaade etmiştir. Aşiretlerin buradaki saldırılarının yerleşik halka zarar vermesiyle de vergi toplamak bir yana emlak ve nüfus sayımı bile yapılamamıştır. Bu yüzden Bargiri kazası kaymakamlığının birinci sınıf tahviliyle dönüştürülmesi ve buraya muktedir ve tecrübeli bir yöneticinin atanması gerekmiştir. Daha sonra kaza merkezinin Abgay olarak belirlenip burada

²⁵³ BOA. A.MKT.UM. 137/9, 12 N 1269 (19 Haziran 1869).

asayişin sağlanabilmesi için ikişer bölük süvari ve piyadeyi barındırabilecek bir kışlanın inşa edilmesi Şura-yı Devletçe uygun görülmüştür.²⁵⁴

İdari taksimatın düzenlenmesinde yukarıdaki örneklerden hareketle aşiretlerin etkili olduğundan söz etmek mümkündür. Aşiretlerin birbirlerine veya ahaliye saldırımları yerleşik halkın düzeninin bozulmasına ve iktisadi temelli problemlerin de oluşmasına sebep olduğundan kontrol edilmeleri gerekliydi. Fakat bazı kazaların vilayet merkezine uzak olması, olası saldırıların önlenmesini veya güvenliğin sağlanmasını geciktirebiliyordu. Bu durumda söz konusu kazanın en yakın sancak merkezine bağlanması başvuru yöntemlerinden biriydi. Nitekim İmadiye kazası bu gerekçe ile 1873 yılında Van sancağından ayrılarak Musul sancağına bağlanmıştı.²⁵⁵

Aşiretlerin sebep olduğu asayişsizlikten kaynaklı idari birimlerin düzenlenme ihtiyacı çoğunlukla sınır bölgeleri için geçerliydi. Hakkâri sancağına bağlı Şemdinan bu türden yerlerden biriydi. Başını Herki aşiretinin çektiği birkaç aşiret her sene yaz mevsiminde Şemdinan civarındaki dağlarda yaşayan ahaliye zarar vermekteydi. Bu yüzden Şemdinan nahiyesinin Musul'a yakınlığı itibariyle Van'dan ayrılması talep edilmiştir. Van kumandanı tahkikatta bulunmuş ve ahaliye zarar veren aşiret hareketliliğinin Şeyh Ubeydullah Efendi meselesi ile yakından alakalı olduğunu tespit etmiştir. Şeyh Ubeydullah Efendi bu bölgede etkili biri olup Osmanlı yöneticileri gözünde Süleymaniye, Musul ve Revan havalisinden bazı şeyhlerle ittifak ederek bir gaile çıkarma potansiyeline sahipti. Bu yüzden buranın Musul'a bağlanmasının asker sevkiyatını kolaylaştıracağı ve böylece bir yandan aşiret hareketliliğinin engelleneceği bir yandan da Şeyh Ubeydullah Efendi için tedbir alınacağı düşünülmüştür.²⁵⁶

²⁵⁴ BOA.Y.A.RES. 51/4, 28 Mart 1306 (9 Nisan 1890).

²⁵⁵ BOA.A.MKT.NZD, 105/36, 18 Ra 1270 (19 Aralık 1873).

²⁵⁶ BOA.ŞD. 1874/5, 22 L 1295 (19 Ekim 1878).

Fakat bu öneriler dikkate alınmamış ve Şemdinan Hakkâri ve Van sancakları idaresi altında kalmıştır.

1879 yılında Van vilayetinin sınırları, Erzurum vilayetinden ayrılarak buraya bağlanan Muş sancağı ile biraz daha genişlemiştir.²⁵⁷ Van'ın tekrar vilayet olması ile Hakkâri sancağı da aynı yıl buraya bağlanmıştır. Hakkâri sancağı dört kazadan müteşekkil olup bu kazalar dâhilinde Şikefti, Şemski, Takuri, Makuri, Milan aşiretleri ve Yezidi taifesi birer müdürlük statüsündeydi.²⁵⁸

Muş sancağının Van vilayetine bağlanmasının sebebi ise burasının Van kazalarıyla hemhal ve köylerindeki aşiretlerle iç içe girmiş olmasıydı. Ayrıca Muş sancağı ile birlikte Van ve Hakkâri sancaklarının birleştirilerek vilayet yapılması buradaki Ekrad ve aşiretlerin ıslah edilmesiyle de ilgiliydi. Fakat ıslah hareketlerinin bir türlü başlatılamaması Muş sancağının tekrar Erzurum vilayetine bağlanması gerektiği tartışmalarına sebep olmuştu.²⁵⁹ Bu durum başka sancakların kurulması düşüncesine de sebep olmuştur. 1880 yılında Van vilayetince Şura-yı Devlete gönderilen bir tahriratta Çölemerik ve Şemdinan kazalarından bir sancak teşkil edilmesi arz edilmiştir. Buna gerekçe olarak İran aşiretlerinin sık sık sınıra saldırmaları ve anlaşmalara uymamaları gösterilmiştir. Daha donanımlı askeri birliklerin oluşturulması ihtimali bu iki kazanın birleştirilmesi gerekliliğini doğurmuştur.²⁶⁰

1881'de Muş sancağı Bitlis vilayetine bağlanmış, Hakkâri ise vilayet yapılmıştır. Vilayete bağlı yerleşim yerlerinde aşiretlere mensup birçok birim vardı. Bu aşiretler Haydaranlı, Boylu, Takuri, Şekak, Şemski, Makuri, Milan ve Yezidi taifesinden meydana gelmekteydi.²⁶¹

²⁵⁷ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1279-1280 (M. 1879-1880).

²⁵⁸ BOA. ŞD. 2416/37, 15 S 1295 (18 Şubat 1878). Van dâhilinde teşkil olunacak Hakkâri sancağına bağlanacak olan kaza ve nahiye isimlerini içeren pusuladır.

²⁵⁹ BOA. ŞD. 1874/7, 05 Ca 1296 (27 Nisan 1879).

²⁶⁰ BOA. ŞD. 1874/17, 16 Şaban 1297 (24 Temmuz 1880).

²⁶¹ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1298-1299 (M. 1881-1882).

1883'te ise Muş sancağı tekrar Van'a bağlanmış ve Van vilayeti Van ve Muş sancakları olmak üzere ikiye ayrılmıştır. 1883'te Van'a tabi kazaların sayısı önceki dönemlerle benzerlik göstermekle birlikte Nesturilere de bir nahiye tahsis edilmiştir.²⁶² Nesturi adında olan bu nahiyeden başka Nesturilerin bulunduğu idari merkezlerden biri de Tiyyari-i Sûfla nahiyesiydi.²⁶³ Nesturilerin bu dönemdeki merkezlerinden biri de İmadiye'ydi. İmadiye'nin idari statüsü Van ile Musul vilayetleri arasında sürekli tartışma konusu olmuştur. Bu yüzden, daha önce Musul'a bağlanan İmadiye'nin 1879'da tekrar Van'a bağlanması arz edilmiştir. Gerekçe olarak da Herki ve sair aşiretlerin ahaliye verdikleri zararlar gösterilmiştir. Fakat İmadiye'nin Van'a bağlanması hemen gerçekleşmemiş ve uzun bir süre sonra ancak kararlaştırılabılmıştır.²⁶⁴ Daha sonraki dönemlerde ise buranın Musul'a bağlanması için talepte bulunulmuştur.²⁶⁵ Çünkü mülki ve idari işlerde Van'a askeri işlerde ise Musul'a bağlı olmasından dolayı karışıklıklar meydana gelmekteydi.²⁶⁶ 18 Temmuz 1891 tarihinde Van valisi Şura-yı Devlet'e gönderdiği tahriratta durumu şu şekilde ifade etmiştir:

*“İmadiye kazası Van ve Hakkâri sancaklarına uzak olup Musul vilayetine daha yakın olmasından dolayı buranın Hakkâri sancağından alınarak Musul'a bağlanması hususunda Keldani patrikliği tarafından 13 Mayıs 1891 tarihinde talepte bulunulmuştur. Konu ile ilgili görüşlerim buyrulmuştur. Hakkâri sancağı dâhilindeki İmadiye kazasına bağlı Bervari (Pervari)-i Bâlâ nahiyesi Nesturilerin birçok arazisinin olup yoğun bir şekilde yaşadıkları yerdir. Ekrad taifeleri bu arazilere müdahale etmekte ve bu durumda Nesturiler ile karşı karşıya gelmektedirler. Vaktiyle Van vilayeti bu sorunların çözümü ve asayişin sağlanması için çalışmış fakat buranın vilayet merkezine uzak olması ulaşımı zora sokmaktadır. İmadiye ahaliyi yakınlığı itibarıyla umumiyetle Musul'a bağlıdır. Burada herhangi bir olay çıkması durumunda VI. Ordu-yu Hümayûn'a bağlı askerlerin sevkıyatı gerçekleşinceye kadar zaman kaybının yaşandığı ve dolayısıyla buraya asker sevkının IV. Ordu-yu Hümayûn tarafından yapılması daha münasip olup buraya bir telgraf hattının döşenmesi gerekliliği daha önce arz edildiyse de şimdiye kadar herhangi bir gelişme olmamıştır. Yolların durumu ve mevsimsel etkilerden dolayı yazın üç dört günde kışın ise on beş günde iletişim kurulabilmektedir. Şayet burası Musul'a bağlanırsa idari ve askeri müdahaleler daha kolayca yapılmış olacağı gibi Nesturilere yapılan saldırılar da engellenmiş olacaktır...”*²⁶⁷

²⁶² Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1300 (M. 1883).

²⁶³ BOA. ŞD. 1876/13, 6 Teşrinisani 1302 (18 Kasım 1885).

²⁶⁴ BOA. ŞD. 1874/2, 8 M 1296 M 15 (2 Ocak 1879).

²⁶⁵ BOA. DH.MKT. 1832/34, 4 L 1308 (13 Mayıs 1891), Keldani Patrik Afez Efendi tarafından Adliye Nezaret-i Celilesine sunulan arzuhal.

²⁶⁶ BOA. ŞD. 1878/29, 29 Zilkadde 1308 (6 Temmuz 1891).

²⁶⁷ BOA. ŞD. 1878/27, 11 Zilhicce 1308 (18 Temmuz 1891).

Van valisinin bildirdiği görüş patrikhane ile uyum içerisindedir. Fakat aynı yıl kazanın birkaç memuru ve ahalinin imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta İmadiye'nin Musul'a bağlanmasının bir takım problemlere yol açabileceğine dair endişeler dile getirilmiştir.²⁶⁸ 1892'de Şura-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus'ta yapılan görüşmelerde İmadiye kazasının Van'a uzaklığından dolayı iyi bir şekilde idare edilemememesi ve Ekrad taifeleri ile Nesturiler arasında arazi münazaaları olmasından dolayı idarenin kolaylaştırılması ve Ekrad ve Nesturilerin kontrol altına alınması için İmadiye'nin askeri, mülki ve mali unsurlarıyla Musul vilayetine bağlanmasına karar verilmiştir.²⁶⁹ Dâhiliye Nezaretince Musul ve Van valiliklerine karar bildirilmiş, İmadiye kazasına mensup memurların maaşlarıyla kırtasiye bütçesi olan 54.240 kuruş meblağın kararın ulaştığı tarihten itibaren Musul vilayetine nakledilmesi emredilmiştir.²⁷⁰ Alınan karar ve yapılan düzenlemelere rağmen İmadiye kazasının tam olarak idari yönden Musul'a bağlanamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1893 yılında Musul valisinin Sadaret'e gönderdiği telgrafta mali, mülki ve askeri hususlarda Musul'a bağlanan İmadiye'nin adli işlerde Van'a bağlı kaldığı ve bu hususta da Musul'a bağlanması gerektiği arz edilmiştir.²⁷¹ 1895 yılında Çölemerik kaza merkezinden Sadaret'e çekilen bir telgrafta ise İmadiye'nin Musul'a bağlanmasından sonra bazı kaza sakinleriyle aşiretler arasında problemler yaşandığı ve dolayısıyla tekrar Hakkâri'ye bağlanması gerektiği talep edilmiştir. Fakat Van valisinin görüşleri herhangi bir sorunun yaşanmadığı ve bu şekilde kontrol ve idarenin daha kolay sağlandığı yönündeydi.²⁷²

²⁶⁸ BOA. DH.MKT. 1878/11, 10 Ra 1309 (14 Ekim 1891).

²⁶⁹ BOA. DH.MKT. 1979/25, 02 M 25 1310 (27 Temmuz 1892).

²⁷⁰ BOA. DH.MKT. 2004/82, 29 S 1310 (22 Eylül 1892).

²⁷¹ BOA. BEO, 134/10030, 16 C 1310 (5 Ocak 1893).

²⁷² BOA. ŞD. 1882/2, 02 M 1313 (25 Haziran 1895).

1881’de Hakkâri’nin vilayet olmasıyla birlikte buraya bir takım Ermeni köylerinin bağlanması ahali tarafından şikâyetlere sebep olmuştur. 1884 yılında Ermeni patrikhanesine gönderilen arzuhalde Akçakale, Hesbistan ve Kartalan köylerinin muhtarları vergi kalemleri açısından aynı anda Van ve Hakkâri vilayetlerine tahsilatta bulunduklarını ve bu köylerin merkez kazaya uzak olmaları dolayısıyla müracaat işlemlerinde zaman kaybı ve birtakım problemler yaşadıklarını belirtmiştir. Fakat yapılan tahkikatta vergi kalemi itibariyle bu köylerin 1883’te tamamen Hakkâri’ye devredildiği, Van ile bir alakalarının olmadığı ve ahalinin herhangi bir zorbalığa maruz kalmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca Akçakalenin köy olmayıp 12 köyden oluşan bir nahiye olduğu ve ahalinin isteği üzerine burası Nurduz kazasına bağlandığı da tespit edilmiştir.²⁷³

1884’teki devlet salnamesine göre Van vilayeti Van, Muş ve Mazgirt olmak üzere üç sancağa ayrılmıştır.²⁷⁴ Fakat bu salnamede bir yanlışlık yapıldığından daha sonra düzelmelere gidilmiştir. 1885 yılında Bayezid sancağı ve Mahmudi kazası da Van’a bağlanmıştır. Bu dönemde bir yandan da aşiretlerin kontrol altına alınması ve nüfus ve emlak sayımlarının yapılması maksadıyla idari düzenlemeye hız verilmiştir.²⁷⁵ Zira aşiretlerin kontrolü meskûn ahalinin iskân mahallinde sabit tutulması için elzemdi. Örneğin; 1884 yılında Karcikan, ahalinin ricası üzerine Bitlis’ten ayrılarak Van’a bağlanmış²⁷⁶ ve bu yüzden memnuniyetlerini dile getirmişlerdir. Fakat tekrar Bitlis’e bağlanmalarına dair çıkan söylentinin doğru olması halinde göç edeceklerini yöneticilere bildirmişlerdir.²⁷⁷

Aşiretlerin sebep olduğu eşkıyalık faaliyetleri ve yönetici zulmü halkı tedirgin eden mevzuların başında gelmekteydi. Devlet, her ne kadar önlem almaya çalışsa da coğrafi ve

²⁷³ BOA. ŞD. 2477/3, 8 Rebiyûlahir 1301 (5 Şubat 1884).

²⁷⁴ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1301 (M. 1886).

²⁷⁵ BOA. ŞD. 1875/54, 09 L 1302 (22 Temmuz 1885); BOA. DH.MKT. 1863/10, 21 M 1309 (27 Ağustos 1891).

²⁷⁶ BOA. Y.A.RES, 24/ 42, 22 L 1301 (15 Ağustos 1884).

²⁷⁷ BOA. DH.MKT. 1543/87, 11 M 1306 (17 Eylül 1888).

siyasi koşullar zamanında ve etkili önlemlerin alınmasına pek de müsaade etmemiştir. Bu minvalde 1885 yılında Hakkâri'ye tabi Mahmudi kazasının Van'a bağlanacağına dair çıkan bir söylenti de halkı huzursuz etmiştir. Ahalinin iddiasına göre Mahmudi'nin Van'a bağlı olduğu dönemlerde kendilerine zulümde bulunulmuş ancak Hakkâri'ye tabi olduktan sonra bu zulmün önü alınmıştır. Şayet tekrar Van'a bağlanırlar ve zulme uğrarlarsa yerlerini terk edip göç edeceklerini belirtmişlerdir. Bu durumlarını belirten Şura-yı Devlet'e gönderdikleri telgrafta, Müslim ve gayrimüslim birçok kişinin mührü vardır. Bunlar ulema, eski azalar, beyler, Ermeni kocabaşılar, muhtar ve diğer ileri gelenlerdir.²⁷⁸ Ahalinin bu türden taleplerini belirleyen ve kendilerini bir tarafa ait hissettirmesini sağlayan husus bulundukları bölgedeki aşiretlerle olan bağlarıydı. Bu şekilde kendi yerel iktidarlarını kuran aşiretler bir takım ekonomik sorunlara sebep olmaktaydı. Mahmudi gibi kazaların büyük bir kısmının İran ile hemhudut olması buradaki aşiretlerin komşuları olan İran aşiretleriyle birleşerek civar köylere saldırılarını kolaylaştırmaktaydı. Örneğin; Şemski aşiretinin Eskipak köyüne saldırması kazada birtakım karışıklıklara sebep olmuştu. Van yöneticileri Mahmudi kazasının Van'a bağlanması halinde istikrarın ve asayişin istenildiği şekilde sağlanabileceği iddiasında bulunurken Mahmudi ahalisi ve yöneticileri ise tam tersi yönde görüş bildirmişlerdir. Ahalinin yerlerini terk etme ihtimali ise yıllarca uygulanmaya çalışılan iskân politikasından dolayı devletin göz ardı edemeyeceği hususlardan biriydi. Bu yüzden uzun görüşmeler sonucu kaza Hakkâri'ye bağlı kalmıştır.²⁷⁹ Mahmudi'nin Hakkâri'ye bağlanması esnasında buradaki Lim, Hacı Kışlak, Kartalan ve Hespistan köylerinin Hakkâri merkezine uzak olması, ahalisinin gayrimüslim olup Mahmudi kazasında zulme uğradıklarını iddia etmeleri ise bu köylerin Van kazasına bağlanmasını gerektirmiştir.²⁸⁰

²⁷⁸ BOA. ŞD. 1876/5, 4 S 1303 (12 Kasım 1885).

²⁷⁹ BOA. ŞD. 1876/7, 14 Ra 1303 (21 Aralık 1885).

²⁸⁰ BOA. ŞD. 1878/26 10 Recep 1308 (19 Şubat 1891).

Van vilayetinde idari taksimatın şekillenmesini etkileyen unsurlardan biri olan Ermenilerle ilgili düzenlemeler 93 Harbi ile bir sıçrama yaşamıştır. 1878 Berlin Anlaşması ile Ermenilerin uluslararası camiada daha çok gündeme gelmesi ve Osmanlı topraklarındaki hareketlilikleri bir “Ermenistan” teşkili arzusunun yolunu açmıştır. 1886 yılında bu fikre karşı bir önlem olarak Van ve Hakkâri vilayetlerinin birleştirilmesi planlanmıştır.²⁸¹ Hakkâri sancağının Van’a bağlanması şüphesiz Osmanlı yönetimi için stratejik bir hamle niteliğindeydi. Bu şekilde Van vilayetindeki Müslim ve gayrimüslim nüfus dengelenmeye çalışılmıştır. Yapılan tahkikatta Hakkâri vilayetinin merkezi olan Çölemerik’in isyancı aşiret ve kabilelerden oluştuğu ve bunların “medeniyet dairesine” alınmasının gerekliliği ifade edilmiştir. Vali, bu yüzden Hakkâri’nin Çölemerik merkezli yönetilemeyeceğini ve merkez kazanın Başkale yapılmasını önermiştir. Ayrıca bu bölgenin iki ayrı vilayet olarak idare edilmesinin birçok masrafa sebep olduğu ve bu masrafların hâlihazırdaki hazine gelirleri ile karşılanamayacağı belirtilerek Van ve Hakkâri vilayetlerinin birleştirilerek Van’ın merkez vilayet yapılması uygun görülmüştür. Albak ve Gevar sancakları mutasarrıflık olarak belirlenmiş ve Çölemerik kazası başta olmak üzere vilayet dâhilinde yolların onarımı ve hükümet konaklarının inşası için bütçe belirlenmesine karar verilmiştir. Böylece isyancı aşiretlerin kontrolü sağlanarak Ermenilerin nüfus çoğunluğu üzerinden propaganda yapmalarının önü alınmak istenmiştir.²⁸²

Hakkari vilayetinin Van’a dahil edilmesiyle Çölemerik kazası Hakkâri Sancağının merkezi olarak kalmış fakat yöneticiler, Çölemerik yerine Albak kazasında ikamet etmişlerdir. Bu durum ise idari karışıklıklara sebep olduğundan idarecilerin Çölemerik’te ikamet etmeleri hususu Şura-yı Devletçe telkin edilerek mali, mülki ve diğer kurumların ihtiyaca göre yeniden düzenlenmesine karar verilmiştir. Merkezi hükümetin Çölemerik’in

²⁸¹ BOA. MV. 23/36, 2 Safer 1304 (31 Ekim 1886).

²⁸² BOA. İ.MMS. 92/3885, 07 Za 1304 (28 Temmuz 1887); BOA. Y.A.RES. 39/33, 09 Z 1304 (29 Ağustos 1887).

merkez olarak bırakılmasında ısrarlı olmasının sebebi ise buradaki Nesturi kabileleri ile Kürt aşiretlerini itaat altında tutma çabasından ileri gelmekteydi.²⁸³ Nihai olarak 1889'da Van ve Hakkâri vilayetlerinin birleştirilmesi kararı alınmış ve Van vilayeti Van ve Hakkâri sancaklarına tabi on yedi kazaya ayrılmıştır.²⁸⁴

Hakkâri'de verimli araziler olmasından dolayı bazı yerlerin kaza merkezi yapılması da önerilmiştir. Feraşın yaylası bu türden bir yerdi. 1894 yılında Hakkâri Sancağı İdare Meclisi, Hakkâri sancağına bağlı Beytüşşebab ve Nurdüz kazalarının birleştirilerek Feraşın köyünün kaymakamlık merkezi yapılmasını önermiştir. Meclis, Feraşın yaylasının tarım ve hayvancılık için uygun olmasından dolayı sık sık Ertuş ve Bohtan aşiretleri tarafından saldırıya uğradığını ama burasının kaymakamlık merkezi yapılarak bir hükümet konağı ve kışla inşa edilmesiyle kontrol altına alınabileceği kanaatindeydi. Meclisin bir diğer hedefi ise toplanacak vergilerle memurların ödenmemiş maaşlarının tahsil edilme ihtimaliydi. Meclise göre burası kontrol altına alınırsa muhacirlerin iskânı için de alan açabilecek durumdaydı.²⁸⁵

Dönemin mali ve askeri imkânları da göz önüne bulundurulduğunda merkez olarak seçilen yerlerin uygunsuzluğu idareyi zor duruma düşürmekteydi. Örneğin; Karcikan kazasının merkezi yapılan Gerendanis 5-10 haneli ve oldukça fakir bir Ermeni köyüydü. Karcikan'ın buradan iyi bir şekilde idare edilememesi ahalinin şikâyetlerine sebep olmuştu. Nitekim daha önce Bitlis vilayetine bağlı bir nahiye olan Karcikan'ın müdürü seyyar halde olup belli bir yerde ikamet etmediğinden yapılan şikâyetler sonucu burası Van vilayetine bağlı bir kaza haline getirilmişti. Buna rağmen yeni idari düzenlemeden de ahali memnun kalmamıştı. Üretilen alternatiflerin çözüm odaklı olmaktan öte ahaliyi teskin etmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Vilayet İdare Meclisi bu hususu görüşmüş ve Karcikan'a bağlı Surb

²⁸³ BOA. DH.MKT. 1610/13, 24 B 1306 (26 Mart 1889).

²⁸⁴ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1306-1318 (M. 1889-1900).

²⁸⁵ BOA. ŞD. 1881/7, 12 Mart 1309 (24 Mart 1893)

köyünün merkez için en uygun yer olduğu sonucuna varmıştır. Zira Surb hem Ermeni hem de Müslümanların birlikte yaşadığı ve dolayısıyla her iki tarafın hareketliliğinde herhangi bir problemin yaşanmayacağı bir yer durumundaydı. Ayrıca burası telgraf hatlarına yakın bir mahalde olduğundan kurulacak bir telgraf hattı ile idare daha da güçlendirilebilirdi.²⁸⁶

2.2. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van'ın İdari Taksimatı

1847 yılında Tanzimat'ın Van ve çevresinde uygulanmaya konmasıyla birlikte hızla idari düzenlemelere gidilmiştir. Bu dönemin idari düzenlemelerinden biri Diyarbekir merkezli Kürdistan eyaletinin kurulmasıdır. 1867 yılına kadar idari bir birim olarak devam eden Kürdistan eyaleti, bir müddet sancak statüsündeki Van'ı da kapsamıştır. Dört yıl bu şekilde kaymakamlık şeklinde idare edilen Van, 1851 yılında Hakkâri eyaletine dâhil edilmiştir. Hemen ardından Van, Erzurum eyaletine bağlanmışsa bu durum uzun sürmemiş ve tekrar Hakkâri'ye bağlanarak 1855 yılına kadar bu şekilde idare edilmiştir.²⁸⁷ 1856'da ise Van eyalet yapılmış ve bu eyalet Van, Hakkâri ve Musul livalarından teşkil edilmiştir. Buna göre bu eyalete bağlı kazalar aşağıdaki gibiydi.²⁸⁸

Tablo 4. Van'ın 1856 Yılı İdari Taksimatı

Van Livası	Hakkâri Livası	Musul Livası
Bargiri Ağakis Erciş Adilcevaz Ahlat Gevaş Müküs Nahiyeler: Karkan, Karcikan, Tatvan, Şatak, Şirvi, Havasor, Vestan, Norduz	Çölemerik Mahmudi (Hoşab) Albak Gevaz Şemdinan Beytüşşebap Çal Kotur Deri Tiyyari-i Ülya ve Sûfla	Musul ma'a nevahi-i Şiyib, Bacvan, But, Maklub, Kikan, Kaidi, Denadi, Mindan, Hatmam-ı Ali maa Aşiret-i Cabur, Ebu Süleyman, Hadidi ve Gergeri, Nevahi-i Şeyhan maa Serkend, Dohuk, Telafer, Şeyhan, Aşiret-i Herkiyan, Akre ma'a nevahi- i Nalgez, Şuş ve Hazi, Aşiret-i Jirki, Zibari ve Surici, Şirvan, Bradost, Kürdi, Mururi, Jirvi, Ergüş, Şerefan, Derşifi, Şemsikan, Binani, Amadiye, Nevahi-i Sebne, Nihili, Binikari ve Dalkani, Aşiret-i Nirva, Bervari ve Bervari Juri, Davudiye, Kelemus,

²⁸⁶ BOA. ŞD. 1877/24, 11 B 1305 (24 Mayıs 1888).

²⁸⁷ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1263-1271 (1847-1855).

²⁸⁸ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H.1272 (1856).

1856'da yapılan bu düzenleme 1858'e kadar aynı şekilde devam etmiştir. 1859-1865 yılları arasındaki devlet salnameleri detaylı bir idari taksimatı içermemekle birlikte Van eyaletinin Van, Hakkâri ve Musul livalarından müteşekkil bir halde kaldığı görülmektedir.²⁸⁹ Musul livasının Van eyaletine bağlanması buradaki birçok aşiretin de Van'ın idaresine girmesini gerektirmiştir. Hakkâri sancağına yakın olan Musul'un aşiret örgütlenmesine dayalı yönetim birimlerine sonraki dönemlerde Van'da da karşılaşılmaktadır. Dönemin karmaşık idari yapılanması ve buradaki aşiretlerden kaynaklı yönetim zorluğu, Musul'un Van ile civar eyaletler arasında taksim edilmesini gerektirmiştir. Nitekim Van eyaletine bağlanmadan önce Musul iki ayrı bölgeye ayrılmış ve bir kısmı Hakkâri bir kısmı da Bağdat eyaletine bağlanmıştı.²⁹⁰

1866'da Van Mirmiran Abdullah Paşa'nın kaymakamlığı idaresinde Erzurum eyaletine bağlı bir sancağa dönüştürülmüş ve bu vaziyet 1876'ya kadar devam etmiştir.²⁹¹ Bu arada 1864 yılında Tuna Vilayet Nizamnamesi ile eyalet yönetiminde değişikliklere gidilmiş ve 1867 yılı itibariyle bu düzenleme bütün Osmanlı eyaletlerinde uygulamaya konularak yeni bir idari sisteme geçilmiştir. 1871 Vilayet Nizamnamesi ile de artık köylerin birleşiminden meydana gelen nahiyeler birer merkez olarak idari taksimatta yerini almıştı.²⁹² 1867 itibariyle Erzurum vilayetine bağlı olan Van sancağının detaylı idari taksimatı sistematik bir şekilde takip edilemese de bazı yıllara ait veriler aşağıdaki gibidir²⁹³:

²⁸⁹ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1273-1282 (1857-1865).

²⁹⁰ Davut Hut, *Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006, s. 25-26.

²⁹¹ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1283 (1866).

²⁹² İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri...*, s. 59-70.

²⁹³ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1285 (1868).

Tablo 5.1868 Yılında Van'ın İdari Taksimatı

Kaza	Nahiye
Nefs-i Van	Abgay Nahiyesi
Erciş	Bargiri, Haydaranlı ve Livili Aşiretleri
Adilcevaz	-
Müküs	-
Gevaş	Karcikan ve Vestan Nahiyeleri
Şatak	Nurdur Nahiyesi ve Aşiretler
Mahmudi	-
Albak	Kastur Nahiyesi
Gevaz	Şemdinan, Oramar Nahiyeleri
Çölemerik	Beytüşşebab Nahiyesi

1870 itibariyle birkaç yıl boyunca devlet salnamelerinde Van'ın detaylı idari taksimatı mevcut değilse de bunu Erzurum vilayet salnamelerinden takip etmek mümkündür. Buna göre 1870-1876 yılları arasında Van sancağının idari taksimatı aşağıdaki gibiydi²⁹⁴:

Tablo 6. 1870-1876 Yılları Arası Van Sancağı

Sancak	Nahiye
Van	Abgay, Şevili Aşireti, Havasor
Albak	Kotur, Hertuş Aşireti, Şekak Aşireti
Çölemerik	Beytüşşebab, Çal, Hertuş Aşireti (Nesturi Bölgesi)
Gevaz	Şemdinan, Oramar, Hormaro, Kurdi Aşireti
Mahmudi	Hoşab, Takuri Aşireti, Makuri Aşireti, Milan Aşireti, Şemski Aşireti, Yezidi Aşireti
Erciş	Bargiri, Livili Aşireti, Haydaranlı Aşireti
Adilcevaz	-
Müküs	-
Gevaş	Karcikan, Vestan
Şatak	Nurdur

Van sancağının yukarıdaki taksimatında dönem dönem birtakım değişiklikler olmuştur. Örneğin; 1875-1876 yıllarında Kotur nahiyesi Mahmudi kazasına bağlanmıştır.²⁹⁵ Kotur, Mahmudi Beyleri idaresinde yurtluk-ocaklık şeklinde yönetilen bir bölgeydi. Osmanlı-İran sınırında bir kalesi olan bu stratejik mevkiyi yöneten Musa Han'ın birçok köyü İranlılara satması Osmanlı-İran sınır tespitinin yapıldığı 1840'larda Kotur'u görüşmelerin ana

²⁹⁴ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1287-1293 (1870-1876).

²⁹⁵ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1292-1293 (1875-1876).

tartışma meselelerinden biri haline getirmiş ve zaman zaman İran burayı ele geçirse de uzun müddet Osmanlı sınırlarında kalmıştır.²⁹⁶ Bir dönem Albak ile birleştirilen Kotur'un daha sonra Mahmudi kazasına bağlanması aşiret yapısının en güçlü olan yerlerden biri olması itibariyle isabetli bir seçim olmuştu. Burada aşiret örgütlenmesine dâhil olan nahiye ve kazaların büyük çoğunluğu daha sonra kurulacak olan Hakkâri vilayetine bağlanmıştır.

Van, 1876'da Erzurum vilayetinden ayrılarak Hasan Paşa idaresinde vilayet haline getirilmiştir. Vilayet olarak kayıtlara ilk defa geçen Van; Erciş, Bargiri, Beytüşşebab, Haydaranlı, Çölemerik, Hoşab, Kotur (Albak)²⁹⁷, Gevar, Karcikan, Vestan, Livili ve Adilcevaz'dan müteşekkildi. Erzurum'dan henüz yeni ayrılmanın bir etkisinden olacak ki 1877 yılındaki devlet salnamesinde kaza adedi verilmemiştir.²⁹⁸ 1878'de ise Van vilayeti iki sancak, on sekiz kaza ve 2.707 köyden müteşekkildi. Bu dönemde Van'ın detaylı idari taksimatı aşağıdaki gibidir:

Tablı-111- Van Vilayetinin 1878 Yılı İdari Taksimatı

Van Sancağı	Muş Sancağı
Erciş	Bitlis
Bargiri	Bulanık
Beytüşşebab	Çukur ve Kusr
Haydaranlı	Malazgirt
Çölemerik	Mutki
Hoşab	Nahiye Adedi:-
Şemdinan	
Kotur-Albak	
Gevar	
Karcikan	
Vestan	
Livili	
Adilcevaz	
Nahiye Adedi: 20	

1864 ve ardından da 1871 yıllarında çıkarılan vilayet nizamnameleri ile kurulan nahiye teşkilatı, 1876'ya gelindiğinde Avrupalı devletlerin müdahalesi ile bir nizamname dâhilinde

²⁹⁶ Sıtkı Uluerler, "Osmanlı-İran Sınır Tespiti Tartışmalarında Kotur'un Yeri (1849-1852)", *Turkish Studies*, Vol. 10/5, 2015, ss.329-356.

²⁹⁷ Kotur ve Albak birlikte bir kaza şeklinde kaydedilmiştir.

²⁹⁸ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H.1294 (1877).

daha sistematik bir şekilde uygulanmaya çalışılmıştır. Bu maksatla 1876'da *İdare-i Nevahi Nizamnamesi* kabul edilip yürürlüğe girmişse de pratikte uygulanmamış ve bir süre sonra rafa kaldırılmıştır. Ortaylı, bu nizamnamenin Osmanlı devlet adamlarını ürkütecek bir niteliğe sahip olduğunu belirtmektedir. Sebebi ise nizamnamenin, etnik ve dini grupların temsiline göre meclislerin kurulması ve etnik grubun çoğunluğuna göre müdür atanmayı kapsamasıydı.²⁹⁹ Her ne kadar uygulamada nizamnamenin bir karşılığı olmamışsa da vilayetlere gönderilen emir üzere her vilayet nahiye teşkilatına dair defterler hazırlayıp bunu merkeze takdim etmiştir. Van vilayeti bu defterleri 1878'de hazırlayıp merkeze gönderebilmiştir. Bu defterlere göre Van vilayeti Van, Hakkâri ve Muş sancaklarından müteşekkildi. Defterde her sancağa bağlı nahiye ve köyler tek tek yazılmış ve hane miktarları ile nüfusları bile verilmiştir. Muş sancağı defterinin henüz tanzim edilmediği bu dönemde Van vilayetinin nahiye teşkilatı çerçevesinde tasarlanan fakat uygulamaya konamayan idari taksimatı aşağıdaki gibidir:

Tablo 7. 1878 Nahiye Teşkilatına Göre Tasarlanan İdari Taksimat

Kaza ve Bağlı Nahiyeleleri	Köy	Kaza ve Bağlı Nahiyeleleri	Köy
Van Kazası		Erciş Kazası	
Van Kasabası	-	Erciş Kazası Köyleri	88
Edremid Nahiyesi		Ahter-i Şan Nahiyesi	
Edremid Nahiyesi Köyleri	16	Ahter-i Şan Köyleri	44
Vestan Nahiyesi		Bargiri Nahiyesi	
Vestan Nahiyesi Köyleri	34	Bargiri Köyleri	29
Alay Nahiyesi		Toplam	161
Alay Nahiyesi Köyleri	41		
Mirek Nahiyesi		Adilcevaz Kazası	
Mirek Nahiyesi Köyleri	27	Adilcevaz Kazası	1463
Sivan Nahiyesi		Toplam	1463
Sivan Nahiyesi Köyleri	29		
Erçek Nahiyesi			
Erçek Nahiyesi Köyleri	18		
Abgay Nahiyesi	74		
Toplam	239		

Tablo 8. 1878 Nahiye Teşkilatına Göre Tasarlanan İdari Taksimat (Devam)

Kaza ve Bağlı Nahiyeleleri	Köy	Kaza ve Bağlı Nahiyeleleri	Köy
Müküs Kazası		Gevaş Kazası	
Ağın Nahiyesi		Gevaş Kazası Köyleri	28
Ağın Nahiyesi Köyleri	33	Tahmanis Nahiyesi	

²⁹⁹ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri...*, s. 103.

Satmanis Nahiyesi		Tahmanis Köyleri	21
Satmanis Nahiyesi Köyleri	26	Karcikan Nahiyesi	30
Toplam	59	Toplam	79
Şatak Kazası	-	Albak Kazası	
Güzideşt Nahiyesi		Başkale Kazası	
Güzideşt Köyleri	21	Diz Nahiyesi	
Berho Nahiyesi		Köyler	34
Berho Nahiyesi Köyleri	23	Huzer Nahiyesi	
Humar Nahiyesi (Aşiret)		Huzer Nahiyesi Köyleri	26
Humar Nahiyesi Köyleri	37	Hertuş ve Şivalan Nahiyesi	27
Nurdüz Nahiyesi	46	Şikak Aşireti	25
Toplam	127	Toplam	112

Tablo 9. 1878 Nahiye Teşkilatına Göre Tasarlanan İdari Taksimat (Devam)

Kaza ve Bağlı Nahiyeleeri	Köy	Kaza ve Bağlı Nahiyeleeri	Köy
Mahmudi Kazası	-	Şemdinan Kazası	
Mahmudi Köyleri	32	Şemdinan Köyleri	22
Ağırkale ve Ahulan Nahiyesi	27	Zerzan Nahiyesi	29
Satmanis Nahiyesi (Şemski Aşireti)		Herki Nahiyesi (Aşiret)	18
Satmanis Köyleri	16	Gerdi Aşireti Nahiyesi	19
Milan Aşireti Köyleri	12	Doskan ve Oramar Nahiyesi	
Makuri Aşireti Köyleri	25	Oramar Köyleri	11
Takori Aşireti Köyleri	17	Halide-i Ulya Nahiyesi (?)	15
Yezidi Aşireti Köyleri	11	Toplam	114
Kotur Nahiyesi			
Kotur Köyleri	16		
Toplam	156		

Tablo 10.1878 Nahiye Teşkilatına Göre Tasarlanan İdari Taksimat (Devam)

Kaza ve Bağlı Nahiyeleeri	Köy	Kaza ve Bağlı Nahiyeleeri	Köy
Çölemerik Kazası		Gevar Kazası	21
Hanesis-i Sufla Nahiyesi(?)		Şahi Nahiyesi	29
Giriç Nahiyesi	34	Hüsrev Ata Nahiyesi	38
Livin ve Selahi Nahiyesi	30	Maşi Nahiyesi	21
Tıyyari Nahiyesi	30	Doski Nahiyesi	26
Beytüşşebab Nahiyesi	20	Toplam	135
Çal Nahiyesi	20		
Tay	5		
Tuhub Nahiyesi	4		
Pinyaniş-i Rut(?) Köyleri	10		
Valto Nahiyesi	7		
Toplam	160		

1878 yılı devlet salnamesinde verilen idari taksimat ile nahiye teşkilatı için tasarlanan taksimat arasında büyük farklılıklar vardır. Bu tasarı Van'ı üç sancağa ayırmakta ve nahiye sayısını iki katından daha fazlaya çıkarmaktadır. Köy sayısında ise ufak bir azalma olmuştur. Bunun sebebi bazı kazaların veya köylerin zaman zaman başka vilayetlere bağlanmasıdır. Nahiye teşkilat tasarısı birçok aşiretin bu idari birim altında örgütlenmesine fırsat vermiştir. Hakkâri civarındaki köylerden alışıktır olunan bu durumun Van sancağı taraflarında da yaygınlaştırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Tasarlanan bu nahiye teşkilatlanmasına göre 34 nahiyeden 16 adedi köyleriyle birlikte gayrimüslim nüfusun çoğunlukta olduğu yerlerdi.³⁰⁰ Fakat bu tasarı uygulanmamıştır. Daha sonra başka idari birimler altında nahiye yapılanmasına gidilmiştir. Özellikle aşiretlerin yaşam alanlarında hayata geçirilen bu husus, aynı zamanda iskânın Van kazasında yaygınlaştırılmasıyla ilgilidir. Aşiretlere bu statünün tanınmasındaki maksat vergilerin hızlı ve güvenilir bir şekilde toplanması ve göçebe toplulukların olası asayiş problemlerini önlemektir.³⁰¹

1878'de Hakkâri'nin sancağa dönüştürülerek Van'a bağlanması, kararlaştırılmış ve Albak, Çölemerik, Gevar ve Mahmudi kazaları ile bu kazalara bağlı Şikefti Aşireti, Beytüşşebab, Çal, Şemdinan, Havasor, Oramar, Kotur, Nesturi, Şemski Aşireti, Yezidi Aşireti, Takuri Aşireti, Makuri Aşireti ve Milan Aşireti müdürlüğü şeklinde nahiyeler teşkil edilmiştir.³⁰² 1879'da statüsü sancak şeklinde netleşen Hakkâri ile birlikte Muş ve Van sancakları vilayetin üç sancak merkezini oluşturmuştur. Buna göre vilayetin idari taksimatı salnamelere göre aşağıdaki gibidir.

Tablo 11. 1879-1880 Yılları Arasında Van Vilayeti'nin İdari Taksimatı

Sancak ve Kazalar	Sancak ve Kazalar	Sancak ve Kazalar
Van Sancağı	Muş Sancağı	Hakkâri Sancağı
Van	Muş	Albak
Erciş	Bitlis	Müküs
Bargiri	Bulanık	Gevaş

³⁰⁰ BOA. ŞD. 1874/4, 6 Ş 1295 (5 Ağustos 1878).

³⁰¹ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri...*, s. 105.

³⁰² BOA. ŞD. 2416/37, 15 S 1295 (18 Şubat 1878).

Beytüşşebab	Çukur ve Kusur	Şatak
Haydaranlı	Malazgirt	Mahmudi
Çölemerik	Mutki	
Hoşab		
Şemdinan		
Kotur-Albak		
Gevaz		
Karcikan		
Vestan		
Livili		
Adilcevaz		

Muş sancağının Van'a bağlanması bir süre sonra Erzurum vilayetinde rahatsızlığa sebep olmuş ve Muş'un Erzurum'a bağlanması gerektiği yönünde talepler olmuştur. Van valisi ise Muş ve Van aşiretleri ile ahalisinin iç içe yaşadığını ve Muş'un Van vilayeti idaresinde olmasının buradaki yönetimi kolaylaştırdığını rapor etmiştir. Vali burada aşiretler arası çatışmaların olduğunu fakat bunun da bertaraf edilebileceğini de sözlerine eklemiştir. Buna rağmen bir sonraki yıl Muş sancağı Van vilayetinden ayrılarak Erzurum'a bağlanmıştır.³⁰³

Van vilayeti 1881-1882 yılı verilerine göre sadece Van sancağından müteşekkildir. Buraya bağlı kazalar ve nahiyeler ise şunlardır: Çölemerik, Adilcevaz, Haydaranlı Aşireti, Gevaş, Müküs ve Boylu, Erciş, Vestan, Gevaş, Nurduz, Şatak, Mahmudi, Bargiri kazaları ve Adremud, Abgay, Beytüşşebab, Takuri Aşireti, Comard, Çalve-i Ülya, Çal, Şemdinan, Şekak, Şemski, Karcikan, Kotur, Makuri, Milan, Yezidi, Bayezid, Nurduz nahiyeleri.³⁰⁴ 1883 yılında Muş tekrar Van vilayetine bağlanarak ikinci sancağı oluşturmuştur. Buna göre 1883 yılında Van vilayetinin idari taksimatı ise aşağıdaki gibidir.³⁰⁵

Tablo 12. Van Vilayetinin İdari taksimatı (1883)

Van Sancağı	Muş Sancağı
Erciş	Malazgirt
Adilcevaz	Varto
Müküs	Bulanık
Gevaş	
Şatak	

³⁰³ BOA. ŞD. 1874/7, 05 Ca 1296 (27 Nisan 1879)

³⁰⁴ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H.1298-1299 (1881-1882).

³⁰⁵ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1300 (1883).

Bargiri	
Nahiyeler: Nesturi, Çal, Karcikan, Şekak, Makuri, Milan, Yezidi, Şemski, Bahçeler ³⁰⁶	Nahiyeler: Habut, Vartolar, Husur, Sason, Çukur

1884'te Van vilayeti Van sancağı ve buna bağlı Adilcevaz, Haydaranlı Aşireti, Gevaş, Müküs, Boylu Aşireti, Erciş, Karcikan, Vestan, Nurdüz, Şatak, Mahmudi, Bargiri kazaları ve Oramar, Takuri Aşireti, Humaro, Çalve-i Ülya, Şekak Aşireti, Karcikan³⁰⁷ Şemski Aşireti, Kotur Makuri Aşireti ve Milan Yezidi nahiyelerinden müteşekkildir.³⁰⁸ Fakat bu yıllardaki salnamelerde bazı kazaların hem Hakkâri vilayeti hem de Van vilayeti sınırları içinde geçtiği görülmektedir. Dolayısıyla bir karmaşa söz konusudur. Bu durum Hakkâri'nin vilayet olması ve iki vilayetin sınırlarının iç içe olmasıyla yakından ilgili olup, idari taksimatın düzenli hali ancak iki vilayetin birleştirildiği dönemde sürekli ve düzenli bir seyir izleyebilmiştir. Nitekim 1884 yılı salnamesinde Van vilayetinin sancakları arasında Muş ve Mazgirt de geçmektedir. Fakat, Mazgirt o dönemde Dersim vilayetine bağlıydı. Bu yüzden 1885 yılında bu hata düzeltilmiş ve Van'ın bir idari birimi olarak kaydedilen Mazgirt için buranın Dersim vilayetine bağlı olduğu ibaresi eklenmiştir. 1885'te Muş sancağı da yine Van sınırları içinde geçmesine rağmen eklenen not itibarıyla Bitlis vilayetine bağlı olduğu belirtilmiştir.³⁰⁹ Nitekim yapılan yanlışlığın düzeltilmesi için Bitlis vilayeti yöneticileri de talepte bulunmuştur.³¹⁰

Aşiret hayatının baskın olduğu yerlerden biri olan Bayezid sancağının da güvenliğinin sağlanamamasından dolayı Van'a ilhakı gündeme gelmiştir.³¹¹ Zira Van ve Bayezid

³⁰⁶ Bahçeler Van kasabasının merkez mahallelerinden biri olup ilk kez burada nahiye olarak geçmektedir.

³⁰⁷ Karcikan kazası daha önce Bitlis'e bağlıyken 1884 yılında Şura-yı Devlet kararıyla kışın büyük dağların yolları kapamasından, Van'a yakınlığı ve ahalisinin Van ahalisiyle hemhal olmasından dolayı Van vilayetine bağlanmıştır. Bkz. BOA.Y.A.RES. 24/42, 22 L 1301 (15 Ağustos 1884).

³⁰⁸ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1301 (M.1884)

³⁰⁹ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1301-1306 (1884-1888).

³¹⁰ BOA.MF.MKT. 84/68-1, 7 Ra 1301 (6 Ocak 1884).

³¹¹ BOA.ŞD. 1875/54, 09 L 1302 (22 Temmuz 1885).

sancakları arasındaki Abgay nahiyesi aşiretlerin gözde mekânlarından biriydi ve bu da hem Abgay'ın hem de Bayezid'in idaresini zorlaştırıyordu.³¹² Buna rağmen Bayezid'in Van'a ilhakı teklifinden öte Abgay nahiyesinin bütünüyle Van'a bağlanması daha doğru bulunmuştur.³¹³

1868 yılında Van sancağına bağlanan Mahmudi kazası 1879'da Hakkâri sancağına ilhak edilmiştir. Uzun yıllar burası Hakkâri'ye bağlı kalmış ve ahali bu durumdan memnun kalmıştır. Fakat 1885'te Mahmudi kazasının Van'a bağlanacağı söylentileri ahaliyi tedirgin etmiş ve uzun yıllardır sağladıkları huzurlarının bozulması tehlikesine karşın buradan göç etmelerinin kaçınılmaz olduğu rapor edilmiştir. Yapılan görüşmelerden sonra buranın Hakkâri sancağına bağlı kalması uygun görülmüştür.³¹⁴ Bu hususta aşiretlerin istekleri ve yerel yöneticilerin ısrarı etkili olmuştur. Zira başka türlü burayı idare etmek mümkün olamazdı. Bu yüzden aşiretlerin yoğun bir şekilde yaşadığı nahiye veya kazaların merkezleri belirlenirken aşiretlere yakın olması tercih edilirdi.³¹⁵

1888'de Van ve civarına dair detaylı bir istihbarat raporu hazırlayan İranlı diplomat Mirza Musa Han Tabatayî Ensarî, Van vilayetinin idari taksimat cetvelini de oluşturmuştur. Mirza Musa Han, Van vilayetine bağlı kazaların her köyündeki etnik ve dini grupların cinsini de tespit etmeye çalışmıştır. Mirza Musa Han, Van vilayetini Van, Gevaş, Bargiri, Erciş, Adilceviz, Müküs, Karcikan ve Ahlat kazaları olarak kaydetmiştir. Bu kazalara bağlı köylerde Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Nasrani (Nesturi) ve Yezidi gibi dini gruplarla birlikte Türk, Kürt, Ermeni ve Çerkez gibi etnik grupların isimleri geçmektedir. Mirza Musa Han'ın elde ettiği verilere göre Van kazalarına bağlı köy sayısı en detaylı istatistiği içeren nahiye teşkilatı tasarısı defterlerine göre neredeyse dörtte bir oranındadır. Bunun sebepleri

³¹² BOA. A.MKT.UM. 137/9, 12 N 1269 (19 Haziran 1869).

³¹³ BOA. Y.A.RES. 51/4, 7 Ca 1307 (30 Aralık 1889).

³¹⁴ BOA. ŞD. 1876/7, 14 Ra 1303 (21 Aralık 1885)

³¹⁵ BOA. ŞD. 1876/13, 20 S 1304 (18 Kasım 1886)

Mirza Musa Han'ın bilgi sağlama kaynakları ve Hakkâri sancağının vilayete dönüştürülmesidir.³¹⁶

Uzun tartışmalar ve düzenlemeler sonucunda 1889'da Hakkâri sancağı kesin olarak Vali Halil Bey yönetimindeki Van vilayetine bağlanmıştır.³¹⁷ Hakkâri vilayetinin lağvedilerek Van'a bağlanması yukarıda da izah edildiği üzere tamamen politik bir tercihti. Bu dönemde artan Ermeni-Müslüman çatışmaları ve Ermenilerin o dönemde tasarladığı "Ermenistan" düşüncesinin merkezine Van'ı yerleştirmeleri, çoğunluğu Müslüman olan Hakkâri'nin Van'a bağlanmasını gerektirmiştir. Böylece her iki vilayetin kapsadığı geniş bir alanda Müslüman unsurların hâkimiyetine dayalı yönetim birimleri şekillenmiş oluyordu.

Hakkâri'nin Van vilayetine dâhil edilmesiyle önceki yıllara nazaran daha geniş bir idari yapılanmadan söz etmek mümkündür. Bu geniş kapsamlı hali ile vilayetin durumu 1878'de tasarlanan nahiye teşkilatındaki taksimatla büyük ölçüde örtüşmektedir. 1889'da Van ve Hakkâri kazalarından müteşekkil vilayetin taksimatı şu şekildedir.³¹⁸

Tablo 13. 1889 Yılı İdari Taksimatı

Van Sancağı Kazaları	Hakkâri Sancağı Kazaları
Van	Hakkâri
Karcikan	Gevar
Şatak	Şemdinan
Gevaş	Mahmudi
Adilcevaz	Nurduz
Erciş	Çal
Bargiri	Mamuretü'l-Hamid
Müküs	Beytüşşebab
	Oramar
	İmadiye (Amadiye)

Tablo 14. Van ve Hakkâri Kazalarına Bağlı Nahiye ve Köylerin Sayısı (1889)

Van Merkez Nahiyeleri		Hakkâri Merkez Nahiyeleri	
Nahiye	Köy	Nahiye	Köy Sayısı
Molla Kasım	5	Hakkâri Merkezi	39
Alay	5	Selahi Ma'a Tal ve Dir	41
Kızıltaş	8	Livin Ma'a Tiyyari Ülya	33
Averek	8	Bervari ve Tiyyari-i Sûfla	3

³¹⁶ Mirza Musa Han Tabatayî, *Zubdetü'l-Vekai Tarih ü Coğrafya-i Van*, 1306 (1888), s. 72-115.

³¹⁷ BOA.DH.MKT. 1636/76, 12 Za 1306 (10 Temmuz 1889).

³¹⁸ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1307 (1889).

İskele	5	Toplam	4	116
Şeyhnüküm	10			
Şahbağı	10			
Sivan	12			
Kasımoğlu	15			
Micingir-i Sûfla	9			
Erçek	10			
Herara	7			
Nurgûh	9			
Edremid	7			
Şevili	16			
Canik	9			
Gelili	9			
Toplam	17	154	Merkez Sancak Toplam	21 Nahiye , 270 Köy

Tablo 15. Van Sancağına Bağlı Kazalar (1889)

Karcikan		Şatak	
Nahiye	Köy	Nahiye	Köy
Nefs-i Karcikan	8	Nefs-i Şatak	14
Kisan	17	Berhu	9
Alan	18	Şivreş	17
Gevâr	18	Sutken	15
Pertu	10	Kaced	10
Deri	8	Ezdinan	21
Gevaş		Adilcevaz	
Vestan	10	Adin	10
Narik	18	Taşkın	7
Nurgûh	7	Aktepe	12
Tahmanis	11	Yeşne Kômür	7
Kadkad	13	Norşincik	8
Erciş		Bargiri	
Çelebibâğı	13	Abgay	17
Kezek	13	Livili	7
Pir Ömer	20	Gihan	11
Ağı	23	Çekili	23
Goze	21	Osmanlı	21
Gomar	32	Gönderme	14
		Akbulak	8
		Gürzüt	16
Müküs			
Nefs-i Müküs	16		
Tanes	20		
Tenis	9		
Dalan	18		

Tablo 16. Hakkâri Sancağına Bağlı Kazalar (1889)

Gevâr		Şemdinan	
Nahiye	Köy	Nahiye	Köy
Perhulik	48	Nefs-i Şemdinan	2
Eyledir	24	Zerzan	44
Deri	27	Kürdi	22

Bilican	27	Heriki	44
Malyub	24	Humaro	17
Beytüşşebab		İmadiye	
Gûlî	6	Nefs-i İmadiye	76
Sindî	9	Bervari-i Bala	53
Goran	5	Bervari-i Zîr	41
Goyan	5	Bezve	32
Mahmuran	5	Dakan	58
Zeriki	6	Davudiye	124
Pirusan	10		
Albak		Mahmudi	
Nefs-i Albak	3	Nefs-i Mahmudi	5
Şikefti	20	Makuri Aşireti	25
Şivalan	20	Milan Aşireti	12
Seralyak	20	Takori Aşireti	16
Arnus	17	Yezidi	13
Kenarburc	15	Şemski	12
Savartan	33		
Masiro	13		
Goyec	13		
Manuret'ül-Hamidiye		Oramar	
Ariyan	25	Cilolar	24
Akçakale	9	Aşnazin	10
Nurdüz		Çal	
Alan	48	Pinyaniş	10
Sivan	23	Tuhub	8
		Daze	10
		Ertuş	8
		Tiyyari-i Ūlya	8
		Tiyyari-i Sûfla	6

Dolayısıyla 1889 yılı verilerine göre Van vilayetine bağlı Van sancağı 54 nahiye ve 724 köy; Hakkâri sancağı 49 nahiye ve 1251 köyden müteşekkildi. Toplamda ise Van vilayeti 17 kaza, 103 nahiye ve 1975 köyden meydana gelmekteydi. Hakkâri sancağının köy sayısı Van sancağından fazla olup Müslüman-Ermeni nüfusunun dengelenmesi açısından bu çoğunluk Müslümanların lehine olmuştur. 1889 yılındaki bu düzenleme 1892 yılına kadar aynen devam etmiştir. Bundan sonra ise idari taksimat 1900 yılına kadar ufak değişikliklere uğramıştır. Buna göre bu yıllardaki idari taksimat ise aşağıdaki gibidir.

Tablo 17. 1893-1900 Yılları Arasında Van Vilayetinin İdari Taksimatı

Yerleşim Birimi	Nahiye	Köy
Merkez Kaza	17	154
Karcikan	5	79
Şatak	6	157
Gevaş	5	59
Adilcevaz	5	44
Erciş	6	122

Bargiri	4	121
Müküs	3	63
Hakkâri Merkezi	4	165
Albak	8	154
Gevar	6	184
Şemdinan	4	129
Mahmudi	5	83
Mamuretü'l-Hamidiye	2	34
Beytüşşebab	7	46

1897'ye kadar bazı köy ve nahiye sayıları değişmekle birlikte yaklaşık idari taksimat tablodaki gibidir. 1897'de Albak kazası salname kayıtlarında geçmeyip Mahmudi kazası Van sancağına bağlanmıştır.³¹⁹ Bunlardan Bargiri, Karcikan, Beytüşşebab, Mahmudi ve Hamidi kazaları yeni teşkil edildiğinden adeta birer köy statüsündeydi.³²⁰

Hakkâri'nin Van vilayetine bağlanmasıyla arzu edilen merkezileşmenin burada da sağlanması maksadıyla sancak merkezinin yerinin düzenlenmesi tekrar gündeme gelmiştir. Bu yüzden, 1895'te Hakkâri sancağı merkezinin Çölemerik'ten Başkale'ye kaydırılması Şura-yı Devlet'te mütalaa edilmiştir. Çünkü Çölemerik öteden beri yerleşme ve şehirleşme için uygun olmamasına rağmen merkez seçilmişti. Üstelik burası aşiretlerin saldırısına oldukça açık bir konumdaydı. Ayrıca siyaseten bir önemi olmayan Çölemerik gelişime kapalıydı ve hem Van hem de Hakkâri idaresinde olduğu dönemlerden hiçbirinde valiler buraya uğramamıştı. Hatta kazanın idari memurları bile burayı Başkale kasabasından yönetmeye çalışmıştı. Öyle ki Çölemerik ahalisinin Berçelan yaylasına çıktığı üç aylık zaman diliminde kasabada işleri olan memurlar dışında kimse kalmıyordu. Geriye kalan sekiz ayda ise ekimden mayıs ayına kadar Çölemerik kar altında kalmaktaydı. Zemini yaş ve tarıma elverişsiz olan Çölemerik güvenli olmayan ve yer yer 1000-1500 metreyi bulan dağlarla çevrili olduğundan herhangi bir vukuatın meydana gelmesinde yardımın büyük zahmetlerle ulaştırılabileceği bir konumdaydı. Dolayısıyla hem Dördüncü Ordu-yu Hümayun hem de Van vilayet meclisi ve Çölemerik

³¹⁹ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1308-1318 (1890-1900).

³²⁰ BOA.ŞD. 1882/3, 24 C 1312 (23 Aralık 1894).

idarecileri 1887 yılında Başkale'den Çölemerik'e kaydırılan Hakkâri merkezinin tekrar Başkale'ye kaydırılması talebinde bulunmuştur.³²¹

XIX. yüzyılda Van'ın idari taksimatında yapılan düzenlemelerin anlaşılabilirliği açısından faydalı olacağını düşündüğümüz yerleşim birimlerinin birbirine olan uzaklığını belirten mesafe tablolarının verilmesini de uygun gördük. Buna göre Van'a bağlı yerleşim birimlerinin birbirine olan uzaklığı aşağıdaki gibiydi.³²²

Tablo 18. Van Sancağı Mesafe Tablosu

Kaza ve Nahiye İsmi	Merkez Kazaya Uzaklığı (Saat)	Merkez Livaya Uzaklığı (Saat)	Merkez Vilayete Uzaklığı (Saat)
Van Kazası	-	-	72
Gevar Kazası	-	26	108
Çölemerik Kazası	-	32	108
Albak Kazası	-	18	90
Mahmudi Kazası	-	9	81
Erciş Kazası	-	18	46
Adilcevaz Kazası	-	18	36
Müküs Kazası	-	15	87
Gevaş Kazası	-	9	73
Şatak Kazası	-	14	90
Abgay Nahiyesi	-	16	62
Şemdinan Nahiyesi	12	36	110
Humaro Nahiyesi	5	41	119
Oramar Nahiyesi	8	44	124
Beytüşşebap Nahiyesi	3	39	111
Çal Nahiyesi	18	54	126
Hoşap Nahiyesi	8	9	81
Bargiri Nahiyesi	6	12	52
Karcikan Nahiyesi	6	15	68
Vastan Nahiyesi	3	6	75
Nurduz Nahiyesi	15	12	74

XIX. yüzyıl boyunca çıkarılan nizamname, kanun ve gerekli görülen hallerden dolayı idari taksimatın kısa sürede birçok kez değiştiği görülmektedir. Siyasi, coğrafi, demografik, iktisadi ve dini amillerin etkilediği bu değişim idari birimlerin yönetilirliğini istikrarsız bir hale sokmuştur. Böylece hem idareciler hem de ahali zor durumda kalmıştır.

³²¹ BOA. ŞD. 1882/14-7, 7 Za 1312 (2 Mayıs 1895).

³²² Erzurum Vilayet Salnameleri, H. 1287-1293 (1870-1876).

2.3. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van Yöneticileri ve Yerel İktidar

Mücadelesi

İdari bir birim olarak Van, sancak, mutasarrıflık, eyalet ve daha sonraki haliyle vilayet gibi birimler arasında sürekli dönüştüğünden bu kısımda mutasarrıf, kaza müdürleri, kaymakamlar ve valiler gibi yöneticiler üzerinde durulmuştur. Buradaki idari dönüşüm sözü geçen birimleri bir bütün olarak devam ettirmediği için bu kurumlar belirleyici geçiş dönemleri itibarıyla Van idaresine etkileri bakımından incelenmiştir. Söz gelimi Tanzimat'ın uygulanmaya konduğu 1847'den hemen sonraki yıllar, 1864 ve 1871 vilayet nizamnamelerinin uygulanma yılları ve 1880'li yıllarda artan Müslüman-Ermeni geriliminin yarattığı ideolojik çatışmalı süreç gibi unsurlar bu geçiş dönemlerini oluşturmaktadır. Van'daki bu sürece girmeden evvel kısaca idari birimlerin yöneticileri hakkında bilgi vermekte fayda vardır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında eyaletlerin en tepesinde valiler bulunmaktaydı. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte valilerin yetkileri kısıtlanarak mali işlere doğrudan karışmalarının önü alınmıştır. Bu süreçte bir yandan da eyaletlerde kurulan ve geniş yetkiler tanınan Büyük Meclisler valilerin riyasetine verilmişti. Bu meclislerde alınan kararların yürürlüğe konulmasından sorumlu olan valiler gelir ve giderlerden sorumlu defterdar ve kaymakamlarla koordineli bir şekilde çalışmak durumundaydı. Valiler halkın refahını sağlamak ve asayişini sağlamakla yükümlüydü ve bu hususlar devletin en çok önemseydiği unsurlardı. Sancakların yönetimi ise kaymakamların idaresindeydi. Kaymakamlar valiye karşı sorumlu olup Dâhiliye Nezareti tarafından atanır ya da azledilirdi. Kaymakamlar ayrıca sancak meclislerinin başkanlığını yapardı. Kazalarda ise kaza müdürleri vardı ve bunlar da valilere karşı sorumluydu. Üstelik valiler bunları görevden alma yetkisine de sahipti.³²³

³²³ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 225-248.

Mutasarrıflık ise temelleri XVIII. yüzyıla dayanıp belli bir nizam dâhilinde atanması yapılan ve başlangıçta asayiş sağlama ve vergileri toplamakla görevlendirilen, Tanzimat döneminde ise Tanzimat'ın gereklerini yerine getirip halka adil bir şekilde davranılmasını sağlamakla yükümlü kişiler tarafından yönetilen kurumdur. Bu dönemde mutasarrıflık müstakil bir yapı halini almış ve mutasarrıflık ile yönetilen sancaklar doğrudan merkeze bağlanmıştır. Mutasarrıflığın sancak idarecisi olarak kesin bir şekilde kurumsallaşması ise 1864 Vilayet Nizamnamesi ile gerçekleşti. Van bu şekilde uzun yıllar yönetilen mutasarrıflık merkezlerinden biriydi. Mutasarrıflar Tanzimat'tan sonra sancaklarda valinin temsilcisi ve umumi idare ile asayişten sorumlu kişiler olarak yemin usulüyle göreve gelirdi. Bunlar çok zaruri durumlar dışında doğrudan merkezle yazışamazdı ve ancak vali aracılığıyla haberleşebilirdi. Dolayısıyla mutasarrıflar valilerden aldıkları emir ve talimatları sancaklarda uygular ve yeni kanun ve nizamların yaygınlaşmasını sağlardı. Bunlar ihtiyaç duydukları bazı memurları tayin eder ve maiyetindeki memurları azletme ya da cezalandırma yetkisine sahipti. Mutasarrıflar sancaklardaki belediyelerin teftişinden de sorumluydu ve sancağın bütçesini hazırlayıp vilayet vasıtasıyla merkeze yollar ve merkezden gelen onay üzerine eğitim ve sağlık haricindeki harcamaları yapardı. Böylece mutasarrıflar birçok konuda elde ettikleri istatistik ve kayıtları düzenli bir şekilde Dâhiliye Nezareti'ne yollamakla mükellefti.³²⁴

Tanzimat'ın Van'da uygulanmasının hemen ertesindeki dönemde Van, Mirmiran Reşit Paşa kaymakamlığında bir sancak olup Kürdistan eyaletine bağlıydı. 1851-1855 yılları arasında Hakkâri vilayetine bağlıyken kaymakamı değişmiş ve 1856 yılında eyalet olduktan sonra birçok valinin riyasetine girmiştir. Van'ın idari taksimatı yüzyılın sonlarına kadar yukarıda da değinildiği üzere birçok kez değişmiş ve Erzurum, Hakkâri eyaletlerine bağlı bir sancak olarak bir süre idare edildikten sonra 1876'da vilayet olmuştur. Dolayısıyla üst düzey

³²⁴ Ali Fuat Örenç, "Mutasarrıf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 31, 2006, s. 377-379.

birimler olarak kaymakamlık ve valilik kurumları arasında gidip gelen bir yönetimden söz etmek mümkündür. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Van'ın idarecileri ise aşağıdaki gibidir.³²⁵

Tablo 19. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van İdarecileri

İdari Birimin Statüsü	Yıl	Yönetici
Sancak İdarecisi Kaymakam (Kürdistan-Hakkâri)	1850	Mirmiran Reşid Paşa
	1851	-
	1852	Mirmiran Kamil Paşa
	1853	Mirmiran Kamil Paşa
	1854	Mirmiran Kamil Paşa
	1855	Mirmiran Mustafa Paşa
Vilayet İdarecisi Vali Van Eyaleti/Vilayeti	1856	Vezir Ziya Paşa
	1857	Vezir İsmail Paşa
	1858	Müşir İsmail Paşa
	1859	Müşir İsmail Paşa
	1860	Müşir İsmail Paşa
	1861	Mirmiran Resul Paşa
	1862	Mirmiran Resul Paşa
	1863	Mirülümera Nazım Paşa
	1864	Ahmet Paşa
	1865	Mirmiran Abdullah Paşa
Sancak İdarecisi Kaymakam Erzurum Vilayeti	1866	Mirmiran Abdullah Paşa
	1867	Mirmiran Abdullah Paşa
	1868	Mirmiran Abdullah Paşa
	1869	Mirmiran Ali Kemali Paşa
	1870	Mirmiran Münip Paşa
	1871	Mirmiran Münip Paşa
	1872	Hasan Şevki Paşa
	1873	Hasan Şevki Paşa
	1874	Hasan Şevki Paşa
	1875	Hasan Şevki Paşa
	1876	Ali Rıza Efendi
	1877	Hasan Paşa
Vilayet İdarecisi Vali Van Vilayeti	1878	Hasan Paşa
	1879	Hasan Paşa
	1880	Hasan Paşa
	1881	Hasan Paşa
	1882	Hasan Paşa
	1883	Hasan Paşa

³²⁵ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1266-1318 (M. 1850-1900). Salnameler yayımlandıktan sonra yöneticilerin azil ya da tayin işleri gerçekleşebildiğinden ve kayıtlar bir yıllığına tek seferde hazırlandığından muhtelif belgelere göre bazı yöneticilerin görev dönemlerinde farklılıklar vardır. Bu husus idari birimlerin dönüşüm tarihleri için de geçerlidir. Salnamelerdeki tarihler aynen verilmiş olup muhtelif belgelerde belge tarihi esas alınarak değerlendirmeler yapılmıştır.

	1884	Hasan Paşa
	1885	Hamid Paşa
	1886	Hamid Paşa
	1887	Hamid Paşa
	1888	Halil Bey
	1889	Halil Bey
	1890	Halil Bey
	1891	Halil Bey
	1892	Halil Bey
	1893	Bahri Paşa
	1894	Bahri Paşa
	1895	Bahri Paşa
	1896	Nazım Paşa
	1897	Ferik Şemsi Paşa
	1898	Tahir Paşa
	1899	Tahir Paşa
	1900	Tahir Paşa

Tanzimat'ın Van'da uygulanmasını müteakip dönemde memleket meclisleri kurulmuş ve Tanzimat kurumsallaşmasına dair çalışmalara hız verilmişti. Bu dönemde asıl meselelerden biri vergi ve askerlik alanında yapılacak düzenlemelerin hayata geçirilmesiydi. Fakat Van kasabasının neredeyse tüm çevresi ve özellikle de sınır bölgeleri göçebe aşiretlerle çevriliydi. Bu aşiretlerin kontrol altına alınması maksadıyla girişilen asayiş sağlama çabası uzun soluklu bir dönemin kapısını aralamıştır. Bu ise adil ve kararlı bir yönetimle üstesinden gelinebilecek bir husustu. Üstelik Tanzimat'ın uygulanma aşamasında olduğu dönemde uygulamanın aksaklıkları ve halkın bu duruma henüz hazır olmamasından dolayı yöneticilere dair şikâyetlerde bulunulmuştur. Bu yüzden merkezi hükümet iradelerle eyalet yöneticilerini dikkatli davranmaları hususunda sıkça uyarma gereği hissetmiştir.

Van Kaymakamı Mehmet Reşit, nizama uyulmasına dair iradeye tabi bir şekilde hiçbir yöneticinin ahaliyi zor durumda bırakacak bir davranışta olamayacağını ve nizam dışına çıkanların ise gereken cezaya çarptırılacağını kaza müdürlüklerine bildirmiştir. Kaymakam, burada müdür ve mültezimlerin vergi konusunda usulsüzlükler yaptıklarına dair şikâyetleri de

değerlendirmiş ve yaptığı tahkikat sonucunda asayişin ve adaletin nizama göre işlediğini merkeze aktarmıştır.³²⁶ 1849'da Anadolu Ordusu Müşiri Reşit Paşa, Van ve çevresini gezerek çeşitli incelemelerde bulunmuştur. Bu esnada Ermeni ileri gelenleri kendisini büyük bir sevinçle karşılamıştır. Burada bulunduğu süre içinde Van'da birçok harap yer imar edilmiş ve iskân faaliyetlerine hız verilmiştir. Kırsal kesimdeki ahali tarım ve hayvancılığa teşvik edilmiş ve onlara bu hususta yardımlarda bulunulmuştur. Şehir merkezinde de ticaret ve alışveriş canlandırılmıştır. Bu hususlardan dolayı müteşekkik olan Ermeni papaz, kocabaş ve ileri gelenleri patrikhane aracılığıyla şükranlarını padişaha sunmuştur.³²⁷ Böylece Tanzimat'ın ilk yıllarında ahalinin memnuniyetine dair çabalara girişilmiş ve yöneticilerin adaletli davranmasına özen gösterilerek ahalinin hem yeni yöneticilere hem de nizama ısındırılmasına çalışılmıştır.

XIX. yüzyılın idari yapılanmasında valililerden kaza müdürlerine kadar her yöneticinin ahaliye karşı sorumluluğunu yerine getirmesi ve devletin nizamlarını uygulaması hükümetçe arzu edilen hususların başında gelmekteydi. Fakat, merkezi hükümet her ne kadar yöneticilerin halkla iyi geçinmesini arzu etse de yöneticilerin bu hususta istenilen özeni göstermediği görülmektedir. Örneğin; Van'da kaza müdürlerinin uygunsuzluklarından dolayı azledilmesine dair birçok örnek mevcuttur. 1847'de memleket meclislerinin hemen kurulmasından sonra Erciş kazası müdürlüğüne atanan Ali Bey ahali ile anlaşmazlıklar yaşadığından azledilmiş ve yerine 1.000 kuruş maaşla Şatak kazası müdürü olan Musa Bey getirilmiştir. Musa Bey'in yerine de 700 kuruş maaşla Bargiri nahiyesi müdürü ve Bargiri nahiyesine de 400 kuruş maaşla Van ahalisinden Tahir Ağa vekâleten atanmıştır. Bu kişilerin memuriyete uygunluğuna karar verildikten sonra da asaleten atamaları yapılmaktaydı. Atamalarda dikkat edilen en başlıca husus müdürlerin yerel halkın benimseyeceği kişiler

³²⁶ BOA.A.MKT. 142/6, 22 Ş 1264 (29 Temmuz 1848).

³²⁷ BOA.A.DVN.47/49, 6 L 1265 (25 Ağustos 1849).

arasından seçilmeleri idi.³²⁸ Böylece ahalinin kontrolü mümkün mertebe sağlanmış olunacaktır.

1855'in sonlarına doğru Van sancağı Hakkâri ve Musul sancaklarıyla birleştirilerek eyalet haline getirildi.³²⁹ Arşiv vesikalarında bu yıla ait kayıtlarda Van ve Hakkâri valiliği tabiri geçmektedir. Van ve Hakkâri eyaletinin valiliğini bu dönemde Ziya Paşa yapmıştır. Fakat çok kısa bir süre valilik yapan Ziya Paşa'nın halkla arası "mugayyır-ı ırz ve namus-ı ahali hakkında bazı harekât ve teaddiyatta bulunmaktan dolayı" bozulmuştur. Van ve çevresindeki ahalinin Ekrad ve aşiretlerden oluşması, Ziya Paşa'nın da bu toplumun siyasal ve sosyal hayatına vakıf olamaması ile hakkındaki olumsuz iddiaların da doğrulanması azline sebep olmuştur.³³⁰ Üstelik Ziya Paşa birçok aşiret reisiyle görüşmeler yapıp bunlara 12.870 kuruş değerinde hilat da giydirmişti.³³¹ Ziya Paşa'nın Van eyaletinden azliyle yerine Rumeli Ordu-yu Hümayun'da görevli Tosun Paşa atanmıştır.³³² Ziya Paşa'ya azil kararı bildirilip kendisi İstanbul'a çağırılmış³³³ Tosun Paşa'nın da hemen Van'a hareket etmesi tebliğ edilmiştir.³³⁴ Fakat Tosun Paşa bazı şahsi meselelerinden dolayı görevi kabul etmekten imtina ederek istifa etmiştir. Van ve Hakkâri bölgesi Meclis-i Mahsus'ça *hassas yerler* arasında görüldüğünden buraya muktedir birinin atanması gerekmiş ve ilk etapta önerilen Hakkâri kaymakamı Ömer Faiz Paşa uygun görülmemiştir. Bu dönemde Kürt aşiretlerinin kontrol süreci devam ettiğinden bu aşiretlerle ilgili hususlarda usulüne göre hareket edip aşiretlerin uygunsuz görülen faaliyetlerini bertaraf edecek biri gerekliydi. Yapılan görüşmeler neticesinde eyalet merkezine yakın bir mesafede ve bölgenin durumuna vakıf olan Kars

³²⁸ BOA.İ.MVL. 246/8929, 10 S 1268 (5 Aralık 1851).

³²⁹ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H.1272 (1856).

³³⁰ BOA.İ.MMS. 7/288, 26 Ş 1272 (2 Mayıs 1856).

³³¹ BOA.MVL. 254/74, 4 S 1274 (24 Eylül 1857).

³³² BOA.A.MKT.NZD. 186/22, 2 L 1272 (6 Haziran 1856).

³³³ Ziya Paşa daha sonra Edirne valiliğine atanmıştır: BOA.A.MKT.MHM. 126/79, 10 B 1274 (24 Şubat 1858).

³³⁴ BOA.AMK.MHM. 89/63, 14 L 1272 (18 Haziran 1856).

mutasarrıfı İsmail Paşa uygun görülmüştür. Ayrıca, Hakkâri kaymakamlığı da 15.000 kuruş maaşla Lazistan mutasarrıfı Hacı Ahmet Paşa idaresine verilmiştir.³³⁵ Karar, İsmail Paşa'ya bildirilmiş ve İsmail Paşa, Van valisi olarak göreve başlamıştır.³³⁶

İsmail Paşa, valiliği döneminde Van'ın ileri gelen ailelerinden Timurzadelerden³³⁷ Derviş Bey ve birkaç kişi ile sıkı ilişkiler kurmuş ve bu yüzden Hakkâri kaymakamı Hacı Ahmet Paşa ile araları bozulmuştu. Hakkâri kaymakamına göre Derviş Bey ve etrafındakiler bilgisiz insanlar olup bunlar valinin de desteğiyle memleket meclisini ele geçirmişti. Halk bu yüzden devlet iradesine karşı olumsuz fikirlere kapılmış fakat Derviş Beyin gücünden dolayı olası şikâyetler engellenmişti. Vali ise tüm olumsuzluklarına rağmen bunların görüşlerine başvurmaktan imtina etmemişti. Buna karşın Hakkâri kaymakamı görevinden istifa etmek istemişti. Bu arada vali de kaymakam hakkında kara bir propaganda başlatmıştı. Konu ile ilgili kadı Halil Sırrı'nın da görüşlerine başvurulmuş ve yapılan inceleme sonunda kaymakamın haklı olduğu ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla kaymakam hakkında iddia edilen usulsüzlükler gerçeği yansıtmamaktaydı. Tahkikatta elde edilen bulgulara göre vali ile Hakkâri kaymakamı arasındaki iktidar mücadelesinin sebeplerinden biri meclis azalarının seçimiyle ilgiliydi. Hatta iddialara göre vali birçok vasıfsız kişinin devlet dairelerinde çalışmasını bile sağlamıştı.³³⁸

Timurzadelerin, yerel hükümeti yönlendirme maksatlı etkin olma mücadelesi sonraki yıllarda da devam etmiştir. Hatta Derviş Paşa'ya Van nüfus nazırlığı görevi verilmişse de halka karşı güç kullanmaktan ve hükümeti zor duruma düşürmekten geri durmamıştı. Hakkında yapılan birçok işlemin sonuçsuz kalması ise onu iyice cesaretlendirmişti. Bu

³³⁵ BOA.İ.MMS. 7/296, 20 Za 1272 (23 Temmuz 1856).

³³⁶ BOA.A.MKT.MHM. 758/7, 27 Za 1272 (30 Temmuz 1856).

³³⁷ Belgelere göre farklılık arz etmesinden dolayı Timurzadeler aynı zamanda Timuroğulları olarak da kullanılmıştır.

³³⁸ BOA.MVL. 568/46, 1 C 1274 (18 Aralık 1857).

yüzden Hakkâri Mutasarrıfı kendisinin uzak bir yere gönderilmesini dahi talep etmişti.³³⁹ Fakat Derviş Paşa'nın vilayetten uzaklaştırmasının yararlı bir sonuç doğurması hiç de olası bir husus değildi. Zira Tanzimat'ın Van'da uygulanma aşamasında Van isyanını yöneten Timurpaşazadelerden biri de Derviş Paşa'ydı. Derviş Paşa, bu dönemde halkı organize ederek hükümetin asker sevkiyatını bile zora sokmuştu. Bunun üzerine Derviş Paşa Harput'a sürülmüşse de bir süre sonra Van'a geri gelmesine müsaade edilmek zorunda kalınmış ve hükümet aleyhindeki faaliyetlerine devam ettiği için kaza müdürlüğüne atanarak kontrol altında tutulmaya çalışılmıştı. Derviş Paşa, Hakkâri'de görev yaptığı sırada halkı etkilemeye devam ettiğinden sakıncalı bulunmuşsa da vali İsmail Paşa döneminde kefalet yoluyla hakkında bir işlem yapılmamış ve devlet nizamına ısındırılması için bu kez meclis azası olarak görevlendirilmişti. Buna rağmen Derviş Paşa aşiretleri ve ahalinin bir kısmını arkasına alarak dilediği şekilde hareket etmeye devam etmişti.³⁴⁰ İleride de benzer örneklerde görüleceği üzere Van'ın ileri gelen aileleri idari işlerde etkin olmak adına yerel hükümet yöneticilerinin yanında ya da karşısında yer almıştır. Bu tür mevzuların devlet idaresini zora sokmasından mütevellit vilayetlerin nizamlara uygun bir şekilde yönetilmesi için valilerin meclis azaları ve vücut-ı ahaliyle yakınlık kurmamaları hususunda valiler sıkça uyarılmıştır. Bu çerçevede 1860'ta Van'a gönderilen bir emir üzerine dönemin Van ve Hakkâri valisi nizama kesinlikle uyulduğunu ve kimseye müsamaha gösterilmediğini hükümete bildirmiştir.³⁴¹

³³⁹ BOA.MVL. 632/31, 11 Za 1278 (10 Mayıs 1862).

³⁴⁰ BOA.MVL. 632/29, 5 Z 1278 (3 Haziran 1862). Timurpaşazadeler Van'ın başlıca ileri gelen ailelerinden biri olduğundan 1847'deki Van isyanına katılanları olduğu gibi isyandan hemen sonra kurulan memleket meclisine aza olarak seçilen mensupları bile olmuştur. Bu durumun sebebi ise devletin kurmaya çalıştığı denge politikasıydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", *Turkish Studies*, Vol: 3/2, 2011, s. 151-158.

³⁴¹ BOA.A.MKT.UM. 390/16, 17 C 1276 (11 Ocak 1860).

Ahali ile kaynaşamama meselesi, Van'daki siyasi ve kültürel dokuyla uyum problemine sebep olduğundan çeşitli birimlerdeki yöneticilerin şikâyet edilmesi durumunda azillerini kolayca mümkün kılıyordu. Örneğin; Nurdaz kazası müdürü Şakir Ağa bunlardan biri olup şikâyet üzerine 1856'da azledilmiştir. Şakir Ağa'nın yerine vekâleten 500 kuruş aylık maaşla Derbaz Ağa atanmıştır. Derbaz Ağa'nın memuriyetinin asaleten onayı ise 1857'de gerçekleşmiştir. Kaza müdürlerinin asaleten memurluklarının onaylanması bazı hususlara bağlıydı. Öncelikle halkın müdürleri benimsemesi, kazadan biri olması ve iyi hizmetlerde bulunmaları esastı. Fakat bir kazaya atanan müdürün kaza ahalisinden olmasına her ne kadar dikkat edilmişse de tersi durumlar da yaşanmıştır. Örneğin; Karcikan kazası hanedanından olup Erciş kazasına vekâleten atanan Şevşin Ağa'nın Ercişli olmamasına Meclis-i Vala'da dikkat çekilmişse de daha önceki görevi esnasında yaptığı hizmetler ve ahali ile olan muhabbetinden dolayı asli memurluğu onaylanmıştır.³⁴² Kaza müdürlerinden beklenen bir diğer tutum ise devlete olan sadakat idi. Bunlardan Karcikan kazası müdürü Gülşen Ağa zimmetine hazineden para geçirdiği anlaşıncı azledilmiş ve hakkındaki iddialardan dolayı Maliye Nezareti soruşturma açmıştır. Onun yerine de Adilcevaz hanedanından Kahraman Bey atanmıştır.³⁴³

Tanzimat kurumsallaşmasının yer edinmeye çalışıldığı 1850 ve 1860'lı yıllarda Van'a bağlı kazaların neredeyse hepsinde, ihtiyaca göre çeşitli sebeplerden dolayı sürekli müdür değişiklikleri arz edilmiştir. Müdürlerin değiştirilme usulünde yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere halkın istediği kişilerin atanmasına dikkat edildiği gibi yöneticilerin kendilerine iktidar alanı açmak istemesinden dolayı bazı kişileri yanlarına çekmeye çalıştığı da olmuştur. Bunlardan Beytüşşebab'ı idare eden Bekir Ağa'nın bazı anlaşmazlıklar sonucu kazada karışıklıklara sebep olması azledilmesini gerektirmişti. Yerine ise Derbaz Ağa atanmıştı. Fakat Hakkâri kaymakamı, Derbaz Ağa ile anlaşmadığından kendisinin kazaya

³⁴² BOA.A.MKT.MVL. 88/17, 27 L 1273 (20 Haziran 1857).

³⁴³ BOA.A.MKT.MVL. 85/21, 12 B 1273 (8 Mart 1857).

ayak basmasına bile müsaade etmemiştir. Kaymakamın bu tavrının daha büyük sorunlara sebep vermemesi için kazaya bu sefer Çal kazası eski müdürü Topçuzade Selim atanmışsa da kaymakam buna da müsaade etmemiştir. Üstelik Kaymakam, Topçuzade Selim'i bir önceki görev yerinde mali usulsüzlükler yapmakla da suçlamıştı. Van valisine göre Topçuzade Selim, işinin ehli biri olsa da kaymakamın asıl amacı burada Davut Ağa'nın görevlendirilmesi idi. Davut Ağa ise valiye göre zaptiyede memurluk yapmış, idari yeteneği olmayan birisiydi. Vali ile kaymakam arasındaki çekişme kaymakamın atama yapmaya kendini muktedir görmesine kadar varmıştır. Atama, eyalet meclisinin onayını gerektirdiğinden bu kararın hayata geçirilmesine müsaade edilmemiştir.³⁴⁴

Kaza müdürleri atanırken yukarıda da değinildiği üzere bir süre bunlar vekil durumunda olur ve gerekli incelemelerden sonra da asaletleri onaylanırdı. 1858 verilerine göre Van'ın kaza müdürlerinin vekâleten ve asaleten atanma tarihleri aşağıdaki gibidir³⁴⁵:

Tablo 20. Van Sancağına Tabi Kazalara Atanan Müdürler

Müdür	Vekalet Tarihi	Asalet Tarihi
Erciş Müdürü Şevşin Ağa	27 Eylül 1856	11 Ağustos 1857
Adilcevaz Müdür Vekili Emin Bey	13 Ekim 1857	Onay Aşamasında
Ahlat Müdürü Emin Ağa	27 Eylül 1856	22 Aralık 1856
Gevaş Müdürü Mehmet Bey	31 Mart 1857	13 Eylül 1857
Müküs Müdürü Derviş Bey	1854	1854
Vestan Müdürü Esat Bey	17 Eylül 1856	13 Aralık 1856
Karcikan Müdür Vekili Gülşen Ağa	2 Kasım 1857	Onay Aşamasında
Nurdaz Müdürü Derbaz Ağa	22 Haziran 1273	27 Ekim 1857
Mahmudi Müdür Vekili Galip Ağa	20 Aralık 1857	Onay Aşamasında
Bargiri Nahiyesi Müdür Vekili Kahraman Bey	2 Kasım 1857	Onay Aşamasında

Bu müdürler ilgili kişilerin istek ve önerileri üzerine kaza müdürlüğüne aday gösterilip seçildikten sonra eyalet meclisinin onayıyla hükümet kararnamesi ile göreve başlamaktaydılar. 1858 yılı verilerine göre vekaleten atanıp asaleti en erken onaylanan Ahlat kazası müdürlüğü olup bu süre 2 ay 25 gün sürmüştür. En uzun onaylanma süresi ise 10 ay 14

³⁴⁴ BOA. MVL. 570/47, 5 N 1274 (19 Nisan 1858).

³⁴⁵ BOA.MVL.569/48, 20 Ş 1274 (5 Nisan 1858).

gün süre ile Erciş kazasıdır. Buradan hareketle asaletlerin yaklaşık olarak 3 ile 11 ay arasında bir süreyi kapsadığını tespit etmek mümkündür. Bu süre içerisinde kaza müdürlerinin sicili taranır ve geçirdikleri süre içerisindeki performansları da değerlendirilerek uygun bulunursa hükümet tarafından asaleten atanması yapılırdı.³⁴⁶ Örneğin; vekâleten idare edilen Adilcevaz'da Emin Bey görevini layıkıyla yapamadığından ahali tarafından şikâyet edilmiş³⁴⁷ ve yerine Dergâh-ı Ali kapıcıbaşlarından Kağızman eski müdürü Mehmet Servet Bey 1000 kuruş maaşla atanmıştı. Şatak kazasına ise Bargiri eski müdürü Ömer Ağa vekâleten atanmıştı.³⁴⁸ Bu müdürlerin ikisi de kefaletle atanmıştır. Kefil istenmesinin sebebi bu yöneticilerin zimmetlerine herhangi bir şey geçirmeleri halinde zararın kendilerinden karşılanamadığı durumlarda kefillerinden talep edilmesinin yolunu açmaktır.³⁴⁹ Ömer Ağa Bargiri kazası müdürlüğü döneminde bir katletme olayına karıştığı iddiasıyla görevden uzaklaştırılmıştı.³⁵⁰ Ömer Ağanın mahkeme kaydına ulaşılmadıysa da bu sefer Şatak kazasına atandığına göre suçu müspet bulunmamıştır. Gevaş kazasına 1857'de asaleten atanması yapılan Mehmet Ağa ise 1861'de ahali ile arasının bozulması üzerine görevden alınarak yerine Müküs hanedanından Abdal Bey atanmıştı.³⁵¹

Müdürlerin azledilmesinde sınır bölgelerinin hassasiyeti göz önünde bulundurulmuş hususlardan biriydi. Sınır boyları aşiret bölgeleri olduğundan işinin ehli olmayanlar azledilerek yerine aşiretlerle iyi geçinebilen onları devlet nizamına çekebilecek kişiler atanırdı.³⁵² Eyalet idare sisteminin dönüştürüldüğü ve kaza müdürlüklerinin kaymakamlığa

³⁴⁶ BOA.MVL. 569/44, 21 N 1274 (5 Mayıs 1858). Onay aşamasında olan Karcikan ve Bargiri müdürlerinin asaleti ise 1858'in mayıs ayında onaylanmıştır.

³⁴⁷ BOA.A.MKT.UM. 327/66, 30 M 1275 (9 Eylül 1858).

³⁴⁸ BOA.MVL. 10/92, 25 M 1275 (4 Eylül 1858).

³⁴⁹ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, . 241-242.

³⁵⁰ BOA.MVL. 569/44, 21 N 1274 (5 Mayıs 1858).

³⁵¹ BOA. MVL. 611/36, 27 Za 1277 (6 Haziran 1861).

³⁵² BOA.MVL. 630/49, 6 Za 1278 (5 Mayıs 1862).

çevrildiği 1864'e değin benzer sebeplerden dolayı birçok kaza müdürünün azil veya tayin talebinde bulunulmaya devam edilmiştir.³⁵³

2.4. Vilayet Nizamnamelerinin Yaygınlaştırılma Döneminde Van'da Yönetim

Mithat Paşa'nın Tuna'da uygulamaya koyduğu ve 1867'de bütün imparatorlukta uygulanmaya çalışılan 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesi ile idari birimlerin isimleri ve bunları yönetenlerin unvanlarında değişikliklere gidilmişti. Buna göre eyalet yerine vilayet, sancak yerine liva denilmekle birlikte ikisi yeni idari birim isimleri olarak kullanılmaya başlanmış ve sancaklar önceki usul gibi kazalardan ve kazalar da köylerden müteşekkil olmaya devam etmiştir. Vilayetlerin başında vali, sancak ya da livaların başında mutasarrıf ve kaymakam ve kazaların da başında kaza müdürleri görev yapmaya başlamıştır.³⁵⁴

Tuna Vilayet Nizamnamesi'nin yaygınlaştırdığı 1864'te Van, eyalet statünde olup burası Van, Hakkâri ve Musul livalarından müteşekkildi.³⁵⁵ Bu dönemde Van aynı zamanda mutasarrıflık olarak da yönetilmeye başlandı.³⁵⁶ Mutasarrıfların görevlendirildikleri yerin siyasal durumuna vakıf olup devlet işlerini iyi bilenler arasından seçilmesine dikkat edilmekteydi. Bu yüzden Mirmiran Abdullah Paşa 1864'te Van mutasarrıflığına getirilmiştir.³⁵⁷ Abdullah Paşa öncesinde Hakkâri kaymakamlığı yapmış daha sonra ise eski

³⁵³ BOA.MVL. 631/65, 6 Za 1278 (5 Mayıs 1862), Şatak kazası müdürü Osman Ağanın azledilerek yerine Van hanedanından Ahmet Ağanun getirilmesine dair Beytüşşebab meclisinin arzı. BOA.MVL. 638/52, 5 Ra 1279 (31 Ağustos 1862), Ahlat kazası müdürü Hasan Bey'in ahali ile uyuşmazlığından dolayı azledilerek yerine Van hanedanından Ahmet Efendinin tayin edilmesine dair. BOA.MVL. 646/67, 5 N 1279 (24 Şubat 1863), Mahmudi kazası müdürü Hafız Efendinin su-i idaresinden dolayı azledilerek yerine Reşit Ağanın tayin edilmesine dair.

³⁵⁴ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 251-252.

³⁵⁵ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1281 (1864).

³⁵⁶ Ali Fuat Örenç, "Mutasarrıf", s. 377-378.

³⁵⁷ BOA.A.MKT.MHM. 313/94, 29 R 1281 (1 Ekim 1864).

görev yeri olan Çıldır kaymakamlığı esnasında “hüsni idaresi” ve tahsilat konusundaki tecrübesinden dolayı Van için uygun görülmüştü.³⁵⁸

1864'te Abdullah Paşa'nın devraldığı Van, dört bir tarafı aşiret ve kabilelerle çevrili bulunduğundan gasp ve katl gibi asayiş problemlerinin sıradanlaştığı bir yer halindeydi. Dolayısıyla bazı bölgelerde devlet nizamının ahali üzerindeki yaptırım gücü oldukça yüzeyseldi. Bu döneme kadar müdür atamalarında yapılan dikkatsizlikler ahali ile devletin ortak paydada buluşmasını engelleyen bir diğer husustur.³⁵⁹ Bu yüzden kaza ahalisine saldıran aşiretlerin engellenememesi daha cesur ve muktedir müdürlerin atanmasını zorunlu kılmıştı.³⁶⁰ Bu dönemde atanan muktedir mutasarrıfların aşiretlerin saldırılarına dikkat çekmesi ve tam da Tanzimat'ın hedeflediği can, mal ve ırz güvenliğine yönelik tedbirleri arttırması, Van Ermenilerini oldukça sevindirmişti. Hatta bu kararlı yöneticilerden biri olan dönemin mutasarrıfı Ahmet Paşa hakkında idareyi kötü yönettiğine dair söylentiler baş gösterdiğinde Ermeni ahali, papazlar, murahhaslar ve kocabaşlardan oluşan 200'ün üzerinde kişinin imzasıyla iddiaların gerçeği yansıtmadığından hareketle şükran yazısı bile gönderilmişti.³⁶¹ Böylesi bir ortamda vilayet meclisi ve Meclis-i Vala'nın büyük umutlarla göreve başlattığı Abdullah Paşa, mutasarrıflığı esnasında ilk zamanlarda gösterdiği başarılı hizmetlerinden dolayı Rumeli Beylerbeyi payesine layık görülmüştü.³⁶² Fakat aynı Abdullah Paşa hakkında, bir süre sonra devlet malını zimmetine geçirmekten soruşturma açılmış ve hakkındaki iddiaların çoğu ispatlanmıştı. İddialara göre Abdullah Paşa mal sandığından masraf adı altında 30.000 kuruş almış, meclis kararıyla maaşlarda azaltmaya gidilmişse de bir

³⁵⁸ BOA.A.MKT.MHM. 283/27, 27 Ca 1280 (9 Kasım 1863).

³⁵⁹ BOA.MVL. 670/17, 16 Ş 1280 (29 Ocak 1864).

³⁶⁰ BOA.MVL. 671/42, 10 N 1280 (18 Şubat 1864). Ahlat Kazası Müdürü Abdurrahman Ağa'nın Hasenanlı aşiretinin kaza ahalisine saldırılarını önlemede yetersiz kalmasından dolayı kazaya daha muktedir bir müdürün atanmasına dair meclis kararı.

³⁶¹ BOA. MVL. 685/20, 29 R 1281 (1 Eylül 1864).

³⁶² BOA.A.MKT.MHM. 405/82, 2 M 1285 (25 Nisan 1868).

süre eski maaşını tahsil etmeye devam etmiş ve ahali ile servet sahibi kişilerin iane yoluyla yapmayı taahhüt ettikleri imar çalışmalarına dair masraf kalemleri düzenleyerek hazineyi on binlerce kuruş zarara uğratmıştı. Maliye Nezareti'nin soruşturması dâhilinde görevinden azledilen Abdullah Paşa'dan zararın tanzim edilmesi yoluna gidilmiş ve Süleymaniye sancağındaki arazi ve gelirlerinin birçoğuna el konulmuştu.³⁶³ Abdullah Paşa'nın yerine bölgeye vakıf biri olan Kars mutasarrıfı Emin Fehim Paşa atanmak istenmişse de bu dönemde Erzurum-İran hudut boyunda istihkamat kurma işinde görevlendirildiğinden ve Kars ahalisiyle arası çok iyi olduğundan Erzurum valisinin isteği üzerine Van'da görevlendirilmesi uygun bulunmamıştır. Bunun üzerine Van mutasarrıflığına Bayezid mutasarrıfı Ali Kemali Paşa getirilmiştir.³⁶⁴

Van sancağında 1870'li yıllardan sonra da yukarıdaki benzer sebeplerden dolayı azil ve tayin işlemleri devam etmiştir.³⁶⁵ Bu esnada birkaç tane mutasarrıf değişikliği daha yapıldı³⁶⁶ ve 1887'ye gelindiğinde Van mutasarrıflığı lağvedildi.³⁶⁷ Ermeni, Müslüman ve Nesturi ileri gelenlerinin asayişin bozulması ihtimali düşüncesiyle tüm karşı çıkışlarına rağmen Hakkâri vilayeti de mutasarrıflık statüsüyle Van vilayetine bağlandı.³⁶⁸ Açığa alınan mevcut mutasarrıflar ise 2.000 kuruş maaşa bağlanmış ve uygun mahaller bulundukça atamalar yapılmıştı. Örneğin bunlardan Van eski mutasarrıfı Raif Paşa Siirt'e atanmıştı.³⁶⁹

Hakkâri ileri gelenlerinin vilayetin mutasarrıflık statüsüne düşürülmeye karşı ettikleri itiraz ve öne sürdükleri asayiş sorunları kısa bir süre sonra buradaki mutasarrıfların görev

³⁶³ BOA.İ.MMS. 40/1645, 6 L 1287 (30 Aralık 1870).

³⁶⁴ BOA.İ.ŞD. 12/588, 27 L 1285 (10 Şubat 1869).

³⁶⁵ BOA. İ.DH. 610/42546, 25 M 1287 (27 Nisan 1870). Van mutasarrıflığına Münip Paşa'nın atanmasına dair.

³⁶⁶ BOA.İ.DH. 891/70950, 22 L 1300 (26 Ağustos 1883). Van mutasarrıflığına Kırşehir ve Karahisar-ı Şarki eski mutasarrıfı Mehmet Haydar'ın atanmasına dair.

³⁶⁷ BOA. DH.MKT. 1424/34, 12 N 1304 (4 Haziran 1887). Bazı merkez mutasarrıflıklarının lağvedilmesine dair.

³⁶⁸ BOA.ŞD. 1876/43, 6 L 1304 (28 Haziran 1887).

³⁶⁹ BOA.DH.MKT. 1448/58, 3 Z 1304 (23 Ağustos 1887).

süreleri ve ahali ile ilişkilerini belirlemeye başlamıştır. Aralarında Müslüman ve Ermeni ileri gelenleri ile aşiret ağalarından ellinin üzerinde kişinin imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen dilekçede Hakkâri mutasarrıfı Tahir Bey şikâyet edilmişti. İddialara göre Tahir Bey ahaliyi İran eşkıyasından koruyamadığı gibi Başkale'deki belediyeyi lağvetmiş ve belediye ile ahalinin yardımıyla yapılan hamamın faaliyetini dahi durdurmuştu. Üstelik Tahir Bey yakacak ihtiyacını köylerden sağlamakta ve bunu zorla ahaliye taşımak gibi angaryada da bulunmaktaydı. Ahali bu durum karşısında bir çözüm bulunmaması halinde yerlerini terk edeceklerini de dilekçelerine eklemişti.³⁷⁰ Tahir Bey'i şikâyet edenler arasına Hakkâri müftüsü de eklenince hakkında tahkikat başlatılmıştır.³⁷¹

Tahir Bey ile ilgili Hakkârinin eski aşar kâtibi Mehmet Perto da ifade vermiştir. Mehmet Perto Efendi, Tahir Beyi şikâyet eden dilekçesinde Kanun-ı Esasi'nin on dördüncü maddesine³⁷² atıfta bulunarak Tahir Bey hakkındaki iddialarına yasal sorumluluk yüklemeye çalışmıştır. Fakat Mehmet Perto Efendi Timuroğullarından Galip ve Hurşit Paşalar'ın amcası ve Başkaleli Hamit ve Hasan Efendilerin akrabası olduğundan Van valisi kendisine güvenmemekteydi. Hatta vali Yaver-i Erkrem'e gönderdiği maruzatında Timuroğullarının atalarından beri devlet haini olduklarını ve en ufak menfaatleri için yapmayacakları “alçaklığın” olmadığını ve Ermeni, Nesturi, Kürt ve aşiretleri sürekli tahrik ettiklerini belirterek Tahir Bey ile birlikte adı geçen Timuroğulları mensuplarının Van'dan uzaklaştırılmasını talep etmişti.³⁷³ Nitekim yapılan şikâyet ve incelemeler sonucunda Hakkâri

³⁷⁰ BOA.DH.MKT. 1604/100, 11 B 1306 (13 Mart 1889).

³⁷¹ BOA.DH.MKT. 1605/10, 12 B 1306 (14 Mart 1889).

³⁷² Kanun-ı Esasi'nin on dördüncü maddesi şu şekildedir: “Tebaa Osmaniyeden bir veya bir kaç kişinin gerek şahıslarına ve gerek umuma müteallik olan kavanin ve nizamata muhalif gördükleri bir maddeden dolayı işin merciine arzuhal verdikleri gibi Meclisi Umumiye dahi müddei sıfatile imzalı arzuhal vermeğe ve memurinin efalinden istikâye selâhiyetleri vardır.” Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.anayasa.gen.tr/1876ke.htm> Erişim Tarihi: 16.10.2017.

³⁷³ BOA.Y.PRK.UM. 14/104, 6 L 1306 (5 Haziran 1889).

mutasarrıfının değiştirilmesi uygun görülmüştür.³⁷⁴ Değişmeyen tek unsur ise iktidar mücadelesinin devam etmesiydi. Örneğin; 1894'te Hakkâri mutasarrıfının adliye memurlarının işlerine karıştığı ve memurların da ona itaat etmediği iddiasıyla mutasarrıf hakkında tahkikat başlatılmıştı.³⁷⁵ İktidar mücadelesinin sürekli etkide bulunduğu bu azil ve tayin işleri yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş ve Hakkâri birçok mutasarrıfın idaresine girmişti.³⁷⁶

2.5. II. Abdülhamid Döneminde Van'da Yönetim

Kanun-ı Esasi'nin ilanı Van idarecileri tarafından sevinçle karşılanmış ve vilayet idare meclisi tarafından II. Abdülhamid'e teşekkür mahiyetinde bir telgraf gönderilmiştir. Meclis üyelerince "Usul-u İstibdad"ın sona ermesinin bir emaresi olarak görülen Meşrutiyet'in ilanının şerefine Van kalesinde 101 adet top atışı yapılarak, yeni usul tüm kaza kaymakamlıklarına tebliğ edilmiştir.³⁷⁷ II. Abdülhamid'in kendine has merkeziyetçi tavrını geliştirmeye çalıştığı bu yeni usul Van vilayetindeki idareciler ile şehrin ileri gelenleri ve ahali arasındaki ilişkilerin de kökten değişimine vesile olmuştur.

Valiler ile diğer yönetici ve ahali arasındaki mücadeleler 1880'li yıllardan sonra giderek artmıştır. Bir yandan ekonomik bunalımların etkisinde hayata geçirilmeye çalışılan kalkınma programları ve bir yandan da giderek daha görünür olan Ermeni-Müslüman gerilimi, asayiş sorunları adı altında hükümetin güvenlik tedbirlerini arttırmasına sebep olmuştur. Bu ise idarecilerin çok dikkatli ve planlı hareket etmesini gerektirmekteydi. Her şeyden önce de bu bölgedeki valilerin muktedir ve ahalinin durumuna vakıf olması

³⁷⁴ BOA.DH.ŞFR. 143/69, 22 N 1307 (12 Mayıs 1890).

³⁷⁵ BOA.DH.MKT. 287/68, 12 Ra 1312 (13 Eylül 1894).

³⁷⁶ BOA.DH.MKT. 10/47, 18N 1310 (5 Nisan 1893). Hakkâri mutasarrıfı Ali Rıza Paşa'nın taltifine dair. BOA. DH.ŞFR. 209/7, 30 Za 1313 (13 Mayıs 1896).

³⁷⁷ BOA.YEE. 69/60, 22 Z 1293 (8 Ocak 1877).

gerekmekteydi. Hükümet yetkililerinin deyimiyle vilayetin en kritik dönemlerinden biri olan 1883'te Van valisi Hasan Paşa, hastalanarak İstanbul'a sevkini talep ettiğinden Van'a kimin vali olacağı sorunsalı ortaya çıkmıştı. Buraya eski Bingazi valisi Ali Kemali³⁷⁸, Diyarbakir valisi Salih Paşa³⁷⁹, Bitlis valisi Arif Paşa ve Hakkâri valisi Hilmi Paşa'nın atanması önerilmiştir. Van valisi Hasan Paşa'nın İstanbul'a gitmesine müsaade edildikten sonra, 93 Harbinde ve diğer birçok yerde aldığı görevleri layıkıyla yerine getiren ve oldukça başarılı bulunan Urfa eski mutasarrıfı Hamid Paşa Van'a atanmıştır.³⁸⁰ Hamid Paşa valiliği esnasında eğitimden, sağlığa, ulaşımdan, siyasal sorunlara kadar birçok mesele ile yakından ilgilenmiştir. Hamid Paşa Ermeni milliyetçi gruplarının faaliyetlerini yakından takip etmiş ve vilayetteki güvenliği üst seviyeye çıkarmıştır. Bu yüzden Hamid Paşa, Ermeni milliyetçi grubuyla gerilimli bir mücadeleye girmiş ve bunlar tarafından azlettirilmeye çalışılmıştır. Bu başarısızlığınca da belediye eczacısı tarafından 1887'de zehirlenerek öldürülmüştür.³⁸¹ Hamid Paşa, Van'da görev aldığı süre içerisinde Ermeni milliyetçi gruplarının faaliyetlerine son vermek ve idareyi kolaylaştırmak için merkeze gönderdiği raporlarda, Bitlis ve Hakkâri vilayetlerinin lağvedilerek bunların mutasarrıflık seviyesinde Van'a bağlanmasını ve Diyarbakir ile Erzurum vilayetlerinin de yeniden düzenlenmesini önermiştir. Paşanın bir önerisi de Van'a atanacak valilerin donanımlı olması ve vezirlerden seçilmesi gerekliliği idi.³⁸²

³⁷⁸ BOA.Y.A.RES. 20/33, 2 B 1300 (9 Mayıs 1883). “Şu aralık bazı teşebbüsât-ı muazzıraya mebnî vilayet-i mezkurenin ehemmiyet-i mevkî'ası bir kat daha tezyit etmiş olduğundan ve oralarının böyle bir müddet validen hülulu muvaffak-ı hükümet ve müsalahat olamayacağına nazaran...”

³⁷⁹ BOA.Y.A.RES. 21/5, 12 N 1300 (17 Temmuz 1883).

³⁸⁰ BOA.İ.DH. 910/72332, 22 Z 1300 (24 Ekim 1883).

³⁸¹ Taner Aslan, “Hamid Paşa'nın Van Valiliği”, *OTAM*, Sayı: 40, 2016, s. 208-230.

³⁸² BOA.DH.MKT. 1388/44, 23 B 1304 (17 Nisan 1887).

Hamid Paşa'dan sonra Van valiliğine Halil Bey gelmiş³⁸³ ve adeta Van'daki iktidar mücadelesi ve sorunlarını devralmıştır. Bu dönemde Timurzade Mehmet Ali Galip, belediye reisi Tahir ve mülga Albak mutasarrıfı Mehmet Hurşit ile nüfus nazırı Hüseyin Rıza Beyler, Halil Bey'i kendilerine ve halka zulmettiği iddiasıyla şikâyet etmişlerdir.³⁸⁴ Hem vali hem de bu şahıslar hükümete birbirlerini suçlayıcı telgraflar göndermiştir. Timurzadeler valiyi usulsüzlüklerle suçlarken Vali Halil Bey'e göre Timuroğullarının başını çektiği bu grup devlet malını zimmetlerine geçirmek, ahali üzerinde nüfuz kurmak ve işledikleri suçların üzerini kapatıp davaları kendi lehlerine çevirmek için kendisi ile uğraşmaktaydılar.³⁸⁵ Bunlar arasında valinin en çok sorun yaşadığı kişi ise Belediye Reisi Tahir Paşaydı.³⁸⁶ İki grup arasındaki mücadele giderek kızışmış ve vali taraftarları da harekete geçerek valiyi destekleyici telgrafları hükümete göndermeye başlamıştır. Vilayet idare meclisi azalarınca hükümete gönderilen malumatta ise Halil Bey'in asayişini sağlama konusunda oldukça başarılı olduğu, Kürtler ile Nesturiler arasındaki ihtilafların büyümesini engellediği ve hatta adil yönetimi sayesinde öşür varidatının bir misli arttığı ve böylece refahın sağladığına yer verilmişti. Meclise göre Timuroğullarının valiye karşı olmasının sebebi bunların geçim kaynağı olan aşiretler üzerindeki denetimlerini gittikçe kaybetmeleriydi.³⁸⁷ Söz gelimi, vilayetteki asayişin devlet eliyle sağlamlaştırılması buradaki yerel iktidar güçlerini rahatsız etmiş ve vali ile anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Buna rağmen, Halil Bey hakkında imzasız mektuplar da dâhil birçok şikâyetle bulunulması Van'a müfettişlerin gönderilmesini gerekli kılmıştı. Halil Bey'e isnat edilen suçlardan biri de adi suçlularla ahablık kurup bunları kollaması şeklindeydi. Burada yapılan incelemelerde Van'da Ermeni ve Müslümanların Timuroğulları (Timuryan) ve

³⁸³ Mürüvvet Gazetesi, No:9, 25 C 1304 (21 Mart 1887). Halil Bey aynı zamanda Halil Paşa olarak da zikredilmektedir.

³⁸⁴ BOA.DH.MKT. 1619/53, 2 B 1306 (4 Mart 1889).

³⁸⁵ BOA.Y.MTV. 38/25, 24 B 1306 (26 Mart 1889).

³⁸⁶ BOA. ŞD. 1877/52, 2 Ş 1306 (3 Nisan 1889)

³⁸⁷ BOA.Y.PRK.UM. 13/109, 13 Ca 1306 (15 Ocak 1889).

Hasanoğulları (Hasanyan) adında iki fırkaya ayrıldıkları ve her iki grupta da karşı milletten insanların bulunduğu anlaşılmıştır.³⁸⁸ Başka bir deyişle Ermeniler de Müslümanlar da bu iki grup arasında dağılarak karşı karşıya gelmiştir. Ahalinin gruplaşmasıyla karşı karşıya gelmesi hükümeti tedirgin etmiş ve buraya bir teftiş heyeti gönderilmesine karar verilmiştir. Valiye muhalif olan Ermeni kesimi, Van'da Osmanlı devleti için fedakârca çalışmalarına rağmen vali tarafından mağdur edildiklerini ve birçok kişinin tutuklandığını belirten şikâyetleri heyete sunmuştur.³⁸⁹

İddiaları teftiş etmek üzere Van'a giden Hasan Hayri Paşa ve Mirliya Ziya Paşa, vali ve şehrin ileri gelenleriyle çeşitli görüşmeler yapmıştır. Görüşmelere şahit olan Van polis komiseri 1889 yılının mayıs ayında Timuroğullarından Tahir Bey'in vefat etmesi üzerine Timuroğullarından bir grubun valiyle yakınlık kurduğunu ve hoş görünme çabasına giriştiklerini aktarmaktadır. Tahkikat esnasında şikâyetçi grup sürekli valiye sevgi gösterisinde bulunduklarından müfettişlerin hışmına uğramış ve müfteri addedilmek üzere cezai işleme tabi tutulacakları kendilerine bildirilmiştir. Hatta müfettişler Timuroğullarını eski yurtları olan Konya'ya sürmekle bile tehdit etmiştir.³⁹⁰

Timuroğullarının Van'dan uzaklaştırılması fikri daha önce vali tarafından da gündeme getirilmiş fakat kabul edilmemişti. Çünkü bunlar, 93 Harbi başta olmak üzere birçok savaşta bizzat yer almış ve devlet için savaşmışlardı. Üstelik merkezi hükümet yetkililerin bir kısmı bunların Van'da bulunmalarının devletin yararına olacağına inanıyordu.³⁹¹ Bu esnada valiyle ilgili şikâyetler de giderek artmıştır. Valiye dair yapılan şikâyetler; Müslüman ve Gayrimüslimler arasında ayrımcılık yapmak, gasp ve hırsızlık gibi suçlara bulaşmış bazı

³⁸⁸ BOA.İ.DH. 1295/102371, 19 Ş 1306 (20 Nisan 1889).

³⁸⁹ BOA.Y.PRK.AZN. 3/73, 19 Z 1306 (16 Ağustos 1889). Bu mesele ile ilgili ayrıca bknz. Tarık Ziya Arvas, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti...*, s. 113-119.

³⁹⁰ BOA.Y.PRK.ZB. 5/40, 23 Z 1306 (20 Ağustos 1889).

³⁹¹ BOA.Y.A.HUS. 227/21, 6 Ca 1306 (5 Haziran 1889).

tutuklu aşiret mensuplarının serbest bırakmak ve Ermeni milliyetçi gruplara destek vermedikleri halde bu iddia ile bazı Ermenilerin tutuklanması şeklindeydi.³⁹² Vali ise bu Ermenilerin Van'ın Yedikilise manastırında kurulan matbaa aracılığıyla bir takım yayınlar yaptıkları ve Ermenileri tahrik ettiklerini iddia ederek tutuklamaların meşruiyetini ispatlamaya çalışmıştır.³⁹³ Bütün taraflarla görüşmeler yapan teftiş heyeti, temel kutuplaşmanın vilayet idare meclisiyle adliye dairelerindeki azalıkların seçimiyle ilgili olduğuna kanaat getirmiştir. Buna göre aza seçimlerinde Hasanyan ve Timuryan olarak iki gruba ayrılan Van ileri gelenleri arasından yapılan seçimde Timuryan fırkası daha çok oy almasına rağmen Hasanyan fırkasından azalar seçilmişti. Üstelik adliye azalığına seçilen Natanyan Karabet vatan hainliğiyle suçu sabit olan eski bir suçluydu. Fakat valinin gayretleri ve yardımıyla cezai yaptırımlara tabi tutulmadan şaibeli bir şekilde yapılan seçimlerde aza olarak seçilmişti. Seçimlerden kaynaklı sorunlardan dolayı ahalinin karşı karşıya gelmesi ileride büyük bir çatışmanın çıkmasını muhtemel kıldığından teftiş heyeti, seçim evraklarını incelemiş ve genel seçimde çoğunluğu elde eden kişiler yerine azınlıktaki kişilerin tercih edildiğini ispatlamıştır. Teftiş heyeti, memurların yaptığı yolsuzlukların halkı çatışmalı bir sürece sürüklediğinden bunların değiştirilmesi ya da başka yerlere gönderilmesini önermiştir. Heyet ayrıca memurların valinin etkisinde kalıp nizamı uymamalarından dolayı Halil Bey'in azlını de uygun görmüştür.³⁹⁴ Fakat valiyi destekleyen baskın bir grup olduğundan valinin memuriyetinin Van'da sonlandırılmasıyla ilgili kısa vadede bir sonuca varılamamıştır. Hatta valinin masumiyetine dair daha önce çekilen telgrafta imzası bulunan merkez naibi ile mektupçusunun vilayetteki asayişin bozulduğuna dair halka zorla telgraf gönderdikleri bile ortaya çıkmıştır. Müslüman ve Ermeni ahalinin arasının iyice açıldığı ve tahriklerin

³⁹² BOA. Y.PRK.AZN. 4/10, 23 M 1307 (19 Eylül 1889).

³⁹³ BOA.Y.MTV. 38/101, 27 Ş 1306 (28 Nisan 1889).

³⁹⁴ BOA.Y.MTV. 41/101, 10 Ca 1307 (2 Ocak 1890).

yoğunlaştığı böylesi bir dönemde Halil Bey aleyhinde Avrupa basınında haberlerin yapılması ise işleri iyice çığırından çıkarmıştır.³⁹⁵

Halil Bey’le ilgili tahkikatın devam ettiği 1891 yılına girildiğinde valinin hem lehine hem de aleyhine olan görüşleri ihtiva eden birçok telgraf hükümete gönderilmişti. Konu, o dönemde Anadolu Islahatı ile ilgilenen Şakir Paşa’ya da iletilmiş ve Şakir Paşa Van’daki gruplaşmanın bertaraf edilip olayların önünün alınması için valinin değiştirilmesi yönünde görüş bildirmişti. Dördüncü Ordu-yu Hümayûn müşiri de bu işin dikkatlice tetkik edilip asıl suçluların tespitiyle çözülebileceğini hükümete iletmıştır. Van’daki gruplaşmadan yararlanmaya çalışan Halil Bey ise belediye reisliğini ellerinde bulunduran Dilaverzadeler’e belediye reisi aracılığıyla kendi lehinde bir mazbata hazırlatarak bunu muhafaza etmiştir. Dilaverzadeler’in bundan şüphelenmesi üzerine üç buçuk yıldan beri araları açık olan Timuroğulları’ndan bir grup, Dilaverzadelerle görüşmek istemiştir. Fakat Vali, Timuroğulları’na fırsat tanımayarak iki grubun birbirine karşıt kalmasını devam ettirmeye gayret etmiştir. Timuroğulları ise kendilerini 500 yıldır devletin Van’daki yılmaz bekçileri olarak görmekteydi. Bu yüzden valinin kendilerine hor davranmasını herkese açık olması gereken adalet kapısının suratlarına kapatılmasıyla eş değer görmüşlerdi. Dilekçelerinde Van’ın yönetiminin bir parçası olduklarını belirten Timuroğulları adeta diplomatik bir dil kullanarak hükümeti ikna etmeye çabalamışlardır. Nitekim ulemadan, ileri gelen birkaç aile ve Kadiriye ile Nakşibendi tarikatları şeyhlerinden bir kısmı da Timuroğullarını desteklemiştir. Bunlar Natanyan Karabet gibi bir suçlunun İstinaf Mahkemesi’ne aza seçilmesinin son derece yanlış olduğunu belirtmiştir. Bu grup valiyi desteklemek maksadıyla çekilen telgraflarda bulunan ve “zadelik”³⁹⁶ unvanıyla isimleri geçen kişilerin büyük

³⁹⁵ BOA.Y.PRK.AZJ. 16/50, 25 C 1307 (16 Şubat 1890).

³⁹⁶ Ermeni-Müslüman geriliminin arttığı 1880’ler ve sonrasında tarafların birbirlerine dair hükümete verdikleri malumatlarda önceki dönemlerde hiç ismine rastlanmayan “zade” unvanı ile kayıtlarda geçen birçok ailenin türediği görülmektedir. Halil Bey döneminde Avrupa basınında çıkan Ermeni mağduriyeti merkezli haberlerden

çoğunluğunun bakkal, kunduracı ve hatta çocuklardan oluştuğunu ifade ederek valiye yapılan desteği gölgelemeye çalışmıştır. Valiyi destekleyenler ise tam aksini iddia ederek Timuroğullarının birkaç Ermeni ile birleşerek kaybettikleri şehir yönetimini usulsüzlüklerle ele geçirmekle itham etmiştir. Kaza ve köylerden birçok muhtar, imam, papaz, ulema ve müdürlerin imzasıyla gönderilen telgraflarda ise valiye olan şükranlar bildirilmiştir. Valiyi destekleyen kişiler arasında Han Mahmudzadeler³⁹⁷ bile vardı. Tüm tarafların görüşleri alındıktan sonra teftiş heyeti, olayların karmaşıklığı ve idarenin selameti için valinin azlini uygun görmüştü.³⁹⁸

Timuroğulları'nın yoğun şikâyet yağmuru ve Van kumandanı³⁹⁹ ile müfettişlerin dile getirdiği gerekli tedbirden dolayı valinin azledilmesi meselesi, hükümet tarafından bir nihayete erdirilmiştir. Timuroğulları'nın en büyük dayanağı valinin bir kısım Ermenilerle iş birliği yapmasıydı. Bu hususu tüm dilekçelerinde dile getiren Timuroğulları, bunu asayişin ve refahın bozulmasıyla eşdeğer görmüşlerdir. Kendilerinin başka yere göç etme beyanında bulunmaları ise hükümetin göz ardı edemeyeceği bir husustu.⁴⁰⁰ Fakat bütün bunların da

sonra Van'ın ileri gelen Müslüman ailelerinin olayların olmadığına dair beyanatını içeren bir telgrafta daha önce ismi geçen Camışçızade, Dilaverzade, Topçuzade gibi ailelerden ayrıca Bayramzade, Paşazade, Dervişzade, Abdullahzade, Şahizade, Kerimzade, Tahirzade ve daha birçok ailenin ismi geçmiştir: BOA.İ.DH. 1295/102401, 3 Ca 1307 (25 Ocak 1890). Bu durumun tüm gruplarca kullanılan ve hem hükümeti hem de sefaretler nezdinde Avrupa kamuoyunu etkilemenin bir parçası olduğu düşünülmektedir. Zira sıklıkla geçen aileler dışındakilere benzer bir iki husus dışında belgelerde ve muhtelif kaynaklarda değinildiğine rastlanılmamıştır.

³⁹⁷ Han Mahmud, Tanzimat'ın uygulanmasına karşı çıkmış yurtluk-ocaklık sahibi beylerdendir. Ayrıntılı bilgi için bknz. Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", s. 151-152.

³⁹⁸ BOA.Y.MTV. 49/16, 4 Ş 1308 (15 Mart 1891). Timuroğulları'nın kullandığı ibare: "Valimiz Halil Bey'in buraya tayininden beri mahvımızı müteakip bilen bir takım bedhahanın iğfalatıyla hanedan-ı celil-i el-şan-ı hilafetpenahiye beş yüz senelik ubudetle münfehim bulunan familya-i çakeranemizde haysiyet ve namusunu karşı enva'i hakaretle izale etmesine mebnî vukubulan istidamız..."

³⁹⁹ BOA.Y.PRK.BŞK. 20/70, 27 B 1308 (8 Mart 1891). Van valisiyle ilgili şikâyetlere dair Van Kumandanı Hamdi Paşa'nın görüşleri.

⁴⁰⁰ BOA. Y.A.HUS. 245/77, 19 Ş 1308 (30 Mart 1891). Timurtaşzadelerden (Timuroğulları) Hasan, Hurşit, Galip ve Tevfik'in valinin azlini talep eden istidalarına dair.

ötesinde Sultan II. Abdülhamid'in asla taviz vermeyeceği bir mesele olan Hamidiyeleşme sürecine valinin karşı olduğuna dair yapılan şikâyet muhtemeldir ki nihai noktayı belirleyen hususlardan olmuştur.⁴⁰¹ Zira 1891 yılının son ayında yapılan bu şikâyet de değerlendirildikten sonra 1892'nin ocak ayında Halil Bey azledilerek yerine Bahri Paşa atanmıştır.⁴⁰²

Timurzadelerin yoğun diplomasi trafiğinin suçlananı olarak Halil Bey azledilmişse de valiler nezdinde merkezileşmeyi arttırma çabasında olan devletin gücünü daha tesirli bir şekilde hissettirdiği ve Timurzadelerin eski ihtişamlarını kaybettikleri de muhakkaktır. İktidar mücadalesinin hızla devam ettiği dönemlerde Van'a gitmiş olan Lynch, Van'ın Timuroğlu, Topçuoğlu ve Camışoğlu ailelerinin bir tür oligarşik sisteminde⁴⁰³ yönetildiğini fakat

⁴⁰¹ BOA.Y.A.HUS. 254/26, 9 Ca 1309 (11 Aralık 1891). Van valisi Halil Bey'e dair askeri memurların şikâyetine dair telgraftır. Telgrafta Van Redif Alayı Kumandanı Salih, 29. Alay Birinci Taburu Binbaşısı Tahir, 29. Alay İkinci Taburu Binbaşısı İbrahim, Van Redif Kumandanı Mirliya Mehmed Mir, Van, Hakkâri ve Bayezid tarafları Kumandanı Mirliya Ahmed Hamdi, Van Hastanesi Askeri Tabip Vekili Bekir, 29. Alay Üçüncü Tabur Binbaşısı Hilmi, 29. Alay Dördüncü Tabur Binbaşısı İsmail, 30. Alay Birinci Tabur Binbaşısı Emin, Van Redif Taburu Binbaşısı Bekir, 29 Alay Mirlalay Ömer, Van Rüşdiye-i Askeriye Müdürü Hıfzı Efendilerin imzası vardır. “Halat-ı maruzeye ba-husus teşkili amal-ı mülûkaneden olan Hamidiye Süvari alaylarının teşkilinin de fevkalade aleyhinde bulunarak bu babda mahiyeti malum buyurulan Karabet bin Daniel vasıtasıyla Ermenileri tahrik ve teşvik ile mahzurları tertibine kadar cesaret eylemesine nazaran bir asker kulları hakkında bu dereceye kadar zalim ve taa'diyalı cüretlerinden müşarûniyleh Halil Bey Efendi ileride her birerlerinin hakkında dahi enva'i iftiralara cüret edeceğine şüphemiz olmadığından...”

⁴⁰² BOA. DH.MKT. 1907/88, 3 C 1309 (4 Ocak 1892). Bu dönemde Van merkez naibi olan ve ismi Halil Bey meselesinde zikredilen Kazım Efendi'nin yerine de Mehmet Celallettin Efendi naip olarak atanmıştır. Bkz. Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye Def'a 42-45, H. 1306-1309 (1889-1892).

⁴⁰³ Lynch bu oligarşik sistemi Ortaçağ İtalya'sındaki Guelfolar ve Ghibellinolar'ın İtalyan şehirleri üzerindeki hakimiyet mücadelesine benzetmiştir. Bu dönemde Ghibellinolar imparatorluk ve Guelfolar ise Papa yanlısıydı. Dolayısıyla ilki otoriteden yana iken ikincisi özgürlük ve özerkliği savunmuştur. Ayrıca ilki İtalya'nın önderliğinde evrensel bir imparatorluk arzularken ikincisi bireysel ulusal çıkarlarını korumayı yeğlemekteydi. Lynch'in bu iki grupta eşleştirdiği Van ailelerini tam olarak bu tanımlamalar içine çekmek oldukça zordur. Çünkü aileler yöneticileri etkilese de merkezi hükümet bunların diledikleri gibi yaşamalarına sürekli göz yummamıştır. Belki de otoriteden yana olan ve Ermenilerin Ermenistan kurma fikrine karşı mücadele ettikleri iddiasında olan Timuroğullarını merkezi devlete yakın grup olarak nitelendirebiliriz fakat buna muhalif sistematik bir grubun varlığından söz etmek neredeyse imkansızdır. Guelfolar ve Ghibellinolar'a dair ayrıntılı

hükümetin bu gücü kestiğini ve bu ailelerin kısmen sözünün geçtiğini belirtmektedir.⁴⁰⁴ Nitekim 1896'da Van'ı teftiş amaçlı ziyaret eden Sadettin Paşa Van'da neredeyse hiç zengin olmadığını ve Timurzade, Camışzade, Hasan Paşa ve Aruş Ağa adında dört tanınmış aile olduğundan bahseder. Fakat paşa, bunlardan Timurzadelerin neredeyse hiçbir şeylerinin kalmadığını ve devlet hizmetinde 700-800 kuruş maaşla çalışarak hayatlarını idame ettiklerini aktarmaktadır.⁴⁰⁵ Sadettin Paşa'nın tasvir ettiği izlenimlerin 1895'te patlak veren Ermeni-Müslüman çatışmasının hemen sonrasına denk gelmesi var olan zenginliğin erimesinin sebeplerini açıklayan bir husus olarak da görülebilir. Fakat geline nokta itibarıyla merkezi hükümetin yerel unsurların iktidar mücadelesinden yararlanarak gücüne güç kattığı da muhakkaktır.

1892'de Halil Bey'den sonra Bahri Paşa Van'a atanmıştır. Bahri Paşa, önceliği asayişin sağlanmasına vermiş ve bu gayretleri sonucunda da Ermeni ve Müslüman ahaliden birçok "zade" ve ulemanın beğenisini almıştır.⁴⁰⁶ Fakat yeni vali ile uzlaşamadığı anlaşılan Ermeniler, Bahri Paşa'ya suikast düzenlemiştir. Hükümet konağından evine gitmekte olan valiye, Van köylülerinden 28 yaşındaki Kigork isimli bir Ermeni hücum etmiş fakat başarılı olamayıp tutuklanmıştır. Kigork'un ifadesine göre bu suikast Natanyan Karabet'in emriyle para karşılığında yapılmıştı.⁴⁰⁷ Kigork'un ifadesi üzerine Orak köyü keşişi ve kardeşi de yakalanarak adliyeye sevk edilmiştir. Kigork, silah almak üzere İran'daki Dirik manastırına gittiğini ve burada komitecilerle görüşüğünü de ifadesine eklemiştir.⁴⁰⁸ Zanlıların evinde

bilgi için bkz. Oscar Browning, *Guelphs & Ghibellines: A Short History of Mediaeval Italy from 1250-1409*, Methuen Co. Publishing, 1892, s. 13-14.

⁴⁰⁴ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, Volume II, Longsman, Green And Co, London&Newyork 1901, s. 83-84.

⁴⁰⁵ *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)*, Hazırlayan: Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 75.

⁴⁰⁶ BOA.Y.PRK.AZJ. 24/12, 22 Ş 1309 (22 Mart 1892).

⁴⁰⁷ BOA.BEO. 114/8483, 7 Ca 1310 (27 Kasım 1892).

⁴⁰⁸ BOA.Y.A.HUS. 267/30, 7 Ca 1310 (27 Kasım 1892).

yapılan aramalarda birtakım evraklar ele geçirilmiş ve suikast işinde Van Müslümanlarından Murtazaoğlu Ali Efendi ve İstanbul Adliye Veznedarı Hüseyin Efendi'nin parmaklarının da olduğu anlaşılmıştır. Zira, Veznedar Hüseyin Efendi ile vali daha önce bir husumetten dolayı şikayet mevzusu olmuşlardı.⁴⁰⁹

Bahri Paşa valiliği esnasında Van'daki husumetli aileleri barıştırmış ve asayişin sağlanmasına önem vermişti. Fakat valinin uğraşları tek başına bir anlam ifade etmemekteydi. Zira etrafındaki kişiler devlet yönetiminden anlayıp bunu avantaja çevirebilecek kişiler değildi. Bu ise önceki dönemlerde de olduğu gibi valilerin mülki sınırları dâhilinde elini zayıflatan başlıca hususlardan birini teşkil etmekteydi. Örneğin; eski Vali Halil Bey zamanında “sesleri pek çıkmayan” Telgraf Başmüdürü Tahsin Efendi ve Redif Miralayı Ömer Bey, Bahri Paşa'yı etkileri altına almaya çalışmıştır. Bahri Paşa ise Ermeni Natanyan Karabet ve onun grubu ile uğraşarak onların cezaya çarptırılması için çabalamıştır. Zira Natanyan Karabet'in adamları aşiretleri tahrik etmek için iki Kürt adamı öldürmüş ve bazı Ermenileri de devlete yardım etmekle itham edip bunlara tehditler savurmuşlardır.⁴¹⁰ Ermeni milliyetçi gruplarının valilere suikast düzenlemeye varan şekilde muhalif bir tutum içine girmeleri Bahri Paşayı üst düzey güvenlik önlemleri almaya sevk etmiştir. Müslüman-Ermeni gerginliğinin giderek arttığı bu döneme dair görüş bildiren Van Serkomiseri Kazım Bey “bir iç savaşa doğru gidildiğine” dikkat çekerek adeta 1895 Van olaylarını öngörmüştü.⁴¹¹

Bahri Paşa, görevi süresince hudut boylarındaki asayiş meseleleriyle yakından ilgilenmiştir. Hatta, Osmanlı ve İran devletleri tarafından göstermiş olduğu hizmetlerden dolayı taltif edilmiştir.⁴¹² Bahri Paşa'nın yerine Van olaylarının başlamış olduğu 1895 yılının haziran ayından hemen sonra Prizrin mutasarrıfı Nazım Paşa atanmıştır. Nazım Paşa 1854

⁴⁰⁹ BOA.Y.A.HUS. 271/97, 27 Ş 1310 (16 Mart 1893).

⁴¹⁰ BOA.Y.PRK.DH. 5/44-1, 2 M 1310 (27 Temmuz 1892).

⁴¹¹ BOA.Y.PRK.DH. 5/44-2, 2 M 1310 (27 Temmuz 1892).

⁴¹² BOA.BEO. 442/33107, 21 M 1312 (25 Temmuz 1894).

yılında devlet memurluğuna orduda başlamış ve yedi sene boyunca da İran maslahatgüzarlığı yapmıştı. Üstelik 1874-1886 yılları arasında İran hududu ile Van ve Hakkâri civarında sınır ve güvenlik meseleleriyle ilgili çeşitli komisyonlarda görev almıştı. Bu yüzden Nazım Paşa'yı Van için gerekli kılan özelliklerinden biri aşiretlere vakıf olmasıydı. Nazım Paşa, Farsça ve Fransızca bilmekte⁴¹³ ve Sultan II. Abdülhamid'in yetiştirmiş olduğu donanımlı valiler arasında zikredilmekteydi.⁴¹⁴ Nazım Paşa'nın devraldığı Van, 1895 olaylarının yıkıcı etkisi altında talan edilmiş bir kent halindeydi adeta. Bu dönemin en başlıca sorunu vilayetin içinde bulunduğu ekonomik buhrandı. Memurlar aylarca maaşlarını alamadığı gibi vergi ve gelirler toplanamıyor ve bütçe sürekli açık veriyordu. Müslüman-Ermeni çatışmasından dolayı Van'a haddinden fazla asker sevk edilmesi ayrıca bir kontrol ve masraf problemine sebep olmuştu. Birçok problemle yüzyüze kalan Nazım Paşa, Van valiliğinde çok uzun süre kalamamıştır. Paşa giderayak sınırın kontrolsüzlüğünün birçok olaya sebep olduğunun farkında olarak sınır güvenliği olmadan devletin idare konusunda başarılı olamayacağını hükümete bildirmekle yetinmişti.⁴¹⁵

Nazım Paşa'dan sonra Van valiliğine Şemseddin Paşa getirilmiş⁴¹⁶ ve yaklaşık bir yıllık memuriyetinden sonra o da istifa etmiştir. Şemseddin Paşa'dan sonra Van'a İzmit mutasarrıfı Kazım, Karesi mutasarrıfı Ömer Ali Bey ya da Zor mutasarrıfı Mustafa Rıfkı'nın atanması yönünde Meclis-i Vala'ya görüş bildirilmişse de⁴¹⁷ bir süre Van kumandanı Ferik Şemsi Paşa vekâleten Van valiliğine getirilmiştir.⁴¹⁸ 1898'de ise Musul eski valisi Tahir Paşa

⁴¹³ BOA.Y.A.RES. 76/11, 25 M 1313 (18 Temmuz 1895).

⁴¹⁴ BOA.Y.PRK.BŞK. 46/82,21 M 1314 (2 Temmuz 1896).

⁴¹⁵ BOA.Y.EE. 131/42, 23 L 1313 (7 Nisan 1896).

⁴¹⁶ BOA.BEO. 800/59964, 15 M 1314 (26 Haziran 1896).

⁴¹⁷ BOA.MV. 93/44, 24 R 1314 (22 Eylül 1897).

⁴¹⁸ BOA.BEO. 948/71090, 7 Z 1314 (9 Mayıs 1897).

Van valisi olarak atanmıştır.⁴¹⁹ Tahir Paşa döneminde de yukarıda açıklanan ekonomik ve toplumsal sorunlar devam etmiştir.

Van ve çevresinde valiler başta olmak üzere yöneticilerin sık sık değişmesini tetikleyen hususlardan biri, yukarıda da ifade edildiği üzere halk ile ortak paydada buluşamamanın yanı sıra yöneticilerin Şark hizmeti korkusundan da ileri gelmiştir. Vilayetler İstanbul'dan uzaklaştıkça valiler görev alma hususunda çekinceli davranmış ve hatta görev yerlerine gitmeyenler bile olmuştur. Valilerin gerekçelerinden biri kendilerine tahsis edilen yerlerde geçimsiz kabilelerin sebep olduğu asayiş problemleridir. Bir diğer husus ise hava koşullarıdır. Örneğin; Erzurum, Bitlis ve Sivas valileri iklim koşullarından dolayı rahatsızlıklarını ve şehre uyum sorunlarını dile getirerek görev yeri değişikliği talebinde bulunmuşlardır.⁴²⁰ Nitekim Van mutasarrıfı Ahmet Ziya da Van'ın havasının ve suyunun kendisine yaramadığını iddia ederek görev yerinin değiştirilmesini talep etmiştir.⁴²¹ Yine Van valisi Hasan Paşa da iklim koşullarından hastalanarak İstanbul'a sevkini isteyenlerdendi.⁴²²

XIX. yüzyılda Osmanlı yönetiminin *mevki-i nazikesi*⁴²³ arasında zikredilen Van'ın muktedir yöneticilerden mahrum kalması ya da muktedir olanlarının ise kısa süreli görev yapmaları buradaki yönetimi zorlaştırmış ve her yönetici bir öncekinden devraldığı sorunlara nihai çözümler bulamadığı gibi kendinden sonrakilere de biraz daha fazla yük bırakmıştır. Özellikle II. Abdülhamid döneminde valiler ve Ermeni milliyetçi grupları arasında yoğun bir mücadele yaşanması valilere suikastlere varan eylemlerin yapılmasına sebep olmuştur. İster

⁴¹⁹ BOA.BEO. 1085/81329, 9 L 1315 (3 Mart 1898).

⁴²⁰ Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet idaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, s. 56-57.

⁴²¹ BOA.A.MKT.MHM. 304/81, 27 Z 1272 (3 Haziran 1864).

⁴²² BOA.İ.DH. 889/70752, 29 Ş 1300 (5 Temmuz 1883).

⁴²³ Bu tabir, hudut bölgesi olmasının yanı sıra demografik yapısı itibariyle çeşitlilik arz eden ve bundan dolayı dini ve etnik gruplar arasında rekabetin olduğu Van gibi yerler için kullanılmıştır. Bknz. BOA.A.MKT.NZD. 340/18, 8 B 1277 (20 Ocak 1861).

Ermeni ister Müslüman olsun yerel muhalifeti oluşturan gruplar valilerin idaresini zorlaştırmada büyük bir rol oynamıştır. Bu zorluk daha çok II. Abdülhamid devriyle özdeşleşmiştir. Sözelimi Tanzimat yöneticileri aşiretlerin iskan ve kontrolü, vergilerin toplanması, askerlik, imar gibi her türlü mali, idari ve mülki işlerle ilgilenirken II. Abdülhamid devri yöneticileri bunların yanı sıra ideolojik çatışmaları önlemek gibi üstesinden zor gelinebilecek bir yükün de altına girmişlerdir.

III. BÖLÜM

DEMOGRAFİK YAPI

3.1. Van Nüfusunu İhtiva Eden Kaynaklar: İstatistiklere Dair Sınırlılıklar

Osmanlı Devleti'ndeki nüfus sayımlarına dair bütünsel bir istatistiğin olmamasından dolayı elde edilen verilerden hareketle net sonuçlara varmamız çoğu zaman mümkün olmadığından daha çok yaklaşık rakamları elde edebilmekteyiz. Osmanlı arşivlerinde Van'ın XIX. yüzyılına ait tespit edilebilen en eski ve düzenli kayıtları, 1836 yılına aittir. 1836'da Van'da yapılan bu nüfus sayımına ait 9 adet defter mevcuttur. Van'ın merkez kazası dışındaki bağlı kazaları ve buralara ait mahalle ve köyleri içeren bu defterler sadece erkek nüfusunu içermektedir. Bu defterlerden hareketle Van'ın o yıllardaki idari taksimatı, mahalle, köy sayısı ve nüfusun nicel ve nitel verilerini elde etmek mümkündür. Fakat bu defterlerin bir kısmı eksik olduğundan Van'ın nüfus verileri yaklaşık olarak elde edilebilmektedir. Buna rağmen bu defterler sonraki dönemlerdeki kayıtlarla karşılaştırıldığında bazı birimlerin nüfus artış hızının tespit edilmesi açısından kıymetlidir. Buradan hareketle iddia edildiği üzere Van'a ait XIX. yüzyıldaki en erken nüfus kayıtlarına 1870'li yıllardaki kaynaklardan⁴²⁴ değil bu defterlerden ulaşma imkânına sahibi olduğumuzu belirtmekte fayda vardır.

1836'daki defterlerden ayrıca 1840'lı yıllara ait ölüm, doğum ve yer değiştirmeye dayalı fakat sürekliliği olmayan birkaç ceride defterinin dışında çeşitli rapor, layiha ve sayımlarda sadece en büyük idari birimleri oluşturan sancak, kaza ve kısmen de nahiyelelerin nüfusunun bulunduğu kayıtlar mevcuttur. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında ise salnameler ve

⁴²⁴ Mehmet Zeydin Yıldız, "XIX. Yüzyılda Van'n Demografyası", *Van Kent Araştırmaları*, Hazırlayan: Suvat Parin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 115; Sarkis Y. Karayan, "Van Vilayetinin Demografisi 1844-1914", *Tarihi Kentler ve Ermeniler*, Editör: Richard G. Hovannisian, Çeviren: Sema Baraç, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 227.

çeşitli raporlar vasıtasıyla Van'ın tahmini nüfus verilerini elde edebilmekteyiz. Van'a ait günümüze ulaşabilen bir adet salname olması, bu kaynakların eksikliğini Erzurum vilayet salnameleri ve devlet salnameleri aracılığıyla giderilmesini gerektirmiştir.

1871 yılında çıkarılan vilayet nizamnamesi ile yeni bir idari birim olarak nahiyeler kurulmuş ve vilayetlerdeki bu birimlerin defterleri ilgili nezaretlere gönderilmiştir. Bu maksatla 1878'de Van'a ait olup köylerin, nahiyelerin, kazaların, sancakların bağlı olduğu üst yönetim birimleriyle olan uzaklığı, hane sayısı, kadın ve erkek nüfusunu ihtiva eden defterler de bir diğer detaylı kaynağı oluşturmaktadır. Bu defterler özellikle köyleri de içerdiği için önceki dönemlerle mukayese yapılması açısından önem arz etmektedir. Yüzyılın son çeyreğinde yine resmi nüfus sayımları olan 1881/1882 ile 1893 verileri de burada zikredilmelidir.

Van'ın nüfusuna dair diğer başlıca kaynakları seyahatnameler, konsolos ve misyoner raporları oluşturmaktadır. Gezdikleri yerlere dair son derece detaylı bir gözlem gücüne sahip olan bu kişiler çeşitli kaynaklara dayanarak nüfus verileri elde etmişlerdir. Bu noktada Karpat'ın seyyahların birtakım amaçlara hizmet etme ihtimallerinden dolayı temkinli davranılması gereken kişiler olduğu görüşünü zikretmek de gerekir.⁴²⁵ Kapitalizmin Osmanlı topraklarında kurumsallaşmaya çalıştığı bu dönemde gayrimüslim unsurlar üzerinden kendine yönetim alanı oluşturmaya çalışan misyonerler ve Batılı devletlerin Osmanlı hakkında fikir sahibi olmasını sağlayan seyyahların elde ettikleri verileri kesin bir şekilde kabul etmek elbette doğru olmayacaktır. Kaldı ki şüpheli bakış açısı sadece Batılı ilgililer için değil Osmanlı'nın resmi sayımları için de geçerlidir. Devletin toprakları üzerinde hâkimiyetinin mutlak olmadığı böylesi bir dönemde oluşturulan resmi ya da gayri resmi kaynaklar tahmini bir nüfus verisi oluşturmaktan öteye gidemez. Fakat özellikle konsolosların ve misyonerlerin kendi ülkelerine istihbarat amaçlı bilgi vermelerinden dolayı en net verileri elde etmeye

⁴²⁵ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu: 1830-1914*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.28-40.

çalıştıklarını da belirtmek gerekir. Böylece nüfus kaynaklarını kesinliği olmayan fakat oransal olarak bize nüfusun niteliği ve niceliği hakkında bilgi veren vesikalar şeklinde nitelendirmek mümkündür.

3.2. Van'da Nüfus Sayımının Yapılmasında Uygulanan Yöntemler

Osmanlı topraklarında nüfus sayımlarının yapılış aşamasında birçok problemle karşılaşmıştır. Ekonomik, askeri ve toplumsal rolü belirlemesi itibariyle hükümet tarafından son derece önemsenen sayımlar halkta çeşitli tedirginliklere sebep olmuştur. Bu yüzden de sayımlar, bölgelere ve dönemine göre birtakım sınırlılıklar barındırmaktadır. Osmanlı nüfus sayımlarının en belirgin sınırlılıklarından biri XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar kadın sayımını ihtiva etmemesidir. Nitekim kadınların sayıma tabi tutulduğu kayıtlarda erkeklere göre sürekli daha az oldukları da görülmektedir.⁴²⁶ Kadınların sayıma tabi tutulması ise kolay olmamıştır. Van vilayetinin hemen yanı başındaki Musul'da kadınların sayıma tabi tutulmak istenmesi başta meclis azaları ve müftü olmak üzere birçok ileri gelenin halkı kızdırtması sonucunda isyana varan tepkilerin doğmasına kadar varmıştır.⁴²⁷

Kadınların uzun müddet sayım dışında tutulması ise vergi ve askerlik mükellefiyeti ile yakından ilgilidir. Bu mükellefiyetlik aynı zamanda erkek nüfusunun çoğu yerde eksik tespit edilmesine de sebep olmuştur. Müslüman topluluklar askerlik hizmetinden Gayrimüslimler ise vergi yükümlülüğünden kaçınmak için gerçek sayılarını vermekten imtina etmişlerdir. Devlet her ne kadar çeşitli yollarla bunu telafi etmeye çalışsa da elde edilen verilerden başarılı olamadığını anlamaktayız. Fakat devlet için daha zor olanı neredeyse yılın tüm zamanlarında hareket halinde olan aşiretlerdir. Van gibi dağlık ve ulaşımı zor olan bölgelerde yüzyıllara dayanan geleneksel aşiret hayatı ve bu hayatın kazandırmış olduğu dünya görüşü devlet ve aşiretler arasında askerlik ve vergi temelli bir gerilim hattına sebebiyet vermiştir. Sınır

⁴²⁶ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 89.

⁴²⁷ BOA.Y.A.HUS 263/85, 11 M 1310 (5 Ağustos 1892).

bölgesinde yaşayan aşiretler buraları diledikleri gibi kullanmaktan çekinmeyip kendilerine zarar verildiğini düşündükleri her türlü durumda sınırı ihlal etmekteydiler. Hududu bu şekilde avantaja dönüştüren aşiretlerin nüfus tespiti çoğu zaman imkânsız hale geldiği gibi bu aşiretlerin doğal yaşamlarından kaynaklı sebep oldukları asayiş problemlerinden dolayı yerleşik ahalinin yerini yurdunu terk etmesi de meskûn mahallerin boşalmasına sebep olmaktaydı. Dolayısıyla zorunlu göç olgusunu oluşturan bu durum demografik yapıyı dönüştürücü bir etkiye sahipti. Başka bir deyişle aşiretler örneğindeki gibi çeşitli siyasal, askeri ve ekonomik dinamikler nüfusu hareketli bir yapı haline getirmiştir. Şüphesiz Karpat'ın da ifade ettiği üzere bu hareketlilik Ortadoğu'nun XIX. yüzyıldaki siyasal, ekonomik ve toplumsal yapısını belirleyen en başat unsurlardan biriydi.⁴²⁸

Devletin yaptığı nüfus sayımları her yerde aynı anda ve istenilen şekilde yapılamamıştır. Örneğin; 1846 yılında Erzurum eyaletinde nüfus sayımı bir süre yapılamamıştır. Vilayet ile sadaret arasındaki yazışmadan anlaşıldığı üzere Van ve Bayezid sancakları hariç diğer yerlerde sayımın yapılması için müsaade istenmiştir. Van ve Bayezid tarafında sayımın ertelenmesinin sebebi ise buradaki asayişsizlik ve ahalinin büyük çoğunluğunun Ekrad ve aşiretlerden oluşması olarak gösterilmiştir. Bir yandan da İran ile mevcut sınır problemlerinin çözülmesi beklenmekteydi.⁴²⁹ Bu dönem aynı zamanda Tanzimat'ın uygulanmasına karşı çıkılan Van isyanı süreciyle de iç içedir.

Tanzimat'ın Van'da uygulandığı dönemde yerel hükümet yetkilileri nüfusla ilgili çalışmaları yakından takip etmiştir. Bu maksatla dönemin eyalet valisi buraya bağlı birimlerdeki nüfus defterleriyle nüfus memurlarının maaşlarının düzenlenmesine çalışmıştır.⁴³⁰ Fakat Van gibi sınır bölgesi ve aşiret nüfusunu içeren yerlerde tüm önlemlere ve düzenlemelere rağmen yukarıda da açıklanan sebeplerden dolayı nüfus verileri bir türlü

⁴²⁸ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 25.

⁴²⁹ BOA. A.MKT, 53/96, 14 Za 1262 (3 Kasım 1846).

⁴³⁰ BOA. C.DH, 31/1543, 29 Z 1264 (26 Kasım 1848).

istenilen düzeyde kayıt altına alınamamıştır. Nitekim, XIX. yüzyılda Kürtlerin Rusya, İran ve Türkiye'deki siyasi, demografik ve ekonomik hayatlarını incelemek üzere görevlendirilen Rus yüzbaşısı Averyanov, Osmanlı'daki Kürt nüfusunun düzenli bir toplamının verilmesinin imkansız olduğunu bildirip buna dair en iyi istatistikleri Rusların oluşturduğunu aktarmaktadır.⁴³¹ Dolayısıyla coğrafyanın ve etnik grupların yaşam tarzları, devlet nizamlarının işlerliğinde kendini hissettirerek bu nizamın yerleşmesine birer engel teşkil etmiştir.

1874'te Osmanlı yönetimi yeni bir nüfus sayım kararı almış fakat bu karar hemen hayata geçirilememiştir. 1881'de Avrupa ve Amerika'daki kayıt usulleri de incelenerek sistemli bir nüfus sayımı kararı yeniden alınmış ve bu sayım 1886'ya kadar sürmüştür.⁴³² Bu sayım için çeşitli kurallar belirlenmiş ve vilayetlerden bu kurallara uyulması istenmişse de 1884 yılına kadar Van vilayetinden bu çalışmaya yönelik bir bilgilendirmenin Dâhiliye Nezareti'ne ulaştırılmadığı görülmektedir.⁴³³ Bu yıllarda Van ve Erzurum vilayetlerinde aşiretlere tapu senetleri verilerek bunların ziraata teşvik edilmesi kararlaştırılmış ve böylece aşiretlerin İran tarafına gitmesinin önü alınmak istenmiştir. Aşiretlerin kontrolü sadece bu grupların yönetimi açısından değil yerleşik ahalinin de yerinde sabit durması ve ticaret ile sanayinin gelişip ekonomik kalkınmanın sağlanması için de mühimdi. Yöneticiler ancak bu şekilde düzenli bir nüfus tespitinin yapılabileceğini düşünmekteydi.⁴³⁴ Fakat bu süreç sistematik bir şekilde ilerlememiş ve yöneticilerin iktidar gücüne paralel bir şekilde dalgalı bir seyir izlemiştir. 1886 yılına gelindiğinde Van vilayetinin de dâhil olduğu birçok yerde ordu birliklerine gönderilmek üzere düzenlenmiş olan ve erkeklerin isimlerini içeren istatistik

⁴³¹ Averyanov, P. İ., *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, Çeviren: İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s. 130-131.

⁴³² Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 96-99.

⁴³³ BOA. DH.MKT, 1343/78, 8 R 1301, (7 Ocak 1884). Nüfus sayımının usulüne göre yürütülmesi hususunda belirlenen prensiplere dair herhangi bir cevabın alınamadığına dair.

⁴³⁴ BOA. ŞD. 294/2, 12 S 1300 (23 Aralık 1882).

cetvellerinin ancak tamamlandığı anlaşılmaktadır.⁴³⁵ Bir yandan da buralarda sayımı yapıp kaydı düzenlenen yerlerin dönemin gazetelerinde neşredilmesine dikkat edilerek yöneticilerin ve ahalinin bu süreci örnek alması sağlanmaya çalışılmıştır.⁴³⁶

1880'lerde demografik yapıyı dönüştüren unsurlardan biri de göç hareketleriydi. Bu dönemde İran ile Osmanlı Devleti arasında göçler çift yönlü gelişmekteydi.⁴³⁷ Özellikle hudut üzerinde olan bu yerlerin bir kısmında yaşanan hadiseler ve hareketlilikten dolayı neredeyse hiç sayım yapılamamıştır. Bu da buralara asker sevkiyatı ve dolayısıyla mali harcamaları arttırmıştır.⁴³⁸

Dini grupların dağılımı itibariyle nüfus istatistiklerinin hayli değerli olduğu 1880'lerde Müslüman nüfusun Van dışına, hele de İran tarafına, gitmesini uygun bulmayan hükümet, aşiretlerin sayımlara karşı verilen tepkilerini dikkate almak zorunda kalmıştır. Örneğin; nüfus sayımının yapıldığı haberini alan ve İran tarafında akrabaları bulunan aşiretler yerlerini terk etme meylinde olduklarından Mahmudi kazası gibi sınır boylarındaki yerlerde bu işler bir süreliğine ertelenmişti.⁴³⁹ Şüphesiz bu grupların kendilerine göre haklı gerekçeleri vardı. Ahalinin yeterli miktarda tarım arazisine sahip olmaması ve asayişin sağlanamaması bunların İran tarafına göç etmesinin sebeplerindendi.⁴⁴⁰ Bir diğer sebep de askerlik unsuruydu. Özellikle bir kısım aşiretler kura usulünce alınması gereken asker için gerçek sayılarını vermekten imtina edip kendi belirledikleri bir miktarı hükümete sunmaktaydı. Böylece hükümet bu sayılara itibar etmek zorunda kalmıştır. Bazı aşiretler ise kimi zaman nüfus

⁴³⁵ BOA. DH.MKT, 1358/89, 3 Z 1303 (2 Eylül 1886).

⁴³⁶ BOA. DH.MKT, 1383/3, 10 Ra 1304 (7 Aralık 1886).

⁴³⁷ BOA. DH.MKT, 1371/108, 14 M 1304 (13 Ekim 1886). Van'a bağlı Mahmudi kazasından İran tarafına göç eden ve İran'dan Van'a yerleşmeye gelen ahaliye dair.

⁴³⁸ BOA. DH.MKT, 1375/105, 6 S 1304 (4 Kasım 1886). Mahmudi kazasının hiçbir tarafının sayımı yapılamamıştır.

⁴³⁹ BOA. DH.MKT. 1400/5, 22 Ca 1304 (16 Şubat 1887). Van vilayetinde nüfus sayımının yapıldığını haber alan Hakkâri aşiretlerinin sınırı geçmeye meyletmelerinden dolayı tahririn ertelenmesine dair.

⁴⁴⁰ BOA. DH.MKT, 261/14, 11 M 1312 (15 Temmuz 1894).

sayımlarının yapılmasında hükümete engel çıkarmama gibi hususlarda kolaylık sağlasa da asker vermeyeceklerini açıkça dile getirebilmekteydiler.⁴⁴¹ Böylece ahali sınır boyunda yaşamanın kendilerine sağladığı avantajı tehdit amacıyla kullanma konusunda geri durmayarak vergi ve askerliğin yüklediği sorumluluktan dolayı nüfus işlemlerini sekteye uğratmış ya da kendi belirlediği rakamları hükümete kabul ettirmiştir. ⁴⁴² Bu ise nüfus verilerinin güvenilirliğini şüpheye sokan başlıca unsurlardandır.

1890 yılına gelindiğinde Van, Bitlis, Diyarbekir, Halep ve Mamuretülaziz gibi vilayetlerin bazı mahallerinde yapılması gereken tahrir istenilen düzeyde tamamlanmamıştı. Bu hususta vilayetler defalarca uyarılmış fakat bir sonuç da alınamamıştır.⁴⁴³ Bunda yerel yöneticilerin aşiretler arasında ayırım yapıp bazılarını kayırmasının etkisi vardır. Nitekim Adamanlı aşireti ağalarının yaptığı bir şikâyetle nüfus sayımının düzenli bir şekilde yapılmadığı anlaşılmaktadır. Buna göre Adamanlı aşiretinin sayımı yapılmasına rağmen Celali, Erciş ve Van aşiretleri ile Ekrad'ın sayımının henüz yapılmadığı ve bu yüzden Adamanlı aşiretinin asker vermekle mükellef tutulmasının aşiretin yerlerini terk etmesine sebep olacağı belirtilmiştir. Aşiret ağaları ancak diğer aşiretlerin de tahririnin yapılmasıyla birlikte askerlik görevlerini yerlerine getireceklerini belirtmiştir.⁴⁴⁴ Dâhiliye Nezareti bu şikâyet üzerine Erzurum vilayetinden konunun araştırılmasını ve iddiaların doğru ise sebeplerinin tespit edilerek bu aşiretler hakkında bilgi verilmesini istemiştir.⁴⁴⁵ Vilayete tabi bazı yerlerde nüfus sayımının sekteye uğraması bir takım şahısların halkı yanlış bilgilendirmesinden de ileri gelmiştir. Bu kişiler halka askerliğe alınacak şahısların uzak yerlere gönderileceğini ve hayvan ve emlak vergilerinin bu sayımdan sonra alınacağını belirtmiştir. Ahali bu durumdan tedirgin olmuş ve bir kısmı İran tarafına göç etmeye teşebbüs

⁴⁴¹ Averyanov, P. İ., *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler...*, s. 95.

⁴⁴² BOA. DH.MKT. 1595/47, 16 C 1306 (17 Şubat 1889).

⁴⁴³ BOA. DH.MKT. 1749/92, 24 Z 1307 (11 Ağustos 1890).

⁴⁴⁴ BOA. DH.MKT. 1759/102, 25 M 1308 (10 Eylül 1890).

⁴⁴⁵ BOA. DH.MKT. 1772/93, 04 Ra 1308 (18 Ekim 1890)

etmiştir. Bundan dolayı da nüfus sayımı buralarda bir kez daha ertelenmek durumunda kalmıştır.⁴⁴⁶ Buna rağmen hükümet, aşiret ve kabilelerin yaşadığı yerlerde askerlik ihtiyacından dolayı sayımın bir an evvel yapılması hususunda vilayetlere sürekli telkinlerde bulunmuştur.⁴⁴⁷

1892’de nüfus müdürlüğünün yaptığı bir tespite göre Van’ın da içinde bulunduğu birçok vilayette yapılamayan sayımın sebeplerine dair bilgilere yer verilmiştir. Bu tespitlerde özellikle aşiretlerin geçimsiz ve sorunlu gruplardan oluştuğuna dair görüşler dile getirilmiştir. Bundan dolayı Erzurum’dan Suriye’ye ve Diyarbekir’e kadar göçebe aşiretlerden dolayı sayımın ertelendiği birçok bölge olmuştur.⁴⁴⁸ Bu yıllarda redif teşkilatı için gerekli askerlerin tespiti maksadıyla sayım yapılmayan yerlere bir kez daha odaklanılmıştır. Erzurum’a tabi Celalilerin sayımının yapılmasına rağmen Van civarında birçok yerin sayımı yine eksik kalmıştı.⁴⁴⁹ Takip eden yıllarda Van’da sayımı yapılmayan yerlerin tamamlanmasına devam edilmiştir. Sayımların bir türlü nihayete ermemesi üzerine Osmanlı yönetimi, görevlilerin suiistimallerde bulunduğu dair şüphelere kapılmıştır. Özellikle Ermeni Meselesi’nin revaçta olduğu bu yıllarda gayrimüslimlerin vefat kayıtlarını tutmakla görevli olan papazların vazifelerini usulüne göre yapmaları telkin edilmiştir. Bu yüzden herhangi bir mahalde ölenler olur ise bunun bir ilmühaberle kaza nüfus memurlarına hemen bildirilmesi gerekliliği nüfus nizamnamesine uygun bir şekilde zorunlu kılınmıştır.⁴⁵⁰

Devletin birtakım istismarların varlığına kanaat getirmesiyle birlikte daha önce Ermeni ruhani reislerinin de içinde bulunduğu sayım heyetlerinde Ermeni nüfusunun fazladan gösterildiği iddiası ile sadece Müslüman memurların yer alması gerektiği fikri dahi ortaya atılmıştır. İlaveten daha önceki nüfus sayımlarının da karşılaştırılarak Müslüman ve

⁴⁴⁶ BOA. İ.DH. 1205/94292, 12 R 1308 (25 Kasım 1890).

⁴⁴⁷ BOA. DH.MKT. 1808/26, 2 B 1308 (11 Şubat 1891).

⁴⁴⁸ BOA. Y.PRK.DH. 5/28, 30 B 1309 (29 Şubat 1892).

⁴⁴⁹ BOA. DH.MKT. 1969/113, 15 Z 1309 (11 Temmuz 1892).

⁴⁵⁰ BOA. DH.MKT, 59/24 , 22 C 1311 (31 Aralık 1893).

Gayrimüslim nüfusun oranlarının bildirilmesine yönelik çalışmalar da başlamıştır. Burada birçok aşiretin henüz konar-göçer olmasından dolayı Müslüman nüfusun istatistiklere gerçek haliyle dâhil edilememesinin eksikliği bir kez daha hissedilmiştir.⁴⁵¹ Üstelik, Ermeni patriği Nerses'in adı Ermeni nüfusunu olduğundan fazla gösteren asılsız bir nüfus cetveli hazırlayıp bunu Avrupa kamuoyuna sunarak Avrupa'nın da bu cetveli dayanak göstermesiyle anılmaktaydı.⁴⁵² Bu yüzden 1895 yılında Vilayat-ı Sitte'de ıslahat için bulunan Şakir Paşa nüfus işine de el atmıştı. Paşa tarafından gönderilen bir telgrafa göre yapılan nüfus sayımında Van ve Bitlis vilayetlerinde Gayrimüslim nüfus Müslümanlardan daha fazla çıkmıştı. Bunun üzerine Ermeni memurların bu hususta herhangi bir hile yapıp yapmadığı araştırılmak istenmiştir.⁴⁵³ Dolayısıyla Ermeni memurların her ne kadar nüfus işlemlerine dâhil edilmeleri sakıncalı görülse de bunların tahrir işinde görev almaya devam ettikleri görülmektedir. Ayrıca nüfustaki değişimin doğru bir şekilde yansıtılmaması ya da gizli tutulması yasak olduğundan bu fiili gerçekleştiren memurlara para cezası verilmiştir. Aksine, nüfusla ilgili usulsüzlükleri devlete bildirenler ise mükâfatlandırılmıştır.⁴⁵⁴ Böylece memurlar üzerinde bir kontrol mekanizması kurulmuş ve nüfus verilerine en net şekilde ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu hususun devlet tarafından gözetilen olumlu taraflarından biri de askerlik ve vergi alanında avantaj elde etmektir.

1893'te Van'a tabi sayımı eksik kalan Şatak kazasına bağlı Nurduz nahiyesinde nüfus sayımının yapılması için bütçe çıkarılmış ve gerekli memurlar görevlendirilmişse de bunun hayata geçirilmesi uzun bir zaman almıştır.⁴⁵⁵ Van vilayetinde nüfus sayımının en zorlu geçen bölgesi ise Hakkâri sancağına bağlı mıntıkalar idi. Buradaki sayım işlemleri diğer bölgelere göre uzun müddet eksik kalmış ve Şura-yı Devlet'te yapılan toplantılarda bu konu üzerinde

⁴⁵¹ BOA. İ.HUS. 23/58, 27 L 1311 (5 Mart 1894).

⁴⁵² BOA. Y.A.RES. 67/37, 16 R 1311 (27 Ekim 1893).

⁴⁵³ BOA. Y.PRK.BSK. 45/30, 27 S1313 (19 Ağustos 1895).

⁴⁵⁴ BOA. DH.MKT. 254/70, 29 Z 1311 (4 Temmuz 1894).

⁴⁵⁵ BOA. Y.A.RES. 67/37, 16 R 1311 (27 Ekim 1893).

özellikle durulmuştur. Hakkâri sancağındaki nüfus sayımına 1890 yılında Gevar, Elbak ve merkez kaza olan Çölemerik'te başlanmış fakat burada sayıma yönelik askeri ve idari tedbirlerin yeterince sağlanamamasından dolayı esaslı bir tahrir yapılamamıştır. Buradaki ahali ve göçebe aşiretlerin asayişsizlikleri ve yukarıda da değinildiği üzere ahalinin tahrik edilmesi bu işi zorlaştıran amillerdi. Hatta bu asayişsizlikten ve arazi ve mülk sahibi olunmamasından dolayı ahalinin bir kısmı üç ile sekiz saat mesafeler arasında değişen İran tarafındaki mahallere göç etmiştir. Bundan dolayı da memurlar sayım işlemini bir süre ertelemek zorunda kalmıştır. Topraksız ahaliyi Van'a bağlayan maddi bir sebep olmadığından ve sınır ihlalleri ise sıradan bir icraat olduğundan Hakkâri Mutasarrıfı Ali Rıza Bey bazı önlemlerin alınması yolunda öneriler sunmuştur. Ali Rıza Beye göre en başta hududa yeterli derecede asker yerleştirilmeliydi. Daha sonra kazadan en muktedir ileri gelenlerden birkaç kişi, müftü ve dini temsilciler ile nüfus nizamnamesine uygun şekilde seçilecek maaşlı azalarla sayımın halka iyice anlatılması ve işe köylerden başlanması gerekmektedir. Mutasarrıf, sayım işine önceki dönemde olduğu gibi Gevar, Elbak ve Çölemerik'ten başlanmasını ve buralarda bu işlem bittikçe diğer yerlere geçilmesini sözlerine ekleyerek bu hususta emeği geçen kişilerin rütbe ve nişanlarla taltif edilmelerini de önermiştir. Konu vilayette görüşülüp Dâhiliye Nezareti'ne iletilmiş ve burada mutasarrıfın önerdiği hususlar üzerinden işlem yapılması uygun görülmüştür. Sayım işinin redif teşkilatlarının düzeninde de işe yarayacağının bilinciyle her kazanın idare meclisi ve belediye azalarından birer kişi ve kaza redif yüzbaşlarından müteşekkil komisyonlar kurularak bu komisyona bir kâtip ve bir de okuryazar redif çavuşunun eşlik etmesi emredilmiştir. Tahrir işinin üç ay içinde bitirilmesi planlanarak bu müddet zarfında heyete aylık 1.875 kuruş maaş ve 50 kuruş da kırtasiye masrafının ödenmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁵⁶

⁴⁵⁶ BOA.ŞD. 1881/3, 28 S 1311 (10 Eylül 1893).

Hükümet, her ne kadar vilayet idarecilerinden sürekli sayım sonuçlarına dair malumat istese de Hakkâri gibi dağlık ve erişilmesi zor bir bölgenin hususi özellikleri kısır bir döngü halinde sayım süresinin uzatılması ya da ertelenmesini gerektirmiştir.⁴⁵⁷ Zira 1894 yılına girildiğinde sayım hala devam etmekteydi. Üstelik hedeflenen sürenin çok da üzerinde bir zaman geçmişti. Şüphesiz bazı asayiş sorunları da bu gecikmeye sebep olmuştu. Örneğin; Nesturiler güvenliği sağlamakla mesul kasabalardaki seyyar askerlere silahla saldırınca bunların kontrol edilmeleri gerekmiştir. Nesturilerin yaşadığı yerlerin dağlık olmasından dolayı güvenliğin sağlanarak Elbak, Gevar ve Şemdinan kazalarında nüfus sayımının bir an evvel yapılması seraskerlikten talep edilmişti. Sayım güvenliğinin sağlanması için de Gevar ve Başkale'deki iki tabur askerin sayım yapılacak yerlere sevk edilmesine karar verilmiştir.⁴⁵⁸ Aslında buradaki sayım işlerine de yıllar öncesinden başlanmış ve bunun için sürekli asker sevkıyatı yapılmıştı. Sert ve geçimsiz kişiler olarak nitelendirilen buradaki Nesturilerin tahmini nüfusu 5.000 haneydi ve burada güvenliğin sağlanamaması halinde dağlara çekilmeleri ya da İran tarafına firar etme durumları söz konusuydu. Bunların kontrol altına alınmaları için muktedir bir kişi komutasında iki askeri top ile birlikte üç tabur askerin sevk Van vilayetinden arz edilmiştir. Aksi takdirde sayımın başarıya ulaşması yetkililerin nazarında neredeyse imkânsızdı.⁴⁵⁹ Konu Meclis-i Mahsus-u Vükela'da değerlendirilmiş ve alınması gereken tedbirler hususunda olumlu bir karar çıkmıştır.⁴⁶⁰ Sayım için üç aylık bir zaman dilimi belirlenmiştir. Ancak bu süre içerisinde değinilen mahalli hususlardan dolayı sayım yine tamamlanamamıştır. Sayımın uzaması ise nüfus memurlarının fazla çalıştıkları dönemlerde de maaş almalarını ve daha fazla askeri tedbire başvurulmasını gerektirmiştir.⁴⁶¹ Alınan tüm tedbirlere rağmen memurların rüşvet karşılığı bazı Kürt köylerinde sayım

⁴⁵⁷ BOA. ŞD. 1881/19, 27 M 1312 (31 Temmuz 1894).

⁴⁵⁸ BOA. BEO, 388/29060, 15 L 1311 (21 Nisan 1894).

⁴⁵⁹ BOA.BEO, 396/29628, 26 L 1311 (2 Mayıs 1894).

⁴⁶⁰ BOA. BEO, 397/29734, 29 L 1311 (5 Mayıs 1894).

⁴⁶¹ BOA. DH.MKT, 266/66, 27 M 1312 (31 Temmuz 1894).

yapmadığı da olmuştur.⁴⁶² Memurların bu türden davranışı oldukça mühim bir husustur, çünkü hareketli aşiret hayatının baskın olduğu Kürt nüfusunun istatistiklere dahil edilememesi Müslüman nüfus oranını dezavantajlı bir konuma çekmekteydi.

Ekonomik ve askeri zorlukların yaratmış olduğu atmosferden dolayı Meclis-i Vükela herhangi bir askerî müdahale yapılmaksızın sayım işinin hakimane bir şekilde nasihat yoluyla halledilmesini istemiştir.⁴⁶³ Bu maksatla 1894'te Van valisi Bahri Bey, Hakkâri sancağına giderek sayım işi ile bizzat ilgilenmiştir. Vali, buradaki Müslüman ahalinin devlet işleri karşısındaki tepkilerini cehalet olarak nitelendirmiş, sayım işini zora sokan ve ahalinin İran'a göç etmesine sebep olan iki ileri geleni de tutuklatmıştır.⁴⁶⁴ Vali, daha önce İran'a göç eden 300-400 hanelik ahalinin Hakkâri'ye geri gelmeleri için de gerekli tedbirleri almıştır. Bu esnada Hakkâri'den 1.000 hanenin göç ettiği iddialarını da yerinde inceleyerek bunun spekülasyondan ibaret olduğunu beyan etmiştir. Vali, Nesturilerin ruhani lideri Mar Şimon ve maiyetindeki dini heyet ile de bir görüşme yaparak kendilerinden devlete itaat etmelerini istemiştir. Mar Şimon ise tavırlarının sebebini uğradıkları saldırılar ve güvenliğin sağlanamamasına bağlamış ve valinin bizzat yerinde inceleme yaparak karışıklık çıkaranların tutuklanmasını sağlamasını sevinçle karşılayarak, teşekkürlerini iletmiştir.⁴⁶⁵

Valinin gayretleri ve alınan tedbirlerden kısa bir süre sonra Hakkâri sancağındaki nüfusun büyük kısmı sayılmış ve hatta bu sayımda emeği geçen memurlar ödüllendirilmiştir. Bu amaçla Van seyyar tabur ağası Derviş Bey'in alaybeyi olarak terfi ettirilmesi, şayet boş bir yer yok ise de yeni bir alaybeyiliği kurulduğunda buraya atanması uygun görülmüştür.⁴⁶⁶ Resmi görevliler dışında aşiret reisi ve ileri gelenleri gibi kişilere de çeşitli hediyeler

⁴⁶² Mirza Musa Han Tabatayî Ensarî, *Zubdetü'l-Vekai...*, s. 68.

⁴⁶³ BOA. BEO, 448/33555, 01 S 1312 (4 Ağustos 1894).

⁴⁶⁴ BOA. Y.A.HUS. 304/45, 23 M 1312 (27 Temmuz 1894).

⁴⁶⁵ BOA.Y.A.HUS. 306/97, 11 S 1312 (14 Ağustos 1894).

⁴⁶⁶ BOA. BEO, 477/35769, 15 Ra 1312 (16 Eylül 1894).

verilmiştir.⁴⁶⁷ Üstelik vilayet bütçesi bu türden harcamaları kaldırabilecek durumda değildi. Bu yüzden yerel hükümet yetkililerinin nüfus sayımında emeği geçen Şemdinan kazasındaki Herki ve Kurdi aşireti reislerine verdiği hilat ve elbise karşılığı olan 2.000 kuruş için Nezareti'nden yardım istenmiştir.⁴⁶⁸ Böylece, kontrolün sağlanması yolunda plansız masrafların çıktığı da aşikârdır. Yine de tüm çabalara rağmen Hakkâri sancağının bazı bölgelerinde sayımın bir türlü bitirilemediği anlaşılmaktadır. Özellikle bir kısım köylerde sayımın yapılamaması buradan çıkarılacak askerlerin de belirlenememesine sebep olmuş ve bu yüzden Van valiliği askerlik işinden buranın bir seneliğine muaf tutulmasını talep etmiştir.⁴⁶⁹ Söz gelimi, hududun ahalinin bir kesimine verdiği avantajından ötürü hükümet, ödün vermek durumunda bırakılmıştır.

Nüfusun nicelik ve niteliğini etkileyen söz konusu hususlar ile Kırım ve 93 Harbi sonrasında Kafkasya ve Rusya'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçlerle, yeni ve eski ahali arasındaki ilişkiler, nüfus sayımlarına dair problemler ve alınan tedbirler yeni boyutlar kazanmıştır. Örneğin; Ermeni-Müslüman çatışması ve siyasi gerginliklerden dolayı yaşanan göçler bunlardan biridir. Bu göçler 19. yüzyılın sonuna kadar devam etmiş ve bir sonraki yüzyılda doruk noktasına çıkmıştır.⁴⁷⁰ Bu konu Rus ve Batılı gazetelerde ise sıkça propaganda amaçlı kullanılmıştır.⁴⁷¹ Bu ise Ermenilerin meskûn olduğu yerlerde hükümeti emniyetin sağlanması düşüncesiyle Ermeni nüfusunun tespitine sevk etmiştir. 1895'te Dâhiliye Nezareti bu maksatla Seraskerliğe verilmek üzere vilayetlerden nerede kaç Ermeni yaşadığını bildiren defterler talep etmiştir.⁴⁷²

⁴⁶⁷ BOA. DH.MKT, 362/32, 16 L 1312 (12 Nisan 1895). Hakkâri Sancağına bağlı Şemdinan kazasının nüfus sayımında emeği geçen aşiret reisleri ve ileri gelenlerine verilmesi kararlaştırılan hilat masrafına dair.

⁴⁶⁸ BOA. ŞD. 1882/10, 09 Za 1312 (4 Mayıs 1895).

⁴⁶⁹ BOA. DH.MKT, 384/4, 18 Z 1312 (12 Haziran 1895).

⁴⁷⁰ Mayewski, Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s.61.

⁴⁷¹ BOA.Y.A.HUS. 284/92, 13 Ca 1311 (22 Kasım 1893).

⁴⁷² BOA.Y.A.HUS. 339/52, 24 C 1313 (12 Kasım 1895). Bu defterlere ulaşılammıştır.

Yükselen gayrimüslim grupların milliyetçiliğine sahne olan son dönemler nüfus verilerinde ırka ve mezhebe dayalı tasniflerin oluşturulmasını gerektirmiştir. Artık Gayrimüslimler Ermeni, Nesturi, Yahudi, Yezidi (Ezidi) ve Müslümanlar da Türk, Kürt, Çerkez, Arap şeklinde nitelendirilmeye başlanmıştır.⁴⁷³ Daha çok Batılılar tarafından tercih edilen bu tasnif bazı Osmanlı memurlarının raporlarında da yer edinmiştir.⁴⁷⁴ Nüfusu en küçük etnik ve dini gruplara kadar tanıyan Avrupalıların bu tutumu Osmanlı yöneticilerinin dikkatini çekmiştir. Öyle ki, merkezden taşraya gönderilen Osmanlı memurları, yaptıkları gözlemlerde Batılıların Van'daki en küçük gayrimüslim gruplara kadar ulaşmalarını ve bunları Osmanlı'dan daha çok tanımalarını Osmanlı adına “utanılacak bir durum” olarak değerlendirmiştir.⁴⁷⁵

1897'de Hariciye, Ticaret ve Nafia nazırlarının ortaklaşa yayınladıkları bir muhtıraya göre, her uygar devletin kendi toplumunu tanıması için düzenli nüfus istatistiklerine sahip olması gerektiğine dikkat çekilmiş ve önceki yıllarda yayınlanan nüfus nizamnamelerinin yararlarına göndermede bulunulmuştur. Buna göre vilayetlerde meclisler aracılığıyla kurulan nüfus heyetlerinde dini temsilcilerin olmasının birçok yerde faydası görülmüştü. Bu fayda ahalinin kanun ve nizam karşısındaki tepkisinin ölçülmesinde de işe yaramıştı. Fakat tüm çabalara rağmen Trablusgarp, Bingazi ve Suriye'nin bazı bölgelerinin yanı sıra Van gibi Kürt aşiretlerinin yoğun olduğu bölgelerde tahrir istenilen derecede yapılamadı. Girişilen teşebbüslerde ise çeşitli tepkiler sonucu bu uğraştan vazgeçildi.⁴⁷⁶

⁴⁷³ Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 44.

⁴⁷⁴ BOA.Y.PRK.AZN. 1/51, 28 N 1298 (24 Ağustos 1881). Trabzon Adliye memurlarından Seyyid Efendi'nin Van ve çevresi ile ilgili hazırladığı raporda Müslüman nüfusun Kürt ağırlıklı, Hristiyan nüfusun ise Ermeni ağırlıklı olduğu beyan edilmiştir.

⁴⁷⁵ Y.PRK.KOM. 10/73, 26 B 1317 (28 Ocak 1900). Nesturi ve Kürt grupları arasındaki ihtilafı çözmek için Hakkâri Sancağına memur edilen Mehmed Saddedin Bey'in layihası.

⁴⁷⁶ BOA.Y.A.HUS. 372/93 30 Z 1314 (1 Haziran 1897).

3.3. XIX. Yüzyılda Van'ın Nüfus Kayıtları

Köken itibariyle Arapça *nefs* kelimesine dayanan nüfus, bir coğrafyada yaşayan insanlar anlamına gelmektedir. Dünyada ilk nüfus sayımlarının ne zaman ve ne şekilde yapıldığı hakkında kesin bilgiler yoksa da Eski Ahid'te nüfus sayımlarına dair bilgiler mevcut olup bunlar İsrailoğulları'na aittir. İslam tarihindeki ilk nüfus sayımı ise Hz. Muhammed döneminde Müslümanlığa geçmiş kişilerin sayıca tespitinin yapılması maksadıyla icra edilmiştir.⁴⁷⁷

Osmanlı Devleti dönemi nüfus sayımlarına bakıldığında en erken dönemli verilerin XV. ve XVI. yüzyıllara ait arazi ve vergi tespitine yönelik tahrir defterlerine dayandığı görülmektedir.⁴⁷⁸ Hangi dönemde yapılırsa yapılsın nüfus sayımlarının aşağı yukarı benzer sebepleri vardır. Bunun en başlıca amacı ekonomik ve askeri unsurlara dair hususların düzenlenmesi ve bunların kontrolünün sağlanmasıdır. Nüfusun nicelik ve niteliği bu unsurları güçlü bir devlet mekanizmasının sağlanırlığı açısından mühim bir dereceye taşıdığı gibi soya dayalı güç ilişkilerinde de etkili olabilmektedir.⁴⁷⁹ Nitekim Osmanlı Devleti'nin *Islahat Asrı* olarak da nitelendirilen XIX. yüzyıla gelindiğinde⁴⁸⁰ devlet sahip olduğu unsurlar üzerinde kontrol mekanizmasını daha sistematik bir şekilde kurma amacını gütmüştür.⁴⁸¹ Bunun en somut hali ise daha kararlı ve kapsayıcı bir şekilde fakat güç koşullar altında gerçekleştirilmeye çalışılan 1830'lu yıllardaki II. Mahmud dönemi reformlarıdır.⁴⁸²

⁴⁷⁷ Nebi Bozkurt, "Nüfus", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 33, Ankara, 2007, s. 293-294.

⁴⁷⁸ Yunus Koç, "Nüfus: Osmanlı Dönemi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 33, Ankara, 2007, s. 294.

⁴⁷⁹ Edouard, Conte, "Soy Yanılsamaları: Arap Akrabalığında Seçim unsuru", *Aşiretler ve iktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, Editörler: F. A. Jabar & H. Dawod, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 10-16; Madawi Al-Rasheed, "Orta Arabistan'daki Kabile Konfederasyonları ve Emirlikler", *Aşiretler ve iktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, Editörler: F. A. Jabar & H. Dawod, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 210-211.

⁴⁸⁰ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1983, s. 14.

⁴⁸¹ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 10-25.

⁴⁸² Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 172.

Merkezileştirme politikasına dayanan bu reformlar ilk modern Osmanlı nüfus sayımı ve arazi ölçümü gibi iki yenilik geliştirmiştir.⁴⁸³

İmparatorluğun büyük bir kısmında teşebbüs edilen ve sadece erkek nüfusunun belirlenmesine yönelik olan ilk nüfus sayımı, orduyu yeniden tanzim ve asker alma usulünü değiştirme maksadı taşımıştır. Başka bir deyişle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile kurulacak yeni ordu için vergi kaynaklarının bulunması ve askerlik çağındaki erkeklerin miktarının belirlenmesi için nüfus sayımının yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur.⁴⁸⁴

Nüfus sayım kararı alındıktan itibaren halk nezdinde herhangi bir olumsuz durumun oluşmaması için birtakım tedbirler alınmıştır. Bu amaçla Müslüman ve gayrimüslim din adamları ile bu milletlerin ileri gelenlerden oluşan kişiler sayım işlerinde görevlendirilmişlerdir.⁴⁸⁵ Nüfus sayım memurları hazırlamış oldukları defterleri İstanbul'a göndermeye başladıktan sonra verilerin gerekli analizini yapması için 1831 yılında Ceride Nezareti kurulmuştur.⁴⁸⁶ Rumeli ve Anadolu eyaletlerindeki sancak, kaza, kasaba ve nahiyelerinde yapılan bu sayımda Müslüman nüfus askeri amaçtan dolayı yaş, sakal ve diğer bir takım bedensel özelliklere göre sınıflandırılmıştır. Yine gayrimüslim nüfus da vergi yükümlülükleri itibariyle cizye mükellefi ve mükellef olmayanlar olarak iki gruba ayrılmıştır. Modern anlamda ilk olması ve kapsadığı özellikleri itibariyle bu nüfus sayımı bir nevi “Klasik Tahrir Kayıtları Dönemi”nden “Özel Amaçlı Nüfus Kayıt Dönemi”ne geçişi de sağlamıştır.⁴⁸⁷

Dönemin koşulları ve uygulamaların yeni olması itibariyle Osmanlı nüfus kayıtlarında bir takım eksiklik veya hataların olması ise büyük bir ihtimal dâhilindedir. Bu ihtimallerin

⁴⁸³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009, s. 126.

⁴⁸⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1943, s. 18.

⁴⁸⁵ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 45-46.

⁴⁸⁶ Mehmet Güneş, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, *Akademik Bakış*, Cilt: 8, Sayı: 15, 2014, s.227.

⁴⁸⁷ Adnan Çimen, “Sayım, Kayıt ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlı'da Nüfus Hizmetleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/3, 2012, s. 198.

oluşmasında yerel yöneticilerin de payı yüksektir. Maccartey'in de değindiği üzere Van bölgesinin yöneticileri merkezi hükümetin etkinlik derecesinin kötü olmasının da etkisiyle diğer Osmanlı vilayetlerindeki yöneticilere kıyasla nüfus konularında daha az bilgi sahibi olmuştur.⁴⁸⁸ Bu durum sadece nüfus memurları değil Van'ın Tanzimat kurumlarının çoğunda belirgin bir ortak özellik olup ilgili bölümlerde bu hususlara değinilmiştir. Söz gelimi, deneyimsiz gruplardan biri olan nüfus memurlarının durumunu nüfus kayıtlarındaki usullerin niteliğini etkilemesi bakımından göz önünde bulundurmakta fayda vardır. Dolayısıyla araştırmacıların dile getirdiği şekliyle ister salname ve nüfus sayım sonuçları gibi devlet istatistikleri olsun ister yerli ve yabancı çeşitli raporlar olsun nüfusa dair verilere birçok eksikliği ihtiva etmeleri itibariyle temkinli yaklaşmak gerekir.⁴⁸⁹

Van'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte siyasi, ekonomik ve askeri sebeplerden kaynaklanan idari taksimattaki değişimi buradaki nüfusun nitelik ve niceliğini de etkilemiştir. Tanzimat reformlarının bu bölgede uygulanmaya çalışıldığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında hızlandırılan iskân faaliyetleri, İran-Osmanlı sınırının güvenliğinin artırılması çabası nüfusu sabit tutmaya yönelik politikalar açısından kısmen yararlı olmuştur. Fakat Osmanlı-İran sınırının mühim bir geçiş noktası olan bu bölgede, göçebe aşiretlerin hareketliliği ve eşkıya gruplarının yerleşik halka verdiği zararlardan dolayı sabit nüfus sürekli istikrarsız bir seyir izlemiştir. Yerel yönetici ve ileri gelen bir takım güç odaklarının halka yaptıkları zulüm ve idari yapılanmadaki aksaklıklar da bu istikrarsızlığı arttırmıştır. XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun dâhil olduğu savaşlar ve bu savaşlardan dolayı göç eden muhacirlerin Van bölgesine yerleştirilmesi, ahalinin ekonomik sebeplerden dolayı Van dışına çıkması, kolera ve deprem ve salgın hastalıklar gibi afetler de demografik yapıyı etkileyen unsurlar arasında zikredilmesi gerekenlerdir.

⁴⁸⁸ Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1998, s. 39-41.

⁴⁸⁹ Kemal Çiçek vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK Yayınları, Ankara, 2004, s. 5-49.

XIX. yüzyılın başlarında Van'a gelen seyyahların gözlemlerinden anlaşıldığı üzere Van şehir merkezinin nüfusu 15-20.000 kişi dolaylarında olup 1820'li yıllara kadar bu miktar aşağı yukarı aynıdır.⁴⁹⁰ Nitekim Issawi, 1830 yılı verilerine göre Van merkezinin nüfusunu 20.000 olarak belirtmiştir.⁴⁹¹

XIX. yüzyıla ait olup Van'ın nüfus verilerini en detaylı şekilde ihtiva eden kaynaklar şüphesiz resmi nüfus sayımlarına ait defterlerdir. 1830 yılında yapılan resmi nüfus sayımı önceki kısımda değinilen sebeplerden dolayı ülkenin tamamında aynı anda hayata geçirilememiştir. Nitekim II. Mahmud dönemi reform hareketlerinin başlıca unsuru olan merkezileşme sürecine kadar Van, Osmanlı Devlet otoritesinin yok denecek kadar az olduğu yerlerden olup XIX. yüzyıl başlarında ve ortalarında çeşitli isyanlara da sahne olmuştur.⁴⁹² XIX. yüzyılın ilk yıllarındaki mevcut siyasal ortam Van'daki nüfus sayımının ancak 1836'da yapılabilmesini mümkün kılmıştır.

3.3.1. 1836 Yılı Nüfus Defterleri ve Genel Özellikleri

Van kâtibi Hasan efendinin görevli olarak bulunduğu nüfus sayımına 1836 yılının mart ayında (H. Zilhicce 1251) başlanmış ve yaklaşık olarak aynı yılın temmuz ayında (H. Rebiyû'l-evvel 1252) sayım işlemi tamamlanmıştır. Bu sayım erkek nüfusa yönelik olup kadınlar sayım dışında tutulmuştur. Van nüfus defterlerinin her birinde hangi bölgeye ve gruba ait olduğuna dair açıklamalar mevcuttur. Yerleşim yerlerinin isimlerinin belirtilmesinden hemen sonra o yerleşim yerindeki ahaliye hane numarası verilerek bir hanede kaç kişi var ise kayıt altına alınmıştır. Kişilerin isimleri, baba isimleri, yaşları, meslekleri, özür durumları, ölüm tarihleri ve o mahalleye nereden gelip nereye gittikleri yerler detaylı bir

⁴⁹⁰ İsmail Mangaltepe, *19. Yüzyılda Fransız Seyyahlarına Göre Van*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s.76.

⁴⁹¹ Charles, Issawi, *The Economic History Of Iran 1800-1914*, The University of Chicago Press, London, 1971, s. 29.

⁴⁹² Fatih Gencer, “Van Muhafızı Derviş Paşa İsyanı”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 47/29, 2010, s. 215-216.

şekilde belirtilmiştir. Sayıma tabi olanlardan bir yaş ve üzeri olanların yaşı sin (yaş), bir yaştan altında olanların ise şühur (ay) tabiriyle belirtilmiştir.

Müslüman ahali için “Ali bin Mehmed”, gayrimüslim ahali için de “Agop veled-i Karabet” şeklinde soy bilgileri dini mensubiyetlerine referans gösterecek bir şekilde verilmiştir. Hane mensuplarının diğer akrabalık bağları da kardeşi, amcası, emmioğlu, damadı, kayın biraderi, dayısı gibi tabirlerle belirtilmiştir. Şayet kayıt mahallinde ölenler deftere geçirilmişse ve bu kişiler Müslüman ise *fevt*, gayrimüslim ise *mürd* terimi kullanılarak bu durumları açıklanmıştır. Kişilerin fiziksel özellikleri saç, sakal rengi ve varsa özür durumları itibariyle de nitelendirilmiştir. Örneğin; sarı saçlı, kızıl sakallı, kumral bıyıklı, ter bıyıklı, şabb-ı emred (bıyığı henüz terlememiş) ve yek-dest (tek eli olan), yek-çeşm (tek gözü olan), topal, meczup, çolak gibi tabirler kullanılmıştır. Bu durum özellikle erkeklerin askerliğe elverişliliği açısından memurların işini kolaylaştırıcı bir mahiyettedir. Sayımın amaçlarından biri de vergi sisteminin düzene konması olduğundan gayrimüslimlerin mükellef olduğu vergi, nüfus sayımında detaylı bir şekilde belirtilmiştir. Gayrimüslim nüfusunun tabi olduğu cizye vergisi âlâ, evsat ve edna şeklinde tasnif edilmiş ve bu vergiden muaf tutulan çocuklar sibyan; yaşlı ve özürlü kişiler ise amelmande şeklinde belirtilmiştir. Böylece hangi yerleşim yerinde kaç kişinin hangi vergi oranına tabi veya muaf olduğunu tespit etmek kolaylaşmaktadır. Van eyaletine tabi kaza, nahiye ve mahallelerden oluşan bu kayıtların bilgileri aşağıdaki gibidir:

Tablo 21. 1836 Yılı Van Eyaleti Nüfus Defterleri

Defter No.	Sayımın Yapıldığı Yer	Sayıma Tabi Tutulan Millet	Sayım Tarihi
NFS.d 2796	Nefs-i Van Mahalleleri	Ehl-i İslam Erkek Nüfusu	Z. 1251 (Mart 1836)
NFS.d 2798	Nefs-i Van Köyleri	Ehl-i Zimmet Erkek Nüfusu	M. 1252 (Nisan 1836)
NFS.d 2797	Nefs-i Van Köyleri	Ehl-i İslam Erkek Nüfusu	S. 1252 (Mayıs 1836)
NFS.2795	Van Eyaleti: Gevaş, Karcikan, Vestan, Havasor Nahiyeleri	Ehl-i Zimmet Erkek Nüfusu	S. 1252 (Mayıs 1836)
NFS.2794	Van Eyaleti: Gevaş, Karcikan,	Ehl-i İslam Erkek Nüfusu	Ra.1252 (Haziran 1836)

	Vestan, Havasor Nahiyeleri		
NFS.d 2792	Adilcevaz Kazası	Ehl-i İslam Erkek Nüfusu	Ra.1252 (Haziran 1836)
NFS.d 2793	Ahlat Kazası	Ehl-i İslam Erkek Nüfusu	Ra.1252 (Haziran 1836)

Görüldüğü üzere nüfus sayımı dini mensubiyete yönelik iki ana sınıflandırma dâhilinde yapılmıştır. Müslüman nüfus için ehl-i İslam tabiri kullanılmıştır. Ehl-i zimmet ise İslam ülkelerinde yaşayan gayrimüslimler için kullanılan genel bir tabirdir.⁴⁹³ Gayrimüslimlere ait defterlerde her mahalle ve köyün isminin yanında ayrıca reaya terimi de kullanılmıştır.

3.3.2. Van Merkez Mahalleleri Nüfus Defteri

Van merkeze ait olup Müslüman erkek nüfusunun kayıtlı olduğu bu defterin ilk sayfası eksiktir. Defter 25 numaralı bir şahıs ile 8 numaralı haneyle başlamaktadır. Dolayısıyla bu mahallenin ismi ve geriye kalan kişilerin nicelik ve nitelikleri tespit edilememiştir. Defterin istatistiki bilgileri aşağıdaki gibidir:

Tablo 22.1836 Yılı Nüsuf Defterlerine Göre Van'ın Merkez Mahallelerinin Hane ve Nüfus Miktarı

Mahalle İsmi	Hane	Nüfus
<i>Kaydı Eksik Olan Mahalle</i>	51	134
Mahalle-i Müftü Efendi	8	25
Mahalle-i Şatiriye	3	4
Mahalle-i Abbas Ağa	77	161
Mahalle-i İskele Kapısı	66	135
Mahalle-i Tekke	22	45
Mahalle-i Mahmud Ağa	102	243
Mahalle-i Cami-i Kebir	131	305
Mahalle-i Şafi'îye	3	8
Mahalle-i Timur Paşa	9	17
Mahalle-i Hürremiye	19	68
Mahalle-i Katırcı	43	115

⁴⁹³ Ehl-i Zimmet'e dair detaylı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Zimmî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 44, Ankara, 2013, s. 428.

Mahalle-i Kara Hoca	35	91
Mahalle-i Mustafa Paşa	24	65
Mahalle-i Kaya Çelebi	10	24
Mahalle-i Boyahane	13	26
Mahalle-i Hüsreviye	216	566
Mahalle-i Tebrizkapısı	136	335
Mahalle-i Çarurme	87	237
Mahalle-i Norşin-i Sûfla	55	159
Mahalle-i Norşin-i Ülya	39	116
Mahalle-i Akköprü	35	101
Mahalle-i Çamcıoğlu	79	228
Mahalle-i Topçuoğlu	67	211
Mahalle-i Emin Paşa	95	251
Mahalle-i Cami-i Hafız	51	159
Mahalle-i Şabaniye	87	247
Mahalle-i Hatuniye	49	129
Mahalle-i Sohbetoğlu	52	155
Toplam	1.664	4.360

Bu deftere göre Van'ın en çok haneye sahip mahallesi 216 hane ile Hüsreviye Mahallesi'dir. Bu mahalle aynı zamanda 14 kişilik mensupları itibariyle bir hanede en çok kişinin yaşadığı yerdir. En az haneye sahip mahalleler ise 3'er hane ile Şatiriye ve Şafi'îye mahalleleridir. Özürlü kişilerin başında yekçeşm (tek gözü olmayan) gelmekle birlikte total, mecnun, sağır gibi şahıslar da vardır. Van mahallelerindeki görevli şahıs ve meslek gruplarına bakıldığında birçok grubun mevcudiyetinden bahsedilebilir. Neredeyse tüm mahallelerde görevli şahısların başında imamlık ve muhtarlık gibi resmi işleri yürütenler gelmektedir. Bunların dışında asker, kâtip, bakkal, tüccar gibi meslek grupları da mevcuttur.⁴⁹⁴ Van mahallelerinin resmi görevlilerinin detayı aşağıdaki gibidir:

Tablo 23. 1836 Yılı Nüfus Defterlerine Göre Van'ın Merkez Mahallelerinin Resmi Görevlileri (İmam ve Muhtar)

Mahalle	İmam Sayısı	Muhtar Sayısı
<i>Tespit Edilemeyen Mahalle</i>	1	
Mahalle-i Müftü Efendi	1	1
Mahalle-i Şatiriye	1	-
Mahalle-i Abbas Ağa	1	1
Mahalle-i İskele Kapısı	1	-
Mahalle-i Tekke	1	1

⁴⁹⁴ BOA. NFS.d, nr. 2796, 1-57.

Mahalle-i Mahmud Ağa	1	1
Mahalle-i Cami-i Kebir	2	2
Mahalle-i Şafi'îye	1	1
Mahalle-i Timur Paşa	1	-
Mahalle-i Hürremiye	-	-
Mahalle-i Katırcı	1	-
Mahalle-i Kara Hoca	1	1
Mahalle-i Mustafa Paşa	1	-
Mahalle-i Kaya Çelebi	1	-
Mahalle-i Boyahane	1	-
Mahalle-i Hüsreviye	1	1
Mahalle-i Tebrizkapısı	1	1
Mahalle-i Çarurme	-	2
Mahalle-i Norşin-i Sûfla	-	2
Mahalle-i Norşin-i Ülya	1	-
Mahalle-i Akköprü	-	1
Mahalle-i Çamcıoğlu	1	-
Mahalle-i Topçuoğlu	1	1
Mahalle-i Emin Paşa	1	2
Mahalle-i Cami-i Hafız	-	1
Mahalle-i Şabaniye	1	2
Mahalle-i Hatuniye	1	-
Mahalle-i Sohbetoğlu	1	1

Bu mahallelerde görev yapan imamların bir kısmının kendi mahallesinin dışında ikamet ettiği görülmektedir. Örneğin; Şatıriye ve Kaya Çelebi mahallelerinin imamları Müftü Efendi mahallesinde, İskele Kapısı ve Hüsreviye imamları da Mahmud Ağa mahallesinde ikamet etmiştir. İmamların dışında birkaç mahallede müezzinler de vardır. Müezzinlerin bulunduğu mahalleler Müftü Efendi, Cami-i Kebir, Hüsreviye, Mustafa Paşa ve Şabaniye'dir. Yine Cami-i Kebir'de belde müftüsü ve Müftü Efendi mahallesinde de bir duağûyanın (duacı) kaydı mevcuttur.⁴⁹⁵ Bu mahallelerdeki diğer meslek grupları ise aşağıdaki gibidir:

Tablo 24. 1836 Yılı Nüfus Defterlerine Göre Van'ın Merkez Mahallelerindeki Meslek/İşçi/Esnaf Grupları

Alef-zâr (Otlak, Samanlık Sorumlusu)	Habbaz (Ekmekçi)	Rençber (İrgat)
Bakkal	Haffaf (Ayakkabıcı)	Sabuncu
Bezzaz (Manifaturacı)	Kapıcı	Saraç (Eyerici)
Cebeci (Asker)	Kasap	Sipahi (Asker)
Çizmeçi	Kâtip	Süvari /Eşkinici Süvarisi (Asker)
Çoban	Kılcı	Taşçı
Debbağ (Derici)	Makaracı	Topçu
Değirmenci	Mumcu	Tüccar
Dellal (Tellal)	Mülazım	Uncu
Dikici (Terzi-Ayakkabı Tamircisi)	Oduncu	
Duhancı (Tütüncü)	Oturakçı	

⁴⁹⁵ BOA.NFS.d, nr. 2796, 1-57.

Van mahallelerinde en çok kaydı olan işçi grubu rençberliktir. Bu durum eyaletin ekonomik geliri olan tarım ile doğrudan ilişkilidir. En çok kaydı olan esnaf grupları ise bakkal ve kasaplardır. Bunları ise askeri gruptakiler takip etmektedir. Ayrıca mahallede ulema, talebe, emekli ve malulen emekli kişiler de mevcuttur.⁴⁹⁶

3.3.3. Van Merkezine Bağlı Köylerin Nüfusu

Van köylerinin gayrimüslim nüfus defteri 25 sayfadan oluşmaktadır. Fakat defterde birtakım eksiklikler mevcuttur. Defter, Pağazik adlı köyün nüfusunun yarım kalmış haliyle bitmektedir. Ayrıca Noravanis isimli köyün de nüfusunda eksiklikler vardır. Mevcut kayıtlara göre bu köylere ait bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 25. 1836 Yılı Nüfus Defterlerine Göre Van Merkezine Bağlı Gayrimüslim Köylerin Hane ve Nüfus Miktarı

Köyün Adı	Hane	Nüfus
Ardeviz	3	11
Arik	35	150
Çobanoğlu	7	24
Dirvandis	1	1
Edremid	88	185
Göllü	6	30
Hesbişat	3	4
Kalecik-i Ülya	57	145
Keşişoğlu	14	33
Kozluca	16	48
Kurubaş	64	146
Mebehkend	17	37
Noravanis	134	287
Norşin	24	69
Pağazik	4	12
Pertek	22	70
Savartan	4	11
Sihke	49	111
Şuşanis	39	89
Terlaşin	39	82
Zivistan	26	73
Toplam	652	1618

⁴⁹⁶ BOA.NFS.d, nr. 2796, 1-57.

Bu köylerde Çarban, Hesbiş Ovası, Kurubaş ve Şuşanis adlarında 4 adet kilise mevcut olup burada çalışan hademe, karabaş ve papazlar aynı zamanda köylerdeki en büyük görevli grubunu oluşturmaktadır. Bunların sayısı 117’dir. Bu görevliler dışında köylerde muhbirler de bulunmaktadır. Muhbirler, karabaşların yardımcısı konumunda olup bunlar gayrimüslim cemaatlerin yönetim işlerinde gerekli kolaylığı sağlamakla mükellef kişilerdir.⁴⁹⁷ Bunların dışında değirmenci, hancı ve çoban gibi meslek grupları da mevcuttur.⁴⁹⁸

Gayrimüslimlerin nüfusu kayıt altına alınırken yukarıda da değinildiği üzere bunların tabi olduğu cizye vergisinin miktarları ala, evsat ve edna şeklinde tasnif edilmiştir. Gayrimüslimlerin tabi oldukları bu kategori 1831 yılı itibariyle sırasıyla 48, 24 ve 12 kuruşa denk gelmekteydi.⁴⁹⁹ XIX. yüzyılın sonlarına doğru ise bu oranlar artarak değişmiştir. Nüfus defterindeki verilere göre Van köylerinde evsat türünde vergi verenler başı çekmekte ve bunları edna grubundakiler takip etmektedir. Nüfusun özürlü kısmının büyük çoğunluğunu total ve yekçeşm olanlar oluşturmaktadır.⁵⁰⁰

Van köylerinin Müslüman erkek nüfusunun kaydedildiği defter ise 25 sayfadır. Bu defterde kayıtlı 62 köy vardır. Bunlar aşağıdaki gibidir:

Tablo 26. 1836 Yılı Nüfus Defterlerine Göre Van Merkezine Bağlı Müslüman Köylerin Hane ve Nüfus Miktarı

Köyün Adı	Hane	Nüfus	Köyün Adı	Hane	Nüfus
Adıgüzel	2	4	Kalecik	1	1
Ağzıkara	8	12	Kamer	3	4
Ağbulak	5	8	Kebabek	2	3
Ağçift	12	18	Kedlava	3	12
Akkusur	3	6	Kızılkilise	5	7
Aktaş	1	4	Koç	3	3
Amik	48	117	Kozluca	3	5
Anzaf	8	19	Kötzüt	4	10

⁴⁹⁷ Özcan Mert, “Tanzimat döneminde Çeşme Kocabaşları (1839-1876)”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/22, 2004, s. 149.

⁴⁹⁸ BOA.NFS.d, nr. 2798, 1-25.

⁴⁹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı...*, s. 20-25.

⁵⁰⁰ BOA.NFS.d, nr. 2798, 1-25; Şeyhmus Bingöl, “(H.1252/M.1836) Yılı Nüfus Sayımına Göre Van Kazasına Bağlı Müslim Köylerin Demografik Yapısı, *Tarih Okulu Dergisi*, XXVI, 2016, s. 92-108.

Ardeviz	3	3	Köprüköy	4	8
Arnis	30	63	Kulistan	4	5
Ayanis	13	44	Kürtikan	4	10
Bağdaşın	3	6	Mendan	2	3
Bargiri	24	28	Meydancık	7	7
Beşparmak	15	43	Molla Kasım	28	73
Cevrisi (Cursi)	2	3	Nebat	2	6
Çermik	13	32	Pağazık	1	4
Çobanoğlu	10	16	Pakiz	6	9
Çoravanis	16	51	Pirgaib	1	2
Değirman	7	21	Pağanis	1	3
Rehmayen	6	10	Pisoglan	6	11
Direk	5	12	Sarı Mehmed	5	7
Edremid	147	400	Sorsurat	1	6
Evri (Ori)	2	4	Sulu	3	7
Faruk	3	4	Şahmunis	4	8
Göçenli	2	2	Şeyhkara	10	17
Göllü	21	62	Şivan	7	13
Hanege	6	8	Taşoğlu	9	9
Hato	1	2	Zirak	12	27
Hareşik	9	14	Zivistan	32	78
Hesbişat	2	3	Zirvandaş	11	28
Hıdır	11	13	Zirve	17	52
Toplam Hane	639		Toplam Nüfus	1470	

Van'ın Müslüman köylerinin en çok haneye sahip olanı Edremid'tir. Burası Şabaniye ve Kemerköprü isimli iki mahalleden müteşekkildir. Hane sayısı ve nüfusu en az olan köy ise Kalecek'tir. Müslüman köylerdeki görevlileri başlıca muhtar ve imamlar oluşturmaktadır. Bunların dışında çobanlık ve değirmencilik gibi meslekler mevcuttur. Yukarıdaki köylerden Ardeviz, Çobanoğlu, Edremid, Göllü, Hesbişat, Kozluca ve Zivistan köyleri hem Müslüman hem de Gayrimüslimlerin kayıtlı olduğu yerlerdir.⁵⁰¹

3.3.4. Van Kazaları ve Nahiyelerinin Nüfusu

1836 nüfus defterlerine göre Gevaş, Karcikan, Havasor ve Vestan nahiye statüsünde Adilcevaz ve Ahlat ise kaza statüsündeydi. Gevaş nahiyesinde 44 adet köy olup bunların bir kısmı hem Müslüman hem de gayrimüslimlerle meskundur. Buna göre nahiye'deki 328 hanede 874 Müslüman ve 174 hane de de 354 Gayrimüslim kayıtlıdır. Gevaş'ın Arpît, İn, Mihrabit,

⁵⁰¹ BOA. NFS.d, nr. 2797, 1-25; Şeyhmus Bingöl, “(H.1252/M.1836) Yılı Nüfus Sayımına Göre Van Kazasına Bağlı Gayrimüslim Köylerin Demografik Yapısı”, *History and Future*, 2/3, 2016, s. 104-107.

Narik, Pağvanis, Peşivanek, Sarık ve Tevşuh köyleri hem Müslüman hem de gayrimüslim nüfusun birlikte ikamet ettiği yerlerdir. Sadece bu köylerin nüfusu karşılaştırıldığında gayrimüslim nüfusun daha çok olduğu görülmektedir.⁵⁰² Gayrimüslim köylerden İn hariç diğerlerinin hepsinde muhbirler mevcuttur. Papazlar ise sadece Genzek, Pelili ve Peşivanek köylerinde vardır.⁵⁰³ Müslüman köylerinde ise İn ve Mihrabet hariç diğer köylerde muhtarlar bulunmaktadır. Sadece Eşgirt, Virgunis ve Zive-i Hacı Zevir köylerinde imamların kaydı olup Eşgirt imamı aynı zamanda muhtarlık da yapmaktadır.⁵⁰⁴ İn'in Müslüman nüfusunun eksik kalmış olması büyük bir ihtimaldir. Çünkü bu köyde sayım usulüne göre düzenlenen toplam hane ve nüfus miktarı verilmemiştir.

Karcikan nahiyesinde Müslümanlar 14 ve gayrimüslimler de 15 adet köyde meskundu. Müslümanların nüfusu 97 hanede 181 kişi; gayrimüslimlerin ise 134 hanede 255 kişi şeklindeydi. Karcikan nahiyesine bağlı köylerden Bağ, Gunis, Pendekanis, Piganis ve Surb köyleri her iki dini gruba mensup kişilerin yaşadığı yerlerdir. Müslüman köylerinden Bağ, Gunis ve Kümes hariç diğer köylerde muhtar vardır. İmam kaydı ise sadece Surb köyünde mevcuttur. Gayrimüslim köylerinden ise Şadvan ve Pağvanis hariç diğerlerinde muhbirler kayıtlıdır. Ayrıca Göllü, Kendivay, Oğvanus ve Surb köylerinde de papazlar bulunmaktadır. Göllü papazı aynı zamanda muhbirlik de yapmaktadır.⁵⁰⁵

Vestan nahiyesinde gayrimüslimler 19 köyde 113 hanede 253 kişi, Müslümanlar ise 14 köyde 376 hanede 1.083 kişi şeklinde yerleşikti. Bu köylerden Gülbelesan, Kızıлтаş, Mecingir-i Sûfla ve Tirkeşin ortak yerleşim yerleridir. Vestan'ın Karsenk, Orta ve Tirkeşin köyleri hariç diğerlerinde muhtarlar vardır. Gayrimüslimlerin ise Rezmiran, Melik ve Kürretaş köyleri

⁵⁰² BOA. NFS.d, nr. 2794, 1-36; BOA. NFS.d, nr. 2795, 1-27.

⁵⁰³ BOA. NFS.d, nr. 2795, 1-27.

⁵⁰⁴ BOA. NFS.d, nr. 2794, 1-36.

⁵⁰⁵ BOA. NFS.d, nr. 2794, 1-36; BOA. NFS.d, nr. 2795, 1-27.

hariç diğerlerinde muhbirler mevcuttur. Ayrıca Müslim olan Tirkeşin'in genel toplam bilgileri verilmemiştir. Bu da köy nüfusunun eksik kalmış olabileceğine işaretir.⁵⁰⁶

Havasor nahiyesine bağlı köyler oran itibariyle Müslüman ve Gayrimüslimlerin en çok birlikte yaşadığı yerdir. Burada 180 hanede 420 gayrimüslim ve 119 hanede de 313 Müslüman ikamet etmektedir. Müslüman köylerinin tümünde muhtar ve aynı şekilde gayrimüslim köylerinin tümünde muhbirler mevcuttur.⁵⁰⁷

Adilcevaz kazası 6 mahalle ve 12 köyden oluşmaktadır. Bu yerleşim birimlerindeki nüfus Müslümanlara dair verilerden oluşmaktadır. Buradaki 690 hanede 1.920 kişi kayıtlıdır. Kazaya tabi mahallelerin hepsinde resmi görevli olarak muhtar ve imamlar vardır. Mahallelerde ayrıca azeb, mustahfız, eşkinci ve türbedar gibi meslek gruplarına mensup kişiler de mevcuttur. Köylerde ise bu durum farklıdır. Kara Şeyh, Ali Ömer, Taşgın, Aktepe ve Ori de sadece muhtar vardır. Hem bu köylerde hem de diğerlerinde imamlara dair herhangi bir kayıt yoktur.⁵⁰⁸ Ahlat kazası ise beş mahalle ve dört köyden ibarettir. Kazadaki 573 hanede 1.595 kişi kayıtlıdır. Ahlat kazasının bütün mahallelerinde imam ve muhtarlar vardır. Kazanın sadece Hinin ve Sûr köylerinde muhtar olup diğerlerinde herhangi bir resmi görevli kayıtlı değildir. Ayrıca kaza mütesellimliğinde görevlendirilmiş 43 kişi ve bunların akrabalarının da kaydı vardır.⁵⁰⁹

Tablo 27. 1836 Verilerine Göre Kaza ve Nahiye Nüfuslarının Karşılaştırmalı Listesi

Yerleşim Yeri	Müslim		Gayrimüslim	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Van Merkez Mahalleleri	1664	4360	-	-
Van Merkez Köyleri	639	1471	652	1735
Gevaş Nahiyesi	328	874	174	354

⁵⁰⁶ BOA. NFS.d, nr. 2794, 1-36; BOA. NFS.d, nr. 2795, 1-27.

⁵⁰⁷ BOA. NFS.d, nr. 2794, 136; BOA. NFS.d, nr. 2795, 1-27.

⁵⁰⁸ BOA. NFS.d, nr. 2792, 1-30, Hasan Taşkıran, Zülfiye Koçak, “Adilcevaz Kazasının İlk Nüfus Sayımı (30 Rebiyülevvel 1252/15 Temmuz 1836)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3/4, 2014, s. 723-731.

⁵⁰⁹ BOA. NFS.d, nr. 2793, 1-19, , Hasan Taşkıran, Zülfiye Koçak, “2793 Numaralı Ahlat Kazası Müslim Nüfus Defteri (30 Rebiyülevvel 1252/15 Temmuz 1836)’nin Tanıtımı ve Değerlendirmesi”, *Tarih Okulu Dergisi*, XVII, 2014, s. 426-437.

Karcikan Nahiyesi	97	181	134	255
Vestan Nahiyesi	113	253	376	1083
Havasor Nahiyesi	180	420	119	313
Adilcevaz Kazası	690	1926	-	-
Ahlat Kazası	573	1595	-	-
Toplam	4.284	11.080	1.455	3.740

Tablo 28. 1836 Yılı Nüfus Defterlerine Göre Van’a Bağlı İdari Birimlerin Mahalle/Köy Sayısı

Yerleşim Yeri	Müslim		Gayrimüslim	
	Mahalle	Köy	Mahalle	Köy
Van Merkez	29	61	-	21
Gevaş Nahiyesi	-	28	-	15
Karcikan Nahiyesi	-	14	-	13
Vestan Nahiyesi	-	19	3	11
Havasor Nahiyesi	-	13	-	12
Adilcevaz Kazası	7	12	-	-
Ahlat Kazası	5	4	-	-
Toplam	41	151	3	72

1836’da Van’da yapılan nüfus sayımına göre Van merkezi ve buraya bağlı kaza ve nahiyelede 44 mahalle ve 223 köy vardır. Nüfus defterlerindeki verilere bakıldığında Van merkezinin Müslüman mahallelerinde 4.360 kişi, Müslüman köylerinde 1.471 kişi ve Gayrimüslim köylerinde ise 1.735 kişi kayıtlı olup bunların toplamı 7.566 kişidir.⁵¹⁰ Bu defterlerde Van’ın Gayrimüslim mahallelerinin yer almadığını hatırlatmakta fayda vardır. Nitekim 1836 yılında Van bölgesini gezen Shiel Van merkezinin nüfusunu 2.000’i Ermeni olmak üzere 12.000 olarak belirtmiştir.⁵¹¹ Erzurum Konsolosu James Brant ise 1838’de Van’da 5.000 Müslüman ve 2.000 de Ermeni varlığından bahsetmektedir.⁵¹² 1840 yılında Van’a gelen Amerikalı seyyah Harotio Saouthgate, XVII. yüzyılda buraya gelmiş olan Tavernier’in Van’a dair nüfus tahminini de anarak o dönemde Ermeniler lehine olan nüfus oranlarının artık değiştiğini ve Van’da 5-6 bin hanelik Müslüman ve 2 bin hanelik de

⁵¹⁰ BOA. NFS.d. nr. 2792-2793.

⁵¹¹ J. Shiel, “Notes on a Journey from Tebriz, through Kurdistan, via Van, Bitlis, Siirt and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August 1836”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 8, 1838, s.50-60.

⁵¹² James Brant-A.G. Glascott, “Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 10, 1840, s. 395.

Ermeni'nin yaşadığını aktarmaktadır.⁵¹³ Dolayısıyla Van kasabasının Gayrimüslim mahallelerine ait istatistikler eksik olsa da aşağı yukarı oranların bu aralıkta değiştiğini iddia etmek mümkündür.

3.4. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van'ın Nüfusu

XIX. yüzyılın ikinci yarısına girilen süreç aynı zamanda Tanzimat'ın Van ve çevresinde uygulanmasının ilk yıllarıdır. 1846'da Erzurum eyaletinde nüfus sayımı bir süre yapılamamıştır. Vilayet ile sadaret arasındaki yazışmadan anlaşıldığı üzere Van ve Bayezid sancakları hariç diğer yerlerde sayımın yapılması için müsaade istenmiştir. Buna göre vergilerin düzenli bir şekilde toplanamamasından dolayı Erzurum eyalet meclisi munasip memurların görevlendirilmesi kararını almıştır. Van ve Bayezid tarafında sayımın ertelenmesinin sebebi ise buradaki asayişsizlik ve ahalinin büyük çoğunluğunun Kürt ve aşiretlerden oluşmasıdır. Bir yandan da İran ile mevcut problemlerin çözülmesi beklenmiştir.⁵¹⁴ Akabinde, Tanzimat'ın Van'da uygulanma dönemi olan ve İran ile hudut meselesinin görüşüldüğü 1848'de bölgeyi bizzat gezen Hurşid Paşa birtakım istatistikler oluşturmuştur. Hudut komisyonunda bulunan Hurşid Paşa'ya göre Van kazasındaki Müslüman nüfus 6.799 ve Gayrimüslim nüfusunun ise 14.588 kişidir.⁵¹⁵ Hurşid Paşa'nın tespit ettiği nüfusun detayı ise aşağıdaki gibidir:

Tablo 29. Hurşid Paşa'ya Göre Van'ın Nüfusu (1848)

Kaza ve Nahiyeler	İslam	Reaya	Toplam
Van Kazası ma'a Bargiri Kazası	6.799	14.588	21.387
Erciş Kazası	1432	928	2.360
Adilcevaz Kazası	2.063	1.306	3.369
Ahlat Kazası	1.116	454	1.570
Gevaş Kazası	910	1.193	2.103
Gevaş'a Tabi Kakar Nahiyesi	150	193	343
Karcikan Nahiyesi	418	546	964
Gevaş'a Tabi Gevar/Tatvan	624	229	853

⁵¹³ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. I, Newyork, 1840, s. 270.

⁵¹⁴ BOA. A.MKT. 53/96, 14 Za 1262 (3 Kasım 1846).

⁵¹⁵ M. Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudûd...*, s.238.264.

Müküs Kazası	1.634	2.251	3.885
Vustan(Vestan) Kazası	1.187	1.127	2.314
Nordoz(Nurduz) Kazası	733	637	1.370
Şatak Kazası	2.441	2.271	4.712
Genel Toplam	45.230		

1860'lı yıllarda Erzurum ve çevresini gezen Samuel Audley Rhea'a göre bölgedeki göçebe ve yerleşik Kürt nüfusu bir milyondan fazla olup buradaki Nesturiler ise yaklaşık 150.000 kişi olup 100.000'e yakını da İran'da meskundur.⁵¹⁶ Lynch'in aktardıklarına göre Erzurum konsolosu Taylor 1868'de Van'ın nüfusunu 17.000 Müslüman ve 42.000 Ermeni olarak tespit etmiştir.⁵¹⁷ 1870 yılında Van'a gelen Frederick Millingen'in elde ettiği verilere göreyse Van vilayetinde Kürt, Türk, Ermeni ve Yezidilerin yaklaşık nüfusu 400.000 kadardır. Bunun 210.000 kadarı Hakkâri sancağında yaşayıp 60.000'i Nesturi ve 2.000'i de Yahudi'dir.⁵¹⁸ Dolayısıyla herhangi bir amaçla bölgede bulunan Batılıların elde ettiği rakamlar arasında derin farklar mevcuttur. Bu ise onların bilgileri kimlerden ve nasıl elde ettikleriyle yakından alakalıdır.

Van'ın devlet kaynaklı nüfus kayıtlarını ise salnamelerden elde etmek mümkündür. Bu minvalde ilk salnameler Van'ın henüz sancak statüsünde olduğu Erzurum vilayet salnameleridir. 1870'li yıllara ait salnamelerde Van'ın nüfusu şu şekildedir⁵¹⁹:

Tablo 30.1871-1875 Yılı Salnamelerine Göre Van Sancağı Erkek Nüfusu

Kaza ve Nahiye İsmi	Erkek Nüfusu					
	Hristiyan			Müslüman		
	1871/1872	1873/74	1875	1871/72	1873/74	1875
Van Kazası	18.863	22.200	23.450	6.863	9.500	9.950
Gevar Kazası	950	3427	3.422	2.600	5790	5.790
Çölemerik Kazası	1.350	5000	35.000	1.260	4500	5.000
Albak Kazası	4.800	3000	7.500	2.100	4500	15900

⁵¹⁶ Samuel Audley Rhea, *The Tennessean in Persia and Koordistan*, Philadelphia, 1869, s. 108-111.

⁵¹⁷ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s. 79.

⁵¹⁸ Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam...*, s. 155-160.

⁵¹⁹ Erzurum Vilayet Salnameleri, H. 1288-1289 (M. 1871-1872); Erzurum Vilayet Salnameleri, H. 1288-1289 (M. 1871-1872); Erzurum Vilayet Salnameleri, H. 1290-1291 (M. 1873-1874); Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1292 (M. 1875).

Mahmudi Kazası	852	2500	3.000	2.200	10000	18.600
Erciş Kazası	1.100	2.000	2.300	4.400	8.000	14.000
Adilcevaz Kazası	1.070	1.400	1.400	2.100	2.000	2.500
Müküs Kazası	2.572	1.500	3.400	1.809	2.000	4.300
Gevaş Kazası	800	900	900	1.100	1500	1.500
Şatak Kazası	2.028	1.500	4.200	2.591	6.000	6.870
Abgay Nahiyəsi	0	0	0	2.000	3.000	4.000
Şemdinan Nahiyəsi	1.160	785	7.107	7.000	8.110	14.260
Humaro Nahiyəsi	300	-		670	-	-
Oramar Nahiyəsi	1.600	2.750	2.750	650	2.560	2.260
Beytüşşebap Nahiyəsi	100	600	1.200	240	1.000	2.400
Çal Nahiyəsi	1.600	1.100	2.400	650	1.250	3.300
Hoşap Nahiyəsi	300	400	1.700	1.200	600	3.900
Bargiri Nahiyəsi	300	300	950	455	500	2.000
Karcikan Nahiyəsi	800	450	1.000	400	650	2.500
Vastan Nahiyəsi	450	400	1.700	800	700	2.400
Nurduz Nahiyəsi	103	150	500	884	1.100	2.600
Toplam	41.098	50.362	103.879	41.972	73.260	124.030

Detaylı nüfus verileri sunması itibarıyla salnameler başlıca kaynaklardır. Batılı araştırmacılar da yeri geldiğinde bu verileri kullanmıştır. Fakat bu araştırmacılar salnamelerde özellikle Van'ın merkez kazasını temel alarak buradaki nüfusun ezici çoğunluğunun Ermeniler lehine olduğu algısını yaratmıştır.⁵²⁰ Salnameler de dâhil birçok kaynakta Van'ın merkez kazasında nüfusun Ermenilerin lehine olduğu doğrudur. Fakat merkez kaza dışındaki yerlerin de dâhil edilmesiyle Müslüman ve Ermeni nüfusu birbirine oldukça yaklaşmaktadır. Üstelik bu kayıtlarda henüz göçebe olan ve bir türlü düzenli bir şekilde sayımı yapılamayan Kürt aşiretleri de tasnif dışında kalmıştır. Yukarıdaki verilerde Abgay nahiyesinde hiç Hristiyan olmadığı görülmektedir. Burası aşiret bölgesi olduğundan çoğu zaman sayımı nihayete bile erdirilememiştir.

1877 yılında Van'da bulunan İngiliz araştırmacı ve arkeolog Edward Lewes Cutts, Van merkezinde 14.000 ile 15.000 arasında bir nüfusun yaşadığını ve bunun 2.000 kişinin Ermeni, geriye kalanlarının kayda değer bir kısmının ise Kürt olduğunu belirtmektedir.⁵²¹ 1881 yılında Van'da çeşitli gözlemlerde bulunan İngiliz seyyah Tozer ise dönemin Ermeni

⁵²⁰ Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış...*, s.321.

⁵²¹ Edward Lewes Cutts, *The Assyrian Christians*, London, 1877, s. 10.

vali yardımcısının 30.000 kişiden meydana gelen Van merkezinin dörtte üçünün Ermeni olduğunu fakat göçebe aşiretlerin kayıt altına alınması halinde nüfusun yarı yarıya dengeleneceğini aktardığını ifade etmiştir.⁵²² Yine bu dönemlerde Van’da bulunan H.B. F. Lynch’in verilerine göre Van nüfusu aşağıdaki gibidir:

Tablo 31. Seyyah Lynch’e Göre Van’ın Nüfusu

Yer	Müslüman	Ermeni
Van Kasabası	10.000	20.000
Van Merkez Kazası	7.000	27.000
Diğer Kaza ve Sancaklar	35.229	28.644
Toplam	52.229	75.644

Lynch, verdiği bilgilerden hareketle Van’ın ve Van’a bağlı Bahçelerin üçte ikisinin Ermenilerden oluştuğunu ve Ermeni nüfusunun bazı olaylardan dolayı bir zamanlar azaldığını, fakat son yüzyılda ise yeniden giderek arttığını belirtmiştir. Lynch Osmanlı’daki nüfus istatistiklerinin düzensizliğine de dikkat çekerek elde edilen verilerin tahmini olduğunu ve temkinli yaklaşılmasını sözlerine eklemiştir. Lynch’e göre devletin tuttuğu kayıtların yanı sıra Ermeni piskoposluğunun da kayıt tutması ve Erzurum’un güneyinden Sivas, Malatya ve Muş’a kadar yayılan ve büyük kısmı göçebe olan Kürt aşiretlerinin düzenli bir şekilde sayılamaması nüfus verilerinde sağlıklı bir sonuç elde edilmesini engellemiştir.⁵²³ Lynch’in değindiği Ermeni nüfusunun artış durumu salnamelerdeki artış oranlarından da anlaşılacağı üzere Müslümanlar için de geçerlidir. Hatta Kieser’in de değindiği üzere XIX. yüzyılın sonlarına doğru demografik yapı Kürtler lehine ciddi bir değişim göstermiştir.⁵²⁴ Bu da bütünüyle olmasa da aşiretlerin meskûn hale getirilmesi ve bir kısım dış göçlerle ilgilidir.

Vilayet nizamnameleri dâhilinde yeni bir idari birim olarak kurulan nahiye teşkilatının düzenlenmesi maksadıyla 1878’de birtakım cetveller oluşturulmuştur. Bu dönemde Van vilayet meclisi köyden sancaklara kadar her idari birimin bir üst birime olan uzaklığı, köy,

⁵²² Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans, Green and Co., London, 1881, s. 348.

⁵²³ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 79-415.

⁵²⁴ Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış...*, s.65.

hane ve nüfus sayısını belirten defterleri Şura-yı Devlet'e göndermiştir. Bu defterlere göre Van vilayetinin merkez ve bağlı kazalarının demografik yapısı aşağıdaki gibidir.⁵²⁵

Tablo 32. 1878 Nahiye Teşkilatı Defterlerine Göre Van Kazasının Nüfusu

Kaza ve Bağlı Nahiye	Köy	Hane	Gayrimüslim	Müslim	Toplam
Van Kazası					
Van Kasabası	-	4.461	16.102	9.785	25.887
Edremid Nahiyesi		1.065	918	1.800	2.718
Edremid Nahiyesi Köyleri	16		3.062	687	3.749
Vestan Nahiyesi		1.374	-	2.958	2.958
Vestan Nahiyesi Köyleri	34		4.074	1.272	5.346
Alay Nahiyesi		1.737	1.476	-	1.476
Alay Nahiyesi Köyleri	41		7.100	2.177	9.277
Mirek Nahiyesi		709	306	-	306
Mirek Nahiyesi Köyleri	27		1.875	1.926	3.801
Sivan Nahiyesi		645	168	168	336
Sivan Nahiyesi Köyleri	29		2.338	1.314	3.652
Erçek Nahiyesi		608	606	-	606
Erçek Nahiyesi Köyleri	18		2.210	828	3.038
Abgay Nahiyesi	74	728	-	4.420	4.420
Toplam	239	11.327	40.235	27.335	67.570

Tablo 33. 1878 Nahiye Teşkilatı Defterlerine Göre Kazaların Nüfusu

Kazalar	Gayrimüslim	Müslim
Erciş Kazası	4.378	15.420
Adilcevaz Kazası	5.856	10.523
Müküs Kazası	5.312	2.958
Gevaş Kazası	8.194	8.204
Şatak Kazası	6.392	10.185
Mahmudi Kazası	4.644	20.252
Albak Kazası	6.024	14.154
Gevaz Kazası	15.070	30.536
Çölemerik Kazası	24.017	23.832
	79.887	136.064

Nahiye teşkilat defterleri, nüfus tespitine yönelik önemli bir boşluğu doldurması itibarıyla kayda değerdir. Buna dair başlıca önemli husus, aşiretlerin meskûn olduğu köylerin verilerine ulaşmamızdır. Buna göre aşiretler Şatak, Mahmudi, Albak ve Şemdinan kazalarında yoğunlaşmıştır. Bu dönemde Milan, Makuri, Takori, Yezidi, Şıkak, Herki, Hertuş ve Gerdi

⁵²⁵ BOA. ŞD. 1874/4, 8 C 1294 (9 Haziran 1878)

gibi aşiretlerin meskûn oldukları 170 köyde yaklaşık olarak 13.000 kişi yaşamaktaydı. Çölemerik kazasında ise Nesturiler çoğunlukta olup nazı nahiyelerde Müslümanlardan bir kişi bile kayıtlı değildir. Vilayete bağlı 10 kazanın geneline bakıldığında ise 2.805 köyde 47.533 hane ve bu hanelerde mensup 120.122 Gayrimüslim ve 163.399 da Müslüman olmak üzere toplamda 283.521 kişi bulunmaktaydı.⁵²⁶ Bu veriler en yakın dönemdeki Erzurum vilayet salnamesi ile karşılaştırılınca nüfusun 2 yıl arayla 47.000 kadar arttığı görülmektedir.⁵²⁷ Bu iki veriyi temel alırsak nüfusun 47.000 raddesinde artması normal bir seyirdir. Zira burada aşiretlerin giderek meskûn olduğunu görmekteyiz. Fakat her ne kadar aşiretlerin meskûn olduğu köylerin nüfusu 13.000 kişiye yakınsa da çoğunluğu aşiret halkı olarak bilinen fakat listede bu nitelikleri belirtilmeyen birçok köy de mevcuttur. Yanı sıra meskûn aşiretler arasında ismi geçen birçok grubun hatırı sayılır kesimleri de hala göçebe durumdaydı.

1883 yılında başlatılan nüfus sayımının Van'daki kayıt işlemleri tamamlanamadan 1885 yılında ancak son bulmuştur.⁵²⁸ 1888-1889 (Hicri 1306) yılında İran Dışişleri Bakanlığının birinci sekreteri olarak Van, Hakkâri ve Bitlis şehirleri ile İran-Osmanlı hududunda görev yapan Mirza Musa Han Tabatabayi tarafından Van tarihi ve coğrafyası ismiyle yazılan esere göre Van'ın nüfusu aşağıdaki şekildedir.⁵²⁹

Tablo 34. Mirza Musa Han Tabatabayi'ye Göre Van Merkez Mahalleleri ve Dini Mensubiyete Göre Hane Sayısı

Mahalle	Müslüman		Hristiyan		Nasrani/Kıbtî	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Surb Bogos	60	300	259	1.550	-	-
Surb Nişan	110	550	156	780	-	-
Surb Aragil	80	400	297	1.650	-	-
Surb Narya Anavir	80	400	277	1.800	-	-
Surb Vartan	90	450	266	1.800	-	-
Surb Sahak	60	300	135	780	-	-
Surb Dirahayir	20	100	162	1.010	-	-
Hatimavank	300	1.500	333	1.700	-	-
Arak	500	2.500	750	4.110	-	-
Norşin-i Ulya	8	40	285	2.500	-	-

⁵²⁶ BOA. ŞD. 1874/4, 8 C 1294 (9 Haziran 1878)

⁵²⁷ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1293 (M. 1876).

⁵²⁸ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 140.

⁵²⁹ Mirza Musa Han Tabatabayî Ensarî, *Zubdetü'l-Vekai...*, s. 131-133.

Hangustin	32	160	402	2.800	-	-
Surb Agop	10	50	358	1.990	-	-
Norşin-i Sufla	310	1.550	-	-	30	150
Toplam	1.660	8.300	3.680	22.470	30	150

Mirza Musa Han'ın Van kasabesindeki mahallelere dair oluşturduğu istatistiklerin büyük ölçüde eksik kaldığı görülmektedir. Zira sayısal olarak bu mahalleler Van kasabası için oldukça düşük kalmaktadır. Mahalle isimleri göz önünde bulundurulduğunda bu dönemde mevcut olan birçok mahalleye ulaşamadığı aşikârdır. Musa Han'a göre Van köylerindeki nüfus ise aşağıdaki gibidir⁵³⁰.

Tablo 35. Mirza Musa Han Tabatayı'ye Göre Van'ın Sancağına Bağlı Kazaların Köylerinin Nüfusu

Kaza İsmi	Köy Sayısı	Müslüman	Hristiyan	Yahudi	Nasranî
Van Merkezi	113	5.483	31.284	-	-
Gevaş Kazası	113	9.365	14.403	251	-
Kaza İsmi	Köy Sayısı	Türk	Hristiyan	Kürt	Nasranî
Bargiri Kazası	14	789	2599	910	-
Abgay Nahiyesi ⁵³¹	104	-	-	6.700	-
Erciş Kazası	45	-	9.852	6.324	-
Kaza İsmi	Köy Sayısı	Çerkez	Hristiyan	Kürt	Nasranî
Adilcevaz	28	952	9.485	4.707	-
Kaza İsmi	Köy Sayısı	Türk	Hristiyan	Kürt	Nasranî
Müküs	72	-	13.095	9.784	-
Şatak	94	-	13.838	8.380	-

Buna göre Van sancağına bağlı 7 kazadaki 584 köyde Türk, Kürt ve Çerkezlerden oluşan 53.394 Müslüman, 94.556 Hristiyan ve 251 Yahudi vardı. Tabatabayı'nın Gayrimüslimlerde alışık olduğumuz kavim esaslı nüfus istatistiğini Müslümanlara göre de tasnif etmesi buradaki etnik grupların nüfusu hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. Hakkâri sancağının nüfusu ise aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir: ⁵³²

⁵³⁰ Mirza Musa Han Tabatayı Ensarî, *Zubdetü'l-Vekai...*, s. 143-195..

⁵³¹ Bargiri Kazasına bağlı Abgay Nahiyesinin 5 köyü harap durumdadır. Buradaki nüfusun hepsi Kürt olarak kaydedilmiştir.

⁵³² Mirza Musa Han Tabatayı Ensarî, *Zubdetü'l-Vekai...*, s. 233-271. Bu dönemde henüz Hakkari vilayet olmasına rağmen 1889'da Van'a ilhak edilmesi ve önceki dönemlerde de her iki sancağın sınırlarının iç içe olmasından dolayı Hakkari'deki verilerin de verilmesi uygun görülmüştür.

Tablo 36. Mirza Musa Han Tabatayi'ye Göre Hakkâri Sancağına Bağlı Kazaların Köylerindeki Nüfus

Kaza İsmi	Köy Sayısı	Kürt	Ermeni	Nasranî	Yahudi
Mahmudi	136	11.486	5.305	6.883	-
Albak	91	8.225	9.422	221	7.466
Çölemerik	78	3.968	440	19.685	-
Gevan	97	10.622	1.600	5.473	473
Toplam	402	34.301	16.767	32.262	7.939

XIX. yüzyıla ait nüfus istatistiklerindeki en büyük eksiklik sıklıkla değindiğimiz üzere aşiretlerin ve özellikle de göçebe olanlarının kayıtlara yansıtılmamasıdır. XIX. yüzyılda Van aşiretlerinin doğrudan sayımına ait ulaşılabilen tek defter ise 1837 yılında Hertuş aşiretinin Vestan kazası dâhilindeki mensuplarına aittir. Bu deftere göre 28 hanede meskûn 77 kişi yaşamaktaydı.⁵³³ Yukarıda değinilen ve nahiye teşkilatına dair kayıtları ihtiva eden nüfus istatistiği dışında aşiretlerin hane ve nüfusuna ulaşmak oldukça zordur. Bu noktada Mirza Musa Han Tabatabayi, Van ve Hakkâri sancaklarındaki göçebe ve meskûn aşiretlerin de sayısını vererek, aşiretlerin sayılması durumunda ortaya çıkacak istatistiğin niceliği hakkında mühim bir fikir oluşturmaktadır. Nitekim buradaki aşiretlerin genel nüfusa dâhil edilmesi, Van'daki Müslüman nüfusu Gayrimüslimlere göre daha baskın bir hale getirmektedir. Musa Mirza Han'ın aşiretlere dair istatistiği aşağıdaki gibidir⁵³⁴:

Tablo 37. Mirza Musa Han Tabatayi'ye Göre Van Sancağındaki Meskûn Aşiretler, Reisleri ve Nüfusları

Kaza	Aşiret	Nüfus	Müdür İsmi
Van Kasabası ve Çevresi	İl-i Şevili	1.086	Hacı Ali/Hacı Mirza
Van Kasabası ve Çevresi	İl-i Hertuş	3.000	Mehmed Ağa, Pir Miraz Ağa
Bargiri	Livili	500	Mehmed Ağa
Bargiri	Yezidi	300	Ahmed Han
Abgay Nahiyesi	Haydaranlu	6.700	Musa Ağa
Erciş Kazası	Adamanlu	1.200	Mahmud Ağa
Erciş Kazası	Kalkanlu	711	Mahmud Ve Ali Ağa
Sarıs Nahiyesi	Haydaranlu	300	Mustafa Ağa
Gevahala Nahiyesi	Haydaranlu	300	Ali Ağa
Adilcevaz	Haydaranlu	100	Hasan Ağa
Adilcevaz	Hasenanlu	1.420	Maksut Ağa
-	Celali	-	-
Toplam		15.617	

⁵³³ BOA. NFS.d, nr. 7312, 29 Z 1252 (6 Nisan 1837). Van Sancağı Vestan kazası Müslim nüfus defteri.

⁵³⁴ Mirza Musa Han Tabatayî Ensarî, *Zubdetü'l-Vekai...*, s. 225-228.

Yerleşik aşiretlerin nüfusu 15.617 iken göçebe olanlarının bu sayıyı ikiye katladığı görülmektedir. Buna göre göçebe aşiretler ve nüfusları ise aşağıdaki gibidir.⁵³⁵

Tablo 38. Mirza Musa Han Tabatayi'ye Göre Van Sancağındaki Göçebe Aşiretlerin Çadır Sayısı ve Nüfusu

Aşiret	Çadır Sayısı	Nüfusu
Şerefanlı	200	1.300
Mehmedanlı	150	900
Seydanlı	60	300
Bezdekanlı	100	600
Hertuşlu	250	1.500
Hacanlu	300	1.800
Gavidanlu	100	600
Sifkanlı	150	900
Mavudşanlı	250	1.500
Kiçanlı	350	2.100
Harkanlu	160	860
Hayanlı	250	1.500
Balyanlı	50	300
Batyanlu	150	900
Kavdanlu	250	1.200
Siranlu	300	1.800
Alikanlı	200	1.200
Dudirlu	300	1.800
Karbasanlı	150	900
Mahmud Piranlı	100	600
İsterkanlı	150	900
Şeydanlu	150	900
Hareklu	500	3.000
Rişkanlı	160	960
Hadirlu	400	2.400
Toplam	5.180	30.720

Adı geçen bu aşiretlerin bir kısmı konfedere olan Hertuş/Etuşi ve Haydaranlı gibi büyük aşiretlerin kollarıdır. Örneğin; Şerefan, Mamedan ve Seydan gibi aşiretler Hertuşilerin kollarından bir kaçıdır. Nahiye teşkilatındaki defterle kıyaslandığında muhtelif kaynaklarda isimlerine denk geldiğimiz aşiretlerin neredeyse tamamı ve hatta kanaatimizce konfedere aşiretlerin alt kolları da sayıldığından daha detaylı bilgilere ulaşıldığı muhakkaktır. Buna göre konar-göçer aşiretlerin Van sancağındaki nüfusu 30.720 olarak tespit edilmiştir. Bu oran birbirine yakın olan Gayrimüslim-Müslüman nüfus oranlarını ikincinin lehine değiştirebilecek niteliktedir. Aynı durum Hakkâri sancağında da geçerlidir. Hakkâri sancağındaki göçebe aşiretlerin nüfusu ise aşağıdaki gibidir.

⁵³⁵ Mirza Musa Han Tabatayî Ensarî, *Zubdetü'l-Vekai...*, s. 220-224.

Tablo 39. Mirza Musa Han Tabatayi'ye Göre Hakkâri Sancağındaki Göçebe Aşiretlerin Bulunduğu Mevki, Çadır Sayısı ve Nüfusu

Aşiret	Bulunduğu Yer	Çadır Sayısı	Nüfusu
Makuri	Mahmudi	300	2.500
Takuri	Mahmudi	150	950
Şemsiki	Mahmudi	400	2.800
Milan	Mahmudi	100	700
Yezidi	Bargiri/Mahmudi	350	2.500
Livili	Bargiri	100	500
Haydaranlu	Albak	1.000	6.700
Şekaki	Albak	250	1.800
Erdişlu	Albak	250	300
Hertuşlu	Albak/Hakkâri	290	2.250
Toplam		3.190	21.000

Tablo 40. Mirza Musa Han Tabatayi'ye Göre Hakkâri Sancağındaki Meskûn Aşiretler, Reisleri ve Nüfusları

Yer	Aşiret	Nüfus	Müdür
Mahmudi	Makuri	2.500	Timur Ağa
Mahmudi	Takuri	950	Hüseyin Ağa
Mahmudi	Milan	800	Mehmed Ağa
Mahmudi	Şemsiki	2.800	Yusuf Ağa
Mahmudi	Yezidi	2.100	Hatib Ağa
Albak	Şekak	1.800	Şeref Ağa
Albak	Ardişlu	3.000	Abdurrahim Ağa
Albak	Hertuşlu	450	Hasan Ağa
Toplam		14.400	

Mirza Musa Han'ın verilerine göre Van ve Hakkâri sancaklarında 87.695 Müslüman, 151.524 Gayrimüslim (Ermeni, Yahudi, Nasranî) vardır. Bu nüfusa göçebe ve meskûn aşiretler eklendiğinde ise Müslüman nüfus 169.432 kişi olmaktadır. Mirza Musa Han'ın oluşturduğu istatistiklere göre Van'ın mahallelerindeki her bir haneye ortalama 5-6 kişi denk gelmekteydi.

1880'li yıllara ait olup yine yabancılar tarafından detaylı istatistiği oluşturulan Van nüfusuna dair diğer bir kaynak da Rus General Mayewski'nin eseridir. Mayewski, çeşitli kaynaklardan derlediği nüfus miktarlarını kaza, nahiye, köy gibi yerleşim birimleri dâhilinde etnik ve dini gruplar şeklinde tasnif etmiştir. 1889'da Rus General Mayewski'nin, hane miktarı esasına dayalı oluşturduğu Van nüfusu ise aşağıdaki gibidir⁵³⁶:

Tablo 41. Mayewski'nin Nüfus Verilerine Göre Van Nüfusu (Hane Olarak)

Van Sancağı

⁵³⁶ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 240-330.

Van Sancağı Köyleri	Köy	Türk	Ermeni	Kürt	Nesturi	Yezidi	Toplam
	67	453	1.373	164	-	-	1.990
Erçek Nahiyesi	43	-	43	582	677	87	1.496
Havasor Nahi.	37	-	1.087	372	43	-	1.502
Bargiri Kazası	122	-	364	2.459	-	101	2.924
Erciş Kazası	127	636	495	1.742	-	-	2.873
Adilcevaz ⁵³⁷ Kaz.	59	701	569	773	-	-	2.119
Gevaş Kazası	52	-	924	845	-	-	1.796
Karcikan Kaza.	79	-	868	1.055	-	-	1.832
Şatak Kazası	108	-	763	540	-	-	1.303
Nurdüz Nahiy.	70	-	168	818	78	-	1.064
Müküs Kazası	65	-	709	452	-	-	1.166
Mahmudi Kaz.	82	-	84	1.504	114	275	1.975
Toplam	911	1.790	7.447	11.306	912	463	22.040
Hakkâri Sancağı							
Albak Kazası ⁵³⁸	144	-	560	2.643	184	-	3.548
Hamidiye Kaz.	57	-	299	885	36	-	1.220
Gevar Kazası	92	-	96	1.953	386	-	2.439
Çölemerik Kaz.	66	-	85	1.362	465	-	1.912
Beytüşşebab	72	-	595	1.830	-	-	2.425
Şemdinan	117	-	1.891	125	-	-	2.016
Nesturi Aşireti	81	-	-	170	3.665	-	3.835
Toplam	629	-	3.526	8.968	4.736	-	17.395
Genel Toplam	39.435 (Hane)						

Mayewski'nin yukarıdaki verilerine ek olarak Adilcevaz kazasında 76 Çerkez ve Albak kazasında da 159 Yahudi hanesi mevcuttu. Böylece toplam hane miktarı 39.670'tir. Mayewski, bir hanenin kimi zaman 7-8 ve kimi zaman da 5-6 kişi raddelerinde hesaplandığını fakat en iyi rakamın 8 olduğunu belirtmektedir. Mayewski'nin bu hesabını dikkate aldığımızda Van vilayetinde aşağıdaki gibi bir tablo ortaya çıkar.

Tablo 42. Mayewski'nin Hane Esaslı Nüfus İstatistiğinin Kişi Karşılığı

Ahali	Türk	Ermeni	Kürt	Nesturi	Yezidi	Çerkez	Yahudi
Van	14.320	59.576	90.448	7.296	3.704	608	1272
Hakkâri	-	28.208	71.744	37.888	-	-	-
Toplam	14.320	87.784	162.196	45.184	3.704	608	1.271

Mayewski'nin hesaplama tekniğine göre bir haneye 8 kişi düştüğü varsayılırsa Van vilayetinde 315.067 kişi yaşamaktaydı. Bu oran sonraki yıllarda tutulan kayıtlarla karşılaştırıldığında doğal nüfus artış hızı, göç ve iskânların etkisiyle makul bir seviyede

⁵³⁷ Adilcevaz Kazasının 76 hanesi Çerkez'dir.

⁵³⁸ Albak Kazasının 159 hanesi Yahudi'dir.

görülmektedir. Nitekim aşağıdaki verilerde de görüleceği üzere 1890'da Van vilayeti nüfusu bu artışlar da dikkate alındığında Mayewski'yi doğrulayan niteliktedir.

1890'lı yılların başı Ermeni-Müslüman çatışmalarına gebe olmasından dolayı Van ve çevresindeki vilayetlerde siyaset, bu olayların gölgesinde şekillenmiştir. Dolayısıyla Ermeni ileri gelenleri, Osmanlı memurları ve Batılı gözlemcilerin her biri nüfusun tespiti hususunda kendi verilerini ispat yarışına girmiştir. Bu girişimlerden biri de Ermeni Patriği Nerses'in düzenlemiş olduğu istatistiklerdir. Osmanlı yönetimi, Nerses'i, Ermeni nüfusunu Müslüman nüfustan daha çok gösteren cetveller hazırlamakla itham ederek nüfus oranlarının bu şekilde kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Avrupa kamuoyunun da yakından ilgilendiği böylesi bir dönemde devlet Nerses'in istatistiklerine karşı kendi verilerini yayınlamıştır. Devletin istatistiklerine göre Van, Erzurum, Bitlis, Diyarbekir, Mamuretü'l-aziz, Sivas, Halep ve Adana gibi vilayetlerde Müslüman nüfus Gayrimüslim ve dolayısıyla da Ermeni nüfusundan daha fazlaydı. Buna göre bu vilayetlerin toplam Müslüman nüfusu 3.168.894 iken Ermeni nüfusu 587.235'tir. Nüfusun diğer kısmını ise Nesturi, Yahudi, Süryani, Protestan ve Katolik gibi gruplar oluşturmuştur. Bu verilere göre Van vilayetindeki nüfus ise şu şekildedir:⁵³⁹

Tablo 43. 1890 Yılı Verilerine Göre Van Nüfusu

İslam	Ermeni	Nesturî	Katolik	Yahudi	Toplam
282.582	71.582	59.500	1.930	2.900	418.494

1892 yılı verilerine göre Van kazasında 50.562 kadın ve 63.406 erkek olmak üzere toplamda 113.964 kişi bulunmaktaydı.⁵⁴⁰ 1893'te Ermeni memurların da bulunduğu nüfus komisyonu Ermeni erkek nüfusunu 34.155 ve Ermeni kadın nüfusunu ise 24.163 olarak tespit etmiştir.⁵⁴¹ Fakat komisyonun padişaha sunulmak üzere İstanbul'a gönderdiği detaylı

⁵³⁹ BOA. Y.PRK.AZN. 4 /16, 29 Ca 1307 (21 Ocak 1890).

⁵⁴⁰ BOA.Y.PRK.DH. 5 /28, 29 B 1309 (28 Şubat 1892).

⁵⁴¹ BOA. Y.PRK.DH. 6/57, 19 M 1311 (2 Ağustos 1893).

istatistiklerde bu rakamın az miktarla farklı olduğu görülmektedir. Buna göre 1893'te Van vilayetinin nüfusu aşağıdaki gibidir.⁵⁴²

Tablo 44.Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Cetvellere Göre Van'ın Nüfusu (1893)

Van Sancağı	Ermeni		İslam		Toplam
Kaza İsmi	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
Merkez Kaza	14.052	19.001	8.324	9.772	51.149
Erciş	1.418	2.293	3.836	3.899	11.446
Adilcevaz	1.661	2.379	2.963	3.266	10.269
Karcikan	1.748	2.618	2.618	3.575	10.559
Gevaş	2.023	2.779	1.864	2.564	9.230
Müküs	2.152	2.082	1.576	1.972	7.782
Şatak	1.715	2.078	2.188	2.664	8.645
Bargiri	619	764	1.805	1.696	4.884
Toplam	25.388	33.994	25.174	29.408	113.964

Hakkâri Sancağı	Ermeni		İslam		Toplam
Kaza İsmi	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
Mamuretü'l- Hamidiye	626	440	2.281	2.549	5.896
Hakkâri Sancağı Yekun	626	440	2.281	2.549	5.896
Genel Toplam	26.014	34.434	27.455	31.957	119.860

Bu sayımda vilayetlerdeki aşiretler için tahmini bir nüfus istatistiği oluşturulmuştur. Van vilayetine bağlı Hakkâri sancağı için tahmin edilen aşiret nüfusu 150.000'dir. Bu tahmini nüfusu oluşturan gruplar ağırlıklı olarak aşiret hayatı yaşayan Kürt ve Nesturilerden oluşmaktadır. Civar vilayetlere bakıldığında Erzurum vilayetinde Celali ve diğer aşiretlerin nüfusu 100.000, Musul aşiretleri 250.000 ve Bitlis aşiretleri ise 200.000 olarak tahmin edilmiştir. Osmanlı'nın 13 vilayetindeki aşiretler ve sayımı yapılamayan yerlerin tahmin edilen nüfusunun toplamı ise 3.100.000'dür. Dolayısıyla meskûn nüfusun 18 milyona yakın olduğu bu sayımdaki tahmini aşiret ve gizli kalmış nüfus sayısı kayda değer bir rakam oluşturmaktadır. Bu sayımda Hakkâri sancağının nüfusunun tam olarak tespit edilememesi buradaki Nesturi-Kürt çatışması ile de yakından ilgilidir. Bu durum yönetimi sürekli zor durumda bırakmış ve sayımın bitirilmesi için vilayetler sık sık uyarılmıştır. Nitekim 1895'e gelindiğinde birçok yerde nüfus sayımı hala yapılamamıştı ve ancak sayım yapıldıkça veriler merkeze gönderilebilmekteydi.⁵⁴³

⁵⁴² BOA.Y.PRK.A. 8/78, 5 M 1311 (19 Temmuz 1893).

⁵⁴³ BOA. Y.PRK.DH. 8/66, 16 Z 1312 (10 Haziran 1895).

1896'da Van nüfus dairesinin oluşturduğu istatistiklere göre Van'ın etnik gruplara ve cinsiyete göre dağılımı aşağıdaki gibidir.⁵⁴⁴

Tablo 45. Van Sancağı Nüfus Verileri (1896)

Kaza İsmi	Hane	İslam		Ermeni		Nesturi		Toplam
		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Van	10.924	14.730	13.220	20.000	15.000	401	347	63.698
Erciş	3.116	7.982	5.473	2.253	1.630	-	-	17.338
Adilcevaz	2.283	4.676	4.100	2.728	2.188	-	-	13.692
Bargiri	2.211	6.194	3.295	834	858	-	-	11.181
Gevaş	1.916	2.773	2.012	2.905	2.143	-	-	9.833
Karcikan	1.828	4.432	2.464	2.587	1.916	-	-	11.399
Müküs	1.797	1.950	1.681	2.137	2.135	-	-	7.903
Şatak	1.627	4.348	3.953	2.454	2.408	202	197	13.562
Toplam	25.702	47.085	36.198	35.898	28.272	603	544	148.606

Tablo 46. Hakkâri Sancağı Nüfus Verileri (1896)

Kaza İsmi	Hane	İslam		Ermeni		Nasturi		Yahudi		Toplam
		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Çölemerik	5.725	3.602	2.800	200	200	600	558			7.960
Albak	3.950	8.429	7.242	2.050	2.040	382	329	377	325	21.174
Gevar	3.396	4.188	3.988	335	294	382	329	200	146	9.862
Şemdinan	2.047	5.219	5.028	-	-	846	812	191	184	12.280
Beytüşşebab	1.120	2.962	1.566	85	82	-	-	-	-	4.695
Mahmudi	2.043	8.171	5.325	216	176	373	339	-	-	14.600
Hamidiye	2.043	3.220	2.530	489	601	78	69	-	-	6.987
Toplam	20.324	35.791	28.479	3.375	3.393	2.661	2.436	768	655	77.558

1896'nın bu verilerine göre Van ve Hakkâri sancaklarında toplamda 229.612 kişi mevcuttu. 45.193 haneden meydana gelen bu nüfusa göre hane başına 5 kişi düşmektedir. Dolayısıyla Mayewski'nin hane başına 8 kişi üzerinden yaptığı hesaplama bu noktada tekrardan gözden geçirilebilir. Buna rağmen Mayewski, zaten bu konunun tartışmalı olduğunu ve 8 kişinin Kürt ve Ermeni toplumlarında uygun rakam olduğunu da aktarmıştır.⁵⁴⁵ 1894'te Van valisinin verdiği malumata göreyse Van vilayetindeki hanelerin miktarı şu şekildeydi: Van merkezi ve Bahçelerin mahalleleri 6.000, Erciş 450, Adilcevaz 1.140, Vestan 342, Şatak

⁵⁴⁴ BOA. Y.EE. 132/13, 26 R 1314 (4 Ekim 1896).

⁵⁴⁵ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 240.

200, Müküs 300, Albak, 500, Çölemerik 700, Gevar 450 ve Şemdinan 202 hane.⁵⁴⁶

Dolayısıyla iki yıllık süre farkı itibariyle elde edilen istatistikler arasında büyük bir farklılık vardır. Hane sayısı 1894'e göre astronomik bir şekilde artık göstermiştir. Bu durum istatistiklere temkinli yaklaşılması gerektiği hususunda mühim bir örnek teşkil etmektedir.

XIX. yüzyılın sonlarında nüfusa dair istatistik oluşturan bir diğer grup da misyonerlerdir. Amerikan misyonerlerine göre 1896'da 40.000-50.000 kişilik bir nüfusu olan Van kazasının dörtte üçü Ermeni olup şehir nüfusunun büyük çoğunluğu Bahçelerde yaşamaktaydı.⁵⁴⁷ Aynı yıl Van'a gelen Sadettin Paşa ise Van Ermenileri ve Kürtler ile yaptığı görüşmelerde sık sık Kürt nüfusunun Ermeni nüfusundan dört kat daha fazla olduğunu dile getirmiştir.⁵⁴⁸ Bu dönemde Anadolu Islahatı için bölgede bulunan Şakir Paşa'nın elde ettiği veriler ise Tablo. 45-46 ile eşdeğerdir.⁵⁴⁹ Şakir Paşa buradaki faaliyetleri süresince Van'a dair yapılması gereken icraatlar hususunda Dâhiliye Nezareti ile sürekli iletişim halinde olmuştur. Paşa, Van ve çevresinde binlerce nüfusun mektum kaldığını ve bunun da vergi ve askerlik gibi düzenlemelerde ciddi problemler doğurduğuna dikkat çekmiştir. Paşa, ayrıca önceki dönemlerde Bitlis ve Muş civarında teşebbüs edilen nüfus sayımlarının başarılı bir şekilde yürütüldüğünden bahsederek bunun yaygınlaştırılması gerektiğini belirtmiştir.⁵⁵⁰

XIX. yüzyılın son dönemlerine ait en detaylı kayıtlardan biri ise 1897 yılı Van vilayet salnamesidir. Bu salnamede nüfus iki ana dini grup ve kadın erkek olarak tespit edilmiştir. Buna göre vilayetteki nüfus aşağıdaki gibidir⁵⁵¹:

Tablo 47. Van Vilayet Salnamesine Göre Van'ın Nüfusu (1897)

Kaza İsmi	Müslim	Gayrimüslim	Toplam

⁵⁴⁶ BOA.ŞD. 1882/3, 24 C 1312 (23 Aralık 1894).

⁵⁴⁷ *The Missionary Herald Containing the Proceedings of the American Board of Commisioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations*, Press of Samuel Usset, 1896, s. 353.

⁵⁴⁸ *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s. 50-80.

⁵⁴⁹ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa...*, s. 141.

⁵⁵⁰ BOA. DH.TMIK.S.7/118, 2 Ş 1314 (6 Ocak 1897).

⁵⁵¹ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897).

	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Van	14.730	13.220	20.401	15.347	63.698
Adilcevaz	4.926	4.850	2.728	2.188	14.692
Erciş	8.382	6.973	2.253	1.730	19.338
Bargiri	6.550	4.450	834	858	12.692
Şatak	4.348	3.953	2.656	2.605	13.562
Gevaş	2.773	2.012	2.905	2.143	9.833
Müküs	1.950	1.681	2.137	2.135	7.903
Karcikan	4.432	2.434	2.587	1.916	11.369
Mahmudi	9.671	5.925	589	515	16.700
Hakkâri(Albak)	12.429	9.342	2.809	2.694	27.274
Çölemerik	8.902	7.000	6.420	4.338	26.660
Şemdinan	8.219	6.328	1.037	996	16.580
Gevar	9.188	7.488	3.960	2.232	23.868
Hamidiye	4.220	2.930	566	670	8.386
Beytüşşebab	16.962	11.565	5.585	3.552	37.664
Toplam	117.682	90.151	57.467	43.919	309.219

Van vilayetinde yüzyılın sonlarına kadar çeşitli sebeplerle muhtelif dönemlerde nüfusun tespitine dayalı faaliyetlere girişilmiştir. Aşiretler arası güvenlik sorunları ve Nesturi-Kürt çekişmesinden dolayı sayımı sürekli sekteye uğrayan Hakkâri sancağındaki Kürt ve Nesturileri barıştırmak, dolayısıyla asayişin sağlamak ve eksik kalan nüfus sayımlarını bitirmek maksadıyla 1900 yılında Mehmed Sadeddin Bey görevlendirilmiş ve burada Kürt ve Nesturi ileri gelenleri ile çeşitli görüşmeler yaparak bunların bir sözleşme dâhilinde barışmalarını sağlamıştır. Bu esnada Mehmed Sadeddin beyin elde ettiği verilere göre Hakkâri sancağının tespit edilebilen nüfusu şu şekildeydi.⁵⁵²

Tablo 48. Hakkâri Sancağının Nüfusu (1900)

	Köyler			Nüfus			
	Köy	Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim		Müslim	
				Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
Çölemerik Kazası	22	329	150	1.727	1.750	378	372
	13	382	150	831	776	290	290
	6	290	156	784	796	335	345
	9	840	115	2.790	2.790	297	297
	10	300	4	883	917	10	14
	7	233	-	637	637	-	-
	1	37	-	52	75	-	-
	1	30	-	91	89	-	-
	1	8	-	19	10	-	-
	Şemdinan	-	-	674	596	-	-
	Hamidiye	-	-	77	80	-	-

⁵⁵² BOA.Y.PRK.KOM. 10/73, 26 B 1317 (28 Ocak 1900).

Gevar ⁵⁵³	-	-	-	1.001	1221		
Toplam	70	2449	575	9.566	9.737	1.310	1.318

3.5. Göçler

3.5.1. Ekonomik Temelli Göçler

XIX. yüzyılda temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan Van'dan çeşitli ekonomik faaliyetlerde bulunmak amacıyla birçok Vanlı, başta İstanbul olmak üzere Erzurum, Adana ve İran'ın Tiflis gibi şehirlerine göç etmiştir. Mevcut verilerden hareketle ekonomik amaçlı göç hareketliliğinin başını ise Ermenilerin çektiği görülmektedir. Özellikle İstanbul'u geçim kaynağının merkezi olarak mesken tutan Ermeniler burada çeşitli meslek grupları, hizmet sektörü ve ticari münasebetler için bulunmuştur. Bunların büyük çoğunluğu ise kırsal kesimden göç eden Ermenilerdir. Van'a dair en detaylı istatistiklerinden birini oluşturan 1836 yılı nüfus verilerinde gurbette olan gayrimüslim erkeklere hususi bir başlık ayrılmış ve hangi yerleşim biriminden kaç kişinin nereye gittiği kayıt altına alınmıştır. Buna göre 1836'da 57 yerleşim biriminden (köylerden) toplamda 1.376 kişi Van dışında yaşamaktaydı. Bunlardan ikisinin Tiflis ve Adana'da geriye kalanlarının ise İstanbul'da olduğu tespit edilmiştir.⁵⁵⁴

Van dışında bulunanların gurbete gitme gerekçeleri defterde detaylı bir şekilde yer almasa da sonraki dönemlerin benzer kayıtlarından çoğunluğunun istihdam amaçlı Van dışında bulunduğu anlaşılmaktadır. İran'a gidenler genellikle rençperlik ve ticaret yapmıştır.⁵⁵⁵ Büyük çoğunluğu İstanbul'a gidenler ise burada ticaret, hizmet sektörü, küçük sanayi dalları, güvenlik ve din görevlisi gibi iş alanlarında çalışmıştır. Vanlı Ermenilerin İstanbul'da yaptığı mesleklerin başında bezzazcılık, berberlik, meyhanecilik, kahvecilik, basmacılık, mağazacılık, aşçılık ve şerbetçilik gibi dallar gelmektedir. Bunların yanında Vanlılar amelelik, uşaklık ve

⁵⁵³ Cilo nahiyesi hariçtir.

⁵⁵⁴ BOA. NFS.d, nr.2799, s. 2-18.

⁵⁵⁵ BOA. ML.CRD.d. 83, 29 C 1254 (20 Ağustos 1838).

hamallık için de İstanbul'a gitmekteydi. Kimi zaman Vanlı Ermeniler İstanbul'da çarşı bekçiliği ve papazlık da yapmaktaydı.⁵⁵⁶

Ermenilerin yanı sıra Müslümanlar da benzer sebeplerle Van dışına çıkmaktaydı. Ermeniler gibi ticaret ve çeşitli meslek dallarında çalışmaya giden Müslümanlar İstanbul'un yanı sıra⁵⁵⁷ Trabzon'da özellikle hamallık yapmaktaydı.⁵⁵⁸ Aşağıdaki tabloda Vanlıların gittikleri yerlerde yaptıkları mesleklerin türleri verilmiştir.⁵⁵⁹

Tablo 49. Van Vilayeti Dışına Giden Erkeklerin Yaptığı İşler (1838-1840)

Rençper	Bohçacı	Bezzaz	Tüccar	Ayvaz
Kürekçi	Sağırıcı	Meyhaneci	Kahveci	Şerbetçi
Berber	Hamal	Sarrafi	Mağazacılık	Sabuncu
Aşçı	Basmacı	Terzi		

1838'de Van'a giden James Brant, Van'daki bu göç hareketliliğine şahit olmuştur. Brant'a göre yılda ortalama 3.000 kişi sarraflık, amelelik ve zanaatkârlık için İstanbul'a çalışmaya gitmekte ve burada yüksek miktarlarda para kazandıktan sonra Van'a geri dönmekteydiler. Fakat bir süre sonra kazandıkları paranın harcanmasıyla tekrar başkente çalışma amaçlı yola çıkmaktaydılar. Brant bu göç hareketini güvenlik sorunlarına bağlamıştır. Zira buradaki asayişsizliğin tarım işçiliğinin gelişmesini engellemesi sonucu dışarıya göç etme gibi doğal bir sonuç ortaya çıkmıştır.⁵⁶⁰ İstanbul merkezli ama aynı zamanda İran'a da yapılan bu göç hareketliliği sonraki dönemlerde de benzer uğraşlar için Van'dan devam etmiştir.⁵⁶¹

⁵⁵⁶ BOA. ML.CRD.d.244, 29 Z 1254 (13 Şubat 1839).

⁵⁵⁷ Tarık Gazetesi, No: 460, 30 N 1302 (13 Temmuz 1885).

⁵⁵⁸ BOA. KK.d. 6440, 1 R 1257 (19 Ağustos 1841).

⁵⁵⁹ BOA. ML.CRD.d.244 ; BOA. ML.CRD.d. 512; BOA. ML.CRD.d. 558; BOA. ML.CRD.d. 562; BOA. ML.CRD.d. 649.

⁵⁶⁰ James Brant, A.G. Glascott, "Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan...", s. 395-396.

⁵⁶¹ BOA. ML.CRD.d.562, 29 C 1257 (19 Temmuz 1841); BOA. ML.CRD.d.649, 29 Z 1253 (31 Ocak 1843).

Kimi zaman çok az da olsa başka yerlerden Van'a doğru da tersine göç durumu söz konusudur.

Henry Fanshawe Tozer İstanbul'a giden Ermenilerin burada iyi derece yabancı dil öğrenme imkânlarına sahip olduklarına şahit olmuştur. Tozer, bu minvalde 20 yıl boyunca bir Fransız dükkânında çalışıp Van'a geri dönen bir kişiyle karşılaştığını belirtmiştir.⁵⁶² 1894'te Van'a giden Lynch de birçok Ermeninin İstanbul'a çalışmak için gittiğini, burada bir kısmının çeşitli "ahlaksız" davranışlarda bulunduğunu ve hatta bazılarının kadınlarını Van'da bırakarak onlara geri dönmediğini aktarmaktadır. Lynch'e göre bu durum kadınları savunmasız ve biçare bırakmış, kadınlar çocuklarını misyonerlere teslim etmek zorunda kalmıştır.⁵⁶³

Mevcut kaynaklardan anlaşıldığı üzere Vanlılar muhtelif dönemlerde yukarıdaki örneklerde de gösterildiği üzere başka şehirlerde çalışmak için bulunmuşlarsa da bu İstanbul'a oranla çok az bir miktarda kalmıştır.⁵⁶⁴ Dolayısıyla İstanbul XIX. yüzyılın ikinci yarısında Vanlılar, özellikle Ermeniler, için adeta sıcak para kaynağı ile kişisel gelişim ve devlet tecrübesi edinmelerinin bir merkezi olmuştur. Nitekim bu birikim Vanlı Ermenilerin eğitim faaliyetleri başta olmak üzere birçok hususta ilerlemelerinin sacayağı olmuştur.

3.5.2. Zorunlu Göçler

Dinamik bir konar-göçer nüfusu barındıran Van'da kırsal kesimdeki ahali güvenlik sorunları, asker ve vergi mükellefiyetinden dolayı yerlerini terk etmekteydi. Bu göç hareketi XIX. yüzyıl boyunca sürekli artan bir şekilde devam etti. Eşkıyanın gasp ve katletme vakaları, aşiretlerin hareketliliği ile 1895'te artan Van olayları bu göçleri tetikleyen başlıca hususlardandı.

⁵⁶² Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor...*, s. 289.

⁵⁶³ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 91.

⁵⁶⁴ Vanlıların Diyarbakir vilayetinde Dicle nehri üzerinde kelekçilik (taşımacılık) işleri yaptıkları da görülmüştür. 1903 yılında Şatak kazası köylüleri kelek işinde çalışan rakipleri ile çatışmış ve ölümlü bir olaya karışmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Diyarbakir Gazetesi, No: 1337, 12 Ra 1321 (8 Haziran 1903).

Van'da göç hareketliliği en çok kırsal kesimde yaşanmaktaydı. Bu dönemde köylerdeki en başlıca sorun asayiş problemleri idi. Bu problemlerin ana aktörlerinden biri ise göçebe aşiretlerdi. Aşiretlerin hareketliliğini engellemek için iskân en başta tercih edilen tedbirlerden biriydi. Fakat aşiretlerin düzensiz bir şekilde iskân edilmesi mevcut problemleri içinden çıkılmaz bir duruma sokmaktaydı. Örneğin; aşiretlerin Ermeni köylerine iskân edilmeleri zamanla çeşitli rahatsızlıklara sebep olmuştur. Yapılan şikâyetler genelde Kürtlerin Ermenilerin malına el koyduğu ve kendilerine hor davranıldığı şeklinde olup yöneticilerin dahi adilane davranmadığı şeklindeydi. Hükümet ise ahalinin yerini terk etmesini engellemek için bu tür şikâyetlerde gerekli tahkikatı yapıp Kürtleri nasihat veya askeri sevkiyat yoluyla kontrol altına almaya çalışırdı.⁵⁶⁵ Buna rağmen yerel yöneticiler, aşiretlerin içinde bulunduğu durumu geçmişe dayanan geleneklerinin toplumsal hayatlarına yansıyan şekli olarak görmekte ve aslında bunu bir nevi doğal bir durum olarak görmekteydi. Bu durumun dönüşümü için askeri ve hukuki yaptırımlarla sorunu çözme yolu seçilmişse de plansız ve etkisiz bir şekilde dayatılan bu yaptırımlar geçişken sınırın da avantajının farkında olan aşiretlerin daha çok sorun çıkarmalarına sebep olmaktaydı. Bu şekliyle ahalinin güvensiz bir ortam içerisinde yaşaması ticari, idari ve günlük yaşama dair hareket kabiliyetini engellediği için yaşam standardını oldukça düşük bir seviyeye çekmekteydi.⁵⁶⁶ Söz gelimi Van'a bağlı yerlerde ahali ticaret veya hayvancılık uğraşını dilediği gibi yapamıyor ve kendini sürekli tehlike altında hissediyordu. Özellikle sınır bölgesinde bulunan köyler her türlü eşkıyalık faaliyetlerinin açık adresi halindeydi. Bu ise ahalinin yerini terk etmesine sebep olmakta ve dolayısıyla hükümetin öngördüğü idari, mali ve ekonomik düzenin sağlanabilirliğini sekteye uğratmaktaydı.⁵⁶⁷ Özellikle büyük aşiretlerin birbirlerine besledikleri kan davasına dayalı düşmanlıklar hem tarafları hem de devleti uzun müddet uğraştırmış ve askeri önlemlerin yanı

⁵⁶⁵ BOA.A.MKT.MHM. 665/7, 26 Ca 1313 (14 Kasım 1895).

⁵⁶⁶ BOA.Y.PRK.UM. 38/9, 21 Za 1314 (23 Nisan 1897).

⁵⁶⁷ BOA.A.MKT.MHM. 665/6, 26 Ca 1313 (14 Kasım 1895).

sıra devlet ile ahali arasında arabulucu konumunda olan kanaat önderlerinin türemesine de sebep olmuştur.⁵⁶⁸

Hükümet yetkilileri aşiretler arası kavgalarda genellikle en başta nasihat etme yolunu seçmekte ve olayın büyüklüğüne göre komisyonlar kurup bu komisyonlarda yine olayın mahiyetine göre çeşitli kademelerden memurlar görevlendirmektedir.⁵⁶⁹ Şayet aşiret sözü geçen ve gücü olan bir gruptan oluşuyorsa vilayetin en üst kademesindeki yönetici olan vali veya kaza yöneticisi konumundaki kaymakam ya da bölgede sözü geçen şeyh ve ileri gelenlerden oluşan heyetler aracılığıyla soruna müdahale edilirdi. Örneğin 1898’de Herki aşiretinin yapmış olduğu gasptan dolayı şikâyetle bulunan ahalinin, Herkilere asker sevk edilmesi talebi üzerine tarafların uzlaşması için Nakşibendi tarikatına mensup Şeyh Sıdık arabuluculuk görevini üstlenmiştir. Şeyhin devreye girmesiyle aşiret gasp ettiği malların çoğunu geri vermeyi kabul etmiştir.⁵⁷⁰ Dolayısıyla aşiretler arası çatışmaların önlenmesi hem aşiret mensubu hem de yerleşik ahalinin Van sınırları içerisinde tutulmasının ve demografik yapının kontrol altında tutulmasının yollarından birini teşkil etmekteydi.

Ahalinin göç etmesine sebep olan gasp ve katletme vakaları neredeyse bütün yüzyıl boyunca hükümeti uğraştırmıştı. Köylülerin başlıca geçim kaynağı olan ve onları sürekli olmasa da belirli bir mekâna bağlayan hayvancılık, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Van ve civarındaki yerlerde oldukça riskli bir uğraştı. Zira her an baskına uğrayabilen sınır köylerinden hayvan veya eşya gasp edilebilmektedir. Bu yüzden bölgede yaşayan bazı köylüler evlerinin bir odasını hayvanlarına ayırarak kısmen de olsa güvenliklerini sağlama

⁵⁶⁸ BOA.BEO. 244/18291, 8 M 1311 (22 Temmuz 1893); Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çeviren: Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 350-370.

⁵⁶⁹ Van’da asayiş problemleri ve ıslahat programları için Sadettin Paşa ve Şakir Paşa gibi üst düzey yöneticilerin aşiretlerle görüşüp bunlara dair sorunları çözmeye çalıştığı gibi yerel memurlar da çoğu zaman aşiretlerle büyüklüklerine göre çeşitli rütbelere çerçevesinde muhattap olmuştur.

⁵⁷⁰ BOA.DH.TMIK.M. 56/43, 19 S 1316 (9 Temmuz 1898).

yoluna gitmekteydi.⁵⁷¹ Şüphesiz bu sayısal olarak küçük çaplı hayvancılıkla uğraşanların başvurduğu bir yoldu. Sayıları binleri geçen hayvanları korumak ise çoğu zaman imkânsız olabiliyordu. Hele yerleşim birimleri sınır bölgesinde ise bu durum içinden çıkılmaz bir hal alabiliyordu. Zira Osmanlı sınırları içerisinde yapılan bir hırsızlık vakasının takibini yapmak bir nebze de olsa mümkün iken yeterli askerin olmaması veya mevcut olanlarının da ancak İran sınırına kadar eşkiya takibini yapabilmesi ahaliyi zor duruma düşürmekte ve İran aşiretleri ya da sınır bölgesindeki yerel hükümetler ile sürekli bir gerilim yaşanmaktaydı.⁵⁷² Bu durum ise köylünün ya da mağdur aşiretlerin büyük zararlara uğramasına neden oluyor ve ahalinin yerini terk etmesine zemin hazırlıyordu. 1876-1881 yıllarına ait vukuat cetvellerinden edindiğimiz bilgilere göre Van sınırları içerisinde yapıp faillerinin çok az bir kısmı Osmanlı fakat ağırlıklı olarak İran aşiretleri olan gasp vakalarında on binlerce kuruş değerinde mal ve eşya ile on binlerce hayvana el konulduğu görülmektedir. Bu olayların büyük bir kısmı İran sınırının sıfır noktasında yer alan Hakkâri Sancağına tabi Gevar ve Mahmudi kazalarında gerçekleşmiştir. Bu çerçevede 1877 yılına ait bir vukuat cetvelinden derlenen gasp faaliyetlerinin bilançosu örnek teşkil etmesi itibariyle aşağıda verilmiştir.⁵⁷³

Tablo 50. 1877 Vukuat Cetveline Göre Van’da Yapılan Gasp

Gaspa Uğrayan Yer	Gaspın Failleri	Gasp Edilen Mal ve Hayvanat
Gevar/ Holhaki	İranlı Süleyman ve Adamları	-
Gevar/İli	İran’ın Şekak Aşiretinden Kınık ve Dilan Kabileleri Halkı	800 ağnam
Gevar/Bati	İran Aşireti	250 ağnam, 8 sığır
Gevar/Öbek	İran’ın Şekak Aşiretinden ve Baçkan Kabilesinden Şahin	300 ağnam
Gevar/Muşan	İran Şekak Aşireti	1.500 ağnam
Gevar/Biliban	İran Şekak Aşiretinden Şahin ve Adamları	900 ağnam
Gevar/Bacerge	İran’ın Şekak Aşiretinden Koli ve Adamları	60 sığır
Gevar/Aniş	İran’ın Şekak Aşiretinden Ali Han’ın Adamları	70.000 kuruş, 1.500 ağnam, 780 sığır ve 15 at
Gevar/Melgeva	İran’ın Şekak Aşiretinden Ali Han’ın	1.200 ağnam

⁵⁷¹ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia Kurdistan...*, s. 137-138.

⁵⁷² BOA.DH.MKT. 277/48, 20 S 1312 (20 Ağustos 1894).

⁵⁷³ BOA.Y.PRK.UM. 3/48, H. 1293/1297 (M.1876-1880).

	Oğlu Mehmed ve Adamları	
Gevar/Arhi	İran'ın Şekak Aşiretinden Ali Han'ın Adamları	10.000 kuruş, 2.500 ağnam ve 60 sığır
Gevar/Bernevaz	İran Aşiretinden Mehmet ve Adamları	500 kuruş değerinde mal.
Gevar/Huzi	Belirsiz 3 Kişi	2.000 kuruş, 1500 ağnam, 250 sığır
Gevar/Menglava	İran'ın Şekak Aşiretinden Bir Grup	800 ağnam
Gevar/Bavis	İran Şekak Aşiretinden Bir Grup	2.000 kuruş, 1450 ağnam, 22 sığır, 4 at
Gevar/Çaldıran	İran Aşiretinden Bir Grup	1.000 kuruş, 80 ağnam, 15 sığır, 10 at
Gevar/Kolani	İran Aşiretinden Bir Grup	15.000 kuruş, 300 ağnam, 93 sığır
Gevar/Hatipabad	İran Aşiretinden Bir Grup	870 ağnam, 72 sığır
Mahmudi/Hortaş	İranlı Derbaz Ağanın Adamları	70.000 kuruş, 550 ağnam, 30 sığır, 15 at
Mahmudi/Bilecek	İranlı Derbaz Ağanın Adamları	2.000 kuruş, 217 ağnam, 90 sığır, 9 at
Mahmudi/Şerefhaneli	İranlı Derbaz Ağanın Adamları	5.100 kuruş, 300 ağnam ve 52 sığır
Mahmudi/ Tunib	İranlı Derbaz Ağanın Adamları	10.000 kuruş, 39 ağnam ve 21 sığır
Mahmudi/Amadbirud	İranlı Derbaz Ağanın Adamları	100 kuruş, 415 ağnam, 23 sığır ve 16 at
Mahmudi/Çarfezar	İranlı Derbaz Ağanın Adamları	900 kuruş, 58 ağnam ve 23 sığır
Mahmudi/Kuzican	İranlı Derbaz Ağanın Adamları	10.000 kuruş, 441 ağnam ve 102 sığır
Mahmudi/Haçik	İranlı Derbaz Ağanın Adamları	10.000 kuruş, 235 ağnam, 20 sığır ve 12 at
Mahmudi/Angiz	İranlı Şekak Aşireti Reisi Ali Han'ın Adamları	2.000 kuruş, 309 Ağnam, 6 Sığır ve 5 at
Mahmudi/Harabsorik	İranlı Derbaz Ağanın Adamları	3.000 kuruş, 600 ağnam, 62 sığır
Mahmudi/Şerefhane	İran'ın Arusanlı Aşireti	10.000 kuruş, 1.034 ağnam, 121 sığır ve 15 at
Mahmudi/Gerbil	İranlı Ali Hanın Adamları (Piyade+Süvari 150 Kişi)	10.000 kuruş, 36 ağnam ve 3 sığır
Mahmudi/Vis	İran'ın Şekak Aşireti	4.000 kuruş, 4 sığır
Mahmudi/ Gerbil	İran'ın Şekak Aşiretinden Murat Şemsi, Kardeşi ve Adamları	5.000 kuruş, 300 ağnam ve 58 sığır
Oramar Nahiyesi/ Şehvan	İran'ın Şekak Aşiretinden Mirza, Veysi, İbrahim ve Adamları	10.000 kuruş, 103 at
Gevar/Memkan	İran Berdesorlu Nebi ve Musa	500 kuruş, 6 sığır
Gevar/Halan	İran'ın Şekak Aşiretinden Mirza ve Adamları	500 kuruş, 22 sığır
Gevar/Şeyh Şemseddin	İran'ın Şekak Aşiretinden Murat ve Mirza'nın Oğulları ve Adamları	500 kuruş, 5 sığır
Gevar/Davudyan	Failler belirlenemedi	500 kuruş, 2 at

Şemdinan Müdürü Reşit Bey'in Malları	İran'ın Şekak Aşireti	200 kuruş, 2 at
Şemdinan/Kasran, Çelik, Gören, Şizan, Bakuz, Arılan ve Berderes-i Bala	İran'ın Şekak Aşireti	15.000 kuruş
Mahmudi/Runehar	İranlı Derbaz Ağanın Adamları	4.000 kuruş, 225 ağnam, 91 sığır ve 10 at
Mahmudi/Örnek	İran'ın Milan Aşireti Mensupları	500 kuruş, 28 ağnam ve 7 sığır
Mahmudi/Gebril	İranlı Ali Han'ın Adamı Şahin ve Yardımcıları	1.000 kuruş, 200 ağnam, 120 sığır ve 14 at
Mahmudi/Gebril	Şekaklı Ali Han'ın İran'daki Adamları Nimet ve Orman	7.500 kuruş, 500 ağnam ve 15 sığır
Mahmudi/Akçekale	Şekaklı Ali Han'ın adamları	600 kuruş, 5 sığır
Mahmudi/Kani Kor	Şekaklı Ali Han'ın Adamları	15 at
Mahmudi/Salhane	İranlı Hüseyin Hanın Adamları	183 sığır ve 34 at
Mahmudi/Rahvanik	İranlı Derbaz Ağanın Adamları	1.200 kuruş, 3 sığır
Mahmudi/Bağdegik	İranlı Derbaz Ağanın Adamları	3.500 kuruş, 5 at
Mahmudi/Zivanik	İranlı Derbaz Ağanın Adamları	10 sığır, 3 at
Mahmudi/Kasr	İranlı Derbaz Ağanın Adamları	3.000 kuruş, 50 ağnam
Mahmudi/Yekmal	İranlı Derbaz Ağanın Adamları	10.000 kuruş, 75 sığır, 24 at
Mahmudi/Selhane	İranlı Derbaz Ağanın Adamları	183 ağnam, 24 at
Mahmudi/Saray	İran'ın Arusan Aşiretinden Kuro'nun Adamları	400 kuruş, 900 ağnam, 57 sığır
Mahmudi/Yemayurd	İranlı Derbaz Ağa'nın Adamları	1.000 kuruş
Mahmudi/Runehar	İranlı Derbaz Ağa'nın Adamları	2.000 kuruş, 7 sığır, 1 at
Mahmudi/İkiz	İranlı Derbaz Ağa'nın Adamları	1.000 kuruş
Mahmudi/Şerefhane	İranlı Derbaz Ağa'nın Adamları	5.000 kuruş, 18 sığır, 4 at
Mahmudi/Ahurik, Gebril, Haçan	İranlı Derbaz Ağa'nın adamları	48.000 kuruş, 1862 ağnam, 79 sığır, 54 at
Mahmudi/Nefs-i Hoşab	İranlı Kardar tTaifesinden Aziz ve Said ve Adamları	2.000 kuruş, 25 sığır, 1 at
Mahmudi/Bahanis	İranlı Ali Han'ın Adamları	15.000 kuruş, 780 ağnam, 80 sığır
Mahmudi/Bor	İranlı Derbaz Ağa'nın Adamları	2.000 kuruş, 23 ağnam, 13 sığır, 8 at
Mahmudi/Diranis	İranlı Derbaz Ağa'nın Adamları	500 kuruş, 1 sığır
Mahmudi/Ekrek	İranlı Şeref Ağa'nın Adamları	17 at
Mahmudi/Sil	İran'ın Şekak Aşireti Mensupları	2.000 kuruş, 890 ağnam, 34 sığır, 2 at
Mahmudi/Norşin	İran'ın Şekak Aşireti Mensupları	800 ağnam, 19 sığır
Mahmudi/Nevşar	İranlı Derbaz Ağa'nın Adamları	20.000 kuruş
Mahmudi/Haydar	İranlı Derbaz Ağa'nın adamları	6 sığır, 4 at

Mahmudi/Düz	İranlı Derbaz Ağa'nın adamları	9 at
Mahmudi/Keşiş	İranlı Derbaz Ağa'nın adamları	30 sığır
Mahmudi/Hazine	İranlı Kazi Yusuf, Mehmet ve adamları	10.000 kuruş, 38 sığır, 4 at
Mahmudi/Nevşarlı	İranlı Derbaz Ağa'nın Adamları	2 at
Mahmudi/Çamurlu	İranlı Derbaz Ağa'nın Adamları	90 ağnam
Mahmudi/Nevşar	İranlı Derbaz Ağa'nın Adamları	381 ağnam, 19 sığır, 1 at
Mahmudi/Pir Mirim, Molla Hasan	İranlı Derbaz Ağa'nın Adamları	2.000 kuruş, 420 ağnam, 85 sığır, 75 at
Mahmudi/Bozkan	İranlı Derbaz Ağa'nın Adamları	7 at
Mahmudi/Fuşfa	İranlı Ali Han'ın Adamları	28 at
Mahmudi/Zinis	İran eEşkiasından Mistoyî Zeri ve Adamları	860 ağnam
Mahmudi/Derhun	İranlı Derbaz Ağa'nın Adamları	500 kuruş, 47 ağnam, 5 sığır
Mahmudi/Şuşnamerik	İran Eşkiasından Acem Vahtim ve Adamları	75 ağnam, 14 at, 2 sığır
Mahmudi/Harkanis	İranlı Ali Cazi'nin Adamları	600 kuruş, 60 at
Mahmudi/Tahcan	İranlı Şekak Ali Han'ın Adamları	100 kuruş, 12 at, 30 sığır, 650 ağnam
Mahmudi/Kürdikan	İranlı Şekak Ali Han'ın Adamları	100 kuruş, 500 ağnam
Mahmudi/Ori	İran Eşkiasından Aziz ve Adamları	300 kuruş, 205 ağnam, 4 sığır, 1 at
Mahmudi/Girdeser ⁵⁷⁴	İranlı Şekak Ali Han'ın Adamları	120.000 kuruş, 8.200 ağnam, 600 sığır, 53 at
Mahmudi/Ori	İran'ın Şekak Aşiretinden Hasan oğlu Mahmut ve Adamları	300 ağnam
Mahmudi/Haydaranlı Kasım ve Nevşar	İran'ın Şekak aşiretinden Hasan oğlu Mahmut ve Adamları	56 ağnam, 10 sığır, 17 at
Mahmudi/Hazine	İranlı Derbaz Ağa'nın Adamları	4.000 kuruş, 80 ağnam, 31 sığır, 150 at
Mahmudi/Nevşar	İranlı Derbaz Ağa'nın Adamları	400 kuruş, 160 ağnam, 28 sığır, 7 at
Mahmudi/Pikar, Çamurlu, Gölekanis	İranlı Derbaz Ağa'nın Adamları	4.000 kuruş, 195 ağnam, 305 sığır, 4 at
Mahmudi/Heretil	İranlı Şekak Ali Han'ın Adamları	4.400 ağnam, 37 at
Mahmudi/Razi	İranlı Şekak Ali Han'ın Adamları	169 ağnam, 33 at
Mahmudi/Celil-i Ülya	İranlı Şekak Ali Han'ın Adamları	1.230 ağnam
Mahmudi/Celil-i	İranlı Şekak Ali Han'ın Adamları	120 ağnam, 40 sığır, 30 at
Toplam 92 Vaka		

⁵⁷⁴ Girdeser köyü en çok zarara uğratılan köylerin başında gelmektedir.

Bu tabloda aynı köylerin isimlerinin birden fazla kez geçtiği görülmektedir. Bunun sebebi aynı köyden farklı kişilerin gaspa uğramasıdır. Kuruş olarak belirtilen miktarlar, hayvanların dışında yağmalanan eşya veya malın değeridir. Her iki kazada (Mahmudi-Gevar) en çok gasp yapan kişiler Şekak aşiretine mensup Ali Ağa ve İranlı Derbaz Ağa'dır. Vukuat cetvellerinde normal şartlarda mülahazat olarak belirlenen kısımda olayın seyri ve yapılan tahkikata dair bilgi verilmektedir. Fakat muhtelif birkaç olay dışında bu gasp hareketlerinin hiçbirisi hakkında cetvellerde ek bilgi verilmemiştir. Bu da olayların tahkikatının zorluğu ya da bir türlü dava açılmayıp suçluların tespit edilememesiyle yakından alakalıdır. Bu cetvelde bir yıl içerisinde gerçekleşen 92 vaka 39.653 küçükbaş hayvan, 3.993 sığır ve 974 at ile 429.800 kuruş değerinde mal ve eşyanın gaspa uğraması gibi bir zarar ile sonuçlanmıştır. Hakkâri sancağının aşiret karakterini tümüyle barındıran bu iki kaza güvenliğin arzu edilen şekilde sağlanamadığı yerlerin başında gelmesi itibarıyla mühim bir örnek teşkil etmektedir.

XIX. yüzyılın son dönemlerinde yapılan gasplar o kadar çoğalmıştır ki Van valiliğine neredeyse her gün şikâyetler yapılmıştır. Yapılan müdahalelerle ise gasp edilen hayvanların çok az bir kısmı geri alınabilmekteydi. Şayet asker hızlı davranır ve eşkıya gruplarını yakalarsa bütün mallar geri alınabiliyordu. Bazen de eşkıya grupları sınırı geçerken daha hızlı davranmak için arkalarında hayvanların bir kısmını bırakmak zorunda kalırdı. Vilayet yöneticilerinin elindeki imkânlarla önlem alması yetersiz kaldığından iki ülke arasında uyulacak esaslarla olayların önlenmesi mümkün olduğundan vilayet, İran'ın uyarılması hususunda sürekli Dâhiliye Nezareti'nden taleplerde bulunmuştur. Zira zor durumda kalan ahalinin yerini yurdunu terk etmesi an meselesiydi ve çoğu durumda da bu gerçekleşmekteydi. Dâhiliye Nezareti ise Hariciye Nezareti aracılığıyla İran hükümeti ile irtibata girerek gasp edilen malların ve hayvanların geri verilmesini talep etmekteydi. Fakat İran hükümeti bu konuda genellikle çok ağır davranmış ve bazen yapılan şikâyetlere cevap

bile vermemiştir.⁵⁷⁵ Hatta İran'ın bir kısım yöneticileri bazı aşiretlerin, Osmanlı tarafında eşya ve havyan gaspında bulunmalarını teşvik bile etmiştir. Şüphesiz, bunun bir takım sebepleri vardı. Bunun başlıca sebebi ise bazı yöneticilerin iktidar alanlarını genişletme ve bölgedeki mali kaynaklara sahip olma arzusuydu. Bunlardan biri olan Makü Hâkimi Timur Han'ın 30.000'den fazla koyunu vardı ve bu hayvanlarını beslemek için Van'daki yaylalara muhtaçtı. Bunun için buradaki yaylalara sürekli saldırıp buradaki ahalinin güvenlik endişesine kapılmasını ve yerlerini terk etmelerini sağlamaya çalışmıştır. Söz konusu hâkim, 1890'da İran'ın Celali aşiretini Abgay'daki Haydaranlı aşireti üzerine salmıştır.⁵⁷⁶

Van'da yaşanan adi vakalardan biri de kadın kaçırma gibi olaylardır. Bu olayların bir kısım failleri Van sınırları dâhilinde yaşayanlar olduğu gibi tıpkı yukarıdaki örnekler gibi İran mensubu şahıslarca da yapılabilmekteydi. Örneğin 1890 yılında İran'ın Berdesor ahalisinden Telli Bey ve adamları Albak kazasının Melgeva köyünü basarak köydeki birçok hayvan ve malı gasp etmiştir. Burada Mübaşir Mustafa'nın hanesini basmış ve kız kardeşini de zorla alıkoymuştur.⁵⁷⁷ 1876-1880 arası vukuat cetvellerine bakıldığında 1 yıl içerisinde gerçekleşip kaydı tutulan kız kaçırma vakası 5'tir. Bunların hepsi Van sancağına bağlı köylerde meydana gelmiştir. Bu vakalara ait davalara bakıldığında ise çoğunun sonuçlanmadığı görülmektedir. Örneğin bunlardan iki zanlı yakalanmış, İran tarafına kaçanlar hakkında ise gerekli devletlerarası irtibat sağlanmıştır.⁵⁷⁸ Yine 1890 ve 1891 yıllarında birer kız kaçırma vakası yaşanmış fakat tahkikatı ile ilgili bilgiye rastlanılmamıştır.⁵⁷⁹

⁵⁷⁵ BOA.A.MKT.UM. 337/37, 5 Ca 1275 (11 Aralık 1858). Makü Hakimi Ali Han'ın İran eşkıyasını kollamasına dair.; BOA. DH.MKT. 1748/58, 19 Z 1307 (6 Ağustos 1890). Gasp edilen mallarla ilgili Makü Hakimi ile yapılan görüşmeye dair.

⁵⁷⁶ BOA.Y.PRK.BŞK. 18/81, 21 Za 1307 (9 Temmuz 1890).

⁵⁷⁷ BOA.DH.MKT. 1777/10, 18 R 1308 (1 Kasım 1890).

⁵⁷⁸ BOA.Y.PRK.UM. 3/48, H. 1293/1297 (M.1876-1880).

⁵⁷⁹ BOA. Y.A.HUS. 245/9, 3 S 1308 (18 Eylül 1890); BOA. Y.A.HUS. 242/55, 24 Ca 1308 (5 Ocak 1891).

Ahalinin can, mal ve ırz güvenliliğinin yeterince sağlanamaması ve tahkikatların bir sonuca varamaması halk ile yöneticiler arasında bir güven sorununun yaşanmasına sebep olmaktadır. Daha çok kırsal alandaki nüfusun yerleşik düzenini bozan bu tür olaylara dair birçok örnek vermek mümkündür. 1896'da çıkan çatışmalar ise hem kır hem de kent nüfusunu etkilemiş ve birçok köylünün Van şehir merkezi ile Rusya ve İran'a göç etmesine sebep olmuştur. Çatışmaların çıktığı haziran ayından kasıma kadar 3-4 bin Ermeni'nin Van merkezine göç ettiği rapor edilmiştir.⁵⁸⁰ Van şehir merkezine göç eden Ermeniler peyderpey köylerine geri gönderilmişse de⁵⁸¹ İran topraklarına geçen Ermeniler buradaki Selmas kazasında toplanmış ve Ermeni komiteciler tarafında silahlı eğitim almak üzere örgütlenmişlerdir.⁵⁸² Böylece asayiş sorunları kaynaklı demografik yapının dönüşümü bir yandan nüfusun vilayet içindeki niceliğini ve niteliğini değiştirirken bir yandan da sonraki dönemlerde etkisini hissettiren toplumsal ve askeri olaylara zemin hazırlamıştır. Söz gelimi Van'ı terk edip Rusya ya da İran'a giden ve özellikle milliyetçi düsturla harmanlanan Ermeniler bir gün tekrar Van'a geri gidip burada kendi yönetimlerini kurmak düşüncesinden hareketle sınır hattında yaşanan birçok çatışmanın ana aktörlerinden olmuşlardır.

3.6. Van ve Çevresine Yapılan Muhacir İskanı ve Adaptasyon

Süreçleri

Devletin ekonomik ve idari meseleleri ile yakından ilgili olan imparatorlukta iskân politikası kuruluş, genişleme, duraklama ve gerileme devirlerine göre farklı şekillerde tezahür etmiştir. Başlangıçta fetih politikası ve buna bağlı olarak Türkleştirme maksatlı yapılan dışa dönük iskân XVIII. ve XIX. yüzyıllarda imparatorluğun unsurlarını yerleştirmeye yönelik içe

⁵⁸⁰ BOA.A.MKT.MHM. 665/8, 26 Ca 1313 (14 Kasım 1895).

⁵⁸¹ BOA.HR.TH. 177/1896, 26 M 1314 (7 Temmuz 1896).

⁵⁸² BOA.A.MKT.MHM. 536/15, 11 L 1313 (26 Mart 1896).

dönük iskân halini almıştır. Bu dönemlerden sonra buna bir de dışarıdan gelen İslam unsurlarının iskânı eklenmiştir.⁵⁸³

İmparatorluğun küçülme sürecinde iskân politikasına yeni bir yön veren ilk göç hareketi, 1774 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Küçük Kaynarca anlaşmasını müteakip yıllarda 500.000 Tatarın Osmanlı topraklarına geçmesiyle başlanmıştır. Fakat bu savaş büyük kayıplara sebep olduğundan başlangıçta Beserabya ve Dobruca daha sonra da Anadolu'ya yerleştirilenlerin sayısı 300.000 olarak tahmin edilmektedir.⁵⁸⁴

XIX. Yüzyılda imparatorluğun toprak kayıpları yaşaması ve özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra Müslüman göçünün başlamasıyla birlikte iskân meselesi yoğun bir mesainin harcanmasını gerektirmiştir. Rusya'nın Kırım ve civarındaki Müslüman gruplara karşı gelişen tavrı, 1850'lerde Osmanlı topraklarına Kırım ve Kafkasya'dan yoğun bir göç hareketi başlatmıştır. Başlangıçta binlerle ve on binlerle ifade edilen göçmen sayısı 1863 ve 1864'te yüzbinlere ulaşmıştı. Bu amaçla İstanbul'da belediyeçiliğin temelini oluşturan Şehremaneti'nin kuruluşuyla göçmenlerle ilgilenilmeye başlanılmış ve gittikçe artan göç karşısında 1860'ta İskân-ı Muhacirin Komisyonu kurulmuştur.⁵⁸⁵ Muhacirlerin sayısı ve yoğun hareketliliği hükümetin bunlarla ilgili iç ve dış siyasetine dair politikalar üretmesini sağlayarak göçü teşvik eden yaklaşımlar benimsenmiştir. Buradaki maksat imparatorlukta Müslüman nüfusun arttırılması ve bu nüfustan askerlik, tarım ve sanayi alanlarında yararlanılmasıydı.⁵⁸⁶ Bu amaçla muhacirlerin iskân sahalarının belirlenmesi için

⁵⁸³ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 5-10.

⁵⁸⁴ İlhan Tekeli, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s. 150.

⁵⁸⁵ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara, 1997, s.63-105.

⁵⁸⁶ Ferhat Berber, “19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 31, 2011, s. 21-22.

görevlendirilen komisyonlar Anadolu’da bir takım keşiflerde bulunmuştur.⁵⁸⁷ Böylece imparatorluğun birçok yerine peyderpey muhacirlerin yerleştirilmesine başlanmıştır.⁵⁸⁸ Yapılan göç hareketlerinde ise Trabzon limanı göçmenlerin ilk merkezi olup buradan hükümetin belirlediği yere muhacirler kara ya da deniz yoluyla sevke tabi tutulmuştur.⁵⁸⁹

Rusya’daki siyasal ve askeri meselelerden kaynaklı Kırım ve Kafkas göçlerinin sistemli bir şekilde Van’a tam olarak ne zaman başladığı tespit edilememişse de ilk örnekleri Kırım Savaşı’nın hemen ertesine denk gelmiştir. 1855’te Erzurum eyaletine gönderilen 500 hane muhacir Aladağ civarında çadırlarda ikamet ettirilmiştir. Bunların bir kısmının Muş ve Van taraflarında uygun yerlere yerleştirilmeleri, muhafazalarının sağlanması ile iskânları için ihtiyaç duydukları eşya ve malın tedarik edilmesi hususunda Erzurum valisi talepte bulunmuştur.⁵⁹⁰

Van’a muhacir iskânının yapılmasına dair asıl talepler 1860’larda olmuşsa da bu taleplerin yerine getirilmesi hususu muallakta kalmıştır. Zira hükümetin muhacir iskânı için Van ve çevresindeki şark bölgeleri, buradaki halkın fakirliği ve bölgenin geniş kapsamlı iskâna elverişsizliği düşüncesinden dolayı başlangıçta tercih edilmemiştir. Bu bölgenin tercih edilmemesinde Rusya’nın Transkafkasya üzerinden Osmanlı’ya yapılan muhacir akınını durdurmak için gösterdiği çaba ve 1867’de Erzincan-Tokat-Amasya-Samsun hattının doğusuna yeni Kafkasyalı göçmenleri yerleştirmeme koşulunun Osmanlı yönetimine kabul ettirilmesi de etkili olmuştur. Bölgenin isminin geniş kapsamlı iskân için geçmeye başlaması ise benzer engellere rağmen ancak 93 Harbi süreci ve sonraki yıllarda mümkün olmuş ve

⁵⁸⁷ Galip Çağ, “19. Yüzyılda Çerkez ve Nogay Göçmenlerin Anadolu’da İskanı ve Çankırı Örneği”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı:2, 2013, s. 134.

⁵⁸⁸ Adem Kara, “XIX. Yüzyılda Çorum’da Göçmenlerin Yerleştirilmesi ve Yaşanan Sorunlar”, *Turkish Studies*, Vol. 8/6, 2013, s. 337-339; Ömer Karataş, “19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskanı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2, 2012, s. 364.

⁵⁸⁹ Özgür Yılmaz, “1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor”, *Mavi Atlas*, Sayı :3, 2014, s. 138-139.

⁵⁹⁰ BOA.A.MKT.UM. 214/51, 25 S 1272 (6 Kasım 1855).

Diyarbakir ile Van vilayetlerinde 9.000 ailenin yaşamasına imkân sağlayan mekânlar tespit edilmiştir.⁵⁹¹

Van'da muhacir iskanının yapılması yöneticilerin elini son derece güçlendirebilecek bir husustur. Zira İran hududu boyunca geniş araziler mevcuttu ve bu arazilerin çok büyük kısmı insansız olduğundan İran eşkıyası çok kolay bir şekilde hudutta gasp faaliyetlerinde bulunup İran'a geçebilmekteydi.⁵⁹² Bu yüzden devletin muhacir iskanını bu bölgeye yapmak istemesini güvenliğin sağlanmasının bir aracı olarak da görmek gerekir.

Osmanlı topraklarına doğru muhacir sayısı arttıkça İskân-ı Muhacirin komisyonu Trabzon limanına yığılan kabilelerin sorunlarını çözmek adına eyalet ve sancak yönetimleriyle irtibatlı bir şekilde boş arazi bulma uğraşına girişmiştir. Üstelik yoğun göç karşısında çözüm üretemeyen Trabzon eyaleti yöneticileri de sürekli Dâhiliye Nezareti ile muhacirlerin nereye gönderilmesi hususunda bilgi alışverişinde bulunmaktaydı. Bir kabileye henüz yer bulunmadan başka kabilelerin yola çıktığı haberinin gelmesi ise işleri iyice çıkmaza sokuyordu. 1861'de Çerkez ve Nogay muhacirlerinden 700 kişi Trabzon'a gelmiş ve bunlar kış mevsimi yaklaştığından barındırılmalarının zor olacağı düşüncesiyle Sivas'a gönderilmişlerdir. Hemen ardından 600 kişi daha gelmiş ve bunların verdikleri bilgilere göre 10.000 kişinin daha yolda olduğu haber alınmıştır. Bu yüzden Trabzon eyaleti meclisi, yıllardan beri muhacirlere büyük masraflar ettiğinden gelen muhacirlerin hiç bekletilmeden Erzurum ve Sivas'a gönderilmesini Dâhiliye Nezaretine arz etmiştir.⁵⁹³

1861'de Mirşan kabilesinden ve Kızılbey takımından olup kadın, çocuk ve erkeklerden oluşan 830 kişi acele bir şekilde Trabzon'dan akrabalarının bulunduğu Sivas'a gönderilmek üzere Samsun'a geçmiştir. Fakat hem Sivas'ta yer olmaması hem de sayıca fazla

⁵⁹¹ Bekir Koç, Georgi Çoçiyev, "Migrants from the North Caucasus in Eastern Anatolia: Some Notes on Their Settlement and Adaptation (Second Half of the 19th Century-Beginning of the 20th Century)", *Journal of Asian History*, Vol. 40, No. 1, 2006, s. 83-87.

⁵⁹² BOA.ŞD. 1874/32(5)-14, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

⁵⁹³ BOA.A.MKT.NZD. 381/55, 18 Ca 1278 (21 Kasım 1861).

muhacirin aynı yerde iskân edilmesinin uygun görülmemesinden dolayı bunların Diyarbekir, Urfa ve Van taraflarına sevkine karar verilmişti.⁵⁹⁴ Yine, 1862’de Anapa ve Çerkez muhacirlerinden 79 kişi Sivas’a yerleşmek istemiştir. Hükümet bunların da iskân mahalli taleplerini reddederek bundan sonra geleceklerin yanlarına askerler verilerek Van ve Diyarbekir gibi arazisi boş ve havası uygun yerlere gönderilmesine karar vermiştir.⁵⁹⁵ Bu havalide yerleştirilmek üzere gönderilen muhacir kabilelerine firar etmemeleri için iyi davranılması hususunda da dikkatli olunmuştur.⁵⁹⁶ Çünkü muhacirlerin sınır bölgelerinde olmaları onların yerlerini kolayca terk etmelerine imkân tanımaktaydı. Bu yüzden çoğu zaman iç bölgeler olan Diyarbekir ve Urfa taraflarına gönderilmeleri daha uygun bulunmuştur.⁵⁹⁷ Bir süre sonra muhacirlerin burada da çoğalması üzerine Van taraflarında iskân edilmeleri yöneticilerce tercih edilmiştir.⁵⁹⁸

Van’a yapılan iskânlarda muhacirlerin sınıra uzak bölgelerde yerleştirilmelerine özen gösterilmiştir. Bunun başlıca sebebi Rusya’nın muhacirleri sınır boyunda istememesi ve sınırın güvenli bir yer olmamasıydı. Nitekim bu husus yıllardan beri Rusya’nın Osmanlı topraklarına yapılan muhacir iskânının hassasiyetlerinden birini teşkil etmekteydi ve Osmanlı hükümeti de mümkün mertebe bu hassasiyeti göz önünde bulunduruyordu.⁵⁹⁹ 1861’de Dağıstan muhacirlerinden Hoca İmam Mirza takımından 13 hanelik 64 kişi Biga sancağında iskânlarına elverişli arazi olmaması üzerine İstanbul’a gönderilmiştir. Daha sonra komisyon bunların Van’a tabi Bargiri ve Erciş kazalarında ve Bendimahi suyu yakınlarında güvenli yerlere iskânlarının yapılmasına karar vermiştir. Bunlara Van’a gitmeleri için yük hayvanı sağlanmış ve ayrıca muhtaç olanlara da günlük yarım kıyye ekmek veya bunun bedeli olarak para

⁵⁹⁴ BOA.A.MKT.NZD. 382/69, 29 Ca 1278 (2 Aralık 1861).

⁵⁹⁵ BOA.A.MKT.NZD. 389/59, 29 C 1278 (1 Ocak 1862).

⁵⁹⁶ BOA.A.MKT.UM. 517/27, 12 Ca 1278(16 Kasım 1861)

⁵⁹⁷ BOA.A.MKT.NZD.396/83, 8 S 1278 (15 Ağustos 1861).

⁵⁹⁸ BOA.A.MKT.NZD. 395/32, 25 B 1278 (26 Ocak 1862).

⁵⁹⁹ Georgi Çoçiyev, Bekir Koç, “Migrants from the North Caucasus in Eastern Anatolia...”, s. 83.

verilmiştir. Bu kafilenin Trabzon'a aktarılması ve oradan da Van'a sevkini yapılması esnasında tüm güvenliklerinin sağlanmasına ayrıca dikkat edilmesi emredilmiştir.⁶⁰⁰ Nitekim sevkியatta güvenliğin sağlanması hem iskân mahalline fire vermeden muhacirlerin ulaştırılması hem de olası asayiş problemlerinin önüne geçilmesi için mühim bir husustu. Fakat göçmenlerin daimi iskân mahallerine gönderilmelerinde en önemli eksikliklerden biri nakliye vasıtalarının yetersizliğıydi. Devletin beklentilerinin ötesinde büyük bir göçün gerçekleşmesi özellikle deniz yolu taşımacılığında aksaklıklara sebebiyet vermiştir. Merkez istasyon olan Trabzon'un yöneticileri bunun için alternatif yollara başvurmuş ve nakliye konusunda yabancı şirketlerle bile anlaşma yoluna gitmiştir.⁶⁰¹ Yakın mahallere yapılan sevkியatta ise karayolları kullanılmış ve kafilelerin yanına askerler verilerek güvenlikleri sağlanmıştır.

1864'te İskân-ı Muhacirin Komisyonu ile Van ve Hakkâri yöneticileri arasında yapılan görüşmelerden, Hakkâri sancağında 400-500 hane muhacirin, iskân edilebileceğı derecede uygun arazinin olduğı sonucuna varılmıştır.⁶⁰² Zira bu esnada 13.000 kişiden müteşekkil muhacir grupları Samsun'da toplanmıştı. Bu yüzden merkezi hükümet memleketteki bütün elverişli arazileri gözden geçirmek zorunda kalmıştır. Hatta Hakkâri, asayiş problemleri ve hudut boyunda olmasından dolayı uygun görülmemesine rağmen, hükümetin içinde bulunduğı çaresizlikten dolayı alternatif mekânlar arasına konulmuştur. Bunun sonucunda da Van ve Hakkâri'ye 1.000 hanenin yerleştirilmesi münasip görülmüştür.⁶⁰³ Fakat bu bin hanenin yerleştirilmesi ile ilgili arşiv belgelerinde bir detaya ulaşılammıştır. Zira her ne kadar muhacirlerin bir yere yerleştirilme kararı alınsa da hem ulaşımın zorluğu hem de hastalıklardan dolayı kırılmaların yaşanması, planlanan sevkiyatların gerçekleşmesini

⁶⁰⁰ BOA.A.MKT.MHM. 236/53, 18 Ra 1278 (23 Eylül 1861).

⁶⁰¹ Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Libra Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 122.

⁶⁰² BOA.A.MKT.MHM. 296/46, 28 L 1280 (6 Nisan 1864).

⁶⁰³ BOA.A.MKT.MHM. 305/1, 19 Z 1280 (26 Mayıs 1864).

engellemiş ya da geciktirmiştir. Üstelik Hakkâri sınır bölgesi olduğundan başlangıçta her ne kadar zorunluluktan dolayı arazilerin durumu tetkik edilmişse de buraya iskânın yapılması tercih edilebilecek bir husus değildi. Ayrıca çoğu zaman Van ve Erzurum hattına sevkiyat yapılırken birçok kaza ya da sancak ismi birlikte anılmıştır. Örneğin Erzincan, Tercan, Erzurum, Kars, Van ve Muş'a 4 bin hane muhacirin iskânının uygun olduğuna dair karar verilmiş⁶⁰⁴ fakat yapılan taksim itibariyle hangi bölgeye ne kadar muhacir gönderildiği ve her tarafta bunun icra edilip edilmediğinin tespiti oldukça zordur.

1864'te Çerkez muhacirleri emirlerinden İbrahim Bey, 20.000'den fazla maiyetiyle Osmanlı topraklarına gelmiş ve Mazgirt ile Kars sancaklarındaki mevkilerde iskân talebinde bulunmuştur. Yöneticiler için bu muhacirlerin hudut boyu olmadığı sürece şark bölgelerinde iskân talebinde bulunmaları arzulanan ve teşvik edilen bir durumdu.⁶⁰⁵ Şüphesiz bu istek Müslüman nüfusun arttırılmasından da ileri gelmekteydi. Bu maksatla Erzurum valisi ve Dördüncü Ordu-yu Hümayun Müşirinin müşterek raporunda, Rusların Abhazya ve Çerkezistan'da İslam gruplarını dağıtarak yerlerine kendi milletlerini ve gayrimüslimleri yerleştirdikleri ve bu şekilde bu coğrafyada nüfuz etmeye çalıştıkları belirtilerek Kars, Erzurum, Muş ve Van taraflarında Osmanlı hükümetinin göç eden İslam topluluklarını uygun yerlere yerleştirerek bunlardan istifade yoluna gidilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Fakat bu iş masraflı olduğundan planlı bir şekilde hareket edilmesi gerekiyordu. Örneğin; Gürcistan ve Dağıstan'daki muhacirlerin kendi imkânları ile bu bölgeye gelebilmeleri mümkünken, diğer gruplara yardım edilmesi kaçınılmazdı. Bu husus hem Meclis-i Mahsusa hem de Erzurum vilayet meclisinde görüşülmüştür. Alınan karar gereği Erzurum, Çıldır, Kars, Muş, Van ve Hakkâri taraflarına yerleştirilecek 4.000 hanenin ihtiyaçlarının mevcut yerleşik ahali tarafından bir süreliğine karşılanması uygun görülmüştür. Fakat planlanan miktardan daha ziyade muhacirin gelmesi durumunda hazinenin yardımına başvurulacağı da eklenmiştir. Bu

⁶⁰⁴ BOA.A.MKT.MHM. 307/63, 22 S 1281 (27 Temmuz 1864).

⁶⁰⁵ BOA.A.MKT.MHM. 311/78, 22 S 1281 (27 Temmuz 1864).

grupların 1000 hanesi Erzurum'a bağılı İspir, Bayburt, Hınıs, Tortum, Pasin-i Ūlya ve Pasin-i Sūfla'ya, 300 hanesi Muş'a, 700 hanesi Çıldır'a, 500 hanesi Kars'a ve geriye kalan 1.500 hanesi ise Van ve Hakkâri sancaklarına taksim edilmiştir. Bu arada kış mevsimi gelmeden ahalinin yardımıyla bunlara ev yapılması ve ihtiyaçları olan öküz ve saban verilerek tarıma teşvik edilmeleri kararlaştırılmıştır. Hükümetin deyimiyle “bu acezeler bir kuru candan başka bir şeye sahip olmadığından” kendilerine verilecek hayvanların yemini de ahalinin temin etmesi gerekmiştir. Her bir muhacir hanesinin ihtiyacı yerleşik 25 haneye denk gelecek şekilde taksim edilmiştir. Yöneticiler devletin ve halkın imkânlarını zorlamış ve böylece 1864 yılı kışı için gerekli erzakın verilmesi ve hayvanların ise kıştan sonra tedarik edilmesine karar verilmiştir. Hükümet, ahalinin yaptığı yardımın cinsini ve kime yardım ettiğini muntazam defterler oluşturmak koşuluyla kaydedilmesini ve bu işlerden sorumlu askeri ve mülki memurlardan müteşekkil 5-6 azalık bir komisyonun kurulmasını da gerekli görmüştür. Böylece kimin ne kadar yardım yaptığı ve kimlerin bundan istifade ettiği düzenli bir şekilde kayıt altında tutulacaktı. Erzurum vilayet meclisi, alınan kararlar gereği ihtiyaç cetveli oluşturmuş ve her bir muhacir haneye 1 inek, 1 öküz, 5 koyun, 3 keçi, 10 tavuk ve ziraat için 2 saban ile tava, çuval, kaşık, tencere, kilim gibi muhtelif mutfak ve ev eşyası verilmek suretiyle yardımların bu cetvele aktarılmasını kararlaştırmıştır.⁶⁰⁶

1880'li yıllara gelindiğinde muhacirlere yardım etme yöntemlerinin çeşitlendiğini görmekteyiz. Örneğin 1888'deki bir vesikaya göre, Van vilayetindeki bilet ve deri paralarından elde edilen gelirin bir kısmı muhacirlere ayrılmıştı.⁶⁰⁷ Bundan başka yine muhacirlerin masraflarını karşılamak için hükümet 1899'da çıkardığı kanunla nüfus ve mürur tezkiresi ile pasaport, tapu ve diğer işlemlerde çeşitli ücretler karşılığında pul alınmasını

⁶⁰⁶ BOA.A.MKT.MHM. 311/78, 21 S 1281 (26 Temmuz 1864).

⁶⁰⁷ BOA.DH.MKT. 1544/65, 12 M 1306 (18 Eylül 1888).

zorunlu hale getirmişti.⁶⁰⁸ Mülkiye, ilmiye ve askeriye gibi hususlarda yapılan işlemin niteliğine göre bu pullar 1 ile 15.000 kuruş arasındaki değerlerle satılmaktaydı.⁶⁰⁹ 1900 yılının mayıs ayı itibariyle uygulama Van vilayetinde işlemeye başlamış ve bir sonraki mayıs ayında ise vilayetin her tarafında pulların imaline başlanmasına karar verilmiştir.⁶¹⁰ Hükümet çıkardığı ek kanunla yapılacak işlemlerde pul kullanmayan sorumlu memurlardan işlemin türüne göre alınması gereken pul ücretinin iki mislini tahsil etme yoluna giderek bu hususta yolsuzluk yapılmasını da engellemeye çalışmıştır.⁶¹¹

Muhacirlerin en temel ihtiyacı barınabilecekleri evlerdi. Bu evlerin de ahali tarafından yardım edilerek yapılması devlet nazarında arzu edilen hususlardandı. Van vilayetindeki bazı Ermeni köylülerine ev yapımında kullanılmak üzere 20.000 kereste ve muhacirlerin bir senelik iâşe ve hayvanları için de ot tedarik etmeleri hususunda emir verilmişse de Ermeniler bir önceki senenin kıtlığından dolayı zor durumda olduklarını belirterek bu emri yerine getiremeyeceklerini patrikhane aracılığıyla hükümete bildirmişlerdir.⁶¹² Nitekim kıtlık XIX. yüzyıl boyunca Van'ın da içinde bulunduğu geniş bir coğrafyayı etkilemiş ve ahaliyi çok kötü koşulların içerisine çekmişti. Böylece muhacirlerin ihtiyacının yanı sıra bir de mevcut ahalinin durumu gözden geçirilmeye muhtaçtı.

Devlet aşırı derecede muhtaç olan muhacirlerin geçimlerini sağlaması ve yeni yurtlarına adapte olabilmeleri için belli bir süre kendilerine yevmiye tahsis etmiştir.⁶¹³ Bu

⁶⁰⁸ Necla Günay, “Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskanı” *Bilig*, Sayı:61, 2012, s. 131.

⁶⁰⁹ *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt: 7, s. 259-262. Karar Tarihi: 19 S 1317 (29 Haziran 1899).

⁶¹⁰ BOA.MF.MKT. 509/33, 11 M 1318 (11 Mayıs 1900).

⁶¹¹ *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt: 7, s. 639. Karar Tarihi: 10 N 1318 (1 Ocak 1901).

⁶¹² BOA.MVL. 686/6, 25 R 1281 (27 Eylül 1864).

⁶¹³ Muhacirlerin yevmiye ve diğer ihtiyaçlarının tahsisi mevzusu 1854'te kurulan İstanbul Şehremanetinin (Belediye) görevleri arasında zikredilmişti. Buna göre muhacirlerin mangal, odun, hasır, kömür, elbise, yiyecek ve yevmiyeleri ile taşıma vasıtaları masrafları karşılanacaktı. Ancak yevmiyelerin de bir süresi vardı. Bir yere iskân edilip burada gelir sahibi olanların yevmiyeleri kesilecek ve hazine fazla yükten arındırılmış olacaktı. Hatta yevmiye almak için iskana yanaşmayan muhacirler bile olmuştu. Yevmiyeler ise muhacirlerin durumuna göre bir

yüzden hükümet yevmiyelerin kesilme zamanı da yaklaştığından bir an önce muhacirleri çift ve çubuk sahibi yapıp tarıma başlamalarını sağlamaya çalışıyordu. Örneğin; Van şehir merkezinde aldıkları yevmiyelerle geçinip kirada oturan dört kadın ve bir küçük çocuk 1866 yılının eylül ayında kesilmesi planlanan yevmiyelerinden başka bir gelirlerinin olmamasından dolayı bıçare kaldıklarından hükümete başvurmuş ve yöneticiler bu hususa çözüm bulma arayışına girişmiştir. Zira muhacirlere dair talimatname kimsesiz kadın ve çocuklar için ne yapılması gerektiğini içermiyordu. Bu ise yöneticilerin kafasını karıştırmış ve Van kaymakamı konuyu Erzurum valisine bildirmişti. Erzurum valisi ise kimsesiz ve yardıma muhtaç kişilerin korunup kollanmasının devletin asli görevlerinden biri olması hasebiyle bunların devlet tarafından idare edileceğini belirtmişse de bu tür kişilerin emsal olma ihtimalinden dolayı konu Meclis-i Vala gündemine havale edilmiştir. Nihayet meclis bu türden kişilerin iâşesinin sağlanmasının “devletin şan ve ihtişamının” bir göstergesi olduğundan yevmiyelerinin devam ettirilmesine karar vermişti.⁶¹⁴ Gerçekten de 1864’te çıkarılan talimatnamenin kadınlarla ilgili maddesi kadınların da nüfus kayıtlarına yazdırılması ve yevmiyelerinin kocaları ya da erkek kardeşlerine verilmesi gerektiğinden ibaretti.⁶¹⁵ Dolayısıyla büyük bir göç dalgasına bazı hususlarda hazırlıksız yakalanan hükümetin çıkardığı talimatlar pratikte bir takım anlaşmazlıklara sebep olsa da memlekete gelen muhacirlerin kollanması ve ihtiyaçlarının mümkün mertebe karşılanması gerektiğinden her türlü kolaylığın sağlanması yoluna gidilmiştir.

1 Ağustos 1864 tarihli bir vesikada komisyon Erzurum, Van, Kars ve diğer mahallere o zamana kadar 700 hane Çerkez muhacirinin sevk edildiğini belirtmiştir. Komisyonun sevk işlemlerinde zorlandığı hususlardan biri bazı grupların bir bütün halinde istedikleri yere gitme

ile on iki kuruş arasında değişmiş, bunun yanında bir de ekmek bedeli verilmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri...*, s.103-161.

⁶¹⁴ BOA.MVL. 1052/45, 19 Ca 1283 (20 Eylül 1866).

⁶¹⁵ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri...*, s.145.

arzularıydı. Örneğin; Trabzon limanında toplanıp Erzurum ve Van taraflarına gönderilmesi planlanan Abazalar, reisleri olan Köçek Reşit'in kendilerine katılmadan hiçbir yere gitmeyeceklerini beyan ederek hükümeti bir süre bu hususta uğraştırmışlardır. Hatta bu muhacirlerin bir kısmı hükümet tarafından Yenipazar taraflarına yerleştirilmeye çalışılmışsa da bunlar Rumeli taraflarına gitmek istemişlerdir.⁶¹⁶ Henüz bu türden sorun çıkaran muhacirlerle ilgilenilip makul çözümler bulmak için tartışmalar sürerken bir yandan da bir grup muhacir kara yoluyla Van taraflarına gönderilmiştir.⁶¹⁷ Trabzon valisinin 5 Ağustos 1864'te komisyona verdiği malumatta Van, Kars, Çıldır sancakları ve Erzurum'a gönderilmesi planlanan muhacirlerin Trabzon ve Sürmene'den sevklerine başlandığı ve Köstence'ye gidecekler için de vapur gerekli olduğu belirtilmiştir.⁶¹⁸ Fakat anlaşıldığı kadarıyla sevkiyat işi ağır işlemiş ve kışın yaklaşmasından dolayı da yetkilileri büyük bir korku sarmıştır.⁶¹⁹ Ağustos ayının sonlarına doğru verilen malumata göre sevkiyatı daha önce kararlaştırılan 4.000 haneden 1.945 kişi ilk posta olarak Van, Erzurum ve Kars taraflarına gönderilmiştir. Fakat kış Van ve çevresinde genelde mevsiminden biraz daha önce bastırdığı için Dördüncü Ordu-yu Hümayun yetkilileri sevkiate hız verilmesini talep etmiştir.⁶²⁰

1865'te Osmanlı topraklarına geçen 5.000 hanelik Çeçenlerden bir kısmının Diyarbekir sancağı, Kürdistan eyaletindeki liva ve Van sancağının müsait yerlerine yerleştirilmesi için Dar-ı Şura-yı Askeri azasından Mirliya Nusret Paşa görevlendirilmiştir. Sevk ve diğer işlemlerde yardımcı olmak üzere Dördüncü Ordu-yu Hümayundan küçük askeri birlikler ve bunların masrafı ve maaşları için 12.000 kuruş tahsis edilmiştir.⁶²¹

⁶¹⁶ BOA.A.MKT.MHM. 307/88, 27 S 1281 (1 Ağustos 1864).

⁶¹⁷ BOA.A.MKT.MHM. 309/17, 1 Ra 1281 (4 Ağustos 1864).

⁶¹⁸ BOA.A.MKT.MHM. 308/26, 2 Ra 1281 (5 Ağustos 1864).

⁶¹⁹ BOA.A.MKT.MHM. 308/83, 8 Ra 1281 (11 Ağustos 1864).

⁶²⁰ BOA.A.MKT.MHM. 309/77, 20 Ra 1281 (23 Ağustos 1864).

⁶²¹ BOA.A.MKT.MHM. 331/36, 17 Z 1281 (13 Mayıs 1865).

Osmanlı topraklarına devam eden bu aşırı göç dalgası başlangıçta herhangi bir rahatsızlığa sebep olmasa da göçün büyük oranlara ulaşmasıyla birlikte Rus hükümeti tedirgin olmaya başlamıştır. Kırım ve Kafkasya'nın birtakım yerlerini Ruslaştırma projesi dâhilinde niteliksiz olarak gördüğü kesimleri göndermeye çalışan Rusya bir süre sonra göçün daha geniş kitlelere sirayet ettiğini fark edince bu göçleri bir şekilde engellemenin ya da zorlaştırmanın yoluna da gitmiştir. Bunun için Rusya tarafında göçmenlere pasaport, vergi ve suç sorgusu yapılmaya başlanmıştır.⁶²² Hatta muhacirleri sınıra kadar Osmanlı memurlarına teslim etmekle sorumlu Rus memurlar Osmanlı hükümetinin belirlediği iskân mahallerine bile karışmıştır. Çeçen muhacirlerin yukarıda ismi geçen yerlerde iskân edilmesiyle ilgili Rus komiser Van ve Muş civarlarına itiraz ederek durumu protesto etmiştir. İskândan sorumlu Nusret Paşa ise Van ve Muş'un iç bölgeler olduğunu belirterek burada iskânın yapılmasının normal olduğunu Rus yetkiliye kabullendirmeye çalışmıştır. Fakat Ruslar, hudut bölgesinin kendi topraklarının güvenliği için uygun olmayacağına ısrar etmişlerdir. Konuyu değerlendiren hükümet, bunun muhacirleri göçten alıkoymaya çalışmaktan ileri geldiği düşüncesiyle Ruslarla herhangi bir problemin çıkmaması için Van ve Muş hariç diğer bölgelere iskânın yapılmasını uygun bulmuştur.⁶²³

1865 yılına gelindiğinde imparatorluğun büyük bir kısmında birçok muhacirin iskân edilmesiyle ilgilenen ve hazineye ayda 35.000 kuruşa mal olan Muhacirin Komisyonu'nun üyelerinin bu masraflarından kurtulmak maksadıyla komisyon lağvedilmiştir. Sonraki yıllarda ise birtakım şikâyetler veya sorunlar ortaya çıktığından komisyon isim değiştirmiş ve Muhacirin İdaresi şeklinde bu işlere bakmaya devam etmiştir. 1870'li yıllarda ise teftiş heyetleri vasıtasıyla muhacirlere dair sorunlar çözüme kavuşturulmuştur. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı döneminde muhacirin meselesinin sistemli bir şekilde çözülmesi için 1878'de

⁶²² Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri...*, s.70-85.

⁶²³ BOA.A.MKT.MHM. 341/27, 18 Ra 1282 (11 Ağustos 1865).

İdare-i Umumiye-i Muhacirin kurulmuştur.⁶²⁴ 1883'te muhacirlerle ilgilenen teftiş heyetlerinden biri Van valisinin de görüşünü alarak Van ve Hakkâri vilayetleri hakkında boş arazilerle ilgili bir rapor hazırlamıştır. Bu müşterek rapora göre muhacirin iskânı için elverişli boş arazilerin geneli Hakkâri vilayeti dâhilindeydi. Hatta bu vilayetin arazisine göre nüfusu oldukça azdı. Hakkâri İran sınırında olduğundan sık sık eşkıyaların saldırısına uğramakta ve yakın bir zamanda da şiddetli kıtlıktan dolayı birçok köyü harap olmuştu. Bu ise birçok arazinin boşalmasına sebep olmuştu. Bunun için yetkililere göre öncelikle sınırda güvenlik kordonları ve zaptiye teşkilatı kurulmalı ve bakaya kalan vergiler toplanmalıydı. Böylece vilayet, muhacir iskânına uygun bir hale gelecekti. Fakat muhacirlerin iskânının masraflı olması, güvenlik sorunlarına sebebiyet vermeleri ve kontrollerinin zor olmasından olsa gerek valilerin kendi idari birimleri hakkında doğru bilgileri vermekten kaçındığı gibi yükümlüğü bir başka vilayete atma gayretine girdiği de görülmektedir. Nitekim Hakkâri vilayeti ile ilgili sunulan rapor, Hakkâri valisinin tepkisini çekmiştir. Vali, Hakkâri'nin aksine iskan için verimli arazilerin Haydaranlı aşiretinden üç ailenin elindeki Abgay nahiyesi ile Erciş kazasındaki 100.000 dönümlük arazi olduğunu hükümete iletmiştir. Hakkâri valisi Van'ın yeni muhacir göçü dalgası için uygun bir başlangıç yeri olacağı düşüncesini hükümetle paylaşmış ve bunun gerçekleşmesi halinde kendi idaresindeki vilayette de girişimlerde bulunmaktan çekinmeyeceğini ifade etmiştir. Şura-yı Devlet ise her iki vilayetin görüşlerini dikkate alarak bunlardan konuyla ilgili itidalli olmalarını ve karşılıklı muhabere içinde hareket ederek iskân meselesinde çaba sarf etmelerini istemiştir.⁶²⁵ Gerçekten de idarecilerin muhacirleri kontrol altında tutması oldukça zor bir görevdi. Örneğin; Halep'e tabi Rasulayn'da meskûn Çerkez ve Lezgi muhacirlerinden 49 hane halkının bir kısmı, yıllar içinde Muş sancağı dâhilindeki Varto kazasının köylerinde iskân edilen muhacirleri ziyaret etmeye başlamıştır. Burada aralarındaki husumetlerden kaynaklı katletme olayları yaşanmış

⁶²⁴ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri...*, s.110-118.

⁶²⁵ BOA.ŞD. 1875/4, 3 Ra 1300 (11 Şubat 1883)

ve olaya el koyan askerler bu muhacirlerin yandaş grupları tarafından pusuya düşürülerek katledilmiştir. Bunlar hakkında tahkikat yapılmışsa da bir sonuç elde edilememiştir. Hükümet bu tür vakalara karşı çözüm olarak muhacirlerin yer değiştirmeleri hususunda kesinlikle taviz verilmemesini ve yapılan ihlallerin de bir an evvel nizama uygun hale getirilmesini vilayetlere telkin etmiştir.⁶²⁶

Muhacir göçünün sürekli ve artan bir şekilde devam ettiği XIX. yüzyıl boyunca şark bölgeleri, yukarıda da değinildiği üzere batı bölgelerindeki arazi azlığından dolayı alternatif bir mekân olarak düşünülmüştür. Fakat, hem Ermeni Gregoryan Kilisesi Patriğinin 1876'da İstanbul Konferansı'nda yaptığı konuşma hem de Berlin Kongresi sürecindeki benzer uyarılar, Avrupa devletleri ve Ermenilerin Osmanlı yönetiminin doğu bölgelerine yönelik muhacir iskan çabalarını kuşkuyla değerlendirmelerine sebep olmuştur.⁶²⁷ 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonraki yıllarda Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin büyük kısmını Hüdavendigar vilayeti Karasu ile civarındaki yerlere yerleştirdiğinden bir süre sonra hükümet, kapasitenin üzerinde göç aldığından konu ile ilgili yeni çözümler için Meclis-i Mahsus nezdinde toplantılar düzenlemiştir. Hüdavendigar ve civarındaki yerlerde yeterli miktarda arazi kalmaması ve buradaki muhacirler ile yerleşik ahali arasında sorunların baş göstermesi dikkatleri şark vilayetlerine çekmiştir. Yapılan tahkikat sonucunda Erzurum, Bayburt, Van ve civar yerlerde birkaç yüz bin nüfusun iskânına yetecek kadar arazi bulunduğu tespit edildiğinden yeni göçlerin buralara yönlendirilmesine karar verilmiştir. Dâhiliye Nezaretinden edinilen bilgiye göre Erzurum vilayetinde 57.400, Diyarbekir vilayetinde 140.000, Van vilayetinde ise 50.000 dönüm boş arazi mevcuttu. Hakkâri vilayetinde de 700 haneyi barındıracak kadar boş arazi vardı. Dersim vilayetinde ise Kürt aşiretlerinin iskânından sonra bir miktar boş arazi olduğu bilinmekteydiyse de bunun tam olarak ne kadara tekabül ettiği tespit edilememiştir. Bu yüzden Dersim vilayetindeki boş arazinin kesin tespiti için vilayete

⁶²⁶ BOA.ŞD. 1875/23, 5 M 1301 (6 Kasım 1883).

⁶²⁷ Georgi Çoçiyev, Bekir Koç, "Migrants from the North Caucasus in Eastern Anatolia...", s. 89-90.

tebligatta bulunulmuştur. Vilayetlerin bu durumundan hareketle meclis, Diyarbekir vilayetine iskân yapılmasının masraflı olacağı düşüncesiyle muhacirlerin Erzurum, Van ve Hakkâri vilayetlerine yönlendirilmesinin daha uygun olacağı sonucuna varmıştır.⁶²⁸ Bu arazilerin tahkikatıçeşitli dönemlerde memurlar vazifelendirilerek yapılmış⁶²⁹ ve buna XX. yüzyılın başlarına kadar devam edilmiştir. 1903 yılına göre vilayetlerdeki boş arazilerin detaylı miktarı ve niteliği aşağıdaki şekildedir.⁶³⁰

Tablo 51. Muhacirlerin İskânı İçin Tespit Edilen Boş Araziler

Vilayet	Sancak/Kaza	Dönüm	Açıklama
Erzurum	Bayezid	8.007	Bu arazi 907 kıta olup daha önce Rusya'ya gitmiş ve dönüş vakitlerini geçirmiş olan Ermenilerden kalmadır
	Erzincan	5.200	Bu arazinin 2000 dönümü 'mevat' ve 3.200 dönümü de 'hali'dir.
	Hınıs	42.700	Arazinin 23.300 dönümü yalnız Ermenilerin meskun olduğu köyler ve 18.400 dönümü de Müslüman ve Ermeni ahalinin olduğu köylere aittir.
	Pasinler	1.500	Ermeni ve Müslüman arazileridir.
Diyarbakir	Maden Sancağı (Çermik ve Ergani Kazaları)	32.023	-
	Silvan	7.800	-
	Siverek	87.704	-
	Diyarbakir Merkezi	6.506	Cizre ve Nusaybin kazalarında da boş arazi varsa da ümrandan uzak ve çöldür.
	Halep Merkezi	3.078	
	İskenderun	10.000	

⁶²⁸ BOA.İ.MMS. 97/103, 12 B 1305 (25 Mart 1888).

⁶²⁹ BOA.DH.MKT.MHM.2076/66, 8 S 1314 (19 Temmuz 1896). Rumeli taraflarından gelen muhacirler için boş arazi tespit edilmesi amacıyla Anadolu'nun muhtelif vilayetlerinde görevlendirilmek üzere Dahiliye, Orman ve Maadin, Ziraat Nezaretleri ile Seraskerlik koordineli bir şekilde çalışarak gerekli memurları belirlemiştir. Memurlara göre sürelerince aldıkları maaş ve harcırah iki misli şeklinde ödenmiştir. Bu memurların yanına çavuşlar verilmiş ve bunlar da belli bir maaşa bağlanmıştır. Bu husus 13 Temmuz 1896 itibariyle Hüdavendigâr, Aydın, Konya, Ankara, Kastamonu, Sivas, Diyarbakir, Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretülaziz ve Trabzon vilayetlerine bildirilmiştir. BOA.DH.MKT.MHM. 2076/73, 13 S 1314 (24 Temmuz 1896). Arazi tespit heyetinin başkanı olarak Erkan-ı Harbiye kaymakamlarından Hafız Mehmet Bey seçilmişse de hastalığı sebebiyle bu işten istifa etmiş ve yerine Erkan-ı Harbiye miralaylarından İbrahim Muhittin Bey tayin edilmiştir. Muhittin Bey'e de daha önce belirlenen usul gereği iki katı maaş bağlanmıştır. Muhittin Bey'in maaşına yapılan zammın 2.000 kuruş olduğu belirtildiğine göre toplam aldığı maaşı 4.000 kuruşa denk gelmekteydi.

⁶³⁰ BOA. Y.PRK.DH. 12/41, 29 Z 1320 (29 Mart 1903).

	Elbistan	5.000	Maraş ve Urfa sancaklarında da arazi vardır.
Mamuretülaziz	Bağdat Yolunda	130.000	-
Bitlis	Bitlis Sancağı	27.275	-
	Muş	1250	-
	Siirt	100.000	-
	Genç	11.700	-
Adana	Adana	936.620	Tapu senetleri tetkik edilirse 500.000 dönüm daha çıkacaktır.
Sivas	Tonus	6.900	15 kıtadır.
	Gürün	5.000	Ayrı mahallerdedir.
	Amasya	23.000	Bu araziden bazılarının havası gayet kuru olup bir kısmında Balkanlar olduğundan iskana uygun değildir.
	Karahisar-ı Şarki	4.000	
			Aziziye, Koçgiri, Divriği kazalarıyla Kangal nahiyesinde bulunan boş arazi tahkik edilmektedir.
Van	Van	50.000	-

1888’de alınan kararın hemen ertesinde Trabzon’a geçen Kafkas muhacirlerinin Van’a gönderilmesi gerekmişse de kış mevsimine girildiğinden bunlar bir süre Trabzon’da bekletilmiştir. Hatta Rumeli’den gelen muhacirlerin Van ve Hakkâri taraflarına gönderilmesi düşünülmüşse de bu iş masraflı olduğundan bundan da vazgeçilmiş ve bu muhacirlerin Anadolu’nun muhtelif yerlerine gönderilmeleri daha uygun bulunmuştur.⁶³¹ Bu yıllarda ayrıca yerel hükümetlerin Rusya’dan gelen muhacirlerin pasaport sahibi olup olmadıklarına dikkat ettiği de görülmektedir. Aslında 1870 ve sonrasında Osmanlı topraklarına geçen muhacirler genelde önceki yıllarda göç eden akrabalarının yanına gelen kişiler olup, hem pasaportlu hem de pasaportsuz bir şekilde bu göçlerini icra etmişlerdi. Fakat göçün yoğun ve sürekli bir şekilde artması hükümeti daha dikkatli olmaya sevk etmiştir.⁶³² Örneğin, 1888’de Ardanuç ve Livane muhacirlerinden 6 hane halkı pasaportsuz bir şekilde Bayburt üzerinden Amasya’ya gitme talebinde bulunmuşlardır. Hükümet daha önce aldığı karar gereği bu türden muhacirlerin Erzurum veya Van vilayetlerine yerleştirilmesini uygun görmüştü. Fakat bu grubun pasaportsuz bir şekilde Osmanlı topraklarına gelmesi bunlarla ilgili Dâhiliye

⁶³¹ BOA.DH.MKT. 1500/78, 1 Ş 1305 (13 Nisan 1888).

⁶³² Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri...*, s.151.

Nezareti'nin fikrinin sorulmasını gerekli kılmıştır.⁶³³ Bu dönemde Rusya da muhacirlerin ülkeyi terk etmelerini engellemek için kendilerine ruhsat vermemiştir. Örneğin, Mohoş kabilesinden 276 hanelik 1.376 nüfusla, Buzah kabilesinden de 160 hanelik 1.800 nüfus kabile vekilleri İbrahim ve Mehmet Beyler vasıtasıyla hicretlerini Osmanlı hükümetine arz etmişlerdir. Meclis-i Vükela bunların Van, Erzurum ve Hakkâri vilayetlerinde iskân edilmelerine karar vermiş ve karar bu kişilere bildirilmiştir. Kabile vekilleri bu teklifi olumlu karşılamışsa da Rusya'nın bunlara ruhsat verip vermediği muhacir komisyonu tarafından öğrenilemediğinden Hariciye Nezareti nezdinde girişimlerde bulunulularak durumlarının tespitine çalışılmıştır.⁶³⁴

1888 yılında 109 Çerkez, Van ve Hakkâri'ye gönderilmek üzere Trabzon'a gelmişse de kış mevsiminden dolayı bunlar da geçici olarak Trabzon'da konaklatılmıştır.⁶³⁵ Bu Çerkezlerin ilkbaharda sevkiyatının yapılması planlanmışsa da⁶³⁶ Trabzon'a büyük bir nüfusun yığılmasından dolayı merkezi hükümet bunların Adana'da iskân edilmek üzere Mersin iskelesine gönderilmesine karar vermiştir. Fakat Umum Muhacirin Komisyonu reisi Rıza Bey bu kararın pahalıya mal olacağını ve muhacirlerin daha önceki örneklerde de yaşandığı üzere güzergâhlarındaki İstanbul limanında gemilerden atlayarak kaçacakları ihtimalinden dolayı ekstra askeri birliklere ihtiyaç duyulacağını belirtmiştir. Bu muhacirler için İngiltere de devreye girmiştir. İngiliz yetkililerin "Ermenistan" tabir ettikleri Erzurum ve Van vilayetlerine muhacir iskânının yapılmasının Berlin anlaşmasına uygun düşmediğini ve bu

⁶³³ BOA.DH.MKT. 1507/34, 27 Ş 1305 (9 Mayıs 1888). Bu dönemde muhacirlerin Rusya ile ilişkilerinin kesilmesinin resmi bir hüviyet kazanmasıyla Osmanlı topraklarına kabul işlemleri gerçekleştirilmekteydi. Örneğin 1888'de Cabbar adında biri Rusya'da iken iltica talebinde bulunmuştur. Fakat hükümet Cabbar'ın Rusya'da olması halinde kendisine talep ettiği tezkire-i Osmani'nin verilmesi mümkün değildi. Nitekim bu karar hem kendisine hem de ilgili vilayetlere bildirilmiştir. Bu örnek için ayrıca bkz. BOA.DH.MKT. 1524/10, 14 Za 1305 (23 Temmuz 1888).

⁶³⁴ BOA.DH.MKT.1577/71, 19 Ra 1306 (23 Aralık 1888).

⁶³⁵ BOA.DH.MKT.1578/61, 21 R 1306 825 Aralık 1888).

⁶³⁶ BOA.MV. 38/57, 22 R 1306 (26 Aralık 1888).

vilayetlere yapılan iskânın alt komisyonlar kurulması yoluyla görüşülmesini talep etmiştir. Hükümet ise bu talebe olumlu bir cevap vermemiştir.⁶³⁷ Fakat hükümetin ilerleyen zamanlarda Van ve Erzurum vilayetleri ile Hakkâri sancağına yönlendirilen Çerkezlerin başka sahalara yerleştirilmesini emrettiği görülmektedir. 1889'da Kafkasya'dan göç edip Osmanlı topraklarına geçmek isteyen 666 hane Arslan ve İsmail⁶³⁸ adında iki vekilleri aracılığıyla durumlarını hükümete arz etmiştir. Bunlar Suriye, Ankara, İzmir veya Konya gibi yerlerde iskân edilmek istemişlerdir. Kafkasya'dan gelen bu türeden muhacirlerin Erzurum ve Van vilayetlerinde iskânları daha önceden verilen bir karar olmasına rağmen buraların Kuban Nehri sahillerinden gelecek Tatarlar için ayrıldığı iddia edilerek Çerkezlerin bu vilayetler dışında başka yere gönderilmeleri Sadaretçe uygun görülmüştür.⁶³⁹ Kafkasya muhacirlerinin Van ve çevresinde iskân edilmesiyle ilgili 1890'lı yıllarda da çeşitli hazırlıkların ve incelemelerin devam ettiği görülmektedir.⁶⁴⁰

Tüm bu bilgilerden hareketle Van ve çevresine yapılan muhacir göçünün 1860 ile 1880'li yıllar arasında yoğunlaştığı fakat mevsim koşulları ve ekonomik durumun bu göçlerin sistematik bir şekilde yapılmasını engellediğini söylemek mümkündür. Ama aynı zamanda muhacir göçünün sadece Kafkaslarla sınırlı olmadığını da belirtmek gerekmektedir. Örneğin

⁶³⁷ BOA.Y.MTV. 36/103, 28 R 1306 (1 Ocak 1889)

⁶³⁸ İsmail ve Arslan Beylerin verdiği müşterek dilekçede 334 hanesi Koz ve 332 hanesi de Banuk köylerinden olmak üzere 666 hane olarak Osmanlı tarafına geçmek isteyen muhacirlere Rusya, ülkeyi terk etmeleri için 15-20 gün gibi çok kısa bir süre tanımış ve muhacirler ellerindeki mal ve eşyalarını yok pahasına satmak zorunda kalmıştır. Bunlar bir kısım eşyalarını nakletmek için bir kısım hayvanlarını yanlarına almışlarsa da karadan ve denizden nakliye ihtiyacı olduğundan bu miktar oldukça az idi. Dolayısıyla muhacirlerin mevcut “zenginliklerini” arkalarında bırakarak Osmanlı'ya dehalet ettiklerini belirtmek gerekir. Şüphesiz, bunlara yeterli zaman ve imkanların sağlanması halinde ellerindeki varlıklarını Osmanlı tarafına geçirme fırsatı bulmalarıyla belki de adaptasyon süreçleri farklı bir şekilde işleyecekti. Bu ihtimal aynı zamanda Osmanlı ahalisinin ekonomik yükünü de oldukça hafifletecekti. İsmail ve Arslan Beylerin dilekçesi için bkz. BOA.HR.ID. 12/17, 10 M 1307 (6 Eylül 1889)

⁶³⁹ BOA.DH.MKT. 1598/43, 20 C 1309 (21 Şubat 1889); BOA.DH.MKT. 1598/46, 24 C 1306 (25 Şubat 1889); BOA.DH.MKT.1616/62, 13 Ş 1306 (14 Nisan 1889).

⁶⁴⁰ BOA.BEO. 583/43653, 9 N 1312 (6 Mart 1895).

1891’de İran’ın Rusya sınırına yakın Geşrit köyü ahalisinden olup ziraat yapmakla bilinen ve Sünni mezhebine mensup 100 hane, mezheplerinden dolayı İran hükümetinin zulmüne uğradıklarını iddia ederek Osmanlı tarafına geçmek istemişlerdir. Bunlardan iki kişi gizlice Hakkâri mutasarrıfına ulaşmış ve muhaceretlerinin kabul edilmesi halinde Osmanlı tarafına geçeceklerini bildirmişlerdir. Van valisi durumu Dâhiliye Nezaretine bildirmiş ve konu Meclis-i Mahsus’da görüşülmüştür. Meclis bu muhacirlerin Diyarbakir vilayetine yerleştirilmesini uygun görmüştür. Diyarbakir valisi, Habur nehri sahilleriyle Rasulayn ve Mardin çölündeki arazilerin iskân için uygun olduğunu, fakat iskân edilecek muhacirlere yerleşik ahalinin zor durumda olmasından dolayı hiçbir şekilde yardım edemeyeceğini de belirtmiştir.⁶⁴¹ Bu örnek istisnai kalsa da göçün Kafkasya merkezli olduğu aşîkârdır. Fakat Van vilayetine ne kadar muhacirin yerleştiğinin tespitini yapmak daha önce de değinildiği üzere oldukça zordur. Bu hususta Mayewski’nin 1889 yılı nüfus verilerine göre Van’ın Tımar nahiyesine bağlı Şeyhkara ve Zoruza köyünde ve Adilcevaz’daki üç köyde ile Albak kazasındaki bazı köylerde Çerkezler yaşamaktaydı.⁶⁴² 1897’de Van’da bulunan Lynch ise Kafkas göçmenlerinin Adilcevaz kazasında Virangazi ve Koğuş ile Van kazasında da Şeyhkara, Şeyhuna, Ağzıkara ve Pakiz gibi köylerde meskûn oldukları bilgisini vermektedir.⁶⁴³ Burada dikkat edilmesi gereken bir husus da Van’a yerleştirilen muhacirlerin büyük kısmının 93 Harbi esnasında Rusların eline geçen Kars’tan göç eden Çerkezlerden oluştuğudur. 1879 yılının ortalarından itibaren Van vilayetine Kars muhacirlerinden yaklaşık 1.200 aile göç etmiştir. Bu muhacirler Malazgirt, Bulanık, Varto, Ahlat, Adilcevaz ve Van kazalarına tabi Ermenilerin de yoğun yaşadığı 20 köye dağıtılmıştı.⁶⁴⁴

⁶⁴¹ BOA.DH.MKT. 1886/30, 1 R 1309 (4 Kasım 1891).

⁶⁴² Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 236-303.

⁶⁴³ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 340.

⁶⁴⁴ Georgi Çoçiyev, Bekir Koç, “Migrants from the North Caucasus in Eastern Anatolia” s. 89-90.

Sonuç olarak merkezi ve yerel hükümetlerin ekonomik bunalımda olduğu XIX. yüzyıl boyunca muhacirleri arzu edilen şekilde iskân ve kontrol etmenin oldukça zor bir uğraş olduğunu yinelemek gerekir. Buna rağmen ihtiyaçların minimum derecede karşılanması ve asayişin sağlanması tüm ekonomik zorluklara rağmen muktedir yöneticilerin iyi yönetimine de bağlıydı. Örneğin, 1866'da Van mutasarrıfı Resul Paşa Van'da göreve baladıktan itibaren muhacirlerle ilgili kurulan komisyon ve heyetlerde de yer alarak bu konu ile yakından ilgilenmiştir. Üstelik bu işi iki yıl boyunca ek bir maaş almadan yapmıştır. Resul Paşa'nın hem muhacirlere hem de yerleşik ahaliye karşı olan ilgisi Van Meclisi tarafından takdirle karşılanmış ve Resul Paşa'nın taltif edilmesi hususu hükümete bildirilmiştir.⁶⁴⁵ Yöneticilerin takdir edilesi çabalarına rağmen, muhacirlerin ihtiyaçlarına yönelik uygulanan ekonomik paketlerin bazı memurlarca istismar edildiği de görülmüştür. Buna dair 1895'te yaşanan bir olay dikkat çekicidir. Van ve Bitlis Adliye mfettişliklerinin aynı olduğu bu dönemde muhacirlere verilmiş olan zahire karşılığı olan paralar zimmete geçirilmemiştir. 1895'te yapılan bir şikâyete göre 1878'de Muş sancağının Bulanık kazası sandık emini olan Muşlu Keşişyan Nezrit Efendi'nin muhacirlere verilen 420 ksur kile buğday parasından 50.000 kuruşunu zimmetine geçirdiği anlaşılmıştır. İhbarı ise zahire sahibi olan ve satıştan dolayı zarar ettiğini iddia eden Ormanyan Bedros yapmıştır. Yapılan muhakeme sonucunda Bedros Efendi'nin zararı karşılanmış ve Nezrit Efendi ise tutuklanmıştır.⁶⁴⁶

Muhacirlerin Van ve çevresindeki iskânlarının sayısal verilerini net bir şekilde elde edemesek de buraya muhacir iskanının yapılmasıyla bölgenin demografik yapısının kısmen dönüştüğü ve bu hususun devletlerarası ilişkilerde tartışıldığını dile getirmek mümkündür.

3.7. Mahalle ve Köy Hayatı

⁶⁴⁵ BOA.A.MKT.MHM. 361/23, 29 S 1283 (13 Temmuz 1866).

⁶⁴⁶ BOA.şD.1882/13, 19 L 1312 (15 Nisan 1895).

Klasik bir Osmanlı kentinin merkezinde mahalle ve kırsal bölgelerinde de köyler en alt yerleşim birimini oluşturmaktaydı. Osmanlı mahalleleri buradaki dini yapılar, eğitim kurumları, çarşı ve yönetim birimlerine ait binaların dışında ihtiyaca göre gerekli kurum ve tesislerden oluşmaktaydı.⁶⁴⁷ Dolayısıyla mahalle, sosyal ve fiziki bir yer olarak ahalinin kendi arasında ve devletle kurduğu ilişkinin harmanlandığı ve kontrol mekanizmasının devlet tarafından kurulduğu yerleşim birimiydi.⁶⁴⁸ Bu mekanizmanın çalışmasını sağlayan birtakım hususlar vardı. Bu minvalde mürur tezkiresi uygulaması şehirlerin güvenliğinde önemli bir yer tutmaktaydı. 1831'e kadar kaza ve kasabalarda kadı ve naipeler tarafından verilen tezkireler, bir yerden başka bir mahalleye giden kişilerin nereye ve ne için gittiklerini kayıt altında tutmaktaydı. Bu usul Tanzimat'tan sonra da devam etmiş ve mahalle halkının birbirine kefil olması ya da imam ile muhtarların aynı şekilde kefil edilmeleri şeklinde ek güvenlik önlemleri ile pekiştirilmiştir.⁶⁴⁹ Böylece yerleşim yerlerinde güvenliğin sağlanması ve ekonomik uğraş itibarıyla ahalinin toprağa bağımlılığının devamlılığına çalışmıştır.

XIX. yüzyılda Van şehir merkezindeki mahallelerin sayısı yıllara göre çeşitli farklılıklar göstermesine rağmen ulaşılabilen verilerden bu mahallelerin sistematik bir şekilde takibini yapmak mümkün olmamıştır. 1836 yılı Van nüfus defterine göre Müslümanların oturduğu Van merkezindeki mahalleler aşağıdaki gibidir:

Tablo 52. Van'ın Müslüman Mahalleleri (1836)

Abbas Ağa	Kaya Çelebi
Akköprü	Mahmud Ağa
Boyahane	Mustafa Paşa
Cami-i Hafız	Müftü Efendi
Cami-i Kebir	Sohbetoğlu
Çamçioğlu	Şabaniye
Çarurme	Şafii'ye
Hatuniye	Şatriye
Hüremiye	Norşin-i Sûfla

⁶⁴⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri...*, s. 106-107.

⁶⁴⁸ Ömer Düzbakar, “Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri”, *U.Ü FEF Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/5, 2003, s. 98-105.

⁶⁴⁹ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s.71.

Hüsreviye	Norşin-i Ülya
Emin Paşa	Tebriz Kapısı
İskele Kapısı	Tekke
Kara Hoca	Timur Paşa
Katırcı	Topçuoğlu

1836 yılı nüfus defterlerinde Van mahallelerindeki Gayrimüslim nüfus mevcut olmadığından bunun o yılki verilerinden hareketle Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleleri tespit etmek mümkün olmamıştır. Fakat takip eden yıllardaki ceride defterlerinden bu mahalleler tespit edilmiştir. 1838-1843 yıllarına ait 5 adet ceride defterine göre Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler aşağıdaki gibidir.⁶⁵⁰

Tablo 53. 1838-1843 Yılları Arasında Ceride Defterlerine Göre Van Mahalleleri

Acemoğlu Haçık	Çarurme	Makdisi Haçık	Suso Oğlu Mıkırdıç
Atar Bezik	Çavşın Oğlu	Makdisi Sarıhan	Suso Oğlu Karabet
Arincma Oğlu	Çirbatçum Oğlu	Mani Oğlu	Şaho Oğlu
Arihli Oğlu	Dere	Mercimek-i Sûfla	Şehbender Oğlu
Aylak Oğlu	Demir	Mercimek-i Ülya	Şerif Ağa
Bahçıvan Oğlu	Erek	Merto Oğlu	Taşvartan Oğlu
Bağ Oğlu	Fevret Beyoğlu	Meyrem Ana	Toraman Oğlu
Barik Oğlu	Hangûna	Müküslü Oğlu	Terlemez Oğlu
Boyahane	Hurşid	Naho Oğlu	Tepe
Bucu Oğlu	Kado Oğlu	Norşin	Tuvmanik (Tomanik)
Buzhane	Karshioğlu	Penyeci Mirza	Tûlûk Oğlu
Camcı Ezdiran	Körük Oğlu	Pilavoğlu	Ûsikoğlu
Canbaz Oğlu	Kurd Beyoğlu	Puço Oğlu	Vakıf
Cangül Oğlu	Kulum Oğlu	Sabuncu Oğlu	Yol Oğlu
Çalık	Kuyumcu Haçık	Sadık Paşa	Suso Oğlu Mıkırdıç
Çalu	Kuyumcu Hanik	Serkis Keşiş	
Çamcı Oğlu	Mafo Oğlu	Solak Oğlu	

Ceride defterlerinden hareketle düzenlenen bu listeye göre Vanlı Gayrimüslimler 1838-1843 yılları arasında en az 67 mahallede yaşamaktaydı. İran Hariciye Nezareti memuru olan Mirza Musa Han Tabatabayi tarafından Van tarihi ve coğrafyası ismiyle yazılan esere göre 1888’de Van kasabasının mahalleleri ise aşağıdaki gibidir⁶⁵¹:

⁶⁵⁰ BOA.ML.CRD.d. 244; BOA.ML.CRD.d. 512; BOA.ML.CRD.d. 558; BOA.ML.CRD.d. 649.

⁶⁵¹ Mirza Musa Han Tabatayî Ensarî, *Zubdetü'l-Vekai...*, s. 131-133.

Tablo 54. Mirza Musa Han Tabatayi'ye Göre 1888'de Van Mahalleleri

Surb Bogos	Hatimavank
Surb Nişan	Arak (Erek)
Surb Aragil	Norşin-i Ulya
Surb Narya Anavir	Hangustin
Surb Vartan	Surb Agop
Surb Sahak	Norşin-i Sufla
Surb Dirahayir	

Nüfus bölümünde de dile getirildiği üzere Mirza Musa Han'ın Van mahallelerini yeterli şekilde tetkik edemediği görülmektedir. Zira hem 1836'daki nüfus defterleri hem de 1889'da bölgede bulunan Rus General Mayewski'nin verilerine göre yukarıdaki mahalle sayısı oldukça az kalmaktadır. Bu mahallelerden Norşin-i Sufla'da sadece Müslümanlar ve Nasraniler kayıtlı olup diğerlerinde ise Müslüman ve Hıristiyan nüfus meskündür. XIX. yüzyılın ikinci yarısında arşiv vesikalarında düzenli bir mahalle istatistiği ile karşılaşılmamış olup mevcut kaynaklar mahallelerde yaşanan bir takım olaylara dairdir. Fakat bu husustaki eksikliği Mayewski'nin istatistiklerinden gidermek mümkündür. Buna göre Mayewski'nin tespit edebildiği mahalleler aşağıdaki gibidir⁶⁵²:

Tablo 55. Mayewski'nin İstatistiklerine Göre 1899'da Van Mahalleleri

Abbas Ağa	Canbaz	İskele Kapısı	Sabuncu
Acem Haço	Çagül	Kara Hoca	Sahpatiye
An Köprü	Çalık	Karşlı	Selim Bey
Ardemed Sokağı	Çamcı	Katırcı	Sinaniye
Arihli	Çorbacı Oğlu	Kıbtılar	Solak
Aryark	Çiftçi Andrad	Körük (Körük Oğlu)	Şabaniye
Atar Bazik	Emin Paşa	Lambacı Mirza	Şaho
Avsik	Hacı Mehmed Efendi	Mahmud Ağa	Tebriz Kapısı
Bahçıvan	Hafız Yahafız Efendi	Mahmud Bey	Terlemez
Barnık	Halil	Mercimek	Tepe Başı
Barutçu	Hanık	Mustafa Paşa	Terzi Bazik
Boyahane	Hatuniye	Müküslü	Timur Paşa
Buzhane	Haykavank	Nalband	Topçu
Camii-i Kebir	Hurama (Çarurme)	Norşin-i Sûfla	Vakıf
Cafşin	Husu	Norşin-i Ülya	

⁶⁵² Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 241-243.

1838-1843 yılları arasındaki ceride kayıtlarındaki mahallelerle karşılaştırıldığında Mayewski'nin elde ettiği verilerin güvenilir olduğu sonucuna varmak mümkündür. Zira her iki istatistikte aynı mahalleler olduğu gibi ufak telaffuz farklılıklarına rağmen aynı sayabileceğimiz epeyce mahalle vardır. Aradan yaklaşık 46 yıl geçmesine rağmen isimleri aynı kalan mahalleler ise şunlardır: Atar Bezik, Arihli (Arihli Oğlu), Avsik (Ûsik), Bahçıvan, Boyahane, Buzhane, Cafşin (Çafşin), Canbaz (Canbaz oğlu), Cagül (Cangül Oğlu), Husu (Suso Oğlu), Karşlı (Karşlıoğlu), Norşin (Norşin-i Sûfla/Ûlya), Sabuncu (Sabuncu Oğlu), Solak (Solak Oğlu), Şaho (Şaho Oğlu), Tepe (Tepe Başı), Terlemez (Terlemez Oğlu) ve Vakıf mahalleleri. Mayewski'nin tespit ettiği mahallelerden Lambacı Mirza, Karşlı, Barutçu, Norşin-i Sûfla, Norşin-i Ûlya, Cafşin, Hanık, Topçu, Haykavank, Çamcı ve Mustafa Paşa hem Müslüman hem de Gayrimüslim nüfusun birlikte yaşadığı mahallerdir. Tebriz Kapısı mahallesinde Müslüman ve Çingeneler; Kıbtler mahallesinde ise sadece Çingeneler yaşamaktaydı. Dolayısıyla mahalleler oldukça heterojen bir toplum yapısı barındırmaktaydı. Bu topluluklara ayrıca Avrupalı konsolos ve misyonerler ile bunların yardımcıları ya da ailelerini de katmak gerekir. Böylece ortaya kültürel anlamda zengin ve çeşitli bir yapının varlığından söz etmek mümkündür.

XIX. yüzyılda mahalle ya da köylerde yaşayan herhangi bir Vanlı şayet bir mesleği var ise bununla ilgilenir ve bir şekilde hayatını idame etmeye çalışırdı. Mahalle ve köylerdeki başlıca resmi meslekler muhtarlık ve imam ile papaz gibi dini görevlilerdi XIX. Yüzyılın ilk yarısına kadar mahallelerin sorumlu yöneticileri imam, haham veya papazlardı. İmamlar padişah beratı ile tayin edilen ve kadının temsilcisi konumundaki memurlardı. Papaz ve hahamlar ise patrikhane veya hahambaşının temsilcileriydi. Bu dönemde imam ve papazlar ahalinin nikâh kıyma, doğum, ölüm ve evlenme kayıtlarını tutma ve devletin nizamlarının

uygulanması hususlarında görev yaparlardı.⁶⁵³ Muhtarlar ise bulundukları bölgenin asayişini sağlamakla mükelleflerdi.⁶⁵⁴

Van'a bağlı merkez mahalle ve köylerin çoğunda Müslüman ve Gayrimüslim gruplar birlikte yaşamaktaydı. Gayrimüslim grupların başını ise Ermeniler çekmekteydi. Ermeniler Van merkez kasabasında çoğunluğu sağlamakla birlikte bağlı kaza ve köylerin ise bir kısmında baskın durumdaydılar. Müslim ve gayrimüslim grupların ilişkisi devlet kurumlarındaki memurluktan, pazardaki alışverişe ve komşuluğa kadar geniş bir yelpazede tezahür etmekteydi. Her iki grubun birbirleriyle menfaate ve aynı zamanda çatışmaya dayalı ilişkileri mevcuttu. Bu grupların ticaret ve şehir yönetimi itibariyle birlikte hareket etmişlerdir. Fakat XIX. Yüzyılın son çeyreğinde doruk noktasına çıkan karşılıklı çatışmalı süreç ve bunu izleyen Ermeni milliyetçi grupların taleplerine karşı şekil değiştiren “Müslüman refleksi”⁶⁵⁵ her iki grup arasında toplumun çeşitli ufak çatışmalara dayanan fakat daha çok ekonomik temelli olan sorunlarını siyasal bir düzleme çekmiş ve derin kırılmaların yaşanmasına kapı aralamıştı. Örneğin 1847’de Ermeni kilisenin cemaati ibadete davet etmek için kullandığı tahtaya vurma usulü, Müslüman bir grup tarafından rahatsızlık sebebi olarak şikâyet edilmiştir. Bu grubun şikâyeti dikkate değer görülmüşse de gayrimüslim ahalinin ibadetinin aksamaması için gerekli tedbirlere başvurulmuştur. Nihayetinde ahalinin kiliseye

⁶⁵³ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri...*, s. 107.

⁶⁵⁴ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 38.

⁶⁵⁵ Bu tabirin geliştirilmesinde Sadettin Paşa’nın anılarında karşılaştığı olaylara dair gözlemlerinin büyük etkisi vardır. Sadettin Paşa, 1896’da Van’ı ziyaret ettiğinde buradaki Vanlı Müslümanlar arasında “Ermenilerin malı helal ve kanı hederdir” gibi söylentiler dolaşmaktaydı. Hatta ahali bunun bir padişah fermanı olduğuna bile inanmaktaydı. Van olaylarında Ermenilerin yağmalanan malları ve karşılıklı şiddet dolayısıyla toplumsal kutuplaşmanın nereye vardığının ispatı olarak bu söylenti dikkat çekici mahiyettedir. Sadettin Paşa ise bu söylentinin kesinlikle aslı esası olmadığını halka anlatmış ve hatta Ermenilere karşı girilen can, mal ve ırz saldırılarını devleti küçük düşürdüğünden kaçınılması gereken hareketler olarak nitelendirmiştir. Sadettin Paşa bu düşüncelerini pekiştirmek ve ahaliyi ikna etmek için hilafetin Kürtler üzerindeki etkisine atıfta bulunmuş ve başkasına zarar vermenin ne kadar günah bir davranış olduğuna dair hadislerden örnekler vererek Kürtleri ikna çabasına girişmiştir. Konu ile ilgili bkz. *Sadettin Paşa’nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s. 48-49.

davet edilirken tahtaya makul bir ses seviyesinde vurulması gibi bir sonuca varılmıştır.⁶⁵⁶ Yine 1870’li yıllara kadar hırsızlık, gasp ve adam katletme gibi çeşitli adi vakaların yaşandığı Van’da⁶⁵⁷ 1880’ler itibariyle ve özellikle de 1890’lı yıllarda artık ideolojik çatışmaların ağırlık kazandığını görmekteyiz. Bir yandan devletin yerel ideolojik aygıtı olan Hamidiye Alayları ve bir yandan da misyoner, konsolos ve çeşitli diplomatlardan yardım alarak giderek güçlenen Ermeni milliyetçi grupları bu çatışmaların ve asayiş problemlerinin iki ana tarafını oluşturmuştur. Bunların dışında çeşitli aşiret, eşkıya ve çetelerin de benzer şekilde asayiş bozan hallerde bulundukları görülmektedir. Öyle ki yüzyılın sonlarında siyasi nitelikli cinayet ve çatışmalara sahne olan Van’ın merkez mahallelerinde Müslüman ve Gayrimüslim ahalinin birbirine saldırmalarının önüne geçmek için önleyici güvenlik noktaları oluşturulmuş ve Haçboğan ve Erek gibi hem Müslüman hem de Ermenilerin yaşadığı mahallelere asker ve jandarma konuşlandırılmıştır.⁶⁵⁸

Van isyanının etkisinde geçen bu dönemlerde şehir adeta insanların kendi gölgesinden korktuğu bir şekle girmişti. İnsanlar birbirine güvenmekte son derece şüpheyle yaklaşmış ve herkes birbirini hükümete ihbar edecek bir duruma düşmüştü.⁶⁵⁹ Bu dönemde hem mahalle hem de köylerde işlenen cinayetlerin çoğunun faili meçhul kalmış ya da davaların sonuçlanması uzun bir zamana yayılmıştır.⁶⁶⁰ Yoksulluk ve sert kış koşulları ahalinin büyük bir kısmının aç ve açıkta kalmasına neden olmuş ve yerel hükümet, içinde bulunduğu maddi bunalımdan dolayı sorunların çözümü hususunda pek de etkin olamamıştı.⁶⁶¹ Bu ise güvenlik zafiyetlerini arttırmakta ve kutuplaşmaya doğru giden toplumun biraz daha ayrışmasına sebep olmaktaydı. Maddi ve askeri yetersizliğin hakim olduğu ortamda gerekli güvenliği

⁶⁵⁶ BOA.A.DVN. 44/9, 15 S 1265 (10 Ocak 1849).

⁶⁵⁷ BOA. BEO. AYN.d. 830 Nolu Ayniyat Defteri, s. 33.

⁶⁵⁸ *Sadettin Paşa’nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s. 76-78.

⁶⁵⁹ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 85.

⁶⁶⁰ BOA. Y.PRK.UM. 3/48, 5 Za 1297 (9 Ekim 1880).

⁶⁶¹ BOA.Y.PRK.BŞK. 3/15, 16 C 1296 (8 Mayıs 1879).

sağlayamayan yerel yöneticiler ise çoğu zaman ya olayları önemsememiş ya da aldıkları önlemler çok yetersiz kalmıştır.⁶⁶² Bu dönemde vilayet merkezi ve ilgili nezaretler arasında asayişe dayalı sayısız yazışma örneği mevcuttur. Bu yazışmaların çoğunda asker sevkiyatı talebinde bulunulmuş ve mahalli bütçenin darda olduğu vurgusu yapılmıştır.⁶⁶³ Aynı dönemde konsoloslar da halka maddi yardımda bulunduğundan sürekli ülkelerinden para istemek durumunda kalmıştır. Olayların gölgesinde geçen zamanlarda vilayetten Dâhiliye Nezareti'ne şehir merkezinde ya da kırsalda herhangi bir olayın yaşanmadığına dair çekilen günlük raporun hemen ertesinde herhangi bir vukuatın yaşanması adeta sıradan bir seyir halini almıştı.⁶⁶⁴

1890'lı yıllardaki Müslüman-Ermeni çatışmasının şiddetini anlamamız için Mayewski'nin yukarıda detayını verdiğimiz mahalle istatistikleri önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim 1895-1896 Ermeni-Müslüman çatışması sürecinde birçok Ermeni ve Müslüman hayatını kaybetmiş, yüzlercesi yaralanmış ve ağır maddi hasarlar meydana gelmiştir.⁶⁶⁵ Ermeni mahalleleri bu dönemde adeta birer cephanelik haline gelmiş ve çatışmaların merkez üssü halini almıştı.⁶⁶⁶ Dolayısıyla Van kasabasında çatışmaların yaratmış olduğu iklim, ahalinin bir kısmını karşı karşıya getirmiştir. Bu durum aynı zamanda köylerden Van merkezine yoğun bir iç göçün yaşanmasına da sebep olmuştur. Köylülerin Van'ın merkezini seçmesi kırsal alandaki askeri güçlerin eksikliği ya da önleyici mahiyetlerinin yetersizliği ile çatışmalardan dolayı ziraat ve hayvancılığın uğradığı sekte sonucu içine girilen maddi yoksunluktu. Zor durumda kalan ahali hükümet konaklarına akın etmiş ve yardım talebinde bulunmuştur.⁶⁶⁷

⁶⁶² BOA.DH.TMIK.S. 10/62, 4 S 1314 (15 Temmuz 1896).

⁶⁶³ BOA. DH.TMIK.S. 7/57, 20 N 1314 (22 Şubat 1897).

⁶⁶⁴ BOA.DH.TMIK.M. 10/57, 3 S 1314 (14 Temmuz 1896).

⁶⁶⁵ BOA.Y.MTV. 144/69, 11 S 1314 (22 Temmuz 1896).

⁶⁶⁶ BOA.Y.PRK.A. 11/1, 7 M 1314 (18 Haziran 1896).

⁶⁶⁷ BOA. DH. TMIK.M. 10/74, 5 S 1314 (16 Temmuz 1896).

Köylüleri bu çerçevede şehir merkezine çeken hususlardan biri de konsolos ve misyonerlerin buradaki varlığıdır. Çünkü bunlar ellerindeki imkânları çatışma mağduru insanlara harcamaya odaklanmış ve kurum binalarında binlerce insan barındırılmıştır.⁶⁶⁸ Fakat konsoloslar ve misyonerler bu ortamı kendi amaçları için kullanmış ve Ermeni milletini kendi mezheplerine kazandırma yoluna girişmişlerdir. Konsoloslar konu ile ilgili sürekli hükümetlerini bilgilendirmiş ve maddi destek talebinde bulunmuştur. Bunlar bir yandan da Avrupa’da Ermeni mağduriyeti merkezli bir kamuoyu oluşturma çabasına girişmiştir.⁶⁶⁹ Fakat bu mağduriyet sadece Ermeni merkezli değildi. Çünkü hükümetin “başiboş, sergerde, eşkıya” şeklinde nitelendirdiği gruplar her iki gruptan da oluşabilmekteydi ve kendi mensuplarına dahi her türlü zararı verebilmekteydi. Bu konuya aşiretler kısmında değinildiği için detayına girilmeyecektir.

Avrupalıların propagandalarının tek taraflı olması yani çoğunlukla Ermenileri olumlayan tarafının olması, toplumsal mağduriyetin devlet nazarında Avrupalılara karşı gösterilen refleks sonucu reddine sebep olabilmıştır. Osmanlı hükümetinin bu propagandaya etkili bir şekilde karşı koyma gücü olmadığından çeşitli gazetelerde çıkan haberleri tekzip yoluna başvurmakta veya çok ses getiren olayları araştırarak komisyonlar vasıtasıyla konsolosları bilgilendirme yoluna gitmekteydi.⁶⁷⁰ Avrupa’nın da yakından takip ettiği bu siyasal gerilimli ortamın Van merkezi ve çevresinin çehresini olumsuz bir şekilde etkilediği muhakkaktır. Birincisi şehrin uğradığı maddi zarardır. İkincisi ise iç ve dış göç ile demografik değişim hareketliliğine sebep olmasıdır. Ermeniler yukarıda da ifade edildiği üzere şehir merkezlerini korunaklı yerler olarak gördüklerinden tarım ve hayvancılık alanlarını terk etmiş

⁶⁶⁸ BOA.DH.TMIK.M. 7/13, 4 M 1314 (14 Haziran 1896).

⁶⁶⁹ BOA.DH.TMIK.M. 43/4, 15 C 1315 (11 Kasım 1897); FO. 195/1887, 9 Ocak 1896, s. 754.

⁶⁷⁰ BOA.DH.MKT. 1365/79, 16 Z 1303 (15 Eylül 1886); BOA.İ.DH. 1295/102401, 3 Ca 1307 (25 Ocak 1890) Avrupa gazetelerinde Van vilayeti dâhilindeki Ermenilere zulümde bulunulduğuna dair yapılan neşriyat üzerine Van’ın ileri gelen Müslüman ailelerinin bu tür haberlerin asılsız olduğunu belirten telgraflarıdır. BOA.Y.PRK.TKM. 33/60, 23 Ca 1312 (22 Kasım 1894).

ve şehirde fazladan bir nüfus yığılmasına sebep olmuşlardır. Hükümetin bu noktada aldığı tedbir ise peyderpey ahaliyi köylerine geri göndermek olmuştur.⁶⁷¹

Göçün yarattığı yeni hususlardan biri ise aşiretlerin el koyduğu bir kısım topraklardır. Aşiretler, Ermeni köylerini sahiplenme uğraşına girmiş ve buraları terk etmek istememişlerdir. Bu ise çeşitli şikâyetlere sebep olmuştur. Hamidiye Alayları'na mensup aşiretlerin bu tür tavırlarında hükümetin karar alma süreci zor olmuştur.⁶⁷² Dolayısıyla siyasal gerilimin yarattığı yeni zemin, kaynaklara (toprağın mülkiyeti) sahip olma mücadelesini biraz yeni bir zemine taşımıştır.

1903 yılına gelindiğinde henüz 1895-1896 olaylarının etkisini üzerinden atamamış bir Van kasabası mevcuttu. Kasabanın 41 mahallesinde Ermeniler yaşamaktaydı. Fakat Van mahallelerin bir kısmı olaylar esnasında tamamen harap olmuştu. Bazı mahallelerde Ermenilerin mal ve eşyaları gasp edildiğinden bunlar fakir bir vaziyete düşmüşlerdi.⁶⁷³ Buradan hareketle iç çatışmaların uzun müddet Van ekonomisi üzerinde etkili olduğunu ve ahalinin içine girdiği yoksulluğun kolay kolay telafi edilemediğini belirtmek mümkündür. Van köylerindeki durum ise aşağıdaki şekilde tasvir edilebilir.

Van'ın köylerini içeren XIX. Yüzyıla ait en detaylı kaynak 1836 yılı nüfus defterleridir. Bu defterlere göre Van merkez kaza ve bağlı yerleşim birimlerinin 151 köyünde Müslümanlar ve 72 köyünde de Gayrimüslimler vardır. Fakat bu defterin bir kısmının günümüze eksik bir şekilde ulaşmış olması bu rakamların yaklaşık istatistiki bilgilerden oluşmasına sebep olmaktadır. Bu dönemde hem Müslüman hem de Gayrimüslimlerin yaşadığı köy sayısı ise 30 adettir.⁶⁷⁴ Birlikte yaşama kültürünün örnekleri olan karma köyler yüzyılın

⁶⁷¹ BOA.HR.TH. 177/90, 26 M 1314 (7 Temmuz 1896).

⁶⁷² BOA.DH.TMIK.M. 14/19, 25 Ra 1314 (3 Eylül 1896).

⁶⁷³ BOA.Y.MTV. 259/52, 10 L 1320 (10 Ocak 1903).

⁶⁷⁴ BOA. NFS.d, nr. 2792; BOA. NFS.d, nr. 2793; BOA. NFS.d, nr. 2794; BOA. NFS.d, nr. 2795; BOA. NFS.d, nr. 2797; BOA. NFS.d, nr. 2798.

sonuna kadar varlığını bir şekilde korumuştur. Bu köylerde mahalleler örneğinde de değinildiği gibi çeşitli düzeylerde ahali arasında ilişkiler kurulmuştur.

Köylerde hükümetin temsilcisi konumundaki kişiler muhtar, imam, papaz ve gayrimüslimlerin devlet ile işlerinde kolaylaştırıcı rolünde olan kocabaş ve bunların yardımcısı konumundaki muhbirlerdi. Köy idaresi bu kişilerle doğrudan bağlantılı olduğu gibi köylerdeki aşiret ileri gelenleri, şeyhler ve diğer temsilciler de karar alıcı ve toplumu yönlendirici etkiye sahipti. 1836 yılı nüfus verilerine bakıldığında her köyde muhtar, imam ve papazın olmadığı da görülmektedir. Bu durumun nüfus ve hane sayısının niceliği ile ilgili olması muhtemeldir. Zira bir veya iki hane ile bu hanelerde yaşayan yine bir veya iki kişiden müteşekkil köylerin varlığı söz konusudur.

1864 Vilayet Nizamnamesi ile köy muhtarlarının yetkileri düzenlenmiş ve her sınıf ahali için iki muhtar seçme hakkı tanınmıştır. Muhtarlar vergi tahsilatı başta olmak üzere güvenlik ve temizlik işleri gibi birçok konuda hükümetin temsilcisi sayılmışlardır. Yine köylerde kurulan ihtiyar meclislerine de bir takım görev ve sorumluluklar yüklenmiştir.⁶⁷⁵

Tarım ve hayvancılığın yaygın olduğu köylerde, ahali günün büyük çoğunluğunu mevsimin uygunluğuna göre uğraşları ile geçirirlerdi. Köylüler mensup oldukları muhtar, papaz, muhbir, aşiret lideri/müdürü, şeyh gibi idareci ve ileri gelenlerine karşı sorumlu olup bunlara itaat etmekle mükellefi. Köylü ayrıca yılın belli dönemlerinde çeşitli isimler altında alınan vergileri vermekle mükellef tutulmuştu. Bu ise köylünün zorlandığı hususlardan biriydi. Çünkü güvenliğin iyi sağlanamadığı yerlerde köylü vergiye ayıracağı gelirin dışında yiyecek zahiresini bile kaybetmekle karşı karşıya gelebilmekteydi. Bir yandan da yöneticilerinin keyfi muamelesi ve ağır vergi yükleri de ahaliyi oldukça zor duruma sokmaktaydı. Kırsal alanlardaki kapalı yaşam tarzı ve itaatin yaratmış olduğu atmosfer,

⁶⁷⁵ Nazım Kartal, *İl Özel İdarelerinin Yeniden Yapılandırılması: Uygulama Aşaması Üzerine Bir Çözümleme*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, s.36.

yöneticilerin köylüler tarafından şikâyet edilmesine engel bir durum da teşkil edebilmekteydi. Örneğin; Nesturiler hakkında layiha hazırlayan Erkan-ı Harbiye Kolağası Mehmet Ali Efendi köylülerin cehaletinden bahsederken bunları en ufak doğal haklarından bile bihaber olan kişiler olarak nitelendirmiştir. Van vilayetinde yaşayan Nesturiler özelinde verilen bu ahali profili örneği zamanla misyoner ve konsolosların bu insanların hayatına dokunmasıyla değişimler yaratmıştır.⁶⁷⁶ Dolayısıyla oldukça kapalı bir kültüre sahip bu kişilerin dış dünyayla bağlantı kurması bunlarda bir farkındalık yaratmıştır. Nitekim İstanbul'a çalışmaya gitmiş ve burada bir süre yaşamış köylülerin akıllı, iş bilen ve yetenekli kişiler olduğuna ve kendi uluslarının gelişimi için büyük çaba sarf ettiklerine seyyahlar da dikkat çekmiştir.⁶⁷⁷

Seyyahların Van'a yoğun bir şekilde uğradığı XIX. yüzyılda birçok köyden geçtikleri ve köy yaşamına dair detaylı bilgiler verdikleri görülmektedir. Seyyahlar bir nevi köylülerin hayatına anlık sürelerde yeni bir soluk getiren kişilerdir. Bunlar uğradıkları yerlerde köylerin ileri gelenleri ile oturup kalkar, bir yandan köy hakkında bilgiler derler bir yandan da ahalinin merakını giderirdi. Seyyahlar kaldıkları yerlerde konaklama ve yeme içme ihtiyaçlarının karşılığı olan cüzi miktardaki paralar ve hediyeleri köylüye verirdi. Bunlar bazen de yerleşim birimleri arasında iletişim sağlardı. Söz gelimi bir köyde yaşanan bir olayı bir sonraki uğrak noktasına aktarıp neler yaşandığı ile ilgili ahaliyi bilgilendirirlerdi.⁶⁷⁸

Köyler savaş zamanlarında aynı zamanda stratejik konumuna göre birer askeri üstü. Bu yüzden bazı köylüler karargâh olma ihtimaline karşı askerleri konaklatmamak için yüksek standartlı evler yapmaktan kaçınırdı.⁶⁷⁹ Köylüler askerleri bir masraf olarak görür ve bu zorunlu misafirlikten kaçınırdı. Köylülerin zorunlu bir şekilde misafir ettiği bir grup da göçebelikten yerleşikliğe geçirilen aşiretlerdi. İlk iskan zamanlarında köylüler bunlara

⁶⁷⁶ BOA.Y.PRK.DH. 9/26, 29 Z 1313 (11 Haziran 1896).

⁶⁷⁷ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 270.

⁶⁷⁸ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia Kurdistan...*, s. 196.

⁶⁷⁹ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 84.

yardımcı olmakla mükellefti. Bazen de göçebe aşiretler kışı geçirmek üzere köylere geçici bir şekilde yerleşir ve tüm ihtiyaçlarını hiçbir karşılık olmadan köylünün sırtından karşılardı. Kendi ihtiyacına yönelik üretim ve tüketim ilişkisine dayanan ekonomik yapıdaki köylüler için bu misafirlerle ilgilenmek oldukça zor bir durumdu. Bu durum köylünün yerini terk etmesini tetikleyen hususlardan birini oluşturmaktaydı.

IV. BÖLÜM

TANZİMAT ve VAN'DA KURUMSALLAŞMA

4.1. Osmanlı'da Yönetim Sistemi Dâhilinde Kurulan İdare Meclisleri ve Van

XVI. yüzyılda değişen iç ve dış koşullar Osmanlı İmparatorluğu'nu buhranlar dönemine sürüklemiş ve XVII. yüzyılla birlikte tımar sistemi bozularak kurumsal çöküşler hız kazanmıştır. Buna rağmen toplumda bir reform düşüncesi henüz oluşmamış ve ancak XVIII. yüzyıla gelindiğinde “geri kalmışlığın” bilincine varılmıştır. Çökmekte olan imparatorluk sisteminin kurtarılmasının yolu ise ıslahat hareketlerinin hayata geçirilmesinde görülmüştür. Böylece ordu ve maliyede yoğunlaşan yenileşme hareketlerinin yaratmış olduğu siyasal ve toplumsal değişimler çerçevesinde imparatorluk Batı'nın sömürü alanına doğru biraz daha sürüklenmiştir. İmparatorluğun merkezi, yenileşme lokomotifi görevini görürken eyaletlerde ise bir idari boşluk oluşmuş ve mahalli lordlar, mütesellim unvanı ile bu boşluğu doldurmuştur. Bu ise XIX. yüzyıla girilen süreçte bir merkezileşme ihtiyacı doğurmuş ve mali ve askeri yeniliklerin yanı sıra idari düzenlemelere de geçilmiştir.⁶⁸⁰

Balkanlar, Anadolu, Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika'ya kadar geniş bir toprak parçası üzerinde hâkimiyet kuran Osmanlılar, bu bölgelerde ihtiyaca göre farklı yönetim modelleri uygulamıştır. Devlet görevlilerine hizmetleri karşılığında belli bir bölgenin vergi toplama yetkisinin devredilmesiyle uygulanan tımar sistemi yönetimin en temel unsurunu oluşturmaktaydı.⁶⁸¹ Osmanlı yönetim sisteminin üst ve en büyük yönetim birimi, başlarında beylerbeyi bulunan eyaletlerdi. Beylerbeyi padişahın eyaletteki temsilcisi olup geniş yetkilere

⁶⁸⁰ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 346-363.

⁶⁸¹ Fatma Acun, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması”, *Türkler*, Editör: Hasan Celâl Güzel vd., Cilt:9, 2002, s. 899-905.

sahipti. Eyaletler sancaklara ayrılmakta olup bunların da başında sancakbeyleri bulunurdu. Sancaklar da kazalara ayrılmakta ve kadılar tarafından idare edilmekteydi.⁶⁸²

Tanzimat'ın ilanıyla 1840 yılından itibaren idari taksimatta çeşitli yeniliklere gidilmiş ve imparatorluğun yıkılışına kadar ihtiyaç dâhilinde idari düzenlemeler devam etmiştir. 1861 tarihli Lübnan Nizamnamesi ve 1864 tarihli Tuna Vilayeti Nizamnamesi bölgesel idari düzenlemenin temelini atarak ülke geneline uyarlanmış olan idari yapılanmanın prototipini oluşturmuştur.⁶⁸³ 1840'ta hazineye ait bütün gelirlerin düzenlemesinden sorumlu olan muhasıllık kurumunun kurulması eyaletlerin tepesindeki valilerin yetkilerini kısıtlamış fakat çok geçmeden bu karar yeniden düzenlenmiş ve mali işlerde iltizam usulüne dönmüştür.⁶⁸⁴ Böylece taşrada kendi başına vergi toplayabilecek siyasal ve idari gücünün olmadığını gören devlet, vergi gelirlerini yerel unsurlarla paylaşmayı kabul etmek zorunda kalmıştır.⁶⁸⁵

Valilerin maliye işleriyle doğrudan ilgilenmesinin önünü almak için defterdarlar atanmış ve sancak yönetimi kaymakama ve kaza yönetimi de kaza müdürüne verilmiştir. Eyalet ya da sonraki adıyla vilayetlerin en tepe idari birimini valiler ve en küçük idari birimini de kaza müdürleri yönetmekteydi. Bunlardan başka bir de göçebe ya da yerleşik bir hayat tarzı sürdüren aşiretlerin idare edilmesi için aşiretlere müdürlükler tahsis edilmişti. Örneğin; 1847'de Van ve çevresindeki aşiretlerin kontrol altına alınması gerekliliği aşiret reislerinin maaşa bağlanmalarını ve kendilerine kaza müdürlerinin yaptıkları görevler verilmesini sağlamıştır. Eyalet merkezlerinde büyük meclisler kurulmuş ve eyaletlerde idare, maliye, haberleşme ve asayişin sağlanması gibi hususlardan sorumlu kurumlar oluşturulmuştur. 1849 yılına kadar Büyük Meclisler olarak eyalet merkezlerinde kurulan meclisler Tanzimat'ın vaat ettiği refah ortamının sağlanması maksadıyla görev yapmıştır. Eyalet meclisleri hükümet

⁶⁸² Mustafa Sencer, "Tanzimat'a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi", s. 21-30.

⁶⁸³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt:5, Sayı:5, s. 1.

⁶⁸⁴ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 196.

⁶⁸⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 200-201.

tarafından atanan bir başkan, kâtip ve ulemaya tabi bir üyeden oluşmaktaydı. Bunlardan başka eyalet valisi, defterdar, hâkim ve halk tarafından seçilmiş Müslim ve Gayrimüslim birer temsilci de bu mecliste bulunmaktaydı.⁶⁸⁶

Tanzimat Dönemi kurumsallaşmasının Van ile ilgili ilk adımı Tanzimat'ın hemen uygulandığı yıl olan 1847'de kurulan memleket meclisidir. Memleket meclisleri 1842'de muhassıllık meclisi olarak kurulmuş ve vergi ve diğer hazine gelirlerinin toplanması görevi mültezimlerden alınıp muhassıllara verilmişti. Bu mecliste muhassıl, iki kâtip, hâkim, müftü, asker zabiti ile vücut-ı memlekette iyi halli dört kişi olmak üzere on üye bulunmaktaydı. Meclis haftada iki üç gün toplanarak vergi yazımı ve bölgenin sorunlarını tartışmaktaydı. Meclis özellikle yönetim kademelerinde görev alanlarla halk arasındaki anlaşmazlıkları taşradaki Meclis-i Vala'nın bir örneği şeklinde değerlendirerek sorunlara çözüm üretirdi.⁶⁸⁷ 1847'de Van'da kurulan meclisin azaları şunlardır: Naib İsmail Efendi, Müftü Mustafa Efendi, Timur paşazade Fazıl Bey, Timurpaşazade Esat Bey, İshakpaşazade Emin Bey, Şatiroğlu Abdullah Ağa, Cibranzade Rüstem Ağa, Sadıroğlu Hacı Süleyman Ağa, Dereoğlu Abdülrahmet Ağa, İncialioğlu Mehmet Ağa, Boyaoğlu Hasan Ağa. Sandık emini Abdullah Ağa ve milletvekilleri de Mıkırdıç ve Mikail idi. Meclis kurulduktan sonra Gevaş, Erciş, Mahmudi (Hoşab), Adilcevaz ve Ahlat kazalarına 500 ile 1750 kuruş arasında değişen maaşlarla müdürler atanmıştır.⁶⁸⁸

1864'te yürürlüğe giren vilayet nizamnamesi ile vilayet idare meclisleri kurulmuştur. 1869 ve 1871 yıllarında yapılan düzenlemelerle kapsamı genişletilen bu meclisler hükümetin gerek gördüğü her türlü satın alma işlemleri, öşür ve diğer vergilerin iltizama verilmesi, devlet ormanlarının müzayedesini, güvenliğin sağlanması, gelir-gider bütçelerinin kontrolü, devlet

⁶⁸⁶ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 197-236.

⁶⁸⁷ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 212-215.

⁶⁸⁸ Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", *History Studies-International Journal Of History*, Vol. 3/2, 2011, s. 158-159.

memurlarının denetlenmesi ve memurlar arasında sorunları çözmekle mükellefti. Meclislere birer başkatip ve yeteri kadar da katip verilmişti. Vilayet idare meclislerinin alt birimleri olarak da liva ve kaza idare meclisleri kurulmuştur. Bu meclisler kendi görev yetkileri dâhilinde yerleşim yerlerinin sorunlarını çözmekle mükellefti. Liva idare meclislerinde mutasarrıf ve kaza idare meclislerinde ise kaymakam başkanlık yapmıştır. Bu meclislerin en üst idare organı olarak da Vilayet Umumi Meclisleri kurulmuştur. Meclis valinin başkanlığında yılda bir kez ve en çok kırk gün süreyle toplanmaktaydı. Meclis vilayete dair her türlü ekonomik, siyasi, askeri, kültürel konuyu görüşür ve merkezi hükümetteki ilgili nezaret veya meclislere durumu bildirirdi.⁶⁸⁹

1864 ve 1871 vilayet nizamnameleri ile merkeziyetçi devlet anlayışı daha görünür kılınmış ve bir nevi merkezi hükümetteki görev bölüşümü taşra yönetimine de getirilmişti. Nizamnameler vilayet idare meclislerine haddinden fazla iş yüklemiş ve görevlilerin daha sistematik ve yoğun çalışmasını gerektirmişti. Hem seçim usulündeki karmaşıklık hem de valilerin belli kişileri kayırmasından dolayı vilayetlerdeki meclis üyeleri çoğu zaman aynı kişilerden oluşmaktaydı. Meclisler halkın yönetim üzerindeki etkisini arttırmaktan daha çok merkezin kontrolünü biraz daha arttırmaya yaramıştı. Bu yüzden de merkezi hükümet, bu meclislerin büyük işlerin kararlaştırıldığı organlardan daha çok küçük işlerle yetinen meclisler olmasını sağlayan bir politika yürütmekteydi.⁶⁹⁰

Van, idari birim olarak sancak ve eyalet statüsü arasında dönüştüğünden buradaki meclislerin sistematik bir takibinin yapılması zorlaşmaktadır. Sancak idare meclislerinin kimlerden oluştuğuna dair en kapsamlı kayıtlara Erzurum vilayet salnameleri aracılığıyla ulaşmaktayız. Bu kaynaklara göre 1870-1873 yılı Van sancağı idare meclisi başkanı ve azaları aşağıdaki gibidir.⁶⁹¹

⁶⁸⁹ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 249-263.

⁶⁹⁰ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri...*, s. 70-80.

⁶⁹¹ Erzurum Vilayet Salmeleri, H. 1287-1293 (1870-1876).

Tablo 56. Van Sancağı İdare Meclisi Görevlileri (1870-1876)

	Meclis-i İdare-i Liva
Van Sancağı 1870	Reis Münip Paşa (Mutasarrıf) Tabii Azalar: Hasan Hilmi Efendi (Naip), İsmail Efendi (Müftü) , Hayri Efendi (Muhasebeci), Hacı Mehmet Efendi (Tahrirat Müdürü) Seçilmiş Azalar: Şiran Bey, Mustafa Efendi, Kevork Bey, Yufus Bey, Baş Katip Şemseddin Efendi
Van Sancağı 1871	Reis Münip Paşa (Mutasarrıf) Tabii Azalar: Hasan Hüsnü Efendi (Naip), İsmail Efendi (Müftü) , Hasan Rıza Efendi (Muhasebeci), Mehmet Rıza Efendi (Tahrirat Müdürü) Seçilmiş Azalar: Şiran Bey, Mustafa Efendi, Kevork Bey, Yufus Bey, Baş Katip Şemseddin Efendi
Van Sancağı 1872	Reis Hasan Şevki Paşa Tabii Azalar: Hasan Hüsnü Efendi (Naip), İsmail Efendi (Müftü) , Hasan Rıza Efendi (Muhasebeci), Mehmet Rıza Efendi (Tahrirat Müdürü) Seçilmiş Azalar: Şiran Bey, Ahmet Ağa, Mahmut Ağa, Agop Ağa, Katip Mahmut Celalettin Efendi
Van Sancağı 1873	Reis Hasan Şevki Paşa Tabii Azalar: Hasan Hüsnü Efendi (Naip), İsmail Efendi (Müftü) , Hasan Rıza Efendi (Muhasebeci), Mehmet Rıza Efendi (Tahrirat Müdürü) Seçilmiş Azalar: Şiran Bey (Saniye), Ahmet Ağa, Mahmut Ağa, Agop Ağa, Baş Katip Mahmut Celalettin Efendi, İkinci Katip Mehmet Şükrü Efendi
Van Sancağı 1874	Reis Hasan Şevki Paşa Tabii Azalar: Mehmet Enis (Naip), Müftü (Belirlenmiş), Mustafa İzzet Efendi (Muhasebeci), Mehmet Rıza Efendi (Tahrirat Müdürü) Seçilmiş Azalar: Ahmet Ağa, Mahmut Ağa, Agop Ağa Baş Katip Mahmut Celalettin Efendi, İkinci Katip Mehmet Şükrü Efendi
Van Sancağı 1875	Reis Hasan Şevki Paşa Tabii Azalar: Nuh Naci Efendi (Naip), Hasan Hüsnü Efendi (Müftü), Mustafa İzzet Efendi (Muhasebeci), Mehmet Rıza Efendi (Tahrirat Müdürü) Seçilmiş Azalar: Hacı Mustafa Efendi, Kegork Bey, Ahmet Ağa, Ye'zid Efendi Baş Katip Mahmut Celalettin Efendi, Baş Katip Muavini Ahmet Efendi
Van Sancağı 1876	Reis Ali Rıza Efendi Tabii Azalar: Nuh Naci Efendi (Naip), Hüseyin Efendi (Müftü), Hacı Penah Efendi (Muhasebeci), Hacı Mehmet Efendi (Tahrirat Müdürü) Seçilmiş Azalar: Hacı Mustafa Efendi, Kegork Bey, Ahmet Ağa, Ye'zid Efendi Baş Katip Mahmut Celalettin Efendi, Baş Katip Muavini Ahmet Efendi

Van sancağının Erzurum vilayetine bağlı olduğu 1870-1876 yılları arasındaki sancak idare meclisi azalarının büyük kısmının değişmediği görülmektedir. Bu durum hem bölgenin siyasi ve toplumsal yapısı hem de Ortaylı'nın izah ettiği şekliyle imparatorluğunun bu dönemdeki seçilmişlere dair yönetim karakteri ile yakından ilgilidir. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise 1897'ye ait Van vilayet salnamesinden vilayetteki kaza ve sancakların idare

meclislerinin reis ve azalarını tespit etmek mümkündür. Buna göre vilayet idare meclisi ile kaza idare meclisleri aşağıdaki gibidir.⁶⁹²

Tablo 57. Van Vilayeti İdare Meclisleri (1897)

Meclis-i İdare-i Vilayet	
Naip Efendi	Hasan Paşa
Defterdar	Hacı Mustafa Efendi
Müftü	Abdurrahman Hulusi Efendi
Patrik Vekili	Arsen Efendi
Meclis-i İdarenin Heyet-i İthamiyesi	
Reis	Müftü Efendi
Azalar	Mustafa Efendi (Mütemayiz), Avidis Efendi
Meclis-i İdarenin Heyet-i Tahkikiyesi	
Müdde-i Umumi ve Evkaf Müdürü	Mehmet Emin Efendi
Zabıt Katibi	Nuh Naci Bey

Tablo 58. Van Vilayeti Kazalarının İdare Meclisleri

Albak	Çölemerik
Meclis-i İdare	Meclis-i İdare
Reis: Kaymakam Azalar: Abdulhamit Efendi, Katip Ahmet Efendi	Reis: Kaymakam Azalar: Hasan Ağa, Halil Ağa, Katip Hafız Efendi
Gevaş	Mahmudi
Reis: kaymakam Azalar: Mehmet Ağa, Yasef Kahya, Katip Mehmet Şevki Efendi	Reis: kaymakam Azalar: Mustafa Bey, Martus Ağa, Katibi Ahmet Efendi
Erciş	Adilcevaz
Reis: kaymakam Azalar: Süleyman Efendi, Melkon Ağa, Katibi----	Reisi Kaymakam Azalar: Hüseyin Ağa, Manuk Ağa, Katibi Halil Seri Efendi
Müküs	Gevaz
Reisi Kaymakam Azalar: Mehmet Ağa, Murat Ağa, Katibi Bekir Efendi	Reisi Kaymakam Azalar: Osman Ağa, Murat Ağa, Katibi Süleyman Efendi
Şatak	
Reis: Kaymakam Azalar: Mehmet Ağa, Bedrus Ağa, Katibi İsmail Efendi	

⁶⁹² Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897).

4.2. Van İdare Meclisinin Yürüttüğü Faaliyetler ve İktidar Mücadelesi

Van idare meclislerinin faaliyetleri aşiretlerin tedibi, Ermeni-Müslüman geriliminin kontrolü, bir takım imar çalışmaları ve ekonomik sorunlar çerçevesinde şekillenmiştir. Ahali arasındaki mal mülk sahipliği anlaşmazlığı ve gasp gibi konulardan kaynaklı yapılan şikâyetler Devai Nezareti ya da ilgili merkezi kurumlar aracılığıyla Van meclisine havale edilmiş ve sorunların nizama uygun bir şekilde çözülmesi sağlanmıştır.⁶⁹³ Meclisin en çok karar aldığı konuların başında ise eşkıyanın tedibi ve aşiretlerin kontrolü için asker sevki veya nasihat yollu sorunların çözümüne dairdi. Ahalinin can ve mal güvenliğini sağlamakla mükellef olan ilgili meclis, asker sevkini görüşüp bir karara vardıldıktan sonra bunu varsa üst meclise ve ayrıca ilgili birimlere iletirdi.⁶⁹⁴

Yılın belli zamanlarında yaylak-kışlak hayatı dolayısıyla aşiretler hareket haline geçtiğinden meclisin bu hareketlilik başlamadan güvenliği sağlaması gerekmektedir. Bunun için aşiretlerin hangi noktalardan geçeceği ve ne kadar asker gerekli olacağına karar verilirdi. Bu durum özellikle İran hududundaki yerler için son derece titiz davranmayı gerektirmekteydi.⁶⁹⁵ Hakkâri sancağı ve bağlı kazaları bu minvalde aşiret saldırıları ve çatışmalarının merkeziydi. Örneğin; 1862’de Musul tarafından hareketle Hakkâri sancağına bağlı Zerzan nahiyesine bağlı Şitan ve Boyunlu köylerine saldıran Herki aşireti köylülerin birçok havyanını, ev eşyasını ve çiftçilik ile tarımda kullanılan birçok aletini gasp etmişti. Şemdinan kazası meclisi azası Mehmet Bey, tahkikat grubunda yer almış ve aşiretler tarafından bu gruba zararları içeren defterler sunulmuştu. Zerzan ahalisi de tıpkı Herkiler gibi

⁶⁹³ BOA.A.MKT.DV. 11/38, 18 S 1265 (13 Ocak 1849). Vanlı Hacı İbrahim’in iki dükkanı ile bahçesine el konulduğundan bu müdahalenin önlenmesi için meclisin devreye girmesine dair. BOA.A.MKT.UM. 64/82, Van sakinlerinden Bogos’un bir değirmen ve bir bağına Van’daki bir takım kişilerce el konulması üzerine mevzunun meclise havale edilmesine dair.

⁶⁹⁴ BOA.A.MKT.UM. 322/52, 19 Ca 1274 (5 Ocak 1858), Van havalisindeki aşiretlerin tedibine dair.

⁶⁹⁵ BOA.A.MKT.UM. 496/18, 25 S 1278 (1 Eylül 1861). Van sancağında ne kadar zaptiye istihdamına ihtiyaç duyulduğu ve maaşlarıyla ilgili bilgi verilmesine dair.

aşiret mensubu olduğu için bölgede sözü geçen Şeyh Salih Efendi devreye sokulmuştur. Şeyh Salih Efendi'nin aşiretlerle yaptığı görüşmeler sonucunda bunlar ikna edilmiş ve birbirlerinden gasp ettikleri eşyaları geri vermeyi taahhüt etmişlerdir. Bu iş için Musul, Van, Hakkâri ve Revanduz sancaklarından birer memur da görevlendirilmiştir. Memurların arasında Kürtçeye vakıf olan meclis azası İsmail Ağa da vardı. Böylece ahali ile doğrudan ve sağlıklı bir şekilde iletişim kurmak mümkün olmuştur. Aşiretlere yemin ettirme usulü ve Şeyhin nasihatleriyle çözüme kavuşturulmaya çalışılan sorun, büyük ölçüde halledilmişse de dönemin Van mutasarrıfı Veysi Paşa'nın aşiret karakterinden mütevellit gelişebilecek olumsuzluklardan dolayı konu üzerinde uzun müddet dikkatli bir şekilde durması gerekmiştir.⁶⁹⁶ Yine 1862'de Van'da meskûn olan Şikefti ve Makuri aşireti, İran'dan Osmanlı topraklarına geçen ve burada iskân ettirilen Milan aşiretine saldırmış ve çıkan çatışmada birkaç kişi ölmüştür. Aşiret reisleri ve ileri gelenlerinin Van'da toplanması üzerine Mülazım Mehmet Bey, Eyalet Büyük Meclisi Azası Hacı Şerif ve meclisin eski reisi Ali Ağa devreye girmiştir. Bu memurların devreye girmesiyle aşiret reisleri aralarındaki düşmanlığı bitirmiştir. Reisler yapılan görüşmeler sonucunda herhangi bir vukuatın yaşanmasında kanunlara riayet edeceklerini ve kendi başlarına hareket etmeyip hükümeti bilgilendireceklerini de taahhüt etmişlerdir.⁶⁹⁷

Sulha bağlanan aşiretler arası çatışmaların devam etmemesi ve olası ihlallerde varılan anlaşmanın yaptırım hüviyetine sahip olması için aşiret reisleri ve meclis azaları arasında yapılan sözleşmenin birer nüshası taraflarda kalıyordu. Örneğin; sözleşme gereği husumetli aşiretler barıştırılınca karşılıklı olarak tüm katl ve gasp gibi adli vakalardan vazgeçerlerdi. Sözleşmeden sonra işlenecek herhangi bir suçta tüm aşiretin mesul tutulması da aşiretlerce

⁶⁹⁶ BOA.A.MKT.MHM. 248/14, 28 R 1279 (23 Ekim 1862).

⁶⁹⁷ BOA.MVL. 633/66, 5 M 1279 (3 Temmuz 1862).

kabul edililirdi.⁶⁹⁸ Böylece meclis azalarının devreye girmesiyle aşiretlerle geliştirilen ilişkiler sonucu yapılan sözleşmeyle devlet kontrolü sağlanmaya çalışılıyordu. Sözleşme özellikle büyük aşiretler için bağlayıcılığı itibariyle etkili bir araçtı. Aşiret reisleri şahsında düşmanlığa dönüşen ilişkiler hısımlar olan aşiret mensuplarını dahi taraf tutmaya zorladığından, yıllarca süren çatışmalar birçok kişinin ölümüne sebep olmakta ve akrabalık ilişkileri dahi sarsılmaktaydı. Bu hususta Kürt aşiretleri arasında bağlayıcılığı olan “baht”⁶⁹⁹ usulü ile düşmanlıklar bertaraf edilerek güvenli bir ortam teminat altına alınırdı.⁷⁰⁰

Aşiretler arası çatışmaların niteliğine göre meclis azaları ya da meclis reisleri görevlendirilirdi. Örneğin; zayıfatı büyük olan çatışmalarda Eyalet Büyük Meclisi derhal azalardan sözü geçen birini görevlendirirdi. Şayet gerekli görülürse de ilgili yerin liva ve kaza meclislerindeki azalar da tahkikat komisyonuna dâhil edilirdi.⁷⁰¹ Fakat meclis azaları her ne kadar aşiretler için çözüm bulmaya muvazzaf ve muktedir olsalar da onların elini kolunu bağlayan hususlar da mevcuttu. Aşiretlerin İran ve Osmanlı arasında dağınık bir şekilde yaşaması ve bunların tabiiyetlerinin neredeyse XIX. yüzyıl boyunca tartışmalı bir halde kalması aşiretlerle ilgili alınan kararları olumsuz etkilemekteydi.⁷⁰² Yine de sorunların bir nebze de olsa çözülmesi bu azaların görevlerinde terfi etmeleri ya da taltif edilmelerini

⁶⁹⁸ BOA.A.M. 26/32, 17 C 1279 (10 Aralık 1862). Hasenanlı ve Haydaranlı aşiretlerinin birbirlerine karşı saldırılarının engellenmesi için Van, Bayezid ve Muş meclis azalarından ikişer kişi ve aşiret ileri gelenlerinin Bayezid’te toplanmasına dair.

⁶⁹⁹ Baht, Kürtler arasında günümüzde dahi aman dileme, sığınma, affedilme ve tabi olma isteği gibi durumlar için kullanılan bir tabirdir. Aşağı yukarı karşılığı “bahtına dahil olma” şeklinde kavramsallaştırılabilecek bu husus dahilinde karşı tarafa sığınan kişi veya grup şartlar ne olursa olsun artık emniyette demektir. Bu örnekte de karşılıklı bahta sığınma gerçekleşmiştir.

⁷⁰⁰ BOA.Y.EE. 8/21, 19 Ra 1304 (16 Aralık 1886).

⁷⁰¹ BOA.A.MKT.MHM. 276/23, 25 Ra 1280 (9 Eylül 1863). Hoyri ve Hertuş (Ertuş) aşiretleri arasındaki çatışmanın halledilmesine dair Büyük Meclis kararı üzerine Miralay Salih Bey ile Van hanedanından ve meclis azalarından Derviş Bey ile Çölemerik kaza meclisi azalarının görevlendirilmesine dair.

⁷⁰² BOA.A.MKT.UM. 496/18, 25 S 1278 (1 Eylül 1861).

sağlamaktaydı.⁷⁰³ Asayişin sağlanmasında da görev alan meclis azaları aldıkları görev itibariyle asayişin sağlamanın bir nevi araçlarıydı. Örneğin; Gevar kazasına tabi Doski nahiyesi ahalisinden ve 600 kadar Kürdün reisliğini yapan Reşi Ağazade Sado ve kardeşleri Şahkulu ile Ahmet Ağa Gevar'da ikamet etmek üzere Kurdi (Gerdi) nahiyesine gönderilmiş olan taburun kasabaya girerken Oramar Boğazından geçişlerine izin vermeyip silah kullanmaya teşebbüs etmiştir. Bu kişilerin ikna edilip büyük olaylara sebebiyet verilmemesi için meclis azası ve askeri yetkililer görüşmeler başlatmıştır. Fakat görüşmelerin sonuçsuz kalması üzerine asker zoru ile bunlar tedip edilmiş ve Sado ile Şahkulu idam cezasına çarptırılmıştır.⁷⁰⁴ Hükümetin meclis azaları veya ilgili diğer memurlar aracılığıyla uzlaşmaya vararak sorunu halletmeye çalışmasının sebeplerinden biri askeri sevkiyat koşullarının zor ve masraflı olmasıydı. Dolayısıyla hükümetin bu noktada faydacı davrandığını iddia etmek mümkündür. Bir diğer husus da askeri harekâtların ahaliye uğrattığı olası sorunların önüne geçmekti.

Van'daki ilgili idare meclisleri XIX. yüzyılın sonlarına kadar birçok toplumsal sorunu çözmek için çeşitli kararlar almıştır. Meclis, aşiretlerin iskânı⁷⁰⁵, Nesturi ve Müslümanların birbirlerine karşı taarruzları⁷⁰⁶, İran sınırına asker sevkiyatı⁷⁰⁷ ve gasp ve hırsızlıklardan kaynaklı yaşanan mağduriyetlerin giderilmesi gibi birçok konuda çalışmıştır.⁷⁰⁸ Fakat kaza, liva ya da eyalet/vilayet meclisleri aldıkları kararları merkezi hükümete danışıp onaylattığı için yerel sorunlara ne kadar vakıf olsalar da merkezi hükümetin kontrolü ve verdiği yetkiler ölçüsünde hareket ederdi. Yine de Vanlı ileri gelenler ve ahali tarafından bu meclislere büyük

⁷⁰³ BOA.A.MKT.MHM. 287/4, 1 B 1280 (12 Aralık 1863). Hoyri ve Hertuş aşiretleri arasındaki münazaanın çözülmesinde gayretleri olan Miralay Salih Bey'in üçüncü rütbeden mecidiye nişanı ile taltif edilip kendisinden boşalan yere de meclis azası Derviş Bey'in getirilmesine dair.

⁷⁰⁴ BOA.İ.DA. 12/430, 1 Ra 1290 (29 Mayıs 1872).

⁷⁰⁵ BOA.Y.A.HUS. 313/88, 26 Ca 1312 (25 Kasım 1894).

⁷⁰⁶ BOA.ŞD. 1881/25, 28 C 1312 (27 Kasım 1894).

⁷⁰⁷ BOA.DH.MKT. 277/48, 20 S 1312 (23 Ağustos 1894).

⁷⁰⁸ BOA.DH.MKT. 389/39, 3 Haziran 1311 (15 Haziran 1895)

bir rol yüklenmişti. Van'da yerel hükümeti ele geçirme maksadında olan bir kaç aile olduğundan meclislerin bu aileler vasıtasıyla valilerle birlikte ele geçirildiğine dair şikâyetler yapılmaktaydı.⁷⁰⁹ Yöneticilerin ve özellikle de valilerin meclis azalarının belirlenmesinde etkileri olduğu için merkezi hükümet, bu konuda yetkililerin meclis azaları ve ileri gelenlerin hepsine eşit mesafede davranmalarını telkin etmekteydi.⁷¹⁰ Fakat pratikte yöneticiler kaza müdürleri veya aza seçimlerine müdahale edip kendilerine yakın gördüklerini seçme uğraşına girmektedir.⁷¹¹

Van vilayet idare meclisinin görev tanımının dışına çıkıp karar aldığı durumlarda merkezi hükümet devreye girip meclise kanun ölçüsünde tanınan vazifelere riayet etmesini telkin ederdi. Örneğin; Van merkezine bağlı Hanege köyünde yaşayan ve Şevili aşiretine mensup olan Faro ve kardeşi Esed'in bir takım uygunsuzluklardan dolayı cezalandırılması gerekmiş ve meclis bu şahısları köyden uzaklaştırmaya karar vermiştir. Şura-yı Devlet'e havale edilen bu hususla ilgili yapılan görüşmede meclisin bu türden bir karar alamayacağı ve bu yüzden meclisin bu türden hususlara karışmaması gerektiği vilayete bildirilmiştir.⁷¹² Meclisin yargılama yetkisi nizamnamelerde açıkça belirtilmesine rağmen böyle bir hususa el atılması tecrübesizliğin bir sonucu olarak okunmalıdır. Nitekim Van vilayetindeki liva ve kaza meclislerinde görev yapan Müslüman azaların çoğu görev tanımlarını tam olarak bilmemektedir. Ermeni azalar ise Müslümanlara göre çok daha iyi durumdaydı.⁷¹³ Müslüman azaların işinin ehlinin olmamasının en başlıca sebebi aşiret hayatı üzerinden gelişen ilişkiler ve "Ermeni tehlikesi" karşısında vasıfsız da olsa merkezi hükümet tarafından yerel partnerler konumundaki grupların tercih edilmesinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim Hamidiye Alayları'na bağlı aşiret mensupları Van'da meclis azalığı, nüfus ve vergi memurluğu gibi

⁷⁰⁹ BOA.MVL. 568/46. 1 Ca 1274 (18 Aralık 1857).

⁷¹⁰ BOA.A.MKT.UM. 390/16, 17 C 1276 (11 Ocak 1860).

⁷¹¹ BOA.MVL. 570/47. 5 N 1274 (19 Nisan 1858).

⁷¹² BOA.DH.MKT. 1452/28, 13 M 1305 (1 Ekim 1887).

⁷¹³ BOA.Y.PRK.AZJ. 26/94, 29 Z 1310 (14 Temmuz 1893).

görevlerde yer almak istemiş, fakat Şura-yı Devlet bunların nüfus ve vergi memurluğunda görevlendirmelerini uygun bulmayarak meclis azalığı yapmalarında ise herhangi bir sakınca görmemiştir.⁷¹⁴

1894'te Van'ı ziyaret eden Lynch, buradaki bütün kurumların yolsuzluğa saplanmış olduğunu aktarmaktadır.⁷¹⁵ Vilayet idare meclisi de bu yolsuzluktan nasibini almıştır. Sebebi ise yukarıda da değinildiği üzere şehrin iktidarını ele geçirme arzusunun kaynaklanmasıdır. Meclis azalığı seçimleri söz sahibi olmak isteyen grupları karşı karşıya getirmiştir. Müslüman ve Ermenilerin başını çektiği farklı ama her iki milletten mensupları barındıran grupların vali ve memurlarla yapmış oldukları ittifak sonucu vilayet idare meclisi azalıkları seçimlerine hileler karıştırılmıştır. Timuroğulları ve Hasanoğulları şeklinde ikiye ayrılan şehir halkı vilayet idare meclisi seçimlerinde oy kullanmış fakat seçim sonuçlarından memnun kalmamıştır. Yapılan tahkikat sonucunda oyların çoğunu alan yedi, sekiz ve dokuz numaralı adayların yerine en az oyu alan iki ve üç numaranın azalığa tayin edildiği sonucuna varılmıştır. Bu ise ahalinin amansız bir çatışmaya girmesi için yeterli bir sebeptir.⁷¹⁶ Böylece yapılan yolsuzluk, meclise yüklenen büyük rol ve buradan elde edilen gücün hâkimiyeti bağlamında şehrin idaresini belirleyici olduğundan ahalinin ve ileri gelenlerin haklı tepkisine neden olmuştur. Yukarıdaki açıklamalardan hareketle Van idare meclislerinin işini layıkıyla yapmadıklarını belirtmek mümkündür. Kaza idare meclislerinde de benzer sorunlar yaşanmış ve bunların da faaliyet alanları yukarıda açıklanan örnekler çerçevesinde gelişmiştir.

4.3. Belediyecilik

Modern yerel yönetimleri kapsayan belediyecilik faaliyetleri, Tanzimat Dönemi'nde imparatorluğun gündemine girmiş ve takip eden düzenlemeler çerçevesinde yıllar içerisinde

⁷¹⁴ BOA.DH.MKT. 22/43, 10 L 1310 (27 Nisan 1893).

⁷¹⁵ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 90.

⁷¹⁶ BOA.Y.MTV. 41/101, 10 Ca 1307 (2 Ocak 1890).

geliştirilmiştir.⁷¹⁷ İslam şehirlerinde bu teşkilatın görevlerini yerine getiren kurumlar vardı. Haram olanın işlenmesinin önlenmesi maksadıyla kontrol mekanizması halindeki amme otoritesi anlamını taşıyan muhtesipliğe dayanan Doğu İslam şehrindeki belediyeçilik vakıflar aracılığıyla yürütülürdü.⁷¹⁸ Böylece devletin şehirlere özel ve devamlı bir mali yardımının olmadığı ve halkın da kendi şehrinin işlerinin yürütülmesi için özel bir yardımda bulunamadığı klasik dönemde vakıflar genel olarak şehrin bütününe ilgilendiren her türlü hizmeti üstlenmiştir.⁷¹⁹ Klasik dönemde kadılık kurumu da şehrin emniyet ve asayişinin sağlanması ve belediyeçilik işlerinden sorumlu tutulmuştu.⁷²⁰ Nitekim kadınların belediye hizmetlerinden olan narh işlerini sicillere geçirdikleri bilinmektedir.⁷²¹ Fakat II. Mahmud döneminde kadınların beledi görevlerine son verilmiş ve bu kurumun faaliyetleri İhtisab Nezareti'ne devredilmiştir.⁷²² 1826'da İstanbul'da kurulan bu nezarete bağlanan belediyeçilik faaliyetlerinin eyaletlerdeki yansıması ise İhtisab Müdürlüklerinin kurulmasıyla tezahür etmiş ve 1836'da kadının kontrolündeki vakıfların denetlenmesi ve yönetimi Evkaf Nezareti'ne bağlanınca Osmanlı şehir idaresindeki beledi görevler farklı kurumların bünyesine geçmiş oluyordu. Böylece Osmanlı'daki kurumsallaşma ve yapısal değişiklik dış dünya ile artan ilişkilerin de etkisiyle büyük şehirlerde ve özellikle de İstanbul'da yeni bir idari yapılanma ihtiyacını ortaya çıkarmış ve buradaki ilk belediyenin 1854'te kurulmasına vesile olmuştur.⁷²³

⁷¹⁷ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (I)", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 4, Sayı 6, 1995, s. 85.

⁷¹⁸ İlber Ortaylı, "Belediye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 5, 1992, s.398.

⁷¹⁹ Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, S.VII, İstanbul, 1968, s.68.

⁷²⁰ Fahrettin Atar, "Kadı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, 2001, s. 68.

⁷²¹ Hamiyet Sezer Feyzioğlu, *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer'i Mahkemelerde Düzenlemeler*, Kitabevi, 2010, s. 11.

⁷²² İlber Ortaylı, "Osmanlı Devleti'nde Kadı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 24, 2001, s.398.

⁷²³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri (I)", s. 86.

Bir yandan modernleşme çabası ve bir yandan da artan hem yerli hem de yabancı nüfus ve bu nüfusun ihtiyaçları belediyeçilik gibi kurumsallaşmayı zorunlu kılmıştır.⁷²⁴ Fakat Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda yürüttüğü reformların ana merkezi olan İstanbul'da bir takım idari ve hukuki aksaklıklar belediyeçiliğin de içinde bulunduğu kent reformunun istenen ölçüde yapılmasını engellemiştir. Bu minvalde kentin bağımsız bir bütçeden yoksun olması en başlıca sorunu teşkil etmekteydi.⁷²⁵ Beyoğlu'nda kurulan Altıncı Daire-i Belediye oldukça masraflı olduğundan diğer belediye dairelerinin kurulması gecikmiş ve hatta şehremaneti yaptığı masraflardan dolayı Galata bankerleri ve Osmanlı Bankası'na borçlanacak duruma gelmişti.⁷²⁶ Nitekim bu yoksunluk ve masraf kalemi taşrada kendisini son derece baskın bir şekilde hissettirmiş ve adeta dönemin belediyeçiliğinin karakterini belirlemiştir. 1864 ve 1871 vilayet nizamnameleri ile kapsamı daha da genişletilen belediyeçilik kanunları 1877'ye gelindiğinde Paris usulünü taklit eden modern bir yapıya bürünmüştür.⁷²⁷

Taşra'da modern belediyeçilik teşkilatlanmasına 1864 Vilayet Nizamnamesi ile başlanmıştır. Nizamname liva ve kaza merkezlerinde belediye meclisi kurulmasını öngörmüşse de pratikte her kazada kurulması mümkün olmamıştır. Midhat Paşa'nın Tuna ve Bağdat vilayetlerindeki görevi süresince kurduğu meclisler ise bu minvale ön ayak olmuştur.⁷²⁸ Sonraki dönemlerde belediyeçilik faaliyetlerine daha çok liman kentlerinden başlanmıştır. 1867'de Kudüs⁷²⁹ ve 1868'de Trabzon, belediyelerin kurulduğu ilk kentler

⁷²⁴ Çağlar Keyder, "Modern İstanbul'un Tarihçesi", *Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye*, Ed: Reşat Kasaba, Çeviren: Zuhale Bilgin, Kitap Yayınevi, 2010, s. 547-550.

⁷²⁵ Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Çeviren: Selim Deringil, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2015, s. 51-57.

⁷²⁶ İlhan Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Editör: Paul Dumont, François Geogron, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 22.

⁷²⁷ Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti...*, s. 60-61.

⁷²⁸ İlber Ortaylı, "Belediye", s. 400.

⁷²⁹ Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, 2004, s. 137.

arasında yer almaktadır.⁷³⁰ Yine Selanik'te 1869'da kurulan belediye şehrin çehresinin yeniden şekillenmesi sürecinde önemli bir yer tutmuştur.⁷³¹ Aynı dönemlerde İzmir ve Aydın vilayetlerinde de belediyeler kurulmuş ve böylece bütün bu vilayetler ilk örnekleri teşkil etmişlerdir.⁷³²

1871 İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâm-nâmesi'ne göre belediye meclisi bir reis ve bir muavin ile altı azadan oluşmaktaydı. Bunların yanında bir mühendis ve bir de memleket tabibi ile bir kâtip, bir sandık emini ve lüzumu kadar da hademe yer almaktaydı. Azalar ikişer sene hizmet ettikten sonra ikinci seçimden sonra her sene yarısı değiştirilmek şartıyla seçilirdi. Azaların en az 25 yaşında olması, kanunen bir cinayet veya suça karışmamış olması, askerlik vazifesini yerine getirmiş ve belediye işlerine vakıf olması gerekirdi. Belediye reisleri ise idari birimdeki mutasarrıf ve valinin onayıyla göreve getirilirdi. Reisin olmadığı durumlarda yerine muavin ve muavinin de olmadığı zamanlarda azaların en yaşlısı reisliğe vekâleten bakardı.⁷³³ Dolayısıyla belediye kurumsal olarak devletin kontrolünde ve yerelde de valinin riyasetinde olan bir işleyişe sahipti. 1871 nizamnamesinin belediye işlerine yönelik maddesine göre belediye, imar denetimi, yol-kaldırım yapım ve onarımı, su yollarının bakımı, kentin düzen ve temizliğinin sağlanması, ulaşım araçlarının temini ve yangın tulumları bulundurmak gibi görevlerden sorumluydu. Bu hizmetlerin yerine getirilmesi için gerekli olan masraf ise yapı ruhsatiye harcı, emlak vergisi, yol-kaldırım inşa ve tamir ücretleri, dükkân vergileri, eğlence resmi gibi kalemlerden sağlanmaktaydı.⁷³⁴

⁷³⁰ Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon...*, s. 214.

⁷³¹ Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, Çeviren: Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016, s. 81.

⁷³² Yasemin Avcı, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, 2010, s. 154.

⁷³³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri (VII)”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 5, Sayı: 6, 1996, s.91.

⁷³⁴ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, 1997, s. 273-278.

1877’de Belediye Kanunu yeni bir yapılanmayı zorunlu kılmıştır. Bu kanun ile belediyeler idari bir varlık olmaktan öte tüzel kişilik hüviyetine büründürülmüştür. Yeni hükümlerin getirildiği kanun ile şehrin istimlak yetkisi açık bir şekilde düzenlenmiştir. Kanunun seçme ve seçilmeyle ilgili getirdiği bir yenilik ise imparatorlukta azınlıkları kısıtlayan bir hüküm olan meclis üyelerinin Türkçe konuşma gerekliliğiydi. Kanun belediye gelirlerinde de birtakım düzenlemelere gitmiş ve padişah iradesi ile konulan bazı vergileri, duhuliyeye resmini, şerefiye, para cezaları, kantar resmi, hayvan alım-satım ve kesim remi gibi gelir kaynaklarının belediyeye bağlanmasını öngörmüştür.⁷³⁵

4.3.1. Belediyeciliğin Van Vilayetinde Kuruluş Süreci ve Belediye

Memurları

Van vilayetinde belediye kurulmadan önce modern dönem belediyeciliğinin görev tanımında yer alan faaliyetlerin nasıl yerine getirildiğine değinmekte fayda vardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısına girilen dönem Tanzimat reformlarının Van’da uygulanmasının ilk yılları olduğundan buraya atanan yöneticiler ve cemaatler halkın ihtiyaçlarını tespit etmeye çalışmıştır. Bu yıllarda yol, köprü, kilise tamirleri ve su kanalları yapılması gibi belediye imar işleri yöneticilerin ilgilendiği hususlardandı. Örneğin; 1849’da birkaç kilise ve caminin tamire ihtiyacı vardı. Dere mahallesindeki Dere kilisesi⁷³⁶, Mermid köyündeki Mermid kilisesi⁷³⁷ ve Çorşin köyündeki Hızır İlyas Camii⁷³⁸ bunlardan bir kaçıdır. Kiliseler için

⁷³⁵ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri...*, s. 186-192.

⁷³⁶ BOA. A.MKT.170/90, 2 Ra 1265 (26 Ocak 1849).

⁷³⁷ BOA. A.MKT. 209/54, 7 Ş 1265 (28 Haziran 1849).

⁷³⁸ BOA. A.MKT.DV. 21/50, 2 R 1266 (15 Şubat 1850). Van’ın Çorşin köyündeki Hızır İlyas Camii, tekkesi ve türbesinin tamirine dair.

patrikhaneden gelen talepler değerlendirilir ve usulüne göre muamele edilerek gerekli tamirata izin verilirdi.⁷³⁹

Van'ın sancak şeklinde idare edildiği yıllarda altyapıya harcanan masraf bir kısmı ahaliden ve bir kısmı da hazineden ya da sadece hazineden karşılanmaktaydı. Merkezi bütçenin yetersiz kaldığı durumlarda valilerin bile masrafları karşıladığı görülmüştür. Örneğin; Hakkâri valisi Van kalesinin tamiri esnasında bir adet çeşme yaptırmıştır.⁷⁴⁰ Bu dönemde çeşitli imar çalışmaları için Van'da bulunan Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Mehmet Efendi ve Kolağası mühendis İsmail Efendi tarafından projelendirilip kalenin orta kapısı haricinde yapılan bu çeşmeye Sultan Abdülmecid'e atfen Mecidiye adı verilmiş⁷⁴¹ ve hem sultana hem de valiye hizmetlerinden ötürü altın varakalarla kaleye övgülerden oluşan yazıtlar işlenmiştir.⁷⁴² Van kalesinin tamirine ahali büyük bir ilgi göstermiş ve bu yüzden para yardımında bulunmuştur.⁷⁴³ Hatta aşiretler bile Anadolu Ordusu için Erzurum'a naklettikleri arpa parasının karşılığı olan 33.775 kuruşu bu işe bağışlamıştır.⁷⁴⁴ Ahalinin kale tamirine yaptığı yardım hükümetten büyük bir beğeni toplamış ve bu durumun Takvim-i Vekayi'de neşredilmesi ve teşvik edilmesine karar verilmiştir.⁷⁴⁵ Ahalinin bu duruma ilgi göstermesinin

⁷³⁹ BOA. A.MKT. 178/17, 6 R 1265 (1 Mart 1849). Genelde ahalinin ibadet edemeyeceği durumlar söz konusu olduğunda ilgili kilise için tamir talebinde bulunulurdu. 1857'de Havanis köyündeki Surp Nikgos, Ahlat Kazası Tagud köyündeki Surp İstefanos, Şuşran (Susran) köyündeki Surp İstefanos, Derebey köyündeki Surp Serkiz tamiri için talepte bulunulan kiliselerdendi. Van'ın Kulacık köyünde ise kilise olmadığından yeni bir kilise inşası için izin talep edilmiştir. Kiliseler zaman içerisinde tahrip olduklarından onarıma ihtiyaç duyduğu gibi Gıdus (Gıdust) adasındaki Anabad manastırını su basması örneğindeki gibi doğal afetler sonucu da tamire gerek duymaktaydı. Bu örnekler için bkz. BOA. İ.HR. 142/7481, 11 Ş 1273 (6 Nisan 1857); BOA. İ.HR. 165/8873, 15 L 1274 (29 Mayıs 1858); BOA. İ.HR. 165/8895, 6 Ş 1275 (11 Mart 1859); BOA. İ.HR. 167/8987, 27 Ş 1275 (1 Nisan 1859).

⁷⁴⁰ BOA. A.AMD. 66/70, 13 B 1272 (20 Mart 1856).

⁷⁴¹ BOA. İ.DH. 340/22416, 15 R 1272 (25 Aralık 1855).

⁷⁴² BOA. İ.DH. 334/21897, 4 Ra 1272 (14 Kasım 1855).

⁷⁴³ BOA. A.MKT.MHM. 77/45, 5 S 1272 (17 Ekim 1855).

⁷⁴⁴ BOA. A.MKT.MHM. 92/17, 19 Za 1272 (22 Temmuz 1856).

⁷⁴⁵ BOA. A.MKT.MHM. 80/98, 16 R 1272 (26 Aralık 1855).

bir sebebi bu dönemde Rusya ile girilmesi muhtemel bir savaş söylentisinden ileri gelmiştir.⁷⁴⁶ Bir süre sonra bu söylentinin ihtimal dışı kalması tedbiren kalenin tamirini gerekli kılmışsa da toplanan para ile bir hükümet konağı yapılması bile planlanmıştır.⁷⁴⁷ Kale tamirinin yapılmasının aşiretleri hoşnut edeceği düşüncesiyle hareket edilmişse de⁷⁴⁸ bu iş uzun bir zamana yayılmıştır.⁷⁴⁹

Asayişin sağlanması ve ulaşımın kolaylaştırılması için yollar ve köprülerin durumu tahkikata tabi tutulmuş ve tamire ihtiyaç olan yerler için gerekli önlemler alınmıştır. 1850’de Bendimahi köprüsü tamir edilmiş ve masrafının bir kısmı olan 20.300 kuruşu Nafia Nezareti bütçesinden karşılanmıştır.⁷⁵⁰ Van’ın Doni Köprüsü⁷⁵¹ ve Erciş kazasındaki Haydar Bey Çayı üzerindeki köprü ise ahalinin ve hazinenin yardımı ile yapılmıştır.⁷⁵² Yine Erciş kazasındaki üç gözlü Oran (Evrar) köprüsüne masrafının yarısı ahaliden ve yarısı da hazineden karşılanmak üzere 8.000 kuruşla iki göz daha eklenmiştir.⁷⁵³ Ahalinin maddi durumunun oldukça kötü olduğu belirtilen Çölemerik kazasında ise geçiş güzergâhındaki bir nehir üzerindeki köprünün yıkılan gözünün hazine yardımıyla onarılması meclisten talep edilmiştir.⁷⁵⁴

⁷⁴⁶ BOA. İ.DH. 329/21435, 9 Ş 1271 (27 Nisan 1855).

⁷⁴⁷ BOA. A.MKT.NZD. 207 /98, 7 Ca 1273 (3 Ocak 1857).

⁷⁴⁸ BOA. A.MKT.MVL. 85/88, 8 B 1273 (4 Mart 1857).

⁷⁴⁹ BOA. A.MKT.MHM. 124/39, 28 Ca 1274 (14 Ocak 1858).

⁷⁵⁰ BOA. A.AMD. 25/25, 8 M 1267 (13 Kasım 1850).

⁷⁵¹ BOA. A.MK.NZD. 79/95, 21 Ş 1279 (11 Şubat 1863).

⁷⁵² BOA. ŞD. 1503/39, 15 R 1287 (15 Temmuz 1870). Haydar Beyi Çayı üzerine yapılan köprü için fazladan 7.000 kuruş harcandığından Erciş kazasında bulunan diğer köprülerin masrafından kısılarak bu fazla meblağın karşılanması yoluna gidilmiştir. Bkz. BOA. İDH. 661/46050, 22 Za 1289 (21 Ocak 1873).

⁷⁵³ BOA. ŞD. 1503/41, 13 R 1287 (13 Temmuz 1870).

⁷⁵⁴ BOA. ŞD. 1503/42, 13 R 1287 (13 Temmuz 1870). 19. Yüzyılın son dönemlerinde Van ve Bitlis civarlarında görev yapmış olan Rus General Mayewski, Çölemerik kazası için Van vilayetinin en fakir kazası tabirini kullanmıştır. Dolayısıyla ahalinin bu zaruretinin sürekli devam ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 315.

Ana geçiş güzergâhlarında bulunan köprülerin kısmi tahribatları ileride büyük masrafa sebep olmaması için öncelikle ve hızlı bir şekilde tamire tabi tutulmuştur.⁷⁵⁵ Bu yıllarda Muş kazasındaki Murat Kprs⁷⁵⁶, Van ve Erzurum arasındaki yolların bozuk olanları ile bu gzerghtaki kprler⁷⁵⁷, Van-Başkale yolu yapımı gibi çeşitli bakım-onarım ve imar çalışmaları yapılmıştır.⁷⁵⁸ Hatta 1886’da Van valisi Hamid Paşa döneminde Dâhiliye Nezaretine çekilen bir telgrafa göre Van’ın en ücra köylerine kadar ulaşılmış ve buralarda okullar yapılarak bayındırlık alanında birçok yer tamir ve ıslah edilmiştir.⁷⁵⁹ Nitekim Hamid Paşa Van vilayetine imar çalışmalarına yoğunluk veren en başlıca valilerden biriydi.⁷⁶⁰ Hamid Paşa’dan sonraki dönemlerde imar çalışmalarında bir yavaşlık olduğu gözlenmektedir. Bu hem merkezi hazinenin içinde bulunduğu mali bunalım hem de sonraki zamanlarda giderek artan güvensiz ortamın oluşmasıyla yakından ilgilidir.⁷⁶¹ Hatta yerel hükümet btce konusunda o kadar sıkışık bir duruma düşmüştü ki Van kasabasını saran ve 4-5 metre yksekliliindeki yıkık duvarın taşları ve arsasının parça parça satılarak elde edilecek parayla hükümet konağı inşa etmeyi bile gündemine sokmuştur.⁷⁶²

Van’da bakım ve onarıma muhtaç olan bir diğerk alan ise su kanallarıydı. 1850’den itibaren su kaynaklarının kontrol altına alınması ve su dağıtımının düzenli bir şekilde yapılmasına özel bir gayret sarf edilmiştir. Su, tarımda kullanıldığı için ve bu dönemde birçok aşiret iskân edilip tarım teşvik edildiğinden kontrolü son derece öneme haizdi. Van sancağını

⁷⁵⁵ BOA. şD. 1503/43, 7 Ra 1287 (7 Haziran 1870). şatak kazasında ana geçiş güzergâhlarından olan ve bir gözü kullanılamaz hale gelen köprünün ileride daha büyük masrafa sebebiyet vermemesi için ahali ve hazine yardımıyla tamir edilmesine dair.

⁷⁵⁶ BOA. şD. 1874/12, 16 Za 1296 (1 Kasım 1879).

⁷⁵⁷ BOA. şD. 1504/23, 27 Za 1299 (10 Ekim 1882).

⁷⁵⁸ BOA. DH.MKT. 1365/36, 15 Z 1303 (14 Eylül 1886).

⁷⁵⁹ BOA. DH.MKT. 1375/57, 4 S 1304 (2 Kasım 1886).

⁷⁶⁰ Taner Aslan, ‘‘Hamid Paşa’nın Van Valiliğı’’, *OTAM*, Sayı: 40, 2016, s. 212.

⁷⁶¹ BOA. BEO. 425/31832, 25 Za 1311 (30 Mayıs 1894). Van-Bitlis yolu için plan çıkarılmışsa da denek konusunda bir anlaşmaya varılamamıştır.

⁷⁶² BOA. DH.MKT. 1435/110, 11 Za 1304 (1 Ağıstos 1888).

besleyen en başlıca su kaynakları Doni, Keşiş Gölü ve Şahmiran (Şamiram) idi. Şamiram nehri, civarındaki 14 adet köyün arazisini sulamaya yetecek büyüklükteydi. Ahali her sene bu sudan istifade eder ve suyollarını tamir ve temizlemekle mükellefi.⁷⁶³ Fakat bazı köylerin usule göre hareket etmedikleri görülmektedir. Temizlikle mükellef köylerden Lim, Micingirt, Kelbasan ve Hoşgeldin kendi paylarına düşen kısmı temizlemedikleri için suyun kullanımından yeterli randıman alınamamış ve diğer köylerin ahali ve yöneticileri bunları şikâyet etmiştir. Yapılan tahkikat sonucunda bu 4 köyün yöneticileri ile görüşülmüş ve gerekli özeni göstereceklerine dair teminat alınmıştır.⁷⁶⁴ Dolayısıyla henüz belediyeçiliğin olmadığı ve su kaynaklarının sistematik bir şekilde kontrol altına alınmadığı bu dönemde ahali kendi ihtiyaçlarını karşılamak zorundaydı. Su kanallarının tamiri ve bentler yapılması aynı zamanda bu kaynaklardan elde edilen gelirin de artmasını sağlamaktaydı.

Tarım arazilerinin sulanmasında kullanılan Keşiş Gölü bendinin zarar görmesi üzerine yeni bir bendin yapılması için harekete geçilmiş ve yıllık hasılatı olan 30.000 kuruşun 45.000 kuruşa çıkarılması hedeflenmiştir.⁷⁶⁵ Fakat hem ahalinin kendi aralarında tesis ettikleri kurallara uymamaları hem de mali yetersizlikler su kaynaklarının yüzyılın sonlarına kadar bir problem olarak devam ettiğini göstermektedir. Bu minvalde Doni suyunun belediyenin kurulduğu dönemde kontrol altına alınmasının nasıl bir heyecana vesile olduğuna ileride değinilecektir. Van belediyesinin kurulmasından önceki dönemde ihtiyaçların karşılanmasında benimsenen usule dair bu örneklerden sonra belediyenin kuruluşu ve hizmet alanlarına değinilecektir.

Osmanlı vilayetlerinde İstanbul'dan sonra belediyeçiliğin ilk örneklerinin oluşmaya başladığı 1860'lı yıllarda Van, eyalet olmayıp Erzurum eyaletine/vilayetine bağlıydı. Nitekim

⁷⁶³ BOA. A.MKT.UM. 498/60, 29 S 1278 (5 Eylül 1861).

⁷⁶⁴ BOA. A.MKT.UM. 571/1, 5 Z 1278 (3 Haziran 1862).

⁷⁶⁵ BOA. MVL. 572/89, 7 Z 1274 (19 Temmuz 1858).

1866 yılına gelindiğinde Erzurum vilayetinde belediyenin kurulmuş olduğu görülmektedir.⁷⁶⁶ Vilayet merkezlerinde kurulmasına öncelik verilen belediyenin Erzurum vilayetine bağlı Van sancağındaki kuruluşuna dair mevcut kayıtlar 1870 yılını işaret etmektedir. Meclis-i Beledi başlığı altında geçen bu kayıtlara göre belediye reisliğinde vekâleten Mustafa Efendi vardı. Meclisin azaları ise Abbas Ağa, Mahmut Ağa, Feyzi Ağa, Karabet Ağa, Mıkırdıç Ağa ve yine bir başka Karabet Ağa'dır. Meclisin kâtipliğini ise İsmail Efendi yapmaktaydı.⁷⁶⁷ Dolayısıyla belediye meclisinde bir Müslüman reis ve kâtibin yanı sıra üçü Müslüman ve üçü de Gayrimüslim 6 azayla birlikte toplamda 8 kişi vardı. İzleyen yılda belediye meclisinde ismi geçen şahıslardan Feyzi Ağa'nın asaleten reis olduğu görülmektedir. Bu yıllarda belediye reisleri ve meclis azaları aşağıdaki gibidir: ⁷⁶⁸

Tablo 59. 1871-1876 Yılları Arasında Van Sancağı Belediye Meclisi

1871-1873		1874		1875-1876	
Reis	Azalar	Reis	Azalar	Reis	Azalar
Feyzi Ağa	Ahmet Ağa, Tevfik Ağa, Mıkırdıç Bey, Kevork Bey	Feyzi Ağa	Ahmet Ağa, Abbas Ağa, Mıkırdıç Bey, Kevork Bey	Numan Ağa	Ahmet Ağa, Abbas Ağa, Mıkırdıç Bey, Kevork Bey

Belediye meclisine dair bu kayıtlara göre 1876 yılına kadar meclisin kâtipliğini İsmail Efendi yapmıştır. 1876'dan sonra Van, vilayet olmuştur. Fakat sonraki yıllarda vilayete ait salnameler mevcut olmadığından bundan sonraki belediye çalışanlarının sistematik bir kaydını tespit etmek mümkün olmamıştır. Bu yüzden muhtelif belgeler ve kaynaklardan hareketle belediye memurlarının kimlerden oluştuğu belirlenmeye çalışılmıştır.

⁷⁶⁶ Yakup Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum: Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, 2010, s. 36.

⁷⁶⁷ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1287 (M.1870).

⁷⁶⁸ Erzurum Vilayet Salnameleri, H.1288-1293 (M. 1871-1876).

Van örneğinde de görüldüğü gibi Osmanlı kentlerinin büyük çoğunluğunda belediye meclisleri genellikle aynı eşraf ailelerinden gelen üyelerden oluşurdu. Bunun öncelikli sebebi meclis üyesi olarak seçilmek için en az 100 kuruş emlak vergisi vermektir.⁷⁶⁹ Diğer bir sebep ise kurumların iktidar gücünün farkında olan şehirlerin ileri gelen ailelerin kurumları kontrolleri altına alma arzularıydı. Nitekim Van’a ait altı yıllık verilere bakıldığında belediye reisi değişmişse de meclis azalarından bir kişi hariç geriye kalanların aynı olduğu görülmektedir. 1897’ye gelindiğinde Van sancağında Van, Erciş ve Gevaş kazalarında; Hakkâri sancağında ise Hakkâri ve Çölemerik kazalarında belediye mevcuttu. 1897 yılı Van Vilayet Salnamesinde zikredilen bu belediyelere dair bilgiler ise aşağıdaki gibidir.⁷⁷⁰

Tablo 60. 1897’de Van Belediyeleri ve Görevlileri

Sancak/Kaza	Reis	Azalar
Van Kazası	Timurzade Galip Paşa	Abbas Ağa, Agop Ağa, (2 Aza Münhal)
Gevaş Kazası	Ömer Ağa	Molla Ahmet Efendi, Ali Ağa, Rüstem Oğlu Ömer Ağa, Kâtip (Boş)
Erciş Kazası	Mustafa Efendi	Molla Mencizade Ahmet Ağa, İbrahim Ağa, Kâtip Boş
Hakkâri Sancağı Hakkâri Kazası	Said Bey	Şerif Bey, Kasım Efendi, Osman Efendi, İlyas Ağa, Haçık Ağa, Kâtip Abdülhamid Efendi
Çölemerik Kazası	Mustafa Efendi	Ali Ağa, Ahmed Ağa, İbrahim Ağa, Boş bir azalık var.

XIX. yüzyıl Osmanlısının karakteri olan askeri ve siyasal mücadelelerinin yaratmış olduğu ekonomik ve toplumsal istikrarsızlığın mikro halini Van vilayeti örneğinde okumak mümkündür. Ekonomik bunalımın yarattığı problemlerli dönemde vilayetin bütçesinin sürekli açık vermesi ve eldeki bütçenin ise ağırlıklı bir şekilde güvenlik işlerine yatırılması beledi işlerin daha sönük kalmasına neden olmuştur. Zira belediyecilik anlayışının imparatorluğun merkezi olan İstanbul’da bile çeşitli zorluklar dâhilinde yürütülmesi ve sürekli değişen

⁷⁶⁹ Yasemin Avcı, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde...*, s. 165

⁷⁷⁰ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897).

kanunların gölgesinde olduğu bir ortamda⁷⁷¹ her türlü imkândan yoksun olan Van vilayetinde yerleşmiş bir kültürle yürütülmüş olması beklenebilecek bir husus değildir.

Belediyeciliğin merkezileşmenin bir aracı olarak görülmesi⁷⁷² ve merkezileşmenin ise ilgili bölümlerde görüldüğü üzere Van'da oldukça istikrarsız ve sorunlu olması bu görüşü desteklemektedir. Van belediyesine ait muhtelif arşiv vesikalarının neredeyse tamamı 1880'li yıllardan sonrasını kapsamaktadır. Bu durumun Van belediyesinin kurumsallaşma döneminin ağır işlemesi ve her vilayetin bağlı birimlerine belediyelerin kurulmasının zorunlu kılındığı bir döneme denk gelmesiyle ilgili olması büyük bir ihtimaldir. Belediyecilikle ilgili vesikalarda ise imar ve şehir planlamasından daha çok Van'ın merkez ve vilayete bağlı belediyelerinin gelirinin olmaması veya mevcut gelirin maaş ve harcamalara yetmemesi gibi hususlar geçmektedir. Bunun yanı sıra aşağıda, belediyenin bir hizmeti olan sağlık ve buna bağlı olarak belediye tabipliği ve eczacılığı ve bu görevlerde bulunan kişilere isnat edilen suçlamalar bu çerçevede değinilen hususlardandır.

4.3.2. Belediyenin Bütçesi ve Beledi Hizmetlerin Önündeki Engeller

Dönemin merkezileşme ruhunun gereklerinden biri olarak Vilayet Nizamnameleri valilere geniş yetkiler verdiğinden belediyelerin çalışmaları, gelir-gider bütçeleri gibi hususlar valilerin riyasetindeki vilayet meclislerinin etkisinde kalmıştır. Van belediyesinin gelirleri birtakım binalardan alınan kira, çeşitli adlar altındaki vergiler ve su hasılatından oluşmaktaydı.

1886'da kantar, keyl (hububat ölçüsü) ve zebhiye (kasaplıkla ilgili) gibi vergi gelirlerinin yarısının belediyeden hazineye devredilmesine karar verilmiştir.⁷⁷³ Bu gelirlerin

⁷⁷¹ Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti...*, s. 51.

⁷⁷² Yasemin Avcı, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde...*, s 152-153.

⁷⁷³ BOA. DH.MKT. 1564/99, 19 Ra 1306 (23 Kasım 1888).

belediyelerden alınması sonraki dönemlerde birçok şikâyetle sebep olmuştur. Nitekim belediyenin gelirinin neredeyse yarısı bu kalemlerden oluşmaktaydı. Van belediyesinin bütçesinin 85.000 kuruş olduğu bir dönemde⁷⁷⁴ belediyeden kesilen bu gelirler yaklaşık olarak 53.000 kuruşa denk gelmekteydi.⁷⁷⁵ Belediyenin bütçesi fenni işlerden sorumlu memur ve müstahdemler gibi çalışanlar ile belediyenin bir kısım masrafının karşılanmasına bile yetmemekteydi. Bu yüzden vilayetten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgraflarda gelirleri hazineye devredilen vergilerin tümünün belediye bütçesine bağlanması talep edilmiştir.⁷⁷⁶ Merkez belediye bütçesinin oldukça zor olduğu vilayetteki böylesi bir dönemde Hakkâri sancağı da gelir yoksunluğundan dolayı halk sağlığı gibi konularda zorluklar yaşamış ve tabip atanması için gerekli maaşı veremeyecek duruma düşmüştü. Hakkâri Sancağı belediyesinin geliri 400-500 kuruş civarındaydı ve bu miktar bir memurun maaşını ödemeye bile yetmeyecek kadar azdı.⁷⁷⁷ Hakkâri sancağının belediye tabibi maaşının Van belediyesinden karşılanması talebi olumlu karşılanmamış ve sancağa bağlı kazaların gelirlerinden karşılanmak üzere gerekirse 750 kuruş maaşla bir tabibin görevlendirilmesi yönünde karar çıkmıştır.⁷⁷⁸ Buradan hareketle Van belediyesine ait arşiv vesikalarında üzerinde oldukça durulan bir konunun doktor maaşları meselesi olduğunu belirtmek mümkündür.

1890'lı yıllarda Osmanlı topraklarını saran kolera salgını ve bu salgın karşısında ahalinin savunmasız kalması birçok yerde sıhhi memur ihtiyacını zorunlu kılmıştır. Ayrıca bu dönemlerde doktorların Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye mezunu olmalarına dikkat edilirdi. Fakat Van gibi İstanbul'dan oldukça uzak bölgelere sağlık memuru temin etmek ve temin edilse bile bunların oraya gönderilmesi kolay olmamıştır. Hem mali sorunlar hem de memurların Van'a

⁷⁷⁴ BOA. BEO, 1735/130089, 29 R 1319 (15 Ağustos 1901).

⁷⁷⁵ BOA. BEO 1701/127524, 20 R 1319 (6 Ağustos 1901).

⁷⁷⁶ BOA. DH.MKT 1557/93, 19 S 1306 (25 Ekim 1888); BOA. DH.MKT. 2518/130, 19 R 1319 (5 Ağustos 1901).

⁷⁷⁷ BOA. DH.MKT. 114/6 10 M 1311 (24 Temmuz 1893); BOA. DH.MKT. 2054/96 5 Ş 1310 (22 Şubat 1893).

⁷⁷⁸ BOA. DH.MKT 297/70, 20 R 1312 (21 Ekim 1894).

gitmek istememeleri buradaki sağlık hizmetlerinin aksamasında büyük rol oynamıştır. Örneğin; 1886'da Dâhiliye Nezareti, vilayetlerden memleket tabipliği, aşçı, cerrah ve ebe gibi görevlerde bulunan çalışanların tercüme-i hal varakalarını⁷⁷⁹ talep etmiştir. Van vilayetinden gönderilen cevaba göre Van belediyesinde bir tabip ve bir de eczacı görev yapmaktaydı.⁷⁸⁰ Bu miktar vilayetin ihtiyaçlarının oldukça altındaydı.

Belediye tabipliği bu dönemde salgınların önlenmesi ya da kontrol altına alınması için gerekli olduğundan bu kadronun boş kalmamasına özen gösterilmiştir. Buna rağmen doktor temin edilemeyen zamanlar olmuştur. İdareciler bu tür durumlarda Dâhiliye Nezareti'ni bilgilendirir ve acilen tabip gönderilmesini talep ederdi. Bu maksatla 1894'te Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun olan Fethi Tahsin Efendi belediye tabipliği için görevlendirilmiş ve Harcırah Nizamnamesine uygun bir şekilde kendisine harcırah verilerek 1.200 kuruş maaşla göreve başlamıştır.⁷⁸¹ Fethi Tahsin Efendi Van belediyesinde çalıştığı dönemde idarecilerden büyük beğeni toplamış ve hizmetleri karşılığında birkaç kez taltif edilmiştir.⁷⁸² Fakat vilayetteki memurlar arasındaki gruplaşmalar haklı ya da haksız şikâyetlere sebep olmaktaydı. Fethi Tahsin Efendi şikâyet edilen şahıslardan biriydi. Elimizde tercümesi mevcut olan Ermenice yazılan bir ihbar mektubuna göre Fethi Tahsin Efendi Rus konsolosunun tahrikine kapılıp bu dönemde Van Telgraf Başmüdürü olan babası Tahsin

⁷⁷⁹ Tercüme-i hâl varakasinda memurun doğum tarihi, baba adı, eğitim durumu, görevleri, eserleri, rütbe ve madalyaları, kazandığı mükâfatlar, aldığı cezalarla ilgili cevaplandırılması istenen sorular bulunurdu. Bu soruların cevaplarının varakanın sahibi tarafından kendi el yazısıyla yazılması zorunluydu. Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun kurulduğu 1879'dan 1884 yılına kadar memurların verdikleri tercüme-i hâl varakalarındaki bilgiler resmî belgelerle karşılaştırılır, derinlemesine bir inceleme yapılmadan memurun beyanı doğru kabul edilirdi. Bunlar, tercüme-i hâl varakalarına âmirlerinin yazdıkları yüzeysel tasdiklerle kabul edilerek sicill-i ahvâl defterlerine geçirilirdi. Bir başka ifadeyle 1884 yılına kadar tescil edilen biyografi özetleri resmî kayıtlara, resmî inceleme ve araştırmaya dayanmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülden Sarıyıldız, "Sicill-i Ahval Defterleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 37, 2009, s.135.

⁷⁸⁰ BOA. DH.MKT 1363/108, 7 Z 1303 (5 Eylül 1886).

⁷⁸¹ BOA. DH.MKT 14/7, 20 B 1311 (27 Ocak 1894).

⁷⁸² BOA. DH.MKT. 276/8, 18 S 1312 (21 Ağustos 1894; BOA.DH.MKT. 2147/115, 29 B 1316 (13 Aralık 1898).

Efendi aracılığıyla edindiği devlet sırlarını ifşa etmekle suçlanmıştır.⁷⁸³ Konu ile ilgili Van valisi Tahir Bey, geniş bir tahkikat yapmış ve iddiaların ortaya atıldığı şekliyle doğru olmadığı kanaatine varmıştır. Tahir Bey ayrıca bu memurların Van'da çalışmaktan dolayı iyice bıkmış usanmış olduklarını da sözlerine ekleyerek memurların bu dönemde sıkça taltif edilmelerinin hizmetlerinin ötesinde Van'da tutulmaları itibariyle de gerekli olduğunu düşünmüştür.⁷⁸⁴

Sağlık gibi kritik bir hususta memur yoksunluğunun yaşandığı bu dönemde suçlamalar sonucu yapılan tahkikattan net bir şekilde olumlu sonuçlar çıkmasa da memurların tedirgin edilmemesi ve elde tutulmalarına dikkat edilmiştir. Fakat Fethi Tahsin Efendi hakkındaki şikayetler ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Bu sefer Fethi Tahsin Efendi hapishanedeki mahkûmları tedavi etmemekle itham edilmiştir. Bu iddia için de yapılan tahkikat Fethi Tahsin Efendi lehinde sonuçlanmış ve hatta Fethi Tahsin Efendi'nin yokluğunda belediye eczacısını görevlendirdiği ve böylece mahkûmların elinden geldiğince ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştığı ortaya çıkmıştır.⁷⁸⁵ Fethi Tahsin Efendi yapılan şikâyetlerden sıkılmış olacak ki hizmet süresini tamamlamadığı halde Van vilayeti Sıhhiye Müfettişliğine tayinini talep etmiştir.⁷⁸⁶ Aynı dönemlerde bu müfettişliğe on sene boyunca belediye, gureba ve diğer hastanelerde tabiplik yapan Çankırı Belediye Tabibi Nuri Efendi de talip olmuştur.⁷⁸⁷ Fethi Tahsin Efendi'nin 7 yıllık hizmet süresi yeterli görülmediğinden kendisi dördüncü rütbe ile taltif edilmiş ve bu şekilde teskin edilmiştir.⁷⁸⁸ 1901 yılına gelindiğinde bile belediye bünyesinde olan sağlık işlerine bakmak üzere henüz Van için bir sıhhiye müfettişi bulunamamıştı. Üstelik

⁷⁸³ BOA.DH.TMIK.M. 52/102, 20 Z 1315 (12 Mayıs 1898).

⁷⁸⁴ BOA. DH.TMIK.M. 53/34, 16 S 1316 (6 Temmuz 1898).

⁷⁸⁵ BOA. DH.MKT. 2264/40, 26 Za 1317 (28 Mart 1900).

⁷⁸⁶ BOA. DH.MKT. 2222/57, 8 Ra 1317 (17 Temmuz 1899).

⁷⁸⁷ BOA. DH.MKT. 2154/25, 15 Ş 1316 (29 Aralık 1898).

⁷⁸⁸ BOA. DH.MKT. 2383/21, 2 R 1318 (30 Temmuz 1900).

bu dönemde her vilayete 2.000 kuruş maaşla müfettiş atanması merkezi karar gereği idi.⁷⁸⁹

Fakat bu hususun Van'da yerine getirilmesi birkaç yılı bulmuştur.⁷⁹⁰

Van vilayetindeki belediyeye ilgili pozisyonlarda memur bulunamadığı zamanların yanı sıra bazı memurların görev yerine gitmeyi reddettiği de olmuştur. Bunlardan Daniel Siyorpiyo Efendi mecburi hizmet çerçevesinde Van belediye eczacılığına tayin edilmişse de görev yerine bir türlü gitmemiştir.⁷⁹¹ Daniel Efendi'ye öğrenim gördüğü süre içerisinde 100 Osmanlı lirası masraf yapıldığından görev yerine gitmemesi halinde bu paranın kendisinden ya da kefilinden tahsil edileceğine dair tebligat hazırlanmış fakat doğrudan ulaşılamadığından İstanbul Karaköy'de dükkânı olan kefil Mişon Efendi aracılığıyla bu tebligat kendisine ulaştırılmıştır.⁷⁹² Daniel Efendi konu ile ilgili sıkıştırılınca hasta olduğunu, altı aylık bir doktor raporu aldığını ve belirlenen zaman içerisinde göreve başlamaması halinde eğitim masrafı olan 100 Osmanlı lirasını ödemeyi taahhüt eden bir poliçe düzenlemiştir.⁷⁹³ Bir süre sonra Daniel Efendi'nin Selanik'in Hayri Paşa Caddesindeki Büyükpazar adlı yerde eczacılık yaptığı ve Van'a gitmek istemediği anlaşılmıştır.⁷⁹⁴ Bu arada Daniel Efendi'ye birçok kez tebligatta bulunulmuş ve kefil olan Mişon Efendi de bilgilendirilmiştir.⁷⁹⁵ Daniel Efendi yapılan tebligatlara dayanamayarak bir takım rahatsızlıklarının da olduğunu öne sürerek Van'a gidemeyeceğini açıkça belirtmiş ve Selanik'teki Osmanlı Bankası'na 100 liralık eğitim masrafı olan poliçenin tahsilini gerçekleştirmiştir.⁷⁹⁶

⁷⁸⁹ BOA. DH.MKT.2519/111, 21 R 1319 (7 Ağustos 1901).

⁷⁹⁰ Tarık Ziya Arvas, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2016, s. 200.

⁷⁹¹ BOA. DH.MKT. 2291/58, 27 Ş 1317 (31 Aralık 1899).

⁷⁹² BOA. DH.MKT.2305/94, 13 L 1317 (14 Şubat 1900).

⁷⁹³ BOA. DH.MKT. 2313/103, 2 Za 1317 (4 Mart 1900).

⁷⁹⁴ BOA. DH.MKT. 2298/47, 17 Ş 1317 (21 Aralık 1899); BOA. DH.MKT. 2253/131, 29 Za 1317 (31 Mart 1900).

⁷⁹⁵ BOA. DH.MKT. 2258/56, 4 N 1317 (6 Ocak 1900).

⁷⁹⁶ BOA. DH.MKT. 2337/101, 26 Z 1317 (27 Nisan 1900).

Daniel Efendi'nin görev yerine gitmemesi üzerine Van belediye eczacılığına Liviç Efendi getirilmiştir. Liviç Efendi de Fethi Tahsin Efendi örneğindeki gibi çeşitli suçlamalara maruz kalmıştır. Liviç Efendi, belediye hasılatından birkaç bin kuruş parayı zimmetine geçirmekle ve ilaçların içeriğinde çeşitli hileler yapmakla suçlanmıştır. Liviç Efendi ile ilgili tahkikat yapıldığında ise kendisi hem Osmanlı hem de İngiliz vatandaşı olduğunu iddia ederek İngiltere pasaportu alıp Van'ı terk etmeye çalışmıştır. Fakat Liviç Efendi göreve başladığı sırada Osmanlı tebaası olduğunu belirten evrak sunduğu için çifte vatandaş olsa dahi Osmanlı kanunlarına göre muamele görmüştür. Liviç Efendi'nin Van'ı terk etmek istemesinin bir sebebi de vali Halil Bey'in ilaçlarına zehir katmakla itham edilmesi idi. Bu yüzden Van'dan çıkmasına müsaade edilmemiş ve hakkında dava açılmıştır.⁷⁹⁷

Van'daki belediyelerde görevlendirilen sağlık memurlarının görevlerine son verilmesi için gerekçeler olsa bile ihtiyaçtan kaynaklı memurları idare etme durumu da söz konusuydu. Örneğin; Van belediye tabibi Aristidi Efendi'nin askeri sınıftan ihraç edilip açığa alınması kararlaştırıldığı halde Van'da sadakatine itimat edilecek başka bir kimse olmadığından valinin teklifi üzerine tekrar görevlendirilmiştir.⁷⁹⁸ Bir yandan da hükümet için yönetime dair iyi hizmetlerde bulunanlar taltif edilerek teşvik edilmekteydi. Bunlardan belediye reisi Dilaverzade Hasan Paşa⁷⁹⁹ Van'ın asayişinin temininde emeği geçtiğinden üçüncü rütbeden miralaylığa terfi edilmiştir.⁸⁰⁰ Fakat bu türden taltifler iç çekişmelerde ilgili kişiyi hükümeti

⁷⁹⁷ BOA. İ.DH. 1067/83667, 22 Ca 1305 (5 Şubat 1888).

⁷⁹⁸ BOA. İ.DH. 1083/084931, 22 N 1305 (2 Haziran 1888). Van hastane tabibi Kaymakam Necip Bey'i kanunsuz bir şekilde ıskat-ı cenin (düşük) gerçekleştirmiştir. Bu olaydan dolayı Necip Bey hakkında tahkikat yapılmasına rağmen beraatı sağlanmıştır. Bunun üzerine Aristidi Efendi, Necip Bey'i şikâyet etmiştir. Dolayısıyla Aristidi Efendi'nin diğer vilayet memurları ile bir gerilim yaşadığı görülmektedir. (BOA. DH.MKT. 1635/90, 10 Za 1306 (8 Temmuz 1889). Osmanlı döneminde ıskat-ı cenin için bkz. Fatma Şimşek, Haldun Eroğlu, Güven Dinç, "Osmanlı İmparatorluğunda ıskat-ı Cenin (Çocuk Düşürme)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol. 2/6, 2009, ss. 593-609.

⁷⁹⁹ BOA. DH.MKT 141/38, 18 Ra 1311 (29 Eylül 1893).

⁸⁰⁰ BOA. İ.DH. 1198/93787, 20 S 1308 (5 Ekim 1890).

arkasına aldığı düşüncesine kaptırmakta ve rakiplerini alt etmek için her türlü mücadeleye sokabilmekteydi. Bu yüzden belediye reisi Hasan Paşa hasmı olan Galip Paşa ile mücadelede Ermeni Natanyan ile iş birliği yapmıştır. Vali ise her iki aile arasında kaldığından ne yapacağını şaşırmış ve duruma Yaver-i Ekrem Derviş Paşa el koymuştur. Derviş Paşa'ya göre mesele, Ermeni Cemiyetlerinin işine yarayacak derecede zararlı olmayıp adi ve şahsi vakalardan ibaretti. Dolayısıyla her iki aile Derviş Paşa'nın arabuluculuğuyla barıştırılmış ve Ermenilerin lehine olabilecek hiçbir olayın yaşanmamasına dikkat edilmesi taraflardan istenmiştir.⁸⁰¹

Belediye çalışanları örneklerinde de görüldüğü üzere devlet dairelerindeki memurlardan hükümetin politikası çerçevesinde, her türlü tehlikeye karşı dikkatli olmaları istenmiştir. Bu yüzden arşiv vesikalarının belediyenin hizmete dair çalışmalarından oldukça yoksun olması anlaşılabilir bir durumdur. Çünkü Van'daki kurumsallaşma dönemi iç çatışmalardan kaynaklı istikrarsızlık ve bütçe sıkıntısının had safhada olduğu bir zamana denk gelmiştir. Bu yüzden 1892'ye gelindiğinde vilayete bağlı hiçbir kazada belediye tabibi olmadığı fakat ihtiyaç olduğundan bir an evvel her kazaya birer veya yakın iki kazaya bir tabip düşecek şekilde atama yapılması ve maaşların da mal sandığından ödenmesi vilayetçe talep edilmiştir. Dâhiliye Nezareti ise talebe olumsuz cevap vererek belediyesi olan yerlerde maaşlar için bütçe ayrılmasına karar vermiştir.⁸⁰² Güvenlik açığının had safhada olduğu 1895'te asakir-i şahanenin erzak ve levazımının sağlanması ve yardımlarla yapılan zaptiye koğuşunun inşaatında hizmetleri geçen mahalli eşraftan ve Van belediye meclisi reisi Galip Bey, vilayet idare meclisi azasından Hasan Paşa ile hanedan-ı mahalliyeden Mehmet Ağa'nın taltif edilmeleri⁸⁰³ askeri ihtiyaçlara öncelik verildiğine dair görüşümüzü desteklemektedir.

⁸⁰¹ BOA. Y.MTV 68/26, 25 S 1310 (18 Eylül 1892); BOA. Y.PRK. BŞK. 27/66, 23 S 1310 (16 Eylül 1892).

⁸⁰² BOA. DH.MKT. 1913/92, 18 C 1309 (19 Ocak 1892).

⁸⁰³ BOA. DH.MKT 342/17, 11 Ş 1312 (7 Şubat 1895).

Belediye gelirlerinin azlığı memurları alternatif gelir elde etme araçları yaratmalarına sevk etmiştir. Bu maksatla, belediye tarafından 1895'te Van'ın Ortakapı mahallesindeki hendeklerin üzerine 21 adet dükkân yapmıştır. Bu dükkânlardan yıllık 8.000 kuruş civarında bir gelir elde edilmiştir. Fakat hendekler askeri bölgeye ait olduğundan dükkânların yıkılması IV. Ordu-yu Hümayûn tarafından talep edilmiştir. Ordu, bu hendeklerin müdafaa amaçlı kullanıldığını ve askeri birimler olarak buna müsaade edemeyeceklerini belirtmiştir. Fakat aynı ordu yöneticileri hendekler yıkılmasa bile gelirlerinin nizamiye hazinesine devredilmesi talebinde bulunmuştur.⁸⁰⁴ Bu husus askeri ve mülki birimlerin nasıl bir bütçe problemi yaşadıklarının en müspet örneklerinden biridir. Aslında bu hendekler daha önce de birçok kez tahribata uğramıştır. Hendeklerin etrafında su kaynaklarının olmasından dolayı ahali bu sudan istifade ederken zeminde bozulmaya sebep olmuştur. Hatta Hakkâri Valisi Ziya Paşa ahalinin bu hendeklere zarar vermesini engellemek için hendeklere uzak bir yerde çeşme bile yaptırmıştı.⁸⁰⁵ Zira çeşmeler hem sur içindeki askeri kışla hem de ahalinin su ihtiyacının karşılanması için son derece gerekli yapılarıdır. Bu yüzden XIX. yüzyılın sonuna kadar gerek sur içi gerekse de sur dışında çeşmelerle birlikte su kanalları ve menfezlere dair yapım ve onarım işlerine sürekli ihtiyaç duyulmuştur.⁸⁰⁶

1887'de belediye gelirleriyle 100.000 kuruş harcanarak bir konak inşa edilmesi vilayet idaresi tarafından teklif edilmişse de Dâhiliye Nezareti bu teklifi reddetmiştir.⁸⁰⁷ Nitekim belediyenin yıllık bütçesinin böyle bir yükü kaldırması mümkün değildi. Üstelik bu dönemde ahaliyi doğrudan ilgilendiren daha mühim meseleler vardı: Van hapishanesindeki mahkûmlar ve Van'da yaşayan yardıma muhtaç insanların içinde bulunduğu durum. Hapishanenin su sıkıntısı yaşaması üzerine Karahoca Camii suyu buraya aktarılmış ve hapishane tahsisatından

⁸⁰⁴ BOA.DH.MKT 373/72, 17 Za 1312 (12 Mayıs 1895).

⁸⁰⁵ BOA. İ.DH. 334/21897, 4 Ra 1272 (14 Kasım 1855).

⁸⁰⁶ Tarik Gazetesi, No: 4756, 19 Za 1316 (21 Mart 1899).

⁸⁰⁷ BOA. DH.MKT 1442/110, 6 Z 1304 (26 Ağustos 1887).

250 kuruşun vakıf kirası olarak camiye verilmesi gerekmişse de vilayet idare meclisi bu meblağın belediye bütçesinden karşılanmasını uygun görmüştür.⁸⁰⁸ 1889'da ise mahkûmlar elbise talebiyle isyan çıkarıp hapishaneyi yangına vermiştir. Olaylar kısa sürede bastırılmışsa da mahkûmların içinde bulunduğu kötü durumdan dolayı daha büyük bir olayın çıkmasını ihtimal dâhilinde gören yönetim, elbise gideri olarak 4-5 bin kuruşluk bir meblağın belediye bütçesinden karşılanmasını planlayarak mahkûmları bir süre teskin etme yoluna gitmiştir.⁸⁰⁹ Seyyah Lynch de, Van'ı ziyaret ettiği dönemde hapishanelerin korkunç haberlerle anıldığını belirtmiştir.⁸¹⁰ Fakat bir kısım vergilerin belediye gelirlerinden kesilerek hazineye devredilmesi koşulların iyileştirilmesini mümkün kılmamıştır. Üstelik bir de muhtacin sorunu baş göstermiş ve bu kişiler sürekli belediyeye karşı serzenişte bulunmuştur.⁸¹¹ Van valisi belediyenin içine girdiği bu mali sıkıntının aşılması için Dâhiliye Nezareti'ne telgraf göndermişse de⁸¹² Maliye Nezareti'nin konuyla ilgili bir çözüm bulamamasından dolayı uzun bir müddet valiye cevap verilememiştir.⁸¹³

Vilayet merkezindeki belediyenin içinde bulunduğu bu durumun yanısıra kazalardan da çeşitli giderlerin karşılanmasına yönelik talepler olmuştur. Örneğin; Şatak kazasının bir kısım gelirleri hazineye bağlandığından tev'em (ikiz ve daha yukarısında doğumu gerçekleştiren çocuklar) maaşları ödenemez duruma gelinmişti.⁸¹⁴ Vilayet idaresinin her seferinde Dâhiliye Nezareti'ne durumu bildirmekten başka çaresi yoktu. Dâhiliye Nezareti ise işin içinden çıkamadığından kanunları gerekçe göstererek yetim ve tev'em maaşlarının belediye tarafından

⁸⁰⁸ BOA. DH.MKT 1375/88, 6 S 1304 (4 Kasım 1886).

⁸⁰⁹ BOA. DH.MKT. 1581/72, 2 Ca 1306 (5 Ocak 1889).

⁸¹⁰ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 93.

⁸¹¹ BOA. DH.MKT. 1581/72, 2 Ca 1306 (5 Ocak 1889); BOA. DH.MKT 1557/17, 17 S 1306 (23 Ekim 1888).

⁸¹² BOA. DH.MKT. 1597/18, 11 Ca 1306 (13 Ocak 1889).

⁸¹³ BOA. DH.MKT. 1598/2, 23 C 1306 (24 Şubat 1889).

⁸¹⁴ BOA. DH.MKT. 1599/41, 26 C 1306 (27 Şubat 1889).

karşılanması zorunluluğunu hatırlatmaktan öteye geçmemekteydi.⁸¹⁵ Yine Karcikan kazasında hayvan hastalığının baş göstermesi sonucu belediye gelirinin olmaması ve durumun merkeze havale edilmesinden dolayı aynı karmaşa yaşanmıştır.⁸¹⁶

Van belediyesinde doğrudan hizmete yönelik yaşanan en somut gelişmelerden biri belediye reisi Tahir Bey zamanında Doni Gölü suyunun kontrol altına alınması meselesidir. Bu dönemde Van merkezine 3-4 saat mesafede bulunan Doni Gölü'ne set yapılarak suyun Bahçeler'e taşınması sağlanmıştır. Belediye reisi Tahir Bey 40-50 bin kuruşa mal olan bu çalışma ile yerel halktan büyük bir beğeni toplamış ve memleketin asayiş ve kalkındırılması ile refahın arttırılması gibi hususlarda emeği geçtiği düşüncesiyle yüz küsur Ermeni ve Müslüman ileri geleni ile ahalinin imzasının olduğu bir dilekçeyle taltif edilmesi ricasında bulunulmuştur.⁸¹⁷ Bu dilekçede belediye reisiyle ilgili oldukça süslü ve abartılı bir dil kullanılmıştır. Eldeki verilerden hareketle harcanan miktarın belediye bütçesine oranı ve benzer örneklerin neredeyse çok az olduğu dikkate alınırsa bu çalışmanın ahali için çok gerekli ve büyük bir hizmet olduğu sonucuna varmak mümkündür. Zira Doni suyu 1850'li yıllardan beri kontrol altına alınmaya çalışılan bir yerdi. 1853'te Doni köyü civarındaki dereye 36.050 kuruşla bir havuz inşasına ihtiyaç duyulduğu Van vilayetinden bildirilmiştir. Vilayet meclisine göre bu havuzun yapımı 15-20.000 kuruşluk bir gelir sağlayacaktı. Hazinesinin bu bütçeyi karşılayamaması üzerineyse yarısı Nafia bütçesinden ve yarısı da ahali tarafından ödenmek suretiyle havuzun kurulması uygun görülmüştü.⁸¹⁸ Fakat aradan yaklaşık 3 yıl geçmiş ve 54.000 kuruş harcanmasına rağmen bendin duvarlarının yarısı bile yapılamamıştı. Gerekçe olarak mühendislerin yanlış hesaplar yaptıkları ve bendin yapılması

⁸¹⁵ BOA. DH.MKT. 1629/68, 19 L 1306 (18 Haziran 1889). Merkez vilayet belediyesinden 1893-1894'te 9 kişiye 360'ar kuruş tev'em maaşı bağlanmıştır. BOA. Y.EE. 131/11, 21 Ra 1314 (29 Eylül 1896).

⁸¹⁶ BOA. DH.MKT. 1895/60, 27 R 1309 (30 Kasım 1891).

⁸¹⁷ BOA. İ.DH. 893/71044, 12 L 1300 (16 Ağustos 1883). Tahir Bey yapılan rica üzerine miralaylık rütbesiyle taltif edilmiştir.

⁸¹⁸ BOA. A.MKT.MHM. 53/87, 21 Ca 1269 (2 Mart 1853); BOA. İ.MVL. 289/11526, 5 S 1270 (7 Kasım 1853).

için merkezden geç cevap gelmesinden dolayı geçen sürede malzeme ve işçi yevmiyelerinin artması gösterilmişti.⁸¹⁹

Muhtelif dönemlerde Doni ile birlikte Sıhke ve Faruk göllerinin de ıslah edilerek tarım sulamasında kullanılması için çalışmalar yürütülmüşse de ahali tarafından toplanan paraların bir kısmı kullanılabilmiş, bir kısmı ise yardım eden zatların zimmetinde kalmıştı. Bu yüzden belediye tarafından bu işin kararlı bir şekilde üstlenilmesi için komisyon kurulmuştur.⁸²⁰ Fakat 1889'da, Tahir Bey'in burayı düzenlemesine kadar bu husus sürüncemede kalmıştı. Su kanallarının düzenlenmesi meselesi sonraki yıllarda da devam etmiştir. 1897'ye gelindiğinde Van Bahçelerini sulayan birçok su kaynağının kanallar ve çeşmeler yoluyla iyileştirildiği görülmektedir. Bu dönemde Şamiram Altı Bahçelerini, Hamur Kesen, Kendirci, Kara Mehmed, Hasan Bey, Hacı Bekir çeşmeleri, Erek bağlarını Sofi, Eski Yeni ile Hak Kesen ve Sıhke caddesi bahçelerini Küçük Kendirci suları beslemekteydi.⁸²¹

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde özellikle Hakkari sancağına tabii birçok birimde henüz belediye daireleri mevcut değildi. Örneğin; 1892'de Hakkâri Sancağına bağlı ve aşiretlerin yoğun olduğu Mahmudi ve İmadiye kazalarında birer belediye kurulmasına karar verilmiştir. Şura-yı Devlet'te bu konu görüşülmüş ve iki kazanın da gelir azlığına dikkat çekilerek bu işin pratiğinin zorluğu izah edilmiştir. Bu görüşmede dikkat çeken bir husus vardır ki Van'daki belediyelerin işleyişinin resmini çekmesiyle eş değerdir. Zira Şura-yı Devlet görevlileri, Van belediyelerinin, bünyesine sadece memurlar olarak lüzumsuz maaşlar dağıtmaktan başka bir iş yapmadığı ve yasal zorunluluktan dolayı bu iki kazaya belediye kurulması gerekliliğine dikkat çekmiştir.⁸²²

⁸¹⁹ BOA. MVL. 350/55, 9 L 1272 (13 Haziran 1856) ; BOA. MVL. 355/52, 3 Ca 1274 (20 Aralık 1857).

⁸²⁰ BOA.ŞD. 1874/32(5)-8, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

⁸²¹ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M.1897).

⁸²² BOA. İ.DH. 114/6849, 4 C 1309 (5 Ocak 1892).

Merkez belediyesinin dışında kazalarda da durum farksız değildi. Hatta bazı yerlerde belediye reislerinden daha çok mutasarrıfların sözü geçmekteydi. Öyle ki bu mutasarrıfların belediyeyi lağvedip belediye adına kurulan hamam gibi tesisleri kapattırdıkları bile görülmüştür.⁸²³ Dolayısıyla yukarıda ele aldığımız belge örneklerinin büyük kısmının memurlar (ki bu da tabip ve eczacılara yöneliktir) özelinde olması ve bütçe sorunu gibi hususları kapsamaması Şura-yı Devlet'in izah ettiği bu durum çerçevesinde değerlendirilmelidir. Nitekim 1894'te şehri gezen İngiliz seyyah Lynch, şehrin her kurumunda yolsuzluğun had safhada olduğuna dikkat çekerek Van Bahçelerinde ziyaretine gittiği bir adamın evine ulaşmak için bileklerine kadar çamura saplandığını ve belediyenin Van'da bilinen bir kurum olmadığını aktarmaktadır.⁸²⁴ Yine 1896'da Ermeni-Müslüman çatışmasından kaynaklı olayların yatıştırılması maksadıyla Van'da bulunan Sadettin Paşa Acem Haco ve Kendirci mahallelerini gezerek buraya devletin öteden beri yatırım yapmadığını ve hükümet ayağının hiçbir şekilde buraya girmemesinden dolayı güvensiz ve özensiz yerler olduğunu aktarmıştır.⁸²⁵ Nitekim sokak ve caddelerin kirli ve pis olması belediyeciliğin henüz esamisinin okunmadığı on yıllar öncesinde bile benzer durumdaydı.⁸²⁶

4.3.3. Belediye Gelirlerinin Hazine Tarafından Kontrolü ve Memur

Maaşlarına Etkisi

Belediye kanununa göre her daireinin memur maaşlarının toplamı o daire gelirlerinin beşte birini geçmemeliydi.⁸²⁷ Memur maaşlarının önemli bir masraf kalemini oluşturduğu Van belediyesi giderleri 93 Harbi döneminde gelirleri aşarak bütçe açığı oluşmasına sebep

⁸²³ BOA.DH.MKT. 1604/100, 11 B 1306 (13 Mart 1889).

⁸²⁴ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 90.

⁸²⁵ *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s. 76.

⁸²⁶ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia Kurdistan...*, s. 269.

⁸²⁷ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu: Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s.111.

olmuştur. 1879'da Van belediyesinin geliri 76.100 ve memur maaşları da 15.360 kuruştur. Fakat buna tabip ve mühendisler ödenmesi gereken 12.000 kuruş eklendiğinde bu miktar gelirlerin beşte birini aşmaktaydı. Bu yüzden vilayetin başvurusu üzerine kanuna uygun bir şekilde bir sonraki dönemde açığın kapatılması şartıyla maaşların genel gelirlerden ödenmesine müsaade edilmiştir.⁸²⁸ Fakat açığın kapatılması bir yana benzer durumlar sonraki yıllarda da giderek devam etmiş ve vilayet her seferinde genel gelirlerin kullanılmasını talep etmiştir. Örneğin; 1880'li yıllarda belediyenin gelir-gider durumu aşağıdaki gibidir.⁸²⁹

Tablo 61. 1881 Yılı Belediye Gelir-Gider Cetveli

Gelir		Gider (Maaşlar)⁸³⁰	
Cinsi	Meblağı	Cinsi	Meblağı
Keyl ve Kantar Rüsumu	21.100	Belediye Reisi	750
Hayvan Rüsumu	10.200	Tabip	1000
Orta ve Tebriz Kapıları Zebhiyesi	6.100	Katip	330
Köşelerin Zebhiye Rüsumu	12.749	Sandık Emni	220
Selhhane Kirası	1.250	Birinci Çavuş	150
Kıraathane	1.200	İkinci Çavuş	150
Belediye Dükkânları Kirası	8.290	Üçüncü Çavuş	130
Alacak Kiraları	1.000	Dördüncü Çavuş	110
Şamiran (?)	6.000	Beşinci Çavuş	110
Ceza Nakdi	4.000	Ustabaşı	170
Damga Hasılatı	300	Emlak Kâtibi	150
Kollukçulardan Alacak Ruhsatı	500	Mahrakat ve Kırtasiye Masrafı	220
Tellaliye Rüsumu	400		
Kontrato Senedi Tasdik Resmi	1.600		
Araba Kirası	1.920		
Güzeşte Hasılatı	1.000		
Fırın Kirası	1200		
Toplam	78.809		3.490

1886'da belediye meclisi toplanarak bir yılın tahmini gelir ve gider oranlarını hazırlamıştır. Buna göre maaş giderleri hâlâ belediye gelirlerinin beşte birinin neredeyse iki katı kadardı. Bu yüzden meclis önceki senelerde uygulanan usulün tekrar yürürlüğe

⁸²⁸ BOA.ŞD.1874/51-3, 17 Ş 1299 (4 Temmuz 1882).

⁸²⁹ BOA.ŞD. 1874/51-5, H. 1297 (M. 1881).

⁸³⁰ Bir aylık maaş miktarıdır. Bir yılın maaşı genel gelirlerin beşte birini aşmaktadır.

konulmasını nezaretten talep etmiştir. Böylece daha önce yapılan benzer talebin artık geriye döndürülemez bir şekilde süreklilik arz ettiği görülmektedir. 1886 verilerinde dikkat çeken bir husus da 1883'te alınan karar gereği Van Gölünde işletilen sefinelerden derli toplu vergi alınmasına yönelik harekete geçilmiş olunmasıdır.⁸³¹

Tablo 62. 1886 Yılı Van Belediyesi Gelir-Gider Cetveli

Gelir		Gider (Maaşlar) (Aylık)	
Cinsi	Meblağı	Cinsi	Meblağı
Keyl ve Kantar Rüşumu	35.200	Belediye Reisi	750
Hayvan Alma Satma Rüşumu	12.700	Tabip	1.000
Orta ve Tebriz Kapıları Zebhiyesi	11.000	Kâtip	350
Erek Dükkânları Zebhiyesi	5.560	Kâtip Muavini	160
Köşelerin Zebhiye Rüşumu	10.020	Sandık Emni	220
Selhane Kirası	1.900	İskele Memuru Maaşı	120
Kıraathane	600	Mimar Kalfası	150
Belediye Dükkânları Kirası	7.805	Birinci Çavuş	140
Kasap Dükkânları Kirası	4.620	İkinci Çavuş	130
Şamiran (?) Rüşumu	6.000	Üçüncü Çavuş	130
Baraka Kiraları	200	Dördüncü Çavuş	120
Ceza Nakdi	2.500	Beşinci Çavuş	120
Damga	100	Altıncı Çavuş	100
Resm-i Ruhsatiye	400	Odacı	100
Kontrato Harcı	1.500	<i>Toplam</i>	3.590
Fırın Kirası	900		
Kahve Kirası	430	Giderler (Yıllık)	
Bina İnşası ve Tamiratı Rüşumu	5.000	Bikes Tedavisi	1.500
Sefine Müruriyesi	7.000	Bikes Maaşı	840
Çalgı Ruhsatiyesi	500	Bikeslerin Yemek Masrafı	1.836
Genel Toplam	113.935	Köprü ve Kaldırım Tamiri	1.500
		Tanzifat (Temizlik)	1.500
		Tecbir ve Tekfîn-i Fukara Masrafı	1.500
		Mahmut Ağa Camisine Verilen Kira	200
		Kayaçelebi Camisine Verilen Kira	425
		<i>Toplam</i>	9.301
		Kırtasiye ve Mahrukat Masrafı (Yıllık)	2.640
		Bir Yıllık Toplam Gider	55.021

⁸³¹ BOA.ŞD. 1877/3-1, 13 N 1303 (15 Haziran 1886).

1886'da kantar, keyl ve zebhiye rüsumlarının yarısının hazineye devredilmesi kararı belediye bütçesine dair sorunu içinden çıkılmaz bir sürece sokmuştur. Yukarıda da bu hususa değinildiği üzere vilayet bu gelirlerin tekrar belediyeye devredilmesini talep etmişse de olumlu bir gelişme sağlanamamıştır. Örneğin; 1887 yılının kantar, keyl ve zebhiye gelirlerinin toplamı 80.450 kuruş olup bunun hazineye devredilen 40.725 kuruşluk miktarı toplam gelirden çıkarıldığında genel bütçeden geriye 80.890 kuruş kalmaktaydı. Aynı yılın sadece memur maaşları ise 43.920 kuruşa denk gelmekteydi.⁸³² Dolayısıyla hazineye devredilen bu miktar neredeyse memur maaşlarının bir yıllık karşılığına denk gelmekteydi. Memur maaşları kalan miktarın yarısına denk geldiğinden ise beşte bir hususunun ihlali gerçekleşmiş oluyordu. Bu yüzden belediye meclisi eczacı ve tabiplerin maaşlarının fazla olduğunu iddia ederek azaltılması yoluna gitmiştir. Bu ise belediye dairesi ile sağlık memurları arasında bir gerilime sebep olmuştur.

Osmanlı vilayetlerinin neredeyse hepsini etkileyen gelirlerin hazineye devri meselesinden dolayı vilayet meclisleri Dâhiliye Nezareti'nin de bilgisi ve onayı dâhilinde bazı kararlar almıştır. Örneğin; Ankara vilayetinde bir kuruşta bir para şeklinde alınan hayvan vergisi iki paraya çıkarılmıştır.⁸³³ Sivas vilayetinde şehir ve kasabalara giren öküz arabalarından alınan vergilerin yanı sıra haneler için taşımacılık yapan odun arabalarından da vergi alınmaya çalışılmış fakat gelen tepkiler üzerine bundan vazgeçilmiştir.⁸³⁴ Van vilayet meclisi ise Van kazası ve bağlı köylerinden gelip giden yakacak ve erzak ile yağ ve peynir yükleri istisna tutulmak üzere civar vilayet ile bağlı kaza ve yabancı memleketlerden gelen at ve katır yüklerinden duhuliye adıyla 40'ar, deve yükünden 60, öküz yükünden 30 ve arabalardan da 100 para alınmasına karar vererek bunu Dâhiliye Nezareti'nin onayına

⁸³² BOA.ŞD. 1877/3-4, 1 Za 1304 (22 Temmuz 1887).

⁸³³ BOA.ŞD. 1877/3-2, 23 Ra 1304 (20 Aralık 1886).

⁸³⁴ BOA.ŞD. 1877/3-3, 14 L 1304 (6 Temmuz 1887).

sunmuştur.⁸³⁵ Belediyenin bu yolla bir yılda yaklaşık 20.000 kuruş gelir elde etmesi öngörülmüştür. Benzer tedbirlere gidilen bu dönemde beşte bir usulüne yönelik Van belediyesine sağlanan esnekliğin üzerinden 8 yıl geçmesine rağmen belediyenin gelirlerinde ciddi bir yükseliş sağlanamadığı gibi memur maaşları da giderek artmıştır. Böylece temelde temizlik ve çevre düzenlemesinden sorumlu olan belediye dairesi bu tür masraflardan mümkün mertebe kaçınmış ve memur maaşlarının ödenmesiyle uğraşmıştır. Örneğin; 1886'da temizlik ve çevre düzenlemesine ancak 1.500-2.000 kuruş ayrılabilmişti.⁸³⁶

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde hem Şura-yı Devlet'in belediyelerin işleyişine dair dikkat çektiği şekilde hem de istatistiklerde görüldüğü üzere memur ve hademe maaşları gelirin yaklaşık % 80'ine denk gelmekteydi. Temizlik, düzenleme, cadde ve köprü işleri gibi beledi çalışmalara harcanan bütçe ise giderin % 1.4'lük gibi çok düşük bir miktarını oluşturmaya devam etmekteydi. 1895 yılı gelir ve giderinin detaylı bilgisi aşağıdaki gibidir.⁸³⁷

Tablo 63. Van Belediyesi 1895 Yılı Gelirleri

Gelir Türü	Miktarı (Kuruş)
Kantar ve Keyl Rüşumu	16,580
Zebhiye Rüşumu	14,392
Hayvan	4,300
Dükkan Kiraları	21,755
Baraka Kiraları	292
Kabristan Giyah (Ot) Hasılatı	900
Damga Hasılatı	15
Kontrat Hasılatı	150
Resm-i Ruhsatiye	850
Ceza Nakdi	600
Ahali Malı Olup Belediyece İdare Olunan Göllerin Su Hasılatından Tahsil Edilen	11,116
Toplam	70,950

Tablo 64. Van Belediyesi 1895 Yılı Giderleri

Gider Türü	Miktarı (Kuruş)
Memur ve Hademe Maaşları	56,530
Dükkanların Emlak Vergisi	1,067
Cami İçin Zemin Kirası	1,053

⁸³⁵ BOA.ŞD. 1877/3-4, 1 Za 1304 (22 Temmuz 1887).

⁸³⁶ BOA.ŞD. 1877/3-5, 5 Za 1304 (26 Temmuz 1887).

⁸³⁷ Van Vilayet Salnamesi H. 1315 (M. 1897).

Kimsesiz ve Muhtacine Dağıtılan	2,800
Kırtasiye ve İhtirakiye	2,000
Veladet ve Cülus-u Hümayun Masrafı	4,000
Tenzikat ve Tathirat (Temizlik ve Düzenleme)	1,500
Muhtacın İçin Teçhiz ve Tekfiz Masrafı	1,500
Cadde ve Köprüler Tamiri	500
Toplam	70,950

Mevcut verilerden hareketle belediyenin elde ettiği tüm gelirin eksiksiz bir şekilde harcandığı görülmektedir. Fakat bu durum, kesin şekliyle kabul görmemelidir. Nitekim yukarıda zikredilen vesikalardan tespit edilebildiği kadar belediyenin bütçesinin tamı tamına birbirini tutmadığı ve genellikle tutarsızlığın olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin; 1893-1894 yılı gelir ve gider bütçesi çok iyi bir örneği teşkil etmektedir. 1896'da Van belediyesi teftiş edilmiş ve gelir gider kalemi en ufak ayrıntısına kadar incelenmiştir. Buna göre 1893'te zebhiye, kile, kantar, dükkân ve mezbaha gibi yerlerden alınan vergi ile su gelirlerinden oluşan toplam gelir 143.142 kuruş 20 para ve aynı gelir kaleminin 1894 yılı toplamı ise 71.092 kuruştur. 1893 yılının belediye memurlarına tahsis edilen maaşlar, dükkân vergileri, kiralar, kimsesiz çocuklar, tev'em çocuklar, muhtacın, yol ve köprü yapımı ile çeşitli çevre düzenlemelerinin dâhil olduğu tamirat ile su yollarının iyileştirilmesine harcanan meblağ 103.717 kuruştur. Dolayısıyla belediye kasasında 39.425 kuruş, 20 para gibi bir meblağ kalmıştır. 1894 yılının benzer gider kalemi ise 87.392 kuruştur ve dolayısıyla belediye kasası 16.300 kuruş zarara girmiştir.⁸³⁸ Her iki yılda da gelirin yarısından fazlasını oluşturan miktarı belediye reisi ve belediyeye bağlı memurlara harcanmıştır. 1893'te beledi işlere harcanan para gider kaleminin yaklaşık olarak % 36'sını ve 1894'te ise % 17'sini oluşturmuştur. 27 Eylül 1896'da yapılan teftişe göre Van belediyesinin günlük geliri 3.850 kuruş 20 para ve gideri ise 2.480 kuruş 20 paraydı. Dolayısıyla 1.365 kuruşun belediye sandığında bulunması gerekmektedir. Fakat müfettişler belediye sandığında bir kuruş paranın bile olmadığını tespit

⁸³⁸ BOA. YEE. 131/11, 21 Ra 1314 (29 Eylül 1896).

edince sandık emini fazla kalan bu miktarın 1896 yılının ağustos ayında cülus-u hümayun için harcandığını belirtmiş fakat bunun mukabilinde makbuz gösterememiştir. Ayrıca ahaliye ait olup belediyenin idaresinde olan gelir kalemleri belediye bütçesinde gösterilmemiş ve müfettişler bu durumu düzeltmiştir. Müfettişlerin belirttiğine göre 1895 yılında 125.695 kuruş bakaya kalmıştır. 1884-1895 yılları arasındaki 11 yıllık dönemde belediyenin bakayası 83.875 kuruş 10 paradır. 1896 yılında ise bu bakaya 43.820 kuruş 20 paradır. Dolayısıyla Van'da çatışmalara denk gelen 1895'te bakaya kalan gelir 11 yılın yaklaşık yıllık ortalaması olan 7.500 kuruşa göre % 1600'den fazla bir artış göstermiştir.

1902'ye gelindiğinde gelirlerin iyice azalması ve mevcut olanlarının da iyi bir şekilde idare edilememesi belediyenin alt daireleri arasında şikâyetlere sebep olmuştur. Bunlardan Van Sıhhiye Müfettişinin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir şikâyet mektubuna göre Van merkez belediyesi birçok gereksiz memuru istihdam ettiğinden bunların yıllık maaş masrafı kanunun emrettiğinin üç mislini aşmaktaydı. Sıhhiye memurları ise yılda 3-4 ay maaş alabildiğinden zor durumdaydı. Temizlik, çevre düzenlemesi, kaldırım ve şose yapımı gibi hiçbir hizmet yapılmamakta ve su gelirleri de belediyeden alınarak Ziraat Bankası'nca idare edilmekteydi. Müfettiş, gelirlerin kontrolünün sağlanarak her daireye ihtiyaç ölçüsünde tahsis edilmesini talep etmiştir. Müfettişin iddiasına göre belediye yetkilileriyle yaptığı görüşmede kendisine “sıhhiye memurlarına maaş yok, kendilerine de gerek yok” denmiştir.⁸³⁹ Sıhhiye müfettişinin verdiği malumata göre Van belediyesi, muvazene defterlerinde usulsüzlükler yapmakta ve adam kayırmak başta olmak üzere birçok görev ihmalinde bulunmaktaydı. Hatta belediye reisinin kendisinin ve maiyetindeki birkaç kişinin maaş ödemelerinde dahi nizamı aykırı davrandığını da ifadelerine eklemiştir.⁸⁴⁰

⁸³⁹ BOA.DH.MKT.543/26-2, 29 S 1320 (7 Haziran 1902).

⁸⁴⁰ BOA.ŞD. 1890/22-1, 29 Z 1320 (29 Mart 1903).

Belli grupların hâkimiyetindeki Van belediyelerinin kanunlar dâhilinde istenilen ölçüde hizmet vermediği ve buranın bu grupların kazanç kapısı olduğunu belirtmek mümkündür. Üstelik kolera başta olmak üzere bir çok salgın hastalığın yayıldığı dönemlerde belediyenin sıhhiye memurlarına ihtiyaç duymaması ahalinin ve merkezi devletin zor duruma düşmesine etki eden sebepler dahilinde değerlendirilmelidir.

4.4. Ulaşım

4.4.1. Karayolu Ulaşımı

Tanzimat'tan önce devletin ulaşım politikası mevcut ağların korunmasından ibaret olup XIX. Yüzyılın başlarına gelindiğinde imparatorluktaki birçok yol kullanamaz hale gelmişti. Bu dönemde Avrupa'ya gönderilen elçilerin derledikleri raporlardan hareketle ulaşım alanındaki gelişmeler yakından takip edilmiş ve II. Mahmut döneminde İstanbul-Edirne yollarında bir takım ıslahlara gidilmiştir. Tanzimat'ın ilgilendiği alanlardan biri olan karayolu ulaşımının sağlamlaştırılması hususu çerçevesinde 1848'de Karadeniz'i Orta Anadolu üzerinden Arabistan'a bağlamak için kararlar alınmıştı. 1858'de ise bütün imparatorluktaki bayındırlık işleriyle ilgilenmek üzere Meclis-i Meabir'in çalışma koşulları belirlendi ve 1869'da *Turuk ve Meabir Nizamnamesi* yayınlanarak yollara ve yol güzergâhındaki yapılara dair sistematik bir usul oluşturulmaya çalışıldı. Dört fasıl ve 28 maddeden müteşekkil olan nizamname, yolların niceliği, kullanılacak malzeme, çalıştırılacak ameleler ve bütçelendirme gibi birçok hususu kapsıyordu.⁸⁴¹

Nizamname, uzun müddet Osmanlı yol sisteminin esasını teşkil ederek bazı değişiklikler hariç II. Meşrutiyet dönemine kadar geçerli kalmıştı. Nizamname bir önceki

⁸⁴¹ Musa Çadırcı, “Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:13, Sayı:24, 1980, s. 153-155.

uygulamalara göre yolların biraz daha genişletilmesi ve şose miktarının arttırılmasını ihtiva etmekteydi. Devlet hazinesinin yanı sıra *bedel-i nakdi* olarak ahaliden alınarak karşılanan bütçe kalemi *amele-i mükellefe*⁸⁴² haline getirilmiş ve mükellefiyet yaşına gelen her Osmanlı erkeğinin yollarda çalışmasına karar verilmişti. Yollarda çalışma yaşı 18'den 16'ya düşürülmüş ve bir yıl içindeki çalışma süresi de 4 gün olarak belirlenmişti. Nizamnameye dair değişiklikler ihtiyaca göre devam etmiş ve 1886'da mahallinden 12 saat ve üzeri olan yerlerden amele sağlanması yasaklanmıştır. Aynı dönemlerde yollardan sorumlu kişiler başmühendisler olarak belirlenmiş ve 1890 yılında hazinenin zorda kalmaması için tekrar *bedel-i nakdi* usulüne geri dönmüştür. Uygulamaların düzenlemesiyle birlikte her sene başında Nafia Nezareti ve vilayetlerin bütçesi tayin edilip bayındırlık hizmetleri için paylar ayrılmaktaydı.⁸⁴³ Gerekli nizamname ve bütçelerin belirlenmesiyle birlikte siyasi, askeri, iktisadi amillerin etkisiyle yol yapım çalışmalarını imparatorluğun her alanına yayma maksatlı oluşturulan sistemle muhtelif yerlerde peyderpey yol yapımına başlanmıştır.⁸⁴⁴ Anadolu'nun iç bölgeleri başta olmak üzere bir çok yer için yol yapımı son derece önemliydi. Zira 1870'lere kadar Diyarbakir, Erzurum, Van ve Ankara gibi yerlere ulaşım sorunundan dolayı ithal malların girişi kısıtlı kalmıştır.⁸⁴⁵

Osmanlı döneminde başkent İstanbul'u Balkanlar, Batı Karadeniz ve Orta Avrupa'ya bağlayan üç ana yol mevcuttu. Başkenti Anadolu, Kafkasya, İran, Irak, Suriye, Kutsal Topraklar ve Mısır'a bağlayan güzergâhlarda sağ, sol ve orta şeklinde üç ana kola ayrılırdı.

⁸⁴² Amele-i Mükellefe ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yakup Akkuş, Kadir Yıldırım, "Dünyada ve Osmanlı'da Zorunlu Çalıştırma: "Amele-i Mükellefe" Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi", *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 53, 2017, ss. 507-545.

⁸⁴³ Selahattin Tozlu, "Osmanlı Yol Düzenlemeleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 645-655.

⁸⁴⁴ Emrah Çetin, "Tanzimat Döneminde Yol yapım Çalışmalarına Bir Örnek: İzmir-Birunabad Şosesi ve İşletme İmtiyazı", *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, 53/2, 2013, s. 149.

⁸⁴⁵ Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), Türkiye İşbankası Yayınları, İstanbul, 2018, s.123.

Orta kol güzergâhı olan İstanbul, Gebze, İzmid, Bolu, Tosya, Merzifon, Tokat, Sivas, Malatya, Harput ve Diyarbakır üzerinden Bağdat ve Basra'ya kadar giderdi. Sol kol ise Merzifon'dan Lâdik, Niksar, Karahisar-ı Şarki, Kelkit, Aşkale, Erzurum ve Kars vasıtasıyla Tebriz'e varırdı.⁸⁴⁶ Erzurum-Tebriz yolu aynı zamanda Trabzon ile de bağlantısı olmasından dolayı İran ile yapılan ticaretin başlıca güzergâhlarındandı.⁸⁴⁷

XIX. yüzyılda Van, Erzurum, Bitlis, Musul ve İran ile hem hudut bir noktadaydı. Van ile bu yerler arasında birkaç geçit ve yol vasıtasıyla ulaşım sağlanmaktaydı. Bayezid sancağı ve dolayısıyla Erzurum vilayetine açılan yol Erek-Gürzüt-Bendimahi sahilini takiben Abaga (Abgay) ovası üzerinden Tapariz denilen geçit vasıtasıyla sağlanırdı. Erzurum'a giden bir diğer yol da Canik-Pişekümbet-Erciş-Patnos-Tutak-Eleşkirt güzergahıydı. İran'a ise Erçek-Molla Hasan-Asuha-Seray ve Kotur üzerinden gidilirdi. Arazi dağlık ve oldukça engebeli olduğundan bu yolların birçoğu atıl durumdaydı ve pek azı şose halindeydi. Kış aylarında köy yollarının neredeyse tamamı ve ana yolların da birçoğu kapanırdı. İlkbaharda ise karların erimesiyle bataklık ve çamurdan dolayı insan ve hayvanların hareket kabiliyeti azalırdı. Erzurum'a giden yol burada en mühim kervan yoluydu aynı zamanda.⁸⁴⁸ Buna rağmen Van kasabası Karadeniz ve İran'a açılan ticari yola uzak bir konumdaydı.⁸⁴⁹

Van'dan Urmiye tarafına giden bir başka yol daha vardı fakat oldukça tehlikeliydi ve kervanlar tarafından da tercih edilmiyordu.⁸⁵⁰ Bu sebeple kervanlar silahlı adamlar eşliğinde

⁸⁴⁶ Emrah Çetin, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Anadolu'da Karayolu Ulaşımı*, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 5-6.

⁸⁴⁷ Masoumeh Daei, *İran-Osmanlı Ticari İlişkileri (1900-1923)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 25-32.

⁸⁴⁸ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 40-78. Kışın yolların kapanmasıyla vilayetin ücra yerlerinden haber almak oldukça zordu. Baharın gelmesiyle yolların açılmaya başladığına dair gazetelerde haberler yapılarak İstanbul'daki ahali bilgilendirilirdi. Bilgi için bkz. *Tarik Gazetesi*, No: 4730, 5 Za 1316 (17 Mart 1899).

⁸⁴⁹ Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam*, Çeviren: Nuray Mestçi, Doz Yayınları, İstanbul, 1998, s. 97.

⁸⁵⁰ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan...*, s. 276.

hareket etmekte ve eşkıyadan korunmaktaydılar. Hakkâri sancağına bağlı kazalar üzerinden Bağdat ve Erbil'e giden bir kısım yollar ise coğrafi koşullardan dolayı ulaşım için uygun değildi.⁸⁵¹ Van'dan Diyarbekir vilayetine giden yollar da kış aylarında aynı şekilde aylarca kapandığından buradan tedariki gereken herhangi bir mal veya zahirenin nakliyesi bu mevsimde neredeyse imkânsız hale gelmekteydi.⁸⁵²

Van'dan İran'a açılan yollar güvenliğin sağlanması amacıyla son derece mühim noktalar. Asker sevkياتının düzensiz yapılması ve hudutun uzun olması güvenliğı tehdiye düşürdüğünden Van-İran hududunun üç yerinde birer sınır kapısı yapılarak geçişlerin pasaportla yapılması önerilmişse de bu husus mali yetersizliklerden dolayı hayata geçirilememiştir.⁸⁵³

1840'ta Van'da bulunan Southgate, Erzurum'a açılan Arnes geçidinin güvenli bir yol olarak tanımlarken⁸⁵⁴ kendisinden hemen 30 yıl sonra Van'a giden Millingen ise aynı geçidi çok tehlikeli bulup aşiretlerin saldırıları ile eşkıyadan dolayı tüccarların buradan geçemediğini belirtmektedir.⁸⁵⁵ Nitekim yüzyılın sonlarına doğru Van'da bulunan Lynch, Van-Erzurum ve İran arasındaki yollarda kervanların ve ahalinin geçtiğini ve silahlı adamlarla bunların korunduğunu üstelik eşkıyalığın da büyük cezalara çarptırıldığını aktararak yollar için nispi bir güvenli görüntü çizmektedir.⁸⁵⁶ 1840'taki mevcut kısmi güvenlik ortamının 1870'lere gelindiğinde bozulması bir takım aşiretlerin çıkardıkları asayiş problemleriyle ilgili olmalıdır. Yüzyılın sonlarında ise asayişin kısmen de olsa sağlanmaya başlanmasının çeşitli siyasal ve toplumsal olaylar vesilesiyle güvenliğe dayalı yatırım politikalarının ön plana çıkmasıyla

⁸⁵¹ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 88.

⁸⁵² BOA.DH.TMIK.M. 77/39, 14 B 1317 (18 Kasım 1899).

⁸⁵³ BOA.ŞD. 1874/32(5)-8, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

⁸⁵⁴ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan...*, s. 269.

⁸⁵⁵ Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam...*, s. 37-38.

⁸⁵⁶ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 11-88.

yakından ilgili olması muhtemeldir. Nitekim aşağıdaki kısımlarda da görüleceği üzere yol yapım çalışmalarında daha çok asayişî sağlamaya yönelik askeri politikalar çerçevesinde hareket edilmişti. Bu yüzden de yolların bakım ve imarına dair çalışmalar daha çok Islahat Projesi'nin hayata geçirilmeye çalışıldığı 1880'ler ve sonraki dönemlere denk gelmektedir. Bu yüzden askeri politikaların yol ağının geliştirilmesinde bir lokomotif görevi gördüğünü iddia etmek yanlış olmayacaktır. 1889'da Erzurum İngiliz konsolosu Van'a yaptığı seyahatinde dile getirdiği üzere Van ve Hakkari civarındaki göçerlerin büyük kısmı kontrol altına alınmış ve eski dönemlerle karşılaştırıldığında büyük bir başarı şeklinde addedilecek derecede asker sayısı arttırılmış ve hükümet daireleri kurulmuştu. Konsolos daha önceki konsoloslardan birinin kullandığı "işbu vilayetlerdeki kalkına her ne kadar kısa süre zarfında hayata geçirilmişse de devlet için bir iftihar sebebidir" sözlerine atıfta bulunarak buradaki genel kalkınmaya dikkat çekmiştir.⁸⁵⁷

1860'lı yıllarda Erzurum ve civarından Trabzon limanına ulaşan yolların düzenlenmesi için hükümet birtakım girişimlerde bulunmuştu. Bu amaçla 1864'te Trabzon ile Bayezid arasındaki yolun durumunu denetlemek için Feyzi Paşa ve Başmühendis Mösyö Tevenin (?) Erzurum'a gönderilmişlerdir.⁸⁵⁸ 1865'te ise Fransa'dan İstanbul'a birkaç mühendis gelmiş⁸⁵⁹ ve bunlar birtakım tetkiklerde bulunmuştur. Mühendisler Bayburt'tan Erzurum'a kadar takriben 30 saatlik mesafeyi tahkik etmişlerdir. Yolun muhtaç olduğu köprüler, taş ocakları vesaire perakende masrafı ve inşaat mültezimlerinin ticareti dahil olmak üzere 25.000 kese⁸⁶⁰ masraf yapılacağı sonucuna varılmıştır. Bu yolların bir kısmı şose ve bir kısmı da yaya yolu

⁸⁵⁷ Bitlis Vilayet Gazetesi, No: 185, 2 Ş 1307 (24 Mart 1890).

⁸⁵⁸ Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 38, 16 C 1281 (16 Kasım 1864).

⁸⁵⁹ Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 129, 3 Za 1281 (30 Mart 1865).

⁸⁶⁰ 19. Yüzyılda bir kese 500 kuruşa denk gelmekteydi. Dolayısıyla Trabzon-Erzurum yolunun maliyeti 1.250.000 kuruş olarak hesaplanmıştı. Osmanlı imparatorluğunda para için bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s. 184.

olarak tasarlanmıştı.⁸⁶¹ Erzurum'a açılan bu yolun muntazam bir şekilde düzenlenmesi Van'ı da doğrudan etkileyen bir özelliğe haizdi. Zira hem Trabzon limanına açılan ticaret yolu hem de bu dönemde Kafkaslardan gelen muhacirlerin göç yolu bu güzergâhlardan geçmekteydi.

1878'de Van Gölünde vapur işletilmesine dair iki Ermeni'nin teşebbüste bulunmasıyla birlikte göle açılan maden ocaklarına giden yolların da yapımı gündeme gelmiştir. Böylece bir yandan hem ticaret canlandırılacak hem de madenlerin çıkarılmasıyla vapurların ve ahalinin enerji ihtiyacı karşılanacaktı. Bu ihtiyaca yönelik kararların alınmaya çalışıldığı Şura-yı Devlet görüşmelerinde ayrıca Diyarbakir- Van ve Van-Erzurum yollarının tamiri ile Trabzon ve İran'a giden güzergâhların daha iyi kullanılması için yolların düzenlenmesi yönünde talepler olmuşsa da hükümet icraata geçme hususunda biraz geç davranmıştır.⁸⁶² Sebebi ise vilayetin ihtiyaç duyduğu birçok imar çalışmasının aynı zamana denk gelmesiydi. Bu yüzden de Erzurum-Van arasındaki yolların yapımı ertelenmiş ve hazinenin yeterliği ölçüsünde Murat ve Karasu nehirleri üzerindeki geçiş konumundaki köprülerin tamiriyle işe başlanmıştır.⁸⁶³ Bu köprülerin imarı için 50.200 kuruş tahsis edilmiş ve yolların yapım işinin ise peyderpey yapımına karar verilmişti. Ayrıca Van'a gerekli tahkikatı yapması için bir de mühendis gönderilmişti. Yapılan tahkikatta Van'dan Erzurum'a kervan ve yolcuların varış süreleri ile yapılan askeri sevkiyatın o dönem için yaklaşık 3 gün gibi uzun bir zaman aldığı anlaşılmıştı. Bunun başlıca sebebi ise yolların gayri muntazam olmasıydı.⁸⁶⁴

1886'da Bitlis vilayeti sermühendisi ile Muş sancağı tarik komisyonu azası, Van Gölünden Erzincan ve Karadeniz sahiline kadar inşa olunacak yolun güzergâhını belirlemek için harekete geçmiştir. Muş'tan Bitlis'e olan şosenin onarımına başlanması için de Muş mutasarrıfı Salih Paşa birkaç bin mükellef amele toplamıştır. Fakat bu dönemde Bitlis'te

⁸⁶¹ Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 133, 9 Za 1281 (5 Nisan 1865).

⁸⁶² BOA.ŞD.2415/4, 15 Ş 1295 (14 Ağustos 1878).

⁸⁶³ BOA. ŞD.1504/23, 27 Za 1299 (10 Ekim 1882).

⁸⁶⁴ BOA. ŞD. 504/23, 6 Za 1299 (19 Eylül 1882).

sadece bir mühendis vardı ve sancak mühendisleri de tayin edilmediğinden işler oldukça ağır işlemekteydi. Bu yüzden sancaklara yol memurlarının tayini veyahut onarımın yalnız bazı sancaklarda yavaş yavaş yapılması uygun görülmüştü.⁸⁶⁵ Benzer şekilde 1886'ya kadar Van vilayetindeki bir kısım yolların bakımı yapılmışsa da bu oran oldukça cüzi kalmıştı.⁸⁶⁶ 1886'da Van valisi Hamid Paşa ise vilayetin imar ve kalkınmasıyla yakından ilgilenmiştir. Hamid Paşa II. Abdülhamid'in imar ve medeniyete dayalı politikasının Van'da en iyi şekilde işletilmesinin yolunun halkın refaha kavuşmasından geçtiğinin farkındaydı ve ona göre ıslahatlar da ancak adalet ve refahın sağlanmasıyla yapılabilirdi. Bu yüzden tarım ve ticaretin gelişmesinin önündeki engellerin başında gelen yol eksikliğinin giderilmesi hususuna ayrı bir gayret göstermiştir. Hamid Paşa bu dönemde Erzurum vilayet sınırına 8 saat mesafeye kadar olan Erciş kazasından Van şehir merkezine kadar olan güzergâhta bir şose yol yapmıştır. Şose yoldan başka bazı yolları da onarmıştır. Bir sene içerisinde imarı yapılan bu yollarda 36.500 amele-i mükellefe ve 1.600 kadar da hayvan kullanılmıştır. Yapılan yolun toplam genişliği 8-9 metre olup şose kısmı 5-6 metre şeklinde tanzim edilmişti. Şosenin kalınlığı ise 0.25 metre ve hendek ağzlarının da genişliği 1.50 metreydi. Bunlardan başka 83 adet küçük menfez ve 21 de köprü ikmal olunmuştu. Buna göre Hamid Paşa'nın bir yıl içerisinde yapmış olduğu yol ve köprülerin imar faaliyetleri aşağıdaki gibidir:

Tablo 65. Hamid Paşa'nın Valiliği Esnasında Yapılan Yol ve Köprüler

Yapılan Yol			Menfez	Köprü
	Onarılan Yol	Şose Yapılan Yol	Bitmiş Olan (Küçük)	İkmal Olunan
1886	46.500 Metre	51.317 Metre	83	21

Dolayısıyla 1886'da 51.317 metresi şose döşenmek ve 46.500 metresi de onarımdan geçirilmek üzere toplamda 97.817 metre (yaklaşık 100 kilometre) yol çalışması yapılmıştır. Turuk ve Me'abir İdaresince taslağı tanzim edilip vilayetlere gönderilen ve vilayetler

⁸⁶⁵ Tarık Gazetesi, No: 451, 11 N 1303 (13 Haziran 1886).

⁸⁶⁶ BOA.DH.MKT. 1365/36, 15 Z 1303 (14 Eylül 1886).

tarafından ilgili yerleri doldurulmak suretiyle Nafia ve Ticaret Nezaretine arz edilen İmalat ve İnşaat Cetvelinde metre hesabıyla belirtilmişse de Vali Hamid Paşa raporunun yazılı kısmında bu miktarı 97.817 kilometre şeklinde beyan etmiştir ki kanaatimizce burada bir yanlışlık yapılmıştır. Bu husus bazı araştırmacıların da dikkatinden kaçmış ve imar edilen yollar kilometre cinsinden belirtilerek yanlış bir sonuca varılmıştır.⁸⁶⁷ Zira 97.817 kilometre yolun Van vilayetinde yapılması mümkün değildi. 1890'lı yıllar itibariyle vilayat-ı sittenin bile muhtaç olduğu yol ağı yaklaşık olarak 2.000 küsur kilometreydi. Üstelik Tanzimat'ın yoğun yol yapım çalışması programı dâhilinde hükümet ve ahalinin çabasıyla 60-70 yılda yaklaşık olarak 22.000 kilometre yol yapılmıştı.⁸⁶⁸ Nitekim Hamid Paşa'nın raporunda ek olarak iliştirilen ve Van Mühendisi Bogos Efendi tarafından oluşturulan haritada şose olarak düzenlenen yolun güzergâh bilgileri de verilmiştir. Buna göre bu yol Van Gölünün kuzeydoğu kısmından sahil boyunca önce güneydoğuya ve daha sonra da güneybatıya doğru kıvrılan bir çizgideydi. Bu ise Ağanis (Akanis) köyünden, Karahan, Şivakar, Panz, Canik, Mermid ve İskele köyleri ile İririn Dağı civarından geçip Van kasabasına varmakta olan yaklaşık 100 km'lik alandı.⁸⁶⁹

1888'e gelindiğinde Meclis-i Vükela'ya Van vilayetinden bildirilen mazbataya göre o döneme kadar Van ve civarındaki yollarla askerlik işleri vesilesiyle daha çok güvenlik maksatlı ilgilenilmişti.⁸⁷⁰ Askeri sevkیاتlar ise sadece yılın belli zamanlarında ve gerekli hallerde yapıldığından bu iş için bile düzenli bir yol güzergâhının varlığından söz etmek

⁸⁶⁷ Taner Aslan, "Hamid Paşa'nın Van Valiliği", s. 212.

⁸⁶⁸ Emrah Çetin, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Anadolu'da Karayolu Ulaşımı..., s. 267; Birol Çetin, Serap Barış, Serap Saroğlu, "Türkiye'de Karayollarının Gelişimine Tarihsel Bir Bakış", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 1, 2011, s. 124.

⁸⁶⁹ Günümüzde bu güzergâh neredeyse aynı şekilde kullanılmaktadır. Akanis yaklaşık olarak Erciş merkezi olup buradan Van'ın İskele köyü civarındaki eski Van merkezi arasındaki mesafe aşağı yukarı 93 kilometredir.

⁸⁷⁰ BOA.MV. 32/33, 24 N 1305 (4 Haziran 1888). "Mahallinden müstebad olduğuna göre hasbe'l-mevk'i o havali yollarına en ziyade askerlik nokta-i nazarından bakılmakta olmasıyla işin bu ciheti başkaca derdest-i tetkik olup ancak Van Gölünde vapur işlettilmesi işine gelince..."

mümkün değildi. Van Gölünde vapur işletme imtiyazının bir türlü nihai onay aşamasına gelmemesi göle uzatılması planlanan Erzurum-Van şose yolunun da yapımını imkânsız hale getirmişti.⁸⁷¹

1890'lı yıllara gelindiğinde ise Vilayat-ı Sitte karayollarının yapımı için büyük bir çaba sarf edilmişti. Şüphesiz bunun en mühim sebebi Dördüncü Ordu-yu Hümayun merkezi olan Erzincan'nın Sivas, Erzurum, Bitlis, Diyarbekir, Mamuretülaziz ve Van vilayetleriyle sağlam bir bağlantısını kurmaktır. Dördüncü Ordu müşiri ile yapılan görüşmelerden sonra altı vilayet dâhilinde nerelere, hangi bağlantılarla yol yapılacağı vilayet yöneticilerinin de fikri alınarak kararlaştırıldı. 1893'e gelindiğinde Sivas vilayetinin büyük çoğunluğu hariç diğer beş vilayette yapılan şose yollar planlananın oldukça altındaydı. Erzincan merkezli altı vilayetin bağlantısının tamamlanan halini şu şekilde ifade etmek mümkündür: Van kasabasından Van Gölünün kuzeybatı yönünden Azna ve oradan da Ağanis köyüne bir şose yol yapılmıştı. Nitekim bu yol Hamid Paşa döneminde yapılan yol idi. Ağanis'ten Malazgirt'e ve oradan da Hınıs ve Pasin üzerinden Erzurum vilayetine bir şose yol yapımı planlanmaktaydı. Bir diğer planlanan yol ise Van kasabasından göl sahili boyunca güneybatı kısmından kıvrılıp Bitlis'e gitmekteydi. Bu yol aynı zamanda Siirt üzerinden Musul'a inen yol idi. Bu dönemde en çok şose yol Sivas vilayetinden Karadeniz sahili boyunca uzanan kaza ve sancak merkezlerine yapılmıştı. Dördüncü ordunun merkezi olan Erzincan'da ise Erzincan merkezinden Gümüşhane güzergâhındaki Kelkit yolunun çok az bir kısmı dışında hiçbir yere şose yol yoktu. Fakat planlandığı şekliyle buradan vilayat-ı sittenin her tarafına yol yapımı projesi mevcuttu. Planlandığı şekliyle Van ile Erzincan arasındaki yol güzergâhı iki şekilde sağlanacaktı. Birincisi Malazgirt, Hınıs, Pasin üzerinden Erzurum vilayet merkezine bağlanıp oradan Aşkale, Hamahatun aracılığıyla da Erzincan'a varmaktaydı. İkincisi ise Van Gölünün güneyinden, önce Bitlis vilayet merkezine ve oradan da Hasköy, Muş, Kiğı yoluyla

⁸⁷¹ BOA.Y.A.RES. 43/24, 14 L 1305 (24 Haziran 1888).

Erzincan'a varmaktaydı. Bu dönemde İran ve ayrıca Van vilayetinin sancağı olan Hakkâri'ye tamamlanmış veya yapımı planlanan herhangi bir şose yolun olmaması ise dikkat çekicidir. Zira burası vilayetin en sarp ve eşkıyalığın en had safhada olduğu bölgeydi. 1891'de yapımına başlanan yollar için Erzurum vilayetine 1.500.000, Mamuretülaziz ve Bitlis vilayetlerine 500.000 ve Van vilayetine de 100.000 kuruş ayrılmıştı. Erzurum vilayetine daha çok bütçe ayrılmasının sebebi Erzincan ve Trabzon ile olan ulaşım ağının daha geniş olmasıydı. Fakat bu bütçe aynı yıl vilayetlerin hizmetine havale edilemediğinden 1892 senesine devretmiştir. Nitekim 1892'de de bu bütçeden tasarruf edilememişti. 1889-1891 yılları arasında Erzurum vilayetinden 220.000 kuruş gelir elde edilmiş ve bunun 207.000 kuruşu Gümüşhane, Erzincan, Harput ve Trabzon'a giden yollara harcanmıştır. Aynı yıllarda Mamuretülaziz vilayetinde 535.635 kuruş tahsil edilip bunun 424.000 kuruşu Harput, Malatya ve Eğin yollarına harcanırken Bitlis vilayetinde ise 259.914 kuruş tahsilatın 245.025 kuruşu Muş ve Diyarbakir güzergâhındaki yollara ayrılmıştı. Van vilayetinde ise herhangi bir tahsil olmadığı gibi herhangi bir harcama da yapılamamıştı. Fakat 1891 senesinde Van'dan Bitlis'e doğru tamamlanması planlanan yol için bir miktar mükellef ameleler istihdam edilmişti. Yapılan yollar hem askeri ve hem de ticari sevkیاتlar için düşünülmüştü. Bundan dolayı Erzincan-Erzurum yolu, Erzincan-Kemah vasıtasıyla Harput'a varan yol, Harput-Çardaklı boyunca Sivas'a varan yol, Trabzon-Palu merkezine uğrayarak buradan Muş'a bağlanan yol, Harput-Kığı üzerinden Erzurum'a ve Bitlis'ten Güzeldere-Karcikan-Vestan yoluyla Van'a giden ve Bitlis'ten de Siirt yoluyla Cizre'ye ve Siirt'ten de Diyarbakir'e uzanan yolların bir an önce bitirilmesi gerektiği yönünde Dördüncü Ordu'dan talepler olmuştur. Bu yolların masrafının ise bakaya kalan gelirler ve devreden bütçeden karşılanması Meclis-i Mahsus'ça kararlaştırılmıştı. Rusların bu dönemde özellikle Erzurum hattında yollarda onarım yapması ve istihkâmlar kurması Dördüncü Ordu müşiri Zeki Paşayı tedirgin etmiş ve ıslahattan dolayı Ermenilerle ilgili maddelere yoğunlaşan yerel yetkililerin askeri yollarla ilgilenmemelerinden

dolayı da hayıflanmıştır. Bu dönemde Rusların tahkimine karşı Osmanlı tarafında neredeyse hiçbir hareketlilik yaşanmamış hatta yetkililere göre Erzurum'dan hududa doğru uzun bir müddetten beri muntazam bir yol bile yapılmamıştı. Konu ile ilgili 1887'de bir, 1888'de bir, 1890'da üç, 1891'de üç ve 1893 ve 1894'te de birer defa olmak üzere Seraskerlikten defalarca Ticaret ve Nafia Nezareti'ne ve Bab-ı Ali'den de 1891'de bir 1892'de bir, 1893'te dört ve 1894'te de bir olmak üzere yedi kez talepte bulunulmasına rağmen herhangi bir gelişme sağlanamamıştır. Sadaret her seferinde konuyu Ticaret ve Nafia ile Maliye Nezaretlerine havale etmekle yetinmiştir.⁸⁷²

Mayewski, bu dönemlerde yollara dair imar çalışmalarının yavaş ya da istenilen ölçüde yapılmamasının bir sebebini yerel hükümet yetkililerini, Rusların bu havaliyi işgal etme ihtimalinde bu yolların Ruslar tarafından kullanılma korkusunu sarması şeklinde açıklamaktadır.⁸⁷³

Van vilayetinde 1895'te patlak veren çatışmaların da etkisiyle vilayet bütçesi ciddi bir sıkıntı içinde olduğundan dışarıdan bir yardım olmaksızın imar çalışmalarının yapılması mümkün değildi. Yine de tüm imkânsızlıklara rağmen ahalinin de yardımıyla 1897'de Bitlis-Van ve Gevaş-Karcikan yollarının büyük bir kısmı yapılmış Erciş yolunun da yapımına başlanmasına karar verilmişti. Hasat mevsimi yaklaştığından ise ahalinin köylerine dönmesiyle çalışmalara uygun zamanda devam edilmek üzere ara verilmişti. Üstelik yollarda kayalar olduğundan vilayet barut ve bunun yanı sıra bir kondüktör ile bir de mühendis talep etmişti.⁸⁷⁴ Bir süre sonra Gevaş ve Karcikan yolunun tamamlanması için işe başlandığında 136 kilometrelik kalan yolun 3.700.000 kûsur kuruş gibi bir meblağa ve 6-7 yıla mal

⁸⁷² BOA.BEO. 573/42910, 21 Ş 1312 (17 Şubat 1895).

⁸⁷³ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 76-78.

⁸⁷⁴ BOA.DH.TMIK.S. 13/26, 18 R 1897 (17 Ağustos 1897).

olacağından hükümet daha mühim işlere para lazım olduğu düşüncesiyle projenin ya iptal edilmesi ya da şose ve genişliğin azaltılma yoluna gidilmesini önermiştir.⁸⁷⁵

1898’de Van-Erzurum yolunun iki kilometresi tamir edilmiş ve güzergâhta da iki kârgir köprü⁸⁷⁶ yapılmıştır. Kasaba içinde de Sihke caddesinin 2.300 metresine şose yapılmıştır. 1899’da ise Bitlis yoluna 3 km Erzurum yoluna 10 km ve Sihke caddesinde de 900 metre şosenin yapımı planlanmıştır. Aynı yıl ilk defa düzenli bir şekilde Hakkâri yolunun da yapımına dair planlar yapılmıştır. Bu amaçla Hakkâri’ye giden 7 kilometrelik yolun yapımı da dâhil planlanan yollar için bir başmühendis ve kondüktör talep edilmiştir. Ahalinin içinde bulunduğu fakirlik ve zarurettten dolayı ancak bedel-i nakdinin % 5’i tahsil edildiğinden ise vilayet yöneticileri, imar çalışmaları için Ziraat Bankası’ndan 20.000 kuruş çekilmesini talep eden maruzatını Nafia Nezareti’ne arz etmiştir. Fakat Nezaret, Ziraat Bankası’ndan para çekilmesini uygun görmeyerek vilayetin ihtiyacı olan memurların sadece çalışma dönemleri içinde geçici bir şekilde görevlendirilmelerini ve kasabadaki bedel-i nakdinin ise toplanması yoluna gidilmesini uygun görmüştür. Van’da bu dönemde ayrıca 20.000 mükellef amele mevcuttu ve bunlardan istifade edilmek istenmişti.⁸⁷⁷ Bu dönemde bir yandan ahalinin de iş gücü yardımıyla yapılan bazı yollar için yöneticiler devlete şükranlarını sunmuştur.⁸⁷⁸ Bunlardan Van-Şatak arasındaki yolun 6 kilometresi onarılmış ve 10 kilometresi de şose yapılmıştır. Ayrıca iki adet köprü ve 4 kilometrelik de istinat duvarı yapılmıştır. Kalanı ise bir sonraki sonbahara bırakılmıştır.

⁸⁷⁵ BOA.DH.TMIK.S. 21/61, 29 Ca 1316 (15 Ekim 1898).

⁸⁷⁶ Kâgir köprüler Osmanlı Devleti’ndeki en yaygın köprü çeşidi olup bunlar taş ve tuğlaan yapılmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Yılmazçelik, Sevim Erdem, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Anadolu’da Ulaşım da Köprülerin Önemi”, Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller I, Hazırlayanlar: Şakir Batmaz, Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri, 2015, s. 421.

⁸⁷⁷ BOA.DH.TMIK.S. 25/19, 26 S 1317 (6 Temmuz 1899).

⁸⁷⁸ BOA.DH.TMIK.S. 28/84, 13 Ş 1317 (17 Aralık 1899). Van-Şatak ve Şatak Sortekin köyü yolunun yapımından dolayı edilen teşekkürü dair.

Vilayat-ı Sitte’de yıllardan beri yolların yapılmamasından dolayı ticaretin ve zanaatın geliştirilemediğinden hareketle hükümet şimendifer olmayan yerlerin hepsinde köylerin kazalara ve kazaların da liva merkezlerine bağlanması için tüm vilayetlere tebligatta bulunmuş ve ilgili nezaretler aracılığıyla çalışmalar başlamıştır. 1900 yılında Vilayat-ı Sitte’de belli başlı köy, kaza ve livaların bağlantılarının güçlendirilmesi için 2.096 kilometrelik yolun onarımına ihtiyaç vardı. Bu vilayetlerdeki mükellef amelelerin sayısı ise 561.600 idi ve her bir ameleden senede 4 gün ücretsiz çalışması beklenmekteydi.⁸⁷⁹ Hükümetin ve ahalinin tüm çabalarına rağmen Van’da yol yapımı oldukça kısıtlı bir seviyede kalmıştır. Üstelik Van, Anadolu’daki sağ, sol ve orta kolların ana güzergâhları üzerinde olmadığından Tanzimat döneminde başlatılan yol-yapım seferberliği dâhilinde müstakil bir çalışma mevzuu olmamıştır. Van’a en yakın vilayetler itibariyle Diyarbekir ve Erzurum vilayetleri ile buralara bağlı sancaklarda çalışmalara ağırlık verilmiştir.⁸⁸⁰

4.5. Posta ve Telgraf

4.5.1. Van’da Postacılık Faaliyetleri ve Telgraf Hatlarının Kuruluş Aşaması

Tanzimat’ın önem verdiği hususlardan biri de posta ve telgraf gibi araçlarla merkez ve taşra arasında hızlı ve güvenilir bir şekilde haberleşmektir. Devletin hedeflediği merkezileşmenin bir aracı olarak mevcut iletişim araçlarının iyileştirilmesi ve buna yenilerinin eklenmesi XIX. yüzyıl boyunca merkezden gönderilen valiler ile İstanbul arasındaki arz-talep ilişkisi bağlamında sürekli kendini güncelleyen bir doğrultuda ilerlemiştir. İlk olarak 1840’ta Posta Nezareti kurulmuş ve devlet evraklarının yanı sıra ülke ahalisinin posta konusu olan mektup ve emanet gibi her türlü eşyalarının taşınması

⁸⁷⁹ BOA.DH.TMIK.S. 31/89, 22 B 1318 (15 Nisan 1900).

⁸⁸⁰ Emrah Çetin, Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Anadolu’da Karayolu Ulaşımı..., s. 202-245.

amaçlanmıştır. Nezaret, nizamnamesini Fransız Posta Kanunu'ndan uyarlamış ve kuruluştan itibaren imparatorluğun en ücra köşelerine kadar hizmet vermeye çabalamıştır. 1847'ye gelindiğinde Anadolu'da 23 ve Rumeli'de 14 olmak üzere 37 taşra posta müdürlüğü mevcuttu. Bu dönemde Van'a en yakın istasyonlar Diyarbekir ve Erzurum eyalet merkezleriydi. Posta hizmetlerine ek olarak Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı'da ilk telgraf hatları da döşenmiştir. İngiliz ve Fransız firmalarının döşediği ilk hatlar İstanbul ve Edirne arasında kurulmuş ve zamanla hem devlet desteği hem de ahalinin maddi ve iş gücü yardımıyla imparatorluğun birçok kısmına yayılmıştır. Muhtelif dönemlerde posta ve telgrafa dair nizamnameler çıkarılmış ve 1871'de Telgraf Müdürlüğü, Posta Nezaretine bağlanmıştır.⁸⁸¹

Başlangıçta posta ve telgraf hizmetleri eyalet merkezlerinde kurulduğundan Van'a dair ulaşılabilen ilk vesikalar 1855 yılına ait Van ve Hakkâri valisinin Erzurum ve Van taraflarının bazı yerlerine postaneler açılmasına yönelik taleplerinden oluşmaktadır.⁸⁸² Van'da bu dönemde posta paketleri en çok hayvanlar aracılığıyla taşınmaktaydı. Bu ise sadece devlete ait postalara mahsustu ve ahalinin kişisel nakliyelerinde posta hayvanlarının kullanımına müsaade edilmezdi. Posta yollarında her 3-4 saatte bir hayvanlar değiştirilirdi. Aynı şekilde 2-3 saatte bir değişen ve 2-3 kişilik gruplardan oluşan zabıtalara da postalara eşlik ederdi. İyi havalarda posta hayvanının saatteki hızı 8-10 kilometre arasında değişmekteydi. Posta, Van'dan Erciş ve Malazgirt gibi yerlere 12 saatte gitmekteydi. Bunun dışında Van-Saray arası 8, Van-Başkale arası 12, Başkale-Dize arası ise 9 saatte kat edilirdi. Bu güzergâhlarda posta haftada bir kere çalışırdı. Bu yolla postanın İstanbul'dan Van'a ulaşması ise yaklaşık olarak 10 gün sürmekteydi. Trabzon'dan Van'a ise bu süre 7 gün sürmekteydi.⁸⁸³ Fakat yolların muntazam olmaması kış aylarında yağan kardan dolayı posta memurlarının geçişlerini

⁸⁸¹ Nesimi Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *OTAM*, Sayı:3, 1992, s. 333-344.

⁸⁸² BOA.A.MKT.MHM. 74/6, 2 Ca 1271 (21 Ocak 1855).

⁸⁸³ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 78.

engellemektedir. Posta idaresinin düzenli olmaması ise posta evrakının aylara varan sürelerde geç ulaşmasına sebep olmaktadır. Ticaretin gelişmesi ve devlet düzenin sağlanmasının bir yolunun da nizami bir posta sisteminden geçtiğinin farkında olan yöneticiler bu yüzden Van ile Erzurum arasında bir posta kurulmasını uygun bulmuştur.⁸⁸⁴ Bu dönemde ayrıca şehir içinde posta aracılığıyla mektuplaşma yasak olduğundan bu türden mektuplar postanelerde kabul edilmemektedir.⁸⁸⁵

Van çıkışlı ve İstanbul varışlı postaların güzergâhının İstanbul-Trabzon kısmı gemi veya vapurlarla yapılır. Trabzon-Van arasındaki ulaşım ise karayoluyla yapıldığından güvenlik açısından riskler barındırabilmektedir. Örneğin; 1861’de İstanbul’dan Van’a gönderilen posta çantasını muhafaza eden zaptiyeler Bend-i Mahi mevkiinde Haydaranlı aşiretine mensup Ali isimli şahsın saldırısına uğramıştır.⁸⁸⁶ Bu şahıs posta zaptiyelerden birinin atına el koyarak izini kaybettirmişse de bir süre sonra yakalanmış ve İstanbul ile vilayet arasında sağlanan yazışmaları içeren evrakın mührünü açmıştır.⁸⁸⁷ Devlet sırlarının ifşasını mümkün kılacak şekilde posta evrakına yapılan müdahaleden dolayı bu kişi detaylı bir sorgudan geçirilmiş ve yapılan tahkikat sonucunda 5 yıl boyunca Erzurum’da kürek cezasına çarptırılmıştır.⁸⁸⁸

1862’de Van-Harput arasında bir telgraf hattının döşenmesi planlanmıştır. Bundan dolayı ahalinin bu hatların kurulmasında yardım edip etmeyeceğine dair Van ve Erzurum valilerinden malumat istenmiştir.⁸⁸⁹ Yerel yöneticiler telgraf hatlarının kurulmasında daha çok asayişin sağlanmasını kolaylaştıracak güzergâhların belirlenmesine özen göstermekteydi. Bu maksatla yöneticiler özellikle aşiretlerin yoğun olduğu Bayezid yönü ve hudut hattında telgraf

⁸⁸⁴ BOA.ŞD. 1874/32 (5)-3, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

⁸⁸⁵ Bitlis Vilayet Gazetesi, No: 236, 21 S 1307 (26 Eylül 1891).

⁸⁸⁶ BOA.A.MKT.UM. 515/17, 7 Ca 1278 (10 Kasım 1861).

⁸⁸⁷ BOA.A.MKT.MVL. 142/10, 24 Ş 1278 (24 Şubat 1862).

⁸⁸⁸ BOA.A.MKT.MVL. 143/8, 17 N 1279 (8 Mart 1863).

⁸⁸⁹ BOA.A.MKT.MHM. 265/5, 17 Ca 1279 (10 Kasım 1862).

istasyonlarının kurulmasını arz etmiştir.⁸⁹⁰ Bu dönemde Erzurum vilayetinden yapılan talep üzerine Muş-Patnos ve Van-Bayezid hatlarının düzenlenmesine başlanmıştır.⁸⁹¹

1879'da Van-Erciş arasında bir telgraf hattı mevcuttu. Fakat diğer kazalar ve özellikle de Hakkâri sancağıyla telgrafla iletişim sağlanamamaktaydı. Telgraf hattının Hakkâri sancağına bağlanması, hem idari yönetim hem de ticaret ve kalkınma için son derece önemliydi. Bu dönemde yöneticiler, Mahmudi kazasına İran ile bağlantısı olan bir hattın döşenmesini uygun bulmuştur. Zira o dönemde henüz Osmanlı-İran telgraf hatları birbiriyle bağlı değildi. Üstelik İngiliz telgraf hatları kullanılmakta ve Osmanlı yöneticilerinin tabiriyle hatlardan elde edilen gelirler “ecnebilerin” elinde kalmaktaydı. Ayrıca resmi telgraflar için de çok fazla para alınmaktaydı.⁸⁹² İran'ın Azerbaycan bölgesine yakın olan Van'ın buraya bağlanması ticaret ve ulaşım açısından yararlı bulunmuşsa da bu husus hayata geçirilememiştir.

1882'ye gelindiğinde vilayete tabi bazı yerlerde telgraf hattı olmasına rağmen Erzurum-Van ile Van-Hakkâri sancağının bir kısım kazaları arasındaki iletişim posta tatarları aracılığıyla yapılmaktaydı.⁸⁹³ Fakat posta tatarlarıyla sağlanan bu irtibat sınır bölgelerinde oldukça riskliydi. Yerel hükümetler güvenlik risklerini en aza indirmek ve bu dönemde türeyen posta eşkıyalarını önlemek için çeşitli önlemlere başvurmaktaydı. Dönemin Van Posta Nazırı Tahir Bey, Haydaranlı aşiretinden Mustafa Ağa ve Timuroğulları'ndan birkaç şahsı posta eşkıyalarını derdest etmek için görevlendirmişti. Yukarıda verilen posta evrakına saldırı örneğinde görüldüğü üzere Haydaranlı aşiretine mensup biri suçlu olmasına rağmen aynı aşiretin reislerinden biri bu sefer posta güvenliğini sağlamakla görevlendirilmiştir. Bu görevliler gasp edilen posta evrakları, para ve eşya gibi malların geri alınmasından

⁸⁹⁰ BOA.A.MKT.MHM. 338/6, 26 S 1282 (21 Temmuz 1865).

⁸⁹¹ Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, No: 235, 13 Ca 1284 (12 Eylül 1867)

⁸⁹² BOA.ŞD. 1874/32 (5)-5, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

⁸⁹³ BOA.ŞD. 1874/54, 20 L 1299 (4 Eylül 1882).

sorumluydu. Örneğin; 1883'te İran eşkıyasından bir grup Osmanlı postacılarından yüklü miktarda para ve eşya gasp etmişlerdi. Bunlar gasp ettikleri mallarla birlikte kendilerini kollayan yerel hükümet yetkililerinin riyasetindeki İran tarafına geçmekteydi. Bu yetkililerden biri Karani hâkimi Hüseyin Han idi. Eşkîya takibini İran'ın iç taraflarına kadar yapan Mustafa Ağa ve yanındakiler burada Silo isimli etkili bir şahsı ele geçirmişlerdi. Bu sırada Karani hâkimi Hüseyin Han süvari birliğiyle Mustafa Ağa'nın üzerine gitmek istemişse de sayıca az olduklarından bundan vazgeçmiştir. Hüseyin Han, Mustafa Ağa'ya haber göndererek kendisi için mühim biri olan Silo'nun serbest bırakılması halinde gasp edilen tüm malları geri vereceğini belirterek teminat olarak da görüşmeler esnasında üç ayrı seferde toplamda 350 Osmanlı lirası ile 596 adet gümüş mecdidiyeyi Osmanlı yetkililerine göndermiştir. Hüseyin Han gasptan geriye kalan malların ise Silo'nun serbest bırakılmasından sonra gönderileceğini Mustafa Ağa'ya haber etmiştir. Mustafa Ağa başlangıçta teklifi kabul etse de malların gönderilen kısmını aldıktan sonra Silo'yu da yanına alarak Van'a geçmiştir. Mustafa Ağa'nın bu tavrı hükümet tarafından takdirle karşılanmış ve diğer posta eşkıyasının da derdest edilmesi için Mustafa Ağa ve yanındakiler teşvik edilmiştir.⁸⁹⁴ Nitekim hükümetin bu tür durumlarda vazifelendirdiği kişileri teşvik etmesi sonuç vermiş ve aradan bir aylık bir süre geçtikten sonra Mustafa Ağa ve adamları 150 lira nakit ve posta menzillerine ait olup daha önce İran eşkıyası tarafından telef edilen 3 baş hayvan karşılığında bir kısrak ve bir de atla birlikte birçok eşyayı İran tarafından almıştır. Mustafa Ağa'nın verdiği malumata göre geride 250 lira kalmıştı. Silo'dan alınan bilgiler doğrultusunda da eşkıyanın İran'ın Ovacık, Makü ve Karani nahiyelerinde serbestçe dolaştığı öğrenilmiş, merkezi hükümet nezdinde İran sefareti ve Tebriz şehbenderliği eşkıyanın korunmaması hususunda uyarılmıştır.⁸⁹⁵

Osmanlı ve İran devletleri arasındaki postaların güvenliği ve taşınmasına dair 1884'te Posta ve Telgraf Nazırı Mehmet İzzet Efendi ve İran Sefareti azalarından Muhsin Han'ın

⁸⁹⁴ BOA.DH.MKT. 1342/43, 28 M 1301 (29 Kasım 1883).

⁸⁹⁵ BOA.DH.MKT. 1343/19, 24 S 1301 (25 Aralık 1883).

iştirakiyle posta mukavelenamesi imzalanmıştır. Bu mukavelename ile Bayezid ve Hoy arasında doğrudan bir posta tesis edilmesinin yanı sıra iki ülke arasında postaların geliş gidişi ve güvenliğe dair alınacak önlemler bir karara bağlanmıştır.⁸⁹⁶ Hudut boyunun güvensizliğinin yanı sıra Van çıkışlı postaların varış noktalarında çalındığı ya da bir şekilde kaybedildiği durumlar da yaşanmıştır. Bu tür durumlarda ise memurların şüpheli bulunması halinde yapılan tahkikat sonucunda, zarar memurların maaşından tahsil edilirdi.⁸⁹⁷

4.5.2. Van'da Telgraf Hatları

Van'da telgraf hatlarının uzatılmasıyla ilgili asıl talep ve ihtiyaç, eşkıyalığın ve genel asayiş problemlerinin arttığı yıllarda yoğunlaşmıştır. Zira bu dönemde mevcut teknik altyapısının yetersizliği ve memurların tecrübesizliğinden dolayı bu bölgeden gönderilen telgrafların çoğu hem adrese geç ulaşmakta hem de okunamayacak kadar düzensizdi.⁸⁹⁸ Telgraf hatlarının burada düzensiz bir şekilde kurulması en ufak hava koşullarına karşı yıkılmasına sebep olmakta ve Erzurum-Van arasında bu kesintiler yılda birkaç kez meydana gelmekteydi.⁸⁹⁹ Hatta hükümet bu dönemde telgrafların sadece acil durumlar için kullanılmasını diğer işlerde ise posta usulüne devam edilmesini ve telgraflarda gereksiz uzatma ve işaretlemelere yer verilmemesi hususunda Van vilayetinin de dâhil olduğu birçok merkezi uyarmıştır.⁹⁰⁰ Hükümetin bu uyarısı dâhilinde uzun bir müddet Van ve Hakkâri merkezleri arasında posta tatarlarıyla iletişim kurulmuştur.⁹⁰¹

⁸⁹⁶ Düstur, 1. Tertip, Cilt: 5, s. 52-54, 8 B 1301 (22 Nisan 1884).

⁸⁹⁷ BOA.DH.MKT. 1520/22, 27 L 1305 (7 Temmuz 1888). Van'dan Trabzon'a gönderilen posta burada kaybolduğundan memurlar hakkında tahkikat başlatılmıştır.

⁸⁹⁸ Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor...*, s. 345-346.

⁸⁹⁹ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 78.

⁹⁰⁰ BOA.DH.MKT. 1342/43, 14 S 1301 (15 Aralık 1883).

⁹⁰¹ BOA.DH.MKT. 1492/87, 24 C 1305 (8 Mart 1888).

1890'lı yıllara gelindiğinde şartlar biraz daha iyileştirildiği gibi hat döşenmesiyle ilgili talepler de doruk noktasına ulaşmıştır. Şüphesiz bunun birçok sebebi vardı. Merkezi hükümetin kontrol mekanizmasını sağlama maksadı, teknik altyapının biraz daha güçlenmesi ve 1896 olayları ile aşiretlerin yaratmış olduğu asayiş sorunlarının artması bu sebeplerdendir. Örneğin; seyyah Lynch, bu durumu İstanbul'un Van'a iyi bir şekilde hâkim olmak isteğinin telgraf yoluyla sağlamaya çalışılması ve herhangi bir sorun çıkması ihtimalinde buraya bir paşa göndermeden sorunlara çözüm bulunması şeklinde yorumlamıştır.⁹⁰² Lynch'in tespitte bulunduğu şekliyle Van'da yaşanan olaylar bir aracıya gerek duymadan İstanbul'a telgraf yoluyla en hızlı şekilde ulaştırılmışsa da bu dönemde gerçekleşen siyasal olayların çözümü konusunda birçok müfettiş ve memurun Van'a gönderildiği aşikârdır. Örneğin; 1896'da Van olaylarının yatıştırılması için Van'da bulunan sadettin Paşa, Kürt aşiret reisleriyle yaptığı görüşmelerde Ermenilere yapılan en ufak saldırının misyoner ve konsoloslar tarafından dünyanın en ücra köşesine kadar telgrafla ulaştırıldığına değinerek telgrafın hem iletişim gücüne dikkat çekmiş hem de bunun aşiretler üzerinde bir kontrol mekanizması olmasını sağlamaya çalışmıştır.⁹⁰³ Bu yıllarda Van olaylarının yaratmış olduğu gerilim dışında Nesturi-Kürt aşiretleri arasındaki çatışmalar da telgraf hatlarının uzatılmasını gerektirmişti. İmadiye kazasındaki Tiyyari ve Pervari nahiyeleri arasındaki çatışmalar birçok kez yatırıldığı halde tedbir amaçlı telgraf hattı uzatılması bu yüzden sıkça dile getirilmişti.⁹⁰⁴ 1890'larda telgraf hatlarına ihtiyaç duyulmasının bir gerekçesi de bu dönemde hızla yayılan kolera salgınının anında İstanbul'a bildirilip alınacak tedbirler hakkında bilgi edinme ihtiyacından ileri gelmekteydi.⁹⁰⁵

⁹⁰² H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 84.

⁹⁰³ *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)...*, s.48.

⁹⁰⁴ BOA.DH.MKT.1727/49, 10 L 1307 (30 Mayıs 1890); DH.MKT.1739/100, 17 Za 1307 (5 Temmuz 1890).

⁹⁰⁵ BOA.DH.MKT.1714/117, 15 Ş 1307 (6 Nisan 1890). Kolera salgınından dolayı 1880'lerde de benzer talepler olmuştur. Ayrıca bkz. BOA.DH.MKT. 1656/108, 18 M 1307 (14 Eylül 1889). Koleradan dolayı İran hududuna kurulan kordonlardan ayrıca hızlı bilgi alınması maksadıyla gerekli yerlere telgraf hatlarının kurulmasına dair.

1889'da idarenin yaşamış olduğu güçlüklerin üstesinden gelmek amacıyla Hakkâri sancağına tabi İmadiye, Beytüşşebab ve Çal kazalarına ilkbahar bitmeden telgraf hatlarının döşenmesi için talepte bulunulmuş fakat konu defaten arz edilmesine rağmen bu talep karşılanmamıştır.⁹⁰⁶ Öyle ki bu talep Dâhiliye Nezareti tarafından Posta ve Telgraf Nezareti'ne de aynı şekilde defalarca bildirilmiş fakat ilgili nezaretten bir cevap alınamamıştır.⁹⁰⁷ Üstelik 1890'da vilayetin adı geçen yerler dışında Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Şatak ve Müküs kazalarında da telgrafa ihtiyacı vardı.⁹⁰⁸ Van ve IV. Ordu merkezi olan Erzincan arasındaki muhaberatın asayiş problemlerinden dolayı daha önce hiç olmadığı kadar bu yıllarda önem kazanmasından dolayı mevcut posta koşulları gözden geçirilmiştir. Bu maksatla Erzincan'a 2 ve Van'a da 400 kuruş maaşla 1 memur atanmıştır.⁹⁰⁹

1890'lara gelindiğinde Van'ın birçok noktasına telgraf hattı çekilmişti. Fakat doğa koşulları ve aşiret saldırılarından dolayı hatların bir kısmının sürekli tamiri gerekmekteydi. Örneğin, 1892'de Bitlis, Van ve Hakkâri merkezlerindeki hatların tamiri için vilayet merkezleri tarafından bütçe talep edilmiştir. Hakkâri-Van arasındaki hattın onarımı için 100 adet direk gerekmiş ve bunun da bedeli 6.000 kuruş olarak belirlenmiştir. Fakat merkezi hükümet her bir direk için 30 kuruştan 3.000 kuruşluk bir meblağ ayırabileceğini vilayete bildirmiştir.⁹¹⁰ Vilayet ile nezaretler arasındaki bu bütçe farkları ve düzenlemeler hatların belirlenen sürelerden daha geç onarılmasına sebep olmuştur. Nezaretin şüpheye düşmesi üzerine vilayetten gelen talep detaylı bir şekilde incelenmiş ve Şura-yı Devlet'te yapılan görüşmelerde Van merkezindeki hatların tamiri için tanesi 25 kuruştan 200 direğin ücreti olan 5.000 ve işçilik ücreti olan 4.525 kuruş olmak üzere toplam 9.525 kuruş ve Hakkâri sancağı

⁹⁰⁶ BOA.DH.MKT. 1623/32, 15 N 1306 (15 Mayıs 1889).

⁹⁰⁷ BOA.DH.MKT. 1638/60, 17 Za 1306 (15 Temmuz 1889).

⁹⁰⁸ BOA.DH.MKT. 1750/85, 26 Z 1307 (13 Ağustos 1890).

⁹⁰⁹ BOA.DH.MKT. 1757/119, 19 M 1308 (4 Eylül 1890).

⁹¹⁰ BOA.BEO. 73/5414, 8 C 1310 (28 Aralık 1892).

için de tanesi 30 kuruştan 200 direğin ücreti olan 6.000 kuruş ve işçilik ücreti olan 2.629,5 kuruştan toplam 8.629,5 kuruşun ayrılmasına karar verilmiştir.⁹¹¹

İran aşiretlerinin hudut boyundaki saldırılarının önlenmesi⁹¹² ve aşiretlerinin yoğun olduğu Bargiri, Mahmudi, Müküs ve Şatak kazalarında özellikle Hamidiye Alaylarına mensup aşiretlerin hal ve hareketlerinin gözetim altında tutulması için vilayet merkezinden yeni hatların kurulması talep edilmiştir.⁹¹³ Bu dönemde alaylara dair şikâyetler arttığından ve yerel hükümet de aşiretlerin tutumlarına karşı direnç gösteremediğinden yaşanan gelişmeler hızlı bir şekilde İstanbul'a bildirilmek mecburiyetindeydi. Bu ise vilayet dâhilinde düzenli bir ulaşım ağıyla mümkün olabilirdi. Fakat yerel ve merkezi bütçenin içinde bulunduğu olumsuz şartlar ve malzemenin yurtdışından ithal edilmesinin mal olduğu ekonomik yük, taleplerin ya geç karşılanması ya da hiçbir şekilde yerine getirilememesine sebep olmuştur.⁹¹⁴

Vilayetin telgraf hattı kurulması talepleri bazen bütçe yetersizliğinden⁹¹⁵ bazen de ihtiyaç duyulan yerleşim biriminin başka vilayete ilhak edilmesinden dolayı yerine getirilememiştir.⁹¹⁶ Zira merkezi hükümet telgraf hatlarının döşenmesinde bazı hususları göz önünde bulunduruyordu. Bunların başında bölgenin stratejik konumu gelmekteydi. Şayet bölge siyasal ve askeri olarak önemli bir konuma sahip değilse buraya telgraf hattının döşenmesi gerekli görülmezdi.⁹¹⁷

⁹¹¹ BOA.DH.MKT.2044/134, 4 B 1310 (22 Ocak 1893).

⁹¹² BOA.DH.MKT.1740/120, 22 Za 1307 (10 Temmuz 1890).

⁹¹³ BOA.BEO. 652/48859, 14 M 1313 (7 Temmuz 1895).

⁹¹⁴ BOA.BEO.772/57874, 1 Za 1313 (14 Nisan 1896). Van vilayetindeki Bargiri, Mahmudi, Müküs ve Şatak kazalarına çekilmesi talep edilen telgraf hatlarına dair. Mahmudi ve etrafı için hatların masrafı 20.549 frank 15 santime ve 252.679 kuruşa denk gelmekteydi. Ayrıca hatların tamiri için gelecek malzeme ve maaşlar dahil diğer masraflar için de yıllık 745 frank ile 129.870 kuruş gerekmektedir.

⁹¹⁵ BOA.DH.MKT. 1760/78, 28 M 1308 (13 Eylül 1890).

⁹¹⁶ BOA.DH.MKT. 1892/49, 19 R 1309 (22 Kasım 1891). İmadiye kazası Van vilayetinden ayrılarak Musul vilayetine ilhak edildiğinden talep edilen telgraf hattının yapılmamasına dair.

⁹¹⁷ BOA.Y.A.HUS. 253/27, 2 Ra 1309 (6 Ekim 1891).

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde özellikle Hakkâri sancağının birçok yerinde daha önceki taleplere rağmen telgraf hattı döşenmediği görülmektedir. Van sancağında ise Abgay nahiyesi, telgrafın gereksinim duyulduğu merkezlerin başında gelmekteydi. Buraların başlıca ortak özelliği aşiret bölgeleri olmasıydı. Hakkâri sancağının İran'a açılan sınır noktalarında aşiretler her gün saldırılarda bulunmasına rağmen ancak 2-3 günde bir bu durum haber verilebilmekteydi.⁹¹⁸

1897'de Şatak kazasının uzun süren kış aylarında yoğun kar altında kalması ve karayolu ulaşımının neredeyse tamamen kesilmesinden dolayı idari, mali, hukuki ve daha birçok alanda aksaklıkların meydana gelmesinden hareketle buraya bir telgraf hattı çekilmesine karar verilmiştir. Şatak ile vilayet merkezi arasındaki mesafe 80 kilometreydi ve arada Vestan nahiyesi bulunuyordu. Bu yüzden önce Vestan'a daha sonra da Şatak'a hat kurulması uygun görüldü. Şatak-Van arası telgraf hattının bütçesi ise aşağıdaki şekilde belirlenmişti.⁹¹⁹

Tablo 66. Van-Şatak Arası Telgraf Hattı Bütçesi (1897)

Muhtelif Masraf Kalemleri	Miktarı	Masrafı (Frank Cinsinden)
Dört Milimetrelik Demir Tel	270 Gr.	2160
İki Milimetrelik Demir Tel	400 Gr.	7
Lehim	2 Kg.	48
Nişadır Tozu (Lehim İçin)	1 Kg.	10
Bant Takımı	1 Kg.	20
Löklanşe Takımı (Bir Çeşit Pil)	50 Adet	150
Mücerred	1200 Adet	1200
Mors Makinesi	4 Adet	1520
Çavuş Takımı	2 Adet	130
Hams (?)	4 (?)	28
İnce Lastikli Tel	30 Metre	12
Kalın Lastikli Tel	15 Metre	12
% Yarım İtibariyle İhraç Temini	-	26
% 8 İtibariyle Gümrük Resmi	-	416
Toplam		5739

⁹¹⁸ BOA.Y.PRK.UM. 17/66, 8 Ra 1315 (7 Ağustos 1897).

⁹¹⁹ BOA.DH.TMIK.S. 12/87, 8 Ra 1315 (7 Ağustos 1897).

Telgraf için gerekli malzemeler ithal edilmekteydi. Bu yüzden gümrük vergisi verilmekteydi. Bir de bu malzemenin İstanbul'dan Van'a nakliyesinin yapılması gerektiğinden ayrıca bir masraf kalemi oluşmaktaydı. Nakliye ile ilgili masraf kalemi ise aşağıdaki gibidir.

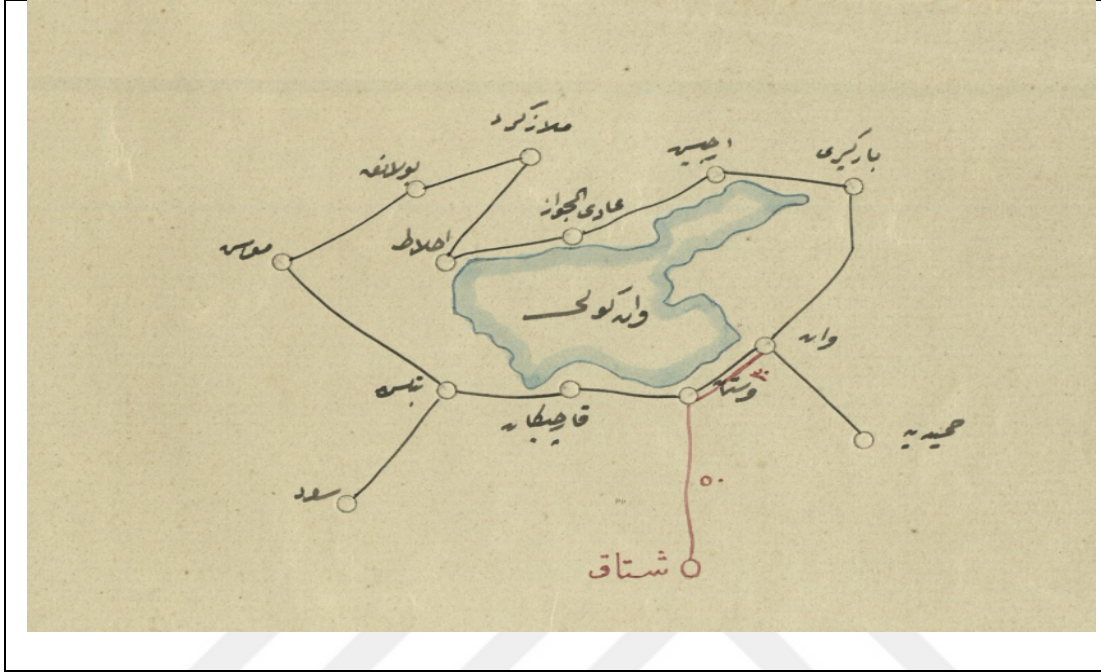
Tablo 67. Telgraf Hattında Kullanılan Malzemenin Nakliye Ücreti (1897)

Yapılacak İş	Masrafı (Kuruş Cinsinden)
İstanbul'dan Trabzon'a Eşyanın Deniz Yoluyla Nakli	1870
Trabzon'dan Van'a Kadar Eşyanın Karayolundan Nakli	11200
İnşaat Mahallinde Eşyanın Taşınmasına	800
Tanesi 25 Kuruştan 700 Adet Ahşap Direk	17500
Direklerin Yerleştirilmesi	7000
Bir Telgrafhane İnşaatı	10000
Telgrafhanenin Muhtelif Masrafları	1000
	49,370 Kuruş

Telgraf hattının yapımından sonra yıllık bakımı için Avrupa'dan getirilen eşyanın masrafı olarak da 398 frank belirlenmiştir. Hattın tamiri için 2.100, ekstra masraf ve kırtasiye ücreti için 720 ve evrak basımı için de 400 kuruş olmak üzere 3.220 kuruş ayrılmıştır. Son olarak telgrafhanede çalışmak üzere 600 kuruş maaşla bir memur, 300'er kuruş maaşla iki çavuş ve 200 kuruş maaşla da sorumlu memurların ücretleri belirlenmiştir. Dolayısıyla 80 kilometrelik bir telgraf hattının döşenmesi için ithalat ve gümrük vergisi dâhil 6.137 frank ve diğer masraflar için de memur maaşları hariç 52.590 kuruş gerekmekteydi. Burada dikkat çeken bir husus nakil ücretiyle ilgilidir. Deniz yolu ile yapılan ve neredeyse karayolunun iki katı mesafenin aşıldığı nakliye ücreti Trabzon'dan Erzurum aracılığıyla Van'a yapılan karayolu masrafının 5'te birine denk gelmektedir. Bu durum bize ayrıca Van Gölündeki ulaşım için de fikir vermektedir. Nitekim Van Gölünde vapur işletmeciliği ile ilgili hem özel müteşebbislerin hem de yerel hükümetin büyük bir çaba içerisine girişmesi vilayet içerisindeki nakliyenin daha ucuza getirilmesi gayesinden ileri gelmekteydi.

1897 itibariyle Van'ın telgraf hatları genişlemiş ve nihai aşamada aşağıdaki şekle bürünmüştü.⁹²⁰

Tablo 68. Van Vilayeti Telgraf Hattı (1897)

1897'ye gelindiğinde Van sancağına tabi Gevaş, Erciş, Karcikan, Bargiri ve Adilcevaz kazalarında birer telgraf müdürlüğü vardı. Hakkâri sancağında ise Hamidiye ve Gevar sancaklarında müdürlükler mevcuttu.⁹²¹ Bu dönemde henüz Mahmudi, Beytüşşebab ve Çal gibi kazalara telgraf hattı yapılmamıştı.

4.5.3. Van Vilayeti Telgraf ve Posta Müdürlüğü Memurları

Van vilayetindeki posta binasının ilk olarak nasıl ve nerede kurulduğuna dair bir malumata ulaşılammışsa da 1889'da aylık 170 kuruş kirayla postane olarak kullanılan binanın harap bir durumda olduğu ve neredeyse yıkılacağı Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.

⁹²⁰ BOA.DH.TMIK.S. 12/87.

⁹²¹ Van Vilayet Salnamesi H. 1315 (M. 1897).

Bu da Van'daki diğer kurumlar gibi posta dairesinin de atıl durumda olduğuna işaret etmektedir. Binanın değiştirilmesi gerektiğinden Nuş Ağa isimli bir şahsın o dönemde yeni yaptığı konağının kiralanması arzu edilmiş fakat Nuş Ağa kira için 250 kuruş istediğinden nezaret bu miktarı fazla bulmuş ve yeni bir yer bulunması arayışına girilmiştir.⁹²² 1889'da postanenin kira yoluyla kullanılması vilayette posta idaresinin kuruluşundan beri hükümetin müstakil bir binaya sahip olmadığı ihtimalini güçlendirmektedir. Bir diğer husus ise bütçe darlığının yaratmış olduğu imkânsızlıklardan dolayı kurum binalarının fiziksel koşullarının yetersizliğidir.

1870 ile 1876 yılları arasında Van Telgraf Müdürü Hasan Kamil Efendi'dir. 1871'de telgraf müdürlüğünün Posta Nezareti'ne bağlanmasıyla Hasan Kamil Efendi'nin görevi 1873 itibariyle Posta ve Telgraf Müdürü şeklinde geçmektedir. Hasan Kamil Efendi 1876'ya kadar görev yapmıştır. Muhtelif dönemlerde bu müdürlüğe farklı kişiler getirilmiş ve vilayet müdürlüklerinin de denetleyicisi konumunda Van ve Erzurum Vilayetleri Telgraf ve Posta Baş Müdürlüğü pozisyonunda bir kadro mevcuttu. Gerekli görülen dönemlerde de burada müfettiş ve muavinler görev almıştır. Muhtelif dönemlere ait telgraf ve posta memurları ise aşağıdaki gibidir.⁹²³

Tablo 69. Van Vilayeti Posta ve Telgraf Dairesi Memurları

Memur	Görev Yeri	Görev Yılı
Telgraf Müdürü Hasan Kamil Efendi ⁹²⁴	Van Merkezi	1870-1876
Muharebe Memuru Arslan Efendi	Van Merkezi	1870-1871
Telgraf Memuru Mehmet Nakip Efendi	Van Merkezi	1871
Muhabere Memuru İshak Efendi	Van Merkezi	1872
Van, Erzurum Telgraf ve Posta Baş Müdürü	Van Merkezi	1883
Telgraf ve Posta Baş Müdürü Hasan Tahsin Efendi	Van Merkezi	1884-1897
Telgraf Seyyar Müfettişi Hamdi Efendi	Van Merkezi	1884-1886
Telgraf Seyyar Muavini Şükrü Efendii	Van Merkezi	1884-1888
Diğer Telgraf Seyyar Muavini İbrahim Efendi	Van Merkezi	1884-1888
Telgraf Seyyar Müfettişi Reşat Efendi	Van Merkezi	1887-1890
Erzurum ve Van Telg.-Pos. Müfettişi Ömer Hilmi Ef.	Van-Erzurum	1888 ⁹²⁵ -1893
Telgraf ve Posta Müdürü Mehmet Efendi	Van	1891-1897

⁹²² BOA.DH.MKT.1659/111, 25 M 1307 (21 Eylül 1889).

⁹²³ Erzurum Vilayet Salnameleri 1870-1876; Van Vilayet Salnamesi H. 1315 (M. 1897).

⁹²⁴ 1873 itibariyle bu kadro Van Telgraf ve Posta Müdürlüğü şeklinde geçmektedir.

⁹²⁵ BOA.DH.MKT. 1577/30, 18 R 1306 (22 Aralık 1888).

Erzurum ve Van Telgraf Müfettişi Reşat Efendi	Van-Erzurum	1894-1897
Telgraf Mukayyidi Yusuf Efendi	Van	1897
Van-Bitlis Telgraf ve Posta Başmüdürü H. Tahsin Ef.	Van-Bitlis	1897
Van-Bitlis Telgraf ve Posta Başmüfettişi M. Reşat Ef.	Van-Bitlis	1897
Van ve Bitlis Telg. ve Pos. B.Müfettişi M. Emin Ef.	Van-Bitlis	1897
Merkez Telg. ve Pos. Dairesi Müdürü M. Şakir Ef.	Van	1897
Lisan-ı Ecnebiye Memuru (<i>Münhal</i>)	Van	1897
Muhabere Baş Memuru Abdulkadir Ziya Efendi	Van	1897
Pota Katibi Ruşen Efendi	Van	1897
Muhabere Memuru Necip Efendi	Van	1897
Muhabere Memuru Tahsin Efendi	Van	1897
Muhabere Memuru Kazım Efendi	Van	1897
Muhabere Memuru Yusuf Ziya Efendi	Van	1897
Muvakkat Muhabere Memuru Ahmet Efendi	Van	1897
Muvakkat Muhabere Memuru Hakkı Efendi	Van	1897
Mütercim George Efendi	Van	1897
Mülazım Mahmut Celalettin Efendi	Van	1897
Van Telgraf ve Posta Baş Müdürü Latif Efendi ⁹²⁶	Van	1899
Van Telgraf ve Posta Baş Müdürü Hafız Nafiz Ef. ⁹²⁷	Van	1901

1897'ye gelindiğinde vilayetin duyduğu ihtiyaç üzere telgraf ve posta dairesinde birçok memurun görev aldığı görülmektedir. Bu ise hem vilayet bütçesine hem de hazineye ayrıca bir külfet anlamına gelmekteydi. Nitekim merkezi hükümetin ekonomik darlık çektiği yüzyılın son dönemlerinde Bahriye Nezareti'ne fazladan bütçe ayrıldığı için Van Posta ve Telgraf Baş Müdürlüğü dâhil birçok merkeze para aktarılamamış ve memurlar zor durumda kalmıştır.⁹²⁸

Kurum memurları hakkında iş ahlakı ve yetki sınırlarının dışına çıkmakla ilgili bir takım şikâyetler yapılmıştır. Örneğin; Van merkez Telgraf ve Posta Müdürü Mehmet Efendi gizli telgrafları ifşa ettiği gerekçesiyle vilayet merkezinden ilgili nezarete şikâyet edilmiştir. Nezaret ise Mehmet Efendi'nin işinin ehli biri olduğunu ve bugüne kadar hakkında herhangi bir şüphe duyulmadığından yapılan şikâyete dair somut deliller isteyerek Mehmet Efendi ile ilgili işlem başlatmamıştır.⁹²⁹ Posta memurlarına dair bu türden şikâyetler İngiltere konsolosluğu tarafından da yapılmıştır. Van ve Erzurum konsolosları kendilerine gelen

⁹²⁶ BOA.BEO. 1323/99164, 21 Z 1316 (2 Mayıs 1899).

⁹²⁷ BOA.DH.MKT. 2500/41, 1 Ra 1319 (18 Haziran 1901).

⁹²⁸ BOA.BEO. 1689/126674, 28 R 1319 (14 Ağustos 1901).

⁹²⁹ BOA.DH.MKT. 1631/10, 24 L 1306 (23 Haziran 1889).

zarfların mühürlerinin koparıldığını ve zarfların kenarlarının yırtılarak bunların okunduğuna işaret eden emarelere ulaşıldığına dair iddialarda bulunmuştur.⁹³⁰ İngiltere sefaretinin uyarıları üzerine hükümet memurlarla ilgili tahkikat başlatmış fakat somut delillere ulaşamamıştır. Buna rağmen memurlar postaların güvenliğinin sağlanması hususunda daha dikkatli olunmaları için uyarılmışlardır.⁹³¹

Posta dairesinde şikâyet mevzuu olan bir diğer husus ise birtakım yolsuzlukların yapıldığına dairdir. Telgraf ve Posta Başmüdürlüğü kâtibi Ahmet Refet Efendi imzasıyla gönderilen bir ihbar mektubunda vilayette yaklaşık 50.000 lira kadar açığın olduğu ve bu açığın ancak İstanbul'da gönderilecek bir komisyon vasıtasıyla ortaya çıkarılabileceği bilgisi verilmiştir.⁹³² Ahmet Refet Efendi, ayrıca posta muhabere memurlarından Yusuf Ziya Efendi'nin gizli telgrafları ifşa ettiği iddiasında da bulunmuştur.⁹³³ Ahmet Refet Efendi, telgrafların gönderiminde keyfi muamele yapıldığını ve ahalinin bazı telgraflarının işleme konulmadığını da iddia etmiş ve bunun üzerine hükümet tahkikat başlatmıştır.⁹³⁴ Fakat Ahmet Refet Efendi hükümetin olaya el koyması üzerine yaptığı şikâyetlerin asılsız olduğunu hükümete bildirmiş ve görev yerinin de değiştirilmesini talep etmiştir.⁹³⁵ Bu da Ahmet Refet Efendi'nin posta dairesindeki kişilerle geçinememesinden ileri gelmiştir. Hatta, şikâyet mevzuu olan Yusuf Ziya Efendi'den ahalinin memnun olduğuna dair gazetelerde haberler dahi yayınlanmıştır.⁹³⁶ Benzer şikâyetler Van Telgraf ve Posta Başmüdürü Tahsin Efendi hakkında da yapılmış ve kendisinin de gizli bilgileri dönemin Van belediye tabibi olan oğlu Fethi Tahsin ile paylaştığı ve Fethi Tahsin'in de bu bilgileri Rus konsolosuna aktardığı iddia

⁹³⁰ BOA.BEO.597/44739, 11 L 1312 (7 Nisan 1895).

⁹³¹ BOA.BEO.618/46291, 12 Za 1312 (7 Mayıs 1895); BOA.BEO.642/48099, 20 Z 1312 (14 Haziran 1895).

⁹³² BOA.BEO.960/71962, 27 Z 1314 (29 Mayıs 1897); BOA.BEO. 957/71708, 27 Z 1314 (29 Mayıs 1897).

⁹³³ BOA.BEO. 971/72770, 29 M 1315 (30 Haziran 1897).

⁹³⁴ BOA.DH.MKT. 2127/12, 17 C 1316 (2 Kasım 1898).

⁹³⁵ BOA.DH.MKT.2180/82, 9 Za 1316 (21 Mart 1899).

⁹³⁶ Tarik Gazetesi, No: 4730, 5 Za 1316 (17 Mart 1899).

edilmiştir.⁹³⁷ Fakat hükümet somut delillere ulaşmadıkça yerel memurlar arasındaki bu güç mücadelesini dikkate almamış hatta Tahsin Efendi'yi taltif ettiğinden birtakım tepkilerle bile karşılaşmıştır.⁹³⁸ Dolayısıyla hükümet için başlıca mühim mesele kalifiye memur ve işçilerin kurumlarda tutulması olduğundan çok büyük problemlere sebep vermedikçe olaylara müdahale etmekten imtina etmiştir.

Van postanesine ulaştırılan emanetlerin kaybedildiği durumlar da söz konusu olmuştur. Örneğin; 1896'da postaneye teslim edilen 6.000 kuruş kaybolmuştur. Kaybın sebebiyle ilgili somut bir bilgiye ulaşılamamış ve zarar 2 ay içerisinde tanzim edilmiştir. Posta Nizamnamesine göreyse sigortalı zayi malların 3 ve sigortasız olanların da 6 ay içerisinde karşılanması gerekmektedir. Fakat zarara uğrayan şahsın Medine-i Münevvere ve *sülab-ı (?) zadegandan* olması nizamnamede belirtilen süreden daha önce bu tahsilatın yapılmasını gerektirmiştir.⁹³⁹

XIX. yüzyılın sonlarına kadar ve hatta bu dönemi de aşan uzun bir süre yukarıda izah edilmeye çalışılan posta ve telgrafa dair kurumsal kimliğin niteliği benzer biçimlerde süregelmiştir. Bu dönemlerde Van ve çevresini gezen Avrupalı seyyahlar ya da bu görünümdeki araştırmacıların siyasal ve toplumsal konular dışında Van'daki telgraf hatlarının nerelerde bulunduğuna dair bilgiler derledikleri de görülmüştür.⁹⁴⁰ Dolayısıyla telgraf ve posta hizmetleri hızlı bir iletişim aracı olmasının da ötesinde dönemin siyasal ve askeri olaylarının bu araç vesilesiyle ülke içine ve dışına ulaştırılması çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir husustur.

⁹³⁷ BOA.DH.TMIK.M. 52/102, 20 Z 1315 (12 Mayıs 1898).

⁹³⁸ BOA.DH.MKT. 2029/91, 30 M 1317 810 Haziran 1899).

⁹³⁹ BOA.BEO. 738/55327, 13 Ş 1313 (29 Ocak 1896).

⁹⁴⁰ BOA.Y.PRK.AZJ. 36/68, 29 Z 1315 (21 Mayıs 1898).

4.6. Göl Taşımacılığı

4.6.1. Van Gölünde Ulaşım

Tanzimat Dönemi yeniliklerinden biri de Osmanlı topraklarındaki deniz yolu ulaşım ağlarının güçlendirilmesi ve deniz araçlarının modernize edilmesi idi. Deniz taşımacılığı çerçevesinde değerlendirebileceğimiz göl ve nehirlerin memleketteki durumunun tespiti için Avrupa'dan uzamanlar getirilmiş ve ülkedeki su kaynaklarının bir analizi yapılmıştır. Böylece yükselme devrinden beri askeri maksatlı kullanıma dayalı elden geçirilen bu taşımacılığın niteliği daha geniş bir perspektifle değerlendirilmeye çalışılmıştır.⁹⁴¹ Muhtelif dönemlerde İškodra Gölü, Tuna, Fırat ve Dicle Nehirlerinde Osmanlı hükümeti veya Avrupalı devletler aracılığıyla vapurlar işletilmiştir.⁹⁴² 1872'de ise üçü yerli ve on beşi de yabancı olmak üzere Osmanlı topraklarında on sekiz buharlı deniz aracı şirketi mevcuttu. İstanbul'daki deniz ulaşımını idare eden Şirket-i Hayriye idi ve 1870'lerde ekonomik ve fiziksel donanım ile rekabetten kaynaklı iyi bir hizmet verememekteydi. Bu yüzden gerek İstanbul ve gerek imparatorluk genelinde daha çok Avrupalı şirketler ve onların araçları etkin bir konumdaydı.⁹⁴³ Avrupa'daki ulaşım araçlarının yararlarının fark edilmesi ve bu teknolojinin çeşitli vasıtalarla başkente taşınması imparatorluğun gerekli yerlerinde ihtiyaçların gözden geçirilmesini sağlamıştır. Van Gölü de bu türden yerlerden birini teşkil etmekteydi.

Osmanlıların hakimiyetine girmeden önce Ahlat, Erciş, Tatvan ve Van güzergahlarında gemiler işletilmekteydi. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Safevilerden bilgi edinmek amacıyla Mimar Sinan'a üç adet kadirga yaptırılmıştır. Van Gölü'nde XVI. ve XVII. yüzyıllarda askeri ve ticari maksatlı işletilen gemi sayısı yaklaşık olarak elli

⁹⁴¹ Levent Küçük, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Devletinin Nehirler ve Göller İle İlgili Yaptığı Bazı Düzenlemeler", *Karadeniz*, Sayı: 26, 2015, s. 41-50.

⁹⁴² İlhan Ekici, "Osmanlı Devletinde Bazı Nehir ve Göllerde Vapur İşletme Teşebbüsleri", *Araştırmalar/İnsan Bilimleri Araştırmaları*, Sayı: 2, 1999, s. 67-90.

⁹⁴³ Mehmet Yavuz Erler, "İstanbul'da Deniz Ulaşımı (1870-1875)", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: XXI, İstanbul, 2001, s. 75-78.

civarındaydı. Gemilerden özellikle ordunun zahire nakliyatında istifade edilmiştir.⁹⁴⁴ XVIII. yüzyıla kadar da Van Gölü lojistik maksadıyla İran seferlerinde etkin bir şekilde kullanılmıştır.⁹⁴⁵

XIX. yüzyılda Van Gölünün etrafı 70 saatlik mesafe olup çevresinde Gevaş, Karcikan, Adilcevaz ve Erciş kazaları vardı. Van Gölüne Bargiri ve Erciş kazalarından Bendimahi, Haydar Bey, Angil ve Mermid gibi nehir ve çaylar akmaktaydı. Göl balıkçılık açısından verimli olup etrafındaki dağlarda ise kömür ve linyit madenleri mevcuttu. Gölün suyu genelde durağan olsa da 1843'te büyük bir taşkından dolayı Erciş kazasının bir kısmı su altında kalmıştı.⁹⁴⁶ Gölün etrafındaki birçok arazi verimliydi ve buralardaki meyve bahçeleri ve bağları ise oldukça meşhurdu.⁹⁴⁷ Hem etrafındaki verimli araziler hem de doğal kaynakları itibariyle göl, tarım, ticaret ve ulaşım açısından değerlendirilmesi gereken bir konuma sahipti. XIX. yüzyılda Van'a giden Henry Fanshawe Tozer, Van Gölünü Cenevre ile kıyaslamıştı.⁹⁴⁸ Frederich Millingen ise gölün bir okyanus kadar büyük olduğunu fakat burada buharlı gemiler çalıştırılmadığı için taşımacılığın oldukça geri kaldığını ve sadece ufak çaplı kereste, yakıt ve eşya taşımacılığının yapıldığını aktarmıştır.⁹⁴⁹

Van Gölü çevresindeki verimli arazinin bir kısmı aşiret Kürtleri tarafından ele geçirildiğinden kervanlar alternatif yollar bulmak zorunda kalmış ve bu da kervanların rotalarını oldukça uzatmaktaydı.⁹⁵⁰ Bu dönemde göldeki taşımacılığın neredeyse tamamı

⁹⁴⁴ Orhan Kılıç, "Osmanlı Döneminde Van Gölü ve Hayat", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller II*, Hazırlayanlar: Şakir Batmaz, Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri, 2015, s. 49-53.

⁹⁴⁵ Serdar Genç, "İran Seferlerinde Karayolu Ulaşımına Bir Alternatif: Van Gölü", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller I*, Hazırlayanlar: Şakir Batmaz, Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri, 2015, s. 135-137.

⁹⁴⁶ Van Vilayet Salnamesi H. 1315 (M. 1897).

⁹⁴⁷ F. R. Maunsell, "Kurdistan", *The Geographical Journal*, vol.3, No.2 (Feb. 1894), s. 90.

⁹⁴⁸ Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor...*, s. 311.

⁹⁴⁹ Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam...*, s. 67.

⁹⁵⁰ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 11.

Ermenilerin elindeydi.⁹⁵¹ Bundan dolayıdır ki 1810-1821 yılları arasında Van Gölü ve çevresini gezmiş olan Azerbaycanlı Hacı Zeynel Abidin Şirvani Van Gölünü *Bahire-yi Ermen* olarak nitelendirmişti.⁹⁵²

XIX. yüzyılın başlarında gölde yaklaşık 20-30 kişiyi taşıyabilecek kapasitede onlarca deniz aracı mevcuttu. Bu araçlar Van'ın İskele Köyü, Erciş, Ahlat, Adilcevaz, Tatvan ve Reşadiye iskeleleri arasında çalışmaktaydı.⁹⁵³ Van merkezinde Avanis iskelesi mevcuttu ve burada daimi surette 40-50 kayık bulunurdu. Erciş, Adilcevaz, Ahlat ve Tatvan'da ise kayık sayısı 3 ile 8 arasında değişirdi. Gölde en ufak bir rüzgârda bile yelkenler vasıtasıyla seyahat etmek mümkündü. Rüzgârlı havalarda Tatvan-Van arası 7-8 saatte az rüzgârlı havalarda ise bu mesafe 12-18 saat arasında kat edilmekteydi. Çok rüzgârlı havalarda ise kayıklar alabora olma tehlikesi geçirdiğinden sahil boyunca hareket etmek zorundaydı. Bu tür durumlarda Tatvan'dan Van'a giden kayıklar Adilcevaz ve Erciş taraflarına geçerdi.⁹⁵⁴ Fakat gölde kullanılan bu araçlar seyrüseferlerinde bir düzene sahip olmadığı gibi sağlam ve yeterli bir limandan da yoksundu. Kayıkların çoğunda yelken açma işleminde kullanılan direkler dahi yoktu. 1887 itibariyle gölde yetmişten fazla sefine mevcuttu ve bunlar odun, kömür, zahire ve eşya gibi malları kar amaçlı taşımaktaydı. Kayıklar yükledikleri her eşya için belediyeye senelik 20 kuruş vergi vermektedir. Bu vergilendirmenin 1883'te vilayet idare meclisi tarafından kararlaştırıldığı göz önünde bulundurulursa hayli geç alınmış bir karar olduğu

⁹⁵¹ Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları..., s. 76.

⁹⁵² Namiq Musalı, "Hacı Zeynel Abidin Şirvani Seyahatnamelerinde Van Gölü Havzası", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, 2014, s.6.

⁹⁵³ Mehmet Demirtaş, Oktay Subaşı, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Van Gölü Denizcilik Tarihi*, Mega Basım, Bitlis, 2015, s. 26-27.

⁹⁵⁴ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 64-66.

anlaşılmaktadır. Vergi sisteminin düzensiz olması ve bazen de alınan verginin çok bulunması ise sistematik bir şekilde göl gelirinden istifade edilmesini engellemektedir.⁹⁵⁵

Gölde taşımacılık yapan dayanıksız ve eski sefineler kaza yapmaları itibariyle riskli olabilmektedir. Örneğin; her sene birçok sefine batmakta ve ölümlere sebebiyet vermektedir.⁹⁵⁶ Modern araçların olmaması şikâyetlere sebep olmaktadır. Zira gölün 30 mil (yaklaşık 50 km) mesafesinde olan Adilcevaz'a bile bu sefinelerin etkili bir şekilde kullanılmamasından dolayı gölün etrafını dolaşılmaktadır. Hatta bazen dağları ve bataklıkları aşarak hedeflenen menzile ulaşılmaktadır. Söz gelimi, vilayetin bir yerinden diğerine geçmek karayolunun da çok iyi gelişmediği bu dönemde oldukça uzamaktadır. Kış koşullarında ise ahali birçok noktada mahsur kalmaktadır. Bu da güvenlik ve ahaliye yardım hususunda ayrıca bir masrafa sebep olmaktadır. Dahası ulaşım sıkıntısından dolayı önemli hadiselerin meçhul kaldığı durumlar bile söz konusuydu. Bu durumun devam etmesinin ticaret ve sanayiye hiçbir şekilde geliştiremeyeceği de aşikârdır. En önemli husus ise asayiş sorunlarının arttığı bu dönemde vilayetin asker sevkياتında yaşadığı sorunlardı.⁹⁵⁷ Hem yerel hem de merkezi hükümet yetkilileri bu sorunlara çözüm bulma hususunda gölde vapur işletilmesinin yararlı olacağının farkındaydı. Fakat bunun için yüklü miktarda bir paraya ihtiyaç duyulduğu gibi iş sadece vapur işletmekle kalmıyordu. Ayrıca hem ahalinin hem de tüccarın istifadesi için göle açılan karayollarının da düzenlenmesi gerekmektedir. Bu maksatla başlangıçta özel müteşebbisler daha sonra da devlet finansmanı ile vapur işletmeciliğine dair girişimlerde bulunulmuştur.

⁹⁵⁵ BOA.ŞD. 6/16, 7 L 1304 (29 Haziran 1887).

⁹⁵⁶ Mirza Musa Han Tabatayî Ensarî, *Zubdetü'l-Vekai...*, s. 59.

⁹⁵⁷ BOA.Y.A.RES. 43/24, 14 L 1305 (24 Haziran 1888).

4.6.2. Özel Girişimciler Aracılığıyla Vapur İşletmeciliği Teşebbüsü

1878’de iki Ermeni müteşebbis ile hükümet arasında Van Gölünde⁹⁵⁸ vapur işletme imtiyazı için mukavelename imzalanmıştır. Bu müteşebbislerden Artin Sarrafyan ve Abraham Kafafyan daha önce ayrı ayrı dilekçeler sunmuşlar fakat işletmeye dair menfaatleri uyuştuğundan ikisi müşterek bir dilekçe ile birlikte başvurmuşlardır. 11 madde halinde düzenlenen mukavelename ile devletle yapılması gereken resmi işlerden önce Artin Sarrafyan, onun bulunmadığı hallerde ise Abraham Kafafyan sorumlu tutulmuştur. Müteşebbisler göldeki işletmeciliği 40 sene imtiyazla talep etmişlerdir. 11 maddelik mukavelename ise aşağıdaki gibidir:

- Van Denizinde ihtiyaca göre bir veya daha fazla vapurun 40 sene imtiyazla işletilmesi.
- Vapurlar için yabancı devletlerden getirilecek bütün eşya ve alet ve adavetten imtiyaz süresince gümrük resminden muaf tutulması.
- Vapurların inşasına mahsus ve şirkete ait binalar ile iskeleler için lazım olan arazinin devletin malı olduğu halde ücretsiz ve sahibi olduğu takdirde ise bedeliyle şirkete devredilmesi
- Tüccar, yolcu ve şirkete ait malların devlet tarafından korunması.
- Van Denizinde vapur işletmek için imtiyaz talebinde bulunan Abraham Kafafyan ve Artin Sarrafyan işe başlamak için 25.000 Osmanlı lirası sermaye bulunduracaktır. Bu ve benzer şirketlere tanınacak hakların Osmanlı Kanun ve Nizamlarına uygun olması gerekir.
- Şirket Osmanlı Devleti sancağını göndere çekecektir.
- Devletin harp mühimmatı ve askerleri ile bunlara ait eşyaları ve vapurun hareket dönemine denk gelen postalar ücretsiz taşınacaktır.
- Şirkete ait davaların hepsi devlet tarafından görevlendirilecek bir zat ile şirketin belirleyeceği bir kişiden oluşan komisyon vasıtasıyla işin ehemmiyetine göre İstanbul ya da mahallinde görülecektir. İcabı halinde her iki tarafın kabul edeceği bir üçüncü kişi tayin edilip verilecek karar istinafa gitmeden kabul edilecektir.
- İmtiyazın yürürlüğe girmesinden itibaren iki seneye dek işe başlanacaktır. Bu sürede başlanmazsa imtiyaz hükümsüz kalacaktır.
- Bu işe iki sene içinde başlanacağı için devlete bir teminat verilecektir.

Mukavelenamede görüldüğü üzere bölgenin yıllardan beri başlıca sorunu olan muntazam deniz işletmeciliği özel müteşebbislerin eliyle 2 yıl gibi kısa bir sürede tamamlanıp, asker, posta, eşya sevkiyatı gibi hususlarda devlete birçok avantaj sağlanacaktı. Mukavelename, Şura-yı Devlet’e havale edilmiş ve burada yapılan görüşmelerden sonra verilmesi planlanan imtiyazla ilgili daha geniş bir mukavele ve şartnamenin tekrar düzenlenerek taraflarına

⁹⁵⁸ Van Gölü aynı zamanda Van Denizi olarak da geçmektedir.

sunulmasına karar verilmiştir.⁹⁵⁹ Bu süre içerisinde müteşebbislerin bu işi yapmaya muktedir olup olmadıkları araştırılmış ve kendilerinden 500 adet Osmanlı altınını teminat olarak bankaya yatırmaları istenmiştir. Müteşebbislerden Artin Efendi Meclis-i Maarif azası olup devlet memurluğu yapmaktaydı⁹⁶⁰ Abraham Kafafyan ise atadan zengin biriydi. Bunlar ayrıca tüccardan Apik, Esayan ve Agop adındaki birkaç kişiyle de ortak bir şekilde hareket etmişlerdir. Müteşebbislerin bütün evrakları ve talepleri nizamlara uymasına rağmen kendilerine bir cevap verilmemiş, bu ise müteşebbislerin sürekli imtiyaza dair süreci sorgulamalarına sebep olmuştur. Yerel hükümet yetkililerinin yaptığı tahkikatta halkın zaruret içinde bulunduğu ve memleketin böylesi bir imara ihtiyacı olduğundan bir an evvel harekete geçilmesinin refahı arttıracığına dair görüş bildirilse de merkezi hükümet işi yokuşa sürerek gölün vapur işletmeciliği için fiziksel koşullarının belirlenmesine karar vermiştir.⁹⁶¹ Gerekli görüşmelerden sonra yirmişer maddeden oluşan yeni bir mukavelename ve şartname hazırlanmıştır. Yeni mukavele devletin imtiyaz üzerindeki yetkilerini daha kapsayıcı ve denetleyici bir duruma sahiptir. Mukavele, mevcut derme-çatma deniz araçlarının hareketliliğine müdahale edilmesini önlemiş ve vapurların olağan durumlarda tatil edilmesini de engellemiştir. Yeni mukavele ile devlete ödenecek vergi ve verginin tahsili konusu da netleştirilmiştir. Maddelerin genelinde belirtildiği üzere müteşebbislerin nizama uymamaları halinde yapılan tüm bina ve işlere devlet tarafından el konulması oldukça kolaylaştırılmıştır.⁹⁶²

Mukaveleden ayrıca devletin kanunlarına uygun bir şekilde 20 maddelik şartname de hazırlanmıştır. Şartname devlet ve şirket arasındaki davalar, güvenlik meseleleri, vapurların çalışma düzeni ve ücret tarifesine dair detaylardan oluşmuştur. Şartname özellikle devlete ait

⁹⁵⁹ BOA.ŞD. 2889/7, 3 Ra 1295 (6 Nisan 1878).

⁹⁶⁰ BOA. ŞD. 1874/11, 26 Z 1296 (11 Aralık 1879).

⁹⁶¹ BOA.İ.MMS. 63/2967, 11 S 1296 (4 Şubat 1879).

⁹⁶² BOA.A.DVN.MKL. 17/11, 27 Za 1296 (12 Kasım 1879).

nakliye ve asker sevkiyatında ücret indirimi sağlaması itibariyle hükümet açısından avantajlıydı. Ayrıca seferlerin belli bir düzen içerisinde yapılması şart koşulmuş ve böylece vapur taşımacılığından etkili bir şekilde yararlanılması sağlanmıştır. Şartname üç ayrı ana ücretlendirme tarifesini içermiştir. İnsan, hayvan ve eşya olmak üzere hazırlanan bu tarifeler kendi içlerinde de kategorilere ayrılmıştır. Bu tarifeler aşağıdaki gibidir.

Tablo 70. Van Gölünde İnsan Taşımacılığı Ücret Tarifesi

Birinci Sınıf (Salondaki Yolcu)	20 Para
İkinci Sınıf (Kamaradaki Yolcu)	10 Para
Üçüncü Sınıf (Güvertedeki Yolcu)	5 Para

Şartnameye göre 7 yaşından küçüklerden ücret alınmayacaktı. 7 ile 12 yaş arasındaki çocuklardan ise ücretin yarısı alınacaktı. Ayrıca yolcuların kendi taşıdıkları eşyalardan da ücret alınmayacaktı.

Tablo 71. Van Gölünde Hayvan Nakliye Tarifesi

Birinci Sınıf (Deve, Sığır, At)	20 Para
İkinci Sınıf (Dana, Katır ve Hıncır)	10 Para
Üçüncü Sınıf (Koyun, Keçi, Köpek)	5 Para
Dördüncü Sınıf (Kaz, Hindi)	2 Para
Beşinci Sınıf (Tavuk ve Ördek)	1 Para

Nakledilen hayvanların yolculuk esnasında ihtiyaç duydukları yem ve su gibi şeyler hayvan sahiplerince karşılanacaktı. Eşyalar için de üç sınıf dâhilinde ücretlendirme yapılmıştır. Buna göre eşyalar ağırlığına göre ton başına ve uzunluğuna göre de metre başına ücretlendirilecekti. Birinci sınıf eşyalar: taze balık ve bakliyat, sanayi eşyaları ve baharat ve madeni aletler; ikinci sınıf eşyalar: kereste, odun, adi kömür, yapağı, şarap ve madenler ve üçüncü sınıf eşyalar da yonca, taş, tuğla, çimento, maden, odun kütüğü ve maden kömürü, kireç, taş, kum, balçık, gübre gibi mallardan oluşmaktaydı. Ücret tarifeleri özellikle çocuklar

ve askerler için oldukça avantajlı bir imkân sağlamaktaydı.⁹⁶³ Tarifelerin kategorize edilmesi ve eşya ve hayvanlarda cinse ve büyüklüğe göre bir ayrıma gidilmesi oldukça nizamlı bir şartnamenin hazırlanmış olduğunu işaret etmektedir.

Hükümet şirketten bir de şirket nizamnamesi hazırlamasını istemiştir. 1880 yılına gelindiğinde dört fasıl ve otuz sekiz maddeden oluşan bir nizamname de hazırlanmıştı. Bu nizamnamenin fasılları şu şekildeydi: Şirketin İsmi, Kuruluş Şekli ve Süresi; Şirketin Sermayesi, Hisseler ve Hissedarlar Tarafından Verilecek Meblağ; Şirketin İdaresi; Hissederan Cemiyet-i Umumiyesi.⁹⁶⁴ Yapılan hazırlıklar ve düzenlemelerden sonra mukavelename ve şirket nizamnamesi kanunlara uygun olduğu halde müteşebbislere bir türlü nihai onay verilmemişti.⁹⁶⁵ Müteşebbisler bekletildikleri süre zarfında zarara uğradıklarını hükümete defatle bildirmişse de bir sonuç alamamışlardır. Şirket nizamnamesi Şura-yı Devlet'e sunulmuş ve burada da onaylandığı halde sadaretle nihai onay için bekletilmiştir.⁹⁶⁶ Müteşebbislerin imtiyazın onayına dair bilgi edinme isteğinin ısrarla artması üzerine nizamnamede bazı değişikliklere gidildiği için bekletildikleri kendilerine iletilmiştir. Üstelik bu değişikliklere dair kendilerine herhangi bir bilgi de verilmemişti. Bunun üzerine müteşebbisler bu durumun yazılı bir şekilde kendilerine iletilmesini arz etmiştir.⁹⁶⁷ Fakat aradan bir aya yakın bir süre geçmesine rağmen yine herhangi bir cevap alamamışlardır.⁹⁶⁸ Müteşebbislerin herhangi bir bilgi elde edememesi ise ortakları tarafından protesto edilmelerine sebep olmuştu. Müteşebbisler de Nafia Nezaretini protesto ederek meydana gelen gecikmeden dolayı zarara uğrayacaklarını iddia etmişlerdir. Fakat Nafia Nezareti, müteşebbislerin protesto hakkının olmadığını çünkü şirket nizamnamesinin de hükümete

⁹⁶³ BOA.A.DVN.MKL. 17/11, 27 Za 1296 (12 Kasım 1879).

⁹⁶⁴ BOA.Y.A.RES. 6/18, 11 C 1297 (21 Mayıs 1880).

⁹⁶⁵ BOA.ŞD. 2898/29, 25 Ca 1297 (5 Mayıs 1880).

⁹⁶⁶ BOA.Y.A.HUS. 165/63, 23 Ş 1297 (31 Temmuz 1880).

⁹⁶⁷ BOA.ŞD.2900/47, 18 M 1298 (21 Aralık 1880).

⁹⁶⁸ BOA.ŞD. 2901/2, 14 S 1298 (16 Ocak 1881).

tesliminden itibaren on ay içerisinde imtiyazın onaya sunulacağı bilindiği halde müteşebbislerin erken davrandığını belirtmiştir. Üstelik Nafia Nezareti onay makamı olmadığından bu cevabın usulünce müteşebbislere bildirilmesini sağlamıştır.⁹⁶⁹

Mukavele gereği devletle yazışmaların Artin Sarrafyan ve Abraham Kafafyan aracılığıyla yapılması gerektiği halde nihai onayın bir türlü verilmemesinden dolayı şirket ortakları da bireysel dilekçeler yazmaya başlamışlardır. Müteşebbisler ve bunların şirket ortakları uzun müddet geçmesine rağmen herhangi bir yanıtın gelmemesinden mustarip olup vilayet veya nezaretler aracılığıyla sürekli durumun tespitine yönelik dilekçeler yazmışlardır. Öyle ki onay aşamasını kendi lehlerine çevirme düşüncesiyle yazdıkları dilekçelerde Van Gölünde işletilecek vapurların memleketin imarı ve ahalinin yaşamının kolaylaştırılması hususunda ne kadar olumlu katkı sunabileceğine dikkat çekerek işi hızlandırma çabasına girmişlerdi.⁹⁷⁰

Merkezi hükümet bu dönemde hem müteşebbislerin ısrarı üzerine hem de vilayetten yapılan taleplerden hareketle Van Gölünde vapur işletebilme durumuna dair araştırma yapmak üzere heyetler görevlendirmiştir. Nafia Nezareti memurlarının verdiği malumata göre Van Gölü sahillerinde olan Gevaş, Karcikan, Bitlis, Ahlat, Adilcevaz, Erciş ve Bargiri kaza ve kasabalarından Van'a ve Van'dan da buralara her türlü eşya ve erzak nakliyesinin yapılması için bir vapura şiddetle ihtiyaç vardı. Vapurun hizmete girmesiyle birlikte Ahlat iskelesinden Erzurum'a bir de şose yol yapılması halinde ticaret ve ulaşım açısından büyük bir ilerleme kaydedilecekti. Teftiş heyeti, Van kasabasının Edirne Kapısından denize kadar bir iskelenin yapımının mümkün olduğunu bildirmiş ve buradaki zeminin meylini de hesap ederek vapurların yanaşma durumunu bile tahkik etmiştir. Heyetin elde ettiği bilgilere göre gölün güneybatı tarafındaki arazinin mahsulatı diğer taraflara göre kötü olup ahalisi bir şekilde başka yerlerden her türlü eşya ve malı almaya muhtaçtı. Gölün dört bir tarafındaki kasaba ve

⁹⁶⁹ BOA.Y.A.RES. 12/40, 19 R 1298 (15 Ağustos 1881).

⁹⁷⁰ BOA. ŞD. 1874/47, 29 Ca 1299 (18 Nisan 1882).

köyler birbirine gelip gitmekte ve ticaret yapmaktaydılar. Bu da vapur işletilmesini mühim kılmaktaydı. Heyet ayrıca askeri sevkiyat için de tahkikatta bulunmuştur. Erzurum'dan Van'a karşılıklı gidip gelen yolcu ve kervanlar ile civar yerlere sevk edilen askerler 72 saatlik mesafeyi kat etmekteydiler. Fakat vapur işletilmesi halinde Van'dan karayoluyla Adilceviz veya Ahlat kasabalarına 36-40 saatte alınan mesafe gölden dört saatte kadar düşebilecekti. Ayrıca civardaki madenlerin nakliyesi de kolayca yapılabilirdi.⁹⁷¹

1882'de Mahmud adlı bir şahsın imzasıyla sultan Abdulhamid'e gönderilen bir mektupta Artin ve Abraham Efendilerin imtiyaz alma aşamasında Ermeni milletinden destek gördükleri ve bu desteğin de "Ermenistan" namına yürütülecek olası zararlı faaliyetler için uygun bir mevkide olan Van'da vapurlar vasıtasıyla çeşitli maksatlara hizmet etmek şeklinde tezahür edeceği ihbar edilmiştir. Hatta Artin Efendi'nin Nafia Nazırı ile birebir görüşmeler yaptığı ve onay çıkmadan da işe başlayabileceği cevabını aldığı fakat yine de nihai onay için vükeladan bir kısım şahısları hissedarlar arasına kaydettirdiğini de mektupta dile getirmiştir. Fakat imtiyaz onayının belki de nihai aşamada verilmesini etkileyen hususlardan biri Ermenilerin hisseler için para topladığı ve vapurlarda Ermeni bayrağının asılmasının hedeflenmesine dair ihbar bilgisiydi.⁹⁷² 93 Harbi ve sonrasında gelişen Ermenilere karşı mesafeli tutum da göz önünde bulundurulursa bu türden ihbarların etkili olmuş olabileceği büyük bir ihtimaldir.

1888'e gelindiğinde Meclis-i Vala'ya sunulan bir raporda Artin ve Abraham Beylerin imtiyazlarının hala onaylanmadığı anlaşılmaktadır.⁹⁷³ 1899'da Artin Efendi kefaleten verdikleri 500 Osmanlı lirasının yanı sıra yapmış oldukları bir takım masraflar ve ödemelerden dolayı 95.000 kuruş zararlarının tanzimi için hükümete başvurmuştu. Böylece

⁹⁷¹ BOA.ŞD.504/23, 6 Za 1299 (19 Eylül 1882).

⁹⁷² BOA.Y.PRK.SRN. 1/66, 29 Z 1299 (11 Kasım 1882).

⁹⁷³ BOA.MV. 32/33, 24 N 1305 (4 Haziran 1888).

Van Gölü Şirketi ortaklarından biri olan Artin Efendi aracılığıyla zararlarının talep edilmesinden hareketle imtiyaz işinden vazgeçtikleri ve bu minvalde bir umutlarının kalmadığını belirtmek mümkündür. Artin Efendi'nin dilekçesi Nafia Meclisi ve Şura-yı Devlet'te görüşülmüş ve onayın çıkmamasının sebebi icap eden “mahalli durum” şeklinde açıklanmıştı. Bu mahalli durumların ne olduğu tam olarak belirtilmemişse de yukarıda izah edilen ve şirkete atfedilen Ermeni merkezli ithamların olması muhtemeldir. Yapılan talep neticesinde hükümet Artin Efendi'ye 95.000 kuruş olan zararlarının ancak 40.000 kuruşunu geri verebileceğini teklif etmişse de Artin Efendi bu miktarı kabul etmemiştir. Artin Efendi ile yapılan görüşmelerden sonra kendisine yapılan ikinci teklifi kabul etmiş ve Meclis-i Mahsus kararıyla hazineden 50.000 kuruşun Artin Efendi'ye ödenmesi için Maliye ile Ticaret ve Nafia Nezaretleri bilgilendirilmiştir.⁹⁷⁴ Fakat aradan yıllar geçmesine rağmen bir türlü bu ödeme yapılmamıştır. Artin Sarrafyan muhtelif dönemlerde dilekçeler vererek masrafının kararlaştırıldığı şekilde tahsil edilmesini talep etmişse de bir türlü muhatap bulamamıştır. Artin Sarrafyan bu maksatla ilk dilekçesini 1899'un ekim ayında vermiştir.⁹⁷⁵ 1900'ün nisan⁹⁷⁶ ve haziran aylarında da iki dilekçe daha vermiştir.⁹⁷⁷ Yine 1901⁹⁷⁸ ve 1905⁹⁷⁹ yıllarında birer dilekçe daha hükümete arz eden Artin Sarrafyan'ın 1910'a gelindiğinde öldüğü ve yerine varislerinin dilekçe vermeye devam ettikleri görülmektedir.⁹⁸⁰ Hem Artin Sarrafyan hem de Abraham Kafafyan'ın ölümünden sonra varislerinin 1913'e kadar birkaç

⁹⁷⁴ BOA.Y.A.RES. 100/26, 17 M 1317 (28 Mayıs 1899).

⁹⁷⁵ BOA.Y.A.RES. 103/60, 3 C 1317 (9 Ekim 1899).

⁹⁷⁶ BOA.Y.A.RES. 106/73, 24 Z 1317 (25 Nisan 1900).

⁹⁷⁷ BOA.Y.A.RES. 107/58, 13 S 1318 (12 Haziran 1900).

⁹⁷⁸ BOA.Y.A.RES. 111/7, 6 Z 1318 (27 Mart 1901)

⁹⁷⁹ BOA.BEO. 3449/258617, 3 C 1323 (5 Ağustos 1905).

⁹⁸⁰ BOA.MV. 139/86, 21 Ra 1328 (2 Mayıs 1910).

kez daha talebi olmuşsa da konu bir sonuca vardişılamamıştır.⁹⁸¹ Nitekim 1920’de bile devlet hala bu iş ile uğraşmaktaydı.⁹⁸²

Artin Sarrafyan’a ödenmesi planlanan 50.000 kuruşluk meblağa dair anlaşmanın yapıldığı tarihten itibaren verilen dilekçelerin neredeyse hepsi aynı usulde yazılmış ve hepsine 1878’de kendilerine verilen imtiyaz kararı ilişştirilmiştir. Konu Meclis-i Vala, şura-yı Devlet gibi üst makamlardan ilgili nezaretlere kadar tekrar tekrar gönderilmiş fakat bir çözüm bulunamamış ve hatta kurumlar arası cevaplar ya gecikmiş ya da bir türlü cevap verilmemiştir. Böylece bu süre içerisinde özel müteşebbisler yerine devlet eliyle vapur işletilmesine dair bir kanaat gittikçe güçlenmiştir.

4.6.3. Devlet Aracılığıyla Vapur İşletmeciliğı Teşebbüsü

Artin Sarrafyan ve Abraham Hafafyan ile görüşmeler yapılırken bir yandan da devlet kendi imkânları ile vapur işletme durumunu araştırıyordu. Konu ile ilgili çeşitli raporlar hazırlanmış ve Meclis-i Vala’ya sunulan rapora göre o döneme kadar civardaki yol ve ulaşım konusuyla ağırlıklı olarak askeri maksatla ilgilenilmişti. Bu yüzden Van Gölünde sivil ve askeri her türlü insan ve eşya taşımacılığının bölgenin ve hazinenin kalkınması için yararlı olacağına değinilmişti.⁹⁸³ Artin ve Abraham Efendilerin imtiyaz hakkının saklı olduğı bir dönemde, 1887’de, Van Gölünde vapur işletilmesine dair bir fenni heyet Van’a gönderilmiştir.⁹⁸⁴ Heyetin olumlu görüşleri neticesinde de 1888’de, devlet eliyle gölde iki vapur işletilmesine karar verilmiştir. Van valisi Halil Bey, gölde üç vapur işletilmesi halinde

⁹⁸¹ BOA.BEO.4180/313447, 25 C 1331 (1 Haziran 1913); BOA.MV.175/121, 24 R 1331 (2 Nisan 1913); BOA.MV. 177/103, 28 C 1331 (4 Haziran 1913).

⁹⁸² Fahrettin Tızlak, “Osmanlı Devleti ve Van Gölü’nde Vapur İşletmeciliğı”, *Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller I*, Hazırlayanlar: şakir Batmaz, Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri, 2015, s.398.

⁹⁸³ BOA.MV. 32/33, 24 N 1305 (4 Haziran 1888).

⁹⁸⁴ Van Vilayet Gazetesi, No: 191, 10 B 1317 (14 Kasım 1899).

birçok probleme çözüm bulunacağına inanmaktaydı. Üstelik bunun için bir de bütçe çıkarmıştı. Buna göre üç vapur ve on iskele için 4-5 bin lira yetecekti. Yapılacak bu masrafın yıllık geliri ise valinin hesaplarına göre senelik bin liraydı. Meclis-i Mahsus'ta öneriler görüşülmüşse de Ermeni müteşebbislerin imtiyaz haklarının bir sonuca vardiirilemaması devlet eliyle yapılması istenen işletmeciliği de sürüncemede bırakmıştır.⁹⁸⁵ Devletin buradaki maksadı Van Gölü'nde kendi hâkimiyetini kurmasıydı. Çünkü Ermenilerin eliyle vapur işletilmesini siyasi bakımdan sakıncalı bulmaktaydı.⁹⁸⁶

Hükümetin bu konuda oldukça kararsız olduğu ve ilgili nezaretlerle vilayet arasında yapılan yazışmaların ve raporların vapır işletme sürecini olumsuz etkilediği görülmektedir. 1888'de Tersane-i Amire'de iki vapurun yapılmasına karar verilmişse de aradan uzun zaman geçmesine rağmen herhangi bir teşebbüste bulunulmamıştır.⁹⁸⁷ Daha sonra bu iki vapurun yanı sıra üç tane de şilep yapılması vilayet tarafından talep edilmiştir. Bunların yaklaşık masrafı ise 12.400 Osmanlı lirasına denk gelmekteydi.⁹⁸⁸ Fakat hükümet bu miktarı çok bulduğundan yeniden bütçe araştırması yapılmasını emretmiştir. Van valisi Halil Bey ise gölde vapur işletilmesi işine kendini o kadar adanmıştı ki ihtiyaç duyulan vapurlar için 2.000 liranın yeteceğini ve bunun da vilayet tarafından karşılanabileceğini nezarete bildirmiştir. Üstelik vali, vapur yapımı için makine ve aletlerin İstanbul'dan gönderilmesi halinde Van'dan ahşap tedarikiyle bu işin üstesinden gelineceğini düşünmekteydi. Yaver-i Ekrem Derviş Paşa ise hem nezaret hem de vali tarafından önerilen meblağları uygun görmeyerek ikisinin ortasının bulunması halinde vapurların yapılabilceğine kanaat getirmişti.⁹⁸⁹ İlgili nezaretler

⁹⁸⁵ BOA.Y.A.RES. 43/24, 14 L 1305 (24 Haziran 1888).

⁹⁸⁶ Mehmet Demirtaş, "Osmanlı Dönemi'nde Van Gölü'nün Ekonomik, Siyasi ve Askeri Önemi", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller I*, Hazırlayanlar: Şakir Batmaz, Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri, 2015 s. 261-262.

⁹⁸⁷ BOA.Y.MTV. 35/22, 1 M 1306 (7 Eylül 1888).

⁹⁸⁸ BOA.Y.PRK.ASK. 53/85, 9 B 1306 (11 Mart 1889).

⁹⁸⁹ BOA.Y.PRK.ASK. 54/43, 16 B 1306 (18 Mart 1889).

ise meblağların daha da makul seviyelere çekilmesini talep ederek işe bir türlü girişememekteydi.⁹⁹⁰

1891'deki raporlara göre Van Gölü üzerinde 89'u Ermenilere ve 3'ü de Müslümanlara ait olmak üzere 92 adet kayık ve benzeri deniz aracı işletilmekteydi. Dönemin Van valisinin edindiği rivayetlere göre Ermeni eşkıyası Rusya ve İran taraflarından Van'a bir saldırı planlıyordu ve bu kayıklar da bu iş için kullanılacaktı. Devlet eliyle vapur işletilmesi halinde de buna meydan verilmeyecekti.⁹⁹¹ Dolayısıyla gölün “fesat” hareketlerin eline verilmemesi maksadıyla 25.000 lira hisseyle bir şirket kurulması müfettişlerce önerilmiştir. Ayrıca IV. Ordu-yu Hümayun müşiri Zeki Paşa da asker sevkıyatı için vapur projesinin bir an evvel hayata geçirilmesinden yanaydı.⁹⁹² Hatta hükümet yapılacak vapurlar için lazım olan kömür için tetkiklerde de bulunmuştu. Bu iş için Yüzbaşı Cemal Bey görevlendirilmiş ve Cemal Bey Nurdüz nahiyesine tabi Sivan köyü yakınlarındaki Kazan Dağı'ndaki kömür madenlerinden numuneler almıştır. Alınan numuneler vapur için uygundu fakat bunun dağlardan nakliyesi için ayrıca bir de şose yolun yapımına ihtiyaç vardı.⁹⁹³ Vapur için gerekli uygun kömürün de tespitiyle 1894'te Bahriye, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaretleri ile Maliye Nezareti konuyu tekrar gündeme getirmiş ve olası bütçe ile masraflar yeniden görüşülmüştür.⁹⁹⁴ Fakat bu sefer de kömür madeninin tabaka ya da damar halinde mi olduğunun tespit edilmesi ve ayrıca olası kömür ihracında nakliye giderlerinin hesaplanması talep edilmiştir.⁹⁹⁵

1896'da Anadolu Islahatı için Van'da bulunan Şakir Paşa da vapur hususuna el atmak zorunda kalmıştı. Şakir Paşa kullanılacak iki vapurun Van ve Bitlis arasındaki ticaret ve

⁹⁹⁰ BOA.DH.MKT. 1616/54, 14 Ş 1306 (15 Nisan 1889).

⁹⁹¹ BOA.Y.MTV. 50/31, 12 L 1308 (21 Mayıs 1891).

⁹⁹² BOA.Y.MTV. 68/128, 21 Ra 1310 (13 Ekim 1892).

⁹⁹³ BOA.ŞD. 516/15, 20 S 1311 (2 Eylül 1893).

⁹⁹⁴ BOA.BEO. 416/31176, 24 Za 1311 (29 Mayıs 1894).

⁹⁹⁵ BOA.BEO.416/31154, 3 Z 1311 (7 Haziran 1894).

ziraatın canlanmasının yanı sıra güvenliğin sağlanması hususuna da yararlı olacağı görüşündeydi. Paşa, bunun için bir tersane yapılması ve işinin ehli iki memurun ilkbaharda Van'a gönderilerek gerekli araştırmayı yapmalarını uygun görmüştü.⁹⁹⁶ Şakir Paşa bu vapurlar için işçilik masrafiyla birlikte 11.500 liralık ve gerekli tesisler ve bir takım malzeme için de 16.030 liralık bir bütçe çıkarmıştır. Bu iş için bir de 15 nefer zabıta görevlendirilmeliydi. Şakir Paşa'nın tesis ve malzeme masrafına dair bütçe kalemi aşağıdaki gibidir.⁹⁹⁷

Tablo 72. Şakir Paşa'nın Vapur Yapımı İçin Tasarladığı Bütçe

İhtiyaç	Miktar	Para
İki Adet Vapurun Tekne ve Teçhizatının İnşa Masrafı	2	5000
Vapurların Makine ve Kazanlarının İmal Masrafı		5000
Üç Adet Şilebin İnşa Masrafı	3	1000
Vapur, Şilep, Makine ve Kazanların Nakliye Masrafı		500
Marangozhane		200
Demirhane ve Kazanhane		200
Makine Tamirat ve Dökümhane Fabrikaları		500
Arahane Fabrikası		150
Makas ve Kereste (?) ve Tezgahı	1	600
Büyük ve Küçük Torna Tezgahı	2	300
Delik Tezgahı	1	130
Planya Tezgahı	1	100
Bıçkı Tezgahı	1	350
Tezgahları İşlemek ve Demirhaneye Hava Vermek İçin Kullanılacak Kazan ve Makine		1000
Göle Kurulacak İskele ve Diğer Masraf		1000
Toplam		16.030

Şura-yı Devlet, Şakir Paşa'nın önerisini olumlu bularak masrafların 7.000 lirasının vilayetten ve diğerinin de münasip bir yerden bulunmasını, hatta mümkünse mutedil bir faizle temin edilerek bir an evvel işe başlanmasına karar vermişti.⁹⁹⁸ Fakat aradan bir yıl geçmesine rağmen 7.000 lira Bahriye Nezareti'ne havale edilmemişti.⁹⁹⁹ 1898'de ise bu sefer Binbaşı Reşit Bey ve Bursa Maden Mühendisi Abdullah Bey vapurlara lazım olan maden tetkiki için

⁹⁹⁶ BOA.İ.BH. 2/29-5, 24 R 1314 (2 Ekim 1896).

⁹⁹⁷ BOA.İ.BH. 2/29-2, 24 R 1314 (2 Ekim 1896).

⁹⁹⁸ BOA.İ.BH. 2/29-3, 11 Ca 1314 (18 Ekim 1896); BOA.Y.PRK.BŞK. 48/46, 11 Ca 1314 (18 Ekim 1896).

⁹⁹⁹ BOA.DH.TMIK.S. 16/14, 7 B 1315 (2 Aralık 1897).

Van'a gitmiştir. Şakir Paşa bu tetkikten hareketle bulunan madenlerin oldukça değerli olduğunu rapor etmesine rağmen Osmanlı-Yunan Savaşı ve bunu izleyen olaylar silsilesi hükümetin Van gibi yerlere odaklanmasına mani olmuştu.¹⁰⁰⁰ Dolayısıyla devlet eliyle vapur işletme hususu sürekli yeni bir planın yapılması ve tetkiklerde bulunulmasını gerektiren karmaşık bir bürokratik ağıla karşı karşıya kalmıştı. Devletin Ermeni müteşebbislere karşı şüpheli tavrı ise yirmi yılı aşkın bir süreçte hiçbir sonuç elde edilememesine sebep olmuştu. Aslında yerel yöneticilerin bir kısmı Van Gölünde Ermeni girişimcilerin bu işi yapmak istemesinden memnun değildi. Daha önce de ifade edildiği gibi göldeki basit deniz araçlarının neredeyse tamamı Ermenilere aitti. 1899 yılına gelindiğinde hala devlet teşebbüsü ile yapılması planlanan gemilerle ilgili olumlu bir gelişme olmadığı ve vilayetin bu doğrultudaki talebinin Ermeni gemilerine muhtaç olmamak adına devam ettiği görülmektedir. Öyle ki hükümet ucuza mal olması adına Londra'dan vapur siparişi için tahkikat bile yapmıştı. Dönemin Van valisi Tahir Paşa, 8-10 bin lirayla iki vapurun getirilmesi ve masrafının da hazineden karşılanmasını talep etmişti. Tahir Paşa'ya göre şayet bu meblağ hazineden karşılanmazsa Van Gölünde vapur işletme imtiyazı Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Şeyh Sıdık'a verilebilirdi.¹⁰⁰¹ Nitekim Şeyh Sıdık kısa bir süre önce bu husustaki talebini hükümete bildirmişti.¹⁰⁰² Vapur işletme imtiyazının Şeyh Sıdık gibi bölgenin sözü geçen Nakşibendi liderlerinden birine verilmek istenmesinin Van valisi tarafından teklif edilmesi bu hususun salt Ermeni kaynaklı asayiş endişesine dayalı olmadığını ama aynı zamanda yerel iktidar güçlerinden birini oluşturan şeyhlerin isteklerinden kaynaklandığını da ortaya koymaktadır.

1899 yılına gelindiğinde Van Gölünde bulunan doksana yakın klasik yelkenli geminin her biri ortalama 14 ton ağırlığında yük taşıyabilecek kapasitedeydi. Bunlardan 60 yelkenli, Van'ın bir saat kuzeybatısında ve gölün doğusundaki İskele köyündeydi. Yelkenlilerden ikisi

¹⁰⁰⁰ BOA.Y.EE. 81/43, 15 L 1315 (9 Mart 1898).

¹⁰⁰¹ BOA.DH.TMIK.M. 74/57, 9 R 1317 (17 Ağustos 1899).

¹⁰⁰² BOA.DH.MKT. 2209/99, 30 M 1317 (10 Haziran 1899).

ise Adilcevaz'daydı. Bu gemiler odun, odun kömürü ve İran'dan gelen pamuğun nakliyesini yapardı. Ayrıca Erciş ve Adilcevaz'dan Van'a buğday da taşımaktaydılar. Nakledilen buğdayın miktarı ihtiyaca göre değişmekteydi. 1899 verilerine göre gölde daha önce misyonerlere ait iki adet vapur da vardı.¹⁰⁰³ Bütün bu gelişmelerle birlikte devletin özel müteşebbislik ve devlet yatırımı itibarıyla deneyimlemiş olduğu tecrübelerden sonra Van Gölünde devlet eliyle vapur işletilmesi işi ancak XX. yüzyılın başlarında Avrupa'dan deniz araçları ithal etme yoluyla halledilebilmiştir.¹⁰⁰⁴

İstanbul gibi merkezi bir yerde bile vapur işletmeciliğine dayalı birçok problemin olduğu gerçeğinden hareketle Van'daki devlet girişiminin kısa vadede başarılı olamamasını hem dönemin ekonomik ve siyasal koşulları hem de taşranın dezavantajlı konumu dâhilinde değerlendirmek gerekir.

4.7. Sağlık

4.7.1. Van'da Sağlık Örgütü ve Hastalıklar

Tanzimat'ın üzerinde durduğu yeniliklerden biri de sağlık örgütünde yapılan düzenlemelerdi. XIX. yüzyılda tüm dünyayı saran veba ve kolera salgını ise bu düzenlemelerin daha hızlı ve sistematik bir şekilde yapılmasını gerektirmiştir. Van'daki modern sağlık örgütlenmesinin tam olarak ne zaman başlatıldığına dair bulgulara ulaşılmamışsa da iddia edildiğinin aksine Van'da bir hastanenin 1870'li yıllardan çok daha önce var olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁵ Buna göre 1852'de muvakkaten Van hastanesinde görev

¹⁰⁰³ Van Vilayet Gazetesi, No: 191, 10 B 1317 (14 Kasım 1899).

¹⁰⁰⁴ Fahrettin Tızlak, "Van Gölü'nde Vapur İşletme Teşebbüsleri (1879-1907)", *Belleten*, Cilt:64, Sayı: 240, Ankara, 2000, s. 485-486.

¹⁰⁰⁵ BOA.A.MD. 38/20, 11 Ş 1268 (31 Mayıs 1852). Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti adlı tezde 1876 yılında hastane olmamasından dolayı bir hastanenin kurulmasına ihtiyaç duyulduğu belirtilerek arşiv vesikalarında 1888'de Van Vilayeti Hastanesi ibaresiyle karşılaşıldığı ifade edilmiştir. Fakat bizim tespitlerimize

yapan Doktor Arikvar'ın yerine binbaşı rütbesiyle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane doktorlarından Hasan Efendi 1.125 kuruş maaşla Van hastanesine atanmıştır.¹⁰⁰⁶ Bundan başka uzun bir müddet Van hastanesi tabirini içeren vesikalara ulaşılammışsa da Van'da çeşitli dönemlerde tabipler görev almıştır.¹⁰⁰⁷

Askeri veya sivil konumdaki tabiplerden ayrıca sadece salgın veya ciddi hastalıklarda geçici olarak Van'a gönderilenler de olmuştur. Bu türden karantina tabiplerinin¹⁰⁰⁸ yanı sıra belediye tabipleri ve eczacıları da muhtelif dönemlerde Van'da görev yapmış sağlık memurlarıdır. Belediye tabipleri ve eczacılarına dair mevcut verilerin çoğu görev ihmal ve maaşlarıyla ilgili olduğundan belediye teşkilatı altında bu hususlara değinilmişti. Nitekim Van'daki sağlık işlerine dair evraklar daha çok salgınlar ve önemli hastalık durumlarıyla ilgilidir. Burada değinilmesi gereken bir husus da Van'da sıhhiye dairesine ait müstakil bir binanın olmamasıdır. Bu durum, sağlık gibi mühim bir meselenin ne kadar ihmal edildiğini göstermektedir. Örneğin; 1902'ye gelindiğinde bile Sıhhiye Müfettişi ve maiyetindeki memurlar hükümet ve belediye meclis odalarını eczane ve çalışma mekânı olarak kullanmaktaydı. Bu ise hem toplantı ve iş defterleri hem de yiyecek, içecek kontrollerinde kullanılan alet ve edevatın düzenli muhafazasına engel olmaktaydı.¹⁰⁰⁹

XIX. yüzyıl boyunca Van'da meydana gelen hastalıkların başında kolera gelmektedir. Ayrıca frengi ve çocuk hastalıkları karşılaşılan diğer sağlık sorunlarıdır. Bu bölümde frengi, çocuk hastalıkları gibi hususlara değinilmiştir. Kolera ise yaygın olması ve birçok kişiyi etkilemesi itibariyle ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Cinsel yollarla bulaşan bir tür

göre 1852'de Van Hastanesi tabiriyle bir hastanenin olduğu görülmektedir. Adı geçen tez için bkz. Tarık Ziya Arvas, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti...*, s. 219.

¹⁰⁰⁶ BOA.İ.DH. 253/15562, 12 L 1268 (1 Haziran 1852).

¹⁰⁰⁷ BOA.A.MKT.MVL. 110/19, 15 S 1276 (13 Eylül 1859).

¹⁰⁰⁸ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1287 (M. 1870).

¹⁰⁰⁹ BOA.DH.MKT. 584/26-1, 28 Ca 1320 (2 Ekim 1902).

zührevi hastalık olan frengi 1492’de Amerika kıtasının keşfinden sonra Avrupa ve dünyanın diğer bölgelerine hızla yayılmıştır. Hastalık yeni doğan çocuklara da bulaştığından Avrupa ve Amerika’da ciddi korkulara sebep olmuştur. Frenginin Osmanlı topraklarına girişine dair ise çeşitli iddialar olup bunlardan bir kısmı hastalığın İspanya’dan sürülen Yahudilerle veya Kırım Savaşından sonraki göçlerle yayıldığına dairdir. Öyle ki frenginin 1800’lü yıllarda hızla yayılmasından dolayı fuhuşun denetlenmesi maksadıyla İstanbul’da ruhsatlı genelevler bile açılmıştır.¹⁰¹⁰

1880’li yıllarda frengi Kastamonu ve Erzurum taraflarında hızlıca yayılmış ve buralar hastalıkla mücadelenin merkezlerinden olmuştur.¹⁰¹¹ Erzurum vilayet merkezi ve buraya tabii sancakların en çok ihtiyaç duyulan yerlerinde üç hastane ve ikişer daireye ayrılmak üzere gereği kadar yatak ve yemekhane ihtiyacını karşılayacak tesisler kurulması ve burada görev yapacak seyyar ve sabit doktor ve eczacılara maaş tahsis edilmesi yoluna gidilmiştir.¹⁰¹²

Erzurum’da hastalığın ortaya çıkmasından hemen sonra Van’da da 1886’da frengiyle karşılaşmıştır. *İllet-i Efrenciye* olarak da nitelendirilen hastalığın bir an evvel kontrol altına alınması için Erzurum vilayetinde uygulanan tedbirlere başvurulması Tıbbiye Nezaretince kararlaştırılmıştır.¹⁰¹³ Van hastanesinde yapılan tetkikler sonucunda hastalık şüphesiyle muayene edilen ahalinin % 5’i ve askerlerin de % 2’sinin bu hastalığa yakalandığı tespit edilmiştir. Askerlerden hastalık kapanlar hemen tedavi altına alınmışsa da gureba hastanesinin olmamasından dolayı ahalinin tedavileri icra edilememiştir. Salgının kontrol altına alınması için Erzurum vilayetinde olduğu gibi askeri ve mülki doktorlardan müteşekkil bir komisyonun

¹⁰¹⁰ Fatma Bulut, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tehlikeli Bir Miras: Frengi”, *Tarih Okulu*, Sayı:3, 2009, s. 111.

¹⁰¹¹ Rüya Kılıç, “Türkiye’de Frenginin Tarihi”, *Kebikeç*, Sayı: 38, 2014, s. 291-293.

¹⁰¹² Yakup Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum: Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2010, s. 257. BOA.DH.MKT. 1375/101, 6 S 1304 (4 Kasım 1886).

¹⁰¹³ BOA.DH.MKT. 1386/16, 23 ra 1304 (20 Aralık 1886).

kurulması elzem görülmüş ve özellikle askerlerin arasında bu hastalığın bir an evvel def edilmesi Tıbbiye Nezareti'nden emredilmiştir. Zira yetkililerin görüşünden hareketle “asker demek ahali demek olduğundan” ileride askere alınacaklara da bu hastalığın yayılması ihtimali hükümeti endişeye sevk etmiştir.¹⁰¹⁴

Vilayette alınan karar gereği uygulanan tedbirlerin bir süre yararlı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat kısa bir süre sonra 1890 yılında frengi vakasıyla tekrar karşılaşılmış ve frengi hastanesinin Van'da açılması gerekliliği yeniden hissedilmiştir.¹⁰¹⁵ Üstelik frengi hapishanede mahkûmlar arasında da yayılmıştır. Bu yüzden mahkûmların Kastamonu frengi hastanelerinden birine sevk edilmesi uygun görülmüştür.¹⁰¹⁶ Başlangıçta İstanbul merkezli ortaya çıkıp bir süre sonra Kastamonu, Erzurum ve Van gibi yerlere yayılan frenginin Van'a yayılma sebeplerinden birinin İstanbul'da çalışıp muhtelif dönemlerde Van'daki ailelerinin yanına gelen işçilerden kaynaklanması da muhtemeldir. Zira 1894'te Van'da bulunan seyyah Lynch, İstanbul'a çalışmaya giden işçilerin burada bir takım “ahlaksız” teşebbüslerde bulunduklarını ve eşlerini terk ettiklerini aktarmıştır.¹⁰¹⁷ Buradan hareketle Lynch'in değindiği “ahlaksızlığı” İstanbul'da fuhuşa bulaşma ve bunun Van'a ulaştırılması ihtimali şeklinde yorumlamak mümkündür.

¹⁰¹⁴ BOA.DH.MKT. 1392/113, 22 R 1304 (18 Ocak 1887). Menafi-i müştereke-i milliyeden başka asker demek ahali demek olduğundan illet-i mezkurenin men'-i sirayeti vesaiti vaktiyle aranılıp elde edilemediği taktirde zamanla umuma sirayetle ileride askere alınacak olanlarda bu illetten salim efrad bulunamayacağı derkar bulunmuş idüğüne binaen illet-i mezkurenin def'i ve izalesi zımnında ba-irade-i seniyye-i hazret-i padişahi Erzurum'da mevki'-i faal ve icraya vaz' olunan tedabir ve icraat misillü Van'da bulunan bi'lcümle ettiba-i askeriye ile Darü'l-fünun teb'a-i Osmaniye ve ecnebiyeden doktorluk diplomasına hazi diğer ettiba mevcut olduğu halde bunların umumundan mürekkeb olmak ve ittihaz olunacak bir tabib-i askerinin taht-ı riyasetinde bulunmak üzere oradan verilecek talimat mucebinde bir komisyon teşkil olunarak...'

¹⁰¹⁵ BOA.DH.MKT. 1757/33, 17 M 1308 (2 Eylül 1890).

¹⁰¹⁶ BOA. BEO. 1491/11811, 24 M 1308 (9 Eylül 1890).

¹⁰¹⁷ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 91.

XIX. yüzyılın sonlarında Van'da ölümle sonuçlanan birkaç hastalık vakası yaşanmıştır. Şatak kazasında boğmacadan dolayı birçok çocuk ölmüş çoğu da hastalıktan mustarip olmuştur.¹⁰¹⁸ Başkale'de de bir çeşit boğaz ağrısı yayılmış ve Yahudi milletinden birkaç kişi hayatını kaybetmiştir. Yapılan tetkiklerde hastalığın bulaşıcı olan bir tür *sarı illet* olduğu anlaşılmış ve ahalinin birbirleriyle münasebetleri yasaklanmıştır. Hastalıktan mustarip olup yardıma muhtaç olanların ise belediye varidatından ihtiyaçları karşılanmıştır.¹⁰¹⁹

1892'de ise çocuklar arasında çiçek hastalığı yayılmış ve cam borular içerisine konulmuş taze aşı kalemelerinden 20 âdetin süratle Van'a gönderilmesi talep edilmiştir.¹⁰²⁰ Fakat Tıbbiye Nezareti ancak 15 adet aşığı postaya verebilmiştir. Üstelik aşılar postaya verildiğinde aşılardan istenildiği tarih üzerinden yaklaşık bir buçuk ay geçmişti.¹⁰²¹ Zira Aşı Nizamnamesi sadece çiçek hastalığına yakalananları değil aynı zamanda o hane içerisinde bulunan herkese aşı yapılmasını zorunlu kılmakta ve aşısız kalma durumundan ortaya çıkacak olası problemlerden de yöneticileri sorumlu tutmaktaydı. Nizamname yeni doğan çocukların altı ay içerisinde aşılansın ve aşı işleminin belediye tabipleri ve aşıcıları tarafından ücretsiz yapılması ve şayet ilk aşıda olumlu bir tesir görülmezse ikinci aşının da yapılmasını, aşının beş senede bir yenilenmesini ve hijyen kuralları ile genel talimata uymayanların cezalandırılmasına kadar kapsamlı bir kurallar bütünü içermiştir.¹⁰²² Fakat taşranın merkeze uzaklığı ve içinde bulunulan imkansızlığı itibarıyla Van örneğinde de görüldüğü üzere pratikte hastalarla birlikte yaşayanlar bir yana hastalığa bizzat kapılmış olanların bile aşı ihtiyaçları tam olarak karşılanamamıştır.

¹⁰¹⁸ BOA.DH.MKT. 1995/6, 8 S 1310 (1 Eylül 1892).

¹⁰¹⁹ BOA.DH.MKT. 1612/119, 28 B 1306 (20 Mart 1889).

¹⁰²⁰ BOA.DH.MKT. 1962/101, 24 Za 1309 (20 Haziran 1892).

¹⁰²¹ BOA.DH.MKT. 1980/38, 5 M 1310 (30 Temmuz 1892).

¹⁰²² *Düstur*, 1. Tertip, Cilt: 6, s. 1486-1489: Aşı Nizamnamesi, 17 M 1312 (21 Temmuz 1894).

Hükümet çıkardığı kanunlarla ahaliyi hastalıklardan koruma yoluna gitmiştir. Fakat nizamname ve talimatlar devlet tarafından ne kadar yaygınlaştırılsa da ahalinin dikkatsizliği ya da imkânsızlıklardan kaynaklı bir takım hastalıklar önlenememekteydi. Örneğin; Erciş kazasına tabi Göçerd köyünde bazı adamların vücutları şişmiş ve bir kısmı ölmüştür. Yapılan tetkiklerde ahalinin kendir tohumu yedikleri anlaşılmış ve bu tohumun hastalıklara karşın yenmesi yasaklanarak ahali bilgilendirilmiştir.¹⁰²³

Halk sağlığına dair bir başka husus da aşiretlerin ihtiyacının karşılanmasıdır. Buna dair yeterli örneklerle karşılanmamışsa da Van vilayetinde kabile ve aşı memurunun mevcut olduğunu belirtmekte fayda vardır.¹⁰²⁴ Zira aşiretler hareketli bir grup olduğundan bunların hastalıkları bir yerden başka yere taşınması oldukça kolay bir husustu. Bu yüzden hükümet mümkün mertebe tedbir alma yoluna gitmiştir.

4.7.2. Van Vilayetinde Koleranın Yayılması

XIX. yüzyılda kolera ve veba başta olmak üzere birçok salgın hastalık türemiş ve imparatorlukta binlerce insanın hayatını kaybetmesine binlercesinin de hastalıklardan korunmak için yerini yurdunu terk etmesine sebep olmuştur. Kaynağı Hindistan'a dayanan kolera 1820 ve 1830'lu yıllarda kısa bir süre içerisinde Seylan, Çin, Endonezya, Avrupa, Afganistan, İran, Rusya ve Osmanlı topraklarına sirayet etmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına kadar çeşitli zamanlarda ortaya çıkan ve bir türlü kontrol altına alınamayan kolera, 1890'lı yıllarda Osmanlı topraklarında en büyük ölümlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu dönemde kolera askerler, göçmenler, hacılar ve yiyecek ve içecek maddeleri vasıtasıyla hızlı bir şekilde yayılma imkânı bulmuştur.¹⁰²⁵

¹⁰²³ BOA.DH.MKT. 1986/17, 18 M 1310 (12 Ağustos 1892).

¹⁰²⁴ BOA.ŞD. 1890/22-2, 29 Z 1320 (29 Mart 1903).

¹⁰²⁵ Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2015, s. 4-14.

Bağdat yolu ile Anadolu topraklarına yayılan ilk salgın ile imparatorluğun birçok bölgesi etkilenmiş¹⁰²⁶ ve Avrupa'daki salgın hastalıklara karşı başlatılan araştırmaların da etkisiyle hükümet sağlık örgütlerinde bir düzenlemeye gitme ihtiyacı hissetmiştir. Koleraya benzer bir şekilde Anadolu'da vebanın hızla yayılması da önce İstanbul daha sonra da gerekli görülen kentlerde peyderpey önlemlerin alınmasını gerektirmiştir. Bu maksatla bir Karantina Meclisi kurularak hastalıklara karşı alınması gereken önlemler ve bu işlere harcanacak bütçe bu meclis eliyle kararlaştırılmıştır.¹⁰²⁷ Ahmet Resmi Efendi'nin Avrupa yöntemlerini öğrenip bunu Osmanlı topraklarında yaygınlaştırmaya çalışmasıyla girişilen ve II. Mahmud dönemiyle özdeşleşen sağıkta yenileşme döneminin bir ürünü olan ilk karantinanın 1835'te kurulması Avrupa devletleri için bir köprü vazifesi gören Osmanlı'ya hastalıkların yayılması hususunda da bir set vazifesi de yüklüyordu.¹⁰²⁸ Nitekim karantina usulü sonraki yıllarda yaygınlaşan hastalıkların büyük zararlara sebebiyet vermesini engellemiştir. 1838'de de Osmanlı topraklarını dışardan gelen hastalıklara karşı korumak ve gerekli tedbirleri almak için Meclis-i Tahaffuz kurulmuştur.¹⁰²⁹ Sonraki dönemlerde ise ihtiyaca göre çeşitli isimlerle sağık örgütleri kurulmuş ve bunlara dair nizamnameler yayınlanmıştır.¹⁰³⁰

¹⁰²⁶ 19. Yüzyılda kolera ve veba gibi hastalıklar imparatorluğun birçok bölgesinde zuhur etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ak, "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:4, Sayı:17, 2011, ss. 254-268; Pelin Böke, "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", *ÇTTAD*, VIII/18-19, 2009, ss. 137-159; Enver Arslan, *Trabzon Vilayetinde Kolera (1892-1895)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2015; Cebail Yılmaz vd. "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İzmit'te Salgınlar ve Karantinalar", *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, 2015; Abdulkadir Gül, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *TAED*, 41, 2009, ss. 239-270.

¹⁰²⁷ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 306-307.

¹⁰²⁸ Niyaz Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma...*, 188.

¹⁰²⁹ Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyu Sağık Uygulamaları", *TCTA*, Cilt: 5, Yayına Hazırlayan: Mustafa Şahin, İletişim Yayınları, 1985, s. 1320-1338.

¹⁰³⁰ *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt: 2, s. 825. Karantina Nizamnamesine dair.

Koleranın 1860'larda Trabzon'da ortaya çıkmasıyla birlikte hükümet acilen tedbir alınması yoluna gitmiştir.¹⁰³¹ Hükümet, bu dönemde çeşitli korunma yollarını gazeteler yoluyla ahaliye duyursa da bir takım yanlış yönlendirmelerle bu hastalığı rant alanına çevirenler olmuştur. Örneğin, İstanbul'da zift satıcıları oda ve kapıların ziftle boyanmasının kolerayı engellediğini halk arasında yaymış ve kısa bir sürede birçok kişi evlerinin duvarlarını ziftle boyamıştır. Hükümet ise bunun doğru olmadığını ve halkın bu tür söylentilere inanmaması gerektiğine dair uyarılarda bulunmuştur.¹⁰³² Halkı teskin etmek maksadıyla gazeteler hastalığın sebeplerinin ortaya çıkarılması ve tamamen ortadan kaldırılması için Fransa'dan 11 doktorun İstanbul'a geleceğine dair haberler de yapmıştır.¹⁰³³ Hatta Ayasofya camisinde İstanbul'un ileri gelenlerinden biri 70.000 salavat-ı tuncina duasının (salavat) okunmasını bile sağlamıştır.¹⁰³⁴ Bu arada İzmir ve İstanbul olmak üzere birçok yerden ölüm haberleri gelmeye başlamış ve hükümet defin işlemlerinde mutlaka cenazelerin kireçlenmesi gibi tedbirlere başvurulmasını emretmiştir.¹⁰³⁵ Gazeteler aynı zamanda hükümetin aldığı tedbirlerin o dönemde hiçbir büyük devlette bulunmayan türden olduğunu ve bunun takdirle karşılandığına dair haberler de yapmıştır.¹⁰³⁶ Bu yıllarda kurulan hastaneler ve karantina usulünün işe yaradığı duyurularak büyük oranda hastalığın def edildiği bilgisi verilmiştir.¹⁰³⁷

Hastalığın henüz tam olarak ortadan kaldırılmadığı dönemde İstanbul'daki hamalların taşradaki memleketlerine gitmeleri hastalığın gittikleri yerlerde yayılması riskini taşıdığından bu işçilerin eşyaları ve kıyafetlerinin dezenfekte edilmesine dikkat edilmiştir.¹⁰³⁸ Bu önlemlerin alınmasından bir süre sonra önce Halep ve daha sonra Diyarbekir vilayetlerinde

¹⁰³¹ Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, No: 216, 16 Ra 1282 (9 Ağustos 1865).

¹⁰³² Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, No: 217, 17 Ra 1282 (10 Ağustos 1865).

¹⁰³³ Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, No: 220, 22 Ra 1282 (15 Ağustos 1865).

¹⁰³⁴ Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, No: 223, 26 Ra 1282 (19 Ağustos 1865).

¹⁰³⁵ Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, No: 224, 28 Ra 1282 (21 Ağustos 1865).

¹⁰³⁶ Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, No: 225, 29 Ra 1282 (22 Ağustos 1865).

¹⁰³⁷ Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, No: 231, 8 R 1282 (31 Ağustos 1865).

¹⁰³⁸ Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, No: 239, 22 R 1282 (14 Eylül 1865).

kolera ortaya çıkmış üstelik Diyarbakir’de hastalığı kontrol altında tutabilecek tabipler bile yoktu.¹⁰³⁹ Bu dönemde bölgede derhal tedbir alma yoluna gidilmiş ve Diyarbakir ile Siverek’te karantihaneler kurulmuştur.¹⁰⁴⁰

1866’da hastalık İran’ın Urmiye şehrinden Van taraflarına da sirayet etmiş ve Gevar’ın Dize köyünde askerlerden iki ve ahaliden de on iki olmak üzere on dört kişi vefat etmiştir.¹⁰⁴¹ Fakat Van’ın en çok etkilendiği dönem 1890’lı yıllar olmuştur. Koleranın İran üzerinden Van sınırlarına girmesi burada kordonların düzenli ve uzun süreli kurulmasını gerektirmiştir. Hatta bu denli tehlikeli bir durum karşısında zamanında bilgi akışının yapılması için telgraf hatlarının yapımına dahi hız verilmiştir.¹⁰⁴² Bunun için kordon merkezlerine öncelik tanınmış ve Sıhhiye Nezareti konuyla yakından ilgilenmiştir.¹⁰⁴³

Koleranın yaygın olduğu dönemin başlarında tedbir amaçlı Van, Trabzon ve Erzurum’a Kafkasya’dan gelen her türlü Rus hayvanının ithali yasaklanmıştır.¹⁰⁴⁴ Başlıca tehlikelerden biri de göçer aşiretlerin hareketliliği idi. Nitekim Şakat kazasındaki aşiretler arasında hastalık tespit edilmiş ve bunlar kordon hattına alınmıştır.¹⁰⁴⁵ Aşiretler arasına gönderilen tabipler hastalığı tamamen kontrol altına almışsa da bir süreliğine sıhhi tedbirlerin alınmasına devam edilmiştir.¹⁰⁴⁶ Geçimlerini eşkıyalıkla sağlayan bir takım aşiret mensupları ise hareketli halleriyle tehlikenin boyutlarını arttıracak hususlara sebep olabilmekteydi.

Urmiye şehrinden sonra büyük bir kolera dalgası da Van’a dört saat mesafedeki Selmas kazasından yayılmış ve sınır boyunca etkisini göstermiştir. Hududun neredeyse bütünü muhafaza altında olmadığından İran aşiretleri hududu ihlal ederek bazı köyleri

¹⁰³⁹ Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, No: 254, 12 Ca 1282 (3 Ekim 1865).

¹⁰⁴⁰ Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, No: 299, 19 B 1282 (8 Aralık 1865).

¹⁰⁴¹ BOA.A.MKT.MHM. 365/9, 2 Ca 1283 (12 Eylül 1866).

¹⁰⁴² BOA.DH.MKT. 1656/108, 18 M 1307 (14 Eylül 1889).

¹⁰⁴³ BOA.DH.MKT. 1714/117, 15 Ş 1307 (6 Nisan 1890).

¹⁰⁴⁴ BOA.DH.MKT. 1980/18, 4 M 1310 (29 Temmuz 1890).

¹⁰⁴⁵ BOA.DH.MKT. 1746/128, 13 Z 1307 (31 Temmuz 1890).

¹⁰⁴⁶ BOA.Y.PRK.DH. 3/80, 14 Z 1307 (1 Ağustos 1890).

yağmalamıştır. Hükümet sınırın güvenlik altına alınmasını ve tabiilerle müzakere edilmeden hiçbir müdahalede bulunulmamasını vilayete telkin etmiştir.¹⁰⁴⁷ Bunun üzerine Sıhhiye Nezareti Seray kazasında tahaffuzhane kurulmasını emretmişse de vilayet tahaffuzhane için Razi köyünü daha uygun bulmuştur.¹⁰⁴⁸

1890'da Mekke, Taif ve Hicaz taraflarında kolera hızla yayılmış ve hacılardan onlarcası vefat etmiştir. Hacıların sebep olacağı olası salgın için vilayetlerle irtibata geçen Sıhhiye Nezareti'nin verilerine göre bu dönemde kolera henüz Van ve Hakkâri sancağında görülmemiştir.¹⁰⁴⁹ Fakat 1892'nin sonlarında kolera aniden Van'a yayılmış ve ilk vakada yedi kişi hastalığa yakalanmış bunlardan bir ihtiyar kadın ve bir de erkek vefat etmiştir. Yerel yetkililere göre hastalığın Van'da yayılmasının temel sebebi yeterli tedbirin alınmaması ve İstanbul'dan gönderilen emirlere ahalinin harfiyen uyulmamasıydı. Bu yüzden Avrupa'dan alınıp merkezi hükümet aracılığıyla vilayetlere gönderilen talimatnamelerin sadeleştirilerek herkesin anlayabileceği bir şekilde anlatılması ve yiyecek ve içecek tüketimi ile mekân temizliğine dikkat edilmesi ilk başta başvurulması gereken hususlardı.¹⁰⁵⁰

4.7.3. Koleranın Kontrol Altına Alınması İçin Başvurulan Tedbirler

Kolera imparatorluğun birçok alanına yayıldıktan sonra hükümet talimatnameler yoluyla yöneticileri ve ahaliyi bilgilendirmiştir. Bu amaçla tahaffuzhane ve karantinahanelerin kurulması ilk başvuru olan önlemler arasındaydı. Fakat ahalinin yeterince dikkat etmemesi ve yöneticilerin de duyarsız olması hükümetin bu iş için daha fazla mesai harcamasını gerektirmiştir. Hükümet 3 fasıl ve 35 maddeden oluşan ve oldukça detaylı bir talimatnameyi vilayetlere göndermiştir. Talimatname koleranın yayılmasından önce alınacak tedbirlerden

¹⁰⁴⁷ BOA.BEO. 62/4638, 8 S 1310 (1 Eylül 1892).

¹⁰⁴⁸ BOA.BEO. 65/4833, 13 S 1310 (6 Eylül 1892).

¹⁰⁴⁹ BOA.Y.PRK.ASK. 63/132, 16 M 1308 (1 Eylül 1890).

¹⁰⁵⁰ BOA.İ.HUS. 5/64, 25 Ra 1310 (17 Ekim 1892).

yayılma aşamasında uygulanacak işlemlere kadar kapsayıcı maddeler içermektedir. Özetle, kolera yayılan bölgeler dezenfekte edilmeli, koleradan ölenlerin cesetleri kireçlenerek gömülmeli, cenaze defin işlerinde yer alanlar kordon altına alınmalı, çiğ yiyecekler tüketilmemeli, su kaynaklarına dikkat edilip nehirlerden su tüketilmemeli, lağımın üzeri kapatılmalı ve mektepler tatil edilmeli ve mümkün mertebe hastaneler kurulmalıydı.¹⁰⁵¹

İlk olarak tahaffuzhane ve kordonların kurulması için Van vilayet tabibi ve meclis ile irtibatlı bir şekilde yer tetkiki yapılmıştır. Bu kordonlarda muvakkaten gardiyanlar görevlendirilmiş ve kendilerine maaş bağlanmış¹⁰⁵², ayrıca askeri birlikler de bazı sınır bölgelerine sevk edilmiştir.¹⁰⁵³ Koleranın yayılma unsurlarından biri olan ticari mallardan hastalığın yayılmasını önlemek için Karadeniz limanlarıyla Van arasında gidip gelen malların Trabzon limanında bekletilmesi kararı alınmıştır.¹⁰⁵⁴ Yaklaşık bir ay içerisinde Van'da sekiz kişi koleradan hayatını kaybetmiş ve koleranın Rusya ve İran tarafında şiddetlenmesi üzerine Van valisi Bahri Paşa Sıhhiye Nezareti'nin talimatları doğrultusunda olağanüstü önlemler alma yoluna gitmiştir. Bu amaçla Hakkâri sancağı için Hamidiye kazasına üç saat mesafedeki Zirnik köyünde, Gevaş ve Karcikan kazaları için Angil köyünde, Şatak ve Müküs kazaları için Haraphande köyünde, Bargiri ve Adilcevaz kazaları için Gend ve Seçtartus köylerinde, Mahmudi kazası için Mamdik köyünde, Gevar için Bacerge köyünde ve İran tarafından gelecek salgın için Razi köyü ve Bargiri'nin bazı noktalarında tahaffuzhane ve kordonlar kurulmuştur. Fakat vilayetteki sağlık altyapısı yeterli olmadığından merkezden gönderilmek üzere ilaç ve doktor talep edilmiştir.¹⁰⁵⁵ Hükümet bir yandan da karantinalarda tutulup maddi

¹⁰⁵¹ BOA.Y.A.HUS. 266/154, 27 R 1310 (18 Kasım 1892).

¹⁰⁵² BOA.BEO. 50/3700, 17 M 1310 (11 Ağustos 1892).

¹⁰⁵³ BOA.BEO. 72/5372, 22 S 1310 (15 Eylül 1892).

¹⁰⁵⁴ BOA.BEO. 54/3986, 27 M 1310 (9 Ağustos 1892).

¹⁰⁵⁵ BOA.BEO. 107/7967, 25 Ra 1319 (16 Kasım 1892).

durumu yetersiz olanlara burada kaldıkları süre içerisinde yiyecek ve giyecek yardımında bulunmuştur.¹⁰⁵⁶

Koleranın tüm şiddetiyle devam ettiği dönemde Avrupa’da yapılan tahliller sonucunda koleranın en fazla su yoluyla yayıldığı anlaşılmış ve vilayetlere bu hususta çeşitli talimatlar gönderilmiştir. Buna göre akarsulardan su içilmemesi ve mümkünse kuyu ve kaya aralarından çıkan suların kaynatılarak içilmesi ve her yerde bolca bulunan adaçayının tüketilmesi önerilmiştir. Halkın bazı önyargılarının önüne geçmek ve verilen talimatlara uyulması için de imamlar vazifelendirilmiştir.¹⁰⁵⁷

Hastalığın Van’da askerler arasında yayılmaya başlaması ise yöneticileri iyice tedirgin etmiştir. Zira bu askerlerin çoğu sınırı korumakla mükellefi ve hastalığın askerler arasında bir kırıma sebep olması zaten yeterince korunamayan sınırı iyice savunmasız bırakabilirdi. Bu maksatla Van vilayet tabibi gerekli önlemleri almaya çalışsa da bu konuda yetersiz kalmaktaydı.¹⁰⁵⁸ Bu yüzden Van’a her biri 1.200 kuruş maaş almak şartıyla tabip gönderilmesi istenmişse de¹⁰⁵⁹ bu talep İstanbul’daki tabip yetersizliğinden dolayı arzu edildiği şekilde karşılanamamıştır. Hatta Van için 3.000 kuruş maaşla bile kimse bulunamamıştır.¹⁰⁶⁰ Bu olumsuz durum karşısında vilayet hastalığın tesirinin kırılması için hiç olmazsa dört doktorun gönderilmesini yeniden talep etmiş fakat Mekteb-i Tıbbiye müdürü o sene mezun olan doktorların çoğunun taşrada memur edilmek üzere dağıldıklarını ve Van’a gönderilebilecek bir doktorun bile olmadığını Dâhiliye Nezareti’ne bildirmiştir.¹⁰⁶¹ Bu konuda çaresiz kalan merkezi hükümet, koleranın kontrol altına alındığı yerlerden ilaç ve doktor

¹⁰⁵⁶ BOA.DH.MKT. 2006/20, 5 Ra 1310 (27 Eylül 1892).

¹⁰⁵⁷ BOA.BEO. 112/8338, 5 Ca 1310 (26 Kasım 1892).

¹⁰⁵⁸ BOA.DH.MKT. 2070/71, 24 R 1310 (15 Kasım 1892).

¹⁰⁵⁹ BOA.BEO. 109/8151, 2 Ca 1310 (22 Kasım 1892).

¹⁰⁶⁰ BOA.BEO. 111/8302, 4 Ca 1310 (24 Kasım 1892).

¹⁰⁶¹ BOA.BEO. 112/8365, 7 Ca 1310 (28 Kasım 1892).

sevkiyatını yaparak bu ihtiyaçları bir nebze de olsa karşılama yoluna gitmiştir.¹⁰⁶² Fakat Van'a yapılan ilaç sevkiyatı zamanında ve düzenli bir şekilde yapılamamıştır.¹⁰⁶³

Uzun bir bürokratik yazışmayı ihtiva eden doktor ihtiyacı meselesi için vilayet, tahaffuzhanelerin çoğunun doktorsuz kalmasından dolayı IV. Ordu¹⁰⁶⁴ ve civar vilayetlerden tabip gönderilmesini sürekli talep etmek durumunda kalmıştır.¹⁰⁶⁵ Vilayetin ısrarlı talepleri üzerine Maliye ve Dâhiliye Nezaretlerince yapılan görüşmeler ve alınan kararlar gereği Van'a altı doktor gönderilmesine karar verilmiştir. Bunlara memuriyetlerinin başlangıç tarihinden bitimine kadar aylık olarak 3.416 kuruş maaş bağlanmış ve gerekli ilaçların temini için de 6.071 kuruş bütçe ayrılmıştır.¹⁰⁶⁶

Trabzon üzerinden Erzurum ve Van'a yayılması muhtemel olan koleranın engellenmesi için 1892'de Sıhhiye Genel Müfettişi Kimyager Bonkowski tarafından bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyonunda Selanik hastanesi doktoru Hasan Efendi ve Gureba Hastanesi doktorlarından Cemal Bey de yer almıştır. Komisyonun görevi koleraya karşı hızlı ve etkili tedbirler almaktır.¹⁰⁶⁷ Bu amaçla Trabzon'dan Van taraflarına gidenler beş günlük süreler dâhilinde karantinada bekletilmiş ve komisyonun gayretleri neticesinde hastalık burada kontrol altına alınmıştır.¹⁰⁶⁸ Van ve Erzurum'da hastalığın büyük oranda ortadan kaldırılmasıyla da özellikle Bitlis vilayeti sınırlarındaki karantinaların kaldırılması talep edilmiştir.¹⁰⁶⁹ Zira kordonlar bağlı oldukları vilayetlere maddi bir külfet yüklemekteydi. Van vilayeti bu amaçla kordonların kaldırılmasını defaten talep etmişse de İran ve Rusya

¹⁰⁶² BOA.DH.MKT. 2021/89, 26 R 1310 (17 Kasım 1892).

¹⁰⁶³ BOA.DH.MKT. 2025/118, 8 Ca 1310 (28 Kasım 1892).

¹⁰⁶⁴ BOA.DH.MKT. 2022/98, 29 R 1310 (20 Kasım 1892).

¹⁰⁶⁵ BOA.DH.MKT. 2026/67, 10 Ca 1310 (30 Kasım 1892).

¹⁰⁶⁶ BOA.DH.MKT. 2042/39, 23 Ca 1310 (13 Aralık 1892).

¹⁰⁶⁷ BOA.BEO. 127/9498, 4 C 1310 (24 Aralık 1892).

¹⁰⁶⁸ BOA.BEO. 132/9829, 9 C 1310 (29 Aralık 1892).

¹⁰⁶⁹ BOA.Y.A.HUS. 269/6, 25 C 1310 (14 Ocak 1893).

sınırlarında salgının henüz tam olarak kontrol altına alınmamasından dolayı sınır boyundaki kordonların bir süre daha kalması Sıhhiye Nezaretince uygun görülmüştür.¹⁰⁷⁰

1893 yılının mart ayına gelindiğinde Van vilayetinde koleranın neredeyse tamamen kontrol altına alındığı görülmektedir. Bu yüzden Van Hastanesi Baştabibi Kaymakam İsmail Bey, Karantinahane Kâtibi Hamdi Efendi ve askeri tabiplerin taltif edilmesi¹⁰⁷¹ ve Nizamiye 29. Alayı 3. Taburu tabibi Kolağası Doktor Bekir Ali Efendi'nin halkla kurduğu yakın bağdan dolayı boş olan Van karantina tabipliği ve Van hastanesi başhekimliğine atanması vilayet yöneticilerince talep edilmiştir.¹⁰⁷² Tabiplere bu başarılarından dolayı birer maaş fazladan verilmiş ve böylece teşvik edilmişlerdir.¹⁰⁷³ Hatta hastalığın Van'da büyük ölçüde bertaraf edildiğine kanaat getirilmesinden ötürü Van vilayet tabibi Diyarbekir'e bile gönderilmiştir.¹⁰⁷⁴ Bu yüzden Diyarbekir vali yardımcısı, Van tabibi Lipoviç Efendi'nin Diyarbekir'de de gösterdiği hizmetlerinden dolayı taltif edilmesini talep etmiştir.¹⁰⁷⁵

Van vilayetinde XIX. yüzyıldaki son salgın vakaları Adilcevaz kazasında görülmüştür. Üstelik bu vaka hapishaneye de sirayet etmiş ve bir felaketin eşiğinden dönülmüştür. Burada üç kişi hayatını kaybetmiş ve belediye tabibi de hastalığa kapılmıştır. Salgının mahiyeti tam olarak anlaşılamamışsa da salgın giderek arttığından Malazgirt'ten bir askeri tabip Adilcevaz kazasına yönlendirilmiştir.¹⁰⁷⁶ Buraya kordonların kurulması ve tedbirlerin alınmasıyla yaklaşık 3-4 ay içerisinde hastalık kontrol altına alınmıştır.¹⁰⁷⁷ Fakat zaman zaman küçük çaplı kolera vakası haberleri gelmiş ve hükümet tedbiri elden bırakmayarak Van, Bitlis,

¹⁰⁷⁰ BOA.BEO. 143/10720, 6 B 1310 (24 Ocak 1893).

¹⁰⁷¹ BOA.BEO. 166/12449, 18 Ş 1310 (7 Mart 1893).

¹⁰⁷² BOA.BEO. 583/43668, 8 N 1312 (5 Mart 1895).

¹⁰⁷³ BOA.DH.MKT. 337/19, 29 B 1312 (26 Ocak 1895). 1893'te kolera salgını esnasında 2.5 ay hizmette bulunmasına ve diğer benzer görevlerde bulunan tabiplere birer maaş zam verilmesine rağmen bu zamdan faydalandırılmayan Kolağası Nuri Ömer Efendi'nin arzuhalidir.

¹⁰⁷⁴ BOA.A.MKT.MHM. 555/5, 21 Ca 1312 (20 Kasım 1894).

¹⁰⁷⁵ BOA.BEO. 613/45922, 20 Za 1312 (15 Mayıs 1895).

¹⁰⁷⁶ BOA. DH.MKT. 322/21, 23 Ca 1312 (22 Aralık 1894).

¹⁰⁷⁷ BOA.DH.MKT. 348/23, 27 Ş 1312 (23 Şubat 1895).

Diyarbakir ve Musul taraflarına Tıbbiye Heyeti azalarını göndermiştir. Bu maksatla 1895'te bu mahallerde teftiş yapmak üzere görevlendirilen Salvator Efendi altı sandık ilaç ve dört adet pülverizatör (ilaçlama pompası) ile bölgeye gitmiştir.¹⁰⁷⁸

4.7.4. Hayvan Hastalıkları

1890'lı yıllarda insan hastalıklarının yanında hayvan hastalıklarıyla da mücadele edildiği görülmektedir. Üstelik hayvancılık Van'daki temel geçim kaynaklarından biriydi ve ne ahali ne de hükümet hayvanların telef olmasına göz yumacak durumda değildi. Van'daki bazı hayvan hastalıklarının tam olarak neyden kaynaklandığına değinilmemişse de bu dönemde Rusya'dan hayvan ithalatının koleradan dolayı yasaklanması hayvanların da bu yüzden bir hastalık kapmış olabileceğini akla getirmektedir.¹⁰⁷⁹

Vilayette hayvanlar arasında hastalık ortaya çıkınca Nafia Nezareti aracılığıyla baytar, zabıta ve ilgili memurlar görevlendirilmiştir. Bu dönemde vilayetin bütçesi yetersiz olduğundan bu görevlilerin harcırahı nezaret tarafından karşılanmıştır.¹⁰⁸⁰ Karcikan¹⁰⁸¹ ve Albak kazalarında hastalığın ilerlemesi üzerine vilayet merkezinden baytarlar buralara yönlendirilmiştir.¹⁰⁸² Fakat vilayet merkezi gibi kazaların da ilaç ve baytar parasını karşılayacak gücü olmadığından masraflar yine merkezi hükümet tarafından tahsil edilmiştir.¹⁰⁸³ 1892'de önce Mahmudi kazasında 7.000 baş hayvan¹⁰⁸⁴ daha sonra da Hamidiye ve Albak kazalarında hücre hastalığından dolayı yaklaşık 20.000 koyun telef olmuştur. Bu rakam hiç de azımsanacak gibi değildi. İlk etapta hayvanların etlerinin yenmesi yasaklanarak

¹⁰⁷⁸ BOA.DH.MKT. 387/6, 26 Z 1312 (20 Haziran 1895).

¹⁰⁷⁹ BOA.DH.MKT. 1980/18, 4 M 1310 (29 Temmuz 1890).

¹⁰⁸⁰ BOA.DH.MKT. 1857/122, 4 M 1309 (10 Ağustos 1891).

¹⁰⁸¹ BOA.DH.MKT. 1895/60, 27 R 1309 (20 Kasım 1891).

¹⁰⁸² BOA.DH.MKT. 1952/118, 27 L 1309 (25 Mayıs 1892).

¹⁰⁸³ BOA.DH.MKT. 1966/116, 2 Z 1309 (28 Haziran 1892).

¹⁰⁸⁴ BOA.DH.MKT. 1981/18, 22 Z 1309 (18 Temmuz 1892).

ağllar kontrole tabi tutulmuştur. Tıbbiye Nezareti memurları hastalıkla ilgili yaptıkları araştırma sonucunda tedavinin ancak *pasteur* (pastör) usulü aşısı ile mümkün olabileceği kanaatine varmışlardır. Fakat bu aşının o dönemlerde İstanbul'da henüz tetkik ediliyor olması Van'da kullanımı hususunda izin ve tecrübe gerektiriyordu.¹⁰⁸⁵ Nitekim *pasteur* aşılama tekniğine dair Fransa'da 1880'li yıllarda meydana gelen gelişmeleri Osmanlı hükümeti yakından takip etmiş ve 1886'da bir heyet eğitim almak ve malzeme tedarik etmek için Paris'e gönderilmiştir.¹⁰⁸⁶ Heyet kısa bir süre burada eğitim aldıktan sonra hastalıkta kullanılmak üzere bir takım malzemeleri İstanbul'a getirmiştir.¹⁰⁸⁷ Malzeme ve ilaç ithalatı ilerleyen dönemlerde de devam etmiş ve 1889'da Çatalca sancağı ve Küçükçekmece kazasında kullanılmak üzere 10.000 koyuna yetecek miktarda 15.000 kuruş karşılığında aşısı ve şırınga satın alınmıştır.¹⁰⁸⁸ Van'da telef olan hayvan sayısı ile karşılaştırıldığında bu miktarın ülke genelindeki ihtiyacı karşılamaktan çok uzak olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla hayvan hastalıklarına zamanında müdahale edilememesi ve büyük telefatin önlenememesinin vilayeti de aşan, merkezi hükümeti doğrudan ilgilendiren, bir husus olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Nitekim *pasteur* usulünün Mekteb-i Tıbbiye ders müfredatına eklenmesi ve buradan mezun olup taşrada görevlendirilen baytarların tecrübe edinmesi de uzun bir dönemi kapsamıştır.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁵ BOA.DH.MKT. 1974/18, 24 Z 1309 (20 Temmuz 1892).

¹⁰⁸⁶ BOA.DH.MKT. 1381/5, 24 S 1304 (22 Kasım 1886). Pasteur'ün keşfettiği kuduz aşısı tekniğini öğrenmek için Seririyat-ı Dahiliye Muallimi Zoeros Paşa, Kaymakam Doktor Hüseyin Remzi ve Hüsnü Beylerin Paris'e gönderilmesine dair.

¹⁰⁸⁷ BOA.DH.MKT. 1386/50, 24 Ra 1304 (22 Aralık 1886).

¹⁰⁸⁸ BOA.BEO. 1296/97179, 24 Za 1316: Aşısı ve şırınga bedeli olan 15.000 kuruş Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatı çerçevesinde hayvanların muayene rüsumundan karşılanmasına karar verilmiştir. 18 maddeden oluşan talimat başlangıçta Hüdavendigar vilayeti için muvakkaten çıkarılmış ve daha sonra ihtiyaç duyulan yerlerde uygulanmıştır. Talimat için bkz. *Düstur*, Birinci Tertip, Cilt:6, s. 1306-1310.

¹⁰⁸⁹ BOA.MF.MKT. 108/124, 15 N 1306 (15 Mayıs 1889).

1890'lar boyunca Van vilayeti dâhilinde birçok kez hayvanlar hastalıklarına tutulmuş ve hükümet imkânlar el verdikçe müdahale etmeye çalışmıştır. Örneğin; Karcikan kazasında neredeyse tüm hayvanlarda halk arasında *dabak* tabir edilen şap hastalığı ortaya çıkmış ve hiçbir yöntem hastalığı engellemeye yaramamıştır.¹⁰⁹⁰ Vilayetin bu tür durumlarda her halükârda yaptığı ise merkezden ilaç ve baytar talep etmektir. Bu ise bürokratik engeller ve bütçe yetersizliğine takıldığından etkili bir sonuç vermemektedir. Bu hususta taleplerin karşılanması için en yakın yerlerden biri olan Erzincan'da Serum Laboratuvarı açılmışsa da bu oldukça geç bir döneme denk gelmiştir.¹⁰⁹¹

4.8. Doğal Afetler

Doğal afetler en temel sonucu itibariyle büyüklüklerine göre yerleşim alanları veya doğanın ciddi bir şekilde zarar görüp değişmesine sebep olmaktadır. Bu değişim zorunlu göç, toplu ölümler ve hastalıklarla sonuçlandığından hem demografik yapıyı hem de insanların habitatını etkileyebilmektedir. Osmanlı imparatorluğunda biyolojik kökenli çekirge istilaları, salgın hastalıklar, yangınlar, depremler, dolu yağışı, don olayı, fırtına ve sel gibi afetler yüzyıllar içerisinde birçok bölgede yaşanmıştır.¹⁰⁹² Bu kısımda bahsi geçen doğal afetlerin Van ve çevresini etkileme hususunda birkaç örnek verilecektir. Yüksek dağlara sahip olan Van bölgesi özellikle kış mevsiminde kötü hava koşullarından dolayı ahalinin zorluk yaşadığı bir yerdir. Ayrıca fay hatları üzerinde yer almasından dolayı depremler yaşanmış ve Van Gölü sahillerinin düzensizliğinden dolayı da birkaç kez sel meydana gelmiştir.

¹⁰⁹⁰ BOA.DH.MKT. 1997/9, 13 S 1310 (6 Eylül 1892).

¹⁰⁹¹ R. Tamay Başağaç Gül, "Türkiye'de İki Dünya Savaşı Arasında Veteriner Hekimliği Hizmetleri ve Hayvancılık Politikaları Üzerine Araştırmalar", *OTAM*, Sayı: 15, 2004, s. 238.

¹⁰⁹² Mehmet Yavuz Erler, "XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi", *Türkler*, Editör: Hasan Celâl Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: 8, Ankara, 2002, s. 762-768.

4.8.1. Depremeler

Osmanlı döneminde *hareket*, *hareket-i arz*, *hareket-i arziyye*, *zelzele*, *zelazil*, *tezelzül* ya da *tezelzûlat* gibi biçimlerde geçen ve toplumu en çok etkilemiş olaylardan biri olan deprem, Anadolu'nun doğusunda büyük miktarda etkisini göstermiştir. Özellikle Erzincan, Muş, Erzurum ve Malatya gibi şehirler asırlar boyunca depremle yüz yüze kalmış yerlerdir. XIX. yüzyılın muhtelif dönemlerinde Van'ın bağlı olduğu Erzurum vilayetinde birkaç deprem yaşanmıştır.¹⁰⁹³ 1866'da Muş ve Varto'da meydana gelen depremde 200 kadar kişi hayatını kaybetmiştir. Hükümet önlem almak için askerleri kışlalardan çıkarmış ve ahali ile birlikte bahçelerde çadırlarda konaklatmıştır.¹⁰⁹⁴ Bu dönemde Erzurum merkezli meydana gelen depremler Van'da can ve mal kaybına sebep olmamışsa da Van'dan deprem bölgelerine bir takım mali yardımların yapılmasını gerektirmiştir.¹⁰⁹⁵ Örneğin; Van'dan İstanbul'daki deprem için birinde 10.000¹⁰⁹⁶ ve diğerinde de 50.000 kuruş kadar para gönderildiği durumlar dahi olmuştu.¹⁰⁹⁷ Dolayısıyla XIX. yüzyılda yaşanan depremlerin ekonomik anlamda birçok vilayetin mali politikasını doğrudan veya dolaylı bir şekilde belirlediğini belirtmekte fayda vardır. Sözgelimi, bir yerde yaşanan doğal afet için merkezi hükümetin bütçesinden ayrıca vilayetler arasında bütçe aktarma durumu söz konusu olmuştur. Bu ise XIX. yüzyılın mali şartlarında yerine getirilmesi zor bir külfetti.

XIX. yüzyılda Van'da meydana gelen depremlerin mevcut kayıtları neredeyse sadece 1890'lı yıllarda birikmiştir. Örneğin; 1891'de Bitlis ve Van'da gece vakti 20 saniye süren bir deprem meydana gelmiştir. Vilayetten gönderilen rapora göre oldukça şiddetli olan bu depremden iki gün sonra 22 saniyelik ve birinciye göre daha fazla şiddetli bir deprem daha

¹⁰⁹³ Selahattin Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri* (22-23 Mayıs 2000), Globus Yayınları, İstanbul, 2001, s. 93-98.

¹⁰⁹⁴ BOA.AYN.d (Ayniyat Defteri), No: 829, 19 B 1283 (27 Kasım 1866).

¹⁰⁹⁵ BOA.A.MKT.MHM. 169/98, 11 R 1276 (7 Kasım 1859).

¹⁰⁹⁶ BOA.BEO. 513/38447, 9 Ca 1312 (8 Kasım 1894).

¹⁰⁹⁷ BOA.BEO. 566/42445, 11 Ş 1312 (7 Şubat 1895).

olmuştu. Bitlis'te herhangi bir can kaybı yaşanmazken Van'da ölü olup olmadığı ise tespit edilememiştir. Fakat ahalinin haneleri, çarşı ve dükkânlar büyük miktarda maddi zarara uğramıştı. Hatta askeri kışlanın duvarları da yıkılmıştı.¹⁰⁹⁸ Yaklaşık bir ay sonra Adilcevaz kazasında meydana gelen depremde ise 146 hane hasar görmüş ve 200 hane de içinde oturulamayacak derecede harap olmuştu.¹⁰⁹⁹ Adilcevaz'da sarsıntılar günlerce devam etmiş ve ve alınabilen malumata göre 5-6 kişi hayatını kaybetmişti.¹¹⁰⁰ Bu depremin haberi Takvim-i Vekayi'de de yayınlanmış ve İane Komisyonu aracılığıyla Adilcevaz'a para gönderilmesi hususuna değinilmiştir.¹¹⁰¹

1893'e gelindiğinde Adilcevaz'da önceki depremlerden etkilenmiş 500'e yakın depremzede vardı ve bunlar maddi olarak zor durumda olduklarından her gün hükümet konağı önünde toplanarak yardım talep etmekteydi. Kaza belediyesinin bunların ihtiyacını karşılayacak durumu olmadığından kaza meclisi vasıtasıyla vilayet merkezinden 50.000 kuruş yardım talep edilmiştir. Bu yardım nüfus başına günlük yarım kıyyeden¹¹⁰² 5 aylık buğday bedelini karşılamak şeklinde hesaplanmıştı. Zira bu dönemde iaşe en mühim meseleydi ve hükümet önceliği ahalinin yiyecek ihtiyacının karşılanmasına ayırmıştı. Vilayetin talebi üzerine konu Meclis-i Mahsus'ta görüşülmüştür. Buna göre daha önce Adilcevaz'da meydana gelen deprem için 150.000 kuruş gönderilmiş ve bunun 129.084 kuruşu depremzedelerin masraflarına 20.916 kuruşu ise yıkılan cami ve kiliselerin tamiratına ayrılmıştı. Ayrıca vilayetteki hayırseverler de ihtiyaç sahiplerine yardım etmeleri hususunda teşvik edilmişlerdi. Adilcevaz'a gönderilen miktarın belirlenmesinde ise bir önceki sene Malatya'da meydana

¹⁰⁹⁸ BOA.Y.PRK.ASK. 69/69, 26 Ca 1308 (7 Ocak 1891).

¹⁰⁹⁹ BOA.DH.MKT. 1897/114, 1 B 1308 (10 Şubat 1891).

¹¹⁰⁰ Bitlis Vilayet Gazetesi, No: 223, 7 B 1308 (16 Şubat 1891). Gazetede harap olan ev sayısı 245 olarak belirtilmiştir.

¹¹⁰¹ Takvim-i Vekayi Gazetesi, No: 2, 19 Ş 1308 (30 Mart 1891).

¹¹⁰² Okka olarak da geçen ve bir ağırlık birimi olan kıyyenin kilo karşılığı çeşitli dönemlerde değişmişse de 19. yüzyılda ortalama olarak 1.300 grama denk gelmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Okka", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, 2002, s. 338.

gelen deprem için ayrılan bütçenin esas alınması etkili olmuştu. Hatta bu meblağ, Rumeli-i Şarki ve Bulgaristan muhacirleri için toplanan yardım paralarından buraya aktarılmıştı.¹¹⁰³

Van valisinden gönderilen telgrafa göre 3 Şubat 1896 tarihinde biri saat 01.00 ve biri de 03.00'da olmak üzere herhangi bir can ve mal kaybına sebep olmayan iki deprem meydana gelmişti.¹¹⁰⁴ Nitekim Van'daki depremlerin tam olarak can ve mal kaybını tespit etmek mümkün değildi. Bunun başlıca sebeplerinden biri dönemin ulaşım ağının yetersizliği idi. Hatta 1896'da vilayeti teftiş için Van'da bizzat bulunan Sadettin Paşa bile köylerde meydana gelen ağır hasarı aşiret ağaları vasıtasıyla öğrenmiş ve resmi kaynaklardan detaylı bir bilgi elde edememişti.¹¹⁰⁵ Bu yıllar hükümetin telgraf hatlarını arttırmaya çalıştığı ve karayollarını ise hızla düzenlemeye çalıştığı dönemlerdi. Fakat bu modernleşme ihtiyacı daha çok kaza ve sancak merkezleri özelinde uygulamaya sokulduğundan ücra köylerden haber alınmasını ya imkânsız hale getiriyor ya da haberlerin çok geç ulaşmasına sebep oluyordu. Verilen örneklerden hareketle XIX. yüzyıl boyunca Van'da istatistiki bilgiler sunmasa da depremlerin yaşandığını tespit edebilmekteyiz. Nitekim bu depremler XX. yüzyıla girerken de devam etmiş ve büyüklüğüne göre muhtelif can ve mal kayıplarına sebep olmuştur.¹¹⁰⁶

4.8.2. Sel, Dolu, Çığ ve Yangın

Van gölünün çeşitli zamanlarda taşmasından dolayı bazı yerleşim birimlerinin su altında kalmasıyla ahalinin yerlerini terk ettikleri görülmüştür. Örneğin 1840'larda gölün taşması üzerine Erciş kazasındaki birçok köy su altında kalmış ve kazanın merkezi değişerek

¹¹⁰³ BOA.BEO. 370/27732, 15 Ca 1311, (24 Aralık 1893).

¹¹⁰⁴ BOA.Y.A.HUS. 345/36, 18 Ş 1313 (3 Şubat 1896).

¹¹⁰⁵ *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s.41.

¹¹⁰⁶ BOA.Y.A.HUS. 512/96, 20 Ca 1325 (1 Temmuz 1907). Mahmudi kazasında meydana gelen kazada birçok askeri ve sivil bina yıkılmıştır. Bargiri 'de de deprem olmuş fakat zaiyat verilmemiştir. Dışarıda kalan ahali için çadır gönderilmiştir.

Akanis (Aganis) kasabası yeni merkez yapılmıştır.¹¹⁰⁷ Yine su baskınından dolayı Geduş adasındaki birçok yapı harap olmuştu.¹¹⁰⁸ Nitekim 1899'a gelindiğinde de Erciş kazasındaki Çelebibag, Kuzmabağ ve Harakunis gibi köylerin su altında kaldığı görülmüştür.¹¹⁰⁹ Dolayısıyla Erciş'in on yıllar önce merkezinin değişmesine sebep olan taşkının tekrar meydana gelmesi göldeki su hareketliliğinin zaman zaman arttığına işaret etmektedir. Aynı zamanda bu hareketliliğin kontrol altına alınması hususunda etkili önlemlerin alınmadığı da anlaşılmaktadır.

1880'lerde ise doludan dolayı birçok tarım arazisi etkilenmiştir. Örneğin; Molla Kasım köyünde 100'den fazla hanenin mahsulleri yağın doludan dolayı neredeyse tamamen zarar görmüştü. Zor durumda kalan ahali vilayetten yardım talebinde bulunmuş ve kendilerine yardım edilmezse yerlerini terk etmek zorunda kalacaklarını belirtmişlerdi. Yerel hükümet ise yarısı yemeklik ve yarısı da tohumluk olmak üzere 30.000 kuruşa zahire alınmasını uygun görmüş ve bunun da Van ve Hakkâri muhtacine ayrılan ödenekten tahsil edilmesini ve ayrıca zarar gören ahaliden de iki sene vergi alınmamasını talep etmiştir.¹¹¹⁰ Yapılan bu teklif Dâhiliye Nezareti tarafından kabul edilmişse de¹¹¹¹ olağanüstü bir şekilde ortaya çıkan bu harcama ve gelir-gider kalemleri arasındaki aktarım işlemi rutin olarak devletten yardım alan muhtaç durumdaki diğer ahalinin tepkisine sebep olmuştur.¹¹¹² Bu ise kısıtlı bütçeye sahip olan hükümeti zor durumda bırakan bir husustu. Bu yüzden bir kuruşun bile oldukça mühim olduğu bu dönemde hükümet, meydana gelen zararı yerinde görmek ve gerçek ihtiyacı belirlemek için komisyonlar vasıtasıyla olay mahalline intikal etmiştir. Molla Kasım köyünün

¹¹⁰⁷ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897).

¹¹⁰⁸ BOA.HR.MKT. 271/41, 16 Ca 1275 (22 Aralık 1858). Geduş adasında bulunan Ermenilerin meskenlerini su bastığından yapılacak yeni binalara dair.

¹¹⁰⁹ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 66.

¹¹¹⁰ BOA.DH.MKT. 1539/41, 27 Ca 1305 (10 Şubat 1888).

¹¹¹¹ BOA.DH.MKT. 1555/98, 12 S 1306 (18 Ekim 1888).

¹¹¹² BOA. DH.MKT. 1581/72, 2 Ca 1306 (5 Ocak 1889).

dolu ve şiddetli rüzgârdan gördüğü zararın tespiti için Belediye Meclisi üyeleri, zabitan ve vilayet muhasebecisinden müteşekkil bir komisyon kurulmuştur. Yapılan tespite göre buğday, arpa ve çavdardan olmak üzere ahalinin 899 kile tohumları ve otları tamamen mahvolmuştu. Köyün bu dönemde yıllık aşar, ağnam ve diğer vergileri ise yaklaşık 20.000 kuruşa denk gelmekteydi. Köylülerin kötü durumda olduğunu ve bundan dolayı bir kısmının yerlerini terk etmeye meylettiğini gören komisyon, başka köylerden ahaliye zahire yardımı yapılması yoluna gidilmesini uygun görmüştü. Üstelik 1888’de birçok köyde bir önceki senelere göre beklenenin üstünde bir mahsul toplanmıştı ve mevcut koşullar ahaliye yardım edilmesi için müsaitti. Bu amaçla civardaki köylerden müdürler vasıtasıyla herkesin durumuna göre harman sadakasının toplanıp hükümet vasıtasıyla eşit şekilde muhtaç olanlara dağıtımının yapılmasına karar verilmişti.¹¹¹³

Şiddetli dolu yağışı örneklerinden biri de 1893’te Van kasabasına bağlı Karagündüz köyünde yaşanmıştır. Buradaki köylüler de zor duruma düştüğünden hükümet kefalet ile buğday ve çavdar yardımı yapılmasını uygun görmüştü.¹¹¹⁴ Gevar kazasında ise vaktinden önce kar yağması birçok mahsule zarar vermişti. Bu yüzden teminat veren çiftçilere mahalli bankadan borç verilmiş fakat buna rağmen 384 hane bu teminatı sağlayamamış ve hükümet mal sandığından bunlara 92.000 kuruş verilmesine karar vermişti.¹¹¹⁵

XIX. yüzyılda Van’da yaşanan afetlerden biri de insan kaynaklı yangınlardır. 1877’de Van çarşısında büyük bir yangın meydana gelmiştir. Ahalinin yangından büyük zarar görmesi ve bu yangın esnasında gasp ve hırsızlığın yaşanmasıyla oluşan tepkinin engellenmesi ile zarar tespiti yapmak üzere müfettişler görevlendirilmiştir.¹¹¹⁶ Bu yangının detaylarına iktisadi yapı kısmında yer verildiği için bu bilgiyle yetinilmiştir.

¹¹¹³ BOA.DH.MKT. 1541/99, 15 Za 1305 (24 Temmuz 1888).

¹¹¹⁴ BOA.BEO. 236/17647, 29 Za 1310 (14 Haziran 1893).

¹¹¹⁵ BOA.MV. 70/35, 7 Z 1309 (3 Temmuz 1892).

¹¹¹⁶ BOA.İ.DH.741/60597, 24 S 1294 (10 Mart 1877).

Mevcut kaynaklarda en az karşılaşılan doğal afetlerden biriye çığıdır. 1894'te Karcikan kazası dâhilindeki Hayartan köyüne düşen çığ sonucu 60 kişi hayatını kaybetmiştir. Kar altındaki cesetlerin çıkarılması için ameleler tutulmuş ve amelelerin yemek ihtiyacı ile cesetlerin kefenlenmesi işine 2.000 kuruş harcanmıştı.¹¹¹⁷

4.8.3. Kuraklık ve Kıtlık

XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında onlarca kıtlık hadisesi yaşanmıştır. Bu kıtlığın çoğu ise hububat ve zahire gibi maddelerin azlığı şeklinde olmuştur. Kuraklık başta olmak üzere zirai hastalıklar, ekilebilir arazinin yetersizliği ve dışa bağımlılık, karaborsacılık ile çekirge istilası gibi sebeplerden meydana gelen kıtlıklara karşı hükümet, birçok tedbir alınması yoluna gitmiştir. Kanunların içeriğini genişleterek karaborsacılarla mücadele etme, kıtlık çekilen yerlere başka mekânlardan zahire takviyesi, araziye ilaçlama ve çekirge imhası gibi önlemlerin yanında bir de yağmur duasına çıkılmaktaydı.¹¹¹⁸ Hatta 1880'de Sultan Abdülhamid Ayasofya imamı İmam Hafız Efendi'yi birçok dini temsilcinin de katıldığı bir yağmur duası için vazifelendirmişti.¹¹¹⁹ Bu dönem, imparatorluğun genelinde olduğu gibi Erzurum, Van, Bitlis gibi bölgelerde kıtlıkların baş gösterdiği bir zaman dilimidir.¹¹²⁰

Mevsim koşullarının ani değişimi veya savaşlardan dolayı meydana gelen kuraklık ve kıtlık, temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan Van için hem ahali hem de hükümet açısından zorlu koşulların doğmasına sebep olmuştur. Kırım Savaşı, Van'daki zahire

¹¹¹⁷ BOA. DH.MKT. 262/17, 29 Z 1311 (3 Temmuz 1894).

¹¹¹⁸ Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar", *Türkler Ansiklopedisi*, Editör: Hasan Celâl Güzel vd., Cilt: 10, Ankara, 2002, s.718-730.

¹¹¹⁹ Özge Ertem, *Eating the Last Seed: Famine, Empire, Survival and Order in Ottoman Anatolia*, European University Institute, Department of History and Civilization, Basılmamış Doktora Tezi, Florence, 2012, s. 245.

¹¹²⁰ Abdülkadir Gül, "Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık, Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 9, 2009, s. 146.

fiyatlarını birkaç yıl içerisinde yaklaşık olarak %500 arttırmıştı. Bazı yıllarda mahsulatın bol ve akçenin ise yetersiz olmasından dolayı vergilerin zahire olarak toplanması planlanmışsa da genel asayişsizlik ve savaş halleri bunu sürekli mümkün kılmamıştır.¹¹²¹ Şüphesiz savaşın sebep olduğu kıtlık sadece yerleşik Vanlıları değil aynı zamanda buraya nakledilen muhacirleri de etkilemiş ve böylece yerleşik ahali kendi ihtiyaçları dışında muhacirlerin de ihtiyaçlarını karşılamakla mükellef olduklarından ayrıca bir yük altına girmişlerdir.¹¹²² Kıtılığı fırsata çeviren zahire tüccarının zahire stoğu yapıp bunu fahiş fiyatlara satması ise ahaliyi ayaklandıracak vaziyete getirmiştir. Bunun üzerine Hristiyan ve Müslümanlardan müteşekkil bir tarafsız komisyon kurularak ihtiyacın belirlenmesiyle görevlendirilmiştir. Fırınlarda ahaliye yetecek kadar buğday ve çavdarın kalmaması üzerine tüccara ait zahire depoları denetlenmiş fakat külliyatlı bir miktar ile karşılaşılmamıştır. Yöneticileri zora sokan bir husus da İran tüccarına mal alış verişinde uygulanan tedbirlerdi. Zira bu döneme kadar İran tüccarının Van'a getirdiği buğday ve darıdan gümrük vergisi alınmamaktaydı. Fakat Tanzimat'ın bir gereği olarak gümrük memurlarının vergi talep etmesi İran tüccarının hububatını geri götürmesine sebep olmuştur. Fiyatları artıracığı düşüncesiyle hem Hristiyan hem de Müslüman ahalinin tepkisiyle karşılaşan bu uygulama, hükümet dairelerinin taşlanmasına kadar varacak tepkilere sebep olmuştur.¹¹²³

Savaşın ekilebilir tarım arazilerini azaltması ve güvenliğin sağlanamamasından dolayı Kürtler tarafından köylere yapılan saldırılar, zahire fiyatlarında büyük oynamalara sebep olmuştur. Örneğin; buğdayın bir çapı (ölçü) 25-30 kuruş arasında satılırken bu miktar 120 kuruşa çıkmıştı. Bir diğer problem ise zahireyle paralel olarak üretilen saman fiyatlarındaki yükselişti. Hayvanların beslenmesi için saman tedarik edilememiş ya da önceki dönemlere göre çok yüksek fiyatlara varmıştı. Zahire fiyatının artmasıyla ahali arasında meydana gelen

¹¹²¹ BOA.A.MKT.MHM. 226/81, 12 M 1278 (20 Temmuz 1861).

¹¹²² BOA.MVL. 686/6, 25 R 1281 (27 Eylül 1864).

¹¹²³ BOA.MVL. 687/40, 1 R 1281 (3 Eylül 1864).

galeyandan dolayı fırıncılar fırınlarını kapatmak zorunda kaldığından hükümet, ahaliyi kontrol etmede zorlanmıştır. Bu yüzden de hükümet, tedbir olarak dışarıdan zahire getirtileceğini ahali arasında yayarak onları teskin etmeye çalışmıştır.¹¹²⁴ Örneğin; Başkale’de yaklaşık 14 köy tamamen telef olduğundan köylerde ancak 3-5 ailenin yiyecek ekmeği vardı. Bazı evlerde ise sadece et mevcuttu. Ahali bir çeşit ot temin ederek bunu yaptıkları ekmekle karıştırarak ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışsa da bu ekmekten yiyenlerin çoğu hastalığa kapılmıştır.¹¹²⁵

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’ni müteakip dönemde Van’da kıtlık baş göstermiştir. Kıtlığın giderek şiddetlenmesi ve elde akçe olmaması muhtaç ahaliyi zor durumda bırakmıştır. Bir önceki güz mevsiminde Muş sancağından gelmesi gereken zahire de Van’a ulaştırılmadığından bunun getirilmesi için gerekli tedbirlere teşebbüs edilmiştir. Kıtlığın önlenmesi için komisyonlar kurularak İstanbul’da bulunan hayırseverlere dahi müracaat edilmişti. Ayrıca hükümet tarafından kurulan fırınlarda bir süre ekmek satılarak ahali teskin edilmeye çalışılmıştır. Muhtaç olanların nüfusu günden güne arttığından nüfus başına ellişer dirhem hesabıyla aynı olarak zahire verilmesine başlanmıştır. Buna rağmen şiddetli kıtlık esnasında Van sancağında tüm zorluklara rağmen zayiat verilmemiştir. Fakat Hakkâri sancağı yollarının o vakitlerde kar ile kapalı olması ve nakliye vasıtaları bulunamamasından dolayı buraya yardım edilmesi mümkün olmamıştır. Daha sonra mutasarrıflıktan gelen bilgilere göre hem muhtaçlara dağıtılmak hem de yazın ziraatte kullanılmak üzere 12.000 kile zahireye ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir. Yollar açılır açılmaz buraya 12.000 kile zahire gönderilmişse de tüm şiddetiyle devam eden kıtlıktan dolayı ölümlerin önüne geçilememiştir. Özellikle de aralık ayında ölümler meydana gelmiştir. 1880’de ise Van sancağı mahsulatında artış olmuş

¹¹²⁴ BOA.HR.TO. 257/59, 21 Kasım 1863. Van’daki zahire fiyatlarındaki artışı Erzurum konsolosuna bildiren Mösyö Clayton’un raporu.

¹¹²⁵ BOA.HR.TO. 258/68, 2 B 1280 (13 Aralık 1863).

ve civar vilayetlerden 50.000 kile zahirenin buraya gelmesiyle Hakkâri sancağının ihtiyacı da karşılanmıştır.¹¹²⁶

1865'te Diyarbekir ve çevresi kıtlık ve çekirge istilasından neredeyse kırılmıştı. Musul buğdayının 150 kıyyeden meydana gelen bir kilesi Diyarbekir'de 280-300 ve Diyarbekir buğdayının kilesi ise 240-250 kuruşa satılmaktaydı. Bu gölgede ayrıca kömürün bir batmanın fiyatı da artarak 5-6 kuruşa kadar çıkmıştı. Kürdistan valisi, bazı tedbirler alma yoluna gitmiş fakat buğdayın bir Musul kilesini ancak 200 kuruşa, bir Diyarbekir kilesini 140-160 kuruşa ve bir batman kömürü de 45 paraya kadar düşürebilmiştir. Gazetelerde çıkan haberlere göre Diyarbekir'de alınan tedbirler işe yaramış ve ahalinin ihtiyacı karşılanmıştı fakat diğer sancaklarda kıtlık devam etmekteydi.¹¹²⁷ Diyarbekir, çevre vilayetlere buğday ihracatının yapıldığı ana merkezlerden biri olduğu için çekirge istilasının sonuçları geniş bir coğrafyayı etkilemekteydi. Nitekim, çekirge istilasından kaynaklanan zahire kıtlığının birkaç kez bu havalıyı vurduğu görülmektedir.¹¹²⁸ Mevcut kayıtlarda Van vilayetindeki çekirge istilasına dair örnekler özellikle Musul sınırındaki İmadiye kazasındaki tarlaların zarar görmesiyle ilgilidir. Mahsul yokluğu ve zor şartlardan dolayı buradaki ahali vergilerinin ertelenmesi talebinde bulunmuştur.¹¹²⁹

Zahire ihtiyacının artmasına sebep olan bir husus da yağmurun azlığından kaynaklı tarımdan alınamayan verimdi. 1887'de Van'da yaşanan kuraklıktan dolayı tohumluk zahire bile bulunamamış ve ahali çareyi hükümete başvurmakta bulmuştur.¹¹³⁰ Ahalinin zahire yokluğundan dolayı yerini terk etmeye başlaması üzerine hükümet, tahkikat başlatmış ve

¹¹²⁶ BOA.ŞD. 1874/32(5)-14, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

¹¹²⁷ Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, No: 118, 17 L 1281 (15 Mart 1865).

¹¹²⁸ Tarik Gazetesi, No: 464, 24 N 1302 (7 Temmuz 1885). Diyarbekir vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen ve çekirge istilasına dair bilgi ihtiva eden telgraf haberine dair; Tarik Gazetesi, No: 467, 27 N 1302 (10 Temmuz 1885). Diyarbekir vilayetinden Musul vilayetine kadar olan havalıyı etkisi altına alan çekirge istilasına dair.

¹¹²⁹ BOA.DH.MKT. 1602/46, 5 B 1306 (5 Mayıs 1889).

¹¹³⁰ BOA.DH.MKT. 1451/70, 8 M 1305 (26 Eylül 1887).

zahire arayışına girmiştir. Fakat ne ahalide ne de mültezimlerde zahire olmadığı anlaşılmış ve üstelik menafî sandıklarındaki paralar da başka yerlerde harcanmıştı.¹¹³¹ Bu tür durumların çoğunda vilayet Dâhiliye Nezareti'ne durumu bildirmekten başka bir şey yapamıyordu. Bu tür durumlarda merkezi hükümetin aldığı tedbirlerden biri zahire ihracatını yasaklamaktı. Örneğin, Van'da yaşanan kuraklıktan dolayı Adilcevaz kazasından zahire talep edilmiş fakat bunun kaza dışına çıkarılması yasak olduğundan bu talep karşılanmamıştı.¹¹³²

Hükümet, İran'dan zahire ithalini de yasakladığından Van'da fiyatlar iyice artmış ve ahali isyan edecek duruma gelmişti. Bu yüzden vilayet meclisi bir karar alarak bunu hükümetin onayına sunmuştu. Buna göre İran'dan zahire getirilip Van'da uygun fiyata satılıp şayet kar elde edilecekse gelirinin mal sandığına devredilmesi zarar edilecekse de bunun belediye bütçesinden karşılanması önerilmişti. Aynı dönemde Erzurum vilayeti de benzer sorunlar yaşadığından Dâhiliye Nezareti her iki vilayetin taleplerini birleştirerek bunu Maliye Nezareti'ne havale etmişti.¹¹³³ Ahalinin bu ihtiyacının ertelenmesinin ciddi sorunlar yaratacağının farkında olan ilgili nezaretler vilayetten gelen talebi uygun görmüş ve İran'dan 20.000 kıyye buğday getirilmesine karar vermişti. Talebin onaylanmasını memnuniyetle karşılayan vilayet yöneticileri ise zahirenin kolayca ve uygun bir fiyata sınırdan içeri girmesini sağlamak için bu sefer de gümrük vergisinden muaf tutulmasını talep etmişti.¹¹³⁴ Nitekim hükümet, bu tür zor durumlarda ahaliyi de vergiden muaf tutabilmekteydi. Örneğin 1880'de ağnam vergisini toplamak üzere köylere giden memurlar ahalinin içine girdiği fakirliği rapor etmiş, ahali de bir seneliğine vergiden muaf tutulmayı talep etmiş ve Maliye Nezareti de bunu onaylamıştır.¹¹³⁵

¹¹³¹ BOA.DH.MKT. 1512/38, 4 L 1305 (14 Haziran 1888).

¹¹³² BOA.BEO. 293/21905, 1 R 1311 (12 Ekim 1893).

¹¹³³ BOA.BEO. 293/21970, 3 R 1311 (14 Ekim 1893).

¹¹³⁴ BOA.DH.MKT. 147/24, 10 R 1311 (21 Ekim 1893).

¹¹³⁵ BOA.ŞD. 24/34, 22 Ca 1297 (1 Haziran 1880).

İran'dan kıtlık vesilesiyle ithal edilen bir diğer mal da ileride de değinilecek olan ve başta hayvanlar için olmak üzere ahalinin ihtiyacını karşılamak vesilesiyle getirilen tuzdu. Özellikle Hakkâri taraflarında tuzlalar az olduğundan ve zaman zaman tuz kıtlığı yaşandığından İran'dan gizlice tuz getirtildiği gibi devlet kontrolünde ithal edildiği dönemler de olmuştu. Hatta hükümet ithalat yasağını ahalinin yoğun ihtiyacı üzerine kaldırmıştı.¹¹³⁶

4.8.4. Kıtlıklar ve Asayiş Problemleri

Kıtlık aynı zamanda asayiş sorunları da doğurmuştur. Bu durum ahalinin toplu bir şekilde Rusya'ya göç ettiği iddialarının ortaya atılmasına kadar varmıştır. Ermeni gazetelerinde yayınlanan ve Ermeni Katagikos'undan Ermeni Patrikliğine gönderildiği belirtilen bir mektupta Van, Muş ve Eleşkirt gibi yerlerde şiddetli bir kıtlık yaşandığı ve bu yüzden de birçok Ermeni'nin evlerini terk ederek Rusya'ya göç ettiği belirtilmiştir. Aynı mektupta Ermenilerin yol boyunca birçok eziyet çektiği ve buna rağmen aşiretler tarafından saldırıya uğradıkları ve Rusya'nın bunları sınırdan içeri kabul etmediği de iddia edilmiştir.¹¹³⁷

İngiltere konsoloslüğundan bildirilen raporlarda hükümetin şiddetli kıtlık dönemlerinde meydana gelen katl ve gasp olaylarına müdahale etmemesinin komitelerce Ermenilerin kollanmasına sebep olacağına dair uyarılar yapılmıştı.¹¹³⁸ 1880'de İngiliz konsolosu Herbert Chermside, yayınladığı bir raporunda Van, Diyarbakir ve Erzurum vilayetlerinde 10.000 kişinin açlıktan öldüğünü ileri sürmüştür. Kıtlıktan ölen çoğu insan göçebe aşiretlere mensup kişilerden oluşmaktaydı ve yiyecek arayışından dolayı çatışmalar ortaya çıkmıştı.¹¹³⁹ Nitekim kıtlık yıllarında Ermeniler, Kürtlerin saldırısına uğradıklarını patrikhane aracılığıyla merkezi hükümete sürekli bildirmiştir. Sorunun çözümü için bir

¹¹³⁶ BOA.ŞD. 1875/28, 21 R 1301 (20 Ocak 1884).

¹¹³⁷ BOA.BEO. 410/30717, 19 Ca 1311 (28 Kasım 1893).

¹¹³⁸ BOA.HR.TO. 259/11. (Belgenin tarihi yoktur. Yaklaşık tarihi 1860'ın başıdır).

¹¹³⁹ Özge Ertem, *Eating the Last Seed: Famine, Empire, Survival...*, s. 248.

yardım komisyonu kurulmuş ve yapılan tahkikatta kıtlığın şiddetinin önceki dönemlere nazaran azaldığı ve Kürtlerin Ermenilere olan saldırılarının ise sıradan adi vakalar olduğu fakat bunun yine de cezasız kalmayacağı rapor edilmişti.¹¹⁴⁰ Kıtlik dönemlerinde Kürtlerin Ermenilere saldırmalarının başlıca sebebi her iki grubun geçim kaynağı ile doğrudan ilgiliydi. Zira Kürtler hayvancılık ve kısmen de tarım ile uğraşmaktaydı. Ermeniler ise servet sahibi olabilecek türden ziraat ve ticaretle meşguldü. Bu yüzden kıtlıklarda çoğu kez Ermenilerin zahire stokları kendilerini idare etmeye yetmiştir. Hatta iddiaya göre bu yüzden Ermeniler arasında vefat yaşanmamış ve devlet tarafından yapılan yardımlarda Ermenilere ayrılan bütçeden birkaç bin lira tasarruf edilmişti.¹¹⁴¹

Ermenilerin şikayetlerinin artması hükümeti yeni tedbirler alma yoluna sevk etmiştir. Bu amaçla meseleyi tahkik etmek üzere vilayetteki Müslim ve Gayrimüslim memurlar ile İstanbul'dan gönderilecek birkaç kişiden müteşekkil bir heyet kurulmasına karar verilmiştir. Hükümet, iddiaların doğru ya da yanlış olması halinde olaylara veya manipülasyona sebep olanların tedip edilip cezalandırılmasını kati surette emretmiştir.¹¹⁴² Aynı günlerde Anadolu Islahatı için teftiş heyetinin Van ve çevresindeki bölgelerde olmasından dolayı İstanbul'dan ayrıca heyet gönderilmesi hususu iptal edilmiştir. Tahkikatın nasıl bir şekilde sonuçlandığına ulaşılmamışsa da kıtlık döneminde Kürtlerin Ermenilere saldırdığı bilgisi patrikhane tarafından hükümete arz edilmeye devam etmiştir.¹¹⁴³ Benzer haberler ve şikâyetler 1890'lı yıllarda da yapılmıştır. Bu dönemde patrikhane merkezli Ermeni yöneticiler ve valiler arasında adeta bir bilgi yayma yarışı yaşanmıştır. Örneğin; 1893'te Van'da büyük bir kıtlığın yaşandığına dair yapılan haberler üzerine Van Valisi bunun doğru olmadığına dair Dâhiliye

¹¹⁴⁰ BOA.Y.PRK. BŞK. 3/15, 16 Ca 1297 (26 Mayıs 1880).

¹¹⁴¹ BOA.Y.PRK.AZN. 1/51, 28 N 1298 (24 Ağustos 1881).

¹¹⁴² BOA.Y.A.HUS. 164/122, 8 B 1297 (16 Haziran 1880).

¹¹⁴³ BOA.Y.A.HUS. 165/40, 11 Ş 1297 (19 Temmuz 1880).

Nezaretine bir telgraf göndermiştir.¹¹⁴⁴ Dolayısıyla bu dönemde bir yandan Ermeni patrikhanesi ve bir yandan da İngiliz konsolosları vasıtasıyla yapılan şikâyetler hükümetin gündem maddelerini oluşturmuştur. 1895'te Van valisi Bahri Paşa hükümete bu konuda bir rapor göndermiştir. Buna göre Van'da iddia edildiği gibi kimse açlıktan ölmemişti. Müküs, Şatak ve Erciş'ten alınan bilgiler doğrultusunda buralarda da ciddi bir sorun yoktu. Bu dönemde kıtlık çıkacağı iddiaları ortaya atıldığından bazı karaborsacılar bir takım teşebbüslerle piyasaya müdahale etmek istemişse de valinin aldığı tedbirler sonucunda bunlar engellenmişti. Vali, buğday fiyatlarının normal aralığa çekildiğini ve iddia edildiği gibi fahiş fiyatlarla satılmadığını da raporuna eklemiştir. O dönemde bir Van çapı (ölçeği) buğday cinsine göre 45-50 kuruş ve bir kıyye ekmek de 38 paraya satılmaktaydı.¹¹⁴⁵

1896'daki Van isyanında tarım arazileri büyük oranda zarar görmüş ya da ekilememiştir. Ahalinin en başlıca ihtiyacı olan buğdayın köylere dağıtılması için hem hükümet hem de Avrupalı devletler girişimlerde bulunmuştur. Bu dönemde Avrupalı yardım komisyonları daha çok Ermeni köylüleri ile ilgilenmiştir. Bunardan İngiliz İane Cemiyeti 1896'da olaylardan en çok zarar gören Erciş kazası köylerinde dağıtmak üzere Van Gölü vasıtasıyla bir miktar buğdayın ahaliye nakledilmesine çalışmıştır. Fakat yardım komisyonu Kalkanlı aşireti reisi ve Hamidiye Alayları Kolağası Ali Ağa ile adamları tarafından saldırıya uğramış ve buğday gasp edilmiştir. Bu durum karşısında çaresiz kalan Van Valisi Şemseddin, Ali Ağa'nın derdest edilip buğdayı geri vermemesi halinde hükümetin zor duruma düşeceğini ve Amerika ile İngiliz konsoloslarının bu konuyu Avrupa kamuoyuna kadar taşıyacaklarını hükümete bildirmekle yetinmiştir. Üstelik İngilizler bu buğdayın bedeli olan 224 lirayı vilayetten talep etmiş vilayet ise bu bedelinin verilmesinin mümkünse bile ancak hazineden ödenebileceğini bildirmiştir.¹¹⁴⁶

¹¹⁴⁴ BOA.DH.MKT. 2052/91, 17 B 1310 (4 Şubat 1893).

¹¹⁴⁵ BOA.HR.TH. 159/89, 27 M 1313 (20 Temmuz 1895).

¹¹⁴⁶ BOA.DH.TMIK.M. 18/62, 24 Ca 1314 (11 Ekim 1896).

Van vilayetinde XIX. yüzyılın sonlarına kadar kıtlık sorunu devam etmiş ve vilayet yöneticileri bu dönemde karşılaştıkları problemlerin üstesinden gelmek için mümkün mertebe tedbir alma yoluna gitmiştir.¹¹⁴⁷ Fakat Ermeni-Müslüman çatışmalarının etkisi uzun yıllar devam etmiş ve vilayette ahalinin ihtiyaçları hiçbir surette talep edildiği şekilde karşılanamamıştır. Bu yıllarda merkezi hükümetin içinde bulunduğu mali bunalım da yerel politikaları etkilemiştir. 1899'da bu etki kendisini büyük bir şekilde göstermiş ve yaşanan kuraklıktan dolayı bazı yerlerden hiç mahsul alınamamıştı. Bu dönemde önceki yıllarda meydana olaylardan dolayı Van'dan İstanbul'a Ermeni işçi göçü yasaklandığı için şehrin sıcak para ihtiyacı da yeterince karşılanamamıştır. Yiyecek bulamayan ahali ise dağlarda, ovalarda topladıkları bir takım otlarla ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştığından zehirlenmiştir. Örneğin Hereşik (Hizişik) köyünde bu zehirli otlarla beslenmeye çalışan 17 kişi vefat etmişti. Ermeni patrikhanesine numuneleri gönderilen bu zararlı otların karışımından yapılan ekmeklerin hayvanların bile hazmedemeyeceği türden olduğuna dikkat çekilmiştir. Patrikhane, Ermeni köylerine yardım etmeye çalışmışsa da ihtiyaçlar karşılanacak gibi değildi. Bu yüzden patrikhanenin girişimleri ve ahalinin şikâyetleri sonucu Van vilayetine Bitlis, Diyarbakir ve Mamuretülaziz vilayetlerinden 3.000 lira paranın nakledilmesine karar verilmişti.¹¹⁴⁸ Yaklaşık bir ay sonra ise ancak 2.000 lira Van'a gönderilebilmiş ve ölen ahali içinse tahkikat başlatılmıştı.¹¹⁴⁹ Bu esnada karaborsacılar da türemiş ve bunlardan Hüseyin Paşa ahalinin bir gram buğdaya muhtaç olduğu böylesi bir dönemde 30.000 kıyye buğdayını ambarlardan çıkararak fahiş fiyatlarla satmaya çalışmıştır. Ahalinin tepkisine sebep olan bu davranışların hükümet tarafından kontrol edilememesi misyoner ve konsolosların yardım konusunda daha etkili olmasına sebep olmuştu. Merkezi hükümet ise yabancılardan yaptığı bu yardımlara karşı temkinli davranıp mümkün mertebe bu yardımları kontrol altında tutmaya

¹¹⁴⁷ BOA.DH.TMIK.M. 34/5, 2 M 1315 (3 Haziran 1897).

¹¹⁴⁸ BOA.DH.TMIK.M. 66/14, 7 L 1316 (18 Şubat 1899).

¹¹⁴⁹ BOA.DH.TMIK.M. 66/57, 21 L 1316 (4 Mart 1899).

çalışmıştır. Bu maksatla merkezi hükümet, Van valisinden Amerikan misyonerlerinin yaptığı yardımın niceliğini öğrenmek istemiştir. Valinin gönderdiği bilgilerden anlaşıldığı itibariyle vali yapılan yardımların cinsi ve miktarından haberdar değildi. Fakat yine de vali hükümete verdiği cevapta bu yardımların kendi kontrollerinde olduğunu iddia etmiştir.¹¹⁵⁰ Nitekim valinin bu yardımları engelleyecek ya da kontrol edecek bir durumu da söz konusu değildi. Çünkü halk açlıktan kırılmış ve oldukça tepkili bir haldeydi. Bunun farkında olan yabancılar ise mümkün mertebe Van'a yardım ulaştırmaya çalışmıştır.¹¹⁵¹

Yardımların yasal olup olmadığı meselesi Osmanlı hükümetince her ne kadar sorgulansa da Amerikan misyonerleri özellikle Protestan Ermenilere bu yardımları ulaştırma konusunda yoğun bir mesai harcamıştır. Misyonerler 1894'ten itibaren Amerika'nın çeşitli kentlerinde kurulan Ermenilerle dayanışma dernekleri aracılığıyla büyük miktarda paralar toplamışlardır. Ermenilere para yardımının yanısıra ekmek yardımı da yapan misyonerler, 1896 Van İsyanı sürecinde ve isyandan sonra kendi belirledikleri en ücra köylere kadar ulaşmıştır.¹¹⁵²

1899'da kış mevsiminin bastırmaya yakın olduğu bir dönemde ne ahalinin ne de vilayeti korumakla yükümlü askerlerin buğday ihtiyacı henüz karşılanmamıştı. Merkezi hükümet Bitlis ve Diyarbakir vilayetlerinden 2.000 kıyye buğday ve arpanın Van'a nakledilmesine karar vermişti.¹¹⁵³ Nitekim Diyarbakir yüzyıllardan beri Van'ın tahıl depolarından biriydi ve önceki yüzyıllarda yaşanan kıtlıklarda buradan Van'a zahire sevkedikmişti.¹¹⁵⁴ Buğdayın yanı sıra arpanın talep edilmesi de önemli bir husustu. Zira bu

¹¹⁵⁰ BOA.DH.TMIK.M. 68/27, 26 Za 1316 (7 Nisan 1899).

¹¹⁵¹ BOA.DH.TMIK.M. 70/11, 2 M 1317 (13 Mayıs 1899).

¹¹⁵² Dilşen İnce Erdoğan, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyanları (1896)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 146-180.

¹¹⁵³ BOA.DH.TMIK.M. 77/17, 26 C 1317 (1 Kasım 1899).

¹¹⁵⁴ Zafer Karademir, *İmparatorluğun Açlıkla İmtihani, Osmanlı Toplumunda Kıtlıklar (1560-1660)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 252-265.

husus, hem ahalinin geçim kaynağı olan hayvanlar hem de süvari askeri birliklerin yük ve ulaşım ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılan binek hayvanları için göz ardı edilemeyecek derecedeydi. Fakat Van'a yardım göndermesi arzulanan Diyarbekir vilayeti bu dönemde gelir ve giderleri arasındaki dengesizliklerden ve toplanamayan vergilerden dolayı zor durumdaydı. Bitlis vilayetinde de benzer şekilde vergiler neredeyse % 40 oranında eksik toplanmıştı ve vilayetteki stoklar ancak buradaki ahaliye yetecek kadardı. Bitlis valisi yine de olası bir yardım için Muş ve Siirt sancakları mutasarrıflarını bu konuda bilgilendirmeyi taahhüt etmiş, Diyarbekir valisi ise talep edilen yardımı yerine getiremeyeceğini bildirmiştir. Bu dönemde Diyarbekir'in Van'a en yakın kazası olan Beşiri'de bir kıyye buğday 40 paraydı. Fakat bir kıyye buğdayın olumsuz kış şartlarında nakliyesinin Van'a masrafı neredeyse buğday fiyatının iki katı olan 70 para değerindeydi. Üstelik kardan kapalı olan yollar nakliyeyi de imkânsız hale getirmekteydi. Van'da ise fiyatlar bundan daha fazlaydı ve yöneticiler fiyatların daha da artma ihtimalinden dolayı iyice tedirgin olmuştu. Bu vilayetlerden gelen olumsuz haberler üzerine Van valisi Tahir Paşa, alternatif yollar bulmaya çalışmıştır. Vali, Bulanık'ta bir kile buğdayın 18 kuruşa satıldığını haber almış ve Diyarbekir'deki fiyatlara göre daha uygun olduğundan merkezi hükümetten para temin etme hususunda girişimlerde bulunmuştur.¹¹⁵⁵

Mali buhran içinde olan vilayetin taleplerine karşılık veremeyen hükümet, merkezi bütçeden para tahsis edemediğinden Diyarbekir, Bitlis, Trabzon ve Mamuretülaziz vilayetlerini Van vilayetine yardım etmeleri hususunda sürekli bilgilendirmiştir. Vilayetlerin Van'a yardım edecek durumu yoktuysa da valilerin merkezi hükümeti bu konuda, muhtemelen yoğun diplomatik baskı altında olunmasından dolayı, oyaladıkları görülmektedir. Van valisi ise bu vilayet yöneticilerini sözlerini tutmamakla itham ederek Dâhiliye Nezaretine şikâyetlerde bulunmuştur. Bu hususta Bitlis vilayetinden 30.000 çap (ölçü) buğday ve 5.000

¹¹⁵⁵ BOA. DH. TMIK.M. 77/39, 2 B 1317 (5 Kasım 1899).

ap da arpa gönderilmesi daha önce kararlaştırılmıştı.¹¹⁵⁶ Fakat evre vilayetlerden yardımın geç ya da ihtiyacın çok altında bir miktarda yapılması buğday fiyatlarını bir misli arttırmaya yetmişti. Tesri-i Muamelat Komisyonu bu yüzden vilayetlere Van’a yardım edilmesi hususunda daha etkili tebligatların yapılmasını önermişti.¹¹⁵⁷ Komisyon bu vilayetlerden umudunu kesmiş olacaktı ki bir yandan da merkezi hükümetin alternatif bir yol bulmasını talep etmekteydi.¹¹⁵⁸ Bu esnada civar yerlerden 2.000 kile buğday getirilmiş ve başta Van olaylarında erkeklerini kaybeden Müslüman ve Gayrimüslim kadınlar ile bunların çocuklarına dağıtılmıştır.¹¹⁵⁹

Diyarbakir’den gelmesi beklenen 50.000 kuruşluk meblağa dayanarak halka ekmek veren firincılara Van’da birkaç aylığına teminat verilmiş fakat zamanı geldiğı halde bu para firincılara verilememişti. Bu durum firincıları yoğun ekmek talebi karşısında ekmek satışını durdurmaya sevk etmişti. Ahali ise hükümet konakları önünde toplanarak duruma tepki göstermiştir.¹¹⁶⁰ Nitekim merkezi hükümetin mali bunalımda olması ve ilgili nezaretler ile vilayetler arasındaki bürokratik engellerden kaynaklı iletişim kopukluğı ve imkânsızlıklar Van’da bir kıyye ekmeğın 3 kuruşa çıkmasına neden olmuş ve vilayet XX. yüzyıla kıtlıkların etkisinde girmeye devam etmiştir.¹¹⁶¹

¹¹⁵⁶ BOA.DH.TMIK.M. 77/60, 23 Ca 1317 (29 Eylül 1899).

¹¹⁵⁷ BOA.DH.TMIK.M. 78/2, 15 B 1317 (19 Kasım 1899).

¹¹⁵⁸ BOA.DH.TMIK.M. 78/3, 15 B 1317 (19 Kasım 1899).

¹¹⁵⁹ BOA.DH.TMIK.M. 78/5, 15 B 1317 (19 Kasım 1899); BOA. DH.TMIK.M. 78/19, 22 B 1317 (26 Kasım 1899).

¹¹⁶⁰ BOA.DH.TMIK.M. 83/12, 22 Za 1317 (24 Mart 1900).

¹¹⁶¹ BOA.DH.TMIK.M. 89/4, 19 S 1318 (18 Haziran 1900).

4.9. Eğitim

4.9.1. Tanzimat ve Eğitim Alanındaki Faaliyetler

Eğitim, XIX. yüzyılda uluslaşmanın bir aracı olarak siyasal sistemlerin merkezileşmesini hızlandırmaya yarayan bir müessese halini almıştır. Fransız İhtilali ile eğitimin devlet tarafından organize edilmesi gerektiği fikrinin ortaya atılmasıyla bu yüzyılda zorunlu eğitim, devletlerin bürokratik yönetimlerinin yayılması ve ordularının güçlenmesinin yanında üçüncü bir dayanak noktasını teşkil etmiştir. İlerlemenin temel itici gücü olarak görülen eğitim, bürokrasiden, sanayiye, hukuktan günlük yaşama kadar birçok husus için gerekli görülmüştür. Söz gelimi ideolojik bir aygıt ve egemen üst kültürün yeniden inşası itibarıyla kimlik oluşum sürecinin de lokomotif olarak görülen eğitim, XIX. yüzyılda Avrupa merkezli dünya devletlerinin yakından ilgilendiği başat unsurlardan biriydi.¹¹⁶²

Avrupa'daki gelişmelere bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğunun merkezinde askeri amaçla kurulan mühendishanelerden¹¹⁶³ sonra II. Mahmud döneminin son yıllarından itibaren başlanan kurumsal dönüşümde eğitim ve öğretim alanında büyük ilerlemeler kaydedilmişti. 1838'de sanayi, ziraat, sanat ve bayındırlık gibi yararlı işlerin bağlandığı Meclis-i Umur-ı Nafia'nın çalışma alanlarına eğitim de dâhil edilmişti. 1839'da ise eğitimin yararları üzerine bir layiha yayınlanmış ve bağımsız bir Maarif Teşkilatının kurulması fikrinin ortaya atılmasıyla Mekatib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur. Bu nezaret 1846'da Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin kurulmasına kadar görevini sürdürdü. Aynı yıl oluşturulan kurullar vasıtasıyla yapılan incelemelerden hareketle sibyan mekteplerinin düzenlenmesi, rüşdiyelerin yaygınlaştırılması ve İstanbul'da bir Darülfünun'un kurulması önerilmişti. Başlangıçta

¹¹⁶² *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayına Hazırlayanlar: Muzaffer Albayrak, Kevser Şeker, 2014, s. 1.

¹¹⁶³ Mühendishane-i Bahr-i Hümayûn 1773 ve Mühendishane-i Berr-i Hümayûn ise 1795'te kurulan ilk mühendishanelerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şinasi Acar, Atilla Bir, Mustafa Kaçar, "Osmanlı'da Sivil Mühendis Yetiştirmek Üzere Açılan Hendese-i Mülkiye Mektebi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18/2, 2016, ss. 1-26.

tamamen ulemanın elinde olan sibyan mekteplerinde köklü değişimlerin yapılması mümkün olmamışsa da 1847’den itibaren İstanbul merkezli faaliyete geçen ilk rüşdiyeden sonra 1850’li yıllarda birçok merkezde rüşdiyeler kurulmaya başlandı. Okullaşmanın artmasıyla birlikte bina yapımı, öğretmen temini ve araç gereç gibi ihtiyaçlara dair problemler baş göstermiş ve 1864’ten itibaren Maarif Meclisleri kurularak okullarla ilgili işlerden ve projelerden sorumlu tutulmuşlardır. 1869’da ise Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin yayınlanmasıyla dönemin şartlarına nazaran modern anlamda yeni bir eğitim anlayışının kapısı aralanmıştır.¹¹⁶⁴ Hatta nizamnameye gidilen süreçte Osmanlı yönetici çevreleride eğitime dair yoğun bir sekülerist bakış açısı dahi hâkim olmaya başlamıştı. Bu durum Osmanlılık ülküsüyle hareket eden Batılılaşma taraftarlarının başat siyasetlerinden biriydi.¹¹⁶⁵ Bu süreçte mekteplere dair her türlü talep, sorun ve ihtiyaca yönelik çalışmaları yürütmek üzere Meclis-i Kebir-i Maarif kurulmuş ve bu müessese 1870 yılı itibariyle İstanbul’daki Darülfünun binasında faaliyetlerine başlamıştır.¹¹⁶⁶

Tanzimat’ın eğitim alanında geliştirdiği kurumların asıl amacı o döneme kadar dini otoritelerin tekeliindeki eğitimi devlet denetimine almaktı. Zira Tanzimat’tan önce eğitim mahalle veya sibyan okulları şeklinde örgütlenmiş ve cemaat ya da medreselerin denetiminde bulunmaktaydı. Bu yüzden yeni eğitim modeli karma ve kısmen laik özelliklere haiz olduğundan cemaat liderlerinden tepki almıştır. Geçiş döneminde medrese ve ulema eğitim işlerinde görevlendirilmişse de zaman içerisinde etkileri azaltılma yoluna gidilmiştir. Böylece klasik elit sınıfı oluşturan *hoca*, yerini modern *muallim* veya *muallimelere* bırakmış ve rüşdiyeler de bu modernizmin simgeleri haline gelmiştir. Okullar sibyan ve rüşdiye düzeyine kadar cemaat esasına dayalı ve devlet denetiminde olacak şekilde açılmışlardır. İdadi, sultani

¹¹⁶⁴ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 284-287.

¹¹⁶⁵ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleştirilmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Çeviren: Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 37.

¹¹⁶⁶ Uğur Ünal, *Meclis-i Kebir-i Maarif 1869-1922*, TTK Yayınları, Ankara, 2008, s. 5.

ve yüksek eğitim kurumları ise din ve mezhep açısından karma nitelikleri itibariyle Osmanlıcılık ideolojisinin aktarıldığı okullar olarak planlanmıştır. Dolayısıyla bu dönemde resmi ideoloji ve resmi tarihin ilk örnekleri ders program, müfredat ve kitaplarında yer almıştır. II. Abdülhamid döneminde ise bu ideoloji dini bir hüviyet kazanmıştır.¹¹⁶⁷ Başka bir deyişle eğitimin içeriği, Tanzimat döneminde Osmanlıcılık, II. Abdülhamid döneminde İslamcılık ve II. Meşrutiyet döneminde ise Ulusçuluk ideolojisi çerçevesinde şekillenmiştir. Bir yandan da laik cemaat okulları ve bunlara ek olarak yabancı okulların kurulması cemaat kültüründen ulus fikrine geçişin zeminini oluşturmuştur. Bu da devleti resmi mekteplerde ortak bir vatan fikri dâhilinde Osmanlı yurttaşları yetiştirmeye sevk etmiştir. Eğitimin bu son derece mühim rolünün araçları olan okul sayısındaki artış ve düzenleme ise en çok II. Abdülhamid döneminde olmuştur. Bu dönemde din, devletin tam kontrolü altında olduğu gibi yeniden üretilen bir İslam anlayışı da ortaya atılmıştır. Dolayısıyla resmi ideoloji ya da resmi tarih anlayışı olarak nitelendirilen unsurlar daha çok II. Abdülhamid döneminin ürünleridir. Böylece devletin gittikçe söz sahibi olduğu bir müessese haline gelen eğitim, sıfatlarından biri maarifperver olan II. Abdülhamid'in şahsında yeni bir evreye girmiştir.¹¹⁶⁸

1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi Osmanlı topraklarındaki sibyan mekteplerinin arttırılarak masraflarının tamamen halka bırakılmasını, rüşdiye ve idadilerin masraflarının ise devlet hazinesi ve ahaliden tedarik edilmesini ve okulların tüm memlekete yayılmasını öngörmekteydi. Nizamname okulları iki kısma ayırmaktaydı. Birinci kısım umumi okullar olup bunların idaresi devlete aitti. İkinci kısım ise hususi mektepler olup bunların denetimi devlete fakat tesis ve idaresi şahıs veya cemaatlere bırakılmıştı. Umumi mektepler sırasıyla sibyan, rüşdiye, idadiye ve sultani şeklinde bir sıralamaya tabi tutulmuştu.

¹¹⁶⁷ *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme...*, s. 2-4.

¹¹⁶⁸ Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, Derleyen: Kemal H. Karpat, Çeviren: Sönmez Taner, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 73-111.

Sibyan mektepleri her mahalle ve köyde icabına göre kurulacak ve Müsim ve Gayrimüslim mektepleri ayrı olacaktı. Bu tür okulların masrafları ve muallim maaşları ahali tarafından karşılanacaktı. Sibyan mekteplerinin öğrenim süresi ise dört yıldı. Bu mekteplerde Kuran-ı Kerim, tecvid, yazı, Osmanlı tarihi ve coğrafyası ve fenni hesaplar gibi dersler okutulması kararlaştırılmıştı. Nizamname çocukların sibyan mekteplerine devamı hususunda ailelerini sorumlu tutarak bir süreklilik sağlamaya çalışmıştır. Kız ve erkek çocukları için ayrı mektepler kurulması şeklinde düzenlenen nizamname kız mekteplerinin hocalarının da kadın olmasını gerektirmişti. Rüşdiye mektepleri ise beş yüz hane ve üzerindeki mahallerde kurulması emredilen ve farklı dini grupların ayrı ayrı öğrenim gördüğü okullardı. Rüşdiyelerin bina, muallim ile hademelerinin masrafı ve muhtelif harcamaları vilayet maarif idaresi sandığından karşılanacaktı. Okullar öğrenci sayısına göre öğretmen alacak ve muallim-i evveller 800 muallim-i saniler ise 500 kuruş maaş alacaktı. Rüşdiyelerin de öğrenim süresi dört yıl idi ve burada coğrafya, jimnastik, imla ve inşa, Osmanlı dili kuralları, dini ilimler, genel ve Osmanlı tarihi gibi dersler okutulmaktaydı. Rüşdiyeler de kızlar ve erkekler için ayrı ayrı kurulacaktı. Öğrenimin üçüncü aşamasını oluşturan idadiler ise rüşdiye mekteplerinden mezun olan öğrenciler için bin hane ve üzerindeki mahallerde kurulacaktı. Burada eğitim üç seneye sınırlanmıştı ve Osmanlı kanunları, mantık, cebir, resim, kimya, coğrafya, Fransızca ve doğa bilimleri gibi dersler okutulmaktaydı. İdadiler karma okullar şeklinde düzenlenmişti. Sultani mektepler ise idadi mezunlarının öğrenim gördüğü ve vilayet merkezlerinde kurulması öngörülen ücretli eğitim kurumlarıydı. Bu okullar yatılı ve gündüzlü şeklinde tasarlanmıştı. Yatılı okulların ücreti 20-30 ve gündüzlü okullar ise 10-20 Osmanlı lirası arasında değişmekteydi. Bu okulların ders müfredatı kısm-ı adi ve kısm-i alî diye ikiye ayrılmıştı. Kısm-i alî de kendi içinde iki gruba ayrılmış ve biri edebiyat diğeri ise ulum ve fünundan meydana gelmekteydi. Sultani mekteplerin toplam eğitim süresi altı yıl idi. Edebiyat derslerinde Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca gibi dil dersleri ve uluslararası hukuk ve tarih;

ulum derslerinde ise cebir, fen bilimleri, kimya gibi dersler vardı. Nizamname Mekatib-i Aliye başlığı altında Darülmualimin, Darülmualimat ve Darülfunun gibi öğretici yetiştiren mekteplerin kurulmasını da içermiştir. Bu mektepler de kendi içlerinde çeşitli kurallara göre düzenlenmişti.¹¹⁶⁹ Nizamname ayrıca merkezi maarif teşkilatı ile vilayet maarif idarelerini de bir düzene koymuş ve görev tanımlarını belirlemiştir.¹¹⁷⁰

4.9.2. Tanzimat Yenilikleri Çerçevesinde Van'da Eğitim:

Modernleşmenin Simgesi Olarak Rüşdiyeler ve İptidai Mektepleri

Tanzimat'ın uygulanma dönemine kadar eğitim sistemi ulemanın denetiminde olup bu dönemlerin en başlıca eğitim kurumları medreseler ve sibyan mektepleri idi. Bu öğretim kurumlarının neredeyse hepsi vakıflara bağlı olduğundan devletin kontrolü ve sorumluluğundan uzak müstakil müesseselerdi.¹¹⁷¹ Van'ın Osmanlıların hâkimiyetine geçmesiyle bir yandan mevcut medreseler elden geçirilmiş bir yandan da yenileri açılmıştır. Bu medreselerin gelirleri ve büyüklüklerine göre çeşitli sayılarda öğrenciler burada eğitim almışlardır. XVIII. yüzyıla kadar müderris ve öğrencisi bulunan başlıca medreseler Bicaniye, İskender Paşa, Hüsrev Paşa (Hüsreviyye), Kaya Çelebi ve Melik Mehmet'tir. Bu medreselerde çalışan müderrisler akçe ya da zahire gibi mallarla geçimlerini sağlar ve öğrenciler buralarda yatılı bir şekilde eğitim alırlardı.¹¹⁷² XIX. yüzyıl boyunca bu medreselerden İskender Paşa ve Hüsrev Paşa'nın eğitime devam ettiği ve ayrıca Emin Paşa, Gazi Bey, İzzeddin Şir Bey, Mustafa Bey gibi vakıflara ait medreselerin de talebe yetiştirdiği anlaşılmaktadır. Bu vakıflardan İzzeddin Şir Bey vakfı Hakkâri sancağındaydı ve Miran ile

¹¹⁶⁹ *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme...*, s. 100-111.

¹¹⁷⁰ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 22-27.

¹¹⁷¹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s.1-8.

¹¹⁷² Sami Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI.-XVII. Yüzyıllar (Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2003, s. 30-59.

Basir adında iki medrese buraya bağlıydı.¹¹⁷³ XIX. yüzyılın son yıllarında Van vilayetinde eğitim faaliyetinde bulunup kayıtlarda adı geçen medreseler aşağıdaki gibidir.¹¹⁷⁴

Tablo 73. Van Medreseleri (1900)

Liva	Kaza	Medrese	Mahalli	Talebe Sayısı
Van	Van	Hüsrev Paşa	Hüsrev Paşa Camisi	5
Van	Van	Topçuoğlu	Topçuoğlu Mahallesi	12
Van	Erciş	Yahya Bey	Kasabada	7
Van	Adilcevaz	Hatuniye	Kasabada	15
Van	Gevaş	İzzeddin Şir Bey	Kasabada	17
Van	Van	İskender Paşa	Sinaniye Mahallesi	5
Van	Van	Cami-i Kebir	Cami-i Kebir Mahallesi	17
Hakkâri	Albak	Piran	Cami-i Kebir Mahallesi	12
Hakkâri	Çölemerik	Meydan	Cam-i Kebir Mahallesi	15
				105 Talebe

1840'ta Van'da bulunan Southgate Van'daki medreselerde verilen eğitimi oldukça kalitesiz bir şekilde nitelendirmiştir.¹¹⁷⁵ Nitekim yeni usule göre geliştirilen eğitim programları medreseleri kademe kademe dönüştürme hedefli hazırlanmıştı. Tanzimat'tan sonra kurulan yeni mekteplerin yönetim usulleri dolayısıyla da önem kaybeden medreseler yine de varlığını Cumhuriyet Türkiye'sine kadar sürdürmüştür.¹¹⁷⁶

Van'daki medreselerden istifade edilmemesinde vakıfların da etkisi vardı. Zira medreselerin bir kısım ihtiyaçları vakıflardan karşılanmaktaydı. Van vakıfları ise usulünce yönetilmediğinden ve medreselere de yardım aktarılmadığından bir kısım medreseler kapatılmıştır.¹¹⁷⁷

Kalitesiz eğitim merkezleri olarak nitelendirilen Van'daki medreselerin sayısı da burada eğitim veren müderrisleri de yetersizdi. Mevcut medreselerin genelinde hocalar derslerini Kürtçe verdiklerinden Kürtçeye vakıf olmayan talebeler bu eğitimden istifade

¹¹⁷³ BOA.EV.d. 37818; BOA.EV.d. 38906.

¹¹⁷⁴ Maarif Salnamesi, H. 1318 (M. 1900)

¹¹⁷⁵ Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan...*, s. 270.

¹¹⁷⁶ Hüseyin Hatemi, “19. Yüzyılda Medreseler”, *TCTA*, Cilt: 2, Yayına Hazırlayan: Mustafa Şahin, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 502.

¹¹⁷⁷ BOA.ŞD. 1874/32(5)-6, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

edememekteydi. Bu yüzden ahalinin ve aşiret çocuklarının Türkçe öğrenmesi için yeni medreselerin kurulmasına dair XX. yüzyılın başlarına kadar çeşitli talepler olmuştur.¹¹⁷⁸ Başlangıcından itibaren bu yenilenme sürecinin lokomotifi ise tüm memlekette olduğu gibi iptidai ve rüşdiye mektepleri olmuştur.

1847'de İstanbul'da ilk rüşdiyelerin açılmasını müteakip 1850'li yıllarda birçok merkezde rüşdiyeler açılmıştı. Devlet, ahalinin okullara ilgi duymasını arttırma maksadıyla maddi durumu iyi olan hayırseverleri teşvik etmiş ve bu çerçevede okul yapımı için kampanyalar düzenlemiştir. Van'da başlatılan eğitim seferberliği sonucu bütün memurlar, zengin ahali ve aşiret ağaları tarafından yardımlaşma usulüyle bir rüşdiye mektebi yapılmasına karar verilmiştir. Van'ın resmi rüşdiye¹¹⁷⁹ mekteplerinin ilk ne zaman kurulduğuna dair somut verilere ulaşılmamışsa da 1864'e ait masraf defterlerinden birinde Van kazasında bir muallim-i evvel, bir muallim-i sani ve bir de bevvabın bulunduğu bir rüşdiye mektebi zikredilmektedir.¹¹⁸⁰ Bu mektebin yapımı için ahali ve ileri gelenlerden 55.000 kûsur kuruş para toplanmıştır. Mektep Van kasabası dâhilindeki Kayaçelebi Camisi bitişiğinde ve Ermenilere ait olup 1.210 kuruşa satın alınan arazi ile meclis azası Galip Bey tarafından bağışlanan arsa üzerine yapılmıştı. Nizamlara göre rüşdiyelere mümkün mertebe muallim-i evvel olarak Darülmuallimin mezunu muallimler atanması gerektiği halde mezun muallim kalmadığından buranın muallim-i evvelliğine Darülmuallimin dışından fakat tecrübeli biri olan Kemahlı Hacı Mahmut Bey 750 kuruş maaşla göreve getirilmiştir. Mektebin muallim-i saniliğine ise 400 kuruş maaşla ulemadan Yusuf Efendi ve hademeliğine de 100 kuruş maaşla Ahmet Efendi atanmıştır. Okulun yıllık masraf bütçesi ise 2.000 kuruş olarak belirlenmiştir. Yetkililerce ehemmiyetli bir sınır bölgesi olarak adlandırılan Van gibi

¹¹⁷⁸ BOA.MF.MKT. 1019/38, 3 B 1325 (12 Ağustos 1907).

¹¹⁷⁹ Resmi tabiri devlet tarafından kurulan rüşdiyeleri kapsamaktadır. Zira Ermeni ya da misyonerlere ait mektepler umumi ya da Gayrimüslim mektepleri diye geçmekteydi.

¹¹⁸⁰ BOA.ML.MSF.d. 17372.

büyük bir yerde bu okulun açılması önemli bir gelişme olarak görülmüş ve bu yüzden memurlar, ileri gelenler ve aşiret ağalarının gayretleri takdire şayan bulunmuştur. Bu girişimin örnek teşkil etmesi ve teşvikleri arttırması için de gazetelerde neşredilmesine karar verilmiştir.¹¹⁸¹ Nitekim Takvim-i Vekayi’de bu konuya yer verilmiş ve mezkûr kişilerin gayretleri takdire şayan bulunmuştur.¹¹⁸² Bu yıllarda bir diğer rüşdiye mektebi ise Van sancağına tabi Bahçeler kısmında kurulmuştur. Bu mektebin yıllık masrafı ise 1.000 kuruş olarak belirlenmiş ve bunun mal sandığından karşılanmasına karar verilmişti.¹¹⁸³ Mektep açıldıktan kısa bir süre sonra da buraya 83 kuruş maaşla bir hademe atanmıştır.¹¹⁸⁴ 1870’li yıllarda Van’da rüşdiyelerin yapımına hız verilmiş ve Edremid ile Zivistan köylerinde birer adet mektep kurularak buraya muallim ve hademeler atanmıştır.¹¹⁸⁵ 1887’de ise kazalarda rüşdiye mektepleri açılmaya başlanmıştır. Bunlardan biri Erciş’in merkezi olan Akanis kasabasında memurların ve mahalli ileri gelenlerin yardımıyla açılan mekteptir. Vilayet idare meclisi buraya atanması planlanan muallim-i sani için 300, yazı hocalığı için 100 ve hademe için de 80 kuruş olmak üzere yıllık 5.760 kuruş maaş ile 400 kuruş da genel masrafın ayrılmasını talep etmiştir.¹¹⁸⁶

1897’ye gelindiğinde Van vilayetindeki rüşdiyelerin bir kısmından verim alınamadığı görülmektedir. Bu yüzden Van maarif muhasebe memuru, Gevaş kazası rüşdiyesinde üç öğrenci olduğu ve bunların da iptidai seviyesinde olmalarından ötürü mektebin kapatılması ve bütçesinin başka eğitim kurumlarına aktarılmasını önermiştir. Muhasebe memuruna göre burası lağvedildikten sonra buranın bütçesi olan 500 kuruşun 200 kuruşu Erciş’te kurulması planlanan iptidai mektebine, 100 kuruşu bir muallime, 100 kuruşu da muhasebe refakatine

¹¹⁸¹ BOA.İ.MVL. 510/23045, 27 Z 1280 (3 Haziran 1864); BOA.MVL. 677/19, 13 M 1281 (18 Haziran 1864).

¹¹⁸² Takvim-i Vekayi, Defa: 756, 6 S 1281 (11 Temmuz 1864).

¹¹⁸³ BOA.İ.DH. 579/40318, 5 R 1285 (26 Temmuz 1868).

¹¹⁸⁴ BOA.A.MKT.MHM. 416/32, 20 R 1285 (10 Ağustos 1868).

¹¹⁸⁵ BOA.MF.MKT. 24/3, 3 Z 1291 (11 Ocak 1875).

¹¹⁸⁶ BOA.İ.DH. 1032/81314, 2 Ş 1304 (26 Nisan 1887).

tain edilecek bir memura tahsis edilip geriye kalan 100 kuruş ise kasada tutulacaktı. Fakat hükümet detaylı bir araştırma yapmış ve önceki yıllara ait istatistiklerden buradaki rüşdiyede 15 öğrencinin öğrenim gördüğünü tespit etmiştir. Hükümet önerilen dönüşümü uygun görmemiş ve bu rüşdiyenin etkin bir şekilde kullanılmasını emretmiştir. Şayet bir gelişme ve ilerleme olmazsa da buranın lağvedilerek yerine vilayetin uygun bir yerinde başka bir rüşdiye yapılmasını önermiştir. Hükümetin bu hususta dikkat çektiği bir durum da vilayetin genelinde öğrenci sayısının azlığı ve eğitime olan ilgisizliktir.¹¹⁸⁷ 1896 itibariyle Van'da bulunan mülki rüşdiye mektepleri ve öğrenci ile muallimlerinin durumu aşağıdaki gibidir.¹¹⁸⁸

Tablo 74. 1896 İtibariyle Van'da Bulunan Rüşdiye Mektepleri

Okul Adı	Hademe	Muallim	Öğrenci	Yıllık Masraf	Aylık Masraf
Van Merkez Rüşdiyesi	2	4	92	18.404	1.534
Erciş Kazası Rüşdiyesi	1	2	22	8.160	780
Adilcevaz Kazası Rüşdiyesi	1	1	23	3.792	316
Gevaş Kazası Rüşdiyesi	1	1	2	4.368	364
Edremid Rüşdiyesi	1	1	16	3.068	264
Darü'l-Feyz Hamidiye Rüşdiyesi	1	1	45	1.368	114
Hatuniye Mahallesi Rüşdiyesi	-	1	35	570	47,20
Hafızıye Mahallası Rüşdiyesi	-	1	63	570	47,20
Gülşen-i Edeb İnas Mektebi	1	2	72	4.902	408,20
Hadika-i Marifet İnas Mektebi	1	1	36	1.368	114
Toplam	9	15	406	46.570	3.889,20
Başkale Merkez Rüşdiyesi	1	3	15	9.384	782
Gavar Merkez Rüşdiyesi	1	1	17	4.262	366
Çölemerik Merkez Rüşdiyesi	1	2	32	7.944	662
Toplam	3	6	64	21.620	1.810
Genel Toplam	12	21	470	75.328	5.861

Dolayısıyla 1896 itibariyle Van vilayetinde dokuzu Van sancağı ve üçü de Hakkâri sancağında olmak üzere on iki adet rüşdiye mektebi bulunmaktaydı. Bunlardan ikisi kız mektepleri olup Van sancağındaydı. Bu okulların toplamında 21 muallim ve 470 de öğrenci mevcuttu. Van sancağındaki mekteplerin yıllık kira masrafı 1.938 kuruş ve diğer ek masrafları ise 2.600 kuruş olmak üzere 51.108 kuruşa denk gelmekteydi. Bunlardan Van merkez, Erciş,

¹¹⁸⁷ BOA.MF.MKT. 380/10, 8 C 1315 (4 Kasım 1897).

¹¹⁸⁸ BOA.Y.EE. 132/7, 20 R 1314 (28 Eylül 1896).

Adilcevaz, Gevaş ve Edremid rüşdiyelerinin maaş ve masrafları iane hissesinden diğerlerinin ise hükümet konağıyla dükkânların kirasından karşılanmaktaydı. Hakkâri sancağındaki mekteplerin ek masrafları ise 2.600 kuruş kadardı.

Van'da okullaşma oranı en çok 1880'li yıllardan sonra artmıştır. Bu yıllarda teftiş heyetleri çeşitli raporlar tutmuş ve yöneticilerden aşiret reislerine kadar birçok kesim ile görüşmeler yapılmıştır. Yapılan görüşmeler aşiret reisleri üzerinde etkili olmuş ve bunlar tarafından maarife dair talepler gelmiştir.¹¹⁸⁹ Taşra tarafından dilekçe yoluyla merkezi idareye maarifin geliştirilmesi hususunda yapılan talepler devlet tarafından son derece önemsenirdi.¹¹⁹⁰ 1880'de bulundukları bölgenin sosyal, ekonomik ve toplumsal durumuna dair aşiret reislerince Heyet-i Teftişîye'ye sunulan bir maruzatta Van, Erzurum, Bitlis ve Diyarbakir vilayetlerinde birçok aşiretin henüz göçebe olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu ise modernleşen devlet algısı ile çelişen temel problemlerden biriydi ve eğitimin sistematik bir şekilde yapılmasını da engelleyici bir husustu. Buradaki ahali sanayi, ticaret ve maariften yoksun olduklarını okulların kurularak öğretmenlere maaş bağlanması için gerekli masrafın aşiret, kabile ve Kürtlerden nüfus başına alınacak yıllık bir miktar para ile karşılanabileceğini teftiş heyetine bildirmişti. Bu rapor aşiretlere yüklenen olumsuz kimliğin kendileri tarafından reddi ve vergilerine zam yapılmak suretiyle okul yapımına destek vermeleri itibarıyla oldukça mühimdir. Söz gelimi aşiretlerin devlet nizamına gönüllü bir şekilde dâhil olmak istemesinin birinci elden kanıtıdır. Raporda dikkat çeken şu ifadeler kullanılmıştır:

“Kürdistan gibi bir kıt'a-i cesimede vaz'-i bünyan-ı medeniyet ve tesis-i mebanî-i maarif hususu Tevarih-i Osmaniye'nin en şerefli sahifelerini ziynetlendirecek müessir-i celileden ad olunacaktır. Ve halen ve istikbalen ve siyaseten ve şarken ve garben fevkalade hüsn-ü tesirâtı icap edecek ve hal ve istikbalimizi temin eyleyecek”...¹¹⁹¹

¹¹⁸⁹ BOA.Y.PRK.MYD. 1/51, 10 Ca 1297 (20 Nisan 1880).

¹¹⁹⁰ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleştirilmesi...*, s. 103.

¹¹⁹¹ BOA.Y.PRK.MYD. 1/51, 10 Ca 1297 (20 Nisan 1880).

Osmanlı idaresindeki Kürtlerin yaşadığı bölgelerde kalkınmanın esas alınmasının yaratacağı düşünülen etkinin bu geniş çerçevedeki olumlanan izahı birkaç yüzyıl önce İdris-i Bitlisi'nin dile getirdikleriyle oldukça benzeşmektedir. Zira Bitlisi o dönemde şu sözleri kullanmıştı:

“Bilad-ı Ekrad'ın Osmanlı Devlet'ine iltihakı İstanbul'un fethi zaferini tamamlayacak derecede ehemmiyetlidir. Zira bölgenin ilhakıyla bir taraftan Bağdat ve Basra'nın yolları diğer taraftan Azerbaycan yolları ve bir diğer taraftan da Halep ve Şam yolları açılmış olacaktır”.¹¹⁹²

Nitekim Osmanlı'nın İdris-i Bitlis'i ile yaptığı ittifak Sünni Müslümanlığa dayanmaktaydı ve Kürtlerin yaşadığı bölgeler, Osmanlı hükümetinin doğudaki hakimiyetinin bir parçası niteliğindeydi. Yukarıdaki rapor da Kürtlerin Müslümanlığı üzerinden politikaların yürütüldüğü II. Abdülhamid döneminin bir ürünü olup bu politika çerçevesinde Kürtlerin devlete bağlılığının sağlanmasının yollarını ve bununla devletin elde edeceği kârı gözetmiştir. Bunun en somut sağlayıcılarından biriye eğitimin düzenlenmesi ve eğitimle birlikte sosyal ve ekonomik hayat standardının yükseltilmesiydi. Buradaki maksatlardan biri de Van'daki Ermenilerin maarif faaliyetlerine karşı bir hamlede bulunmaktı. Zira Ermeniler, Müslüman unsurlara göre eğitimde oldukça ileri bir mesafe kat etmişti ve devletin bu durumu dengelemesine ihtiyaç vardı. Bu maksatla Van, Müddei-i Umumisi Mehmed Efendi, Maarif Nazır'ına gönderdiği layihasında Van'ın münasip mahallerinde mektepler kurulmasını önermiştir ki bu münasip mahallerin neredeyse tamamı Müslümanların yaşadığı yerlerdi. Hatta Mehmet Efendi, Ermeni çocuklarının Müslüman çocuklarıyla okutularak Ermenilerin ayrılıkçı hareketlerinin önünün alınmasının da mümkün olduğunu düşünmekteydi.¹¹⁹³

Rüşdiye ve sıbyan mektepleri Van'daki “medeniyet sorununun” çözümünün anahtarı olarak görülmüştür. Hatta kurulan mekteplerde zorla eğitimin teşvik edilmesi yöneticilerce önerilmiştir. Zira her türlü ıslahatın yolu mekteplerden geçmekteydi. Sözgelimi fenalıklar da

¹¹⁹² Nihat Karademir, *Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler: Modernleşme, Merkezîyetçilik ve İsyan*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2017, s. 7.

¹¹⁹³ BOA.BEO. 314/23513, 26 Ş 1311 (6 Mart 1894).

mektepsizliğin bir sonucuydu. Bu yüzden Van’da maarif işlerinin düzene konması son derece gerekliydi. 1879’da Van’a giden ıslahat komisyonu memurları bu hususta dikkat çeken şu açıklamayı yapmıştır.

“Memalik-i saire-i Osmaniye’nin maarife ihtiyacı bir ise bu havali birkaç kat muhtaç bulunduğundan rüesa-yı aşayir ve aza-yı mumaileyh istidalarının vakit kaybetmeksizin hemen icabına ibtidar olunması...”

Dolayısıyla II. Abdülhamid devrinin başlarındaki dönemde Van, maarif faaliyetleri hususunda oldukça dezavantajlı yerlerden biriydi. Bu dezavantajın telafisi ise ülkenin birçok yerinden daha fazla mesainin harcanmasından geçmekteydi. Zira burada maarif nizamnamesinin tamamen icrası mümkün değildi. Bu yüzden de vilayette, 100 ve 150 haneli köylerde birer sıbyan ve kaza ve nahiye merkezlerinde ise birer rüşdiye mektebinin yardımlar vasıtasıyla kurulması ile muallim ve araç gereçlerin ise merkezden karşılanması yoluyla eğitimin düzene girebilmesi mümkün görülmekteydi.¹¹⁹⁴ Nitekim Maarif Nizamnamesi’nin taşrada uygulanmaya konması 1880’den sonraya denk gelmiştir. Yerel idari ve sosyal koşullar sadece Van değil Anadolu, Balkanlar ve Arapça konuşulan birçok yerde nizamnamenin uygulanmasına dair engeller teşkil etmiştir. Taşrada maarifin yaygınlaştırılması yerel mali kaynaklar ve bölge halkının eğitimi destekleme isteğine bağlıydı.¹¹⁹⁵ Buradan hareketle aşiretlerin Van’daki maarif için belirleyici bir grup olduğunu belirtmek mümkündür.

Kürt aşiretleri, İslam dünyası içinde kendilerini “terbiyeden en yoksun topluluk” olarak nitelendirdiğinden ancak mekteplerin kurulması yoluyla kalkınabileceklerine inanmaktaydı. Aşiret reislerine göre Van’daki maarifi sekteye uğratan başlıca husus 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’ydi.¹¹⁹⁶ Heyet-i Teftişîye’ye maruzatlarını bildiren aşiretler Van’ın önde gelen gruplarından müteşekkildi. Bunlar Ertuş, Şemsiki, Milan, Takuri, Makuri, Adamanlı, Şekak, Livili, Giravi, Pinyaniş ve Haydaranlı gibi sözü geçer aşiretler ve bunlara

¹¹⁹⁴ BOA.ŞD. 1874/32(5)-8, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

¹¹⁹⁵ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleştirilmesi...*, s. 28.

¹¹⁹⁶ BOA.ŞD. 209/11-10, 10 Ca 1297 (20 Nisan 1880).

bağlı kabilelerdi. Bu aşiretlerin meskûn olduğu köy sayısı ise 6.020 hane itibariyle 195 adetti. Heyet-i Teftişîye memurları aşiretlerin maarif odaklı kalkınmasına dair bu talebi şerefli bir berat olarak addetmiştir. Fakat buna rağmen bu denli büyük bir aşiret grubunun böylesi bir talepte bulunması memurları şaşırtmıştır. Bu yüzden de aşiretlerin sunduğu maruzattaki mühürlerin doğruluğunun ispatına dahi gidilmiştir.¹¹⁹⁷ Aşiretlerin bu denli istekli olması devlet adına büyük bir başarıydı. Zira bu döneme kadar maarif işlerinde aşiretler ya isteksiz olmuş ya da göstermelik faaliyetlerde bulunarak maarif politikalarını desteklemişti.¹¹⁹⁸

Ermeni meselesinin uluslararası arenada daha çok tartışılır hale gelmesi ve Kürtlerin aşiretler özelinde çeşitli gruplarca itibarsızlaştırılması Van'daki birçok aşiretin, daha önce aralarında husumetler olanlar dahi, birlikte hareket etmesini gerektirmiştir. Öyle ki yukarıda değinilen örnekte müfettişler, bu kadar aşiretin ortak bir arıza hazırlayarak bunu hükümete sunmalarını şaşırtıcı bulduğundan bunu teyit etmek durumunda kalmıştır. Islahatlar dâhilinde ve Avrupalı devletlerin gözetiminde her gün biraz daha güçlenen Ermenilerin yerel iktidar gücünü eline almasından korkan Kürtler, İslami kimliklerine vurgu yaparak devletin kendileriyle olan irtibatlarını sağlamlaştırma çabasına girişmiştir. Kürt aşiretleri, taleplerini eğitim ve sanayi temelli kalkınma üzerinden dile getirmiş ve Kürtlerin devlet memurları nazarındaki algısının gözden geçirilmesini talep etmişlerdir.¹¹⁹⁹ Bu husus aynı zamanda aşiretlerin tehlikeli addettikleri bir güç karşısında kendi aralarında bir birlik kurma yoluna gitmesinin de örneklerindendir.

1882'de eğitim işlerinin daha düzenli bir hale sokulması için Van'da Maarif Meclisi kurulmuştur. Van, Diyarbekir, Sivas, Mamûretülaziz ve Erzurum vilayetleri için aynı dönemde karar çıkarılmış ve İstanbul'dan seçilip atanması yapılacak müdürlerin her birine 1.200 kuruş maaş bağlanması kararlaştırılmıştı. Ayrıca her meclisin maiyetinde bulunmak

¹¹⁹⁷ BOA.ŞD. 209/11-13 (Belgenin bu sayfasında tarih yok fakat ilişik sayfalar 1880 yılına aittir.)

¹¹⁹⁸ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleştirilmesi...*, s. 292-293.

¹¹⁹⁹ BOA.ŞD. 209/11-13.

üzere yine İstanbul'dan tayin edilecek müfettişlere de 800 ve mahallinden memur edilmesi planlanan kâtiplere de 250 ile 500 kuruş arasındaki meblağlarda maaş tahsis edilmesi uygun görülmüştü.¹²⁰⁰ Nitekim 1869 nizamnamesi imparatorluğun tüm vilayet merkezlerinde ve bunlara bağlı sancak ve kazalarda muvazzaf müdürler riyasetinde ve müfettişler nezaretinde bu meclislerin kurulmasını zorunlu kılmıştı. Vilayet merkezlerinde bulunması gereken meclislerden başka sancak ve kaza merkezlerinde bu meclise bağlı şubeler olacaktı. Özellikle Anadolu'nun eğitim açısından geri kalmış yerlerinde bu meclislerin kurulmasına önem verilmişti.¹²⁰¹

Van maarif müdürlüğü statüsünü 1896'ya kadar sürdürmüştür. Bu dönemde Diyarbakir vilayeti maarif müdürlüğü lağvedilmiş olduğundan Diyarbakir merkezindeki idadinin idaresi bozulmuş ve muhtelif mektepleri düzenli bir şekilde kontrol edecek bir mekanizma kalmamıştı. Burada tekrar bir maarif müdürlüğü kurulmak istenmiş fakat bütçe olmadığından Van maarif müdürü Celalettin Bey Diyarbakir'e gönderilmiştir. Van maarif müdürlüğü göreviyse uzun müddet vekâleten muhasebe memuruna bırakılmıştır.¹²⁰² Bu ise maarif yönetiminde kısmi bir boşluğa ve düzensizliğe sebep olmuştur. Zira Van, her türlü idare bakımından muktedir yöneticilerin kontrolünde olması gereken bir yerdi.

Van'da maarif meclisinin kurulmasından sonra vilayet idare meclisi harekete geçmiş ve daha önce hazırlanan raporlara da atıfta bulunarak aşiretler ve ahaliden yardım alma usulüyle okulların bir an evvel arttırılmasını önermiştir. Fakat merkezi hükümet, sibyan mekteplerinin masraflarının mümkün mertebe vakıflar aracılığıyla karşılanmasını ve ahalinin

¹²⁰⁰ BOA.İ.DH. 846/67930-1, 13 S 1299 (4 Ocak 1882). Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 44-48.

¹²⁰¹ BOA.İ.DH. 846/67930-2, 13 S 1299 (4 Ocak 1882).

¹²⁰² BOA.MF.MKT. 309/54, 6 N 1313 (20 Şubat 1896).

içinde bulunduğu maddi durumun yetersizliğinden dolayı bu işe karıştırılmayıp sadece servet sahibi kişilerin teşvik edilmesini uygun görmüştür.¹²⁰³

Kürt aşiretlerinin eğitime ısıdırılması için muhtelif dönemlerde aşiret reisleriyle görüşmeler de yapılmıştır. 1884'te Van Maarif Müdürlüğünden nezarete gönderilen bir rapora göre Van Maarif Müfettişi Mesti Efendi görevi sırasında vilayetteki birçok yeri gezmiş ve başta Haydaran olmak üzere birçok aşiret ile görüşmeler yapmıştır. Mesti Efendi'nin bu görüşmeleri olumlu sonuçlar vermiş ve aşiret reislerindem bulundukları bölgede 58 adet sibyan mektebinin kurulması sözünü almıştır. Hatta aşiret reisleri ve Mesti Efendi arasında bir nevi senet bile düzenlenmiştir. Bu yüzden de Van maarif müdürü, görevi dolmakta olan Mesti Efendi'nin bir süre daha Van'da kalarak aşiretlerle kurduğu olumlu diyalogunu devam ettirmesi talebinde bulunmuştur.¹²⁰⁴

Van maarif müdürünün 1883'te Maarif Nezaretine gönderdiği rapora göre bütün köylerde sibyan mektepleri olmadığından çocuklar cehalet ve bilgisizlik içinde büyümekteydi. Maarif müdürü buradaki ahalinin üst mekteplere cahil bir şekilde devam etmemeleri için bütün önemli mevki ve köylerde İslam ahalisinin yardımıyla sibyan mekteplerinin iptidailere dönüştürülmesini elzem görmüştü.¹²⁰⁵ Zira eğitimdeki modernleşme henüz Van'da kurumsal bir kimlik kazanmamıştı. Örneğin; 1882 itibarıyla daha az kullanılmaya başlanan ve kayıtlarda iptidai mektepler şeklinde tercih edilen sibyan mektepleri teriminin¹²⁰⁶ Van vilayetinde iptidai mekteplerle birlikte kullanılmaya devam edildiği görülmektedir. Bunun sebebi yeni usulün yerleşmesinin zamana olan ihtiyacından kaynaklanmaktaydı. 1886'da vilayetin bütününde yapıldığı belirtilen bir teftişte iptidai ve sibyan mekteplerinin Kürt köylerine kadar birçok yerde yapıldığı ve ahalinin de bundan son derece memnun kaldığı

¹²⁰³ BOA.ŞD. 209/11, 20 Za 1299 (3 Ekim 1882).

¹²⁰⁴ BOA.MF.MKT. 84/2, 1 B 1301 (27 Nisan 1884).

¹²⁰⁵ BOA.MF.MFK. 81/108, 16 Za 1300 (18 Eylül 1883).

¹²⁰⁶ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s.71.

rapor edilmiştir.¹²⁰⁷ Zira bu dönemde Van valisi, Hamid Paşa'ydı ve Hamid Paşa eğitime son derece önem vermektedir. Hamid Paşa, vilayette yaptığı teftişte köylere kadar 100'den fazla okula ihtiyaç duyulduğunu da tespit etmişti.¹²⁰⁸ Hamid Paşa'nın ölümünden sonra yerine geçen Halil Bey de valiliği esnasında eğitimle yakından ilgilenmiştir. Halil Bey Kürtlerin toplu olarak yaşadıkları yerlerde iptidai mekteplerin kurulmasını elzem görmüştü. Ayrıca vilayet merkezinde 300 çocuğa yetecek kapasitede bir yatılı okula da Kürtler ve diğer Müslüman ahalinin gelişimi için gerek duymuştu.¹²⁰⁹ Hatta Halil Bey bu dönemde yaptığı hizmetlerden dolayı ikinci rütbeden Nişan-ı Âlî-i Osmanî ile ödüllendirilmiştir.¹²¹⁰

1890 yılına gelindiğinde Ermeniler özelinde geliştirilen ve Vilayat-ı Sitteyi kapsayan ıslahat çalışmaları çerçevesinde eğitim ele alınan hususlardan biriydi. Van, Erzurum ve Bitlis'te uygulanacak ıslahata dair vilayetlerde çeşitli tahkikatlar yapılmış ve buralarda iptidai Müslüman mekteplerinin artırılması ile Hristiyan mekteplerinin de teftiş edilerek kontrol altına alınması gerekli görülmüştür. Fakat bu mekteplerin kurulması daha önce uygulanması gereken nahiye teşkilatlanmasının bu vilayetlerde sistematik bir şekilde tamamlanmasıyla doğrudan ilgiliydi. Üstelik Van'da henüz bu teşkilatlanma bitmemişti. Bu yüzden öncelikle Van vilayetinin bu çerçevede idari taksimatının düzenlenmesi gerekiyordu. Vilayetlerin ihtiyaçlarının belirlendiği yazışmalarda Van'ın birçok iptidai mektep, kız rüşdiyesi, darülmualimin, sanayi mektebi ve askeri idadiye ihtiyacı olduğu da vurgulanmaktaydı. Ayrıca Ermeni mekteplerinde Türkçe öğretmenlerinin bulundurulması da gerekmekteydi. Van'da tahrir işlemlerinin bitirilememesi ve bunun sonucunda da vergilerin bakayada kalması bu işleri mali bakımdan zahmete sokan unsurlardandı.¹²¹¹

¹²⁰⁷ BOA.DH.MKT. 1375/57, 5 S 1304 (3 Kasım 1886).

¹²⁰⁸ BOA.Y.EE. 8/21, 19 Ra 1304 (16 Aralık 1886).

¹²⁰⁹ BOA.Y.PRK.UM. 10/9, 20 L 1304 (12 Temmuz 1887).

¹²¹⁰ Mürüvvet Gazetesi, No: 6, 4 C 1304 (28 Şubat 1887).

¹²¹¹ BOA.DH.MKT. 1718/23, 15 Ş 1307 (16 Nisan 1890).

Özellikle Kürt aşiretlerinin eğitim dairesine alınması için girişilen çabalar aşiret reislerinde eğitime dair olumlu düşüncelerin oluşmasına vesile olmuştur. Bu yüzden birçok aşiret reisi ikamet ettikleri köylerde mekteplerin kurulmasını talep etmiştir. Bu amaçla Süvari Alayları reislerinden Zirkanlı aşireti reisi Kuli Han ve Cafer Ağalar Erzurum vilayeti dâhilindeki Hınıs kazasına bağlı Tekman ve Göksu; Haydaranlı aşireti reisi ve Patnos müdürü Hüseyin Ağa Ayıntab kazasındaki Patnos nahiyesinde, Adamanlı aşiretine mensup Ali ve Derviş Ağalar Erciş, Şekak aşiretine mensup Şeref Ağa Hakkâri’de, Milan aşiretine mensup Osman Ağa ve Şevili aşiretine mensup Cafer Ağa Van’a bağlı ikamet ettikleri köylerinde birer adet mektep inşası için dilekçe vermişlerdir. Bazı mekteplerin yanına küçük camilerin de yapılması arz edilmiştir. Hükümet talepleri önemsemiş ve imkânlar dâhilinde bu talepleri karşılamaya çalışmıştır. Bu maksatla Tekman, Göksu ve Patnos gibi yerlerde mektepler ve Cuma namazlarının kılınması için de camilerin yapımı için irade yayınlanmıştır.¹²¹²

1894’te Van kasabasının Şabaniye mahallesinde Hadıka-i Maarif ismiyle bir kız iptidai mektebi kurulmuştur.¹²¹³ 1896’da Vilayat-ı Sitte Islahatı dâhilinde kurulması planlanan okullar ve bunların niteliklerine dair yazışmalar ise giderek artmıştır. Hatta gayrimüslim ve Müslüman çocukların karma iptidai mekteplerde öğrenim görmelerinin mümkün olup olmadığı dahi vilayetlere sorulmuştur.¹²¹⁴ Vilayat-ı Sitte’de yaşayan Müslüman çocuklarının dini akidelerini öğrenecek okullardan mahrum olmalarını sadrazamlık, kabul edilemez bir husus olarak vilayetlere bildirmişti. Bu dönemde vilayetlerin genelinde kaç nahiye olduğu ve bunların merkezlerinin hangi köylerden meydana geldiği ve hangilerinde mektep olup olmadığı kesinleşmediğinden Maarif Nezareti bir türlü sistematik bir çalışma başlatamamıştır.¹²¹⁵ Bazı vilayet yöneticileri de bu hususta oldukça ağır davranmışlardır. Bu

¹²¹² BOA.MV. 67/13, 25 M 1309 (31 Ağustos 1891).

¹²¹³ BOA.MF.MKT. 197/26, 20 Ş 1311 (26 Şubat 1894).

¹²¹⁴ BOA.DH.TMIK.S. 1/55, 10 Ca 1314 (17 Ekim 1896).

¹²¹⁵ BOA.DH.TMIK.S. 2/5, 29 Ca 1314 (5 Kasım 1896).

yüzden de Maarif Nezareti nahiyelede kurulması gereken mekteplerin sayısı ve bunlar kurulmamışsa sebeplerinin vilayetlerden bildirilmesini talep etmiştir.¹²¹⁶ Vilayetlerden gelen cevaplara göre okullaşmanın en çok olduğu yer Mamuretülaziz en az yer ise Van vilayeti idi. Bitlis'te birkaç mektep kurulmuşsa da¹²¹⁷ muallim maaşları 100 kuruş olarak belirlendiğinden ve bu miktar da az bulunduğundan muallimler tedarik edilememişti.¹²¹⁸ Sivas'ta ise nahiye teşkilatı tam olarak bitmediğinden okullar kısmen yapılmıştı.¹²¹⁹ Erzurum vilayetinde de kış koşullarından dolayı birçok yerde işe başlanmamıştı.¹²²⁰

Van vilayetinde ise mekteplerin kurulmasına dair henüz bir teşebbüste bulunulmamıştı. Üstelik nahiye teşkilatının son haliyle ilgili de merkezi hükümette onayla ilgili bir gelişme yaşanmamıştı. Bu yüzden Van vali vekili Ferik Şemseddin, tüm bağlı kaza ve sancaklara buna dair tebligatta bulunmuştu.¹²²¹ Islahat dâhilinde Mamuretülaziz'de ise 65 nahiye den 40 adedinde mektepler yapılmıştı.¹²²² Mamuretülaziz'de diğer vilayetlere oranla mektep kurma hususunda başarılı olunmasının sebebini uzun dönemli yöneticilerin bulunmasına bağlamak mümkündür. Zira 1895'te Mamuretülaziz vilayetine vali olarak atanan Rauf Paşa¹²²³ 1902 yılına kadar bu görevinde kalmıştır.¹²²⁴ Van ise XIX. yüzyılın sonlarında hem valilik hem de maarif idaresi itibariyle çoğu zaman vekâleten yönetilmekteydi. Bu durum merkezi hükümetin hassas bir bölge olarak nitelendirdiği ve muktedir bir yöneticiye ihtiyaç duyduğu Van'ın yönetim anlayışına ters düşmekteydi.

¹²¹⁶ BOA.DH.TMIK.S. 10/94, 14 M 1315 (15 Haziran 1897).

¹²¹⁷ BOA.DH.TMIK.S. 11/16-1, 7 M 1315 (8 Haziran 1897).

¹²¹⁸ BOA.DH.TMIK.S. 11/16-3, 15 M 1315 (16 Haziran 1897).

¹²¹⁹ BOA.DH.TMIK.S. 11/16-2, 15 M 1315 (16 Haziran 1897).

¹²²⁰ BOA.DH.TMIK.S. 11/16-4, 15 M 1315 (16 Haziran 1897).

¹²²¹ BOA.DH.TMIK.S. 11/16-6, 15 M 1315 (16 Haziran 1897).

¹²²² BOA.DH.TMIK.S. 11/16-5, 15 M 1315 (16 Haziran 1897).

¹²²³ BOA.Y.A.HUS. 322/84, 27 N 1312 (24 Mart 1895).

¹²²⁴ Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, H. 1313-1320 (M. 1895-1902).

1898'e gelindiğinde Vilayat-ı Sitte'ye bağlı nahiyelede yapımı devam edenlerle birlikte 280 adet iptidai mektep bulunmaktaydı.¹²²⁵ Bu mekteplerin hepsine Sultan II. Abdülhamid'in isminin verilmesine dair bir de karar çıkmıştır.¹²²⁶ Yeni kurulan okullara dair de aynı talepler olmuştur. Örneğin; Edremid köyü ahalisi dilekçe vererek Şevket-i Hamidi ismiyle bir okul kurulmasını talep etmiştir.¹²²⁷ Yine Bargiri kasabasında kurulan mektebe ise ahalinin isteği doğrultusunda Ziya-i Hamidi adı verilmiştir.¹²²⁸ Vilayati Sitte'de kurulan 280 mektebin Van'daki oranı ise 9 adet gibi oldukça düşük bir rakamdı.¹²²⁹ Nitekim 1899'da Van valisi Tahir Bey atandığında bile bu sayı aynı kalmıştı. Tahir Bey'in aktardıklarından anlaşıldığı kadarıyla Van ahalisi yüzyılın son dönemlerine kadar henüz eğitim işine alışmamıştı. Bu dönemde Van'ın en az 50 okula daha ihtiyacı vardı. Ayrıca burada yeni usulde hoca yetiştirilmesi için bir de iptidai muallimleri yetiştirecek Darülmuallimin'e gerek duyulmaktaydı. Fakat vilayetin maarif bütçesi bu dönemde ancak mevcut muallimlerin maaşlarını ödemeye yetmekteydi ve kurulması planlanan yeni okullar için herhangi bir bütçe ayrılması söz konusu değildi.¹²³⁰ Bu masraflar diğer vilayetlerden karşılanmak istenmişse de ekonomik darlık sebebiyle mümkün olmamıştır.¹²³¹ Nitekim gerekli paranın temin edilmesi hususunda yazışmalar devam ederken Van valisi Maarif Nezareti'ne Erciş kazasında kurulan erkek ve kız iptidai okullarının kirasının dahi vilayet maarif bütçesinden ödenemediğini bildirmiştir. Merkezi hükümetin emrettiği şekilde masrafların vakıflardan karşılanması yolunda da ayrıca başarısız olunmuştu.¹²³²

¹²²⁵ BOA.DH.TMIK.S. 16/122, 25 Ş 1315 (19 Ocak 1898).

¹²²⁶ BOA.A.MKT.MHM. 682/39, 8 Ş 1315 (2 Ocak 1898).

¹²²⁷ BOA.MF.MKT. 440/12, 2 B 1316 (16 Kasım 1898)

¹²²⁸ BOA.MF.MKT. 456/8, 17 Z 1316 (28 Nisan 1899).

¹²²⁹ BOA.MF.MKT. 440/12, 2 B 1316 (16 Kasım 1898).

¹²³⁰ BOA.MF.MKT. 456/3-1, 11 M 1317 (22 Mayıs 1899).

¹²³¹ BOA.MF.MKT. 456/3-2, 15 M 1317 (26 Mayıs 1899).

¹²³² BOA.MF.MKT. 456/3-3, 29 S 1317 (9 Temmuz 1899). "Fi'l-hakika, bu havali ahalisi böyle mekteblerin muhsenatını henüz anlamış olmadıkları için idarelerinin vilayet-i sairede olduğu vech ile ulya-yı etfal ianetiyle

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon ve Diyarbakir'e tabi liva, kaza ve köylerdeki mevcut iptidai İslam mektepleri ihtiyacı karşılamakta hâlâ yetersizdi.¹²³³ Bu yüzden Van valisi sıkça mektep kurulmasına yönelik taleplerde bulunmuştur. Vali, Müslümanların eğitim açığının kapatılması için okullara şiddetle gerek duymaktaydı. Valiye göre ekonomik darlık ve ilgisizlikten kaynaklı okulların faaliyete geçmemesinden dolayı Van, diğer bölgelere göre oldukça geri kalmıştı. Bu yüzden, 1900 yılı vilayet maarif bütçesinin açığının merkezi hükümetçe kapatılmaya çalışıldığı da anlaşılmaktadır.¹²³⁴ Yine 1900 yılına ait bir başka vesikada Vilayat-ı Sitte'de teşkil edilmesi gereken okullara dair bir istatistikte Erzurum'da 17, Sivas'ta 16 ve Mamuretülaziz'de ise ihtiyaç duyulan 9 adet mektebin henüz açılmadığı belirtilmiştir. Van'da ise ihtiyaç duyulan miktar yukarıda da değinildiği üzere 50 idi ve bir değişim yaşanmamıştı. Bu hususta vilayetten ne kadar talep olmuşsa da merkezi hükümetin onayı ve yardımını beklemekten başka bir çare kalmamıştı.¹²³⁵

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılabileceği üzere yerel ve merkezi bütçenin darda olması eğitimin önündeki en temel problemlerden biriydi. Bu yüzden Van ve civarındaki eğitim eksikliği aynı zamanda bir geri kalmışlık sorunuuydu. Öyle ki bölgede çeşitli tahkikatta bulunan memurlar Van ve Erzurum taraflarının ahalisinin cehalet içinde olduklarını ve Bitlis ahalisinin ise % 90'ının okuma yazma bilmediğini merkezi hükümete bildirmişti. Aynı raporda Bitlis'in Sason kazasındaki Beleki aşireti arasında İslam ve Ermeni ahalisinin ancak

temini kabil olmadığı gibi evkaf-ı münderise hasılatı da bulunmadığına ve bu vilayetin maarife olan ihtiyac-ı azimi derecesi...". Vakıflardan maarif masraflarının karşılanması hususunda XX. yüzyılın başlarına kadar talepte bulunulmaya devam edilmiştir. Bkz. BOA.BEO.2201/165059, 29 B 1321 (21 Ekim 1903).

¹²³³ Tarik Gazetesi, No: 4730, 23 L 1316 (6 Mart 1899).

¹²³⁴ BOA.MF.MKT. 456/3-6, 20 L 1317 (11 Şubat 1900). "Bu vilayet ahali-i Müslimesinin maarif hakkındaki ihtiyâcâtı pek azîm olduğuna ve fakr û zaruretleri ile beraber bu gibi mekatibin fevaid ve muhsenatını da henüz anlamamış oldukları için mekatib-i mezkure idarelerinin vilayat-ı saire misillü ianeten temini imkanı bulunmadığına nazaran her yerden geri kalmış olan bu ahalinin..."

¹²³⁵ BOA.DH.TMIK.S. 32/47, 22 S 1318 (21 Haziran 1900).

isimlerinden ayırt edildiği ve bu iki grubun da din ve mezhep kurallarından bihaber oldukları ifade edilmişti. Yapılan bir iddiaya göreyse İslam ahalisi burada kilise adına yemin etmekte ve ölüleri dahi kilise hademesi tarafından gömülmekteydi.¹²³⁶ Bu durum hükümetin kabul edemeyeceği hususlardandı. Çünkü mekteplerin bir görevi de dini vecibelerin yerine getirilmesi hususunda ahalinin bilgilendirilmesiydi. Bu bölgede başta ekonomik darlık olmak üzere birçok sebepten ötürü genel bir geri kalmışlığın hakim olduğu aşikardır. Hatta bu ekonomik darlıktan dolayı binaları kurulup öğretmen ataması yapılmayan okulların bir kısmı Kürt aşiret reisleri tarafından selamlık dairesi olarak kullanılmıştır.¹²³⁷

1900 yılına gelindiğinde Van'daki mekteplerin sayısı yukarıda değinilen raporlarda talep edilen miktarın oldukça altında olduğu görülmektedir. 1900 yılında Van'daki mekteplerin sayısı ve bulundukları yerler aşağıdaki gibiydi.¹²³⁸

Tablo 75. 1900 Yılı İtibariyle Van Vilayetindeki Müslüman Okulları

Liva	Kaza	Mektebin Derecesi	Mektebin Bulunduğu Mevki
Van	Gevaş	Rüşdiye	Vastan Kasabasında
Van	Van	Rüşdiye	Edremit Karyesinde
Van	Erciş	Rüşdiye	Akanis Kazasında
Van	Adilcevaz	Rüşdiye	Adilcevaz Kazasında
Van	Van	İptidai	Havasor Nahiyesinde
Van	Van	İptidai	Cafer Bey Karyesinde
Van	Bargiri	İptidai	Bargiri Kazasında
Van	Mahmudi	İptidai	Senhanesi Karyesinde
Van	Erciş	İptidai (Kız)	Akanis Karyesinde
Van	Gevaş	İptidai (Erkek)	Vestan Kasabasında
Van	Van	İptidai (Erkek)	Edremit Karyesinde
Van	Van	İptidai (Erkek)	Bahçelerde Boya Oğlu Camiinde
Van	Van	İptidai (Erkek)	Hatuniye Mahallesinde
Van	Van	İptidai (Erkek)	Bahçelerde Hacı Mehmed Efendi
Van	Van	İptidai (Erkek)	Bahçelerde Şabaniye Mahallesinde
Van	Van	İptidai (Kız)	Bahçelerde Halil Ağa Mahallesi
Van	Van	İptidai (Kız)	Bahçelerde Hatuniye Mahallesi

¹²³⁶ BOA.Y.PRK.KOM. 9/73, 29 Z 1315 (21 Mayıs 1898).

¹²³⁷ BOA.Y.PRK.KOM. 9/73, 29 Z 1315 (21 Mayıs 1898). Bu hususta Sadettin Paşa da benzer bilgiler vermektedir. Sadettin Paşa, kıışlaklara yapılan bu binalarda eğitime başlanmamasından dolayı aşiretlerce bunların selamlık olarak kullanıldığını aktarmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s. 75.

¹²³⁸ Maarif Salnamesi, H. 1318 (M. 1900).

Van	Van	İptidai (Erkek)	Kasabada Katırcı Mahallesinde
Van	Van	İptidai (Erkek)	Kasabada Hüsrev Paşa Mahallesinde
Van	Van	İptidai (Erkek)	Bahçelerde Halil Ağa Mahallesinde
Hakkâri	Albak	Rüşdiye	Başkale Kazasında
Hakkâri	Gevâr	Rüşdiye	Dize Kazasında
Hakkâri	Çölemerik	Rüşdiye	Çölemerik Kazasında
Hakkâri	Albak	İptidai (Erkek)	Tavani Karyesinde
Hakkâri	Albak	İptidai (Erkek)	Kara Bulyan Karyesi
Hakkâri	Albak	İptidai (Erkek)	Başkale Kazasında

Van'daki Müslüman ahali odaklı maarif faaliyetlerinin geliştirilmesi maksadıyla XX. Yüzyıla girerken rüşdiye mekteplerinin kurulmasına devam edilmiştir. Bunlardan biri de 1905 yılında Hakkâri sancağının merkezi olan Başkale kazasında masrafları Başkaleli Şeyh Hasan Efendizade Mazhar Efendi tarafından kurulan mekteptir.¹²³⁹ Fakat tüm çabalara rağmen bu oranlar ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Mali yetersizliğin yanı sıra ahalinin maarif konusundaki hazır bulunuşluğunun eksikliği maarife dair problemleri arttırıcı etkiye sahipti.

4.9.3. Van'da İdadi Mekteplerin Kurulmasına Dair Çabalar

Van'da resmi idadi mekteplerin kurulmasına dair ilk girişimlerden biri 1885 yılına denk gelmektedir. Vilayette bir idadi mektebi için arsa bakılmış ve bina için 200.200, teftiş ile ek masraflar için de 42.000 olmak üzere 242.000 kuruş gerektiğine dair rapor hazırlanmıştı. Merkezi hükümet ise bu masrafın ancak 50.000 kuruşunu karşılayabilecek durumdaydı. Geriye kalan masrafın menafi sandığından karşılanması teklif edilmişse de hükümet bunu uygun görmemiş ve bütçenin gözden geçirilmesini emretmişti.¹²⁴⁰ Bu dönemde gazetelerde her vilayet ve liva merkezinde birer idadi mektebinin kurulması gerektiğine dair iradeler de yayınlanmaktaydı.¹²⁴¹ Böylece valiler ve maarif müdürleri mektep oranlarını arttırma yarışına girmişti denilebilir. Fakat uzun bir müddet geçmesine rağmen Van'da bir sonuca varılamamıştır. 1894'te hala bir idadi yapılması için arsa bakılmaktaydı ve üstelik bulunan

¹²³⁹ BOA.DH.MKT. 1028/46, 20 N 1323 (18 Kasım 1905).

¹²⁴⁰ BOA.MF.MKT. 89/121, 25 Z 1302 (5 Ekim 1885).

¹²⁴¹ Tarik Gazetesi, No: 631, 21 Ra 1303 (28 Aralık 1885).

arsayla ilgili problem çıktığından nezaret tarafından belgeler vilayete iade edilmişti.¹²⁴² Yine de vali ve maarif memurlarının idadi mektebi açılması için büyük çaba sarf ettikleri görülmektedir. Van'ın Bahçeler kısmındaki Halil Ağa mahallesinde vefat eden Hacı Muhsin Efendi'nin bir ev ve tarlası müzayede usulüyle 23.500 kuruşa maarif adına satın alınmıştır.¹²⁴³ Fakat mektebin yapımı yaklaşık 2 yıl gibi bir süre gerektirdiğinden öğrencilerin uygun bir mahalde eğitime tabi tutulması vali tarafından uygun görülmüştü.¹²⁴⁴ Hatta mektebin ders programı ve onaya sunulmak üzere dersleri verecek muallimleri bile belirlenmişti. Buna göre olası dersler ve muallimler aşağıdaki gibiydi¹²⁴⁵:

Tablo 76. Van'da Kurulması Planlanan İdadi Mektebin Programı

Ders	Hocası
Ulum-u Diniye	Kasaba Rüşdiyesi Muallim-i Evveli Hacı Hilmi Efendi
Arabi (Birinci Kısım)	Kasaba Rüşdiyesi Muallim-i Evveli Hacı Hilmi Efendi
Arabi (İkinci Kısım)	İstinaf Müddei-i Umumisi Emin Efendi
Farisi	Bahçeler Rüşdiyesi Muallim-i Sanisi Mehmet Efendi
Türkçe (Birinci Kısım)	Kasaba Rüşdiyesi Muallim-i Sanisi Mustafa Mazhar Efendi
Lisan-ı Osmani (İkinci Kısım)	
Fransızca (Birinci Kısım)	Vilayet Tercümanı Dikran Efendi
Hesap ve Coğrafya	Bahçeler Rüşdiyesi Muallim-i Evveli Bekir Efendi
Hendese	Askeri Rüşdiye Hendese Muallimi Yüzbaşı Tahsin Efendi
Tarih	Maarif Müdürü Hüseyin Celalettin
Resim	Maarif Muhasebe Memuru Ali Vefa Bey
Hüsn-ü Hat	Mektubi Vilayet Hılkasından Mehmet Münir

Bu mektep 2 kat şeklinde planlanıp bu katlarda yemekhane, cami, felsefe, resim ve kimya odaları ile 7 adet dersane ve müdür, muallim ve diğer görevlilerin odaları bulunmaktaydı.¹²⁴⁶ Fakat içinde bulunan mali sıkıntılar, bu hususta da ön plana çıktığından yerel hükümet daireleri arasında bir çekişmeye sebep vermiştir. Çünkü çeşitli devlet dairelerinin müstakil binalara ihtiyacı vardı. Vilayet idare meclisi alınan binanın tamir ettirilerek ilaveler yapılmasını ve mevcut rüşdiyenin de idadi binasına taşınarak rüşdiye

¹²⁴² BOA.MF.MKT. 196/4, 29 B 1311 (5 Şubat 1894).

¹²⁴³ BOA. MF.MKT.236/51-22, 6 R 1312 (7 Ekim 1894).

¹²⁴⁴ BOA. MF.MKT.236/51-13, 13 Ş 1312 (9 Şubat 1895).

¹²⁴⁵ BOA. MF.MKT.236/51-2, 26 R 1312 (27 Ekim 1894).

¹²⁴⁶ BOA. MF.MKT.236/51-1, 21 Z 1311 (25 Haziran 1894).

binasının adliye dairesine aylık 700 kuruşa kiraya verilmesini önermiştir.¹²⁴⁷ Zira bu yıllarda adliye dairesi atıl durumdaydı ve birçok yeri yıkılmaya yüz tutmuştu. Burada hem memurların durması sakıncalıydı hem de evrak, eşya ve silahların muhafazası sağlanamıyordu. Bu yüzden adliye dairesi idadi mektebi için satın alınan binanın kendilerine tahsis edilmesini talep etmiştir.¹²⁴⁸ Fakat bu talep kabul edilmemiş ve Van isyanının sürdüğü dönemlere denk geldiğinden bina askeri birimlere devredilmiştir.¹²⁴⁹

İdadi maksadıyla satın alınan mülkün muhtelif tarihlerde 8.000 kuruşu ilgililere verilmişse de ödemenin tamamen yapılmadığı da anlaşılmaktadır. 1896 yılı Van olaylarının şiddetli bir şekilde devam ettiği bir dönem olduğundan ise hem askeri hem de mülki yetkililer dönemin çatışmalı sürecini de göz önünde bulundurarak okul yapımı için uygun bir dönem içerisinde olunmadığına kanaat getirmişlerdi. Bu yüzden de satın alınan arsanın stratejik bir konumda olmasından dolayı buraya bir adet askeri hastane yapımı yerel yetkililerce uygun görülmüştü.¹²⁵⁰ Dolayısıyla ekonomik yetersizliklere ek olarak bir de asayiş problemleri eğitimin gelişmesinin önünde bir engel olmuştur. Böylece Van XIX. yüzyılı resmi bir idadi mektebi olmadan kapatmıştır. Kodaman'a göre Van'da resmi idadi mektebine ancak 1905-1906 yıllarında rastlanmaktadır.¹²⁵¹ 1912 yılına ait bir arşiv belgesinde ise 1908 yılı zikredilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus da Van'da Ermenilere ait idadi mektebinin 1871'den itibaren var olduğudur. Yine 1902'de Ermenilere ait ikinci idadi mektebi de Van merkezinde açılmıştır.¹²⁵²

¹²⁴⁷ BOA. MF.MKT.236/51-19, 26 Z 1311 (30 Haziran 1894).

¹²⁴⁸ BOA. MF.MKT.236/51-24, 7 Ca 1314 (14 Ekim 1896).

¹²⁴⁹ BOA. MF.MKT.236/51-25, 12 Ca 1314 (19 Ekim 1896).

¹²⁵⁰ BOA.MF.MKT. 338/29, 28 Ra 1314 (6 Eylül 1896).

¹²⁵¹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s.218

¹²⁵² BOA.DH.SYS.100/7, 4 S 1330 (24 Ocak 1912).

Van'da resmi idadi mektebinin olmadığı dönemlerde Müslüman öğrenciler Erzurum'daki idadi mektebine gönderilir ve burada onlara ait kontenjan açılırdı.¹²⁵³ Fakat Erzurum mülki idadisi yılda en fazla 25 öğrenciyi ücretsiz kabul etmekteydi ve Van ve Bitlis vilayetlerine ortak kontenjan açıldığından bu sayı oldukça azdı. Bu yüzden öğrencilerin Trabzon idadisine gönderilmesi bile söz konusuydu.¹²⁵⁴

4.9.4. Ermeni Mektepleri

Osmanlı hükümeti, Gayrimüslim unsurları eğitim işlerinde serbest bırakarak her milletin mekteplerini kendi cemaat teşkilatları vasıtasıyla kurmasına imkân tanımıştır. Her cemaatin kilise, havra gibi mabetlerinin yanında bunlara bağlı müstakil mektepler olurdu. Bu mekteplerde her millet kendi dilinde eğitim yapmakta ve ders programlarını da diledikleri şekilde düzenlemekteydiler. Böylece uzun bir müddet, yani 1869 nizamnamesine kadar, bu okullar devlet denetiminden büyük ölçüde uzak kalmıştır.¹²⁵⁵ Okulların denetim altına alınması 1856 Islahat Fermanı dâhil birçok mecrada geçmişse de bu husus ülkenin içinde bulunduğu durumdan dolayı uzun müddet istenildiği derecede uygulamaya konamamıştır.¹²⁵⁶

Ermeni milletine ait ilk modern mektep örnekleri XIX. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da kurulmuştur. Zamanla da Ermeni mektepleri Anadolu'nun muhtelif yerlerinde açılmaya başlanmıştır. Fakat Osmanlı hükümeti hiçbir zaman sağlıklı bir mektep istatistiğine sahip olmadığından bu okulların tam sayısı ve kuruldukları yerler tespit edilememektedir.¹²⁵⁷

¹²⁵³ BOA.MF.MKT. 580/14, 4 C 1319 (18 Eylül 1901).

¹²⁵⁴ BOA.MF.MKT. 826/39, 22 B 1322 (2 Ekim 1904).

¹²⁵⁵ Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan "Kilise Defterleri"nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defterinden Örnek Fermanlar)", *OTAM*, Sayı:9, 1998, s. 163-164.

¹²⁵⁶ Necdet Sakaoğlu, "Eğitim Tartışmaları", *TCTA*, Cilt: 2, Yayına Hazırlayan: Mustafa Şahin, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 479.

¹²⁵⁷ Necmettin Tozlu, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri", *Yeni Türkiye*, Sayı:60, 2014, s. 5-6.

Nitekim 1894'te Maarif Nazırı Zühtü Paşa'nın hazırladığı raporda bile Osmanlı'daki yabancı ve gayrimüslimlere ait okulların tam bir sayısı verilememiştir. Zühtü Paşa'nın tahminen belirttiği miktarlara göre 413 Protestan ve Amerikan ve 4.547 de gayrimüslim okulu mevcuttu ve bunların 4.049 adedi ruhsatsız idi.¹²⁵⁸ 1871'de maarif komisyonunca yayınlanan istatistiklere göre Anadolu'da 469 Ermeni ilk ve anaokulu bulunmaktaydı. 1900 yılında ise Anadolu'daki 57 vilayette bu rakam 813'ü bulmuştu.¹²⁵⁹

Ermeni araştırmacı Perroomian, Van'da Ermenilere ait okulların 1840'lı yıllarda açılmaya başladığını ve bu dönemden önce temel eğitimin aile içinde veya çocukların çırak olarak yanlarında çalıştıkları ustalarından aldığını belirtmektedir.¹²⁶⁰ Osmanlı arşiv belgelerinde ise Van'da ilk Ermeni mektebinin tam olarak ne zaman kurulduğuna dair bir bilgiye ulaşılmamışsa da en eski kayıtlar 1850 yılını işaret etmektedir. Buna göre 1850'de Van kasabesindeki Dere Kilisesinde iptidai ve rüşdiye, Yeni Kilise de ise rüşdiye şeklinde kullanılan iki adet mektep mevcuttu. 1854'te ise yine Van kasabasında Şuşanyan ve İseviyan adında iptidai ve rüşdiye şeklinde eğitim veren iki mektep bulunmaktaydı.¹²⁶¹ 1870'li yıllarda da Ermeni mektepleri açılmakla birlikte asıl artış 1880'lerden sonra yaşanmıştır.¹²⁶²

1880'de Van piskoposunun Rusya ve İngiltere konsolosluk tercümanları ile milletin ileri gelenlerini mektepte toplayarak burada Ermenilerin geleneksel yaşam tarzı, örf ve adetlerine dair bir tiyatro düzenlediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Ermenilere ait mekteplerin artış göstermesiyle fonksiyonları da genişlemiş ve zamanla Ermeni milliyetçi fikirlerinin

¹²⁵⁸ BOA.MF.MKT. 3/31, 29 Z 1312 (3 Temmuz 1894).

¹²⁵⁹ Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *TCTA*, Cilt: 2, Yayına Hazırlayan: Mustafa Şahin, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 493.

¹²⁶⁰ Rubina Perroomian, "Van Taşra Edebiyatının Mirası", *Tarihi Kentler ve Ermeniler*, Editör: Richard G. Hovannisian, Çeviren: Sema Baraç, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 151.

¹²⁶¹ BOA.DH.SYS. 100/7, 4 S 1330 (24 Ocak 1912).

¹²⁶² BOA.Y.PRK.DH. 1/11, 13 M 1295 (17 Ocak 1878).

yayıldığı merkezler olarak addedilmiştir.¹²⁶³ Zira 1890’da bazı Ermeni mekteplerinde zararlı kitapların okutulduğuna dair birçok ihbar yapılmıştır.¹²⁶⁴ Aynı dönemlerde maarif bütçesinden Ermeni okullarına pay ayrılmasına dair talepler olmuşsa da¹²⁶⁵ bunun ardı arkası kesilmeyeceği düşüncesinden hareketle bu talep Maarif Nezareti tarafından kabul edilmemiştir.¹²⁶⁶

1854’te Van’daki Akdamar kilisesine başrahip olarak atanan Mıgırdiç Khirimyan, Van’da külliyyatlı bir Ermeni literatürünün oluşmasına ön ayak olduğu gibi matbaa ve eğitim alanında da birçok faaliyeti tetiklemiştir. Ermeni milliyetçi düsturu ile çıkardığı gazetelerden ayrıca Khirimyan, Ereğ’te Jarankavorats Teoloji Okulu’nu kurmuştur. Bu okul Van’daki ilk modern eğitim kurumlarından biriydi. Khirimyan, burada Ermeni dili ve tarihi özelinde dersler vermiş ve yakın çevresiyle birlikte Van’a dair oluşturdıkları literatür bu okullarda ders müfredatına dahil edilmiştir. Khirimyan’ın okulunda yetişen birçok genç daha sonra Ermenilerin kurduğu örgütlere dâhil olmuşlardır. Burada yetişen öğretmenler vilayetin her tarafını, en ücra köylere kadar dolaşmış ve Ermeni halk kültürüne dair detaylı derlemeler yapmıştır.¹²⁶⁷ Zamanla Ermeni nesilleri arasında Hayrig (Baba) olarak anılmaya başlanan Khirimyan’ın Van’da yaratmış olduğu sosyo-kültürel dönüşüm atmosferi sayesinde nüfuz sahibi biri olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁶⁸ Şüphesiz, bu husus XVIII. yüzyıldan beri süregelen Ermeni bilim canlılığı, 1840’larda gelişmeye başlayan Ermeni basınının etkisi ve Protestan misyonerlerinin faaliyetleriyle doğrudan ilgiliydi.¹²⁶⁹

¹²⁶³ BOA.DH.MKT. 1330/73, 24 Ra 1297 (6 Mart 1880).

¹²⁶⁴ BOA. DH.MKT. 1755/137, 12 M 1308 (28 Ağustos 1890).

¹²⁶⁵ BOA.DH.MKT. 1746/113, 13 Z 1307 (31 Temmuz 1890).

¹²⁶⁶ BOA.DH.MKT. 1757/95, 18 M 1308 (3 Eylül 1890).

¹²⁶⁷ Rubina Perroomian, “Van Taşra Edebiyatının Mirası”, s. 151-168.

¹²⁶⁸ Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 59.

¹²⁶⁹ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform...*, s. 127-128.

Khırimyan'dan sonraki dönemlerde de eğitimli Ermeniler Van'a gitmiştir. Örneğin; 1880'de ikisi Vanlı ve altısı da Rusyalı olduğu istihbar edilen sekiz Ermeni'nin Van'a gitmesi üzerine tahkikat başlatılmıştır. Yapılan tahkikatta bunların resim sanatları gibi işlere vakıf eğitimli kişiler oldukları fakat bir kısmının tüccar namıyla Van'da bulunduğu dair bilgilere ulaşılmıştır. Bunların herhangi bir “fesat” harekete kalkışmalarının önlenmesi için Rusya konsolosu ile görüşülmüştür. Konsolos, Rusyalı Ermenilerin memleketlerine gönderilmesi hususunda gereken yardımı yapacağını taahhüt etmiştir. Vanlı Ermenilerin ise Rusyalıların gitmesini müteakiben İstanbul'a gönderilmesi ve o süreye kadar denetim altında tutulmalarına dair karar çıkarılmıştır.¹²⁷⁰

İlerleyen dönemlerde basın yayın ve matbaacılığa dair girişimler artmıştır. Örneğin; Van Ermenilerinden Portakalyanın ruhsatsız bir şekilde açtığı mektep ve matbaa 1885'te denetime tabi tutulmuştur. Matbaa, zararlı evrakların basılmasında kullanıldığı iddiasıyla kapatılmış ve tekrar açılma talebi olursa bunun ruhsata tabi kılınmasına karar verilmiştir.¹²⁷¹

1888'de Van kasabasına iki saat mesafede bulunan Yedi Kilise manastırında zararlı evrak basıldığına dair yapılan bir diğer ihbar üzerine Van merkez Tabur Ağası Derviş Ağa ile maiyetindeki bir grup asker manastıra teftiş için gönderilmiştir. Van Maarif Müdürü Mehmet Vehbi'nin verdiği malumata göre manastır görevlileri evrak basımına dair bir şey bilmediklerini belirtmişse de memurların ısrarları üzerine papazlardan biri, bir odanın kapısını açmak zorunda kalmıştır. Bu oda içerisinde tahminen 5.000 cilt kitap ve risale ile 1.000 nüshaya yakın gazete ve muhtelif evrak mevcuttu. Yapılan tetkik sonucu bu evrakların bir kısmı Rusya'dan getirilmiş bir kısmı ise buradaki matbaada basılmıştı. Khırimyan'ın kardeşi Havrin'in yönettiği matbaanın oldukça muntazam olduğunu belirten memurlar, birçok evrakta ve coğrafya derslerinde kullanılan kürelerde “Ermenistan” tabirinin yer almasından dolayı

¹²⁷⁰ BOA. A.MKT.MHM. 486/38-3, 30 M 1298 (2 Ocak 1881).

¹²⁷¹ BOA.MF.MKT. 85/73, 20 R 1302 (6 Şubat 1885).

matbaa ve kütüphaneyi mühürlemiştir.¹²⁷² Buna rağmen Ermenilerin kütüphaneler işletmeye devam ettiği görülmektedir.

1894-1895'te Ermenilere ait en az 3-4 adet kütüphane mevcuttu. Yapılan kontrollerden sonra da Ermeni tarihi ve coğrafyasıyla ilgili kitapların zararlı olarak tespit edilenleri yakılmıştır.¹²⁷³ Burada dikkat çeken bir husus henüz devlete ait matbaanın olmadığı bir dönemde Ermenilerin dönemin şartlarına göre oldukça ileri teknolojide bir matbaaya sahip olmasıydı. Zira devletin Van'da matbaa kurması 1893 yılını bulmuştur.¹²⁷⁴

1894'te Van'da bulunan seyyah Lynch, seyahati boyunca Van'daki tüm Ermeni okullarını ziyaret etmişti. Lynch, Van piskoposu Mıgırdiç Khirimyan'ı Ermeni milliyetçi hareketinin öncülerinden biri olarak nitelendirmiştir. Lynch'e göre Khirimyan, eğitime büyük önem verip kız ve erkeklerin eğitim almaları hususunda hiçbir fark gözetmemekteydi. Lynch ayrıca Khirimyan'ın fikirlerinin Van'da uzun zaman yer edindiğini de aktarmaktadır. Lynch, Van'da 11 adet Ermeni Okulu tespit etmiştir. Bu okullar kilise tarafından finanse edilmekteydi ve 1.375'i erkek 805'i de kız öğrencisi vardı. Lynch'in aktardıklarına göre Ermeni okullarındaki kitaplar Avrupa kaynaklarından çevrilmekteydi. Buradaki okullardan en büyüğü ve eskisi Ereğ mektebiydi.¹²⁷⁵ 1896'ya gelindiğinde ise Van'daki Ermeni okullarının sayısı ve öğrenci miktarı aşağıdaki gibiydi.¹²⁷⁶

Tablo 77. 1896 Yılı Verilerine Göre Van'daki Ermeni Mektepleri

Okulun Adı	Muallime	Muallimin	Kız Öğrenci	Erkek Öğrenci
Acem Haço Mahallesi (Protestan)	7	7	140	150
Acem Haço Mahallesi (Sandukyan)	3	5	250	-
Ereğ Kilise Mektebi	2	10	150	500

¹²⁷² BOA.MF.MKT. 98/54, 23 C 1305 (7 Mart 1888).

¹²⁷³ BOA.MF.MKT. 265/14, 16 Za 1312 (11 Mayıs 1895).

¹²⁷⁴ BOA.MF.MKT. 193/39, 11 B 1311 (18 Ocak 1894).

¹²⁷⁵ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, 87-99.

¹²⁷⁶ BOA.Y.EE.132/7, 20 R 1314 (28 Eylül 1896); Tarih Ziya Arvas, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti...*, s. 174.

Acem Haço Mahallesi Kilise Mektebi	-	11	-	320
Nalbandoğlu Mahallesi (Hamparsum)	-	8	-	185
Şaho Oğlu Mahallesi Kilise Mektebi	3	7	150	180
Hangevenik (Haykavank) Mahallesi Meryem Ana Kilise Mektebi	-	1	20	60
Sabuncuoğlu Mahallesi Mir (Meyr) Ana Kilise Mektebi	2	8	100	200
Toplam	17	59	810	1.695

Bu verilerde dikkat çekici bir husus Ermeni kızlarının okula gönderilme oranıdır. Zira aynı istatistik defterinde 2 adet Müslüman kız mektebindeki toplam kız öğrenci sayısı 108’dir. 1896’da Van’ı teftiş eden Sadettin Paşa ise vilayetteki Ermeni okullarının sayısını 15 olarak vermekte ve kilise ya da ileri gelenlerin kontrolündeki bu okulların mükemmel olduğunu aktarmaktadır.¹²⁷⁷

1897’de Van’daki eğitime dair Dâhiliye Nezaretine bilgi veren Van vali vekili Ferik Şemsi Paşa, Ermeni okullarının bir kısmının 1895-1896 Van olaylarında yakıldığını ve bunların fesat yuvası olarak bilindiğini belirtmiştir. Bu yüzden Ferik Şemsi Paşa’ya göre buralarda yeni okullar yapılmalıydı ve Ermeniceye vakıf bir maarif müdürü atanmalıydı. Şemsi Paşa’nın dikkat çektiği bir husus da Müslüman ahalinin aşiretlerden oluşmasından dolayı eğitime olan ilgisizlikleriydi.¹²⁷⁸ Bu durum ise Müslümanların Ermeniler karşısında eğitim seviyesinde geri kalmasına sebep olan başlıca hususlardan biriydi. 1900 yılında Ermenilerin Osmanlı istatistiklerine yansıyan mekteplerinin durumu ise aşağıdaki gibiydi.¹²⁷⁹

Tablo 78. 1900 Yılı İtibariyle Van Vilayetinde Ermeni Okulları

Liva	Kaza	Mektebin İsmi	Cemaat	Mektebin Sorumluları
Van	Van	Hamparsum	Ermeni	Hamparsum Efendi
Van	Van	Erk Kilise	Ermeni	Kilise Cemaati
Van	Van	Yeni Kilise	Ermeni	Kilise Cemaati
Van	Van	Haysusiyan	Ermeni	Kilise Cemaati
Van	Van	Pozantiyan	Ermeni	Ohannes Efendi
Van	Van	Ermeni Katolik	Katolik	Katolik Murahhası
Van	Van	Ermeni Katolik	Katolik	Katolik Murahhası
Van	Van	Şuşanyan	Ermeni	Kilise Cemaati
Van	Van	Sandukyan	Ermeni	Kilise Cemaati

¹²⁷⁷ Sadettin Paşa’nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları..., s. 76.

¹²⁷⁸ BOA.DH.TMIK.S. 10/85, 11 M 1315 (12 Haziran 1897).

¹²⁷⁹ Maarif Salnamesi, H. 1318 (M. 1900).

Hakkâri	Albak	Nersisyan	Katolik	Katolik Murahhası

Ermeni mekteplerinin misyonerlerle içli dışlı olması ve eğitim kurumlarının Ermeni milliyetçiliğinin en görünür dönemlerde artması bu kurumlara devletin sürekli şüpheyile yaklaşmasına sebep olmuştur. Lynch, Ermeni okullarına kitap gönderiminin engellendiğini veya geri gönderildiğini ve hatta İngiliz yazarlar John Milton ve Shakespeare'in eserlerinin dahi zararlı görüldüğünü aktarmaktadır.¹²⁸⁰ 1877'de Van'da Kazgancıyan Ohannes'in Osmanlı'daki tüm Ermeniler için 70 sayfa halinde *İra'e-i Servet* adıyla yayınladığı Ermenice risalesinin Osmanlıca tercümesi olduğu belirtilen bir vesika bu hususta dikkat çekicidir. Bu risalede Van'daki Ermeni mekteplerinde okutulmak üzere *Ermeni Esirlerden Birisi* ve *Mekteplerin Evlatları* isimli iki şarkı mevcuttur. Kazgancıyan Ohannes'in, *Ermeni Esirlerden Birisi* adlı şarkıda kullandığı argümanların bir kısmı şu şekildedir:

“Serbestliği size tebşir (müjde) ederim ey Ermeniler! Gökten indi bu mübarek tebşir ki, siz o vakitte zincir altında zahmette idiniz. Bizim merhametli Allah'ımız gökte iştiriyor, bizim gözlerimizden kanlı yaşlar döküldüğü vakit, bizim dua ettiğimiz vakit dudaklarımız mırıldanır. Ayaklarımızdaki zincirleri çıkaralım. Kardeşler! Söküp atalım onun çivilerini, biz serbestiz, ecnebiye esir değiliz. Bir dakika bile beklemeyi affetmemeli. Bize kayıp değil mi ki fena ve zalim barbarlar kaçırınsınlar bizim mübarek ana ve kız kardeşlerimizi. Ermeni'yi öldüren bir sevap kazanır, öldüğü vakit de mübarek ve salih derler. Gün Ermeniler için serbestlik vermiştir. Yok, yok kardeşler biz fenaların esirleri değiliz. Koşalım ve onların kanlarını dökelim ve diyelim ki Hayk'ın¹²⁸¹ evi daima böyle serbesttir. Allah'ı, ilmi ve serbestliği sevelim. Arkadaşlarımızı da böyle sevelim. Gammazlığı terk edelim. Bizden gammazlık ve çekmezlik geri kalsın. Bizim yüreklerimizde bu haller Ermenilere miras değildir, kırıp atalım. Fena düşünmek siyah bayrağı ki İsa'nın mübarek nişanından ayırdır. Bizim sinirli kollarımız kuvvet alsın, düşmanlarımız aşağı düşsünler... Ya ölelim veya öldürelim... Ah ve ah bizden uzak kaçıp gitsin karanlık zulmet... Bize ömür vardır. Ne vakit biz ölsek bizim eserimiz ölmez. Bize gökte temiz şahadet var. Saklanmış mübarekler ve mukaddeslerle beraber olunuz...”¹²⁸²

¹²⁸⁰ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 93

¹²⁸¹ Hayk, Ermenilerin atasıdır. Hayk için bkz. Emin Arif Şhaliyev, “Ermenilerin Kimliği ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus ve Ermeni Kaynaklarına Göre)”, *OTAM*, Sayı: 17, 2005; Erdal İter, “Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 6, 2002.

¹²⁸² BOA.Y.PRK.DH. 1/11, 13 M 1295 (17 Ocak 1878).

Mevcut tercümeğe göre şarkı olarak kurgulanan bu metin 5 Aralık 1877’de yazılmıştı. Bu tarih aynı zamanda 93 Harbi’nin devam ettiği bir döneme denk gelmektedir. Dolayısıyla henüz Ermeni meselesi uluslararası anlaşmalar itibariyle Osmanlı İmparatorluğu’nu zor duruma sokacak bir düzeyde değildi. Metinden hareketle Ermeni milliyetçiliğine birkaç şekilde değeri atfedildiğini tespit etmek mümkündür. Birincisi Ermenilere verilen müjde ilahi bir kaynağa dayandırılmıştır. Bu kutsiyet Ermenilerin ataları olarak bilinen Hayk ile pekiştirilmiştir. İkincisi Ermenilerin esaret altında olduğu vurgusudur. Fakat içinde bulunulan durumun bu esareti lağvedebilecek bir aşamada olduğuna da vurgu yapılmaktadır. Bunun önündeki engeller ise bir kısım Ermenilere yüklenen *gammazlık* ve *korku* gibi onları “milliyetçi hareketten” alıkoyan hususlardır. Dolayısıyla Ermenilerin bir kısmına yönelik sitem söz konusudur. Sözgelimi, bu metin bir Ermeni yazarın gözüyle Ermenilerin tek çatı altında mücadele etmelerinin henüz şartlarının oluşmadığı şeklinde yorumlanmaya müsaittir.

Ermeni Evlatları ismiyle 10 Şubat 1877’de yazıldığı belirtilen diğeri şarkıda kullanılan ifadelerden bir kısmı ise aşağıdaki gibidir:

“Ermenistan’ın bütün toprağı ki Ermenilerin yekserinin kanlarıyla yoğrulmuştur. Onların isimleri yâd olunur. Onların döktükleri kanların sayesinde kurtarılmışız. Daha yatmayalım, onların ellerinden düşeni kaldırıp ileri gidelim. Ne çok tembel olmuşsunuz Ermeni evlatları. Tavşan gibi korkarsınız. Böyle kuttan düşkün haldesiniz. Işıktan uzak kalıp karanlıkta kalmışsınız. Bizim yiğit evlatlarımız sağlıklarında düşmanlarının kanlarını pınar suyu gibi içmişler... Biz pederlerimizin aksini yapıyoruz. Kâfidir böyle lâl kalmak. Ermeniler, Ermenilik ismini kaybetti... Ve şöhrersiz oluruz ve bizim evlerimizi başkasına terk ederiz. Ne vakit ki düşmanlarımızı uzaktan görürüz fareler gibi kaçarız. Mallarımızı götürdükten sonra deriz ki bizi soyanlar nereye gittiler... Daha bizim ecdadımızın vasıtasıyla ber-hayat olduğumuzu hatıra getirmeyip meydana geliriz. Eğer böyle kalırsak ömrümüz ile mallarımızı şüphesiz kaybedeceğiz. İleri gidelim. Rüya gören adam gibi aldanmayalım. İşte bunlar için gece ve gündüz gözlerimden kanlı yaşlar gelir. Çünkü sefil halimiz üzerine ağlıyorum ve bir saat mesut olmuyorum. Şöyle ki ölmek ancak bu merakı def edecektir...”¹²⁸³

Bu metinde ise oldukça aşırı milliyetçi bir argüman kullanılmıştır. Bu argüman Ermenilerin atalarının kahramanlıklarıyla güçlendirilmeye çalışılmış ve Ermenilerin can ve mal güvenliğinin tehlikede olduğu düşüncesiyle kan dökmek meşru bir eylem olarak lanse

¹²⁸³ BOA.Y.PRK.DH. 1/11, 13 M 1295 (17 Ocak 1878).

edilmiştir. Birinci metinden daha ağır ithamlarla Ermenilere milliyetçilik çerçevesinde pasif bir karakter atfedilmiştir. Zira henüz Ermeni-Müslüman geriliminin had safhalara ulaşmadığı bu dönemde, yani Osmanlı tabiiyeti hususunda 1890’lar ve sonrasında karşılaştırıldığında ciddi problemlerin baş göstermediği yıllarda, Ermeniler tavşan ve fare gibi korkaklıklarla suçlanmıştır. Bu yüzden de bu metni Ermeni milliyetçiliğinin o dönemlerde arzu edilen şekilde desteklenmemesinin eleştirisi şeklinde okumak mümkündür.

1889’a ait başka bir şarkı sözü örneğiye B. Hagopyan tarafından “Benim İçin Değil” kafiyesiyle yazılan ve N.B. Barkatyan tarafından tercüme edildiği belirtilen metindir. Bu şarkı sözlerinin bulunduğu risaleyi inceleyen memurlar şarkının son mısrasındaki “*benim için gelir bir saat ki semavi pederin nezdine giderim*” adlı kısmın yapışkan bir kâğıttan oluştuğunu ve bu kâğıdın sökülmesiyle ortaya “*ama benim için gelir bir saat ki ben düşmanın muharebesine giderim ve orada... bir kelle benim için hazırlanmıştır*” ibaresinin çıktığını rapor etmişlerdir.¹²⁸⁴

Bu metinlerden ilk iki örneğin Ermeni okullarında öğretildiğine dair bir bulguya rastlanmamışsa da hükümetin zararlı evrak olarak nitelendirdiği birtakım araçların öğretmenler, misyonerler veya kiliseler vasıtasıyla Ermeni mekteplerinde kullanıldığına dair birçok belge örneği mevcuttur. Bu yüzden de XIX. yüzyılın son yılları ile XX. yüzyılın başlarında Ermeni mektepleri sıkı bir denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Hatta 1914’te Van’daki Ermeni mekteplerinden birinde telsiz ve telgraf aletlerinin bulunduğu Van vilayetinden Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir. Yapılan tahkikatta mektep tarafından bunun öğrencilere gösterilmek üzere bulundurulduğu ifade edilmişse de hükümet bu aletlere el konulmasını vilayete bildirmiştir.¹²⁸⁵

¹²⁸⁴ BOA.MF.MKT. 114/73, 12 L 1306 (11 Haziran 1889).

¹²⁸⁵ BOA.DH.ŞFR. 47/60, 27 Z 1332 (16 Kasım 1914).

1890'lı yıllarda Ermeni okullarının zararlı faaliyetler içinde olduğuna dair şikâyetler artınca vilayet istinaf müddei-i umumisi Mehmed Emin Efendi Van'ın münasip mahallerinde karma okulların açılmasının uygun olacağına dair görüşlerini beyan etmiştir.¹²⁸⁶ Bu dönemde Ermeni mekteplerinde okutulan kitap ve risalelerin programları Ermeni patrikhanesi tarafından hazırlanmakta ve hükümet tarafından tetkik olunmayanlar yasaklanmaktaydı. Ermenilerin kendilerine has bir sistemi olduğundan Van valisi karma eğitim işinin Ermeniler tarafından hemen onaylanmasının mümkün olamayacağı düşüncesindeydi. Bu yüzden Van valisi, Ermenilerin kendi iptidai mekteplerinde ama devlet mekanizmasının daha güçlü bir şekilde kitap ve yayınlara hâkim olmasıyla öğretimin yapılmasını uygun bulmuştu. Buna göre iptidai okullardan sonra Ermenilerin, devlet rüşdiye ve idadilerinde öğrenim görmesini gerekliydi.¹²⁸⁷ Nitekim muhtelif tarihlerde Van'a gönderilen emirnamelerde Gayrimüslimlere ait mektep ve ders materyallerinin sürekli teftiş edilmesi gerektiği vurgulanmaktaydı. Memurların yaptıkları teftişlerde birçok kitap müfredata daha sonradan eklendiği iddiasıyla yasaklanmıştır.¹²⁸⁸

Genel olarak Ermeni milliyetçiliğini aşıladığı ve Ermeni çocuklarını devlete muhalif bir şekilde yetiştirme maksatlı okutulduğu belirtilen bu kitaplarla XX. yüzyılın başlarında Kürtleri isyana teşvike dahi çalışıldığına dair tespitlerde de bulunulmuştur.¹²⁸⁹ Osmanlı memurları Ermeni okullarını her ne kadar teftiş etse ve zararlı görülen kaynakları imha etse de Ermenilerin bu emellerinden vazgeçmeyeceğinin bilincindeydi. 1894-1895 yıllarında Van okullarını teftiş eden maarif müdürü Hüseyin Celalettin Ermeni mekteplerinde öğrencilerin “Ermenistan” fikri çerçevesinde yetiştirildiğini görünce muallimleri uyarmış fakat bunun bir işe yaramayacağını da itiraf etmiştir. Müdür, muallimlerin üzerindeki baskının arttırılmasının

¹²⁸⁶ BOA.BEO. 314/23513-1, 28 Ş 1311 (6 Mart 1894).

¹²⁸⁷ BOA.BEO. 314/23513-2, 23 Ş 1312 (19 Şubat 1895).

¹²⁸⁸ BOA.MF.MKT. 355/21, 1 Ş 1314 (5 Ocak 1897).

¹²⁸⁹ BOA.DH.TMIK.M. 245/3, 23 R 1323 (27 Haziran 1905).

bir mağduriyet göstergesi olarak kullanılacağını düşündüğünden Ermenilerin devlete bağlılığının arttırılması için çeşitli öneriler sunmuştu. Buna göre İngiltere ile Amerikan hükümetlerine hizmet eden ve tarihten beri mezhepleri alet ederek her türlü amaçlarını yerine getiren Protestan mektepleri ile Ermeni okulları ve ayrıca Müslüman mektepleri lağvedilmeliydi. Bunların yerine ise iptidai ve idadi olmak üzere iki dereceli karma mektepler kurulmalıydı. Bu mekteplerin bir kısmı kız ve bir kısmı da erkeklere ayrılarak her mektebe Müslüman ve Ermeni birer din ilimleri hocası atanmalıydı. Hüseyin Celalettin'e göre insanların birbirlerinden farklı olduğunu onlara dayatan husus hastalık derecesindeki “milliyetçilik” ve bu hastalılığın bertaraf edilmesi ancak birbirini anlamanın yolu olan ortak bir lisan bilmek ve ortak mekânları paylaşmakla mümkün olabilirdi. Zira Van'daki Ermeni okullarında Osmanlı lisanı kanunlar emrettiği için göstermelik bir şekilde öğretilirdi ve muallimler dahi kimse tam olarak Türkçe bilmiyordu. Bu yüzden de maarif müdürü okulları teftiş ederken yanında tercüman¹²⁹⁰ bulundurmak zorunda kalmıştı. Şayet bu karma mektepler kurulursa Ermenilerin Türkçe öğrenmesi sağlanacak ve Müslüman çocuklarıyla birlikte yetişen Ermeniler devlete sadık kalacaklardı. Maarif müdürü, bütün muallimlerin de devlet tarafından atanması gerektiğini düşünmüş ve bu önlemler alınmazsa ileride problemlerin çıkmasının büyük bir ihtimal dâhilinde olduğu uyarısında bulunmuştur.¹²⁹¹ Fakat Maarif Nezareti bu görüşleri dikkate almamış ve mart ayında yazılan bu rapordan hemen iki ay sonra Van'da temelleri daha önce atılmış olan büyük isyan ve ardından çatışmalar patlak vermiştir.

¹²⁹⁰ Van'daki Ermeni ileri gelenleri Ermenilerin Türkçe'ye vakıf olmadıklarını her fırsatta dile getirdiğinden ve bu husus Osmanlı memurlarınca da kabul edildiğinden nizamname, talimat ve emirname gibi evraklar gerekli hallerde Ermenice de yazılarak ahaliye ulaştırılmıştır. Örneğin bkz. BOA.ŞD. 1874/32(5)-15, 14 Ş 1297 (22 Temmuz 1880).

¹²⁹¹ BOA.MF.MKT. 265/14, 30 N 1312 (27 Mart 1895).

4.9.5. Nesturi Mektepleri

Van vilayetinin Hakkâri sancağında yaşayan Nesturilerin mevkileri devlete mukavemet konusunda kendilerine avantaj sağladığından birçok hususta bazı dönemlerde devlet mekanizmasının dışında kalmayı başarmışlardır. Bu ise askerlik ve vergi hususlarının burada istenilen derecede yer edinememesi gibi sonuçlar doğurmuştu.¹²⁹² Diplomatik ilişkiler ağının sağladığı avantajlar vesilesiyle Nesturilerle doğrudan ve detaylı bir iletişim kuran misyonerler, Hakkâri sancağına bağlı kaza ve köylerde birçok eğitim kurumunun tesis edilmesini sağlamışlardır.¹²⁹³ Nesturiler arasında uygulanan eğitim sistemi Ermenilerinkine benzemekteydi. Genellikle okullarında dini metinler okutulurdu. Nesturi öğrenciler İsa'nın öğretilerini eski Süryanice metinlerinden öğrenirlerdi. Çocuklar sadece kış aylarında saat 11-12'den sonra okula giderdi. Bu durumun bir süreklilik arz etmemesi ise okuma ve yazmada öğrencilerin verim almamasına sebep olmaktaydı. Bu yüzden de daha çok din adamları okuma yapar ve öğrenciler de bunları dinlerdi.¹²⁹⁴

Amerikan misyonerlerinin yoğun bir şekilde ilgilendiği Nesturilerin 1891'de Hakkâri sancağına bağlı Çölemerik, Gevar ve Dize'de bir kaç mektepleri vardı. Hatta bu mekteplerden 6 adedinin kapatıldığı iddiasıyla Amerikalılar Van valisini Osmanlı hükümetine şikâyet etmiştir.¹²⁹⁵ 1901 yılında ise Nesturilere eğitim veren misyoner okulları aşağıdaki gibiydi.¹²⁹⁶

Tablo 79. Van Vilayetindeki Nesturi Mektepleri

Yer	Mektep Sayısı
Merkez Kazaya tabi Özi Köyü	1
Koçanis Köyü	2
Gevar Kazası Kagüran Köyü	1
Gevar Kazasında Vezirabad Köyü	1
Gevar Kazasında Pirzalan Köyü	1

¹²⁹² BOA.Y.PRK.DH. 9/26, 29 Z 1313 (11 Haziran 1896).

¹²⁹³ Tarık Ziya Arvas, *Hakkâri Nesturileri (1836-1936)*, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2010, s. 53-60.

¹²⁹⁴ Edward. L. Cutts, *Christians Under the Crescent in Asia*, London, 1878, s.235-237.

¹²⁹⁵ BOA.BEO.33/2442, 5 Z 1308 (12 Temmuz 1891).

¹²⁹⁶ BOA.Y.PRK.KOM. 10/73, 26 N 1318 (17 Ocak 1901).

Gevar Kazasında Ayladin Köyü	1
Gevar Kazasında Cilo Nahiyesinde Mata Köyü	1
Cilo Nahiyesinde Zeri Köyü	1
Çölemerik Kazasında Tuhub Nahiyesinde Kunrek	1
Tuhub Nahiyesinde Mezra Köyü	1
Tuhub Nahiyesinde Tahvir Nav	1
Tıyyar-i Sufila Nahiyesinde Ziri Köyü Dahilinde Mergi İsimli Mevkide	1 Mektep, 1 İngiliz Papazına mahsus ev
Tıyyar'ın Şivalbezan Dahilinde Zadota Köyü	1
Şevta Köyü	1
Diz Nahiyesinde Giriş	1
Diz Nahiyesinde Mata Köyü	1
Diz Nahiyesinde Okus Köyü	1
Diz Nahiyesinde Gorşin Köyü	1
Toplam Mektep Sayısı	19

Misyonerlerin etkin olduğu 1890'lı yıllarda Nesturilere yönelik eğitim faaliyetlerinin bir takım sorunlara sebep olduğu görülmektedir. Nesturilerin ruhani lideri Mar Şimon Nesturi mekteplerinin hükümetin baskısı altında olduğuna dair şikâyetlerini maarif nezaretine bildirmiştir. Mar Şimon, dilekçesinde valinin Süryanice kitapların okutulmasından dolayı para ve hapis cezasıyla kendilerini tehdit ettiğini bildirmiştir.¹²⁹⁷ Vali ise bu tür iddiaları reddederek rahatsızlığın teftişlerden kaynaklı olduğunu rapor etmiştir.¹²⁹⁸ Bu mekteplerin neredeyse tamamı misyonerlerin hâkimiyetinde olduğu bir sonraki başlıkta bu durum izah edilmiştir.

4.9.6. Misyoner Mektepleri

Van'daki Gayrimüslim mekteplerinin başını Amerikan misyoner mektepleri çekmektedir. Bu mektepler Ermeni ve Nesturi toplumuna yönelik eğitim vermektedir. Avrupa'dan birçok ziyaretçinin Van'a geldiği XIX. Yüzyılda Amerikan misyonerleri İngiliz konsoloslugu himayesinde faaliyetlerini yürütmektedir. Amerikan misyonerlerden Mr. Greene, Mr. Allen ve Dr. Raymond başı çeken kişilerdi. Kadın misyonerlerden ise tıp bilgisine vakıf olan Dr. Grace Kambell ve Kanadalı Miss. Fraser Van'da bulunmaktaydı.

¹²⁹⁷ BOA.BEO. 581/43534, 5 N 1312 (2 Mart 1895).

¹²⁹⁸ BOA.BEO. 595/44622, 14 N 1312 (11 Mart 1895)

Fraser Ermeni kızların eğitiminden sorumlu kişiydi. 1871’de Van’da kurulan Amerikan misyonu Amerika Kilise Cemaati tarafından desteklenmekteydi. Bu misyon Van’daki amacını toplumsal ilerleme şeklinde beyan etmiştir. Amerikan misyonierlerinin Van şehir merkezinde ve Bahçeler kısmında okulları vardı. Bu okullara erkekler 7 yaşından itibaren kabul edilirdi. Dersler ilk, orta ve lise derecesinde verilmekteydi. Her kademeye 3 yıl ayrılmıştı. Lise aşamasında öğrenciler İngilizce ve Fransızca gibi yabancı diller ile matematik, geometri, fizik, psikoloji ve doğa bilimlerinde dersler alırdı. Tarih eğitimi de ayrıca öğretilen dersler arasındaydı. Hatta misyonierler dillerini unutup Kürtleşmiş Ermeniler için Kürtçe bir Ahit bile basmışlardı.¹²⁹⁹ 1896’da Van’daki misyonier okullarına dair bilgi alan Sadettin Paşa, Van merkezindeki misyonier okulunda kız ve erkeklerden meydana gelen 260 öğrenci olduğunu ve bu okulda fen bilimleri ile Ermeni tarihi derslerinin çok iyi öğretildiğini ve öğrencilerin ayrıca el sanatlarına dair beceriler kazandıklarını da belirtmektedir.¹³⁰⁰

Yabancılar ait okulların Ermeni ve Nesturilere yönelik eğitimlerinin devletin nazarında uygun bulunmamasından kaynaklı yerel hükümet yetkilileri ile okul temsilcileri çoğu zaman karşı karşıya gelmiştir. 1875’te Erciş kazasının merkezi olan Akanis’te kurulan Amerikan Okulu 1888’de kapatılmış ve 1890’da sefaretin girişimiyle tekrar açılmıştı. Fakat mektep 1891’de vilayetin kararıyla tekrar kapatılınca Amerikan misyonierleri sefareti yeniden devreye koyarak merkezi hükümete okullara dokunulmaması hususunda baskı kurmaya çalışmıştır. Sefaretin hükümetten mekteplerin kapatılmasının gerekçelerini talep etmesi üzerine Van vilayeti yöneticileri buranın bir Protestan¹³⁰¹ mektebi olduğunu ve köylülerin bir

¹²⁹⁹ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 93.

¹³⁰⁰ *Sadettin Paşa’nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s. 76.

¹³⁰¹ Van’daki misyonierler Protestanlığın Presbiteryen koluna mensuptu. Presbiteryenlik, Protestan kilisesine mensup olup Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve Amerikan Anayasal gelişmelerinin yaşandığı dönemlerle geliştirilmiş ve vicdani ve siyasi özgürlüğü savunmuştur. Presbiteryenlik için bkz. Christopher K. Lensch, “Presbyterianism in America: The Nineteenth Century: The Formative Years”, *WRS Journal*, 13/2, 2006, ss. 16-25.

kısının Protestanlaştırıldığını, bunun da Katolik Ermeniler arasında rahatsızlığa sebep olduğunu bildirmiştir. Ayrıca mektep ruhsatsızdı ve bu türden yabancı okulların programlarını hükümete bildirme gerekliliği olduğu halde bu işlemler dikkate alınmamıştı.¹³⁰²

1891’de Amerikan sefareti Çölemerik, Gevar ve Dize’de Amerikan misyonerlerine ait 6 adet Nesturi mektebinin kapatılarak 5 mualliminin tutuklandığını merkezi hükümete şikâyet etmiştir. Van vilayeti ise iddiaların asılsız olduğunu ve ruhsatsız mektepler için sıkı denetimde bulunulduğundan bu tür iddiaların ortaya atıldığını hükümete bildirmiştir.¹³⁰³ Amerikan sefaretinin hükümete verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere Amerikan misyonerler 1840’lardan beri Nesturilerin bulunduğu bölgelerde eğitim maksatlı faaliyetlerde bulunmaktaydı. Amerikalılar, vatandaşlarına yapıldığı iddia edilen bu muameleyi doğru bulmayarak misyonerlerin derhal serbest bırakılmasını ve sınır boyunda dolaşmakta olan Amerikan vatandaşlarının da güvenliğinin sağlanmasını talep etmiştir.¹³⁰⁴ Van valisi ise aksine denetimleri arttırmıştır. Amerikan sefareti ise her şeyi nizamına göre yaptıklarını ve valinin merkezi hükümetin okulun açılması hususunda verilen kararlarının eline ulaşmadığı gerekçesiyle usulsüzlük yaptığını iddia etmiştir.¹³⁰⁵

Van valisi, Amerikalı muallime Matmazel Bosh’a ait risale ve mektuplara zararlı içerikte oldukları şüphesiyle el koymuş ve bunları İstanbul’a göndermiştir. Evrakların İstanbul’a gönderilmesinin sebebi ise burada İngilizceye vakıf hiçbir memurun olmayışdır. Evraklar Hariciye Nezareti’nde incelenmiş ve herhangi bir zararlı içerikle karşılaşılmamıştır. Bunun üzerine evraklar Amerikan sefaretine teslim edilmiş ve vilayet yetkilileri de emin

¹³⁰² BOA.BEO. 9/654, 27 L 1309 (25 Mayıs 1892).

¹³⁰³ BOA.BEO. 33/2442-1, 5 Z 1308 (12 Temmuz 1891).

¹³⁰⁴ BOA.BEO. 33/2442-3, 12 Nisan 1892.

¹³⁰⁵ BOA.BEO. 107/7957, 28 R 1310 (20 Ekim 1892).

olunmadıkça bu tür davranışlardan kaçınmaları hususunda uyarılmıştır.¹³⁰⁶ Neredeyse XIX. yüzyılın başlarından itibaren sistematik ve bir mekana bağlı bir şekilde Van'da yabancılar bulunmasına rağmen yabancı dile vakıf memurların olmaması, yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere diplomatik ilişkileri zora soktuğu gibi vilayet dâhilinde faaliyet gösteren yabancıları takip etmede de engel teşkil etmiştir. Bu eksikliğin giderilmesi maksadıyla 1896'da Van'daki memurlara Ermenice ve Fransızca kurslar açılmıştır. Kurs iptidai mektepler müfettişliğinde bulunan Dikran Efendi tarafından verilmiştir. Yerel hükümet temsilcileri kursa olan ihtiyaçlarını şu şekilde dile getirmişti:

“Elde edilen evrak ve ketebe-i mazzara ve saire emrin kısm-ı küllisini Ermeni mekatibinde imrar eylemiş ve hasbe'l-zarur mekatib-i ibtidaiye müfettişliğine evvelce tayin buyurulan Dikran Efendi bendelerinin himmet ve insaniyetine teslim edilerek ona tercüme ve tedkikat vazife-i mühimmesi ifa ettirilmektedir... Memalik-i İraniye'ye yirmi bir ve Rusya'ya yirmi beş saat tarzında bir ferdin dâhil olabileceği bir mesafe-i karibiyede vaki olmakla gerek Ermeni erbab-ı fesadesinin ve gerek tarik-i ticaretle vilayete herbar enva'i türlü kesanın bir mani'aya tesadüf etmeksizin dühulleri herbar görülen ahval-ı münasekadandır...”

İdaresi Dikran Efendi'nin “insaniyetine” bırakılan çeviri hizmetlerinin bir an evvel Müslüman kâtiplerin uhdesine bırakılması gerektiğinden bu kurs açılmıştır. Dikran Efendi bu memurlara günde 2 saat ders vermekteydi.¹³⁰⁷

Maarif Nazırı Zühtü Paşa'nın 1894'te yabancı ve gayrimüslim okullarına dair hazırladığı raporunda bu tür okulların denetimden uzak oldukları anlaşılmaktadır.¹³⁰⁸ Van vilayetinde Amerikalıların yanı sıra Almanlar ve Fransızların (Dominikanlar) da eğitime dair faaliyetleri olmuştur.¹³⁰⁹ Burada yabancıların okul açma isteği XX. yüzyılın başlarında da devam etmiştir. 1901 yılında Dominikan Katolik misyonerlerinden Berisimo adlı bir papaz

¹³⁰⁶ BOA.BEO. 111/8304, 3 Ca 1310 (23 Kasım 1892). “Vilayetten sebk eden iş'ara cevaben bunların evrak-ı muazzıradan olmasında iştibah edildiği ve orada İngilizceye aşına memurlar bulunmadığı cihetle maarif nezaret-i celilesine irsal kılındığı...”

¹³⁰⁷ BOA.MF.MKT. 346/59, 30 B 1314 (4 Ocak 1897).

¹³⁰⁸ BOA.MF.MKT. 3/31, 29 Z 1312 (3 Temmuz 1894)

¹³⁰⁹ Tarık Ziya Arvas, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti...*, s. 181-182.

Van'ın Haçboğan mevkiinde bir mektep kurulması için dilekçe vermiştir. Hükümet gerekli tetkikleri yapmış ve mektebin projesi, programı ile muallimlerin tabiiyeti hakkındaki bilgileri talep etmiştir.¹³¹⁰ Mektebin mekânı Haçboğan'da bir ev olarak belirlenmiş ve burada 3 Osmanlı tebaası muallim istihdam edileceği belirtilmiş ve böylece mektebin kurulmasına müsaade edilmiştir.¹³¹¹ Benzer talepler bir süre daha devam etmiş ve hükümet, devletin 1914 yılının kasım ayında I. Dünya Savaşı'na girmesi üzerine 1915'in şubat ayında Van'ın da dâhil olduğu birçok vilayete Osmanlı'ya düşman devletlerinin tüm manastır ve mekteplerinin kapatılmasıyla bunların ayin yapmak için yeterli rahipleri dışındaki görevlilerinin sınır dışı edilmesini emretmiştir.¹³¹²

4.9.7. Van Maarif İdaresinin Karşılaştığı Problemler ve Alınan Önlemler

Van vilayetindeki maarif faaliyetlerine dair sistematik bir istatistik oluşturmak oldukça zordur. Bunun başlıca sebebi vilayetten Maarif nezaretine gönderilmesi gereken evraklar hususunda ihmalkârlık gösterilmesidir. Maarif Nezareti yılın belli aylarında mekteplerin personel ve mali durumuna dair istatistikleri vilayetlerden talep etmekteydi. Bu evrakların nispeten muntazam bir şekilde hazırlanması ise daha çok 1880 ve 1890'lı yıllardan sonrasına denk gelmektedir. 1890'lı yıllarda Van kazaları başta olmak üzere birçok merkezden maarif istatistiklerinin çok geç ya da eksik gönderildiği görülmektedir.¹³¹³ Örneğin; 1894'te vilayetten gönderilen evraklar eksik olduğundan Nezaret, vilayet maarif müdürlüğünü

¹³¹⁰ BOA.DH.MKT. 106/26, 4 Z 1318 (23 Şubat 1901).

¹³¹¹ BOA.Y.PRK.ŞD. 3/16, 30 Z 1319 (9 Nisan 1902).

¹³¹² BOA.DH.ŞFR. 49/184, 16 Ra (1 Şubat 1915).

¹³¹³ BOA.MF.MKT. 177/5, 22 M 1311 (5 Ağustos 1893). 8 Eylül 1892'de istenen bilgiler ancak 5 Ağustos 1893'te yani yaklaşık olarak 10 ay sonra gönderilebilmiştir.

uyararak Mahmudi, Mamuretülhamidiye, Şatak, Gevaş, Bargiri, Gevar ve Çölemerik gibi kazaların defterlerinin tekrar gönderilmesini talep etmiştir.¹³¹⁴

Özellikle kazalardan defterlerin vilayet merkezine gönderilmemesi sürekli bir sorun halini aldığından dönemin maarif müdürü Hüseyin Celalettin Bey bu kazalara bizzat gitmeden sorunun çözülmemeyeceği görüşündeydi.¹³¹⁵ Dolayısıyla Osmanlı topraklarında maarife dair en kapsamlı çalışmaların yapıldığı bu yıllarda defterlerin muntazam bir şekilde merkeze gönderilmemesi vilayetin eğitim işlerinde çeşitli aksamaların yaşandığını işaret etmektedir. Bunun sebeplerinin maarif müdürlüğünün muktedir yöneticilerin idaresinde olmaması ve bazı şubelerinde yaşanan yolsuzlukların olması muhtemeldir. Zira bu hususta hem Van valisinin şikâyetleri olmuş¹³¹⁶ hem de nezarete evrakların incelenmesi sonucunda bir takım paraların zimmete geçirildiği veya harcama yapıldığı halde karşılığının gösterilmediği ortaya çıkmıştır.¹³¹⁷ Bu tür durumlarda vilayet ya da maarif nezareti tarafından uygun görülen şekillerde komisyonlar kurulur ve tahkikatlar yapılır.¹³¹⁸ Van maarif müdürlüğündeki yolsuzluklara dair çeşitli dönemlere ait örnekler mevcut olup¹³¹⁹ müdürlüğün nezaretin emir ve izinlerinin dışında davrandığı durumlar pek çok kez yaşanmıştır.¹³²⁰

Mali yolsuzlukların yanı sıra öğretmenlerin görev tanımları dâhilindeki icraatları da maarife dair sorunların ortaya çıktığı bir husustu. Başlıca görevleri öğrencileri eğitip “vatan

¹³¹⁴ BOA.MF.MKT. 212/47, 15 Ş 1312 (11 Şubat 1895).

¹³¹⁵ BOA.MF.MKT. 266/23, 5 Z 1312 (30 Mayıs 1895).

¹³¹⁶ BOA.MF.MKT. 195/87, 21 R 1311 (1 Kasım 1893). Van eski maarif müdürü Vehbi Efendi yakacak ve ek giderler adıyla 1.620 kuruş harcamış fakat senetlerde bu masrafın karşılığı bulunamamıştır.

¹³¹⁷ BOA.MF.MKT. 205/32, 19 Ş 1311 (25 Şubat 1894).

¹³¹⁸ BOA.MF.MKT. 265/14, 30 N 1312 (27 Mart 1895). Van maarif müdürü Hüseyin Celalettin Bey eski müdür Vehbi Bey dönemine ait evraklarla ilgili tahkikat yapmak için komisyon kurmuştur.

¹³¹⁹ BOA.MF.MKT. 315/3, 25 L 1313 (9 Nisan 1896). Maarif muhasebe memuru Cemal Efendi'nin görevi süresince sandık aidatını zimmetine geçirmesine dair.

¹³²⁰ BOA.MF.MKT. 537/61, 1 Ş 1318 (24 Kasım 1900). Van maarif müdürlüğü yaptığı bir takım harcamalar için nezaretten izin almamıştır. 500 kuruş ve üzeri harcamalar için nezaretten izin alınması zorunluydu.

ve millet için hayırlı birer yurttaş yapmak” olan muallimlerin tespit edilen görev ihmallerine karşı yaptırımlar uygulanmaktaydı. 1877’de Van rüşdiyesi muallim-i evveli Mehmet Şevki Efendi, aldığı izin süresini aşınca maarif müdürlüğü tarafından uyarılmış ve görevinin “şakirdanın talim ve terbiyelerine sa’y ve akdem etmekten ibaret olduğu halde vaktinin çoğunu şurada burada geçirip mektep umuruna sekte verdiğinden” hakkında işlem başlatılmıştır.¹³²¹ 1882’de ise aynı mektebin muallim-i evveli Van’ın havasının kendisine iyi gelmediğini iddia ederek Trabzon’da uygun bir mektebe tayinin çıkarılmasını talep etmiştir. Fakat Van’da muallim açığı olduğundan bu talebi kabul edilmemiştir.¹³²²

Osmanlı yönetiminin maarif işlerinde zorlandığı hususlardan biri maaş ödemeleriydi. XIX. yüzyıl boyunca maaşlar gittikçe azalmış ve öğretmenler temel geçimlerini bile sağlayamayacak duruma düşmüştü.¹³²³ Bu husus Van için de son derece geçerliydi. Maaşlar muallimler tarafından az bulunduğu gibi düzenli bir şekilde de ödenmemekteydi. Bu yüzden muallimler daha fazla para alabilmek için bir üst rütbeye geçmeye çalışmaktaydı. Örneğin; Adilcevaz Rüşdiye mektebi muallim-i sanisi Hafız Efendi, az maaş aldığından muallim-i evvelliğe geçmek için başvuru yapmıştır.¹³²⁴ Özellikle hükümet dairelerinden alınan kira gelirleriyle karşılanan iptidai mekteplerin muallim maaşları kiraların düzenli verilmemesinden dolayı ödenmemekteydi.¹³²⁵

Merkezi hükümet maaş ödemelerinde bir istikrar elde etmek için maaşların Ziraat Bankası şubeleri aracılığıyla ödenmesine karar vermişse de kısa sürede olumlu bir sonuca varılamamıştır.¹³²⁶ Üstelik bu durum birtakım şikâyetlere de sebep olmuştur. Örneğin;

¹³²¹ BOA.MF.MKT. 52/73, 21 Z 1294 (27 Aralık 1877).

¹³²² BOA.MF.MKT. 75/53, 22 R 1299 (13 Mart 1882).

¹³²³ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleştirilmesi...*, s. 207.

¹³²⁴ BOA.MF.MKT. 125/9, 12 Ca 1307 (4 Ocak 1890).

¹³²⁵ BOA.MF.MKT. 355/52, 23 N 1314 (25 Şubat 1897).

¹³²⁶ BOA.MF:MKT. 361/24-2, 20 Z 1314 (22 Mayıs 1897).

maarif memurlarının iddiasına göre maarif hissesine ait olup Ziraat Bankası ambarlarında muhafaza edilen 450 çap buğdaya askerlerin el koymasından dolayı memurların zor duruma düşmüştür.¹³²⁷ Ziraat Bankası memurları ise bu ithamları reddederek hisselerin zamanında dağıtıldığını ve herhangi bir bakayanın kalmadığı şeklinde savunma yapmıştır.¹³²⁸ Ziraat Bankası'na yönelik benzer şikâyetler sonraki yıllarda da devam etmiştir.¹³²⁹ Maaşların ödenmemesindeki ana etken bu yıllarda meydana gelen ekonomik krizlerdi. Üstelik 1898'de bu krizden dolayı muallimlerin dokuz ay boyunca maaşları ödenmemişti. Bu amaçla Van mal sandığından maarif masrafları karşılanmayınca Erzurum vilayeti maarif idaresinden 20.000 kuruşun Van'a aktarılması için girişimlerde bulunulmuştur.¹³³⁰ Fakat vergi tahsilat dönemi yaklaştığından nezaret, Van'daki gelirlerin toplanma ihtimalini göz önünde bulundurarak bu talebi reddetmiştir.¹³³¹

Van'daki muallimlerden arzu edildiği şekilde verim alınamaması okuma yazma oranının düşük kalmasına sebep olmuştur. Okuma yazma¹³³² ve hatta Türkçe bilmeyen ve cinayet gibi suçlara karışan kişilerin vilayet merkezinde görülen davalarında vasilere ihtiyacı olmuştur. Bu türden kişilerin Van merkezinde akrabaları ve avukatları olmadığından ise vasilik görevi rüşdiye mektebi muallimlerine yüklenmiştir.¹³³³ Fakat muallimlerin bu ve benzeri ek işlerde ana görevlerini aksatmaması şart koşulmuştu. Örneğin, Vestan kazasındaki rüşdiyede görevli olan rika hocası Şakir Efendi öğretmenliğe başladıktan bir müddet sonra reji

¹³²⁷ BOA.MF:MKT. 361/24-1, 7 M 1315 (8 Haziran 1897).

¹³²⁸ BOA.MF:MKT. 361/24-4, 2 Ra 1315 (1 Ağustos 1897).

¹³²⁹ BOA.MF:MKT. 427/43, 2 B 1316 (16 Kasım 1898).

¹³³⁰ BOA.MF:MKT. 415/28-2, 5 R 1316 (23 Ağustos 1898).

¹³³¹ BOA.MF:MKT. 415/28-1, 25 R 1316 (12 Eylül 1898).

¹³³² Van vilayetinde okuma yazma oranı oldukça düşüktü. Süleyman Sabri Paşa, her köyün bir mollası olsa da bunların genelde okumayı bildiği ama yazmayı bilmediğini dahi iddia etmiştir. Okur-yazarlığın az olması ağaları civar memleketlerden katipler tutmaya sevk etmiştir. Maaşla tutulan bu katipler genelde rüşdiye mezunu kişiler olup medrese tahsili görmeyenlerdir. Hatta bu kişilerin akıl hocalığı dahi yaptığı görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bknz. Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tettebbuat...*, s. 54

¹³³³ BOA.MF:MKT. 75/98, 20 Ra 1298 (20 Şubat 1881).

idareci kâtipliğinde de istihdam edilmişti. Nizama aykırı olan bu atanma Şakir Efendi'nin kendini işine verememesine ve öğrencilerin de yazıyı iyi öğrenmemelerine sebep olmuştu. Bu yüzden de yerine başka bir yazı hocası olan Hasan Efendi atanmıştır.¹³³⁴

Ekonomik darlığın iyice hissedildiği fakat eğitimin kurumsallaşmasına da çaba gösterilen 1880'ler ve sonrasında Van'daki maarif faaliyetlerinden verim alınamamasının sebepleri yetkililerce araştırılmıştır. Bu dönemde vakıf gelirlerine nüfuz sahibi kişilerin el koymasından dolayı *evkaf-ı münderiseden* gelir elde edilemediği anlaşılmıştır.¹³³⁵ 1892'de Van valisi Ferik Bahri'nin nezarete gönderdiği bir rapora göre, Müslüman köylerinin hiçbirinde yeni usule uygun mektep yoktu. Bu yüzden de çocuklar talim ve terbiyeden mahrum kalmıştı. Maarif nezareti buna çare olarak köylerdeki eğitimi imamların idaresine vermeyi ve imam olmayan köylere de bu maksatla imam gönderilmesini uygun bulmuştu.¹³³⁶ Hatta vali bu ihtiyacın ehemmiyetini belirtmek için dünyanın her yerinde mecburi olan sibyan mekteplerinin Osmanlı mensubu gayrimüslim tebaada bile uygulandığına işaret ederek Müslümanların bu konudaki eksikliğine dikkat çekmiştir.¹³³⁷ Zaman içerisinde Müslüman ahaliye mektepler yapılmışsa da bu mektepler belli bir standardı yakalayamadığı gibi durumları oldukça kötüye gitmiştir. Maarif Nezareti'ne rapor mahiyetinde oldukça hayıflanıcı bir dilekçe gönderen Van rüüşiyesi muallim-i evveli bu durumu şu şekilde açıklamıştı:

“Van vilayetinde bulunan Hristiyan mekteplerinin terakkisi ve Müslüman sibyan mekteplerinin adem-i terakkisi kalbimi delik delik delmekte olduğundan sabra tahammülüm kalmayıp vazife-i daiyanem haricinde olarak sibyan mektepleri hakkında ariza takdimini münasip gördüm... Merkez vilayette bulunan iptidailerin müzebzeb (karışık) bir halde olduğunu ihbar etmekle cesaret eylerim...”

¹³³⁴ BOA.MF.MKT. 99/92, 5 Ş 1305 (17 Nisan 1888).

¹³³⁵ BOA.MF.MKT. 83/84, 4 Ş 1300 (10 Haziran 1883).

¹³³⁶ BOA.MF.MKT. 142/90, 21 L 1309 (19 Mayıs 1892).

¹³³⁷ BOA.MF.MKT. 142/94, 12 Za 1309 (8 Haziran 1892).

Muallimin gönderdiği dilekçe Van'daki eğitim kurumlarının nitelik ve niceliği açısından son derece mühim bilgiler içermektedir. Buna göre Van kalesi içinde ve Bahçelerde 31 adet cami ve her caminin birer ikişer hücresi vardı. Bu hücrelerde imam ve müezzinler öğrencileri toplayarak eski ve yeni usullerle yaklaşık olarak 700-800 öğrenciyi eğitmektedir. Yeni usulün tam olarak yerleşmemesinde maarif müdürlerinin işgüzarlığının etkisi vardı. Zira müdürler zamanlarını yanlış değerlendirip maarifin gelişmesini ihmal etmekteydi. Muallimin verdiği malumata göre Van kasabasındaki Topçuoğlu, Hatuniye, Şabaniye, Halil Ağa, Hafiziye, Hayratiye gibi mahallelerde imam ya da muallimlerin idaresinde muhtelif dönemlerde mektepler kurulmuştu. Hatta Van muhasebe memuru Hasan Efendi'nin evindeki bir oda ve Hatuniye mahallesindeki Naciye Hanım'ın evi kiralanarak birer kız iptidai mektebi olarak kullanılmıştı. Fakat bu mekteplerin neredeyse tamamı gayr-i muntazam ve denetimden uzak bir haldeydi.¹³³⁸

Şüphesiz, belgelerde sıkça geçtiği şekliyle hassas bir mevki olduğundan muktedir yöneticilere muhtaç olan Van'da yukarıda değinildiği üzere 1896'da maarif müdürlüğünün lağvedilerek müdürünün Diyarbakir'e gönderilmesi de bu düzensizliği arttırmıştır.

1897'de Van merkezinde eski usule göre eğitim veren 15 kadar Kürt sibyan mektebi¹³³⁹ vardı. Yöneticilere göre bu şekilde eğitimin devam etmesiyle bir ilerleme sağlamak mümkün değildi fakat ahali eski adetleri gereği bu mekteplere rağbet göstermekte ve iptidai mektepleri tercih etmemektedir. Bu mekteplerin lağvedilmesi düşünülmüşse de hem ahalinin hem de bu mekteplerden maaş alan hocaların tepkisinden çekinilmiştir. Zira bu mektepler camilerden müteşekkildi ve bir nevi “dokunulmazlıkları” vardı. Bu yüzden de bu

¹³³⁸ BOA.MF.MKT. 248/24, 15 C 1312 (14 Aralık 1894).

¹³³⁹ Arşiv vesikasında “Kürt sibyan mektebi” tabiri geçmiştir. Muhtemeldir ki bu tabir eğitim dilinden dolayı kullanılmıştır.

türden okulların alıştırma alıştırma dönüştürülmesi uygun görülmüştü.¹³⁴⁰ Nitekim mevcut “modern mektepler” başta mali krizler olmak üzere birçok sorun ile boğuşurken bunlara yenilerinin eklenip bir standardın yakalanması mümkün değildi. Zira 1898’de vilayet idare meclisi Van’daki eğitim durumunu emsaline nispet kabul etmeyecek derecede geri kalmış şeklinde nitelendirmişti.¹³⁴¹ Bu geri kalmışlıkta yukarıda izah edilmeye çalışılan sorunlar ve geleneksel yaşamın etkisi büyüktür. Özellikle, Van’ın Müslüman nüfusunun başını çeken Kürtlerin eğitim alanında hükümeti uzun yıllar meşgul ettiği görülmektedir. 1914 yılına gelindiğinde Dâhiliye Nazırı, Van Kürtleri için önceki dönemlere ait nitelendirmelerin neredeyse aynısı olan şu ifadeleri kullanmıştı:

“Vilayetin bazı ahval ve ihtiyacına dair Van valisi Tahsin Bey Efendiden aldığım tahrirat-ı hususiyede şayan-ı merhamet bir hal-ı cehalette bulunan Kürtlerin nimet-i maarife hissemend (nasip) edilmesi için Van’da mektep namına hiçbir şey olmadığı cihetle sadık ve namuskâr familyalardan sin-i nizamiyede yirmi kadar evlad-ı Ekrad’ın Mekteb-i Sultaniye’ye alınması ve vilayet dâhilinde ya ufactan yahut maarifin üç dört muhtelif mevki’inde ve medrese-i iptidaiye namı altında leyli (yatılı) ve ellişer kişilik üç veya dört mekteb-i iptidaiye küşadıyla evlad-ı Ekrad’ın oralarda tahsil ettirilmesi elzem bulunduğu...”¹³⁴²

Yukarıdaki örnekte dile getirilen sorunlar aşiretler üzerinden muhtelif dönemlerde yukarıda da kısmen değinildiği şekliyle halledilmeye çalışılmıştır. Bu maksatla 1892’de Arap aşiretlerinin devletle olan bağlarını sağlamlaştırmak maksadıyla yaşları 12 ile 16 arasındaki aşiret mensubu çocukları eğitmek için İstanbul’da kurulan Aşiret Mektebi’ne¹³⁴³ 1893 itibarıyla Van’dan da öğrenci alınmaya başlanmıştır.¹³⁴⁴

Aşiret Mekteplerine her yıl iki öğrencinin gönderildiği Van vilayetinden Şemski¹³⁴⁵, Kalkanlı¹³⁴⁶, Şevili, Makuri¹³⁴⁷ ve Haydaran gibi Hamidiye Alayları’na mensup aşiretlerden

¹³⁴⁰ BOA.MF.MKT. 362/23, 14 Za 1314 (16 Nisan 1897).

¹³⁴¹ BOA.MF.MKT. 403/50, 27 L 1315 (21 Mart 1898).

¹³⁴² BOA.MF.MKT. 1196/61, 11 Ca 1332 (7 Nisan 1914).

¹³⁴³ *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme...*, s. 209.

¹³⁴⁴ BOA.MF.MKT. 165/61, 30 N 1310 (17 Nisan 1893).

¹³⁴⁵ BOA.MF.MKT. 192/7, 1 B 1311 (8 Ocak 1894).

öğrenciler İstanbul'a gönderilmiştir.¹³⁴⁸ Fakat öğrencilerin İstanbul'a gönderilmesi hususunda gereken özen gösterilmemiştir.¹³⁴⁹ Trabzon'a kadar asker refakatinde götürülen buradan da İstanbul'a gemi ile gönderilen bu öğrenciler ve onlara refakat edecek muhafızlar için bütçe ayrılması gerekmektedir.¹³⁵⁰ Bu ise ayrı bir külfet anlamına geliyordu. Bu yüzden mektebe gönderilen öğrencilerin harcırahları vilayet tarafından ödenmediğinden zorluklar yaşanmıştır.¹³⁵¹ Mektebe kabul edilen her talebeye 1000 kuruş tahsis edilmekteydi. Van maarif memurları bu harcırahı vermemeye yeltense de kanunen bir zorunluluk olduğundan bu miktarların bütçeden karşılanması yoluna gidilmiştir.¹³⁵² Ayrıca Aşiret Mektebi nizamnamesine göre her sene 40 öğrenci mektebe kabul ediliyordu. Dolayısıyla Van vilayetine ayrılan iki kontenjan aşiretlerin gösterdiği ilgiye yetmemekteydi.¹³⁵³

Kazalardan vilayet merkezine haberleşme ve ulaşımın aksak bir şekilde yürütüldüğü XIX. yüzyılda Van şehir merkezinde kurulmuş olan mekteplerin en detaylı istatistiklerinden biriyse 1912 yılına ait bir kayıttan ulaşmak mümkündür. Buna göre Van'da kurulan resmi ve hususi mektepler aşağıdaki gibiydi:¹³⁵⁴

Tablo 80. XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Van Vilayetinde Kurulan Okullar

Yer	İsmi	Hüviyeti	Kuruluş Tarihi ¹³⁵⁵	Cemaati	Derecesi
➤	İdadi Mektebi	Resmi	1323/1908	Müslim	İdadi

¹³⁴⁶ BOA.MF.MKT. 378/27, 21 Ca 1315 (17 Kasım 1897).

¹³⁴⁷ BOA.MF.MKT. 535/39, 17 B 1318 (10 Kasım 1900).

¹³⁴⁸ BOA.MF.MKT. 592/22, 18 Ş 1319 (30 Kasım 1901).

¹³⁴⁹ BOA.MF.MKT. 340/11, 3 Ca 1314 (10 Ekim 1896).

¹³⁵⁰ BOA.MF.MKT. 469/38, 21 Ca 1317 (27 Eylül 1899).

¹³⁵¹ BOA.MF.MKT. 737/62, 29 R 1321 (25 Temmuz 1903).

¹³⁵² BOA.MF.MKT. 895/42, 19 Ş 1323 (19 Ekim 1905).

¹³⁵³ BOA.MF.MKT.536/41, 27 B 1318 (20 Kasım 1900).

¹³⁵⁴ BOA.DH.SYS. 100/7, 4 S 1330 (24 Ocak 1912).

¹³⁵⁵ Belgenin tarihi Rumi takvim esas alınarak verilmiştir. Okulların kuruluş tarihleri sadece yıl şeklinde verildiğinden belge tarihi olan 11 Kanunisani 1327'den hareketle her yıl için Kanunisani ayı esas alınarak tarihler çevrilmiştir. Bu yüzden bir aşağı bir yukarı tarihlerde sapma olma ihtimali vardır.

	Darülmualimin	Resmi	1325/1910	Karma	İptidai
	İnas Rüşdiyesi	Resmi	1322/1907	Müslim	Rüşdiye
	Halil Ağa	Resmi	1315/1900	Müslim	İptidai
	Topçuoğlu	Resmi	1308/1896	Müslim	İptidai
	Şabaniye	Resmi	1308/1896	Müslim	İptidai
	Hafiziye	Resmi	1321/1906	Müslim	İptidai
	Darülfeyz	Resmi	1325/1910	Müslim	İptidai
	Hadika-i Marifet	Resmi	1302/1887	Müslim	İptidai
	Norşin-i Sûfla	Resmi	1322/1907	Müslim	İptidai
	Emin Paşa	Resmi	1323/1908	Müslim	İptidai
	Kasaba	Resmi	1325/1910	Ermeni	İptidai
	Sihke Caddesi	Resmi	1325/1910	Ermeni	İptidai
	Edremid	Resmi	1314/1899	Müslim	İptidai
	Hatuniye	Resmi	1325/1910	Müslim	İptidai
	Hüsreviye	Hususi	1301/1886	Müslim	Rüşdiye
	Kundakçıyan	Hususi	1288/1873	Ermeni	İptidai/Rüşdiye
	Hamparsum	Hususi	1293/1878	Ermeni	İptidai/Rüşdiye
	Şuşanyan	Hususi	1268/1854	Ermeni	İptidai/Rüşdiye
	İseviyan	Hususi	1268/1854	Ermeni	İptidai/Rüşdiye
	Sanhazyan	Hususi	1286/1871	Ermeni	İdadi
	Dere Kilisesi	Hususi	1265/1850	Ermeni	İptidai/Rüşdiye
	Yeni Kilise	Hususi	1265/1850	Ermeni	Rüşdiye
	Merkez	Hususi	1317/1902	Ermeni	İdadi
	Kilise	Hususi	1319/1904	Ermeni	İptidai
	Amerika	Hususi	1290/1875	Ermeni	İptidai/Rüşdiye/İdadi
	Amerika	Hususi	1302/1887	Ermeni	Rüşdiye
	Amerika	Hususi	1289/1874	Ermeni	Rüşdiye
	Fransız	Hususi	1315/1900	Ermeni	Rüşdiye/İdadi
Merkeze Bağlı Köyler	Sihke	Hususi	1312/1897	Ermeni	İptidai
	Kalecik	Hususi	1312/1897	Ermeni	İptidai
	Eskipak	Hususi	1314/1899	Ermeni	İptidai
	Poganiş	Hususi	1319/1904	Ermeni	İptidai
	Mahkiz	Hususi	1319/1904	Ermeni	İptidai
	Orak	Hususi	1320/1905	Ermeni	İptidai
Havasar Nahiyesi	Kastelden	Hususi	1319/1904	Ermeni	İptidai
	Kızıldaş	Hususi	1296/1881	Ermeni	İptidai
	Kefzi	Hususi	1296/1881	Ermeni	İptidai
	Herç	Hususi	1296/1881	Ermeni	İptidai
	Enguştanis	Hususi	1296/1881	Ermeni	İptidai
	Hırkanis	Hususi	1296/1881	Ermeni	İptidai
	Hurgüm	Hususi	1321/1906	Ermeni	İptidai
	Şeyhangüm	Hususi	1321/1906	Ermeni	İptidai
	Pertek	Hususi	1321/1906	Ermeni	İptidai
Tımar Nahiyesi	Hartik	Resmi	1314/1899	Müslim	İptidai
	Canik	Resmi	1323/1908	Ermeni	İptidai
	Mirek	Hususi	1323/1908	Ermeni	İptidai
	Pirgaib	Hususi	1323/1908	Ermeni	İptidai
	İririn	Hususi	1320/1905	Ermeni	İptidai
	Hesbiş	Hususi	1320/1905	Ermeni	İptidai

	Göçeni	Hususi	1322/1907	Ermeni	İptidai
	Sorsurat	Hususi	1326/1911	Ermeni	İptidai
	Manastır	Hususi	1297/1882	Ermeni	İptidai
	Norşin	Hususi	1324/1909	Ermeni	İptidai
	Alay	Hususi	1312/1897	Ermeni	İptidai
	Havanis	Hususi	1319/1904	Ermeni	İptidai
	Almaşad	Hususi	1319/1904	Ermeni	İptidai
	Anavank	Hususi	1319/1904	Ermeni	İptidai
	Mermid	Hususi	1318/1903	Ermeni	İptidai
	Çarpanak Manastırı	Hususi	1297/1882	Ermeni	İptidai
Erçek Nahiyesi	Faruk	Hususi	1316/1901	Ermeni	İptidai
	Lim	Hususi	1316/1901	Ermeni	İptidai
	Mendan	Hususi	1326/1911	Ermeni	İptidai
	Çobanoğlu	Hususi	1326/1911	Ermeni	İptidai
Bargiri Nahiyesi	Bargiri	Resmi	1314/1899	Müslim	İptidai
	Gûzek	Hususi	1326/1911	Ermeni	İptidai
	Nazarava	Hususi	1326/1911	Ermeni	İptidai

Bu bilgilere göre Van kasabası dışında kalan merkeze bağlı köylerde Müslümanlara ait modern okulların sayısının Ermenilerle karşılaştırılınca oldukça düşük kaldığı görülmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus ise mekteplerin kurulduğu dönemlerdir. Buna göre çeşitli düzeylerde kurulan bu mekteplerin Tanzimat dönemindeki sayısı 7 adet, II. Abdülhamid devrinde 50 adet ve II. Abdülhamid'ten sonra 1912 itibariyle 10 adettir. Müslüman mektepleri itibariyle bu oran II. Abdülhamid devrinde 13, sonrasında ise iki adettir. Dolayısıyla valiler nezdinde kontrolü daha sağlam olan II. Abdülhamid merkezileşmesinin Van'a eğitim kurumlarının sayısı itibariyle pozitif bir katkıda bulunduğu aşikârdır. Ermeni mekteplerinin kuruluş tarihleri ise daha çok 1870'li yıllar ve sonrasında denk gelmiştir. Bunun sebebi 1856'da yayınlanan Islahat Fermanı'nın gayrimüslim cemaatlere okullar açma hususunda kolaylıklar sağlamasıdır. Bu dönemde kurulan Meclis-i Muhtelit-i Maarif'te Müslüman, Rum, Ermeni, Katolik, Protestan ve Yahudilerden birer temsilci mevcuttu.¹³⁵⁶

¹³⁵⁶ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleştirilmesi...*, s. 68.

Ermeni milletin eğitimde Müslümanlara göre oldukça ileri bir düzeyde olması ise şüphesiz hem hukuki hususlar hem de Ermeni Millet Nizamnamesi ile de yakından ilgilidir. Nizamname ile bir maarif komisyonu kurulmuş ve Ermenilerin eğitim sistemi merkezi bir denetim altına alınarak büyük ilerleme kaydedilmiştir.¹³⁵⁷ Sözgelimi nizamname kalkınma çerçevesinde Ermeni milleti ile milletin temsilcilerinin görev ve sorumluluklarına dair detaylı kurallar bütünü oluşturmuştur.¹³⁵⁸ Bu nizamnameler, milliyetçilik çağında Ermeniler gibi milletlerin kendi anayasaları niteliğinde olup bu milletlerin Osmanlı'dan kopma sürecinin de zeminlerinden birini teşkil etmiştir.¹³⁵⁹

¹³⁵⁷ İlhan Tekeli, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişimler”, *TCTA*, Cilt: 2, Yayına Hazırlayan: Mustafa Şahin, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 463-464.

¹³⁵⁸ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 165-172.

¹³⁵⁹ Cenk Reyhan, “Osmanlı’da Millet Nizamnameleri: Avrupa İle Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri”, *Belgeler*, Cilt: XXVII, Sayı: 31, 2006, s. 44.

V. BÖLÜM

AŞİRETLER

5.1. XIX. Yüzyılda Van Aşiretleri

XIX. yüzyıl genel hatlarıyla Osmanlı modernleşmesinin doruk noktalarından birini teşkil etmiştir. Önceki yüzyıllardan devralınan siyasi, mali, bürokratik ve askeri çöküşün sebeplerinin yöneticiler ve aydınlar nazarında yoğun bir şekilde tartışılır hale gelmesi Tanzimat Fermanı ile sistematik hale gelen modern hukuk devletine geçiş sürecini başlatmış ve bu süreç Islahat Fermanı ve daha sonra da Meşrutiyet'in ilanı ile devam etmiştir. Tanzimat'ın temel hedeflerinden biri Osmanlı tebaaları arasında eşitliği sağlamak ve can, mal, ırz güvenliğinin temin altına alınmasıyla askeri ve ekonomik düzenlemeleri hayata geçirmektir. İncalcık'ın, Avrupai bir devlet telakisi taşıyan gelişmelerin temeli olarak nitelendirdiği Gülhane Hatt-ı Hümayunu¹³⁶⁰ ile girişilen yeni hukuk düzeni bir nevi Osmanlı'ya atfedilen adalet sisteminin yerini zulüm politikalarına bırakarak devlet ile toplum arasındaki nisbi barış ortamının bozulması ve bunun Gayrimüslimlerin başını çektiği bir dizi isyana sebep olmasının da sonucu ortaya çıkan bir gerekliliktir.¹³⁶¹

1839'da ilan edilen Tanzimat her yerde aynı anda uygulanamadı. Tanzimat yöneticilerinin uygulama safhasının pratiğinden yoksun olmaları ve toprak düzenine müdahalenin önünün açılması özellikle yurt-ocaklık şeklinde yönetilen bölgelerde muhalefetle karşılaşmıştır.¹³⁶²

¹³⁶⁰ Halil İncalcık, “*Tanzimat Nedir?*”, Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Editör: Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoneix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 29.

¹³⁶¹ Bülent, Tanör, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *TCTA*, Cilt: 1, Yayına Hazırlayan: Mustafa Şahin, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 16.

¹³⁶² Musa, Çadircı, “*Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)*”, Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), Phoneix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 155-156.

1845'te Van'da uygulanmaya çalışılan Tanzimat büyük bir tepki ile karşılaşmış ve kısa bir süre içerisinde bu tepki Müküs hâkimi Han Mahmud'un öncülüğündeki isyana evrilmiştir.¹³⁶³ Bedirhan Bey'in de bu isyana dâhil olmasıyla muhalefet çevresi genişlemiştir. Merkezi hükümetin yaptığı seferler neticesinde Cizre-Bohtan miri Bedirhan Bey'in 1847'de tasfiye edilmesiyle Tanzimat'ın bölgede uygulanmasının önündeki engeller ortadan kaldırılmıştı.¹³⁶⁴

Devletin merkezileşme açısından son derece önem verdiği bu tasfiye ve ardından gelen Tanzimat uygulamaları, getirilmeye çalışan yeni düzen itibariyle deyim yerindeyse bir devrim niteliği taşımıştır. Aynı yıl idari yapılanmada düzenlemelere gidilmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise çeşitli düzenlemelerle Tanzimat'ın kurumsallaşmasına yönelik adımlar atılmış ve merkezi bir modernite inşa sürecine resmen girilmiştir. Bu inşa sürecinin mutlaka engelleri de mevcuttu. Bu engellerin bir kısmı merkezi hükümeti doğrudan ilgilendiren ve daha çok mülki ve mali hususları kapsayan problemler diğerleri ise taşranın iç dinamikleri şeklinde tasnif edilebilir. Van özelinde bu iç dinamiklerden biri ise aşiret örgütlenmesi ve bu örgütlenmenin kendi içinde ve devletle olan ilişkileridir.

Aşiret, Van ve çevresinin iktisadi, siyasi, dini ve kültürel kimliğini baskın bir şekilde belirleyen toplumsal örgütlenmelerin başında gelmektedir. Osmanlı-İran sınırı başta olmak üzere vilayetin birçok noktasında yaşayan aşiretlerin büyük kısmı konargöçer olmakla birlikte yerleşik olanları da mevcuttu. Tanzimat'ın öngördüğü yeni hukuk sisteminde aşiretlerin tedibi meselesi ekonominin canlandırılması, askerlik alanındaki düzenlemelerin hayata geçirilmesi ve asayişin sağlanması için ilk elden ilgilenilen hususlardandı. Hükümetin Van'daki aşiret

¹³⁶³ Cabir Doğan, “Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı”, *History Studies*, Volume 3/2, 2011, s.148-149.

¹³⁶⁴ Fatih Gencer, “Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 30 Sayı: 49, s. 80-87.

politikasını ise birkaç kritik dönem belirlemiştir. Bu dönemler Tanzimat'ın Van'da uygulanmaya konduğu 1847 yılı ile başlayan dönem, 93 Harbiyle gelişen Ermeni Meselesi dönemi ve 1890'larda aşiretlerin Hamidiye Alayları'na dâhil edilme sürecinin başladığı dönem olarak belirlenebilir. Bu üç dönem de devletin pragmatik bakış açısının ürünüdür ve devlet gücü ölçüsünde bu dönemlerin politikasını belirlemiştir.

Osmanlı arşiv belgelerinde aşiretler büyük çoğunlukla şiddet ve eşkıyalık faaliyetleriyle ilişkilendirilmiş ve bu temelde tedipleri sağlanmaya çalışılmıştır. Yüzyıllardan gelen yaşam deneyimleri ve sert coğrafi koşulların belirlediği bu aşiret karakterini Van gibi bölgelerde etkileyen bir husus da Osmanlı-İran sınırıdır. Sınır, aşiretler için doğal bir yaşam alanı olup her türlü suç ve uygunsuzlukta bir korunma kapısı vazifesi görmektedir. Aşiretler tarafından iki ülke arasında *hatt-ı mevhum* tarzında idare edilen hudut büyük ölçüde güvenlikten yoksundu¹³⁶⁵. Söz gelimi gasp, hırsızlık ya da katletme gibi vakalara karışanlar hızlı bir şekilde sınırı aşip uzun müddet izini kaybettirebiliyordu. Fakat aşiretlerin karakterinin sadece bu çerçeveye dâhil edilmesi de doğru değildir. Zira aşiretler kendilerine atfedilen bu karakterden rahatsız olup yeri geldiğinde bunu dile getirmişlerdir. Tanzimat ile geliştirilmeye çalışan modern devlet ve toplum algısının farkına aşiretler de varmış ve eğitim bölümünde de değilinildiği üzere özellikle eğitim-öğretim ve ekonomi alanında ilerlemek için taleplerde bulunmuşlardır.

Aşiretler her ne kadar muhtelif dönemlerde gönüllü ya da zorunlu bir şekilde devlet nizamına dâhil olmaya çabalasa da aşiretlere dair algıya daha çok yukarıda değinilen dönemler itibarıyla de bakmak gerekir. Tanzimat'ın uygulandığı ilk yıllarda aşiretleri modernleşmenin önünde bir engel olarak gören devlet yetkilileri, aşiretlere “medeniyet çerçevesine dâhil edici” görev yüklemiş ve aşiret karakterini de medeniyetin zıttı olan

¹³⁶⁵ BOA.YEE. 13/9-1, 29 Ca 1314 (5 Kasım 1896). Hatt-ı mevhum, gerçekte olmayıp var sayılan anlamında kullanılmaktadır. Bu terim için de-facto ibaresinin dahi kullanılması mümkündür.

“vahşilik” üzerinden nitelendirmiştir.¹³⁶⁶ Ermenilerin milliyetçi düsturla hareket edip Avrupa kamuoyundan destek almalarıyla birlikte aşiretlerin “uygunsuz” olarak nitelendirilen davranışlarına karşı geliştirilen tavır değişmiştir. Bunun en somut hali ise Hamidiye Alayları örneğinde vücut bulmuştur.

Mayewski, Kürtlere ya da aşiretlere atfedilen karakteri Kürtlerin doğal hayatının bir parçası olarak nitelendirmiş ve “vahşiliğin” özellikle Kürtler arasında gezen Avrupalılarca yaratılan bir algı olduğunu da ima etmiştir. Buna göre Kürtler arasında merkezi hükümetin onayı ve yardımı olmadan bir yabancıнын gezmesi normal karşılanmazdı. Hatta yabancılara karşı gelişen bu anormal yaklaşım Osmanlı memurları için de geçerliydi. Mayewski, yağmacı ve eşkıya olarak nitelendirilen bazı Kürt ağalarının yanı sıra Kürtlerin Ermenilerle olan olumlu ilişkilerine de referansta bulunarak tümüyle Van aşiretleri ya da Kürtlere atfedilen olumsuz karakteri reddetmiştir.¹³⁶⁷

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Van vilayeti merkezi dışında kalan tüm etrafı aşiretlerle çevriliydi. Van, Erzurum, Bitlis ve Musul vilayetleri arasında sürekli hareket halinde bulunan bu aşiretler temelde *Zil* ve *Mil* diye iki gruba ayrılmaktaydı. Her iki sınıfın ayrı şubeleri vardı. Haydaran, Zilan, Sebki, Adaman, Kalikan, Celali, Kalent, Arusan, Musıkan gibi aşiretler Zil sınıfına mensuptu. Cibran, Hasenan, Zerikan, Liv, Şiv, Makuri, Takuri, Milan, Alent, Şemski, Merziki, Şikefti, Ertuşi, Miran isimlerini taşıyanlar ise Mil sınıfına dâhil olan gruplardı.¹³⁶⁸ Aşiretlerin bir kısmı tamamen Osmanlı veya İran tebaası iken bir kısmı da her iki ülke topraklarında yaşamaktaydı. Bazı aşiretler ayrıca kendi içinde çeşitli

¹³⁶⁶ BOA.A.MKT.MHM. 18/83, 1 S 1266 (17 Aralık 1849).

¹³⁶⁷ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 187-189.

¹³⁶⁸ Aşiret isimleri hem arşiv vesikalarında hem de muhtelif kaynaklarda çeşitli formlarda yazılmıştır. Söz gelimi Haydaran, Heyderan, Haydaranlı ya da Sepki, Sebki, Sepkili gibi kullanımlar olmuştur. Bu isimlendirmeler aynı aşireti temsil etse de kaynaklardaki kullanımlar esas alınmıştır.

kollara ayrılabilmekteydi.¹³⁶⁹ Bu aşiretlerin neredeyse tümü Kurmanc diliyle konuşmaktaydı. Başkale ve Şatak hattının kuzey mıntıka halkı, Hakkâri'nin kasabaları, Başkale, Şemdinan yolunun geçtiği mıntıka ahalisi Türkçe de bilmekteydi. Hakkâri'nin orta kısımlarında, Oramar gibi yerlerde, Beytüşşebab taraflarında ise Türkçe bilenler azdı. Türkçe bilenlerin arasında ise erkek nüfusu kadınlara oranla daha fazlaydı. Erkekler Türkçeyi ticaret ve askerlik vasıtasıyla öğrenmekteydi. Hakkâri'nin sarp ve dağlık kısımlarındaki aşiret ahalisinin Türkçeyi daha az bilmesinin sebebi aşiret mensuplarının askere gitmemesi ve ticaretin de burada kısıtlı olmasıdır. Hamidiye Alayları da Türkçenin öğrenilmesinde engel teşkil etmiştir.¹³⁷⁰

Osmanlı arşiv belgeleri başta olmak üzere muhtelif kaynaklarda Van ve çevresinde sıklıkla geçen aşiretler Haydaranlı, Şekaki, Sipki¹³⁷¹, Ertuşi, Makuri, Milan, Takori, Şevili, Hasenan ve Celali gibi gruplardır. Bu aşiretlerin büyük kısmı Osmanlı ve İran devletleri arasında ikiye ayrılmış vaziyettedirler. Bazen de buna Rusya eklendiğinde üç devlet arasında ayrılan aşiretler de olabilmektedir. 1847 yılında Osmanlı-İran sınırının belirlenmesi maksadıyla memur edilen Derviş Paşa'ya göre Van ve çevresinde Haydaranlı, Şekak, Milan ve Sebki (Sipki) aşiretlerinin her biri birçok kola ayrılan gruplardan müteşekkildi.¹³⁷² Aynı dönemlerde sınır boyunda bulunan Hurşid Paşa da benzer kayıtlar tutmuştur. Buna göre Haydaranlı, Şevili, Lidili, Şekak, Milan ve Yezidi taifesi Van'daki meskûn aşiretlerdendi.¹³⁷³ Muhtelif dönemlerde bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bunlardan en kapsamlı olup nihai süreçte Van'da hangi aşiretlerin bulunduğunu tespit etmemize yarayan kaynak ise Mark Sykes'in aşiretlere dair raporudur. 1908'de *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürt Aşiretleri* adıyla hazırlanan bu rapora göre Van ile çevre kazalar ve İran sınırında yaşayan aşiretlerin

¹³⁶⁹ BOA.YEE. 13/9-2, 29 Ca 1314 (5 Kasım 1896).

¹³⁷⁰ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tettebbuat...*, s. 53.

¹³⁷¹ Bu aşiretler Şerefname'de de geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerafeddin Han, *Şerefname: Kürt Tarihi*, Etnografya ve Coğrafyası, Cilt: 1/1, Çeviren: Celal Kabadayı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2006, s. 54-65.

¹³⁷² Derviş Paşa, *Tâhdid-i İraniye ye Memur Derviş Paşa Layihası*, Matbaai Amire, İstanbul, 1287, s. 105-171.

¹³⁷³ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudûd...*, s. 263.

başlıcaları Herki, Miran, Hasenan, Takori, Ademan, Şekak, Şikefti, Makuri, Şevili, Şemski, Haydaran, Yezidi ve Ertuşi şeklindedir. Bunlardan Herki, Hasenan ve Ertuşiler konfedere aşiretler şeklinde örgütlenmiştir. Fakat hem Sykes'ın belirlediği şekliyle hem de arşiv belgelerinden ulaşabildiğimiz kadarıyla Van bölgesinde bulunan bu aşiretler arasında özellikle Ertuşi aşireti muntazam bir şekilde kollara ayrılan konfedere bir aşiretti. Bu aşiret Sykes tarafından 16 kola göre tasnif edilmişse¹³⁷⁴ de arşiv belgelerinde genelde 6 kolun ismi sıkça geçmiştir.¹³⁷⁵

Van ve çevresindeki aşiretlerin bir kısmı yerleşik olmakla birlikte büyük bir bölümü mevsimlik ihtiyaçları itibariyle hareket halindeydi. Musul, Süleymaniye ve Revanduz taraflarından her sene Van vilayetine göçer aşiretler gelmekteydi. Üstelik bu aşiretlerin hane sayısı binleri bulmaktaydı. Örneğin; Herki aşireti 2.500 haneden müteşekkil olup Musul ve Revanduz taraflarından Gevar'a gitmekteydi. Ertuş aşiretinin 2.000 hanesi ise Beytüşşebab ve 1.000 hanesi de Nurdüz ile Şatak'a geçmekteydi. Bohtan tarafından Van'a giden Miran, Duderî gibi aşiretleri ise yaz mevsiminde Müküs, Şatak, Nurdüz ve Gevaş dağlarını mesken tutmaktaydı. Bu aşiretler bir zamanlar göçebeyken zamanla bağlı oldukları yerleri mesken tutmakla birlikte yaylalara ihtiyaçları olduğundan Van'a uğramaktaydılar.¹³⁷⁶

Van ve çevresinde başka aşiretler de bulunmakla beraber, genelde zikredilen isimler ağırlıklı olarak bu minvaldedir. Van ve çevresinde yaşayan aşiretlerin meskûn oldukları bölgeleri tam olarak tespit etmek güçtür. Zira aşiretlerin bir kısmı Osmanlı İran sınırında sürekli hareket halinde olduklarından XIX. yüzyıl boyunca değişik mahallerde

¹³⁷⁴ Mark Sykes, "The Kurdish Tribes of The Ottoman Empire", *The Journal of The Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol: 38,1908, s. 462-463. Sykes'ın belirlediği kollar şunlardır: Ezdinan, Merzigi, Mamed, Mamreş, Alan, Beroz, Jirki, Şeydan, Mamhor, Gaviştan, Şerefan, Mamedan, Gevdan, Zedek, Zefk, ve Hafcan.

¹³⁷⁵ BOA.A.MKT.MHM. 281/54-6, 27 S 1280 (13 Ağustos 1863).

¹³⁷⁶ BOA.ŞD. 1874/32(5)-12, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

bulunmuşlardır. Yine de aşiretlerin habitatlarına dair aşağı yukarı bir harita belirlemek mümkündür. Bu harita ise XIX. yüzyılın sonlarına doğru, yani özellikle sınırın muhafazası konusunda alınan önlemler ve bu yüzyıl içerisinde İran ile yapılan hudut belirleme çabaları ile aşiretlerin toprağa bağlandıkları dönemlerde, daha belirgin olup tezin nüfus bölümünde buna yer verilmişti. Ayrıca gereken durumlarda bu hususa değinilmiştir.

1847’de Hurşid Paşa’nın tespitlerine göre belli bir vergiye tabi tutulmuş ve nüfusları da sayılmış olan aşiretlerden Haydaranlı, Şevili, Lidili, Şekaki, Yezidi ve Milanlı gibi gruplar Erciş, Adilcevaz, Bargiri, Abgay ve Karasu gibi bölgelerde meskûn haldeydiler.¹³⁷⁷ Bu bölgeler aşağı yukarı XIX. yüzyıl boyunca aşiret alanlarıdır. Bununla birlikte Van’ın vilayet olması ve sonrasında Hakkâri sancağının buraya bağlanmasıyla bu alan biraz daha genişlemiştir. 1878’de nahiye teşkilatı için hazırlanan defterlere göre Hakkâri sancağına bağlı Mahmudi kazasında Şemski, Milan, Makuri, Takuri ve Yezidi aşiretleri; Albak kazasında Şikak aşireti; Gevar kazasında Herki ve Gerdi aşireti bulunmaktaydı.¹³⁷⁸ 1888-1889’da Van’da bulunan ve aşiretler hakkında detaylı bir istatistik oluşturan İranlı diplomat Tabatabayi’nin verilerine göre de Hakkâri sancağının Mahmudi ve Gevar kazaları aşiretlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdi.¹³⁷⁹ Bu bölge aynı zamanda en zorlu aşiretlerin yaşam alanıydı. Buradaki aşiret mensupları reislerine oldukça bağlı, yağmacılıkta usta ve fanatik dindarlardan oluşmaktaydı. Bu yüzden reisleri aracılığıyla mukavemet etmede oldukça başarılıydılar.¹³⁸⁰ Bu durumu aynı zamanda kanun ve devlet yapısının zayıflığına bağlayan Avrupalılar bölgeyi yüzyıllar önceki İskoçya’ya benzetmiştir.¹³⁸¹ Ramsay ise biraz daha

¹³⁷⁷ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud...*, s. 230-235.

¹³⁷⁸ BOA. ŞD. 1874/4, 8 C 1294 (9 Haziran 1878).

¹³⁷⁹ Mirza Musa Han Tabatayî Ensarî, *Zubdetû'l-Vekai...*, s. 271.

¹³⁸⁰ Isabella L. Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, Volume:2, London, 1891, s. 373.

¹³⁸¹ James Creagh, *Armenians, Koords and Turks*, Volume:2, London, 1880, s. 185.

olumsuz bir tablo çizerek Kürtlerle Ermenilerin yaşadığı bölge için *Karanlık Ülke* tabirini kullanmıştır.¹³⁸²

Aşiret mensuplarının ağalarına olan bağılılığı şehirli Vanlıların menfaatine ters düşmekteydi. Bu yüzden şehrin ileri gelenleri 1879'da Van'a giden ıslahat komisyonu memurlarından aşiret ağalıklarının lağvedilerek reislerinin yerine dışarıdan müdürler atanmasını talep etmiştir. Aşiretlerin Osmanlı-İran sınırına hâkim olmaları ve herhangi bir vukuatta iki taraftaki aşiretlerin birbirlerini kollaması mahalli hanedanın bu öneriyi yapmasında etkili olmuştur. Fakat köklü bir ıslahat sebebi olarak görülen bu talebin hayata geçirilmesi mümkün değildi. Zira aşiret halkı her halükârda ağalarını tanıyıp onların emri altına girerek hariçten kimseye itaat edecek bir kesim değildi. Karşılıklı menfaate dayalı bir ilişki ağı aşiret mensubu ile reislerini birbirine bağımlı hale getirmekteydi. Bunlar tasarruflarındaki arazileri dahi ağalarının mülkü olarak görmekteydi. Bu yüzden de imar ve ihyasına gereken özeni göstermemekteydiler. Her ne kadar yöneticiler arazilerin aşiret mensuplarına dağıtılmasının ağalara olan bağımlılığı azaltacağına inanmışsa da bu hususta hayata geçirilen icraat oldukça cüzi miktarda kalmıştır. Örneğin; Mahmudi kazasında yerleşik olan beş aşiretin yaşadığı bölge ile Abgay nahiyesindeki Haydaranlı aşiretinin bölgesi tapusuz yerlerdendi.¹³⁸³ Aşiret ahalisinin reislerinin emirleri altında bir yaşam sürmesi bu ahalinin oldukça geri kalmasına sebep olmuştur. Süleyman Sabri Paşa, bu durumu yüzyıllardan gelen bir alışkanlık ve bilgisizlikle açıklamaktadır.¹³⁸⁴

¹³⁸² W.M. Ramsay, *Impressions of Turkey: During Twelve Years' Wanderings*, London, 1897, s. 212.

¹³⁸³ BOA.ŞD. 1874/32(5)-9, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

¹³⁸⁴ Paşanın aşiretlere dair verdiği ve kendisinin dahi şaşkınlıkla karşıladığı birkaç hikaye dikkate değerdir. Buna göre 93 Harbinde Erzurum valisi bir aşireti muharebeye davet etmiş. Aşiretin verdiği cevap ise şu olmuştur: “Bizim bu sıralarda işimiz çok, bizzat gelemeyeceğiz. Bizim hissemize düşen gavurları göndersinler biz burada keselim!”. Bir diğer örnekte ise düşmanın payitahta girmek üzere olduğunu haber edilmesi üzerine aşiretlerin verdiği tepkidir. Buna göre payitahtın tehlikede olduğunu öğrenen aşiretler padişahın kendi bölgelerine gelmesi halinde ellerindeki pirinci onunla paylaşıp Allah ne verdiyse yiyip içip geçinebileceklerini bildirmiştir. Yine

Van sancağındaki Abgay nahiyesi konargöçer aşiretler için önemli bir mevkiydi. Yaz aylarında yaylak olarak kullanılan bu bölge birçok kez Osmanlı-İran yerel hükümetleri ve aşiretleri arasında hâkimiyet çatışmalarına sahne olmuştur. Tahdid-i Hudud komisyonundaki Derviş Paşa'nın aktardıklarına göre Abgay denilen yaylak çok eskiden beri Van sancağına bağlıydı ve burası ayrıca Mahmudi Düzi, Mahmudi Sahrası ya da Mahmudi Yaylağı olarak da bilinirdi. Burası verimli arazilere sahip olduğundan İranlı aşiretlerin hak iddia ettiği bir alandı fakat buranın asıl yerlileri Osmanlı tebaası olan Yezidi taifesiydi. Bunlar ise Van ve Bayezid paşalarının baskısı altında kaldıkça yerlerini terk etmiş ve zamanla Yezidilerin yerine Haydaran, Sipki ve Celali aşiretleri gelip gitmeye başlamıştır.¹³⁸⁵ Buranın Osmanlı aşiretleri idaresinde olduğunu 15-20 günlük gözlemleri sonucu bizzat şahit olan Derviş Paşa, aşiretlerle görüşmeler yapmıştır. Bir tarafı Bayezid ve diğer tarafı da İran'a hem hudut olan Abgay bir dönem Bayezid'e bağlanarak yaz aylarında asayişin sağlanması için burada zaptiyeler istihdam edilmiştir. Sürekli aşiretlerin taarruzuna uğrayan yayla, Bayezid ve Van sancakları arasında idare edilmek suretiyle taksim edilmiş, bu ise idaresini iyice zorlaştırmıştır.¹³⁸⁶ 1871 yılına ait bir layihada Abgay nahiyesi "İran ve Turan'da emsalsiz bir arazi" şeklinde nitelendirilerek adeta buranın önemi vurgulanmıştır.¹³⁸⁷ Abgay dâhil Beytüşşebab, Çölemerik, Müküs, Şatak, Gevaş, Aladağlar her sene ağustos ayı itibariyle yarım milyona yakın hayvanlarıyla birlikte göçebelerce mesken tutulurdu.¹³⁸⁸

Konargöçer aşiretlerin hayvanlarının idaresi için mühim olan diğer mevkiller ise Hakkâri sancağına bağlı Beytüşşebab ve Feraşın yaylalarıdır. Bu yaylaklar da birçok aşiretin

Ertuş aşiretine mensup kişilerin "padişah ne bahtiyar adamdır, kim bilir altına kaç keçe serer" gibi söylemlerde bulundukları da iddia edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tettebbuat...*, s. 74.

¹³⁸⁵ Fatih Gencer, "Van Muhafızı Derviş Paşa İsyanı", *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 47/29, 2010, s.11-113.

¹³⁸⁶ BOA.A.MKT.UM. 137/9, 16 N 1269 (23 Haziran 1853).

¹³⁸⁷ BOA.Y.EE. 33/5, 29 Z 1287 (22 Mart 1871).

¹³⁸⁸ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tettebbuat...*, s. 44.

sahip olmaya çalıştığı ve bu yüzden çatışmaların çıktığı yerlerdir. Diyarbekir ve Musul taraflarından buraya her sene birçok aşiret gelip giderdi.¹³⁸⁹ Dolayısıyla çevresine göre kısıtlı da olsa sulak ve verimli arazileri barındırması itibariyle Van hudutları dâhilindeki yaylalar bir cazibe merkezi konumundaydı ve bu da buradaki yönetimi güçleştiren hususlardan biriydi. İran memurlarının kullanım açısından müşterek arazi olarak gördüğü yaylalara Makü ve Hoy hâkimlerinin idaresindeki aşiretlerce her sene yaz aylarında yaklaşık 60-70.000 koyunun getirilmesi ise işi içinden çıkılmaz duruma sokmaktaydı. Bu yüzden Bayezid kaymakamı Abgay'ın tamamen Bayezid'e bağlanmasını talep etmiştir.¹³⁹⁰ Sancak yöneticilerinin böylesi taleplerde bulunmasında bu türden yaylalardan istifade eden aşiretlerin verdiği vergilerin bağlı bulundukları kaza idaresince tahsil edilmesinin etkisi de vardı.¹³⁹¹

Aşiretlerin kontrol altında tutulmaları ve asayişin sağlanmasıyla İran devletiyle iyi geçinilmesinin yolu aşiretleri belli bir toprak parçası üzerinde iskân ettirip bunlardan askerlik ve vergi alanında istifade etmekten geçiyordu. Fakat bu hedef uzun soluklu bir dönemi kapsamış ve devlet bunu sağlamak uğruna aşiretlere gücü ölçüsünde davranarak yeri geldiğinde taviz vermek durumunda kalmıştır. Merkezi hükümet, vergi muafiyeti, aşiret reislerine maaş bağlama ve devlet kademelerinde memurluklar tahsis etme gibi yollarla aşiretleri devlet nizamına çekmeye çalışmıştır. Bu hususlardan bir kısmına idareciler bölümünde değinildiğinden ayrıca detaya girilmemiştir. Bundan başka başat örneklerinden biri ise Hamidiye Alaylarının kurulmasıdır.¹³⁹²

Merkeziyetçiliği esas alan II. Abdülhamid döneminin İslam Birliği fikri üzerine ortaya atılan Hamidiye Alayları projesi, Müşir Zeki Paşa'nın Şark vilayetlerindeki politik durumu

¹³⁸⁹ BOA.DH.MKT. 391/17, 6 M 1313 (29 Haziran 1895).

¹³⁹⁰ BOA.MVL. 258/49, 1 B 1269 (10 Nisan 1853).

¹³⁹¹ BOA.C.DH. 96/4791, 29 L 1264 (31 Temmuz 1848).

¹³⁹² Alaylar ve devletle olan ilişkileri için bkz. Janet Klein, *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, Çeviren: Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

tehlikeli görmesiyle yaklaşık olarak 1891’de tesis edilmiştir. Alayların kuruluş amacı aşiretlerden askeri güç olarak faydalanmak suretiyle Ermenilerin faaliyetlerine engel olmak ve böylece Müslüman halkla Ermeniler arasında güç dengesi temin etmek ile Rusya ve İngilizlerin politikalarından Anadolu’nun Doğusunu korumak idi.¹³⁹³ Alayların sistematik bir şekilde vücut bulmasında katkısı olan Şakir Paşa ise bu alayları Kürtler arasında yurttaşlık bilincini yerleştirmenin ve onları Türk egemenliğine alıştırma alıştırma bağımlı kılmanın doğru aracı olarak görmüştü.¹³⁹⁴ Zamanla bu kapsamın dışına çıkan ve birçok asayiş problemine sebep olan alaylar en az dört ve en fazla altı bölük olup her alay 512-1152 kişiden oluşacak şekilde kurgulanmıştı. Alaylar için çavuş yetiştirilmek üzere iki kişi Ordu-yu Hümayun merkezine ve ayrıca her alaydan bir çocuk teğmen olarak yetiştirilmek üzere Süvari Mektebi’ne gönderilmiştir. Alaylar Arap, Kürt, Karapapak ve Türkmen aşiretlerinden oluştuğu için bunların mensubiyetlerinin anlaşılması ve normal ahaliden ayırt edilebilmesi için 3 ayrı kıyafet seçilmesi kararlaştırılmıştır. Alaylara dair iki kanunname çıkarılmış ve alay komutanlarına kaymakam, binbaşı ve kolağası gibi unvanlar verilmiştir. Bu kişilerin görev tanımlarının mülki amirlerle ilişkisi net bir şekilde belirlenmediğinden bürokratik sorunlar meydana gelmiş ve aşiretler devletin kendilerine tanıdığı imkânları yerel bürokrasiye karşı bir avantaj olarak kullanmıştır.¹³⁹⁵ 1897 itibariyle Van’daki aşiretlerin Hamidiye Alaylarındaki mevcudiyeti aşağıdaki gibidir.¹³⁹⁶

¹³⁹³ Bayram Kodaman, “Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri” *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:32, 1979, s. 427-480.

¹³⁹⁴ P.İ. Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl): Türkiye İran ve Rus Kürtlerinin Çağdaş Politik Durumu/Bir Tarih İncelemesi*, Çeviren: İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s. 198.

¹³⁹⁵ Mehmet Rezan Ekinci, “1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimatı”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Cilt:9, Sayı:2, 2017, s. 703-715.

¹³⁹⁶ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (1897). Aşiretlerin alay numaraları sayı arttıkça veya düzenlemeler yapıldıkça değişmiştir. Bu yüzden muhtelif kaynaklarda farklı numaralandırmalarla karşılaşmak mümkündür. Alayların sayısal değişimi için bkz. Cezmi Eraslan, “Hamidiye Alayları” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:15, 1997, s.462-464; P.İ. Averyanov, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler...*, s. 208-209.

Tablo 81. Hamidiye Süvari Alaylarındaki Van Aşiretlerinin Listesi

Yer	No	Aşiret	Komutan
Bargiri	13	Haydaranlı	Miralay ve Kumandan Şemsettin Bey
Bargiri	14	Haydaranlı	Kaymakam ve Kumandan Ahmet Reşit Bey
Van	15	Şevili	Kaymakam ve Kumandan Ali Rıza Bey
Erciş	16	Kalkanlı	Kaymakam ve Kumandan Abdülhamid Bey
Mahmudiye	17	Makuri	Miralay ve Kumandan İsa Bey
Mahmudiye	18	Milan	Kaymakam ve Kumandan (Münhal: Açık)
-	19	Şemsiki	Kaymakam ve Kumandan (Münhal)
Albak	20	Şikefti	Miralay ve Kumandan Mehmet Emin Bey
Erciş	21	Adamanlı	Kaymakam Salman Bey
Erciş	22	Haydaranlı	Kaymakam Hacı Timur Paşa
-	23	-	Miralay ve Kumandan İbrahim Bey
Erciş	24	Haydaranlı	Kaymakam ve Kumandan Ahmet Bey
-	25	Haydaranlı (Merhuranlı)	Kaymakam Hüseyin Paşa
Mahmudiye	39	Takuri	Kaymakam Vecihi Bey

5.2. Aşiretlerin İskânı

Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan iskân politikasını kuruluş, genişleme, duraklama ve gerileme devirleri esas alarak dönemlere ayırmak mümkündür. İskân, kuruluş ve genişleme devrinde daha çok Batı'ya yönelik yapılan seferlerle fethedilen bölgelerin İslamlaştırması maksadıyla yapılmaktaydı.¹³⁹⁷ Dışa dönük olan bu iskân politikası, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yerini harap ve sahipsiz yerlere oymakların yerleştirilerek buraların ziraata açılmasına yönelik içe dönük iskân politikasına bırakmıştır.¹³⁹⁸

Tanzimat çağı olan XIX. yüzyılda ise Sırp ve Yunan İsyanları başta olmak üzere Türk-Rus savaşları ve Mısır hadisesinden dolayı iktisadi gerileme tüm şiddetiyle kendini hissettirmiş ve devlet yeni kaynaklar elde etmek, mevcut ticaret ve alışverişin de güvenliğini

¹³⁹⁷ Cengiz Orhonlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı”, *Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü*, XVI-1-2, Ankara, 1975-1976, s. 269.

¹³⁹⁸ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 5-10.

sağlamak mecburiyetinde kalmıştı. Bu kaynaklardan biri de düzenli bir şekilde vergi alınamayan ve çeşitli asayiş problemlerine sebep olan konar-göçer aşiretlerdi.¹³⁹⁹

Tanzimat'ın ilan edilmesinin hemen ardından iskân meselesi daha sistematik bir şekilde uygulanmak üzere hükümetin gündemine geldi ve çeşitli bölgelerde aşiretler iskân edildi.¹⁴⁰⁰ Bu hususta en kararlı hareketlerden biri Fırka-i Islahiye'nin Çukurova bölgesinde yaptığı faaliyetlerdir.¹⁴⁰¹ 1865'te Fırka-i Islahiye birlikleri Çukurova bölgesinin büyük bir kısmında aşiretleri iskân etmiş ve aynı yıl İstanbul'a dönmüştür.¹⁴⁰² Cevdet Paşa'nın aktardıkları itibariyle Fırka-i Islahiye'nin yönünü Kürt aşiretlerine de çevirdiği fakat koşulların bu aşiretleri ıslah etmeye müsaade etmediği anlaşılmaktadır. Cevdet Paşa bu hususu şu şekilde açıklamaktadır: “*Fırka-i Islahiye Akçadağ, Dersim ve bi'l-cümle Kürdistan'ı dolaşarak Amadolu kıtasını kâmilten ıslah eylemeye karar vermişse de Eflak-Boğdan'daki karışıklıklar ve Tuna vilayetindeki düzenlemelerden dolayı bu amaç hâsıl olmamıştır*”.¹⁴⁰³

XIX. yüzyılın başlarında Van ve çevresinde yerleşik ahaliye zarar veren birçok aşiret kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Örneğin Sebki aşireti 1817 ve 1819'da Muş ve civarındaki ahalinin köylerini yağlamadığından¹⁴⁰⁴ Haydaranlı aşireti de yaylak-kışlak meselesinden dolayı problemler çıkardığından hükümetin iskânlarını hedeflediği aşiretlerdendi.¹⁴⁰⁵ Her iki aşiret dâhil olmak üzere diğer başka aşiretlerin de iskânı XIX.

¹³⁹⁹ Abdullah Saydam, “Orta Anadolu'daki Aşiretlerin İskânı (1839-1853)”, *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun, 1993, s. 240-242.

¹⁴⁰⁰ Abdullah Saydam, “Reformlar ve Engeller: Tanzimat Döneminde Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemler”, *Osmanlı*, Cilt. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.186.

¹⁴⁰¹ Yusuf Halaçoğlu, “Fırka-i Islahiye ve Yapmış Olduğu İskân”, *Tarih Dergisi*, Sayı 27, 1973, s. 1-20.

¹⁴⁰² Nuri Yavuz, “Fırka-i Islahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri”, *Akademik Bakış*, Cilt:5, Sayı:10, 2012, s. 113-127.

¹⁴⁰³ Cevdet Paşa, *Tezakir (21-39)*, Yayınlayan: Cavid Baysun, TTK, Ankara, 1991, s.201.

¹⁴⁰⁴ BOA. HAT, 452/22395, (17/Z/1232) 28 Eylül 1817; BOA. HAT, 471/23078, (29/Z/1234) 19 Ekim 1819.

¹⁴⁰⁵ BOA. HAT, 1/18G, (12/Z/1235) 20 Eylül 1820.

yüzyılın ilk yarısı boyunca devletin ihtiyaç gördüğü hallerde gerçekleştirilmiştir. Fakat asıl iskân faaliyeti 1847’de Tanzimat’ın burada uygulanmasıyla gündeme gelmiştir. İskân, aşiretler bağlamında Tanzimat dönemi boyunca yöneticileri en çok uğraştıran meselelerden biriydi. Zira iskân konargöçer aşiretlerin toprağa bağlanıp yerlerini terk etmesinin önlenmesiyle eşdeğerdi. Bu yüzden devlet, aşiretlere tapu verme yoluyla aşiretlerin toprağı işleterek nizama dâhil olmalarını önemsemiştir.¹⁴⁰⁶

Tanzimat’ın uygulanma sürecinde Han Mahmud öncülüğünde çıkan Van isyanında birçok köy harap olmuş ve bu yüzden de bölgenin yeniden şenlendirilmesi gerekmişti.¹⁴⁰⁷ Van bölgesinde aşiretlerin iskânı ve köylerin şenlendirilmesi için Naip İsmail Efendi, meclis azalarından Rüstem Ağa ve Osman Efendi görevlendirilerek Mahmudi kazasında harap olan 35 köye iskân gerçekleştirilmişti.¹⁴⁰⁸ Burada çıkan karmaşada yerlerini terk eden aşiretler İran tarafına geçmiş fakat İran’da durumları iyice kötüye gittiğinden tekrar asıl vatanlarına geri gelmişlerdi. Satmanis nahiyesine Milanlı aşiretinden Hacı Abdi Ağa, Akçakale nahiyesine Derbaz Ağa, Molla Hasan nahiyesine Makuri aşiretinden Ahmet Ağa, Karasu nahiyesine Şevili aşiretinden Saido Ağa ve Panemirge nahiyesinde Şemski aşiretinden Derbaz Ağa köylere tayin edilerek aşiret mensuplarıyla birlikte iskân edilmiştir.¹⁴⁰⁹ Aşiretler iskân usulüyle devlet nizamına dâhil edilirken öncelikle kendilerine “nasihatte” bulunulur ve buna göre muamele edilirdi. Bu hususta 1847’de bu aşiretlerden birine Osmanlı memurlarının göndermiş olduğu buyuruldu oldukça dikkat çekicidir. Bu buyuruldu şu şekildeydi:

“Şimdiye kadar sizin tutturduğunuz usul... Halife-i İslam padişahımız efendimizin rıza-yı mülukanelerine muhalif olub... Bundan böyle uygunsuzluklarda bulunmayıp Devlet-i ‘Aliyye’nin hiçbir emrine muhalefet eylemeyeceğinize dair bir kıta arz-ı mahzar tanzim edip tarafımıza azimet edesiz... Eğer itaat etmeyip de biz bunları da kabul etmeyiz diye cevap

¹⁴⁰⁶ BOA.ŞD. 1874/32(5)-6, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

¹⁴⁰⁷ BOA.A.MKT.DV. 9/30, 18 N 1264 (18 Ağustos 1848).

¹⁴⁰⁸ Fatih Gencer, *Merkeziyetçi Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tez, Ankara, 2010, s. 249.

¹⁴⁰⁹ BOA. İ.MSM, 50/1287-4, 1287 (1847).

verecek olursanız yine tarafımıza bildirirsiniz ki sonra biz üzerinize gelip top ve tüfek attığımız vakitte biz böyle olacağını bilmedik demek yüzszüzlüğünüz olmasın...”¹⁴¹⁰

Dolayısıyla Osmanlı yönetimi bu yıllarda aşiretlerin nizama dahil edilmesi hususunda kararlı bir tavır sergilemiştir. Henüz Van isyanının bastırıldığı bu yıllarda sınır boyunda yaşayan ya da İran tarafına geçmiş olan aşiretler Osmanlı tarafına geri gitmekte tereddüt yaşamıştır. Buna rağmen Osmanlı memurları elden geldiğince bunları Van’da iskâna tabi tutmuştur.¹⁴¹¹ İskân edilenler tarım ve ziraata teşvik edilerek kendilerine yiyecek ve hayvan yardımı yapılmıştır. Böylece Osmanlı memurlarına göre düzenin kurulmasıyla İran ve hatta Rusya’ya giden aşiretlerin Osmanlı ülkesine gelmesi kaçınılmaz olacaktı.¹⁴¹² Bu ise askerlik ve vergi alanında pozitif bir katkı sağlayacaktı.

İskân konusunda hükümeti en çok uğraştıran aşiretlerden biri Haydaranlılardı. Bu aşiret Osmanlı-İran hududunda ve her iki devlet yönetiminde yaşadığından aşiretin tabiiyeti Osmanlı-İran arasında tartışmalı bir mesele halini almıştı. Üstelik aşiret sürekli hareket halindeydi. Örneğin 1848’de 1.600 hane ile Van’a geçen Haydar Ağa bir müddet uygun bir mahalle yerleştirilememiş, bu ise tekrar İran’a geçme ihtimali doğurduğundan Van yöneticilerini tedirgin etmiştir. Bu yüzden aşiretin bir kısmı Bayezid bir kısmı da Van’a yerleştirilmiştir. Yerleştirilme dönemleri kış mevsimine denk geldiğinden kendilerine maddi yardımda bulunulmuştur. Bu maksatla Haydar Ağa maaşa bağlansa da kendisine güvenilemeyeceğinin farkında olan yetkililer kardeşlerine de maaş tahsis edilmesini önermiştir. Aşiretin hudut üzerindeki hareketliliğinin engellenmesi içinse Haydaranlı aşiretinin Erzurum’un iç kısımları ya da Diyarbakir gibi sınırdan uzak yerlere yerleştirilmesi daha uygun görülmüştü.¹⁴¹³

¹⁴¹⁰ BOA. İ.MSM, 50/1287-6, 1287 (1847).

¹⁴¹¹ BOA.A.MKT. 212/32, 4 S 1265 (30 Aralık 1848).

¹⁴¹² BOA.C.DH. 96/4791, 29 L 1264 (31 Temmuz 1848).

¹⁴¹³ BOA.A.MKT. 227/13, 11 Za 1265 (28 Eylül 1849).

Aşiretlerle devlet arasındaki itimatsızlık meselesi ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Örneğin; kontrolü zor olup güvenilmeyen aşiretlerden biri olan Şekakların Van ve Hakkâri civarında dağılmalarını engellemek için bir kısmının Mardin’de iskânı uygun görülmüştür.¹⁴¹⁴ Zira hudut aşiretlerin karşı tarafa geçmesi için oldukça müsait bir vaziyetteydi. Ve henüz medeniyet çerçevesine dâhil edilen bu “vahşi” karakterli aşiretlerin bu işe ısındırılması zaman almaktaydı.¹⁴¹⁵ Haydaranlılar kalabalık bir aşiret olduğundan muhtelif dönemlerde iskânları devam etmiştir. Abgay nahiyesine yerleştirilen aşiret burada kalmak koşuluyla 3 sene vergiden muaf tutulmasına rağmen bu kurala uymamış ve yıllarca sadece cüzi miktarda bir vergi ödemişlerdir. Aşiretin devletle uzlaşmazlığı büyük ölçüde reislerinin tavrına bağlıydı. Örneğin; 1864’te müdürleri olan Ali Ağa aşiret üzerinde büyük bir tesire sahip olduğundan Van ve Hakkâri mutasarrıfı kendisinin azledilse bile sorunun çözilemeyeceğini bu yüzden İstanbul’a sürgün edilmesini bile önermişti.¹⁴¹⁶

1850’den itibaren daha önce çeşitli sebeplerden yurtlarını terk edip İran tarafına geçen birçok aşiret yeniden Van’da iskân edilmek üzere geri gelmiştir.¹⁴¹⁷ Bunlardan Milli (Milan) aşireti daha önce Van’ın İran hududunda iskân edilmişken ağnam vergisi vermemek için İran tarafına geçmişti ve yerine de Şikefti¹⁴¹⁸ aşireti yerleştirilmişti.¹⁴¹⁹ Aşiretlerin, menfaatlerine zarar geldiğini düşündükleri bu tür durumlarda sık sık sınırlar arası konum değiştirmeleri sıradan bir hal almıştı. Buna karşın hükümetin de sistematik bir iskân siyasetinin olmaması bu aşiretlerin tekrar eski yurtlarına dönmek istemelerini halinde çatışmalara sebebiyet

¹⁴¹⁴ BOA.ŞD. 1874/37, 27 Za 1298 (21 Ekim 1881).

¹⁴¹⁵ BOA.A.MKT.MHM. 18/38, 1 S 1266 (17 Aralık 1849).

¹⁴¹⁶ BOA.MVL. 670/56, 2 Za 1280 (10 Nisan 1864).

¹⁴¹⁷ BOA.A.MKT.UM. 195/60, 27 Ş 1271 (15 Mayıs 1855). İran tarafına geçen Livili aşiretinin tekrar eski topraklarında iskân edilmesine dair.

¹⁴¹⁸ Şekak aşireti veya buna bağlı bir kol olarak da geçmektedir.

¹⁴¹⁹ BOA.A.MKT.MHM. 163/34, 2 M 1276 (1 Ağustos 1859).

vermekteydi. Nitekim Milan aşireti 2 yıl sonra yeniden Satmanis'e geldiğinde buradaki Şekaklara saldırmış ve her iki taraftan da adamlar ölmüştür.¹⁴²⁰

Bazı aşiretler, hükümetin iskân için belirlediği mahallerin hayvan beslemek için yetersiz olmasından dolayı iskân mahallerine razı olmamıştır. Kalabalık hayvan gruplarının yetiştirilmesi için serin yaylalara ihtiyacı olan bu aşiretler ya sınır boyundaki yaylalara ya da İran tarafına geçmek istemişlerdir. Bu yüzden Tanzimat'ın uygulanmasından sonraki yıllara denk gelen dönemde aşiretlerin Osmanlı hâkimiyetine karşı memnun kalmaları ve iskân hususunda problem çıkarmamaları için aşiret reislerine maaş bağlanmıştır. Örneğin 1860'ta hala bir problem olarak devam *hududun belirlenmesi ve aşiretlerin iskânına değin geçici olarak bağlanan maaş* adı altındaki masraf kalemine göre aşiretlere aşağıdaki miktarlarda maaşlar verilmekteydi.¹⁴²¹

Tablo 82. 1860'ta İskân İçin Aşiret Reislerine Bağlanan Maaş

Aşiret Reisi	Maaş
Erciş'te Haydaranlı Aşireti Müdürü Abdal Ağa	500
Şevili Aşireti Müdürü Mustafa Ağa	350
Livili Aşireti Müdürü Mehmet Ağa	300
Şekak Aşireti Müdürü Gülşen Ağa	200
Yezidi Taifesi Reisi	300
Şikefti Aşireti Müdürü Ömer Ağa	720
Makuri Aşireti Müdürü Ahmet Ağa	600
Takuri Aşireti Müdürü Sadun Ağa	750
Şikefti Aşireti Müdürü Ali Ağa	1.000

Maaş, aşiret reisleri şahsında aşiret mensuplarını bir nebze de olsa kontrol altında tutmanın etkili araçlarından. Osmanlı-İran hududunda olması itibariyle kontrolü zor olan Mahmudi kazasında iskânları gerçekleştirilen aşiretler adaptasyon hususunda örnek teşkil etmeleri itibariyle devlet tarafından takdire şayan bulunmuştur. Üstelik burada arazilerin tapuya kaydedilmesi ve vergilerin toplanmasının sağlamış olduğu kısmi güvenli ortamın

¹⁴²⁰ BOA.A.MKT.MHM. 276/1, 5 S 1280 (22 Temmuz 1863).

¹⁴²¹ BOA.ML.MSF.d. 15149, 23 Ş 1277 (6 Mart 1861).

oluşmasında emeği geçen aşiret reisleri ödüllendirilmiştir. 1885'e gelindiğinde bu civardaki Makuri, Takori, Milan ve Şemski gibi aşiretlerin iskân hususunda bir problem çıkarmadığı ve diğer aşiretlere göre vergilerini düzenli ödedikleri görülmektedir. Aşiretler ağnam sayımında her ne kadar gerçek sayıyı vermeseler ve memurlar da bunun farkında olsa da İran memurlarının bunları kendi tarafına geçirmeye çalışması hükümeti bu konuda biraz daha tavizkar olmaya sevketmiştir. Bu tavizler yetmediği durumda devlete yararlı hizmetleri olan aşiret müdürlerinin arasından en makul olanı seçilir ve diğerlerine hem örnek olması için taltif edilirdi.¹⁴²² İskân hususunda verilen tavizin politik gerekçelerle de uygulamaya sokulduğu görülmektedir. Örneğin; Van dâhilinde meskûn olan Hasenanlı aşiretinden Haydar eşkıyalık yapmasına rağmen Hamidiye Alayları'na dâhil olmak istemesinden ötürü "hukuk-ı şahsiyesi" baki kalmak ve uygunsuz bir harekette bulunmamak kaydıyla suçları affedilerek Adilceviz kazasında iskân edilmiştir.¹⁴²³

Van gibi aşiretler arası çatışmaların yoğun olduğu bir bölgede aşiretler iskân edilirken iskân mahallinde husumetli bir grubun olmamasına dikkat edilirdi. Örneğin, İran'ın Şekak aşiretinden olup hudut boyunda iskân edilen Mehmet Ağa Hamidiye Alayları'na mensup aşiretlerle husumetli olduğundan bu alaylara yakın yerde durması uygun görülmemiştir. Bu yüzden ağanın, sakin olduğu mahallerden kaldırılarak uzak bir yere iskânı ve daha sonra gelecek gruplar için de benzer durumun olması halinde aynı usulün uygulanmasına karar verilmiştir.¹⁴²⁴ Bu husus aynı aşirete mensup olup birbirleriyle kavgalı olan gruplar için de geçerliydi. Örneğin; 1894 kışında bir sonraki sene için Van'da iskân talebinde bulunan Şekak aşiretinin İran kolunun reisi Alihanoğlu Mehmet Ağa'nın Hamidiye ile Albak kazası arasında

¹⁴²² BOA.ŞD. 1875/52, 5 B 1302 (20 Nisan 1885). İskân, vergi ve devlete ait zahirenin taşınmasında yararı geçen Makuri Aşireti reisi Timur Ağa'nın Rikab-ı Hümayûn Kapıcıbaşılığı ve dördüncü rütbe mecidiye nişanıyla taltif edilmesine dair.

¹⁴²³ BOA.DH.MKT. 1/9, 13 Ş 1310 (2 Mart 1893).

¹⁴²⁴ BOA.Y.A.HUS. 312/78, 11 Ca 1311 (20 Kasım 1893).

meskûn olan Şeref Bey'den uzak bir mahalle yerleştirilmesine özen gösterilmiştir. Zira burada güvenliğin sağlanması mühimdi ve bu yüzden Şekak aşiretinin İran kolundan gelen grubuyla görüşülmüş ve İran ile herhangi bir muharebede Osmanlı tarafını tutacaklarına dair teminat alınmıştır. Bu da hem iskanlarını kolaylaştırmış hem de diğer grup ile olan husumetlerinin çözümü hususunda devleti pragmatik bir bakış açısıyla harekete geçirmiştir.¹⁴²⁵ Nitekim bir süre sonra Şekak aşiretinin iskân arzusu devam ettiği gibi mensuplarının aşiret mekteplerine kaydedilmesine dair talepleri de olmuştur.¹⁴²⁶

Şekak aşiretinin elde tutulması meselesi Osmanlı-İran devletleri arasındaki diplomatik mücadelelere de sebebiyet vermesi açısından detaylandırılmaya muhtaç bir örnektir. İran'ın Hoy ve Rumiye bölgelerinde meskûn olan Şekak aşireti, 1893'te mezheplerinden dolayı İran hükümetinin saldırısına maruz kalmıştır.¹⁴²⁷ Bu esnada hudut boyuna gelen Şekak aşiretine iskân için önerilen Nurdüz bölgesi, aşiret tarafından uygun görülmemiştir. Zira aşiret Albak kazasındaki Hristiyan köylerine yerleşmek istemiştir.¹⁴²⁸

Yerel yöneticilerle aşiret reisinin iskân mahalli hususunda anlaşamamalarında İranlı memurların aşireti kendi tarafına çekme çabasının sebep olduğu görülmektedir. Çünkü Şekak aşireti bölgedeki büyük aşiretlerden biriydi ve aşiretin Osmanlı tarafında iskân edilmesi İranlılar için başarısızlığın sembolü olarak görülmekteydi. Bu yüzden İran yöneticileri 400 hane ile Albak'ta geçici olarak çadırlarda kalan bu aşiretin İran'a geri getirilmesi için uğraşmışlardır. Osmanlı memurları da bu türden aşiretlerin iskânı meselesini politik bir güç

¹⁴²⁵ BOA.Y.PRK.ASK. 97/14, 18 Ş 1311 (24 Şubat 1894).

¹⁴²⁶ BOA.BEO. 547/34266, 13 S 1312 (16 Ağustos 1894).

¹⁴²⁷ İran'ın aşiretleri medeniyet çerçevesine çekme çabası sürecinde mezhep farklılıklarından kaynaklı ihtilafların aşiretlere yönelik tedip hareketlerinde İran'ın çok acımasız davrandığını işaret etmektedir. Örneğin huduttaki Oraman aşireti üzerinde asker sevk eden İran hükümetinin birçok erkeği öldürdükten sonra kadın ve çocukların dahi ellerini ve ayaklarını kestiği iddia edilmiştir. Bu durum ise aşiretlerin hududu ihlaline sebep vermektedir. Bu olay için bkz. Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, No: 1248, 24 C 1286 (1 Ekim 1869).

¹⁴²⁸ BOA.BEO. 516/38669, 17 Ca 1312 (16 Kasım 1894).

savaşı olarak görmekteydi. Zira İran, sınır boyundaki Sünni aşiretleri Şiiliğe de teşvik etmekteydi. Bu yüzden Osmanlı memurları tarihteki olaylara da referansta bulunarak İran'ın aşiretlere sergilediği tavrı tahlil etmeye çalışmıştır. Buna göre, Acem hükümeti, Sünni gruplar olan Süleymaniye Baban hanedanı, Şeyh Ubeydullah ve Hamza Ağayî Mengur gibi gruplarla olan mücadelede uğradığı zararın telafisi için hudut boyundaki aşiretlerin Osmanlı tarafına geçmesine müsaade etmemekteydi.¹⁴²⁹

İranlılar, Şekak reisi Mehmet Ağa'nın Osmanlı tarafına yerleşmesini engellemek için Hamidiye Alayları'na mensup Mezrik aşireti kaymakamı Şeref Bey'i¹⁴³⁰ kışkırtmıştır. Buna göre İran'ın Selmas Hâkimi Hacı Han, Şeref Bey ile görüşmüş ve Mehmet Ağa'yı öldürmesi şartıyla Selmas'ın hangi mahallinde isterse ikamet izni ve Osmanlı hükümetinin kendisine verdiği maaşın çok daha fazlasını vadetmiştir. Fakat İranlılar bu konuda muvaffak olamadığından Van valisi Bahri Paşa'yı kandırmaya çalışmışlardır. Böylece hem Mehmet Ağa hem de vali birbirleri hakkında asılsız haberler yaymıştır. Bu yüzden de Mehmet Ağa bir seneye kadar aşiretiyle birlikte açıkta kalmıştır. İranlılar gizli bir şekilde Mehmet Ağa'nın geçici olarak kaldığı Aragül köyüne gidip gelmeye başlayınca da Van valisi kendisine *emirü'l-ümeralık* unvanı ve 1.000 kuruş maaş vermiştir. Böylece Osmanlı hükümetinin Mehmet Paşa'ya olan bu aşırı ilgisi İranlıları iyice hiddetlendirmişti. Hükümet, tedbiri elden bırakmamak adına aşiretin iskânı için üst düzey memurları devreye koymuş ve bu iş için Hakkâri mutasarrıfı Mustafa Paşa ve meclis azalarından Hasan Paşa görevlendirilmiştir. Vali, her ne kadar bu işin bir an evvel bitirilmesinden yanaydıysa da mutasarrıfın İran'ın tahriklerine kapılması ve buradaki siyasi olaylara vakıf olamamasından dolayı iskân ertelenmiştir. Bu ise İranlıların işine yaramıştır. Selmas Hâkimi tarafından Mehmet Ağa'ya

¹⁴²⁹ BOA. BEO. 624/46757-1, 18 C 1312 (17 Aralık 1894).

¹⁴³⁰ Yukarıda adı geçen Şeref Bey olması büyük ihtimaldir. Aşiretin farklı olması ise Şekak'a bağlı bir kol olabileceğinden kaynaklıdır.

gönderildiği belirtilen ve ele geçirilen iki mektupta Mehmet Ağa'ya Mir-Pençlik (Tuğgenerallik) ve Selmas'ın Çehri bölgesinde iskân teklif edilmiştir.¹⁴³¹

Mehmet Ağa'nın iskânına dair çalışmaların yürütüldüğü süre zarfında kışın yağan kar altında kalan çadırlarda aşirete mensup 20 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu durumunu Osmanlı yetkililerine bildiren Mehmet Ağa, Osmanlı yetkililerinden gelecek olumlu bir cevabı beklemenin de temennisiyle geçici olarak İran tarafına gitmek zorunda kalmıştır.¹⁴³² Mehmet Ağa'nın muhtelif dönemlerde verdiği dilekçelerden anlaşıldığı üzere şiddetli soğuktan hayvanları da telef olmuş ve yaşadıkları zorluklardan dolayı vilayet merkezine birçok kez telgraf göndermiştir. Mehmet Ağa, Osmanlı hükümetinin kendisini arzu ettiği şekilde sahiplenmesi için durumlarının bir an evvel iyileştirilini talep etmiştir. Mehmet Ağa bu şartlar sağlanmazsa İran'da bulunan yaklaşık 200.000 hane Sünni mezhebine mensup aşiretlerin Osmanlı'dan ümitlerini keseceklerini ve mezhep değiştirebilecekleri uyarısında bulunmuştur.¹⁴³³ Vali ise meselenin yer beğenmemekten kaynaklı olduğunu hükümete bildirerek gerekli tedbirleri alacağını merkezi hükümete bildirmiştir.¹⁴³⁴ Fakat Şekak aşiretinin iskân meselesi XIX. yüzyılın sonlarına kadar muallakta kalmıştır. Osmanlı tarafına geçtiği dönemde kendisine paşa unvanı da verilen Mehmet Ağa açıklanan sebeplerden dolayı İran tarafına geçmişse de 1898'de burada tutunamadığından tekrar Van'a gelmek istemiştir. Üstelik daha önce kesilen maaşı hemen bağlanmasa bile iâşelerinin sağlanmasını yeterli bulmuştu.¹⁴³⁵

Şura-yı Devlet tarafından ele alınan mesele itibarıyla Mehmet Ağa'nın Osmanlı hükümeti için ne derecede ehemmiyetli olduğu ve devletle olan irtibatı belirlenmek

¹⁴³¹ BOA. BEO. 624/46757-3, 27 N 1312 (24 Mart 1895).

¹⁴³² BOA. BEO. 624/46757-4, 23 Za 1312 (18 Mayıs 1895).

¹⁴³³ BOA. BEO. 624/46757-6, 22 B 1312 (19 Ocak 1895).

¹⁴³⁴ BOA. BEO. 624/46757-7, 24 B 1312 (21 Ocak 1895).

¹⁴³⁵ BOA.DH.TMIK.M. 47/49-1, 7 Ş 1315 (1 Ocak 1898).

istenmiştir.¹⁴³⁶ Devletin, Şii aşiretlerin sınırdan içeri girerek Hamidiye Alayları'na dâhil olup kavmiyet kavgalarına girişmelerinden çekindiği ve iskân talebinin detaylıca incelendiği, üstelik Şekak aşiretinin de şüpheliler arasında olduğu böylesi bir dönemde,¹⁴³⁷ Hakkâri mutasarrıfının etkisiyle Şekak aşireti hakkında kötü bir profil çizilmiştir. Üstelik mutasarrıf, aşiretin huduttan içeri alınmaması hususunda gereken tedbirlerin sağlandığını dahi hükümete iletmiştir. Fakat 1897'de meydana gelen Hanesor Baskını'nda¹⁴³⁸ Merzikilerin ve Mehmet Ağa'nın oğlu Cafer Ağa'nın gösterdiği yararlık da dikkate alınarak aşiretin Hakkâri hududundaki dağlara gelmesinde sakınca görülmemiştir. Hatta aşiretin kışlık ihtiyaçlarının karşılanması için talep ettikleri yevmiye henüz kendilerine bağlanmamışken bunun köy ahalisi tarafından taksim edilerek giderilmesi yoluna gidilmiştir.¹⁴³⁹

Şekaklılar örneğinde görüldüğü üzere iki devlet arasında gidip gelen Mehmet Ağa oldukça zor durumda kalmış ve deyim yerindeyse zamanla “pazarlığı” oldukça düşürmüştür. Buna rağmen devlet, tüm bağlarını koparma gibi bir riske girmeyerek aşiretle arasındaki mevzu ne olursa olsun bir kapıyı sürekli kontrollü bir şekilde açık bırakmıştır. Bu durum iskân dâhil birçok hususta uygulanmaktaydı. Ayrıca, aynı aşirete mensup olup devletle zıtlaşan kişilerin yanısıra devletle uzlaşan reislerin olması bu tür durumlarda devletin elini güçlendirmekteydi. Örneğin, Abgay nahiyesinde meskûn olan Haydaranlı aşiretinden Ali Ağa

¹⁴³⁶ BOA.DH.TMIK.M. 47/49-3, 8 L 1315 (2 Mart 1898).

¹⁴³⁷ BOA. BEO. 164/12268, 15 Ş 1310 (4 Mart 1893). 1890'lı yıllarda İran tarafından Osmanlı hududuna gelerek Van'da iskan edilmek isteyen aşiretler artınca Osmanlı yetkilileri durumdan şüphelenerek İranlıların bilinçli bir şekilde bunu yapmış olabileceği üzerinde durmuşlardır. Bu yüzden de gelen iskan taleplerini inceleyerek bir süre aşiretleri bekletmiştir. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. BOA. DH.MKT. 283/17, 5 Ra 1312 (6 Eylül 1894); BOA.BEO. 490/36680, 6 R 1312 (7 Ekim 1894).

¹⁴³⁸ Hanesor Baskını, 1896'da alınan bir istihbarat sonucu İran tarafında toplanan Ermenilerin Van'a saldıracağını öğrenilmesinden sonra geçitleri tutan Merziki aşiretinin 1897'de Ermeniler tarafından uğradığı baskındır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fehminaz Çabuk, *Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi(1850-1900)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2017, s. 251-256.

¹⁴³⁹ BOA.DH.TMIK.M. 47/49-5, 14 Za 1315 (6 Nisan 1898).

devletten maaş almasına rağmen İran tarafına daha yakın durmaktaydı. Abgay'ın İran toprağı olduğunu öne sürdüğünden ailesinden birkaç kişi Diyarbekir ve Erzurum'a dahi sürülmüştü. Bunun üzerine İran'a giden Ali Ağa'ya rağmen aynı aşirete mensup Mustafa Ağa her türlü vergiyi ödeyip nizama uymayı da kabul ederek Erciş civarında iskân edilmiştir. Buna rağmen aşiretlerin İran tarafında bir kolunun olmasından dolayı Osmanlı memurlarının deyimiyle “Osmanlı aşiretlerine sağlam ayakkabı nazarıyla bakılmazdı”.¹⁴⁴⁰ Nitekim Şekak aşiretinin reisi olan Mehmet Ağa'nın babası Ali Han, oğlu gibi sabit bir yerde kalmak yerine sürekli hareket halinde olup 1880'li yıllarda Osmanlı tarafında birçok gaspa karışmış ve bu yüzden üzerlerine defalarca asker sevk edilmişti.¹⁴⁴¹

Ekonomik bunalımın etkisinin yoğun bir şekilde hissedildiği 1890'lı yıllarda asker sevkياتının da zorluğundan dolayı aşiretlerin iskânı hususunda büyük güçlükler yaşanmıştır. Örneğin, Musul vilayetinden her sene Hakkâri sancağının Gevar kazasına gelen Herki aşiretinin iskân emri çıkmışsa da bu uygulanamamıştır. Hatta Musul vilayetinden aşiretin kontrol edilmesi talep edilmiş fakat Van yöneticileri mevcut kuvvetlerin bunun için yetersiz olduğunu bildirmiştir.¹⁴⁴²

İskân meselesi uzun bir süreci kapsamış ve iç ve dış göçlerin etkisiyle aşiretlerin ikamet yerleri çoğu zaman değişiklik arz etmiştir. Buna rağmen bazı aşiretlerin yerleri oldukça belirgindi. Örneğin;1896'ya gelindiğinde aşiretlerle bire bir görüşme yapıp birçok köyde konaklayan Sadettin Paşa'nın verdiği malumata göre Vestan'a tabi Tirkeşin köyünde Şevili, Tirûrek ve Astuci köylerinde Makuri, Aşağı Ahorik köyünde Takori, Razi, Girnevik ve Kavlik köylerinde Şemski ve Satmanis'te ise Milanlılar meskundu.¹⁴⁴³

¹⁴⁴⁰ BOA.Y.EE. 33/5, 29 Z 1287 (22 Mart 1871).

¹⁴⁴¹ BOA.Y.PRK.DH. 1/36, 11 L 1299 (26 Ağustos 1882).

¹⁴⁴² BOA.DH.TMIK.M. 12/3, 1 Ra 1314 (10 Ağustos 1896).

¹⁴⁴³ *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, . 92-115.

5.3. Aşiretlerin Sebep Olduğu Olaylar ve Alınan Önlemler

Konar-göçer aşiretlerin sebep olduğu en başlıca asayiş problemi birbirilerinden ve yerleşik ahalden yaptıkları mal ve eşya gaspıdır. Özellikle de hayvan gaspı başı çekmekte ve bu gasp büyük zararlara sebep olmaktaydı. Bu yüzden bir yandan ahali geçimini sağlayamayacak ve yerini terk edecek durumda kalırken bir yandan da kısıtlı da olsa hazineye girmesi gereken vergilerin çoğunun bakayada kalmasına sebep olunmaktaydı. Üstelik bu gasptan elde edilen mallar İran tarafına geçirildiğinde yerel pazarın kaynağını da olumsuz etkilemekteydi.

Aşiretlerin birbirlerine verdikleri zarara örnek teşkil etmesi itibariyle 1863'te Yezidi Hoyri aşiretiyle Ertuşiler arasında meydana gelen çatışma oldukça dikkat çekicidir. Zira çatışmalar bastırıldıktan sonra aşiretlerin barıştırılması için aşiret reisleriyle görüşmeye giden Osmanlı memurlarına takdim edilen zarar defterlerinde gasp edilen binlerce küçük ve büyükbaş hayvanın yanı sıra birçok insanın öldürüldüğü veya sakatlandığı, mutfak eşyasından kıyafete kadar birçok alet edavatın çalındığı ve ağaçların bile yerlerinden sökülerek evlerin damlarının yıkıldığı iddia edilmiştir. Ertuş aşireti reisleri bu iddiayı daha da ileri götürerek Hoyri aşiretinin saldırısına uğrayan mensuplarının kulaklarının kesilerek ağaları Hüseyin'e hediye olarak verildiğini ve Hüseyin Ağanın da bunları çadırına astığını ifade etmiştir. Hükümet yetkilileri bu tür durumlarda aşiretleri barıştırma yoluna gitmeyi tercih eder şayet buna yanaşan taraf olmasa askerî harekât yoluna başvururdu.¹⁴⁴⁴ Fakat bu harekâtlar kolay yapılamamaktaydı. Çıkan çatışmalarda askerler hayatını kaybetmekte ve çoğu zaman

¹⁴⁴⁴ BOA. A.MKT. MHM, 281/54, 22 Ra 1280 (6 Ekim 1863).

eşkîyalık yapan gruplar izlerini kaybettirmekteydi.¹⁴⁴⁵ Örneğin; Celaliler gibi büyük aşiretlerin eşkîyalık yapmada kullandığı atlı adamları dahi vardı.¹⁴⁴⁶

Aşiretlerin olay çıkardığı mahalin uzaklığı ve vilayetin tabi olduğu ordu merkezinden asker gönderilmesine dair kurallar sevkıyatı zora sokan sebeplerdendi. Örneğin, Ertuş aşiretinin Hakkâri taraflarında çıkardığı olayların bastırılması için Van'ın bağlı olduğu Dördüncü Ordu-yu Hümayun'un yerine Altıncı Ordu'dan asker sevkinin yapılması daha uygun görülmüştü.¹⁴⁴⁷ Bu ise bir dizi bürokratik yazışma ve izinle mümkün olmaktaydı. Bu yüzden hükümet aşiretlerin iskân edilerek nizam içerisine dâhil edilmesini ve yerleşik ahalinin de güvenliğini sağlayarak aşiretler üzerine asker gönderme işinden karlı çıkmayı her zaman daha makul bulmaktaydı.¹⁴⁴⁸

Aşiretler arası çatışmalarda olayın ehemmiyetine göre memurlar müdahalede bulunurdu. Örneğin, daha önce İran'a geçmiş ve 1863'te eski yurduna dönen Milan aşireti yerlerinde Şekakları görünce bunlara saldırmış ve taraflardan birçok kişi öldürülmüştü. Çatışmalar kısa süreliğine bastırılsa da devamı geldiğinden Kaymakam Mustafa Paşa atlı birliklerle bunların peşlerinden gitmiş ve çoğu teslim olmak zorunda kalmıştır. Bunların reisleri, meclis-i kebirden iki aza, mahkeme memurlarından bir naip ve Ermeni murahassasından oluşan bir heyet nezaretinde barıştırılmıştır.¹⁴⁴⁹

Van ve Hakkâri bölgesi yayla bakımından verimli olduğundan her sene Musul, Diyarbekir ve Bitlis gibi vilayetlerden aşiretler bu tarafa doğru gelirdi. Konar-göçer aşiretlerin yaylak ve kışlak alanlarını kullandıkları dönemlerde geçtikleri güzergâhlarda bulunan köylere

¹⁴⁴⁵ BOA.A.MKT.NZD. 182/47, 15 S 1272 (27 EKİM 1855).

¹⁴⁴⁶ BOA.A.MKT.UM. 322/52, 1 M 1275 (21 Ağustos 1858). Örneğin Celali aşiretinin yaptığı bir gasp hareketinde yaklaşık 150 kadar atlı kullanmıştır.

¹⁴⁴⁷ BOA.MVL. 780/88, 15 Ra 1283 (28 Temmuz 1866).

¹⁴⁴⁸ BOA.A.MKT.MHM. 381/31, 3 M 1284 (7 Mayıs 1867).

¹⁴⁴⁹ BOA.A.MKT.MHM. 276/1, 5 S 1280 (22 Temmuz 1863).

saldırmamaları ise elden değildi. Bu yüzden her sene geçiş yollarına asker sevkiyatı yapılırdı. Fakat bu tedbirler aksatıldığından dolayı ahali rahatsızlığını bildirdiği durumlar da yaşanmıştır. Yerleşik ahalinin Ermenilerden oluştuğu durumlarda şikâyetler Ermeni patrikliğine kadar götürülür ve hükümete bir baskı aracı olarak yansıtılırdı. Merkezi hükümet, her vilayetin güvenliğinin sağlanmasını bir zorunluluk olarak görse de yerel yöneticilerin bazen önlem alma hususunda ağır davranmaları ahaliyi tedirgin etmekteydi. Bu tür durumlarda ahali tarafından asker sevkine dair alınan kararların uygulanmasına yönelik taleplerde bulunulmuştur.¹⁴⁵⁰

Civar vilayetlerden aşiretlerin Van'a gelmesini engellemek için Van vilayeti yöneticileri bu aşiretlerin bağlı oldukları bölgelerde iskânını talep etmişse de Meclis-i Vükela'da alınan karar gereğince bu aşiretlerin külliyatlı hayvan gruplarına sahip olması ve otlaklara ihtiyaç duymalarından dolayı talep kabul edilmemiştir.¹⁴⁵¹ Yayla kullanımı meselesi hareketli aşiretlerin bağlı oldukları vilayet yöneticileri arasında da gerilime sebep olmaktaydı. Bunun sebebi ise aşiretlerden alınan ağnam vergisi ve hayvansal ürünlerin iç pazardaki yeri idi. Zira hayvanlar otlatma mevsiminde yeterince beslenmezlerse bu geliri elde etmek mümkün olamazdı. Örneğin; bu aşiretlerden Bayezid sancağına bağlı olan Adamanlı aşireti her sene Van vilayeti dâhilindeki Nuci (Nevci) yaylasına çıkardı. Fakat aynı yerde Haydaranlı aşireti de olduğundan aralarında sorunlar çıkmaktaydı. Bu durumdan rahatsız olan Van valisi Adamanlı aşiretinin yaylaya çıkmasının engellenmesi yönünde Dâhiliye Nezareti'ne talepte bulunmuştur. Erzurum valisi ise Adamanlı aşiretinin engellenmesi halinde geçimini sağlamasının mümkün olamayacağını nezarete bildirmiştir. Dolayısıyla her iki vilayet yöneticisi de hem zikredilen sebepler hem de aşiretlerin yerleşik ahaliye zararını en aza indirmek için kendi hâkimiyetindeki aşiretlerin haklarını savunma konusunda geri

¹⁴⁵⁰ BOA.MVL. 702/8, 26 L 1281 (24 Mart 1865).

¹⁴⁵¹ BOA.MV. 43/30, 12 N 1306 (12 Mayıs 1889).

durmamıştır. Merkezi hükümet ise ortak bir aklın yaratılması yoluyla hiçbir gruba zarar vermeden sorunun çözülmesi yolunu tutmuştur.¹⁴⁵² Zira bu türden aşiretleri kontrol etmek sadece bir vilayetin alacağı önlemlerle üstesinden gelinecek bir mevzu değildi. Aşiret âdeti gereğince aşiretlerin yaylaları kullanma dönemi bittikten sonra bağlı oldukları vilayette kışlamaları genel bir kural olmasına rağmen buna uymayan aşiretler olduğundan ilgili vilayetlerin askeri ve mülki yetkililerinin görev tanımları gereğince aşiretlerle muhatap olmaları gerekmektedir.¹⁴⁵³

Aşiretlerin kontrolü maksatlı vilayetler arası koordineli bir iletişim ağının yanı sıra vilayet merkezi ile İstanbul arasında da düzenli ve sağlam bir iletişime ihtiyaç vardı. Olağanüstü durumlar dışında bir mahalden diğerine izinsiz asker sevkiyatı yapılamadığından Van ile İstanbul arasında haberleşmeyi sağlayan telgraf hatları önemli bir vazife görmekteydi. Fakat bu hatlar çeşitli sebeplerle tahrip olduğundan olası bir iletişim kopukluğunda Van valiliğine ilgili makamlardan izin almaksızın asker sevki yapma imkânı da tanınmıştı.¹⁴⁵⁴ Bu izin, aşiretlerin geçiş güzergâhlarında sebep olduğu ani ve yıkıcı tahribatları önlemek maksadıyla ve gerçekleşen olayın daha sonra detaylı bir şekilde merkeze bildirmesi koşuluyla verilmişti.¹⁴⁵⁵

Vilayette muntazam kışlaların olmamasından dolayı askerler yılın belli aylarında geçici olarak aşiretlerin geçiş güzergâhlarında konakladıktan sonra kış mevsimiyle birlikte buradan ayrılırdı. Kış ise uzun sürmekteydi ve nisan ayının ortalarına kadar yollar ancak askeri sevkiyatlar için açılabilmekteydi. Bu yüzden de sınırın birçok bölgesinde askeri kışlalara ihtiyaç vardı. Özellikle Hakkâri sancağının merkezi olan Çölemerik, Albak, Gevar, Çal, Mahmudi, Şemdinan ve Beytüşşebab gibi aşiretlerin yoğun olarak yaşadığı bölgeler

¹⁴⁵² BOA.DH.MKT. 1536/60, 19 Z 1305 (27 Ağustos 1888).

¹⁴⁵³ BOA.DH.MKT. 1714/77, 15 Ş 1307 (6 Nisan 1890).

¹⁴⁵⁴ BOA.MV. 62/44, 6 B 1308 (15 Şubat 1891).

¹⁴⁵⁵ BOA.Y.RES. 54/4-2, 9 B 1308 (18 Şubat 1891).

sürekli kontrol altında tutulması gereken yerlerdendi. Hakkâri sancağının bir özelliği de burada aşiret hayatı yaşayan Nesturilerin Müslüman aşiretlerle birtakım ilişkiler içinde olmasıydı. Sancağa bağlı bölgelerde bulunan Nesturilere aşiretlerin saldırmasının doğurduğu sonuçlar Avrupalı devletlerin bir baskı aracı haline getirildiğinden hükümet olası bir saldırıda hızlı bir şekilde müdahale etmeye çalışmıştır.¹⁴⁵⁶ Fakat vilayet merkezine oldukça uzak ve bu yüzden zaman zaman Musul vilayetine dâhil olan Hakkâri sancağının Sindi ve Gulî nahiyesi gibi yerlere uzun müddet asker sevki yapılamadığından aşiretlerin eşkıyalık faaliyetleri de artmıştır. Bu bölgedeki yetkililere göre, o döneme kadar aşiretlerin tedibi ve her türlü kanunun uygulanmasının ancak askeri müdahalelerle mümkün olabilmisti. Hatta Sindi ve Guli nahiyesi müdürü Abdi Bey, ıslahat ve vergi tahsilatı için memur edilen Binbaşı Fettah Efendi'nin gece gündüz içki içip sarhoş olduğunu ve civardaki Ekrad ile yakınlık kurarak asayiş sorunlarını daha da arttırdığını iddia etmiştir.¹⁴⁵⁷ Bu şekliyle yöneticilerin aşiretler üzerinden bir mücadele ve yerel iktidar alanı oluşturduğunu belirtmek mümkündür. Örneğin, meclis azalığı, kaza kaymakamlığı ve nahiye müdürlüğü gibi birçok memuriyette bulunan Timur Paşa ailesi, hâkimiyetleri altına aldıkları aşiretleri herhangi bir vergi zammında tahrik ederek hükümete karşı yıllarca kullanmıştı.¹⁴⁵⁸ Dolayısıyla yerel yöneticilerin konar-göçer aşiretler ve yerleşik ahaliyle olan ilişkisinin niteliğinin değişken olduğu görülmektedir. Zira bir taraftan bazı yöneticiler aşiretleri kendi emelleri doğrultusunda yönlendirirken bazıları da eşkıyalıktan mustarip olan yerleşik ahalinin güvenliğinin sağlanması hususunda tedip ve tenkilden geri

¹⁴⁵⁶ BOA.Y.RES. 54/4-6, 12 Ca 1308 (24 Aralık 1890). Van valisinin asayişle ilgili raporudur.

¹⁴⁵⁷ BOA.Y.RES. 54/4-7, 29 Ra 1309 (2 Kasım 1891).

¹⁴⁵⁸ BOA.Y.EE. 33/5, 29 Z 1287 (22 Mart 1871).

durmamıştır. Bu yüzdendir ki asayişin sağlanmasında emeği geçen bu türden yöneticilerin taltif edilmesi için ahali tarafından ricada bulunulmaktaydı.¹⁴⁵⁹

Aşiretlerin çeşitli maksatlarla faydalandığı mekânlar bir nevi hakimiyet kurma ve güç gösterisinin yapıldığı yerler şeklindeydi. Yukarıdaki örneklerde de açıklandığı üzere yayla bu mekânların başında gelmektedir. Yaylaya çıkma mevsimi, kış aylarında meskenlerine çekilen ve uzun müddet karşılaşmayan husumetli aşiretler için bir nevi öç alma ve birbirlerini alt etmek için fırsat kollanan zamanlardı. Hükümetin olaylar başlamadan tahmin ettiği ve çözüm arayışına girdiği bu husus yıllardan beri süregelmekteydi. Van ve Hakkâri eyaleti valisi bu durumu şu sözlerle açıklamaktaydı:

“Hoy, Makü ve Arusan aşiretleriyle bir takım aşayir-i muhtelif şü esnada güçlerini ras-ı hududa götürmüştür. Aşayir ve Ekrad ise eyam-ı şitada birbirlerine bir şey yapmayarak yekdiğerinin aleyhine kıyam ve hareketleri şü mevsimler (yaz mevsimi) olacağından...”¹⁴⁶⁰

Dolayısıyla yaz ayları aşiretler için bir manevra imkânı sağlıyordu. Bunlardan Bitlis vilayeti dâhilinde olup her sene Şatak kazası yaylaklarına giden ve burada konaklayan Miranlı Mustafa Paşa’nın ve adamlarının çadırına gece vakti Şırnaklı Mehmet Ağa saldırmış, çıkan çatışmada Şırnaklılardan 14 ve Miranlılardan da 5’i erkek biri kadın olmak üzere 20 kişi ölmüştür. Olayı haber alan ve Musul civarında bulunan Ertuş aşireti reisi Hacı Bey ile Siirt’in Tillo Şeyhleri derhal olay mahalline giderek iki aşireti barıştırmaya çalışmıştır. Detaylı bir tahkikat yapan memurlar, ise olayı eski husumetlere ve “aşiret karakterine” bağlamıştır. Olayların sebebiyle ilgili Ermenilerin bu aşiretleri birbirine düşürdüğü iddiası da ortaya atılmış fakat buna dair somut bir delil elde edilememiştir.¹⁴⁶¹ Bu dönemde Ermeni milliyetçi grupları giderek güçlendiğinden aşiretler arasındaki husumetlerle ilgilenen devletin

¹⁴⁵⁹ BOA.DH.MKT. 1844/103, 20 Za 1308 (27 Haziran 1891). Gevar kazası kaymakamı Mahmud Refet Efendi’nin eşkıyanın takip ve yakalanmasında gösterdiği gayretten dolayı taltif edilmesi maksadıyla ahali ve ileri gelenlerin vilayet merkezine gönderdiği telgraf.

¹⁴⁶⁰ BOA.A.MKT.MHM. 270/81, 4 M 1280 (21 Haziran 1863).

¹⁴⁶¹ BOA.BEO. 244/18291-2, 8 M 1311 (22 Temmuz 1893).

meşguliyetinden istifade ederek manevralarını genişletme çabasında olduğundan aşiretleri birbiriyle çatıştırma gayretine girmeleri muhtemel bir durumdu.

Miranlı Mustafa, Hamidiye Alaylarına mensup olmanın da ağırlığını kullanarak Van aşiretlerine kendisine katılmak üzere davet göndermiş ve Batvan aşiretinin Siirt'teki yaylağını üs edinerek bir kısım aşiretleri yanına çekmeyi başarmıştır. Yöneticiler ise Ermenilerle ilgili sorunların gündemde olduğu bu süreçte Müslüman aşiretler arasında kan dökülmesini uygun bulmadığından problemi bir an evvel çözmeye çalışmıştır.¹⁴⁶² Bu maksatla aşiret ileri gelenleriyle üst düzeyde görüşmeler yapılmıştır. Van valisi Bahri Paşa, aşiret reisleri ve ihtiyaçlarını hükümet konağında toplamıştır. Bu toplantıya Siirt mutasarrıfı ve Bitlis vilayetinden bir de komiser katılmış ve aşiretlerin birbirlerinin zararını karşılamak koşuluyla barıştırılmaları sağlanmıştır.¹⁴⁶³ Şırnaklı Mehmet Ağa ise barış sürecini kendi lehine çevirmek için hükümetin çekindiği gruplardan biri olan Bedirhan Paşazadelerden bir kısmını yanına çekmiştir.¹⁴⁶⁴ Geçmişe dayanan şan ve şöhretleri hala devam eden Bedirhan Paşazadelere yakın duran bu aşiretler, Hamidiye Alaylarına mensup aşiretlerin gücünü kırarak kendi bölgelerindeki toprakları istedikleri gibi tasarruf etme arzusundaydılar. Bu yüzden de Van valisine göre bu aşiretlere gerekirse hukuk sınırları dâhilinde ibretlik bir ceza dahi verilmeliydi.¹⁴⁶⁵ Fakat merkezi hükümet, asker gönderiminin zor olduğu ve aşiretlerin de mümkün mertebe gücendirilmemesi gereken bir dönemde olduğundan birkaç güzergâha asker yerleştirilerek hakimane bir şekilde önlem alınması yoluna gitmiştir.¹⁴⁶⁶ Nitekim vilayetin de asker sevkine dair talepleri her geçen yıl daha da artmış¹⁴⁶⁷ fakat bürokratik engeller bunu mümkün kılmamış ya da çok geç gerçekleştirmiştir. Örneğin, 1895'te yapılması

¹⁴⁶² BOA.BEO. 245/18350, 12 M 1311 (26 Temmuz 1893).

¹⁴⁶³ BOA.BEO. 253/18968, 9 M 1311 (23 Temmuz 1893).

¹⁴⁶⁴ BOA.BEO. 267/20004, 17 S 1311 (30 Ağustos 1893).

¹⁴⁶⁵ BOA.BEO. 280/20986, 12 S 1311 (25 Ağustos 1893).

¹⁴⁶⁶ BOA.BEO. 282/21122, 27 S 1311 (9 Eylül 1893).

¹⁴⁶⁷ BOA.DH.MKT. 229/89, 20 L 1311 (26 Nisan 1894).

planlanan asker sevkıyatı için vilayet tarafından 53.000 kuruşluk bir masraf kalemi çıkarılmış fakat Dâhiliye Nezareti bir önceki sene aşiretlerin geçiş güzergâhlarına yerleştirilen askerler için harcanan miktarın çok üstünde olan bu meblağı kabul etmeyerek bütçenin gözden geçirilmesine karar vermiştir.¹⁴⁶⁸ Asker sevkının sürüncemede kalmasına sebep olan hususlardan biri de asayiş bozan aşiretlerin bir kısmının Hamidiye Alaylarına mensup olmasıydı.¹⁴⁶⁹ Zira bu aşiretlerin üzerine asker sevk etmek en son başvurulacak çareydi.

Civar vilayetlerden yaylak ve benzeri ihtiyaçlar için Van'a gelen aşiretler yerleşik ahalinin mesken ve tarlalarına zarar vermenin yanı sıra hayvanlarını da gasp etmekteydi.¹⁴⁷⁰ Fakat sınırın muntazam bir şekilde korunmadığı dönemlerde İran tarafından gelen aşiretlerin verdiği zarar bunun çok daha üstündeydi. İran tarafından Van'a geçip burada eşkıyalık yapan aşiretlerin başında iskân için Osmanlı'ya müracaat eden Şekaklar gelmekteydi.¹⁴⁷¹ Bu aşiretten Ali Han ile Şahin'in yanı sıra İranlı Derbaz Ağa'nın adamları her sene Hakkâri civarından on binlerce hayvan ve yüzbinlerce kuruş değerinde eşya ve mal gasp ederdi.¹⁴⁷² Bunlardan başka İranlı Arusan ve Celali aşiretleri de hududu sıkça geçen gruplardı. Asker sevkının mümkün olmadığı zamanlarda bu aşiretlerin nasihat yoluyla idare edilmesi ve mümkün mertebe gasp ettikleri malların ellerinden alınması yoluna başvurulurdu. Fakat Arusan ve Celali gibi aşiretler Makû hâkiminden aldıkları destekle hareket ettiklerinden mesele devletlerarası bir kriz halini alabilmekteydi.¹⁴⁷³

İran aşiretlerinin Osmanlı hâkimiyetindeki topraklara saldırıp gasp ve hırsızlıktan başka adam öldürme ve kadın kaçırma gibi vakalara sebep olması hükümeti uzun müddet

¹⁴⁶⁸ BOA.DH.MKT. 391/17, 6 M 1313 (29 Haziran 1895).

¹⁴⁶⁹ BOA.BEO. 682/51121, 15 Ra 1313 (5 Eylül 1895).

¹⁴⁷⁰ BOA.BEO. 285/21311, 19 Ra 1311 (30 Eylül 1893). Musul ve Diyarbekir'den Van'a gelen aşiretler Beytüşşebab'ta 800'ü aşkın koyun gasp etmiştir.

¹⁴⁷¹ BOA.DH.MKT. 1917/72, 1 B 1309 (21 Ocak 1892).

¹⁴⁷² BOA.Y.PRK.UM. 3/48, H. 1293/1297 (M.1876-1880).

¹⁴⁷³ BOA.DH.MKT. 1745/116, 26 Za 1307 (14 Temmuz 1890).

uğraştıran bir meseleydi.¹⁴⁷⁴ Bu yüzden Osmanlı hükümeti aşiretlerin sınır ihlali meselesini çözmek için çaba göstermiştir. Fakat her iki devlet de yerel hükümet yetkililerini aşiretlerin eşkıyalığını desteklemekle suçlamıştır. Hatta İran tüccarının iddiasına göre Bayezid mutasarrıfı eşkıyayla iş birliği yapmış ve gümrükten geçen tüccarın 10-15 dakikalık mesafede soyulmasına göz yummuştu.¹⁴⁷⁵ Sınır boyunda karşılıklı suçlama ve gerilimin arttığı dönemlerde aşiretlerden müteşekkil binleri bulan silahlı gruplar İran yöneticileri tarafından tehdit amaçlı hududa yerleştirilebilmekteydi.¹⁴⁷⁶ Bu tehditler karşılıklı güç gösterisine dönüşmekte ve Osmanlı yetkilileri de hududa asker ve top yerleştirerek niyetini belli ettirdi.¹⁴⁷⁷

Aşiretler arası kavgada en etkili olan gruplar Osmanlı Haydaranları ile İran Celalileridir. Bu aşiretler arasındaki çatışmaların artması iki devleti birçok kez karşı karşıya getirmiştir. Söz gelimi aşiretler her iki devlet tarafından kendi hâkimiyet alanlarını sağlamlaştırmanın birer neferi olarak görülmüşlerdir. 1890'da iki aşiret arasında çıkan çatışmada Kürtlerden 10 ve Osmanlı askerlerinden de 2 kişi hayatını kaybetmiştir. Hatta Osmanlı hükümeti bu çatışmada hayatını kaybeden aşiret mensuplarını şehit olarak nitelendirerek girilen çatışmanın meşruiyetini ve bağlayıcılığını arttırmaya çalışmıştır. Olayla ilgili tahkikat yapan Van belediye reisi ve Alaybeyi Celalilerin yaklaşık 1.000 kişiden oluştuğunu tespit etmiştir. İran'ın bunları durdurumaması halinde saldırıların devam etmesiyle Kürtlere 1.000 adet Martini tüfek verilmesi bile gündeme gelmiştir.¹⁴⁷⁸ Fakat bu talep Yaver-i

¹⁴⁷⁴ Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, No: 1371, 4 M 1287 (6 Nisan 1870); Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, No: 1888, 12 M 1289 (21 Nisan 1872).

¹⁴⁷⁵ BOA.Y.PRK.BŞK. 19/60, 11 Ra 1308 (25 Ekim 1890).

¹⁴⁷⁶ BOA.Y.PRK.HR. 16/22, 12 S 1310 (5 Eylül 1892).

¹⁴⁷⁷ BOA.BEO. 95/7068, 24 Ra 1310 (15 Ekim 1892).

¹⁴⁷⁸ BOA.İ.HR. 338/21928, 18 Za 1307 (6 Temmuz 1890).

Ekrem Derviş Paşa tarafından uygun bulunmamıştır.¹⁴⁷⁹ Ek önlem olarak ise Abgay dâhil hudut hattının önemli noktalarına telgraf hattının çekilmesine gerek duyulmuştur.¹⁴⁸⁰

Girişimleri sonucu taltif edilmeleri de talep edilen belediye reisi ve Alaybeyinin sayesinde aşiretler arasındaki husumet giderilmiş¹⁴⁸¹ ve Celalilerin gasp ettiği malların bir kısmı geri alınmışsa da bu çatışmasızlık kısa sürmüştür.¹⁴⁸² Olayın vahametinin farkına varan İran merkezi hükümeti Tebriz'den Makû'ye memurlar göndermiş ve Bayezid mutasarrıfıyla görüşmek istemişlerdir. Her iki devlete tabi aşiretlerin sebep olduğu sorunların halli için komisyon kurulmasına karar verilmiş ve heyette yer alacak memurların belirlenmesi hususunda çalışmalar başlatılmıştır.¹⁴⁸³ Hatta İran baş tercümanı Muhsin Hanın gönderdiği telgrafa göre aşiretler arasındaki husumetin bitirilmesi İran Şahının da arzu ettiği bir meseleydi.¹⁴⁸⁴ Osmanlı tarafından Van 86. Redif Alayı Kaymakamı Salih Bey ve Erciş'te seyyar halde bulunan 19. Alay Birinci Bölük Yüzbaşı, Seyyar Topçu Birinci Alayının İkinci Taburu kâtibi Mehmet İzzet Efendi ve Agâh Efendi ile Bitlis İstinaf Müdde-i Umumisi seçilerek bunlara maaş bağlanmıştır.¹⁴⁸⁵ Fakat komisyon üyelerinin kendi aralarında toplanması biraz zaman almıştır.¹⁴⁸⁶ İran aşiretlerinin saldırıya devam ettiği 1892'nin mart ayında karma komisyona toplanılması için tebligatta bulunulmuş¹⁴⁸⁷ ve Osmanlı heyeti hududa yakın bir yere gitmiştir.¹⁴⁸⁸ İran tarafı ise bu toplantıya iştirak etmediği gibi İranlı Arusan aşiretinin Makuri aşiretine saldırmasını da önlememiştir. Çatışmaların yeniden

¹⁴⁷⁹ BOA.Y.PRK.BŞK. 18/81-7, 18 Za 1307 (9 Temmuz 1890).

¹⁴⁸⁰ BOA.DH.MKT. 1740/120, 20 Za 1307 (8 Temmuz 1890).

¹⁴⁸¹ BOA.DH.MKT. 1756/48, 8 M 1308 (24 Ağustos 1890).

¹⁴⁸² BOA.Y.PRK.BŞK. 18/81-2, 24 Z 1307 (11 Ağustos 1890).

¹⁴⁸³ BOA.DH.MKT. 1757/17, 17 M 1308 (2 Eylül 1890).

¹⁴⁸⁴ BOA.Y.PRK.BŞK. 18/81-1, 12 Z 1307 (30 Temmuz 1890).

¹⁴⁸⁵ BOA.DH.MKT. 1891/33, 16 Ra 1309 (20 Ekim 1891).

¹⁴⁸⁶ BOA.DH.MKT. 1905/15, 22 Ca 1892; BOA. DH.MKT. 1918/17, 3 B 1309 (2 Şubat 1892).

¹⁴⁸⁷ BOA.DH.MKT. 1935/73, 23 Ş 1309 (23 Mart 1892).

¹⁴⁸⁸ DH.MKT. 1975/29, 22 Z 1310 (7 Temmuz 1893).

başlaması üzerine Osmanlı memurları bir kez daha hudut komisyonunun toplanmasını talep etmiştir.¹⁴⁸⁹ İran tarafı başlangıçta bir gerekçe sunmasa da toplantıya katılmamalarında Makû Hâkimi Timur Han'ın etkisi vardı. Komisyonun yapacağı tahkikat neticesinde Haydaranlı aşiretine verdiği zararların ortaya çıkacağını ve üstelik bunu tazminat yolu ile gidermek zorunda kalacağını anlayan Timur Han, Arusanlı aşiretini toplayarak sınıra gitmiş ve burada bulunan komisyona tehdit mektupları göndermiştir.¹⁴⁹⁰ İran ile Osmanlı Devletleri arasındaki sınır meselesinin XIX. yüzyıl boyunca bir türlü çözülememesinde İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devletler ile Rusya'nın da etkisi vardı. Bu dönemde İngiltere kendi sömürgelerindeki kontrolünü sağlamlaştırmak için İran ve Osmanlı'yı sürekli birbirine düşürmekteydi. Benzer şekilde diğer devletlerle Osmanlı ile İran'ın uzlaşmasından yana değildi.¹⁴⁹¹

Aşiretler arası sorunlara çözüm aranılan bu dönemde Osmanlı ve İran devletlerinin savaşıacağına dair asılsız iddialar da ortaya atılarak aşiretlerin paniklemesine sebep olunmuştur.¹⁴⁹² Birçok iddia ve söylentinin yayıldığı bu zamanda Bayezid'de yapılan ön görüşmelerde Timur Han'ın İran memurları üzerindeki etkisinin farkına varan Osmanlı memurları Timur Han'dan daha güçlü bir memur bulunmazsa bu işin çözülemeyeceğinin farkına varmıştı. Zira İran memurları hazırladıkları fezlekelere “İran aşiretlerinin tecavüzleri” ibaresinin dâhil edilmesine karşı çıkmaktaydı. Böylece İran tarafının Timur Han'ın da etkisinde kalmasıyla görüşmeler İranlılarca muallak bir zeminde bırakılmaktaydı.¹⁴⁹³ Timur Han'ın buradaki maksadı ise sahip olduğu hayvanlardan ileri gelmekteydi. Zira her sene 30-40.000 koyunun Mısır ve Şam gibi yerlere gönderildiği Abgay'ın¹⁴⁹⁴ Timur Han tarafından

¹⁴⁸⁹ BOA.DH.MKT. 1969/79, 23 Z 1310 (8 Temmuz 1893).

¹⁴⁹⁰ BOA.DH.MKT. 2003/18, 5 Ra 1310 (27 Eylül 1892).

¹⁴⁹¹ Melike Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. 19-24.

¹⁴⁹² BOA.DH.MKT. 1964/97, 17 Za 1309 (13 Haziran 1892).

¹⁴⁹³ BOA.DH.MKT. 2015/126, 5 R 1308 (27 Ekim 1892).

¹⁴⁹⁴ BOA.Y.PRK.BŞK. 18/81-4, 24 Za 1307 (12 Temmuz 1890).

ele geçirilmesi veya Celalilerin kontrolünde olması neredeyse aynı sayıda hayvana sahip olan Timur Han ve İran aşiretleri için oldukça gerekli bir bölgeydi.¹⁴⁹⁵

1893'e gelindiğinde bile Erzurum, Van ve Bağdat'tan aşağıya kadar olan hudut bölgesindeki aşiretler ve Kürtlerin Osmanlı-İran devletleri arasındaki tabiiyetleri tartışmalı olduğundan kurulan komisyonlar etkili bir çalışma yürütememiştir. Bu döneme kadar her iki taraf aşiretlerinin birbirlerine yaptıkları saldırılara dair yapılan şikâyetlere göre İran aşiretlerinin 300'ü aşkın davacısı vardı. Osmanlı tarafında ise bu sayı 100'den fazlaydı. Fakat Osmanlı aşiretleri davalara katılmaktan imtina ettiği gibi yöneticilerin de yol göstermemesi Osmanlı komisyon üyelerini zor duruma sokmaktaydı.¹⁴⁹⁶ 1895'e gelindiğinde ise Van vilayetinden atanan memurların aşiretler arası sorunun çözümü hususunda herhangi bir sonuca ulaşmadığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁹⁷ Bir süre sonra da komisyon üyelerinden Kaymakam Salih Bey ile Binbaşı Mehmet İzzet Efendi de asıl görevlerinin başına geçmiştir.¹⁴⁹⁸ Her ne kadar bu komisyon lağvedilmiş olsa da komisyonlar yoluyla benzer problemleri çözme isteği bundan sonra da devam etmiştir.¹⁴⁹⁹

Başarısız komisyon görüşmelerinin devam ettiği zamanlarda Makû Hâkimi Timur Han boş durmayarak Celalileri, Abgay köyleri üzerine saldırtmıştır. Abgay'a bağlı Sarıgöl köyünü basan aşiret birçok hayvanı gasp ederek bir adamı da öldürmüştür. Bunları takip etmek için Hamidiye Alaylarına mensup Haydaranlı aşireti reisi Mehmet Sıdık Bey ve Nadir Ağa atlı savaşçı tedarikine girişmiş ve bu esnada Celaliler, Abgay'ın Şehriban, Heminhatun, Eleşkirt ve Sarıg köylerine saldırarak binlerce hayvan gasp etmiş ve köylülerin neredeyse tüm evlerini de harap etmiştir. Mehmet Sıdık Bey topladığı 300 kişilik atlı grubuyla Celalilerin üç köyüne

¹⁴⁹⁵ BOA.Y.PRK.BŞK. 18/81-5, 21 Za 1307 (9 Temmuz 1890).

¹⁴⁹⁶ BOA.DH.MKT. 30/13, 19 R 1310 (6 Nisan 1893).

¹⁴⁹⁷ BOA.BEO. 691/51792, 12 R 1313 (9 Ekim 1895).

¹⁴⁹⁸ BOA.BEO. 714/53539, 23 C 1313 (11 Aralık 1895).

¹⁴⁹⁹ BOA.DH.MKT. 2077/47, 14 C 1314 (20 Kasım 1896).

ve aşiretin obasına hücum ederek birkaç kişiyi öldürmüş, bir kısım eşya ve mallarını da yağmalayarak çadırlarını yakmıştır. Bu esnada İran'ın Karani hâkimi ve aynı zamanda Haydaran aşiretinin İran koluna mensup olan Tahir Han da Celali aşiretinin mallarını gasp etmiştir.¹⁵⁰⁰ Alınan istihbarata göre Makû Hâkimi Timur Han'ın Abgay ve İran Haydaranlılarına eş zamanlı saldırı planladığı öğrenilmiştir. Hükümet kendi nezdinde İran hükümetini uyarırken aşiretler harekete geçmiş ve Haydaranlı aşiretinin Hamidiye 14. Alay Kaymakamı Mustafa Bey ile kardeşi Binbaşı Ahmet Ağa atlılarını toplayarak İran'daki Karani Hâkimi Tahir Hana yardıma gitmiştir. Ayrıca Erciş Haydaranlılarının reisi Emin Paşa ve Kalkanlı aşireti reisi Hamidiye Süvari Kaymakamı Ali Bey de bu yardıma dâhil olmuştur.¹⁵⁰¹ Hamidiye Alaylarının asayiş bozan hallerinin önüne geçmek için alaylara mensup 8 neferin hudut boyunda bir araya gelmemesine yönelik karar olmasına rağmen İran'daki Haydaran aşiretine yardıma meyledilmesi Osmanlı hükümetince kabul edilemez bir durumdu. Bu yüzden de aşiretlerin engellenmesi için kendilerine tebligatta bulunulmuş ve gidenlerin de hemen geri gelmesi emredilmiştir.¹⁵⁰² Aynı şekilde Tahran sefareti Osmanlı nezareti vasıtasıyla Timur Han'ın durdurulmasıyla ilgili uyarılmıştır.¹⁵⁰³

Hamidiye Alaylarına mensup ve yukarıda da adı geçen Haydaranlı Mehmet Sıdık Bey, daha önce oğlu ve amcası ile birçok suça karışmış ve hatta aşiretlerin İran tarafındaki Celalilere dahil olmasına bile sebep olmuştu. Fakat bunların Hamidiye Alaylarına mensup olması tedip edilmelerini engellemiştir.¹⁵⁰⁴ Bu yüzden Van valisi Bahri Bey, İran tarafına göç eden ve asayiş bozan aşiretlerin tedibinde, husumetini de işin içine karıştırarak olayı

¹⁵⁰⁰ BOA.DH.MKT. 277/48, 20 S 1312 (23 Ağustos 1894).

¹⁵⁰¹ BOA.Y.PRK.BŞK. 37/81-1, 7 Ra 1312 (8 Eylül 1894).

¹⁵⁰² BOA.Y.PRK.BŞK. 37/81-4, 3 Ra 1312 (4 Eylül 1894).

¹⁵⁰³ BOA.Y.PRK.BŞK. 37/81-8, 2 Ra 1312 (3 Eylül 1894).

¹⁵⁰⁴ BOA.BEO. 497/37214, 16 R 1312 (17 Ekim 1894).

büyütmesini önlemek için, Mehmet Ağa'nın karıştırılmamasını talep etmiştir.¹⁵⁰⁵ Mehmet Ağa'nın bu tavrı İran karşısında Osmanlı hükümetinin elini zayıflatmaktaydı. İranlılar, Celalilerin kışlaklarında bulunurken sık sık Mehmet Ağa'nın saldırısına uğradığını iddia ederek Celalilerin suçsuz olduğunu ispatlama çabasına girişmiştir.¹⁵⁰⁶ Fakat Celaliler dahil İran aşiretlerinin de saldırıları kesilmiyordu. Bunlardan Arusanlı aşiretinden 18 kişi yakalanarak Van'a getirilmiş ve "gayet vahşi ve hunhar" olarak nitelendirilen bu tutukluların ibretlik bir şekilde cezalandırılarak diğer aşiretlere örnek olmaları sağlanmıştır.¹⁵⁰⁷

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere aynı aşiretin farklı devletlerdeki gruplarının birbirlerine yardım etme hususunda tabi oldukları devletlerin nizamlarına aykırı hareket ettikleri aşikârdır. Bu yüzden meseleyle bizzat Van valisi Bahri Bey ilgilenmiş ve İran'ın Hoy şehbenderi dâhil birçok kişiyle görüşmüştür. Bu dönemde bir yandan İran'ın Osmanlı'ya bir savaş açacağı iddia edilmekteydi. Vali yaptığı görüşmeler neticesinde İran'ın iddia edilen şekilde Osmanlı'ya bir savaş açmasının mümkün olmadığı kanaatine varmıştır. Fakat valiye göre İran'ın yerel hükümetleri iki devlet arasındaki Kürt aşiretlerini birbirine düşürmek için onları daima tahrik etmekteydi. Vali yine de İran'ın gerçek niyetini anlamak için iç taraflara gizli bir memur göndermişti. Bu dönemde Van vilayetinde 5 tabur asker-i nizamiye mevcuttu. Bunlardan ikisi merkez vilayette, biri geçici olarak Beytüşşebab, biri Başkale ve diğeri de Gevar'da bulunmaktaydı. Ayrıca vilayet merkezinde seyyar topçu ve Erciş ile Abgay mevkiinde de iki bölük süvari askeri vardı. Merkez taburundan meydana getirilen bir bölük Şatak ve bir bölük de Mahmudi kazasının merkezi olan Saray kasabasında konuşlandırılmıştı. Başkale'deki taburdan ise 30 kişilik bir müfreze Hanesor, ve birer bölüğü de Hanik ve Erciş'teydi. Gevar'daki taburun bir bölüğü Şemdinan, biri Bacerge biri de Çölemerik'e yerleştirilmişti. Yine Gevar ve Mahmudi civarında 15-20'şer grupluk seyyar süvari

¹⁵⁰⁵ BOA.BEO. 378/28323, 9 R 1310 (27 Mart 1893).

¹⁵⁰⁶ BOA.DH.MKT. 350/54, 4 Ş 1312 (31 Ocak 1895).

¹⁵⁰⁷ BOA.MV. 88/47, 27 M 1314 (Temmuz 1896).

müfrezeleri de vardı. Dolayısıyla İran sınırının uzunluğundan dolayı bu mevcut kuvvetler ne aşiretlerin tedibi ne de İran'ın topyekûn bir saldırısı için yeterli değildi. Bu yüzden vilayetin askeri kuvvetlerinin artırılması gerekmektedir. Vali, aşiretleri de tedirgin eden ve İran'ın muhtemel bir saldırıda kullanabileceği Abgay, Mahmudi, Hanesor ve Bacerge mevkililerinde mukavemet edebilecek adı geçen kuvvetlerden ayrıca “dinine bağlı ve sadık Müslümanlar” olarak nitelendirdiği Hamidiye Alaylarını da saymıştır.¹⁵⁰⁸

Bütün mensuplarını temsil etmese de bir takım asayiş sorunlarına sebep olan Hamidiye Alaylarına mensup gruplara dair vali tarafından çizilen bu olumlu profil yerel yöneticilerin aşiret algısının süreç içerisinde nasıl dönüştüğü hakkında bilgi vermektedir. Zira bu dönem içeride Ermeni Meselesi dışarıda ise Rus ve İran tehdidinin ön planda olduğu sürecin bir parçasıdır. Bu yüzden de aşiretlerin gücünden istifade etmek son derece elzemdi. Nitekim, aşiretlerden istifade edilmesi yıllardan beri başvurulmuş bir husustu. Daha çok sınır üzerindeki tarafların aşiretleri saldırı maksatlı teşvik edip karşı tarafı oyalama ve saldırı yapan grubun gelir elde etme yolunun açık tutulmasına yönelik uygulanan bu politika¹⁵⁰⁹ bazen bir diğer aşireti kontrol etmek için de kullanılırdı. Millingen, bu durumu “*vilayetin güvenlik kuvvetlerine karşı herhangi bir saldırıda valilerin düzenli ordunun yanı sıra bir aşireti yanına alarak diğerlerini birlikte sindirirler*” şeklinde açıklamıştır.¹⁵¹⁰ Dolayısıyla devletin düzenli ordusunun yetersiz kaldığı böylesi bir dönemde aşiretlerin iç ve dış güvenliğin sağlanması hususunda kullanılmaları kaçınılmaz bir durumdu.

¹⁵⁰⁸ BOA.Y.PRK.BŞK. 37/81-14, 29 S 1312 (1 Eylül 1894).

¹⁵⁰⁹ İbrahim Özcoşar, “Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş”, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Editör: İbrahim Özcoşar, Shahab Vali, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 27.

¹⁵¹⁰ Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam...*, s. 99.

5.4. Aşiretler ve Ermeniler

Aşiret başlığı altında incelenmeye muhtaç olan bir husus da Ermenilerle Kürt aşiretlerinin ilişkisidir. 1836 yılı nüfus defterleri başta olmak üzere birçok kayıta görüldüğü üzere Van merkezindeki mahallerle köylerin birçoğu Ermeni ve Müslümanlarla meskundu. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşan iskân programı dâhilinde Ermenilerin Kürt aşiretleriyle ilişkileri kırsalda daha da artmıştır. Örneğin, Kırım Savaşı dolayısıyla Van, Erzurum ve Bayezid civarında yaklaşık nüfusu 2.000 haneyi bulan Kürt aşiretleri hayvanlarıyla beraber civar köylere taksim edilmiş ve hem aşiret ahalisinin hem de hayvanlarının yiyecek ve yemlerinin bedelinin daha sonra devlet tarafından ilgililere verilmek koşuluyla ahalice karşılanması yoluna gidilmiş fakat bu yüzden Ermeni köylüler mağdur edilmişti. Yapılan şikâyetlerde kilisenin eşyalarının bile gasp edildiğine dair bilgiler yer alınca hükümet sorumluların cezalandırılmasını yönelik soruşturma başlatmıştır.¹⁵¹¹

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne kadar adi suçlar kategorisi altında toplayabilecek ilişkiler, bu savaştan sonra yerini politik bir zemine bırakmıştır. Zira Berlin Antlaşması'nda Ermenilerin yaşam standardının arttırılmasına yönelik taleplerin yer alması Ermeniler için uluslararası bir destek oluşturmuş ve zamanla hedeflenen Ermeni devleti etrafında milliyetçi grupların örgütlenmesini sağlamıştır. Böylece, Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı yönetici eliti Ermeni nüfusunu, er ya da geç ayaklanma çıkaracak ve büyük devletlerin desteğiyle özerklik ya da bağımsızlık elde edecek gözüyle değerlendirmeye başlamıştır.¹⁵¹²

Ermenilerin bir kısmının 93 Harbi'nde Rusya tarafında yer alması¹⁵¹³ ve Patrik Nerses'in Berlin Kongresi'ne delegeler göndermesi Ermenilere şüpheyile bakılmasının başlıca

¹⁵¹¹ BOA.HR.MKT. 162/16, 24 M 1273 (24 Eylül 1856).

¹⁵¹² Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Hazırlayan: Fahri Aral, İstanbul, 2011, s. 97.

¹⁵¹³ Davut Hut, “1877-1878 Osmanlı-Rus (Doksanüç) Harbinde Ermeniler”,

sebepleriydi.¹⁵¹⁴ Nerses'in Ruslardan bulunduğu ricalar Osmanlı yönetimi açısından oldukça ağır ithamlar ve yaptırımlar anlamına geliyordu. Örneğin; Ruslar tarafından işgal edilen toprakların Osmanlılara geri verilmeyip Rusya'ya katılması, Kürtler ve Çerkezlerin yerlerinin değiştirilerek jandarmaya alınmamaları, Ermenilerin yüksek derecede memuriyetlere getirilmesi bunların bir kısmıydı.¹⁵¹⁵ Hem patriğin tutumu hem de harp başlamadan önce ve harp sırasında Ermenilerin Rusları desteklediğine dair propagandanın yapılması Kürtlerin Ermeni köylerine saldırmasına cüret etmesini sağlamıştır.¹⁵¹⁶ Böylece Van'dan Rusya'ya bir Ermeni göçünün yaşandığına dair haberler de yayılmıştır.¹⁵¹⁷ Hatta İngiltere konsolosları Van vilayetinde Kürtlerin Hristiyan köylerini vahşi bir şekilde yağmaladığını dahi rapor ederek Avrupa'da bir kamuoyu oluşturma çabasına girişmiştir.¹⁵¹⁸ Bundan sonraki yıllarda hem Avrupa hem de Ermeni ve Rus basınında Ermenilerin Kürt aşiretlerinin saldırısına uğradığına dair birçok haber yayınlanmış ve Ermeniler tarafından hükümete buna dair şikâyetler yapılmıştır.¹⁵¹⁹ Osmanlı memurlarının adi vakaların siyasallaştırılması gözüyle baktığı bu türden olaylara dair Avrupa basınındaki haberlerin artması üzerine Van'ın Müslüman ileri gelenleri iddiaların reddine dair telgraflar çekmiştir. İngiltere sefaretine de iletilen¹⁵²⁰ bu telgraflardan birinde aralarında müderris, tüccar, ulema ve Van'ın büyük ailelerinden olan Camışçızade, Dilaverzade ve Topçuzade gibi grupların imzası yer almıştır. Fakat bu telgrafta dikkat çeken bir husus vardır ki, daha önce ismi hiç geçmeyen, bundan sonra da neredeyse hiç

<http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1877-1878-osmanli-rus-doksanuc-harbinde-ermeniler/> Erişim Tarihi: 18.01.2017.

¹⁵¹⁴ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid ve Kürtler-Ermeniler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:21, 2010, s. 133.

¹⁵¹⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi...*, s. 200.

¹⁵¹⁶ BOA.Y.PRK.DH.1/11, H. 1296 (M. 1877).

¹⁵¹⁷ BOA.HR.SYS. 2941/100, 6 M 1296 (31 Aralık 1878).

¹⁵¹⁸ BOA.HR.TO. 252/39, 22 Ca 1294 (4 Temmuz 1877); BOA.HR.TO. 257/27, 25 Ca 1294 (7 Temmuz 1877).

¹⁵¹⁹ BOA.HR.SYS. 2944/32, 15 R 1307 (9 Kasım 1889).

¹⁵²⁰ BOA.HR.SYS. 2751/53, 29 C 1307 (21 Ocak 1890).

karşılaşılmayan ve “zade”likle tabir edilen birçok aile isminin yer almasıdır.¹⁵²¹ Buradaki maksat telgrafın temsiliyetinin güçlendirilmesi olabilir.

1890’dan sonra Kürtlerle Ermenilerin aralarının net bir şekilde açılması için şüpheli cinayetler işlenmiştir. 1893’te Kürt kıyafeti giyen bir grup Kurubaş köyünü basarak buradaki 4 Ermeni’yi öldürmüştür. Yapılan tahkikatta olaydan önce yağmur yağmasından dolayı oluşan ayak izleri takip edilmiştir.¹⁵²² İngiliz Standart gazetesinde Kürtlerin fail olarak itham edildiği bu olayın¹⁵²³ iz sürme işlemine maktullerin aileleri de katılmış ve faillerin Yedi Kilise Manastırı’na gizlenen Ermeniler olduğu anlaşılmıştır.¹⁵²⁴ Aynı dönemlerde Van’ın kazalarından da Ermenilerle Kürtlerin çatıştığına dair haberler gelmiş ve buralara askerler sevk edilmiştir.¹⁵²⁵

Hamidiye Alayları’nın kurulmasıyla iki grup arasında ilişkiler iyice gerilmiş ve İran tarafındaki Dirik Manastırı’nda toplanıp hududu defalarca tecavüz eden Ermeni komiteciler 1894’te ilk kez yöneticilerin dikkatini çekecek şekilde Van’daki Kürt aşiretlerine saldırarak bunlardan birkaç kişiyi öldürmüştü.¹⁵²⁶ Bunlar Albak kazasının Nazin köyünden olup İran’a zahire satın almaya giden 5 kişiydi. Bunların aşiret halkından olması intikam hırsıyla hareket etme ihtimalini güçlendirdiğinden hükümeti tedirgin etmişti.¹⁵²⁷ Bilahare, Kürt kıyafetleriyle hudut boyunda gezen Ermeni grupları ağnam gaspına dahi teşebbüs etmişlerdir.¹⁵²⁸ 1895’te Van isyanının çıkmasıyla da İran ve Rusya taraflarına göç eden ve burada örgütlenen Ermeni

¹⁵²¹ BOA.İ.DH. 1295/102401, 3 Ca 1307 (25 Ocak 1890). Bu ailelerden bir kısmı şu şekildedir: Şabanzade, Levendzade, Tahirzade, Reiszade, Şehribanzade, Hacı Efendizade, Ciranzade, Resulzade, Feyzizade, Ramazanzade.

¹⁵²² BOA.HR.TO. 130/31, 10 Za 1310 (26 Mayıs 1893).

¹⁵²³ BOA.HR.SYS. 2851/34, 2 S 1311 (15 Ağustos 1893).

¹⁵²⁴ BOA.BEO. 209/15636, 12 Za 1310 (28 Mayıs 1893).

¹⁵²⁵ BOA.DH.MKT. 125/43, 18 S 1311 (31 Ağustos 1893).

¹⁵²⁶ BOA.Y.PRK.BŞK. 37/81-2, 7 Ra 1312 (8 Eylül 1894).

¹⁵²⁷ BOA.DH.MKT. 267/23, 23 M 1312 (27 Temmuz 1894).

¹⁵²⁸ BOA.İ.HUS. 32/95, 4 Ca 1312 (3 Aralık 1894).

milliyetçi grupları birçok kez hudut üzerinde Kürt aşiretleriyle çatışmış ya da Van'a saldırı girişiminde bulunmuştur. Öyle ki, Kürtlerle Ermeniler arasındaki gerginlik hapishanelere kadar taşınmış ve ölümle sonuçlanan kavgalar dahi çıkmıştır.¹⁵²⁹

Van isyanı esnasında Seray ve Boğazkesen köylerinde Ermenilerle Kürtler arasında büyük çatışmalar yaşanmasından dolayı Kürtlerin Ermenilere karşı düşmanlığının had safhaya ulaştığını belirten İngiltere konsolosu, Kürtlerin Van şehrini yağmalama fikrini istihbar ettiğine dair malumatı Hariciye Nezareti ile paylaşmıştır.¹⁵³⁰ Nitekim, çok geçmeden Milan, Şemski ve Şevili aşiretlerinden birkaç kişinin Ermeni köylerine saldırıp onları öldürdüğüne dair haberler yayılınca Sadettin Paşa olaya el koymuştur. Paşaya göre bu tür haberler Hamidiye Kürtlerini itibarsızlaştırmaya yönelikti. Vilayet yöneticilerinin dahi bilgisini alamadığı bu haberlerle İngiltere hükümeti ise yakından ilgilenmiştir.¹⁵³¹

Sadettin Paşa, Van'daki birçok köyün aşiretlerce yağmlandığını ve mal sandığında para kalmadığını tespit etmiştir. Bu yüzden de asayişin sağlamakla mükellef askerlerin ihtiyaçları karşılanamayacak düzeydeydi. Paşa, Haydaranlı, Livili, Merziki, Makuri, Takuri, Şemski ve Milan aşiretlerinin reisleriyle görüşmeler yapmış ve Ermenilere saldırmaktan imtina etmelerini, zira bunun Avrupa kamuoyunda kullanılmasının ağır sonuçlar doğurduğuna dair uyarılarda bulunmuştur. Paşa'nın aktardıklarına göre aşiret Kürtleri, Van'ın da dâhil olduğu bölgede bir Ermeni devletinin kurulmasından dolayı oldukça tedirgindi¹⁵³²

¹⁵²⁹ BOA.MV. 84/50, 10 Za 1312 (5 Mayıs 1895).vKürtlerin sabah namazı için abdest almaya giderken Ermeniler tarafından engellenmek suretiyle çıktığı iddia edilen kavgadan sonra Bogos adında bir Ermeni hayatını kaybetmiştir. Belediye tabibi Bogos'un zatürreden öldüğünü rapor etmişse de İngiliz konsolosu ile Amerikalı bir tabibin yaptığı otopside Bogos'un başının ezilerek öldürüldüğü sonucuna varılmıştır.

¹⁵³⁰ BOA.HR.SYS. 1902/18, 9 L 1312 (24 Mart 1896).

¹⁵³¹ BOA.HR.TH. 173/52, 5 Za 1313 (18 Nisan 1896).

¹⁵³² *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s.20-61.

Van isyanı sürecinde Kürt aşiretlerinin kendilerince geliştirdiği fakat hükümet yetkililerin kesin bir dille tasvip etmediği “Ermenilerin mallarının helal ve kanlarının heder” olduğu propagandasının etkisi¹⁵³³ ile Ermenilerin milliyetçi düsturla hareket edip Müslümanların zihninde bir “Ermenistan” kurulacağına dair algı oluşturmaları ve komiteler aracılığıyla saldırıya geçmesi her iki tarafın birbirlerine karşı tutumunu kökten değiştirmiş ve şiddetin taraflarca meşrulaştırılmasına kadar varmıştır. Bu dönemde aşiretlerin Ermeni köylerine saldırısı artmış ve hükümet asker sevki konusunda yoğun bir mesai harcamıştır.¹⁵³⁴ Ermeni Patrikliği de devreye girerek hükümetten daha önce de uygulanıp olumlu sonuçlar aldığı şekliyle sorunlu aşiretlerin Ermeni yerleşim yerlerinden uzaklaştırılmasına devam edilmesini talep etmiştir.¹⁵³⁵

Van isyanının 1896’da bastırılmasından sonra vilayetten merkeze gönderilen telgraflara göre şehir merkezinde herkes dükkânını açmış ve Müslümanlarla Hristiyanlar diledikleri gibi alışveriş yapmaya başlamıştı. Aşiretlerin saldırısından korkarak şehir merkezine gelen köylüler de peyderpey meskenlerine gönderilmişti.¹⁵³⁶ Fakat bundan sonraki yıllarda özellikle kırsal kesimde, Kürt aşiretleriyle Ermeniler arasındaki gerilim yüzyılın sonuna kadar devam etmiş ve İngiltere başta olmak üzere birçok devlet bu konuların takipçisi olmuştur.¹⁵³⁷

Ermenilerin Müslümanlarla ilişkilerini belirleyen bir diğer husus da çifte vergilendirme meselesiydi. Tanzimatla birlikte vergilendirme sistemi dönüştürülmüş ve birçok vergi kalemi aynı isim altında toplanarak tahsil edilmiştir. Osmanlı köylüsünün temelde vermekle mükellef olduğu vergiler aşar ve emlak vergisiydi. Fakat merkezi

¹⁵³³ *Sadettin Paşa’nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s. 48-49.

¹⁵³⁴ BOA.DH.TMIK.M. 1/66, 23 Ca 1313 (11 Aralık 1895).

¹⁵³⁵ BOA.DH.TMIK.M. 2/35, 20 Z 1313 (2 Haziran 1896).

¹⁵³⁶ BOA.HR.TH. 177790, 26 M 1314 (7 Temmuz 1896).

¹⁵³⁷ BOA.HR.SYS. 1902/31, 17 Ş 1314 (21 Ocak 1897).

hükümetin kontrolünün sınırlı olduğu bölgelerde köylüler çifte vergi tanzimiyle yerel güç odaklarının istismarına uğrayabilmekteydi. Rumeli’de ve Tanzimat’ın ilk yıllarında bile yaygın olan bu uygulama özellikle aşiret hayatının baskın olduğu yerlerde uzun müddet devam ettirilmiştir.¹⁵³⁸ Bu vergi Van ve çevresinde “hafirlik” adı altında alınmakta ve daha çok Ermenilerden tahsil edilmekteydi. Bu mesele 1909’da Van ve Muş mebuslarının şikâyet mevzuu olmuştur.¹⁵³⁹ Buna göre Ermeniler başta olmak üzere bölgedeki Gayrimüslim ahali “himaye hakkı” adıyla bir takım meşru olmayan keyfi vergilere bağlanmaktaydı. Bu vergi ahalinin hal ve servetine göre hububat, hayvan, melbusat, yağ, akçe gibi mal vesaire şeylerden alınıp 50-350 kuruş arasında değişmekteydi. Ayrıca Gayrimüslimler kızını ya da oğlunu evlendirmek için ağalardan izin almak zorundaydı. Bu bile 60-250 kuruş arasında değişen verginin ödenmesiyle gerçekleşirdi. Derebeyi şeklinde nitelendirilen bu ağalar vergilerini aldıkları ahaliyi başka bir ağaya devredebilirdi. Şayet köyden biri başka bir yere göçerse bile ağaya vermekle mükellef olduğu vergisini ödemeye devam etmek zorundaydı. Ağalar ahaliyi her sene belli bir müddetle angaryada kullanarak bunlara ücretsiz bir şekilde ot biçtirip harman da sürdürmekteydi. Van ve Muş mebusları bu hususları Meşhuriyet ve Kanun-i Esasi’ye aykırı olduğu gerekçesiyle Dâhiliye Nezareti’ne şikâyet maksatlı bildirmiştir.¹⁵⁴⁰ Hatta bu mebuslara göre Kürt köylerinin de bir kısmı ağalar tarafından vergiye bağlanmıştı.¹⁵⁴¹

Van ve Muş mebuslarının gündeme getirdiği diğer bir husus da Ermeni isyanlarının döneminde yerini yurdunu terk eden Ermenilere ait köylerin kendilerine idae edilme kararı çıktığı halde bunun ağalar tarafından engellenmesiydi. Ayrıca II. Meşruiyet’in ilanından Van ve Bitlis’e bağlı birçok yerde katl, çatışma ve kız kaçırma vakası yaşandığından faillerin

¹⁵³⁸ Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli...*, s. 31.

¹⁵³⁹ BOA.DH.MUİ. 4/16-1, 21 Ş 1327 (7 Eylül 1909).

¹⁵⁴⁰ BOA.DH.MUİ. 4/16-7, 16 Ş 1327 (2 Eylül 1909).

¹⁵⁴¹ BOA.DH.MUİ. 4/16-4, 4 Za 1327 (17 Kasım 1909).

adalete teslim edilmesi arz edilmiştir.¹⁵⁴² Bütün bu şikâyetlere karşılık Van valisinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta hafırlık meselesi ve angaryaya dair sadece “beyanların doğru olmadığı” şeklinde oldukça kısa bir cevap gönderilerek iddialar reddedilmiştir.¹⁵⁴³ Fakat bu mesele ilerleyen yıllarda da şikayet konusu olmaya devam etmiştir. Aslında hafırlık adıyla alınan bu verginin birkaç çeşidi vardı. Bunlardan ilki çiftçiliğe vakıf olmayan Kürtlerin arazisini belli bir bedel karşılığında işleten Ermenilerin Kürtlere verdiği vergiydi. Diğerleri ise herhangi bir aşirete mensup olmayan ve güçten yoksun olan Kürtler ile fakir Ermenilerin bir kısmından korunma-kullanma maksatlı ağalar tarafından alınan ücretti. Özellikle Bitlis'e tabi Sason gibi aşiretlerin hakimane bir şekilde yaşadığı bölgelerde tüccar ve zanaat ehlinde de güvenliklerinin sağlanması karşılığında hafırlık altında başka bir vergi daha alınırdı. Ağaların ve aşiretlerin bu gruplar üzerinde etkili olmasının sebebi devletin bazı mıntikalara hâkim olamamasıyla doğrudan ilgiliydi. Fakat yöneticiler bu hususların Meşrutiyet'in ilanıyla ortadan kalkmaya başladığını iddia etmiştir.¹⁵⁴⁴

5.5. Aşiretler ve Nesturiler

Hristiyanlığın bir mezhebi olan Nesturilerin ataları, Hristiyanlığın doğduğu topraklardaki Aramiler olarak kabul edilmektedir. Başlangıçta Süryaniler olarak adlandırılan bu grup zaman içerisinde Doğu Süryanileri olan Nesturiler ve Batı Hristiyanları olan Yakubiler olarak iki ana gruba ayrılmıştır. Bizans ve Arap Devletlerinin egemenliğinde kalan Nesturilerin yaşadığı bölgelerden biri Hakkâri ve çevresi olup burası XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Nesturilerin patriklik merkeziydi.¹⁵⁴⁵

¹⁵⁴² BOA.DH.MUİ. 4/16-8, 15 B 1327 (2 Ağustos 1909).

¹⁵⁴³ BOA.DH.MUİ. 4/16-3, 23 Ş 1327 (9 Eylül 1909).

¹⁵⁴⁴ BOA.DH.İD. 205/12, 3 Ca 1332 (30 Mart 1914).

¹⁵⁴⁵ Tarik Ziya Arvas, *Hakkâri Nesturileri (1836-1936)*..., s. 17-40.

İslam adetlerine yakın bir yaşam tarzı olan Nesturilerin nüfusunun büyük bir kısmı Hindistan'da yaşamaktaydı. Bu yüzden İngilizler, Nesturilerle yakından ilgilenmiştir. Başta misyonerler olmak üzere konsoloslar vasıtasıyla eğitim, sağlık ve siyasal konularda Nesturiler kalkındırılmaktaydı. İngilizlerin yanı sıra Ruslar da Nesturilerle iletişim halindeydi. Örneğin 1896'da Londra'dan Van İngiliz konsolos katibi aracılığıyla üzerinde "Canterbury ve Mar Şimon" yazılı bir altın saat Nesturilerin ruhani lideri Mar Şimon'a hediye edilmiştir. Aynı dönemde Ermeni papazların girişiyle Ruslar tarafından da Nesturi aşiretlerinin başında bulunan Meliklere gümüş saatler gönderilmiştir.¹⁵⁴⁶

Osmanlı İmparatorluğu döneminde patrikleri Marşemun riyasetinde Hakkâri'deki Kürt Emirliği'ne bağlı yaşayan Nesturilerin Tanzimat'ın uygulanma süreciyle birlikte Kürtlerle ilişkileri bozulmuş ve misyonerlerin bölgeye gelmesiyle de bu bozukluk had safhaya ulaşmıştır. Tanzimat'ın Hristiyan milletlere tanıdığı fırsat eşitliği ve Batılıların desteğiyle, egemenliklerinde bulundukları Kürt beylerine başkaldıran Nesturiler, 1843'te Kürtlerle olan karşılıklı çatışmaların da neticesinde Bedirhan Bey tarafından büyük bir taarruza maruz kalmışlardır. Bedirhan Bey'in bu harekâtı Batılı devletlerde ciddi bir tepkiye yol açmış ve Osmanlı hükümeti tarafından da eleştiriye maruz kalmıştır. Fakat Bedirhan Bey, 1846'da Nesturiler üzerine ikinci bir sefer düzenleyince Osmanlı hükümeti Tanzimat'ın da öngördüğü düzenlemelerin de etkisiyle 1847'de Bedirhan Bey'in hâkimiyetine son vermiştir.¹⁵⁴⁷ Bundan sonra merkezi devlet gereği hükümetin Nesturilere hâkim olması gerekirken misyonerler ve konsolosların yoğun faaliyetleri karşısında bu hâkimiyet oldukça sönük kalmıştır. Bunda hem Nesturilerin kapalı bir kültüre sahip olması hem de yaşadıkları coğrafyanın erişilmesi zor bir konumda olması etkili olmuştur.

¹⁵⁴⁶ BOA.YEE. 13/9-1, 29 Ca 1314 (5 Kasım 1896).

¹⁵⁴⁷ Cabir Doğan, "1843-1846 Nesturi Olayları ve Bedirhan Bey", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:22, 2010, s. 1-18.

1896 itibariyle Nesturilerin en yoğun yaşadıkları yerler Hakkâri sancağı ile Zap Suyunun sarp ve ulaşılması zor olan Tiyyari-i Ūlya ve Sûfla, Tuhub, Baz, Dize ve Cilo gibi bölgelerdi. Hindistan, Çin ve İran olmak üzere dünyanın birçok yerinde yaşayan Nesturilerin XIX. yüzyılın sonlarında Hakkâri'deki nüfusu 70-80 bin civarındaydı. Nesturiler aşiretler şeklinde örgütlü olup en büyük grupları Tiyyari ve Tuhub'tu. Nesturi aşiretleriyle hem hudut olan Müslüman aşiretler ise Çölemerik tarafındaki Ertuşiler, Beytüşşebab kazası dâhilindeki Ertuşî kollarından Jirki, Gevdan, Mamhuran ve güneydeki Yunanin ile Koyi aşiretleriydi. Nesturiler özellikle Koyi aşireti ile husumetliydi ve her sene aralarında çatışma çıkardı. Güneydoğu taraflarında ise Oramar ve Dostan aşiretleri mevcuttu. Özellikle yaz mevsiminde Şerefan, Haçan, Zirik, Mamedan ve Seydan gibi Ertuşî kabilelerinin yayla maksadıyla Hakkâri taraflarına geçmeleri esnasında Nesturilere kötü muamele ederlerdi. Nesturilerin Müslüman Kürt aşiretleriyle olan husumetleri İngilizlerin yakından ilgilendiği bir husus olduğundan Ermeni Meselesi gibi bir de Nesturi Meselesinin ortaya atılması ihtimali oldukça muhtemeldi. İngilizlerden ayrıca Rusların da Nesturilerle ilgilenmesi Osmanlı'nın iç işlerine karışılma ihtimalini arttırmaktaydı. Üstelik bu dönem bir Ermeni ve Nesturi ittifakı düşüncesi de ihtimal dâhilindeydi.¹⁵⁴⁸ Bu gelişmeler Osmanlı yöneticilerinin tedirgin olması için yeterliydi. Nesturilerin Hakkâri bölgesinde anlaşılamadığı bir diğer grup ise Kürt Pinyanişi aşiretiydi. Pinyanişiler tıpkı Nesturiler gibi uzun yıllar Osmanlı hükümetinin nizamlarının dışında kalarak her türlü muhalefette bulunmuş bir aşiretti.¹⁵⁴⁹ Nesturilere yakın bir bölgede sözü geçer bir Kürt aşiretinin devlete muhalif olması dikkat çekicidir. Çünkü buradaki kontrolün devet tarafından sağlanmasında bu husus ayrıca zorluklara sebep olabilmekteydi.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Nesturilerle Kürt aşiretleri arasındaki gerilim gasp ve yağma gibi faaliyetler üzerinden şekillenmiştir. Nesturilerin ruhani lideri olan Mar

¹⁵⁴⁸ BOA.Y.PRK.DH. 9/26, 29 Z 1313 (11 Haziran 1896): Erkan-ı Harbiye Kolağalarından Mehmet Efendi'nin raporudur.

¹⁵⁴⁹ BOA.BEO. 223/16719-1, 4 Z 1310 (19 Haziran 1893).

Şimon'un İngiliz konsolosları ve misyonerleriyle olan irtibatı vesilesiyle Avrupa kamuoyunda bir Nesturi farkındalığının yaratılması¹⁵⁵⁰ hükümeti Kürt aşiretlerini dizginleme hususunda daha dikkatli olmaya sevk etmiştir.¹⁵⁵¹ Bu yüzden Tiyyariler ile Kürt taifeleri arasındaki çatışmaların engellenmesi için Musul ve Van valileri nezdinde üst düzey görüşmeler dahi yapılmıştır.¹⁵⁵²

1880'li yıllarda İmadiye'de yaklaşık nüfusu 7-8.000 kişiden oluşan Tiyyariler ile Bervari-i Bala aşiretleri arasındaki çatışmalar deyim yerindeyse kan davası halini almıştı.¹⁵⁵³ Bu yüzden her iki vilayetin de tedbirli olması gerekmektedir.¹⁵⁵⁴ Fakat Hakkâri'deki mevsim koşullarının uygunsuzluğu her iki vilayetin yöneticilerinin işini zora sokmaktaydı. Bu yüzden de kış gelmeden büyük olayların çözülmesi elzemdi.¹⁵⁵⁵ Hükümet yetkililerinin işini zorlaştıran bir husus da misyonerlerin çevrede yaydığı haberlerdi. Bunlardan Dr. Braun Osmanlı aşiretlerinin İran hududundaki Nesturileri katledeceğine dair iddialar ortaya atmış¹⁵⁵⁶ ve bir yandan İran devleti diğer yandan da Avrupalı misyonerlerin dâhil olmasıyla mesele devlet için daha yakından ilgilenilmeyi gerektirmiştir. Bu yüzden de Mirliya Hakkı Paşa'dan konuyla ilgili bir layiha hazırlaması istenmiştir.¹⁵⁵⁷ Bu rapora arşivde ulaşılamamışsa da 1888'in ağustos ve temmuz aylarında Nesturilerle Kürtlerin çatışacağına dair yoğun bir yazışma trafiği mevcuttur.¹⁵⁵⁸ Bu yüzden haber alınır alınmaz Hakkâri mutasarrıfı devreye girerek Çölemerik'e gitmiştir.¹⁵⁵⁹ Revanduz ve İmadiye kaymakamlıklarıyla da irtibatlı bir

¹⁵⁵⁰ BOA.A.MKT.UM. 232/91, 9 Ş 1272 (15 Nisan 1856).

¹⁵⁵¹ BOA.A.MKT.UM. 233/50, 12 Ş 1272 (18 Nisan 1856).

¹⁵⁵² BOA.DH.MKT. 1547/110, 11 Ra 1304 (8 Aralık 1886).

¹⁵⁵³ BOA.DH.MKT. 1531/38, 3 Z 1305 (11 Ağustos 1888).

¹⁵⁵⁴ BOA.DH.MKT. 1537/109, 22 Z 1305 (30 Ağustos 1888).

¹⁵⁵⁵ BOA.DH.MKT. 1548/43, 21 M 1306 (27 Eylül 1888).

¹⁵⁵⁶ BOA.DH.MKT. 1552/59, 29 M 1306 (5 Ekim 1888).

¹⁵⁵⁷ BOA.DH.MKT. 1563/89, 3 Ra 1306 (7 Kasım 1888). Bu layihaya arşivde ulaşılamamıştır.

¹⁵⁵⁸ BOA.Y.PRK.MYD. 7/39, 27 Za 1305 (8 Ağustos 1888).

¹⁵⁵⁹ BOA.Y.PRK.MYD. 7/43, 1 Z 1305 (9 Temmuz 1888).

şekilde yürütülen görüşmelerden elde edilen bulgulara göre Musul vilayeti dâhilinde olup Van'a gelen Ertuşi aşireti reislerinden Hacı Ağa münazaanın failiydi ve uyarılması gerekmektedir.¹⁵⁶⁰ Valilerin de dâhil olduğu görüşmelerde iki tarafa yapılan nasihatlerin semeresi olmuşsa da bölgede bulunan Yaver-i Ekrem Derviş Paşa tedbiri elden bırakmadan müzakereleri sürdürerek asker sevkiyat yapılmasından yanaydı.¹⁵⁶¹

Hükümeti zor duruma sokan yoğun propaganda sert tedbirler alınmasını gerektirmiştir. 1888'de Nesturilerden hayvan gasp eden Giravi aşiretine yapılan nasihatler sonuç vermeyip üstelik üzerlerine gönderilen askerler de pusuya düşürülünce çıkan çatışmalarda 15 aşiret mensubu öldürülmüş, çoğu da yaralanmıştır.¹⁵⁶² Bir yandan da Van valisi bölgede gezerek Kürtlerle Nesturileri barıştırmaya çalışmaktaydı.¹⁵⁶³ Hatta Nakşibendi liderlerinden Şeyh Mehmed Efendi dahi devreye sokulmuştur.¹⁵⁶⁴ Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa da konuyla yakından ilgilenmiş ve Ermenilerle Nesturilerin birleşme ihtimaline dair "Ermeni Birliği" söylentisine asla müsaade etmeyeceğini vurgulamıştır.¹⁵⁶⁵

Çeşitli görüşmelerden sonra ağustos 1888'de hem Musul hem de Van vilayetlerinden İmadiye ve Çölemerik'e asker sevkiyatı yapılmaya başlanmıştır.¹⁵⁶⁶ Fakat Van valisi Halil Bey'in olaylara serinkanlı yaklaştığı ve bu yüzden de asker sevkini önemsemediği görülmektedir.¹⁵⁶⁷ Halil Bey, daha nihai uzlaşma sağlanmadan Yaver-i Ekrem Derviş Paşa'nın ertelemek zorunda kaldığı asayişin sağlanmasında emeği geçen memurların taltifi

¹⁵⁶⁰ BOA.Y.PRK.MYD. 7/46, 4 Z 1305 (12 Ağustos 1888).

¹⁵⁶¹ BOA.Y.PRK.MYD. 7/66, 7 Z 1305 (15 Ağustos 1888).

¹⁵⁶² BOA.DH.MKT.1567/15, 18 Ra 1306 (22 Kasım 1888).

¹⁵⁶³ BOA.DH.MKT. 1567/73, 14 Ra 1306 (18 Kasım 1888).

¹⁵⁶⁴ BOA.Y.PRK.MYD. 7/83, 10 Z 1305 (18 Ağustos 1888).

¹⁵⁶⁵ BOA.Y.PRK.MYD. 7/85, 11 Z 1305 (19 Ağustos 1888).

¹⁵⁶⁶ BOA.Y.PRK.MYD. 7/90, 13 Z 1305 (21 Ağustos 1888).

¹⁵⁶⁷ BOA.Y.PRK.MYD. 7/96, 13 Z 1305 (21 Ağustos 1888).

meselesini gündeme getirmişti.¹⁵⁶⁸ Hatta, Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa, Van valisinin verdiği malumatların kumandanlıklardan giden bilgilerle çeliştiğini fark edince bölgeye bir binbaşyı tahkikat için göndermişti.¹⁵⁶⁹ Bu yüzden valinin gerek görmemesine rağmen İmadiye'ye Musul'dan ve Çölemerik'e de Van'dan ikişer tabur asker sevk edilmiştir.¹⁵⁷⁰ Nihayet bir süre sonra asayişin kaypak bir zeminde olduğu ortaya çıkmıştır. Beytüşşebab'taki Koyi aşireti Aşut köyündeki Nesturilere saldırarak bunlardan 4-5 kişiyi öldürmüştür. Ayrıca Bervar-i Bala aşiretinin de Nesturilerden iki kişiyi katlettiğine dair haberler merkeze ulaşmıştır. Fakat vali bu olayları aşiretler arası geleneksel çatışmalar şeklinde yorumlamış ve Nesturi liderleriyle yaptığı görüşmeler neticesinde grupların devlet nizamının dışına çıkmayacağını teminatını almıştır.¹⁵⁷¹

Musul valisi ise Beytüşşebab'ın Van'a olan uzaklığından dolayı Van valisinin meseleyi halletmeye gönüllü olmadığını iddia ederek çözüm için Kürt aşiretleri üzerinde etkili bir isim olan Şeyh Mehmed Efendi ve oğlunun maaş ve memuriyet tahsisıyla daha etkin bir şekilde kullanılmasını talep etmiştir.¹⁵⁷² Yapılan asker sevkıyatları ve bölgede sözü geçen şeyhlerin devreye sokulmasıyla görüşmeler bir nihayete erdirilmiş ve 1888'in eylül ayında Kürt aşiretleriyle Tiyyariler barıştırılmıştır. Bu sefer, konuyla ilgili Van valisi, Van kumandanlığı ve Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Bey'in görevlendirdiği Binbaşı Mahmud Bey'in hükümete gönderdiği telgraflar birbiriyle paraleldi.¹⁵⁷³ Olayların yatıştırılmasından emin olan Van valisi Halil Bey, Şeyh Mehmed'in oğulları Mehmet Alaaddin ve Bahaddin efendilerle Bervari-i Bala nahiyesindeki Şeyh Taha efendiyi birer taşra müdürlüğü ve Çal ağası Sadullah

¹⁵⁶⁸ BOA.Y.PRK.MYD. 7/66, 7 Z 1305 (15 Ağustos 1888).

¹⁵⁶⁹ BOA.Y.PRK.MYD. 7/85, 11 Z 1305 (19 Ağustos 1888).

¹⁵⁷⁰ BOA.Y.PRK.MYD. 7/91, 13 Z 1305 (21 Ağustos 1888).

¹⁵⁷¹ BOA.Y.PRK.MYD. 7/108, 22 Z 1305 (30 Ağustos 1888).

¹⁵⁷² BOA.Y.PRK.MYD. 7/114, 22 Z 1305 (30 Ağustos 1888).

¹⁵⁷³ BOA.Y.PRK.MYD. 7/123, 26 Z 1305 (2 Eylül 1888).

Ağayı da beşinci rütbeden bir kıta mecdi nişana layık görerek bunu onaya sunmuştur.¹⁵⁷⁴

Böylece aşiretlerin ruhani liderleri konumunda olan şeyhler, geçmişte olduğu gibi¹⁵⁷⁵ günlük olaylar ve politik sorunlar üzerinden kendi nüfuzlarını güçlendirmeye devam etmişlerdir.

Osmanlı yetkilileri her ne kadar meseleyi kendi taraflarınca çözdüklerine ikna olmuşlarsa da İngiltere konsolosları ile misyonerleri Kürtlerle Nesturilerin her an çatışabileceği algısını yaymışlardır. 1888 yılının eylül ayında Londra’da yayınlanan bir gazete, Van’daki misyonerlerin verdiği bilgilerden hareketle Kürtlerin Nesturileri katliamdan geçirdiğine dair haberler yapmıştır. Mevcut Osmanlıca tercümeğe göre Nesturilerin İstanbul’da vekilleri olmadığından mahalli hükümet haklarında dilediği gibi davranmaktaydı. Kendilerine resmen vekâlet edecek iktidar sahibi biri olmadığından ise haklarını savunmayı bilmemekteydiler. İsmi sıkça geçen ruhani liderleri Mar Şimon bile Osmanlı kanunlarından habersizdi ve şikâyet etme merciinin usulünü bilmezdi. Kürtlerin saldırısına uğradıkça da İngiltere ve Fransa hükümetlerinden destek talebinde bulunuyorlardı. Hatta haberde, işlenen cinayetler için “zikredilen cinayetler Orta Afrika’da değil müttefikimiz olan ve idareleri için kan döktüğümüz bir memlekette yaşanmaktadır” ibaresi yer alarak Nesturi bölgesinin İngilizler için ne kadar önemli olduğu açıkça vurgulanmıştır.¹⁵⁷⁶ Osmanlı hükümeti ise haberi tekzip ettirerek İngiliz hükümeti ile yaptığı görüşmeler sonucunda misyoner Mr. Braun’un Van’dan uzaklaştırılmasına dair müşterek bir karar vermiştir.¹⁵⁷⁷

Devletin kısmi kontrolünün sağlandığı 1890’da Nesturilerin yaşadığı Bervari nahiyesiyle yakından ilgilenilmiş ve buraya Ertuşilerin eski reislerinden Tatar Han müdür olarak atanmıştır.¹⁵⁷⁸ Tatar Han Nesturiler arasında kötü bir şöhrete sahip olduğundan buraya

¹⁵⁷⁴ BOA.Y.PRK.UM. 13/103, 5 C 1306 (6 Şubat 1889).

¹⁵⁷⁵ Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam...*, s. 133.

¹⁵⁷⁶ BOA.DH.MKT. 1588/85-1-2-3, 16 Ra 1306 (20 Kasım 1888).

¹⁵⁷⁷ BOA.DH.MKT. 1588/85-4, 26 Ca 1306 (28 Ocak 1889).

¹⁵⁷⁸ BOA.Y.PRK.BŞK. 17/78, 5 Ş 1307 (27 Mart 1890).

atılması tepkiye sebep olmuşsa da engel olunamamıştır.¹⁵⁷⁹ Böylece devletin devletin Kürtlere daha yakın durarak bir güç elde etmeye çalıştığı görülmektedir. Hükümetin burada aldığı tedbirlerden biri de hızlı haberleşme maksadıyla telgraf hatlarının düzenlenmesiydi.¹⁵⁸⁰ Böylece Nesturilerin bulunduğu bölgeye tamamen hâkim olmanın yolu sağlanmaya çalışılmıştır. Fakat alınan tüm önlemlere rağmen Kürtlerle Nesturilerin karşı karşıya gelmemesi elden değildi. Bu yüzden her sene yaz aylarında yaylaya çıkan aşiretlerin geçiş güzergâhlarına asker konuşlandırılmıştır.¹⁵⁸¹ Bervari Kürtleri ile uzlaşmanın sağlandığı dönemde bu sefer de Pinyaniş Kürtleriyle Nesturiler çatışmıştır. Öteden beri düşman olan bu iki grup fırsat buldukları her an birbirlerine saldırmaktaydı. Aynı zamanda devlete de muhalif olan Pinyanişilerin bu tutumu her iki gruptan da uzun müddet vergi toplanmasına engel olmuştu.¹⁵⁸²

1894'te Nesturilerle Kürtlerin arası tekrar açıldığından asker sevkıyatı tekrar gündeme gelmiştir. Yine bu dönemde şeyhler de devreye koyulmuştur. Bu sefer Nakşibendi liderlerinden Şeyh Mehmed hayatta olmadığından yerine oğlu Şeyh Bahaddin görevlendirilerek kendisine bir heyet kurdurulmuştur.¹⁵⁸³ Böylece benzer sorunlar devralındığı gibi karar alıcılar ve arabulucular da benzer hüviyetteki kişiler olmaya devam etmiştir.

Şeyh Bahaddin, Bervari, Tiyyari, Pinyaniş, Tuhub, Tirve ve Çal aşiretleriyle ilgili bir rapor hazırlamış ve bunu gönderecek posta parası olmadığından kendisinden ücret alınmamasını dahi talep etmiştir.¹⁵⁸⁴ Bu dönemde şeyhlerin fikirlerini dikkate değer gören

¹⁵⁷⁹ BOA.DH.MKT.1739/100, 29 C 1307 (20 Şubat 1890).

¹⁵⁸⁰ BOA.DH.MKT. 1727,49, 19 L 1308 (28 Mayıs 1891).

¹⁵⁸¹ BOA.DH.MKT. 132/3, 16 Ra 1311 (27 Eylül 1893).

¹⁵⁸² BOA.BEO. 223/16719-4, 1 Za 1310 (17 Mayıs 1893).

¹⁵⁸³ BOA.DH.MKT. 239/72, 18 Za 1311 (23 Mayıs 1894).

¹⁵⁸⁴ BOA.DH.MKT. 2455/49, 27 Z 1311 (1 Temmuz 1894).

hükümet bu sefer de Şeyh Bahaddin ve Alaaddin'i taltif ederek hâkimiyet alanını biraz daha genişletme çabasına girişmiştir.¹⁵⁸⁵ Bu örneklerden hareketle aşiretler arası sorunların yerel iktidar unsurlarının dini, ekonomik ve siyasal güçlerine güç katmalarına vesile olduğunu belirtmek mümkündür. Böylece “medeni olmayan toplumun” çıkardığı krizler bu güç unsurları için birer fırsat olmuştur. Başka bir deyişle hor görülen ve “medeniyetten nasibini almamış” olarak nitelendirilen aşiretler bazen o aşiretlere mensup bazen de aşiretler üstü liderler olan şeyhler gibi ileri gelenler vasıtasıyla kontrol altında tutulmuş veya pazarlık malzemesi olmuşlardır. Nitekim şeyhlerin devreye koyularak sorunun çözülmesine yönelik tedbir alma yoluna gidilmesi Tanzimat'ın uygulanmasından sonra etkin bir şekilde başvurulmuş yollardan biriydi.¹⁵⁸⁶

Nesturilerle Kürtler arasındaki gerilim XIX. Yüzyılın son demlerine kadar devam etmiştir. 1894'te Nesturi kabileleri ile Çölemerik ahalisi arasında yapılan alışverişten dolayı alacak-verecek meselesi meydana gelmiştir. Nesturiler alacaklarını temin edemediklerinden Çölemerik ahalisinden yolda gördüklerinin mallarına el koymuştur. Çölemeriklilerin de benzer şekilde Nesturilere davranmaları hükümeti harekete geçirmiştir. Bu dönemde Nesturiler hukuki kaideleri bilmediklerinden mahkemeye müracaat etmezlerdi ve haklarını yanlış hareket ederek elde etmeye çalışıyorlardı. Bu tutumları Londra'da yayınlanan ve yukarıda da değinilen gazete haberleriyle de paraleldir. Vilayet yöneticileri olayların büyümemesi için meclis-i idarece veya bir sulh heyeti vasıtasıyla meselenin halledilmesinin uygun olduğunu Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir.¹⁵⁸⁷

1895'te görevine başlayan Van valisi Bahri, Hakkâri sancağındaki Kürt-Nesturi çatışmasının nüfus sayımı dâhil birçok nizamı sekteye uğrattığına dikkat çekerek Mar

¹⁵⁸⁵ BOA.DH.MKT. 286/34, 3 C 1312 (2 Aralık 1894).

¹⁵⁸⁶ BOA.A.MKT.UM. 102/12, 9 L 1267 (7 Ağustos 1851).

¹⁵⁸⁷ BOA.ŞD. 1881/25, 28 C 1312 (27 Kasım 1894).

Şimon'un Ermeni meselesinden esinlenerek bir Nesturi galesi yaratmak istediğini hükümete bildirmiştir.¹⁵⁸⁸ Dolayısıyla yıllardır dile getirilen hususlar yüzyılın sonuna kadar sıcaklığını korumuştur. İki grup arasındaki sorun tüm önlemlere rağmen bir türlü çözülemediği gibi 1896'da Nesturiler 5.000 kadar silahlı adamla Çölemerik köylerine saldırarak birçok hayvanı gasp etmiş ve birkaç kişiyi de öldürmüştür.¹⁵⁸⁹ Bu yıllarda Müslümanları tahrik eden iddialar ortaya atılarak çatışmalar daha da şiddetlendirilmek istenmiştir. İddiaya göre Nesturiler 7 köyü harap ederek camileri kiliseye çevirmiş ve Diri köyündeki Şeyh Ali Türbesi ile camiye de uygunsuz davranışlarda bulunmuşlardır. Böylece dini değerlere saldırı yapıldığı haberleriyle Müslümanların taraftar toplaması sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁵⁹⁰ Bu iddiaların dolaştığı kısa bir süre sonra 1897'de, baharın gelmesiyle Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Şeyh Sıdık Nesturilere saldırmıştır.¹⁵⁹¹

Nesturilerle Kürt aşiretlerinin barıştırılması hususunda en etkili çalışmalardan biri 1900 yılında yapılmıştır. Çölemerik ve Livinli Müslüman ahalisi ile Tiyyari Nesturilerinin ileri gelenleri 15 Ekim 1900 tarihinde Çölemerik'e tabi Diri köyünde toplanmış ve aralarında bir sulh anlaşması düzenlenmiştir. Kendi deyimleriyle yıllardan beri birlikte "kardeşçe" yaşayan her iki taraf da son dönemlerde girdikleri ihtilafın yaşam tarzlarını ve ekonomik durumlarını derinden etkilediğinden uzlaşma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu uzlaşma ihtiyacı tamamen zorunluluğa dayalıydı. Zira aradaki gerginlikten dolayı Hakkâri'nin büyük kısmında ticaret bitme noktasına geldiği gibi köylüler mahsullerini satamadığından ürünleri ya mahvolmakta ya da düşük fiyatlarla muhtekirler tarafından satın alınmaktaydı. Bu yüzden taraflar o döneme dek karşılıklı bir şekilde sebep oldukları gasp, hırsızlık ve insan katletme gibi her türlü davranışı *aşiret usulüyle* bağışlamışlardır. Üstelik taraflar yıkıcı çatışmalardan

¹⁵⁸⁸ BOA.Y.PRK.UM. 32/20, 20 Za 1312 (15 Mayıs 1895).

¹⁵⁸⁹ BOA.Y.PRK.DH. 9/36.

¹⁵⁹⁰ BOA.DH.TMIK.M. 2/95, 21 L 1313 (5 Nisan 1896).

¹⁵⁹¹ BOA.BEO.DH.MKT. 914/68525, 27 R 1314 (1 Mart 1897).

bir ders olarak bundan sonra devlet mekanizmasının dışına çıkmayacaklarına dair teminat da vermişlerdir. Böylece kendileri için soyut olan bu mekanizma bir kontrol ve güven aracı olarak yer edinmiştir. Taraflar, İstanbul'dan memur edilen Ziya Bey'in huzurunda anlaşmayı imzalayarak birer nüshasını yanlarına almıştır. Sağlanan uzlaşma devletin buraya hâkim olmasını arzu eden yetkililer için deyim yerindeyse bir devrim niteliğindedir. Zira devlet bu hususu yıllardan beri arzulamaktaydı. Hatta yarafların barıştırıldığı tahkikat komisyonunda yer alan Van vilayeti Tahsisat Memuru Mehmet Sadettin Bey, Avrupalılarla karşılaştırılınca Osmanlı hükümetinin buraya olan ilgisizliği ve hâkimiyetsizliğini utanılacak bir husus olarak değerlendirmişti.¹⁵⁹²

¹⁵⁹² BOA.Y.PRK.KOM. 10/73, 23 B 1318 (16 Kasım 1900).

VI. BÖLÜM

ERMENİ MESELESİNİN VAN'A YANSIMASI ve ANADOLU ISLAHATI

6.1. Vilayat-ı Sitte Islahatına Giden Süreçte 1896 Van İsyanı

1324 yılında Osman Gazinin devlet merkezini Bursa olarak tayin etmesi üzerine, buraya Ermenilerin ve Ermeni ruhani reisliğinin nakledilmesiyle Osmanlı-Ermeni münasebeti başlamıştır. İstanbul'un Osmanlıların eline geçmesiyle de Anadolu'dan pek çok Ermeni aile İstanbul'a getirtilerek iskân edilmiş ve şehirde güçlü bir mali yapı tesis edilmeye çalışılmıştır. 1514 yılında Osmanlıların Safevilerle yaptığı Çaldıran Savaşı, Anadolu'nun doğusundaki Ermenilerin Osmanlıların egemenliğine girme sürecini hızlandırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu egemenliğindeki Ermeniler uzun yıllar devletin kültür ve medeniyetine büyük katkılarda bulunmuşlardır. Ermeni zanaatkârları devletin belli başlı şehirlerinin ekonomilerine yaptıkları katkının yanı sıra Ermeni ailelerine darphane ve baruthane gibi Osmanlı ekonomisi ve ordusu için son derece önemli olan iki teşkilatın sorumluluğu dahi verilmiştir. Özellikle İstanbul, Bursa, Tokat, Kayseri, Ankara, Erzurum, Nahcivan ve Erivan gibi kentlerde Ermeni tüccar ve zanaatkârlar ciddi bir ekonomik gücü ellerinde bulundurmuşlardır.¹⁵⁹³

İmparatorluğun çeşitli yerlerinde dağınık bir şekilde yaşayan Ermeniler¹⁵⁹⁴ Tanzimat döneminde Gayrimüslimlere verilen hak ve imtiyazların gölgesinde, milliyetçilik akımının da etkisinde kalarak, yabancı misyonerlerin desteği ve yardımlarıyla dini birliklerini ve kimliklerini kuvvetlendirmeye başlamışlardır.¹⁵⁹⁵ Ermenilerin millilik adına faaliyetlerini

¹⁵⁹³ Serdar Palabıyık, "Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşmasına Kadar", Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler, http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index1_1_1.htm

¹⁵⁹⁴ Justin McCARTHY, "Ermeni İsyanları ve Osmanlılar", s.4.

<http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=90>, Erişim Tarihi: 21.10.2016.

¹⁵⁹⁵ Cemal Sezer, "Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine Etkileri (1890-1914)", *Hitit Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı:1-2, Çorum, 2010, s.58-65. Zeynep İskefiyeli, "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler", *Akademik İncelemeler*, Cilt:2, Sayı:1, 2007, s. 234-245.

yürüttükleri başlıca kamusal alanlar Ermeni ve misyoner okullarıydı. Burada gelişen “Ermenilerin müstakil bir millet olma arzusu” farklı Ermeni çevrelerinde duruma göre taviz, imtiyaz, reform, muhtariyet ve istiklâl elde etme arzusu ve istekleri şeklinde nitelendirilmiştir.

1596

Avrupalı güçlerin araya girmesi ile Gayrimüslim tebaaya çeşitli haklar tanınarak onların devlete olan bağlılığının arttırılmasını amaçlayan reform hareketleri açısından 1856 yılı bir dönüm noktası olmuştur. Rusya ile yapılan Kırım Savaşı Büyük Güçlerin de yardımıyla Osmanlıların galibiyetiyle sonuçlanmış ve toprak bütünlüğü güvenceye alınmıştır. Ancak bu durum kısa sürmüş ve 1877-1878 yılında yapılan Osmanlı-Rus Savaşı ile dengeler değişmiştir. Savaştan sonra yapılan Ayestefanos Antlaşmasının 16. Maddesi Ermeniler lehinde ıslahatların yapılmasını içeriyordu.¹⁵⁹⁷ Özellikle İngiltere ve Avusturya’nın çıkarlarına ters olan Ayestefanos Antlaşması yürürlüğe girmeden iptal edilmiş ve akabinde Berlin Antlaşması imzalanmıştır.¹⁵⁹⁸ Berlin Antlaşmasının 61. Maddesi ile devlet “*Babiali, Ermenilerin oturdukları vilayetlerin yerel şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlere karşı Ermenilerin emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt*” etmiştir.¹⁵⁹⁹

İngiltere Berlin Antlaşması’nı takiben, bölgeye gönderdiği konsoloslar vasıtasıyla antlaşmanın Ermenilerle ilgili maddelerinin sıkı bir takipçisi olmuştur. Ermenilerin Ruslarla da irtibata geçerek ıslahatların yürürlüğe konması hususunda yardım talep etmeleri Ermenilerle ilgili hususların gittikçe daha da büyük uluslararası bir husus haline gelmesinin

¹⁵⁹⁶ Bayram Kodaman, “II. Abdülhamid ve Kürtler-Ermeniler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:21, 2010, s.132-138.

¹⁵⁹⁷ M. Serdar Palabıyık, “Ermeni Sorununa Giriş...”, s. 15.

¹⁵⁹⁸ Derya Berin Paşaoğlu, “Muhacir Komisyonu Maruzatı’na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı”, *History Studies A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK*, Volume 5/2 2013, s. 349.

¹⁵⁹⁹ Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774–2005*, Ankara 2005, s.20.

yolunu açmıştır.¹⁶⁰⁰ Bütün bu gelişmeler XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nu en fazla meşgul eden olaylardan birisi olan Ermeni Meselesini doruk noktasına taşımıştır. Nitekim 1890–1914 yılları arası Osmanlı yönetimine karşı rahatsızlığını dile getiren Ermeniler, birçok yerde isyan çıkarmışlardır.¹⁶⁰¹

İmparatorluğun askeri ve ekonomik alanlarda giderek zayıflaması, Tanzimat dönemiyle daha çok dillendirilmeye başlanan adalet sisteminin bozulmuşluğunu içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca girilen savaşlardan dolayı yapılan borçların ödenmemesiyle gelişen iflas koşulları ise 1881 Muharrem Kararnamesi ile Osmanlı ekonomisini dışa bağımlı hale getirmenin kurumsallaşma aşamasını teşkil etmişti. Uzun müddetten beri yaşanan ekonomik darlığın doğrudan etkilediği hususlardan biri Tanzimat’ın temin etmeye çalıştığı can, mal ve ırz güvenliğinin sağlanmasına yönelik arzulan an asayıştı. Nitekim Berlin Antlaşması’nın Ermenilerin Kürt ve Çerkezlerden korunmasına dair konulan maddesi aynı zamanda asayişsizlik halinin de bir ürünüydü. Antlaşmadan sonra Ermeniler başta olmak üzere Gayrimüslimlerin şartlarının iyileştirilmesi maksadıyla gelişen Vilayat-ı Sitte Islahat’ı uzun müddet Osmanlı hükümeti ile Avrupalı devletlerin ortak gündemini meşgul etmiştir. 93 Harbi’nden sonra politik bir zemine taşınan Müslim-Gayrimüslim ilişkileri çerçevesinde gelişen bu gündemin sürdüğü dönemlerde Van’da meydana gelen ufak çaplı çatışmalar 1895-1896 yıllarında büyük bir isyana dönüşmüştür. Bu ise hem devletin kendi nizamlarını yerleştirmeye hem de söz konusu ıslahatın uygulanmasına büyük ölçüde engel olmuştur. Bu yüzden Ermenilerin yaşam standardının iyileştirilmesine dair geniş bir programı kapsayan Vilayat-ı Sitte Islahatının

¹⁶⁰⁰ Ahmet Gündüz, Selma Yel, “Ermeni İsyanlarının Meydana Gelmesinde İngiltere’nin Rolü ve Sebepleri (1890-1895)”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu 22-24 Mayıs 2008, Yayına Hazırlayan: Metin Hülal vd., Cilt: 4, 2009, s.103-106.

¹⁶⁰¹ Halil Özşavlı, “1895 Antep Ermeni Olayları”, *JASS*, Volume:2, 2012, s.953.

Van'da uygulanmasına girmeden önce bu süreçteki asayişin genel durumuna değinmekte fayda vardır.

Siyasal çalkantıların da tetiklediği ekonomik bunalım ve bununla gelişen kıtlığın olduğu 93 Harbi sonrası dönemde Ermenilerin ve ahalinin durumunun iyileştirilmesi maksadıyla iane komisyonları kurulmuştur. Bu dönemde Kürt aşiretleriyle Ermeniler arasındaki ilişkileri kapsayan bölümde de değinildiği üzere çatışmalar artmıştır. Örneğin; savaş koşullarının ahalî üzerinde ağır etkisini hissettirdiği bu dönemde bir grup Kürdün Ermenilere saldırdığı ve ellerindeki mallarını aldığına dair İstanbul'a şikayetler yapılmıştır. Osmanlı memurları, yaptıkları tahkikatta bu iane komisyonlarının ahalinin durumunu iyileştirdiğine şahit olmuş ve Ermenilere yapılan saldırıları ise her yerde görülebilecek asayiş problemleri olarak değerlendirmiştir. Hükümet bu türden asayiş problemlerine sebep olanların kanunen cezasız bırakılmasının mümkün olmadığını patrikhaneye bildirmiş fakat olayların maksatlı bir şekilde büyütüldüğüne de dikkat çekmiştir. İşlenen cinayetlerin dünyanın her köşesinde meydana gelebileceği düşüncesiyle patrikhane yatıştırılmaya çalışılmıştır. Van'a Müslim ve Gayrimüslim zabıtanın birkaç kişi ile Bab-ı Ali'den bir iki memurun dâhil olduğu bir heyet gönderilmesine dahi karar verilmiştir. Heyet bu tür iddiaları araştırarak ve ona göre muamele edilecekti. Şayet patrikhaneye giden telgraflar asılsız ise bunu gönderenler müfteri addedilip gereken muameleye tabi tutulacaktı.¹⁶⁰²

93 Harbi'nden hemen sonra yaşanan bu gelişmeler bir nevi dönemin genel karakterini yansıtmaktadır. Söz gelimi, patrikhane Van Ermenilerinin İstanbul'daki şikâyet mekanizması olmuştur. Bu çerçevede Ermeni köylerinin güvende olmadığına dair Portakalyan, Ayazyan, Marudyan, Terzibaşıyan, Kalciyan ve Karibyan gibi Ermeni ileri gelenleri tarafından muhtelif telgraflar gönderilmiştir.¹⁶⁰³ Fakat bu telgraflardan hareketle yayılan haberlerin doğruluğu şüpheliydi ve Avrupa'da yayınlanan birçok haber Osmanlı hükümetince tekzibe muhtaç

¹⁶⁰² BOA.Y.PRK.BŞK. 3/15, 16 C 1296 (8 Mayıs 1879).

¹⁶⁰³ BOA.Y.PRK.AZN. 1/20, 3 B 1297 (11 Haziran 1880).

görülmekteydi.¹⁶⁰⁴ Bunlardan, 1886'da, Van'ın merkezinde Ermeni ve Kürtlere karşı birçok cinayet işlendiğine dair The Levant Herald gazetesinde haberler yayınlanmıştır. Fakat görünen o ki vilayet merkezinde valiye muhalif olan bir grup Müslüman bu türden haberleri İngiltere ile tertip etmişti.¹⁶⁰⁵

Bu yıllar aynı zamanda Ermeni milliyetçi gruplarının Van'da örgütlenmeye çalıştığı dönemlerdir. 1860'lı yıllarda başlayarak ilerleyen dönemlerde imparatorluğun muhtelif yerlerinde kurulan milliyetçi Ermeni cemiyetlerinin¹⁶⁰⁶ Van'daki örneklerinden biri 1872'deki İttihad ve Halas'tır. Bunu 1878'de Kara Haç cemiyeti ve daha sonra da Ermenileri ihtilal yoluyla kendi kendilerini idare etmeye kavuşturmayı hedefleyen 1885'teki Armenekan Cemiyeti takip etmiştir.¹⁶⁰⁷ 1887'ye ait bir rapora göre Van merkezindeki Ermeni mahallelerinde ihtilal için iştirake bulunmayı taahhüt edenlere beşer frank para dağıtılmıştır. Bu iş için Muş'ta muallim olan Natanyan Markos Van, Bitlis ve Muş tarafında, Sarıyan Mıkırdıç ise Dersim, Erzurum ve Bayezid'te görevlendirilmişti. Bu kişiler Van köylülerinden ihtilal için yardım toplamış ve Van ahalisinden olan Acemoğlu Mardiros adlı bir kişi de Tebriz'den tüfek ve çeşitli evraklar ithal etme teşebbüsünde bulunmuştur.¹⁶⁰⁸ Bu yüzden bu şahısların bir an evvel bulundukları mıntikalardan uzaklaştırılmalarına dair vilayet yöneticilerinden talepler olmuştur.¹⁶⁰⁹ Zira bu şahıslar buradaki olaylarla ilgili gelişmeleri

¹⁶⁰⁴ BOA.Y.MTV. 165/218, 11 L 1298 (6 Eylül 1881).

¹⁶⁰⁵ BOA.DH.MKT. 1365/79, 16 Z 1303 (15 Eylül 1886).

¹⁶⁰⁶ 1860'ta Hayırsever Cemiyeti, 1866'da İstanbul'da Ser adlı bir Mason cemiyeti, 1870'te Okul Sevenler, 1876'da Araratlı Cemiyeti gibi dernekler kurulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Orhan Doğan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Murayev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:20, 2008, s. 307-328.

¹⁶⁰⁷ Nejla Günay, "Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler ve Komitelerin Maraş ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 3, 2012, s. 21-24; *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayına Hazırlayan: Yusuf Sarıay, Ankara, 2011.

¹⁶⁰⁸ BOA.DH.MKT. 1398/64, 14 Ca 1304 (8 Şubat 1887).

¹⁶⁰⁹ BOA.DH.MKT. 1404/116, 20 C 1304 (16 Mart 1887).

Avrupa gazetelerine de göndermekteydi. Örneğin; 1888’de eşkıyalık ve zararlı evrak bulundurmak iddiasıyla tutuklanan bir Ermeni’nin¹⁶¹⁰ hapishanede ölmesinin sebebi vilayetin kesin bir dille reddettiği zincire vurulmuş şekilde açlık olarak Daily News gazetesine bildirilmişti.¹⁶¹¹ İngiltere konsoloslarıyla koordineli şekilde yayınlanan bu haberlerin artması üzerine 1890’da Van İstinaf ve Bidayet mahkemeleri reisleri İsmail ve Naşit Efendiler görevden alınmıştır.¹⁶¹² 1894’te de Van ve Bitlis civarına giden İngiltere muhabirlerinin bölgeye alınmamasına dair karar çıkarılmıştır.¹⁶¹³

Ermenilerin Van’da örgütlenmesini kolaylaştıran hususlardan biri de Van’ın İran sınırında yer almasıydı. Ermeniler için mühim bir merkez olan İran’ın Selmas kazası hududa altı saat uzaklıktaydı. Ayrıca İran’ın Heftvan, Husrava, Diman, Kalehisar ve diğer birkaç yeri Van’ın Ermeni köylerine üçer dörder saat mesafedeydi. Adı geçen bu bölgeler İran toprağı olsa da Rusların işgali altında olduğundan Ermenilere büyük bir kolaylık sağlamıştı. Bu yüzden Ermeniler Van köylerine dilediği zaman dâhil olabilmekteydi. Bu durum Van’a silah sokulmasını da kolaylaştırmaktaydı. Selmas kazası Ermeni silahlı grupları için bir talimgâh yeri vazifesi görmekteydi. Silahlı gruplar burada örgütlenip birer ikişer gruplar halinde köylü kıyafetiyle Van’a giriş yaparlardı. Bu yüzden Van olası patlamaların başlıca merkezi konumundaydı.¹⁶¹⁴

Osmanlı-Ermeni ilişkilerinde adeta bir kırılma etkisi yaratan Berlin Antlaşmasından sonra bir Ermeni isyanının gerçekleşeceğinden emin olan yöneticiler sık sık raporlar hazırlayarak alınması gereken önlemler hususunda fikir üretmişlerdir. Bunlardan Osmanlı arşivinde 1893 tarihiyle tasnif edilen fakat isimsiz ve tarihsiz bir şekilde mevcut olan bir raporda Ermeni meselesi ve olası isyanlarla ilgili teferruatlı bilgiler verilmiştir. Buna göre

¹⁶¹⁰ BOA.DH.MKT. 1538/68, 26 Z 1305 (3 Eylül 1888).

¹⁶¹¹ BOA.DH.MKT. 1514/47, 10 L 1305 (20 Haziran 1888).

¹⁶¹² BOA.DH.MKT. 1740/92, 13 Za 1307 (1 Temmuz 1890).

¹⁶¹³ BOA.Y.PRK.AZJ. 29/15, 29 Z 1311 (3 Temmuz 1894).

¹⁶¹⁴ BOA.YEE. 13/9-1, 29 Ca 1314 (5 Kasım 1896).

Ermeniler, Atina, Bükreş, Marsilya, Paris, Amerika ve Kafkasya gibi mahallerde komiteler teşkil ederek bunlar için paralar toplanmaktaydı. Ermeni örgütlerinin yanında yer almayanlar da bu sürecin ve planın içine çekilmeye çalışılmaktaydı. Ele geçirilen bir kısım evrakta ise Merzifon, Çorum, Yozgat ve Kayseri küçük Ermenistan olarak telakki edilmekteydi. Avrupa'daki neşriyatta ise İskenderun limanından Karadeniz'e kadar bir hat kurularak Rusya hududuna kadar olan yerler "Ermenistan" olarak nitelendiriliyordu. Buraya Sivas, Mauretülaziz, Diyarbekir, Adana, Van, Erzurum ve Bitlis vilayetleri de dâhil edilmekteydi. Ermeniler bir karışıklık çıkararak Avrupa nezdinde kurmaya çalıştıkları Ermenistan'ı meşrulaştırma yoluna gitmekteydi ve derhal tedbir alınması gerekmekteydi. Bunun için faillerin derhal yakalanması ve şüpheli olan Protestan mekteplerinin ecnebi devletlerle yapılan protokole uygun davranmaları sağlanmalıydı. Eşküyayı yakalamak için alınan tedbirlere gelince; Ermenilerin olduğu vilayetlerde tahkikat ve teftişler yapılmalı ve hafiye icrasıyla oralarda komite olup olmadığının tespit edilmesi gerekiyordu. Ayrıca Ermeni mektep ve manastırlarında hafiyeler temin edilip faaliyetlerinin her daim takip edilmesi lazımdı. Ermenileri eşkıyalığa sevk edenler başlıca ruhban ve papazlar olduğundan ve bunların ne yaptıkları önceden tespit edilemediğinden doğrudan piskoposların ve Ermeni patrikhanesinin mesul tutulması gerekirdi. Ermenilerin yoğun olduğu köy ve kazalarda ileri gelenlerin kefil olması sağlanarak asayiş sağlanmalıydı. Ermeni mekteplerinde Türkçe öğretme bahanesiyle bunların her hal ve fikirlerini teftiş etmek üzere birer Müslüman hoca tayin edilmeliydi. Rüşdiye ve idadi mekteplere Ermenilerin yönlendirilmesi hususunda ciddi bir teşvik olmalı ve hatta bunun için bu okullardan mezun olanları bedel-i askeriden muaf tutmak yoluna gidilebilirdi. Vilayet ve livalarda maarif müfettişleri bulundurulmalı ve Ermeni mektepleri teftiş edilmeliydi. Ermeni komitelerinin olduğu liva ve kazalara uygun mutasarrıflar, mekteb-i mülkiyeden mezun kaymakamlar ve dürüst ve faal adliye memurları ile ehliyet ve dirayet sahibi diğer memurların atanması uygun olacaktı. Bu yerlerin zabtiye kuvvetlerinin

arttırılması ve her kazada birer komiser ile birkaç polis neferi bulundurulması yoluna başvurulmalıydı. Liva ve kazalarda bulunan idare meclisleri azalığında bulunan Ermeniler Müslüman azalardan daha çok devlet yönetim usullerini bildiğinden Müslüman azaların hükümet idare kurallarını kısa zamanda öğrenerek bunu kendi tebaalarına anlatmaları gerekmektedir. Müslümanların gençleri askerde olup Ermenilerin gençleri başıboş dolaşmakta ve vücutça da sağlam kişilerdi. Bu yüzden bunların ziraat ve sanayi ile uğraşmaları ve iyi durumda olanların istihkâm ve sevkiyat taburlarında istihdam edilmeleri gerekmektedir.¹⁶¹⁵

Oldukça detaylı olan bu rapor bize iki fikir vermektedir. Birincisi devlet nazarında Ermenilerin tehlikeli görünen araçlarıdır ki bunun başında okullar ve din adamları gelmektedir. İkincisi ise Ermenilere yönelik uygulanmaya çalışılan ıslahat projesi ve asayişin sağlanması yolunda alınan önlemlerle birebir benzerlik gösteren önerilerin olmasıdır. Nitekim yapılan önerilerin büyük bir kısmı uygulamaya sokulamadığından ve asayiş sağlanamadığından Ermeniler, zaman içerisinde müstakil bir “Ermenistan” düşüncesiyle daha çok motive olmuş ve isyanlar silsilesi de başlamıştır. Ermeni komitelerince planlanan bu isyanların ise bir hazırlık aşaması olmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken husus Ermenilerin çıkan isyanlarda topyekûn değil kısmen dâhil olduklarıdır. Örneğin; İngiltere’nin Van konsolosu bu durumu “Ermeni toplumu devrimcilerden hoşlanmasa da korkularından karşı çıkamadıkları” şeklinde izah etmektedir.¹⁶¹⁶ Söz gelimi 93 Harbi ile gelişen “Ermeni tehlikesi” tüm olumsuz etkileyenlerine rağmen devlet nizamlarından çıkılmadığı sürece Ermenilerin hâlâ devletin asli bir unsuru olduğu gerçeğini değiştirmemekteydi. Dolayısıyla Ermeni milliyetçi gruplarını destekleyen kesimler olduğu gibi bunun tamamen karşısında olanlar da vardı. Bu yüzden çalışmamızın muhtelif yerlerinde Ermeniler tabiri kullanılmışsa da bu tabirin birinci elden muhatabı milliyetçi gruplardır.

¹⁶¹⁵ BOA.Y.PRK.AZJ. 26/94, 29 Z 1310 (14 Temmuz 1893).

¹⁶¹⁶ NA.FO. 195/1944, 14 Mart 1896.

1890'lı yıllarda Van isyanına giden süreçte Van'a İran üzerinden Ermeniler tarafından silah sevkiyatı yapılmıştır.¹⁶¹⁷ Hatta bu sevkiyata hudut üzerinde bulunan Şekak aşiretine mensup Ali Han'ın ve İran memurlarının yardım ettiği dahi iddia edilmiştir.¹⁶¹⁸ Bu dönemde hudut üzerinde yaşanan Ermeni-Kürt aşiretleri çatışmaları da giderek artmıştır. Bir yandan da Ermeni ihtilalciler hükümet adına bilgi toplayan Ermenileri öldürmeye başlamıştır. Örneğin; Kigork Çırakyan adlı bir Ermeni, Natanyan tarafından bu maksatla öldürülmüştür. Bu türden olup faili meçhul kalan cinayetler de olmuştur.¹⁶¹⁹

1894'e gelindiğinde köylerde karşılıklı baskınlar olmuş ve Kürt kıyafeti giyen Ermeni silahlı gruplar Müslümanlar aleyhinde propaganda yapmak maksadıyla Ermeni köylerine saldırmıştır. Bunlardan Boğazkesen köyünde çıkan çatışmalarda bir zaptiye neferi ve ahaliden de üç kişi hayatını kaybetmiş, Ermenilerin de bir kısmı yakalanmış veya öldürülmüş bir kısmı da İran tarafına geçmiştir.¹⁶²⁰ Bu dönemde hem yöneticiler hem de ahali arasında Ermeni silahlı gruplarının Müslüman köylerine topyekûn saldıracağına dair söylentiler dolaşmaya başlamıştır.¹⁶²¹ Hatta 1895'te Van valisi Bahri'ye suikast bile düzenlenmiştir.¹⁶²² Aynı yıl İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi önünde toplanan bir grup Vanlı ve Muşlu Ermeni, Van ve çevresindeki hareketlilikten dolayı hükümeti protesto etmiştir.¹⁶²³ Bu arada İran üzerinden onlarca Ermeni'nin Van vilayetine geçmek üzere olduğu bilgisi alınmış ve bunların engellenmesi için İran sefaretine bilgi verilmiştir.¹⁶²⁴ Fakat vilayetteki askeri kuvvetlerin yetersiz olması ve güvenlikten sorumlu olan Hamidiye Alaylarına mensup bazı grupların ekonomik kaynaklara elde etme maksatlı saldırıları Müslüman ahalinin Ermenilerden ve

¹⁶¹⁷ BOA.Y.PRK.AZJ. 21/40, 11 Ş 1309 (11 Mart 1892).

¹⁶¹⁸ BOA.BEO. 189/14139, 21 Ş 1311 (27 Şubat 1894).

¹⁶¹⁹ BOA.BEO. 68/5089, 18 S 1310 (11 Eylül 1892).

¹⁶²⁰ BOA.A.MKT.MHM. 645/22-3, 6 Ca 1312 (5 Kasım 1894).

¹⁶²¹ BOA.Y.A.HUS. 330/98, 23 Z 1312 (17 Haziran 1895).

¹⁶²² BOA.DH.MKT. 409/61, 2 S 1313 (25 Temmuz 1895)

¹⁶²³ BOA.A.MKT.MHM. 1 Ra 1313 (21 Eylül 1895).

¹⁶²⁴ BOA.A.MKT.MHM. 665/1, 9 Ca 1313 (28 Ekim 1895).

Ermenilerin de Kürtlerden karşılıklı bir şekilde korkmalarına ve güvensiz bir ortamın oluşmasına sebep olmuştur.¹⁶²⁵

Hükümet, Hamidiye Alaylarına tebligat göndererek kesin bir dille asayiş kurallarının dışına çıkmamalarını emretmiştir.¹⁶²⁶ Fakat asker ve jandarmadan halî bulunan bölgelerde Ermeni köylerine saldıran aşiretler yaklaşık 3-4 bin Ermeni'nin Van kasabasına göç etmesine sebep olmuştu. Bu yüzden Van merkezinde dükkânlar kapatılmış ve alışveriş durma noktasına gelmişti. Yağmalanan bir köyde öldürülen Ermenilerin cenazeleri köy ahalisi tarafından Bahçelerde bulunan Rusya konsoloslğunun önünden ilgi çekici bir şekilde kasabaya götürülmüş ve ahali arasındaki gerilim giderek artmıştı. Kısmi önlemler alınsa da vali ek kuvvetler talep etmek durumunda kalmıştı.¹⁶²⁷ Burada dikkat edilmesi gereken bir husus da Kürt aşiretlerinin olaylar esnasında topyekün bir saldırıya geçmemiş olmalarıdır. Zira bazı aşiret ağaları Ermenileri himayelerine alarak saldırıya uğramalarına müsaade etmemiştir. Hatta aynı aşiretin farklı ağalarının Ermenilere karşı farklı tavır sergiledikleri dahi olmuştur. Örneğin; Haydaranlı aşiretine mensup Emin Paşa, Adilcevaz'da Ermeni köylerine saldırırken aynı aşirete mensup Hüseyin Ağa ise Ermeni köylerine muhafızlar göndererek güvenliklerini sağlamaya çalışmıştır.¹⁶²⁸

Valiye suikast düzenlenmesi örneğinde de görüldüğü üzere bu asayişsizlik hali askeri memurlar için de riskliydi. Taşnakların yayın organlarından olan Truşak gazetesinin bir tercümesine göre daha önce Sason olaylarında Ermeni bir kızı kaçırarak cariyeye yaptığı iddia edilen bir yüzbaşının evine baskın yapılmış ve yüzbaşı yaralanmıştır. Aynı tercümede Van İttihat Komitesi'nin Kürtlerle çatışmaya başladığı ve Kürtlere karışarak onlara yardım eden

¹⁶²⁵ BOA.A.MKT.MHM. 665/8-1, 29 Ca 1313 (17 Kasım 1895).

¹⁶²⁶ BOA.A.MKT.MHM. 665/8-2, 30 Ca 1313 (18 Kasım 1895).

¹⁶²⁷ BOA.A.MKT.MHM. 665/8-3, 26 Ca 1313 (15 Kasım 1895). Van valisi Bahri'nin göndermiş olduğu şifreli telgriftir.

¹⁶²⁸ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 189.

Ermenilerin öldürüldüğü bilgisine de yer verilmiştir.¹⁶²⁹ Van merkezinde çatışmaların arttığı dönemde kazalardan da benzer haberler alınmaktaydı. Adilcevaz ve Erciş'te Haydaranlı aşireti ile Ermeniler arasında çatışmalar çıkmış ve birçok Ermeni dükkânını kapatarak Van merkezine göç etmiştir. Asayişsizliğin hâkim olduğu bu bölgede eşkıyalık faaliyetlerinde de artış görülmüştür.¹⁶³⁰ Bu yüzden Boğazkesen, Hezare, Çakmak ve Ağaçay gibi çatışmaların çıktığı köylerdeki Ermenilerden 1.010 kişi İngiliz konsolosluğuna sığınmıştı.¹⁶³¹

Ermenilerin yerlerini terk etmesine dair bilgi veren İngiltere Van konsolos vekili Hallward ise Adilcevaz, Erciş, Şatak, Hoşab, Bargiri ve civar yerlerden yaklaşık 10.000 Ermeni'nin yerlerini terk ettiğini ve güvenlikleri sağlanmazsa bunların çoğunun din değiştirmek zorunda kalacağını aktarmıştır.¹⁶³² Zira mezhep ya da din değişikliği korunmanın bir yolu olarak seçilmekteydi. Bu yüzden olaylar esnasında misyoner ve konsoloslardan destek almak için birçok Ermeni'nin Katolik mezhebine geçtiği görülmüştür.¹⁶³³ Özellikle, Fransa konsolosları bu kritik durumları fırsata çevirerek uzun müddet Ermeni ve Nesturilerin mezhep değiştirmeleri için çabalamıştır.¹⁶³⁴ Amerikan misyonerleri ise Ermenileri Protestanlaştırmak için uğraşmıştır.¹⁶³⁵ Fakat asıl mesele Müslüman olunmasıyla ilgiliydi. Nitekim bir süre sonra bu yönde şikâyetler de gelmeye başlamıştır. Bu yüzden de Ermeniler bir an önce Rusya'nın kendilerine yardım etmesini ummaktaydı. Van valisi ise özellikle Hamidiye alaylarının da dâhil olduğu bu türden Kürtlere müdahalenin zorluğunun farkında

¹⁶²⁹ BOA.A.MKT.MHM. 609/34, 9 Ca 1313 (28 Ekim 1895).

¹⁶³⁰ NA.FO. 195/1887, 2 Kasım 1895.

¹⁶³¹ *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s. 79; NA.FO. 195/1944, 19/20 Haziran 1896.

¹⁶³² NA.FO. 195/1887, 14 Kasım 1895.

¹⁶³³ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 106.

¹⁶³⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransa İlişkileri (1879-1918)*, Cilt:1, Yayına Hazırlayan: Uğurhan Demirbaş vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, 2002, s. 132-137.

¹⁶³⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri (1839-1895)*, Cilt:1, Yayına Hazırlayan: Yusuf Sarımay, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, 2007, s. 16-17.

olduğundan etkili bir önlem alamamıştır.¹⁶³⁶ Bu yüzden de merkezi hükümet devreye girerek 1895'te Van vilayetine gönderilen bir irade-i seniyyede vilayet dâhilinde gasp ve hırsızlık gibi gayrinizami durumlara müsaade edilmemesi ve bütün ahalinin can ve namusunun korunmasına dikkat edilmesi emredilmişti.¹⁶³⁷ Fakat mevcut gerginlik azalacağına giderek artmıştır. Bir grup Ermeni'nin Akdamar kilisesine giderek Ermenilerin zorla Müslümanlaştırıldığı bilgisini vermesi üzerine İngilizler devreye girmiş ve Osmanlı hükümetine nota vermiştir.¹⁶³⁸ Van ve Bitlis valileri ise bu iddiaları reddetmekle yetinmişlerdir. Örneğin; Bitlis valisi bu hususta aşağıdaki bilgileri merkeze aktarmıştır:

“İslam dininin adaletine itaat eden akvam-ı soylu Müslümanlar, asırlardan beri Ermenilerle hüsn-i imtizaç (iyi geçinme) etmiştir. Hatta sadık nüfustan ibaret olup Osmanlı topraklarının her tarafında bulunan sınıf-ı cemaat-i Hristiyanın serbesti-i mezhebiyesine zerre kadar taarruz olmamıştır. Bu asr-ı adalette padişahın rızası ve kanun dışı hareket etmeleri kabul edilemez. Mezkûr kazada 6.000 kadar Ermeni nüfusu mevcut olup asli mezheplerinde ve emniyet içinde bulunuyorlar. Şayet sefaretin ifadesi doğrultusunda bir vaka olsaydı bu kadar nüfus içinden yalnız 60 kadar Ermeni'ye hasr eylemez ve o taraftaki külliyetli Ekrad için 50-60 kadar Ermeninin Akdamar manastırına savuşabilecekleri mümkün olamazdı. Hatta Hizanda birkaç köy Ermenileri arzularıyla hükümet-i mahalliyyeye müracaat ve beyan eylemişlerse de ifadeleri nazar-ı itibara alınmamıştır. Bir çeşit muamele icra edilmeyerek köylerine iade olunmuş iken kendi kendilerine fikirlerinde ısrar ile bi'l-ihhtiyar ezan-ı Muhammedi okunmak ve namaz kılmak gibi İslami unsurları icra etmekte bulundukları mahallinden buyurulmuştur. Dolayısıyla Hizan ve Van'a tabi Müküs Ermenilerinden 60-70 kadarı kendileri Akdamar'a iltica etmiştir. Hizan'a tabi olanlarının köylerine iade edilmeleri hususu Van'a bildirilmişti. Akdamar gibi ihtilale uygun bir yerde kalmaları sakıncalıdır.”¹⁶³⁹

Valinin ifadelerinden de hareketle Akdamar kilisesinde Ermenilerin toplanması sakıncalı bir husustu. Bu yüzden valiler bunların yerlerine geri dönmesini talep etmişse de etkili bir karşılık alamamışlardır.¹⁶⁴⁰ Zira bu dönemde İran hududunda da silahlı Ermeni grupların hazır beklediği haberleri gelmekteydi. Bu türden haberler Kürt aşiretlerinin her an tetikte kalmasına sebep oluyordu. Fakat hem Ermenilerin hem de Kürtlerin zaman zaman bazı yerlerde silahlı bir şekilde karşı tarafa saldıracağına dair yayılan haberler teyit

¹⁶³⁶ NA.FO. 195/1887, 23 Kasım 1895.

¹⁶³⁷ BOA.Y.PRK.BŞK. 44/30, 5 C 1313 (23 Kasım 1895).

¹⁶³⁸ BOA.A.MKT.MHM. 619/35-2, 15 B 1313 (1 Ocak 1896).

¹⁶³⁹ BOA.A.MKT.MHM. 619/35-2, 17 B 1313 (3 Ocak 1896).

¹⁶⁴⁰ NA.FO. 195/1887, 31 Aralık 1895.

edilemediğinden bunların şüpheli olduğu görülmektedir.¹⁶⁴¹ Zira bu esnada misyoner ya da konsolos adı altında birtakım gruplar İran-Osmanlı sınırında dolaşmaktaydı ve ortam her türlü iddianın ortaya atılması için müsaitti.¹⁶⁴² İngiliz konsolos vekili Hallward da çeşitli iddiaların kaynağı olarak papaz ve yerel ahaliyi işaret etmiş fakat bilgilerin teyidi konusunda emin olamadığını da sözlerine eklemiştir.¹⁶⁴³

Ermenilerin Van hududu boyunca en çok mesken tuttıkları yerler İran'ın Selmas, Hoy, Rumiye ve Heftvan tarafları olup burada Vanlı, İranlı ve Rusyalı Ermeniler vardı. Ermenilerin bu civarda silah ürettiklerine dair istihbaratın alınmasıyla¹⁶⁴⁴ İran tarafı uyarılmış ve şayet İran hükümeti tedbir almazsa Osmanlı'nın sınır boyu dâhil her yerde gereken önlemi alacağı İran'a bildirilmiştir.¹⁶⁴⁵ Van'da bulunan Sadettin Paşa da Ermeni murahhası, papazları ve ileri gelenleriyle Kürt aşiretlerini toplayarak bunlara nasihatlerde bulunmuştur. Sadettin Paşa asayiş meselesini garantiye almak için kış koşullardan dolayı toplantıya gelemeyen aşiret reislerini defaten davet etmiş ve nizama uymaları için onlardan teminat almıştır.¹⁶⁴⁶ Paşa, benzer uyarılar Ermenilere de yapmıştır.¹⁶⁴⁷ İngiltere'nin Van viskonsolosu Williams, bu olaydan hareketle Sadettin Paşa'yı sözünün eri ve tutumu itibariyle de Van şehrini onarıcı bir role sahip bir kişilik olarak nitelendirmiştir.¹⁶⁴⁸ Nitekim görüşmeler sonuç vermiş ve valinin de araya girmesiyle Ermenilerin çarşıdaki dükkânlarını açması sağlanarak ahali alışveriş yapmaya yeniden başlamıştır.¹⁶⁴⁹

¹⁶⁴¹ BOA.A.MKT.MHM. 536/15-5, 17 N 1313 (2 Mart 1896).

¹⁶⁴² BOA. MKT.MHM. 536/15-4, 4 L 1313 (19 Mart 1896).

¹⁶⁴³ NA.FO. 195/1887, 6 Aralık 1895.

¹⁶⁴⁴ BOA. MKT.MHM. 536/15-9, 14 L 1313 (29 Mart 1896); Sadettin Paşa, s. 51.

¹⁶⁴⁵ BOA. MKT.MHM. 536/15-8, 9 L 1313 (24 Mart 1896).

¹⁶⁴⁶ BOA.Y.A.HUS. 348/75, 20 N 1313 (5 Mart 1896).

¹⁶⁴⁷ *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s. 42-48.

¹⁶⁴⁸ NA.FO. 195/1944, 1 Nisan 1896.

¹⁶⁴⁹ BOA.Y.A.HUS. 350/14, 2 Za 1313 (15 Nisan 1896).

Osmanlı hükümet yetkililerinin iyimser bir tavırla çözüme kavuşturmaya çalıştığı gergin ortamı, aynı günlerde İngiliz konsolosu aksine “durumun giderek ciddileştiği bir dönem” olarak nitelendirmekteydi. Ermeni silahlı gruplarıyla askerlerin Van merkezindeki sokaklarda karşılaşmasının an meselesi olduğu bu günlerde birkaç çatışma da yaşanmıştı. Fakat en tehlikeli yerler yeterli askerden yoksun olan kırsal bölgelerdi.¹⁶⁵⁰

1896’nın nisan ile haziran ayının başlarında ufak çaplı asayiş problemleri olsa da hükümet bir şekilde bunları bastırmış ve valinin verdiği malumatlara göre asayiş tamamen kontrol altındaydı.¹⁶⁵¹ Hatta Hakkâri sancağında Müslümanlarla Gayrimüslimlerin barıştırılması ve birbirlerinden gasp ettikleri malları geri vermelerinin sağlanması için komisyonların kurulması yoluna girilmişti.¹⁶⁵² Fakat daha önce de şehir merkezinde dolaşp bir takım ev baskınları yapan Ermeni silahlı gruplarıyla 14 Haziran akşamı karşılaşan askerler arasında çatışma çıkmış ve iki asker yaralanmıştı. Ertesi gün de yapılan tahkikatta olay mahallinden silah sesleri yükselmışti. Sadettin Paşa olaylara müdahale etmeye çalışmışsa da evlerin pencerelerinden ateş açılmış ve hem Ermeni hem de Müslümanlardan ölenler olmuştu.¹⁶⁵³ Bu tarih aynı zamanda 1896 Van İsyanının başlangıcı olarak da kabul edilmektedir. Olayları muharebe şeklinde nitelendiren Sadettin Paşa, bazı günler sabahtan akşama kadar çatışmaların devam ettiğini aktarmaktadır. Hemen hemen her gün ölü ve yaralıların olduğu bu olaylara aşiret ve Kürtler müdahale etmek istemişse de Sadettin Paşa kesin talimat vererek bunların engellenmesini sağlamıştır.¹⁶⁵⁴ Dâhiliye Nezareti de vilayeti bu hususta uyararak olaylarda masum insanların ayırt edilerek can ve mallarının korunması için gereken tedbirlerin alınmasını emretmiştir.¹⁶⁵⁵ Bahçeler mevkiinde cephaneleri olan

¹⁶⁵⁰ NA.FO. 195/1944, 14 Mart 1896.

¹⁶⁵¹ BOA.DH.TMIK.M. 6/43, 24 Z 1313 (6 Haziran 1896).

¹⁶⁵² BOA.DH.TMIK.M. 6/52, 25 Z 1313 (7 Haziran 1896).

¹⁶⁵³ BOA.DH.TMIK.M. 7/13-2, 4 M 1314 (15 Haziran 1896).

¹⁶⁵⁴ BOA.DH.TMIK.M. 7/13-4, 5 M 1314 (16 Haziran 1896).

¹⁶⁵⁵ BOA.DH.TMIK.M. 7/13-6, 6M 1314 (17 Haziran 1896).

Ermeni silahlı grupları ile çatışmaların artması ve olayların Adilcevaz ile Erciş tarafına taşınması üzerine Van Ermenilerinden yaklaşık 2.000'i Rus ve İngiliz konsoloslukları ile Amerikan misyonerlerine ait binalara sığınmıştır. Bir grup Ermeni'nin Müslüman hanelerine de sığındıkları olmuştur.¹⁶⁵⁶

Şehrin bir tarafında çatışmalar devam ederken bir tarafta da çatışma mağduru insanların iâşe problemi ortaya çıkmış ve hem misyonerler hem de hükümet bu hususta harekete geçmiştir.¹⁶⁵⁷ Birkaç gün içindeyse olaylar şehrin birçok yerine ve köylere yayılmış, hatta hanelerin içi bile çatışma alanı haline gelmişti. Bu yüzden zayıat ve ölü sayısı da tam olarak belirlenememişti. Beş gün içerisinde 300'ün¹⁶⁵⁸ üzerinde kişi hayatını kaybetmiş ve Ermenilere ait cesetler murahhashane vasıtasıyla tayin edilen papazlarca defnedilmiştir. Müslümanların ise cesetleri aileleri tarafından teslim alınmıştır.¹⁶⁵⁹ Sadettin Paşa'nın yaptığı tahkikat sonucunda olaylar esnasında Müslüman, Hristiyan ve askerlerden 879 kişinin öldüğü tespit edilebilmiştir. Ayrıca yüzlerce de yaralı mevcuttu. Olaylar esnasında İranlı biri de Erciş'ten Van'a gitmeyeyken bir zabitan tarafından öldürülmüştü. Bu esnada çoğu eşkıyanın sebep olduğu 112 hane de yanmıştır. Fakat bu rakamlar kesin olmayıp İngiliz ve Fransızların tuttuğu zayıat kayıtları da birbirinden uzaktı.¹⁶⁶⁰ Bunun sebebi ise kaza ve köylerden haberlerin geç gitmesi ya da ulaştırılamamasıydı.

Yerel hükümet yetkililerinin tahkikatlarında olayların müsebbibi olarak Ermeni murahhası Sahak, Papaz Daniel ve iki Amerikan misyoneri gösterilmiş ve bu yüzden bunların

¹⁶⁵⁶ BOA.DH.TMIK.M. 7/13-7, 6M 1314 (17 Haziran 1896).

¹⁶⁵⁷ BOA.DH.TMIK.M. 7/13-8, 6M 1314 (17 Haziran 1896).

¹⁶⁵⁸ Çeşitli kaynaklarda olaylar esnasında hayatını kaybedenlere dair net rakamlar verilmişse de olayların tam bitiş tarihi belli bir gün ile sınırlandırılmadığından ve olaylar esnasında vilayet merkezi ile çevresinin irtibatı gayri muntazam olduğundan net bir istatistik oluşturmak mümkün değildir. Bu kaynaklardan örnek olarak bkz. Mustafa Gül, “1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler”, *OTAM*, Sayı:8, Ankara, 1988, s. 143.

¹⁶⁵⁹ BOA.DH.TMIK.M. 7/13-10, 9M 1314 (20 Haziran 1896).

¹⁶⁶⁰ BOA.HR.TH. 181/6, 22 R 1314 (21 Ağustos 1896).

uzaklaştırılmaları uygun görülmüştü.¹⁶⁶¹ Zira Ermeni din adamları olayların büyümesinin önde gelen müsebbiblerindendi. Örneğin; Revan Eçmiyazin Katagikosu Khırımyan Van’a sürekli adam gönderdiği için Akdamar Katagikosu tarafından uyarılarak olası bir ihtilalin şehre büyük zarar vereceğini bildirmiştir.¹⁶⁶²

Ermenilerin elinde donanımlı silahlar olduğunun anlaşılması üzerine İngiliz ve Rus konsolosları ile Fransız Dominik başrahibi gibi kişilerle yapılan muhaberede Ermenilerin bu silahları hükümete teslim edeceği belirtilmişse de bu söz yerine getirilmeyip Müslüman mahallelerine saldırılmıştı. Üstelik bu silahlardan dolayı Ermeniler, Müslümanlara üstünlük de sağlamıştı. Bu yüzden Sadettin Paşa, redif depolarındaki silahlardan 1.000 kadarının Müslümanlara dağıtılmasını talep etmiş fakat hükümet bunu uygun bulmamıştı.¹⁶⁶³ Yaklaşık 5.000 kadar aşiret mensubu ve Kürdün Van tarafında olduğu bilgisi alınınca da Van eşrafından Hamdi Bey bunların teskini için görevlendirilmiştir. Fakat Hamdi Bey’in Ermenilerin açtığı ateş sonucu öldürüldüğü rapor edilmiştir.¹⁶⁶⁴

Van olaylarının giderek büyümesi ve vilayetin aldığı tedbirlerin yetersiz kalması Sadrazamlığı harekete geçirmiştir. Bu maksatla Sadettin Paşa riyasetinde bir *divan-ı harp* kurulmuş ve her türlü isyancı ile eşkıyanın derdest edilerek muhakemelerinin yapılmasından sorumlu tutulmuştur. Van olaylarının hükümeti zor duruma düşüren en başlıca etkisi olayların başka vilayetlere sirayet ederek geniş bir Ermeni ihtilaline dönüşmesiydi. Nitekim Van olayları hem iç hem de dış kamuoyunda tanınırlığı en yüksek unsurlardan biriydi ve bu şekliyle her türlü anlamlandırmaya açıktı. Merkezi hükümet bu yüzden Van olaylarının bir an evvel bitirilmesi ve diğer vilayetlerin de gerekli tedbirleri almasını sürekli telkin etmekteydi. Van’da tehdit altındaki Müslüman köylerinin korunması ve Van merkezindeki isyana

¹⁶⁶¹ BOA.Y.A.RES. 80/8, 4 M 1314 (15 Haziran 1896).

¹⁶⁶² BOA.YEE. 13/9-1, 29 Ca 1314 (5 Kasım 1896).

¹⁶⁶³ BOA.Y.A.RES. 80/28, 7 M 1314 (18 Haziran 1896).

¹⁶⁶⁴ BOA.Y.EE.50/53, 14 M 1314 (25 Haziran 1896). Hamdi Bey’in karısı ve 4 çocuğunu bu vazifede hayatını kaybetmesinden dolayı maaş bağlanmıştır.

katılması muhtemel Ermeni köylerinin ise bu maksatlarından alıkonulması öncelikli tedbirler arasındaydı. Yakalanan isyancıların bir an evvel muhakeme edilmesi ve suçluların cezalandırılması ise bir diğer tedbiri husustu.¹⁶⁶⁵

Van olaylarının muhtemel sirayet noktaları olan Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Adana, Halep, Sivas, Ankara ve Trabzon vilayetleri Van olaylarındaki gelişmelerden haberdar edilerek tedbiri elden bırakmamaları hususunda uyarılmışlardır.¹⁶⁶⁶ Aynı uyarılar yabancı elçiler tarafından da yapılmıştır.¹⁶⁶⁷ İlgili vilayetler bu hususta gerekli tedbirleri almasına rağmen¹⁶⁶⁸ Midyat'taki Süryaniler paniğe kapılarak manastır ve kiliselere sığınmıştır.¹⁶⁶⁹ Van'ın Ermeni köylerinin Kürt taarruzundan korunması içinse yerleştirilen müfrezeler yetersiz kalmıştır.¹⁶⁷⁰ Burada dikkat edilmesi gereken bir husus da Kürtlerin saldırısına uğrayan Ermeni köyleri olduğu gibi belli bir anlaşma ve maddi karşılık çerçevesinde Kürtler tarafından korunan Ermeni köyleri de mevcuttu.¹⁶⁷¹ Bunlar genelde silah taşıması yasaklanan Ermeni köyleriydi ve koruma sağlayan Kürtler burada polisin vazifesinden aşağı kalır düzeyde değildi.¹⁶⁷²

Çatışmalar esnasında telgraf hatları tahrip olduğundan vilayet merkezi ile kazalar arasındaki irtibat kopmuş ve bir süre haber alınamamıştı. Nitekim olayların başlamasından bir hafta sonra çatışmalar kırsal alanlara da taşınmıştı. Hatların onarılmasıyla Başkale'den alınan bilgiye göre İran tarafına geçmek isteyen Ermeni grupların yolu asker, ahali ve aşiretlerce

¹⁶⁶⁵ BOA.DH.TMIK.M. 7/70-1, 6 M 1314 (17 Haziran 1896).

¹⁶⁶⁶ BOA.DH.TMIK.M. 7/70-1, 11 M 1314 (22 Haziran 1896).

¹⁶⁶⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransa İlişkileri (1879-1918)*, Cilt:1, Yayına Hazırlayan: Uğurhan Demirbaş vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, 2002, s. 68.

¹⁶⁶⁸ BOA.DH.TMIK.M. 8/26, 13 M 1312 (24 Haziran 1896).

¹⁶⁶⁹ BOA.DH.TMIK.M. 10/73, 3 S 1314 (14 Temmuz 1896); Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1998, s. 303.

¹⁶⁷⁰ BOA.DH.TMIK.M. 7/81, 12 M 1314 (25 Haziran 1896).

¹⁶⁷¹ NA.FO. 195/1944, 14 Ocak 1896.

¹⁶⁷² Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 123.

kesilmiş ve 4 gün boyunca çatışmalar devam etmişti.¹⁶⁷³ Dolayısıyla hükümetin daha önce şehir merkezindeki olaylara müdahalesinin önünü kapadığı aşiretleri kırsal kesimde kontrol edemediği görülmektedir. Nitekim Adilcevaz'da askeri birimler olaylara zamanında müdahale etmişse de yerel hükümet yetkililerinin aşiretlere göz yumma gibi işgüzarlığından dolayı Ermeni köyleri yağmalanarak bir kaçı öldürülmüştür.¹⁶⁷⁴ Yine İran hududundaki Seray kazasına yarım saat mesafedeki Mehmet Alan köyüne saldıran Ermenilerle çıkan çatışmalara askerlerden önce Hamidiye Alaylarına mensup aşiretler müdahale etmişti.¹⁶⁷⁵ Bu yüzden 1898'de hükümet, vilayetleri tekrar tekrar uyararak asayiş işlerine mahalli ümera ve Hamidiye Alaylarına mensup aşiretlerin karıştırılmamasını emretmiştir.¹⁶⁷⁶

Van merkezindeki olaylar ancak temmuz ayının başında yatıştırılmıştı. Asayişin temini için gerekli yerlere asker konuşlandırılmış ve olaylar esnasında sur içinde toplatılan Ermeni ileri gelenleriyle Sadettin Paşa görüşmeler yaparak bunlardan aralarında suçlu olanlar var ise teslim edilmesini talep etmişti.¹⁶⁷⁷ Sadettin Paşa'ya aralarında herhangi bir suçlu olmadığı bildirilmişse de paşa bunlara güvenmeyerek takip edilmelerini sağlamıştır.¹⁶⁷⁸ Nitekim hükümetin bu güvensiz tutumu ahali arasında da uzun müddet yer edinmişti. Lynch, bu durumu "korku ve şüphe insanların yüzünden okunuyordu ve hava casuslukla kokarak her gün valiye ihbar mektupları gidiyordu" şeklinde nitelendirmişti.¹⁶⁷⁹ Sadettin Paşa da bu korkuya değinerek bu ruh halini Ermeni ve Müslüman toplumunun yanlış bilgilerle manipüle edilmesine bağlamıştır.¹⁶⁸⁰ Olaylara tamamen hâkim olduğuna kanaat getirilen 6 Temmuz günü sabah namazında herkesin işine gücüne dönmesi kararlaştırılmışsa da Müslümanlara

¹⁶⁷³ BOA.DH.TMIK.M. 8/30, 16 M 1314 (27 Haziran 1896).

¹⁶⁷⁴ BOA.DH.TMIK.M. 8/39, 11 M 1314 (22 Haziran 1896).

¹⁶⁷⁵ BOA.DH.TMIK.M. 39/33, 12 Ra 1315 (10 Eylül 1897).

¹⁶⁷⁶ BOA.DH.TMIK.M. 63/34, 15 B 1316 (29 Kasım 1898).

¹⁶⁷⁷ BOA.DH.TMIK.M. 9/26-1, 22 M 1314 (3 Temmuz 1896).

¹⁶⁷⁸ BOA.DH.TMIK.M. 9/26-2, 28 M 1314 (9 Temmuz 1896).

¹⁶⁷⁹ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 85.

¹⁶⁸⁰ *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s. 86-91.

göre Ermeniler daha endişeli davranıp bütününüyle dükkânlarını açmamıştı. Üstelik şehir merkezinde köylerden gelen birçok Ermeni vardı ve bunların köylerine gönderilmesi gerektiği halde yeni duruma adapte olamadıklarından bu konuda ayak diretmişlerdir.¹⁶⁸¹ Bu yüzden bunların köylerine gitmelerinin sağlanması için askerler kendilerine refakat etmiştir.¹⁶⁸²

Olayların Van merkezinde kontrol altına alınmasından sonra yakalanan Ermenilerin verdiği bilgilerden hareketle Van'da 4 Ermeni komiteci reisinin olduğu anlaşılmıştır.¹⁶⁸³ Hınçak komitesine mensup olup yakalanan iki kişi Şimonoğlu Murat ve Şekooğlu Dikran'dı. Diğerleri, Mahmudi kazasında çıkan çatışmada ölü ele geçirilen Karslıoğlu Arşaf ve aranan reis de Keşişoğlu Mıkırdıç'tı.¹⁶⁸⁴ Komitecilerin ve yardımda bulunanların her yerde tespit edilmeye çalışılması Ermenileri tedirgin etmiştir. Bu yüzden Müküs Ermenilerinden bir grup komitecileri desteklemediklerine dair telgrafları nezarete göndermiştir.¹⁶⁸⁵

Şatak'ta kısmen çatışmalar devam etmiş ve Ermenilere teslim olunmaları teklif edilmişti. Fakat Kürtlerden dolayı can güvenliklerini tehlikede bularak bunu reddetmişlerse de bir süre sonra ikna olmuşlardır.¹⁶⁸⁶ Albak ve Mahmudi kazalarında da gizlenen Ermeniler olmuştur.¹⁶⁸⁷ Olaylarda yer alan Ermenilerin takibi meselesi ise uzun bir müddet devam etmiştir.¹⁶⁸⁸ Bu kişilerin tedibinde ahalinin müdahalesine izin verilmeyerek sadece askerin kullanılması emredilmiştir. Bu durum Van murahhasa vekilliğinin hükümete teşekkür etmesini bile sağlamıştır.¹⁶⁸⁹ Hükümet olaylara büyük ölçüde hâkim olmuşsa da Ermeni

¹⁶⁸¹ BOA.DH.TMIK.M. 9/43, 25 M 1314 (6 Temmuz 1896).

¹⁶⁸² BOA.DH.TMIK.M. 10/74-3, 5 S 1314 (16 Temmuz 1896).

¹⁶⁸³ BOA.DH.TMIK.M. 7/13-13, 4 S 1314 (15 Temmuz 1896).

¹⁶⁸⁴ BOA.DH.TMIK.M. 7/13-22, 5 S 1314 (16 Temmuz 1896).

¹⁶⁸⁵ BOA.DH.TMIK.M. 7/13-14, 23 M 1314 (4 Temmuz 1896).

¹⁶⁸⁶ BOA.DH.TMIK.M. 10/18, 28 M 1314 (9 Temmuz 1896).

¹⁶⁸⁷ BOA.DH.TMIK.M. 10/37, 5 S 1314 (16 Temmuz 1896).

¹⁶⁸⁸ BOA.DH.TMIK.M. 16/34, 17 R 1314 (25 Eylül 1896).

¹⁶⁸⁹ BOA.DH.TMIK.M.19/49, 18 R 1314 (26 Eylül 1896).

papazlarına ve kiliselere saldırılar devam etmiştir.¹⁶⁹⁰ Bunlardan Van merkezindeki bir kilisede papazlık yapan Komitas Pazar ayini esnasında kadın kılığına giren iki kişi tarafından kaçırılmış ve bir süre sonra kiliseye yakın bir yerde cesedi bulunmuştur. Yapılan tahkikatta Komitas'ın Ermeniler aleyhinde hükümete bilgi veren biri olduğu anlaşılmıştır.¹⁶⁹¹ Viskonsolos Williams, kafası neredeyse kesilmiş olan bu maktulün faillerinin Hınçaklar olduğundan şüphe duyulmayacak derecede emindi.¹⁶⁹²

Van olayları esnasında fırsat kollayan İran aşiretleri de birkaç köyü basarak gasp ve hırsızlıkta bulunmuştur.¹⁶⁹³ Ayrıca şehir merkezinde de yağma ve hırsızlıklar yaşanmıştı. Bu tür hususların önüne geçmek ve daimi asayiş sağlanmak için öncelikle Ermeni mahallelerine karakollar yapılarak buraya jandarma ve polisler yerleştirildi. Daha sonra da zarar tespit komisyonları kurularak buna mahsus memurlar vilayet merkezinde görevlendirilmiştir.¹⁶⁹⁴ Bu maksatla malları teslim edilenlerden teslimata dair senetler alınmıştır.¹⁶⁹⁵

Van olayları büyük ölçüde bastırılmasına rağmen Van'dan İran tarafına geçen büyük bir Ermeni nüfusu da olmuştu. Hatta Selmas Ermenileri ile birleşen bir grubun 10.000 kişiyi bulduğu ve bunların tekrar Van'a saldıracağı istihbaratı dahi alınmıştır.¹⁶⁹⁶ Hem içeriden hem de dışarıdan tekrar eski yerlerine gelmek isteyen Ermeniler aşiretlerin mukavemeti ile karşılaşmıştır. Zira Erciş ve Adilcevaz'daki Ermeni köylerine el koyan aşiretler, gasp ettikleri malları da geri vermek istememiştir. Bu Ermenilerden yaklaşık 400-500 kişilik bir grup Rusya'ya göç etmek istemişse de hükümet bunları engellemiştir. Hakkâri sancağının Bargiri ve Albak kazalarında da benzer durumlar vardı. Hatta burada aşiretlerin el koyduğu köylere

¹⁶⁹⁰ BOA.DH.TMIK.M. 26 Ca 1314 (2 Kasım 1896)

¹⁶⁹¹ BOA.DH.TMIK.M. 21/38, 25 Ca 1314 (1 Kasım 1896).

¹⁶⁹² NA.FO. 195/1944, 4 Kasım 1896.

¹⁶⁹³ BOA.DH.TMIK.M. 10/45, 13 S 1314 (24 Temmuz 1896).

¹⁶⁹⁴ BOA.DH.TMIK.M. 10/74-3, 5 S 1314 (16 Temmuz 1896).

¹⁶⁹⁵ BOA.DH.TMIK.M. 10/72, 8 S 1314 (19 Temmuz 1896).

¹⁶⁹⁶ BOA.DH.TMIK.M. 11/66, 11 S 1314 (22 Temmuz 1896).

Ermeniler bir yana hükümet yetkilileri dahi asayişin olmamasından dolayı girememişti. Bunun başlıca sebebi ise uzun müddetten beri maaşlarını alamayan zaptiyelerin görevlerini bırakması ve yerlerine gelenlerin de aynı gerekçeyle bu göreve devam etmemeleriydi. Zira olaylar birçok yerde vergilerin toplanmasını engellemiş ve kısıtlı olan vilayet bütçesinin iyice erimesine sebep olmuştu.¹⁶⁹⁷ Bu yüzden İngiltere konsolosu ıslahatın sorun çözme odaklı olmadığını ve sorunun çözümü için en başta maaşların ödenmesi gerektiğini düşünmekteydi.¹⁶⁹⁸

Maddi zorluk içinde olan Van'daki askeri birliklerden aşiretler, Ermeniler ve Müslüman gruplar hoşnut değildi. Zira hiçbir grup bunların kendi güvenlikleri için bile olsa kendi mahallerinde konuşlandırılmalarını istemiyordu. Çünkü bunların asayişsizliğe sebep verdikleri de düşünülmekteydi. Hatta hırsızlık vakalarına karıştıkları dahi olmuştu.¹⁶⁹⁹ Bu yüzden Sadettin Paşa, Albak zaptiyelerini hırsız ve yüzsüz olmanın yanı sıra “halkın gözünde köpek kadar kıymetleri olmayan şahıslar” olarak nitelendirmişti.¹⁷⁰⁰ Böylesi bir ortamdaki asayişsizlikten yerlerini terk eden Ermeniler Rusya ve İran'a yerleşmek için pasaport talebinde bulunmuşsa da hükümet hem güvenlik gerekçesiyle hem de mevzunun dış basında propaganda haline gelmesinin önünü almak için müsaade etmemiştir.¹⁷⁰¹ Hem bu geçişleri engellemek hem de İran sınırı boyunca her iki saatlik mesafede birer kışla inşa edilerek yeteri kadar asker yerleştirilmesine dair Van valisinin talebi olmuşsa da bütçe yetersizliğinden dolayı hayata geçirilememiştir.¹⁷⁰² Yeterli önlem alınamadığından ise hükümet alternatif tedbirler alma yoluna gitmiştir. Bu maksatla da olaylar esnasında İran'a giden ve tekrar Van'a

¹⁶⁹⁷ BOA.DH.TMIK.M. 14/19, 25 Ra 1314 (3 Eylül 1896).

¹⁶⁹⁸ NA.FO. 195/1944, 14 Mart 1896.

¹⁶⁹⁹ *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s. 71-74.

¹⁷⁰⁰ *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s. 123-124.

¹⁷⁰¹ BOA.DH.TMIK.M. 16/50, 19 R 1314 (27 Eylül 1896).

¹⁷⁰² BOA.DH. TMIK.M. 16/48, 20 R 1314 (28 Eylül 1896).

geri gelmek isteyen Ermenilere dönüş için iki aylık bir süre tanınmış ve aralarında isyancı olanların tutuklanmasına karar verilmiştir.¹⁷⁰³

1895-1896 yıllarında Rusya ve İran'a göç eden birçok Ermeni olmuştur.¹⁷⁰⁴ Örneğin olaylardan önce ve sonra Rusya'ya firar ettiği tespit edilenlerden 146 kişiden hiçbirisi geri dönmemişti.¹⁷⁰⁵ Ermenilerin hem Rusya ve İran'dan Van'a geri gitmesini hem de köylerini terk edip şehir merkezine yerleşenlerin buradan ayrılmamak istememesindeki nedenlerden biri o dönemde kimliği belirsiz şahıslarca yapılan asılsız çatışma iddialarıydı.¹⁷⁰⁶ Bu esnada Van Ermenileriyle Rus ve İran Ermenileri arasında yapılan mektuplaşmalar ve her türlü alışveriş gözetim altında tutulmuş ve bu yüzden şüpheli bulunanlar gözaltına alınmıştır.¹⁷⁰⁷ Rusya'nın Tiflis şehrinde bulunan Serkis tarafından Vanlı Mardiros'a gönderilen ve arşivde Ermenice'den tercüme olduğu belirtilen bu mektuplardan birinde aşağıdaki ifadeler yer almıştır.

“Ümit ediyorum ki tüm akraba ve arkadaşlar olarak iyisiniz. 23 Nisan 1897 tarihli mektubum ulaştı. Bir aydan beri size mektup yazmadım. Kusura bakmayın. Oranın durumunu yazdığınızdan teşekkür ederim. Sizin oralarda mağdur ve perişan olduğunuzun farkındayız. Ümitli olmak gerekir. Sevgili arkadaşlar katiyen ümitsiz olmayınız. Özgür bir saat gelecek. En önce emin ve temin olacaksınız. Burada durum iyi değildir. Buraya gelenlerin hiç önemi yoktur. Yunan devleti zor durumda olup büyük altı devletten Osmanlı ile aralarını bulmalarını istemiştir. Yunan devleti bile hiçbir şey yapamazken bizim işimiz zordur. Ermeni Meselesi şimdilik kapanmıştır.”¹⁷⁰⁸

Bu mektuptaki ibarelerden de anlaşıldığı üzere Rusya ve İran'da bulunan Ermenilerin durumu iyi değildi. Hatta bu yüzden Van'a yapılan Ermeni saldırılarında bir üs olarak kullanılan ve Osmanlı hükümetinin sıkça İran hükümetine şikâyet ettiği Dirik kilisesinin İran

¹⁷⁰³ BOA.DH.TMIK.M. 23/17, 27 Ca 1314 (3 Aralık 1896).

¹⁷⁰⁴ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 93.

¹⁷⁰⁵ BOA.DH.TMIK.M. 31/49, 24 N 1314 (28 Mart 1897).

¹⁷⁰⁶ BOA.DH.TMIK.M. 32/86, 26 N 1314 (30 Mart 1897).

¹⁷⁰⁷ BOA.DH.TMIK.M. 36/26, 7 S 1315 (8 Temmuz 1897).

¹⁷⁰⁸ BOA.DH.TMIK.M. 36/78, 19 Z 1314 (21 Mayıs 1897).

tarafından tahrip edilmesi üzerine Alman ve Norveçli bir grup yanlarında yüklü miktarda parayla kiliseyi tamir etmek ve Ermenileri iskân etmek için buraya gitmeye çalışmıştır.¹⁷⁰⁹

1897’de Girit Meselesi’nin ortaya çıkması Van’ın yanı sıra tedbir alma yoluna giden Diyarbekir ve Bitlis gibi civar vilayetlerde askeri sevkیاتlar hususunda hükümetin elini zayıflatmıştır. Dâhiliye Nezareti yine de Avrupa kamuoyunun yakından takip ettiği bu olaylarda gasp ve katletme vakalarının yaşanmaması için vilayetlerden tam bir seferberlik halinde olunmasını istemiştir. Fakat bu vilayetlerdeki aşiret ve Kürtlerin idari işlere engel olmaları, ki Hamidiye Alayları bunlardan biridir, valilerin daha çok yetki istemesini gerektirmişti. Üstelik bölgede ıslahat gereği düzenlenen jandarma teşkilatına mensup erlerin büyük bir kısmına silahları teslim edilemediğinden yerel hükümetler etkili bir kontrol mekanizması oluşturamamıştır.¹⁷¹⁰ Bu atmosfer dahilinde yönetilen ve ideolojik çatışmaların gölgesinde gelişen olaylardan dolayı Van, ciddi bir şekilde yara almıştı. Evlerin, sokakların, ibadethanelerin birer çatışma mahalli haline geldiği vilayette onlarca bina hem Ermeni silahlı grupları hem de Müslümanlar tarafından yakılmıştı.¹⁷¹¹

Olayların yatırıldığı XIX. yüzyıl biterken valilerin neredeyse her gün rapor ettiği asayiş olayları bir süre yerini artık gasp ve hırsızlık gibi adi vakalara bırakmıştı.¹⁷¹² Rusya’nın Erzurum ve Van başkonsolosu, bütün bu süreci “Türkler ve Ermeniler arasına büyük bir itimatsızlık ve düşmanlık tohumu ekmıştır” ifadeleriyle tanımlamıştı.¹⁷¹³ Osmanlı hükümeti

¹⁷⁰⁹ BOA.DH.TMIK.M. 41/26, 15 C 1315 (12 Ekim 1897).

¹⁷¹⁰ BOA.DH.TMIK.M. 30/2, 7 M 1315 (8 Haziran 1897).

¹⁷¹¹ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1993, s. 362-370.

¹⁷¹² BOA.DH.TMIK.M. 74/49, 12 Ra 1317 (23 Ağustos 1899); BOA.DH.TMIK.M. 87/11, 7 S 1319 (26 Mayıs 1901).

¹⁷¹³ Ali Karaca, “Türkiye’de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)”, T.C. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler, Üniversite Yayın No: 4305, ISBN 975-404-637-9, İstanbul, 2001., s.129. Erişim Linki ve Tarihi: [http://www.durmushocaoglu.com/data/kutuphane/10_Turkiye_de_Ermeniler_Icin_Yapilan_Reformlar_ve_Tehcir_Gercegi_\(1878-1915\).pdf](http://www.durmushocaoglu.com/data/kutuphane/10_Turkiye_de_Ermeniler_Icin_Yapilan_Reformlar_ve_Tehcir_Gercegi_(1878-1915).pdf) (12.05.2017)

yetkililerince ise “Ermenilerin müfsidatı (bozgunculuğu ya da fesatlığı) ve ehl-i İslam’ın şu sebepten dolayı hiddetinin yaratmış olduğu iğtişaat”¹⁷¹⁴ şeklinde tanımlanan olaylar silsilesi uzun müddet hükümetin şark vilayetlerindeki politikasını yeniden ve daha detaylı bir şekilde gözden geçirmesine sebep olmuştur.

6.2. Vilayat-ı Sitte Islahatına Gidilen Süreçte Van’ın Kalkınmasına

Dair Tespitler

Tanzimat’ın Van’da uygulanmasından sonra Van ve çevresinde hızlı bir şekilde kurumsallaşmaya doğru gidilmiştir. Fakat yeni düzenin sağlanması için en gerekli hususlardan biri Van’ın Osmanlı-İran hududundaki durumu ve buradaki aşiretlerin tedibiydi. Bu maksatla görevlendirilen Derviş Paşa aşiretlerin tabiiyetinden sınırın belirlenmesine kadar birçok faaliyette bulunmuştur.¹⁷¹⁵ Aşiretler ve hudut meselesi muhtelif bölümlerde de görüldüğü üzere hükümeti uzun müddet uğraştırmış ve XIX. yüzyıl boyunca bu hususta nihai bir sonuca varılamamıştır. Van şehir merkezinin çevresini neredeyse tamamen kaplayan aşiretlerle yaşanan uyumsuzluk ve bunun sonucunda meydana gelen asayişsizlik hali ile Ermenilerin milliyetçi düsturla hareket etmeleri sonucu hükümetin bunu engellemeye yönelik faaliyetlerinden kaynaklı politik çatışmalar, hukuk devletine geçişin sağlanmaya çalışıldığı Tanzimat döneminin başlıca problemleriydi. Bu tür yerel engellerden ayrıca bir de merkezi hükümeti doğrudan ilgilendiren muktedir yöneticilerin olmaması da nizamları geciktiren bir diğer husustu. Bunlara bir de bölgede çeşitli faaliyetlerde bulunan ve hükümeti gayrimüslim tebaanın hamiliği üzerinden zora sokan konsolos ve misyonerleri eklemek mümkündür. Dolayısıyla Van’ın kalkınma problemi zorlu ve uzun soluklu bir dönemi işgal etmiştir. Bu yüzden birçok kez bölgede ziraat, sanayi ve eğitimin geliştirilmesi için girişimlerde

¹⁷¹⁴ BOA.DH.TMIK.M. 14/1-1(2), 1 R 1314 (9 Eylül 1896).

¹⁷¹⁵ BOA.İ.HR. 53/2511, 11 Ca 1265 (4 Nisan 1849).

bulunulmuştur. Bunun en sistematik hali ise 93 Harbinden sonra Ermeniler özelinde hazırlanan Vilayat-ı Sitte Islahatıdır.

Berlin Antlaşmasının 61. maddesinden hareketle Ermenilerin Kürt ve Çerkez gruplarına karşı korunmasıyla gündeme gelen Gayrimüslimlere dair ıslahat projesi İngiltere'nin yoğun bir diplomasi atağıyla Osmanlı hükümetine dayatılmıştır. 1878'de başlayan bu diplomasi atağı hazırlanan taslakların görüşülmesi ve karşılıklı notaların verilmesiyle geçmiş, bir süre sonra da başlangıçta İngiltere'nin yalnız ve Rusya ile Fransa'nın müşterek şekilde verdikleri taslaklarda uzlaşmış ve hükümeti daha yoğun bir baskıya maruz bırakmışlardır.¹⁷¹⁶

İngilizlerin bölgedeki Ermeni köylerinde yapılan çeşitli gasp, hırsızlık ve katletme vakalarından Kürtleri sorumlu tutması ve bunu reformların uygulanmamasına bağlaması üzerine hükümet, “medeniyetten halî kalmış ve yaşam tarzları itibariyle saldırgan olan aşiretlerin” varlığını kabul ederek mümkün mertebe güvenliği sağlamaya çalışmıştır.¹⁷¹⁷ Bir yandan hükümetle konsoloslar arasında görüşmeler sürerken bir yandan da Van ve çevresinde vali ve müfettişler aracılığıyla tahkikatlar yapılmaktaydı. II. Abdülhamid saltanatının ilk yıllarında valilerden görev yaptıkları bölgelere dair malumatlar istenmiş ve böylece ülkenin her tarafından hükümete layihalar gönderilmiştir. Bu maksatla 1879'da taşradaki gelişmeleri yakından takip etmek için Teftiş Komisyonları oluşturuldu ve bu komisyonlar Erzurum, Diyarbakir ve Halep bölgesinde görevlendirildi. Bu komisyonlardan hareketle kurulan Heyet-i Teftişîye'lere merkezden ve vilayetlerden üst düzey memurlar atanmıştır.¹⁷¹⁸

Van'da giden komisyon için Yusuf Paşa ve Serkez Efendi görevlendirilmiştir. Görevliler Van'da nüfus nispetine göre dokuz Müslüman, beş Ermeni, iki Nesturi ve bir de

¹⁷¹⁶ Ali Karaca, “Türkiye’de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar...”, s.107-170.

¹⁷¹⁷ BOA.İ.DUIT. 146/60, 7 Ca 1295 (9 Mayıs 1878)

¹⁷¹⁸ Musa Çadırcı, “II.Abdülhamit’e Sunulan Bir Layiha: Heyet-i Teftişîye’nin Geşt ü Güzar Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvaliyle Heyet-i Mezkur’un Harekatı”, *OTAM*, Sayı:3, 1992, s. 413-417.

Yahudi aza ile Van vali yardımcısı Agaton Efendinin dâhil olduğu bir komisyon kurarak Van'da bulundukları süre içerisinde altı kez toplantı yapmışlardır. Azaların toplantıda verdikleri malumattan hareketle komisyon memurları vilayetin vergi, maarif, aşiretler, imar çalışmaları, ulaşım, ziraat gibi ihtiyaçlarını imkânlar dâhilinde icraya koyarken bazılarını da sultanın iradesine sunmuştur.¹⁷¹⁹ Komisyon memurlarının 6-7 aylık süre içinde hazırlamış olduğu raporun detaylarına ilgili bölümlerde yer verildiğinden burada özellikle birkaç hususa değinmekte fayda vardır. Komisyon memurları azalardan memleketin kalkınması için her türlü menfaatin bir kenara bırakılarak görüşlerini paylaşmalarını talep etmiştir. Komisyondaki Ermeni azaların güvenliklerinin olmadığını belirtmesi üzerine ilk toplantıda hafif gerilimler yaşanmışsa da İstanbul'dan giden memurlar ortamı yumuşatarak herkesin görüş bildirmesini sağlamaya çalışmıştır. Her ne kadar güvenlikten kasıtlarının genel asayiş olayları olduğunu belirtmeler de sonraki toplantılara Gayrimüslim azaların bir kısmı çeşitli bahaneler ileri sürerek ya da istifa ederek komisyonun toplantılarına katılmaktan imtina etmiştir. Hatta Ermeni azalar toplantılar bittikten sonra komisyon memurlarına ayrıca asayiş, mali durum ve aşiretlere dair isteklerini bildiren bir dilekçe vermişlerdir. Komisyonun toplantısını yaptığı dönem 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan dolayı hem ahalinin hem de hükümetin zor durumda olduğu günlere denk gelmiştir. Savaş, vilayette düzenlenmesi gereken birçok hususun ertelenmesine sebep olduğu için ihtiyaçlarda bir yığılma söz konusuydu. Bu yüzden vergilerin tahsili, ağnamın sayımı, hapisanelerin durumu, yol ve köprülerin yapımı, aşiretlerin kontrolü, maarifin güçlendirilmesi gibi hususlara dair ilgili nezaretlerin hepsine malumat verilmesine karar verilmiş ve gerekli hallerde de komisyonlar kurulmuştur. Genel olarak azaların ve komisyon memurlarının nizamın sağlanmasına dair görüşü asayişin sağlanması ve vergilerin

¹⁷¹⁹ BOA.ŞD. 1874/32(5)-5, 27 Ş 1297 (4 Ağustos 1880).

zamanında ve adil bir şekilde toplanmasına yöneliktir.¹⁷²⁰ Nitekim bu hususlar ilerleyen dönemlerde gündeme gelen ıslahatın da ana maddelerinden olmuştur.

Van'a giden teftiş heyetine Kürt aşiretlerinin büyük kısmının hala göçebe olmalarından dolayı medeniyet namına zaman kaybettikleri ve bu yüzden de iskân edilerek maarif, ticaret ve sanayide ilerlemeleri gerektiği aşiretler tarafından aktarılmıştır. Ermenilerle ilgili yapılan iddialara atfen Kürtler, “Kürdistan'ın” İslamiyet nazarında lekелendiğini ve işlenen suçların sadece buraya özgü olmadığını dolayısıyla her yerde yaşanabilen şeyler olduğunu ifade etmiştir. Üstelik bu suçların sadece Kürtlere atfedilmesini kınayarak bazı köylerde yaşananlardan Ermenileri sorumlu tutmuştur. Aşiret reisleri vergilerine zam yapılması yoluyla bölgenin kalkındırılmasını talep ederek şayet bu yapılırsa 10-15 sene içinde “vahşi” diye nitelendirilen Kürtlerden mükemmel fikir sahipleriyle vatanperver kişilerin yetişeceğini düşünmekteydi.¹⁷²¹ Bu belge Kürt aşiretlerinin imkân tanındığı sürece devletin nizamına bağlı kalacaklarına dair en somut teminatlardan biridir. Aynı yıl Van vilayetinden Van ve kazalarına dair geniş bir rapor hükümete iletilmiştir. Raporun bir kısmı vali Hasan Paşa'nın adıyla sunulmuş ve vilayetteki vukuatlar, misyoner ve konsolosların faaliyetleri ile Kürt-Ermeni ilişkilerine dairdir. Diğer kısmıysa vilayet idare meclisi adıyla Van merkezi ve bağlı kazalarının ihtiyacına yönelik olan bu rapor oldukça mühim bilgiler içermektedir.

Valinin verdiği malumata göre 1876-1880 yılları arasında vilayette işlenen ve Ermenilerin şikâyetleriyle Kürt aşiretlerine atfedilen cinayetlerin büyük kısmı Hakkâri sancağında ve çoğu da İran eşkıyası tarafından işlenmişti. Üstelik savaş koşulları da (93 Harbi) dikkate alındığında işlenen bu cinayetler en düzenli şehirlere göre normal bir durumdaydı. Alınan istihbaratta Van'da bulunan İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin Ermeni ve Nesturileri tahrik ettiği ve hatta İngiliz konsolosunun Şeyh Ubeydullah ile görüşerek bir “Kürdistan meselesi” çıkarırsa İngilizlerin Kürtleri destekleyeceği dahi iddia edilmiştir. Her

¹⁷²⁰ BOA.ŞD. 1874/32(5)-9, 13 Z 1296 (28 Kasım 1879).

¹⁷²¹ BOA.Y.PRK.MYD. 1/51, 10 Ca 1297 (20 Nisan 1880).

türlü manipölasyon ve ittifaka uygun olan bu bölgede ihtilafların çözümü ve kanunların yer edinmesi için vilayet idare meclisinin sunduğu ihtiyaç listesi ise vilayetin topyekün kalkındırılmasına yönelikti. Nitekim Van vilayeti teşkil olunduğundan beri muhtelif savaşların da etkisiyle buradaki daireler düzenli bir şekilde tesis edilememişti.¹⁷²² Vilayet idare meclisinin düzenlediği ihtiyaç listesi Van sancağından ibaret olup o dönemde Hakkâri sancağının defterleri valinin talimatına rağmen henüz gönderilememişti. Van merkez kazasının yanı sıra Gevaş, Bargiri, Şatak, Adilcevaz ve Erciş kazalarının durumunu ihtiva eden bu defterlere göre vilayetin kalkınması için aşağıdaki düzenlemelere ihtiyaç vardı:

Van merkezine dair ihtiyaçlar on üç bende ayrılarak bunların başlıcası kara ve deniz yolu ulaşımının geliştirilmesi ve vapur işletmeciliğine dairdi. Bunlardan Erzurum-Van yoluna kervanlar için menzilhaneler yapılması gerekmektedir. Birçok köyün yolları oldukça bozuktu ve köprülere ihtiyaç vardı. Bir diğer önemli husus vilayetin maarifine dairdi. Kaza merkezi ile köylere sıbyan mekteplerinin yapılması ve ayrıca yetimler için ıslahhane ve hastalar için de gureba hastanesi gerekmektedir. Ziraat ile uğraşan ahaliye daha fazla verim alınmasını sağlamak, ormanların bilinçli bir şekilde kullanımı ile ağaç dikiminin özendirilmesi için ahalinin bilgilendirilmesi ve modern tarım tekniklerinin öğretilmesi ve çiftçilere yüksek faizle para almanın yolunu kapatmak için de menafî sandığı gelirlerinin arttırılması başlıca ihtiyaçlardı.¹⁷²³ Vilayetin her türlü ihtiyacını karşılayacak uygun ormanlar olmasına rağmen bu döneme kadar ormanların düzenli kullanımı konusunda bir şey yapılmamıştı. Köy ve kasaba ahali bina inşaatları için bağ ve bahçelerinde yetiştirdikleri kavak ve söğüt ağaçlarını kullanmaktaydı. Van ve civarı mahalleri yakacak ihtiyaçlarını yalnız Karcikan nahiyesinde ve göl sahilinde bulunan ormanlardan karşılamaktaydı. Fakat ağaçların yoğun bir şekilde kesilmesi sonucu buradaki ormanlar da bitme seviyesine gelmişti. Bu ormanların köklerinde

¹⁷²² BOA.Y.PRK.UM. 3/48-5(1-2-3), 30 Za 1297 (3 Kasım 1880).

¹⁷²³ BOA.Y.PRK.UM. 3/48-6(3-4), 5 Z 1297 (8 Kasım 1880); M. Salih Mercan, *Arşiv Belgelerinde Van Ermeni İsyanları (1896-1916)*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, s. 37-50.

yeşeren filizler de büyümeksizin kesilip hayvanlara yedirilmekteydi. Bu durumun devam etmesi halinde Van, ihtiyacı olan yakacak odun konusunda oldukça zor duruma düşecekti. Bu yüzden vilayete bir orman memuru gönderilmesi ve ağaçların kurallar dâhilinde kesilmesi yoluna gidilmiştir.¹⁷²⁴

Kazaların ihtiyaçları da hemen hemen merkeze benzerdi. Bunlar başlıca yol, köprü ve mektep yapımı, tuzlaların ahalinin kullanımına açılması, hükümet konağı, hapishane ve zaptiye koğuşlarının yapımı gibi şeylerdi.¹⁷²⁵ Islahat projesinin tartışıldığı bu dönemde hem ahaliden görüşlerinin alınması hem ihtiyaçlarının belirlenmesi hem de yöneticilerin gözünden vilayetin genel durumunun tespitinin yapılması açısından bu raporlar sonraki dönemlere de örnek teşkil edecektir. Nitekim 1886'ya gelindiğinde ulaşım, eğitim, ticaret ve asayiş alanında söz konusu eksikliklerin neredeyse tümünde hatırı sayılır bir gelişme sağlanamamıştı.¹⁷²⁶ Bu yüzden dönemin valisi vilayet merkeziyle bağlı kazalardaki tarım, ticaret ve maarifin geliştirilmesi için büyük çaba sarf etmişti. Vali Hamid Paşa, Avrupa ve Rusya'nın gündeme getirdiği Ermenistan fikrine dairse şunları dile getirmiştir:

“Şaşılacak nokta şudur ki bu Ermenistan politikasına Kürtlerin mezalimini alet edenler aynı zamanda Kürtleri Ermeni olarak kabul etmektedir. Yani bir yandan Kürtleri suçlamaktadırlar bir yandan da Kürtleri Ermeni nüfusu içinde görmektedirler. Kürtlerin Ermenilere karşı olan tavrı sürekli bir mağduriyet yaratmak için kullanılmaktadır. Halbuki her iki toplumun birbirlerine karşı olan maddi ve manevi münasebetleri kendi içlerindeki ilişkilerden ziyadedir. Bir takım yabancı Ermeniler bütün Kürtleri aynı kefeye sokup Ermenilere karşı hareket ediyorlarmış gibi şikâyet etmektedir.”¹⁷²⁷

Çeşitli görüş ve önerilerin ortaya atıldığı bu dönemde Van ve Bitlis vilayetlerinin acilen ıslahata ihtiyacı vardı. Bu yüzden sürekli dile getirilen hudut boylarındaki aşiret ve Kürtlerin nüfus sayımı ile inzibata alınmaları sorunu hala devam etmekteydi. Kürt ağalarından oluşan tahsildarların Ermeni köylerinden fazla vergi toplaması ve Ermenilerin arazi

¹⁷²⁴ BOA.ŞD. 1874/32(5)-6, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

¹⁷²⁵ BOA.Y.PRK.UM. 3/48-6(2-3), 5 Z 1297 (8 Kasım 1880).

¹⁷²⁶ BOA.Y.EE. 8/21, 27 Ra 1304 (24 Aralık 1886).

¹⁷²⁷ BOA.Y.EE. 12/30, 26 S 1304 (24 Kasım 1886).

sayımlarında usulsüzlüklerin yaşanması hem Van'daki Ermeni komitelerinin başındaki İstanbullu Portakalyan ve İzmirli Arslanyan hem de Avrupalılar için politika üretmek adına bulunmaz bir nimetti. Bu yüzden de memurların rütbe ve maaş koşullarının iyileştirilmesine gerek vardı. Nizama uymadıkları halde devlet otoritesine dâhil edilmek için taltif edilen şahıslar ise iyice şımarmış ve hükümeti zor duruma sokmuşlardı. Bunlardan Van eşrafından Timurzadelerden Tahir ve Galip Paşalar ahali arasında sözü geçer kişilerdi ve hatta Ermenilerle ahabplıkları vardı. Menfaatleri gereği emlak ve arazi satışlarında Ermenilerle gizli görüşmeler yapmakta ve işlerini yürütmekteydiler.¹⁷²⁸

1887'de Van valisi Halil, Hakkâri ve Bitlis gibi Kürt yoğunluklu yerlerin Van'dan daha önce ayrılmasını yanlış bularak Ermeni-Müslüman nüfus dengesinin sağlanması için buraların tekrar Van'a bağlanmasını talep etmiştir. Nitekim valiye göre hem Hakkâri hem de Bitlis ismen vilayet olup iki bölgede vilayet vasıflarından yoksundu. Üstelik buraların Van'dan ayrılması bütçe açıklarına da sebebiyet vermeleri dolayısıyla Van'a bağlanmalıydı.¹⁷²⁹ Dolayısıyla bu husus bir kalkınma programı olarak da görülmüştü. Van'ın sınırlarının genişletilerek buradaki Kürtlerin kalkındırılması Ermenilerle ilgili sorun teşkil eden birçok hususu bertaraf etmek için kullanılabilecek bir yöntemdi. Zira Ermenilerin önünü kesebilecek başlıca grup Müslüman Kürtlerdi. Kürtlere dini saiklerle yaklaşıp bu çerçevede terbiye edildikleri sürece her türlü ıslahatı kabul etmeleri de mümkündü. Fakat Kürtlerin hatırı sayılır bir kısmını oluşturan göçer grupların da kontrolü gerekmektedir. Konar-göçer tarzda yaşayan bir kısım Hakkâri ve Bitlis Kürtlerinin Van'dan ayrılması yaylak ve kışlak alanlarını kullanamamalarından ötürü perişan olmalarına sebep olmuştu. Bu ise güvenlik sorunları meydana getirmişti. Dolayısıyla bu Kürtlerin devletle ilişkileri de yüzeysel kalmıştı ve o döneme kadar yapılan ıslah hareketlerinin neredeyse tümü askeri kuvvetle halledilmeye çalışılmıştı. Bu tür önlemler ise kısa vadeli ve kısmi sonuçlar doğurduğundan Kürtlerin

¹⁷²⁸ BOA.Y.PRK.UM. 10/9-1 (1-2-3-4-5-), (1886).

¹⁷²⁹ BOA.Y.PRK.UM. 10/9-4 (2), 13 L 1304 (5 Temmuz 1887).

eğitilerek “medeniyet çerçevesine” alınması en uygun yoldu. Böylece hükümete karşı gayrinizami davranan Kürtler, Osmanlı’nın en sadık fertleri haline getirilebilecekti. Bunun için de mekteplerin yapılması ve ekonominin iyileştirilmesi olmazsa olmaz bir husustu.¹⁷³⁰

Valiler vilayetin içinde bulunduğu durumu her ne kadar en ince detayına kadar göz önünde bulundurup sorunlara dair müspet çözümler üretse de merkezi hükümetin içinde bulunduğu ekonomik buhran arzu edilen hususların yerine getirilmesine engel teşkil etmiştir. Ayrıca Avrupalılarla olan ilişkiler ile vilayet ileri gelenleri ve bir kısım yöneticinin işgüzarlığı bu tespitlerin etkili bir şekilde hayata geçirilmesini kısa vadede mümkün kılmamıştır. Bunun aksine Ermeniler, Müslümanlara göre daha iyi koşullarda oldukları hususlarda bile yoğun bir çalışmaya girişmişlerdir. Van Ermeni Patrik Vekili Episkopos Arimyan’ın Adilceviz kazası manastır rahipleri, murahhas, papaz, melik ve köylülere gönderdiği 4 maddelik talimatta okul olmayan yerlerde okulların açılması, bu imkân yoksa kiliselerin eğitim amaçlı kullanılması ve öğretmen bulunmazsa da çocukların papazlara teslim edilmesi ile Avrupalı seyyahların sürekli Ermeni Meselesi hakkında bilgilendirilerek kendilerine büyük hürmet gösterilmesi ve antika arama işlerinde kolaylık sağlanması emredilmişti. Episkopos’a göre ilerleyen dönemlerde bu maksatla gelen seyyahların sayısı da artacaktı.¹⁷³¹

Yoğun misyoner ve konsolos hareketliliğinden ayrıca 1890’lı yıllarda çeşitli faaliyetlerde bulunmak üzere birçok seyyah Van’da bulunmuştur.¹⁷³² Bunlar kimi zaman bireysel kimi zamanda konsolosların himayesinde Van’da tetkiklerde bulunmuştur.¹⁷³³ Hatta bunlardan eski eser araştırması yapmak maksadıyla Van’a geldiğini belirten bir kişinin Van olaylarından dolayı Ermenilerin uğradığı zararı tespit etmeye çalışan Moskova belediye reisi

¹⁷³⁰ BOA.Y.PRK.UM. 10/9-5(2), 20 L 1304 (12 Temmuz 1887).

¹⁷³¹ BOA.Y.PRK.UM. 11/98, 28 B 1305 (10 Nisan 1888).

¹⁷³² BOA.Y.A.HUS. 285/21, 14 Ca 1311 (23 Kasım 1893). Van’daki Ermeni nüfusunu tahkik eden İngiliz seyyah Lynch’e dair.

¹⁷³³ BOA.İ.DH. 1260/98982, 11 Ca 1309 (13 Aralık 1891).

muavini ve Kazak alayları komutanı olduğu anlaşılmıştır.¹⁷³⁴ Bu yüzden bu seyyahların tüm faaliyetleri alınan irade gereği mümkün mertebe gözetim altında tutulmuştur.¹⁷³⁵

1889’da Van, Erzurum ve Bitlis gibi Ermenilerin yoğun yaşadığı yerlerdeki sorunların tahkiki ve ıslahı için bir talimatname çıkarılmış ve vilayetlerden vukuat kayıtları ile eğitim cetvellerinin gönderilmesi talep edilmişti. Fakat Erzurum vilayeti dışında bu talep karşılanamamıştı.¹⁷³⁶ Raporların gönderilmesi hususu vilayetlere tekrar bildirilmişse de¹⁷³⁷ uzun müddet bir cevap alınamamıştır.¹⁷³⁸ 1890’nın nisan ayında ise Van, Erzurum ve Bitlis adına müşterek bir layiha sadarete gönderilmiştir. Buna göre daha önceki dönemlerde de sıkça dile getirilen mekteplerin yapımı, vergi ve askerlik işinin tahrirle nihayete erdirilmesi ve ziraatın geliştirilmesi gibi hazine ve ahalinin ekonomik durumunu doğrudan ilgilendiren meseleler Van’ın temel sorunlarıydı.¹⁷³⁹ Yanı sıra vilayette idari düzenlemeler de zaman zaman gerekmiştir.¹⁷⁴⁰

İngilizlerin bir “Ermenistan” kurma emeline olduğundan emin olan yerel yöneticiler için Van’da refahın arttırılması son derece öncelikli bir husustu.¹⁷⁴¹ Zira refahın önünü tıkayan asayişsizliğe dair birçok mesele Ermeni mağduriyeti üzerine kurgulandığından hükümet eleştiriye maruz bırakılmaktaydı. Vilayet yöneticilerinin idareden yoksun olmaları ve Müslüman ileri gelenlerle vali arasındaki ihtilaflarsa kentin yönetimini ve asayişinin sağlanmasını zorlaştırmaktaydı.¹⁷⁴² 1895’te Van valisi Bahri’nin verdiği bir rapora göre kendisi Van’a atandığında vilayet mülki ve askeri yönden acınacak durumdaydı. Vali Bahri,

¹⁷³⁴ BOA.DH.TMIK.M. 24/69, 15 B 1314 (20 Aralık 1896).

¹⁷³⁵ BOA.Y.PRK.UM. 28/74, 7 Ca 1311 (16 Kasım 1893).

¹⁷³⁶ BOA.DH.MKT. 1687/41, 13 Ca 1307 (5 Ocak 1890).

¹⁷³⁷ BOA.DH.MKT. 1690/10, 24 Ca 1307 (16 Ocak 1890).

¹⁷³⁸ BOA.DH.MKT. 1700/91, 27 C 1307 (18 Şubat 1890).

¹⁷³⁹ BOA.DH.MKT. 1718/23, 15 Ş 1307 (16 Nisan 1890).

¹⁷⁴⁰ BOA.DH.MKT. 1763/98, 7 S 1308 (22 Eylül 1890).

¹⁷⁴¹ BOA.Y.EE.d. 874, s. 165, 30 Za 1305 (8 Ağustos 1888).

¹⁷⁴² BOA.Y.MTV. 69/81-2, 21 Ra 1310 (18 Ekim 1892).

kendi çabaları sonucunda vilayetin kısmen giderek geliştiğini belirtse de Hakkâri sancağında asayişin tamamen sağlanmasının zaman ve paraya bağlı olduğunu ve buradaki Nesturi ruhani lideri Mar Şimon'un Ermeni Meselesinden ilhamla daha önceki raporlarla paralel olan bir "Nesturi Meselesi" yaratma maksadıyla hareket ettiğini belirtmiştir.¹⁷⁴³ Böylesi bir meselenin ortaya çıkmasından çekinen hükümet yetkililerinin bu korkusunu arttıran bir husus da İngiltere konsoloslarının hükümetlerini bu yönde sık sık bilgilendirmeleri ve kamuoyu yaratmaya çalışmalarıydı.¹⁷⁴⁴ Bu konsoloslar Nesturiler ve Ermeniler arasında gezerek Hamidiye Alaylarına mensup aşiret ve Kürtlerin zararlı olduklarına dair telkinlerde bulunmuşlardır.¹⁷⁴⁵

Yukarıdaki rapor ve layihalardan anlaşılacağı üzere vilayetin kalkınmasına dair asıl girişimler 93 Harbi sonrası Ermenilere yönelik ıslahat projesinin gündeme getirilmesiyle olmuştur. Bu dönemde Avrupalıların Ermenileri politik mecrada görünür kılması hükümeti hem Ermeniler hem de Müslüman tebaa hakkında detaylı araştırmalar yapmaya sevk etmiş ve bu araştırmalar neticesinde Müslümanların ne kadar geri kaldığı anlaşılmıştır. Şüphesiz, Ermenilerin kültür ve ticaret hususunda Müslümanlara göre daha ileri bir seviyede olması hem İstanbul'dan Van'a gelen Ermeniler hem de XIX. yüzyıl boyunca eğitim başta olmak üzere birçok hususta faaliyette bulunan konsolos ve misyonerlerin etkisi büyüktü. Bunlar aynı zamanda Vilayat-ı Sitte Islahatına giden süreci de etkilemişlerdir. Buradadan hareketle Ermenilerin kendi içlerinde ideal bir bütünlük kurmasalar dahi muktedir ve bilgili yöneticiler ile Avrupalıların deneyimleri sayesinde birlik sağlamaya doğru kararlı bir şekilde ilerlediklerini iddia etmek mümkündür. Müslümanlarda ise hem aşiretler arası çatışmalar hem

¹⁷⁴³ BOA.Y.PRK.UM. 32/20, 20 Za 1312 (15 Mayıs 1895).

¹⁷⁴⁴ NA.FO. 195/1887, 14 Kasım 1895.

¹⁷⁴⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İngiliz İlişkileri (1894-1895)*, Cilt:3, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayına Hazırlayan: Yusuf Sarınoy, Ankara, 2005, s. 26-35.

de devlet katında gelir ve rütbe elde etmeye odaklanmış tarafların arzularından dolayı bu birlik istenilen ölçüde sağlanamamıştır.

6.3. Vilayat-ı Sitte Islahatı ve Van

Islahat hususunda Batılı büyük güçlerin desteğini alan milliyetçi Ermeniler¹⁷⁴⁶ müstakil “Ermenistan” yolunda her şeyi yapmayı göze almışlar ve Osmanlı Devleti hakkında şikâyet dilekçeleri hazırlayıp toplantılar düzenlemişlerdir. İngiltere’nin ıslahat hususunda direktmesi¹⁷⁴⁷ sonucunda Osmanlı Hükümeti, yapılacak çalışmalarla ilgili İngiltere’ye malumat vermiştir. Buna göre Osmanlı hükümeti, doğu illerinde özel bir jandarma kuvveti kurulmasını, bunun Avrupalı subaylar tarafından organize edilmesini, Jandarma Teşkilatı’nın merkezî bir idare organı olmasını ve burada Avrupalı subayların istihdamını, adalet sisteminde değişiklik yapılmasını, bazı merkezî mahkemelerde Avrupalı hâkimlerin müfettiş olarak görevlendirilmesini değerlendirdiğini bildirmiştir.¹⁷⁴⁸ Fakat hem maddi olanaklar hem de devletin bekasına yönelik düşünceler bu türden büyük bir ıslahata uygun değildi. Durum İngiltere’ye bildirilince hükümetin aldığı karşılık, tonu gittikçe sertleşen notalar oldu.¹⁷⁴⁹ Zira

¹⁷⁴⁶ Yusuf Sarıay, “Rusya’nın Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918)”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu 22-24 Mayıs 2008, Yayına Hazırlayan: Metin Hülagü vd., Cilt: 4, 2009, s.387.

¹⁷⁴⁷ Recep Karakaya, *Kaynakçalı Ermeni Kronolojisi (1878-1923)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2001, s. 18-56.

¹⁷⁴⁸ Serdar Sakin, “İngiltere’nin Osmanlı Ermenilerine Yönelik Politikası Çerçevesinde Doğu Vilayetlerinde Yapılan Islahat Çalışmaları”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler* Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu 22-24 Mayıs 2008, Yayına Hazırlayan: Metin Hülagü vd., Cilt: 4, 2009, 125-132

¹⁷⁴⁹ Kemal Çiçek, “Türk-Ermeni Anlaşmazlığının Siyasi Kökenleri, Tehcir ve Dönüş Üzerine Yaklaşımlar”, *TTK Web* (<http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=95>) s.5.

İngiltere ıslahat projesini başından sonuna kadar en detaylı şekilde takip etmekte ve mümkün mertebe Osmanlı hükümetinden tavizler koparma politikası gütmekteydi.¹⁷⁵⁰

Avrupalıların baskısı sonucu Sadrazam Hayrettin Paşa, 1879 Şubat ayında, bölgenin durumunu ve Hristiyanların şikâyetlerini yerinde tespit etmek amacıyla doğu vilayetlerine komisyonlar yollamak kararı almıştır. Bu komisyonlara birer de Ermeni üye katılmıştır. Komisyonlardan biri Erzurum ve Van'a; biri Diyarbakır ve havalisine ve diğeri de Halep vilayetine gönderilmişti.¹⁷⁵¹

Berlin Antlaşması'nda Makedonya Hristiyanları ve Doğu Anadolu'da meskûn Ermeniler ile ilgili ıslahat maddelerinin yer alması, Sultan II. Abdülhamit'i iyice ürkütmüştü. Sultan, adı geçen antlaşma günlerine kadar azınlıklarla ilgili ıslahat isteklerinin ne anlama geldiğini iyi biliyordu. Sultana göre yapılan ıslahatlar, giderek muhtariyete, o da sonunda bağımsızlığa dönüşerek Osmanlı Devleti'nin küçülmesine yol açacak mahiyetteydi.¹⁷⁵² Hatta 1890'da II. Abdülhamid, devlet yetkililerine yapılmak istenen ıslahatları "Müslümanların çoğunlukta yaşadığı bir yerde müstakbel Ermenistan'ın kurulması yolunda atılan adımlar" şeklinde nitelendirerek böylesi bir girişime müsaade etmeyeceğini bildirmiştir.¹⁷⁵³ Bu arada Ermeniler çeşitli yerlerde çıkardıkları isyanlarla ıslahatlar konusunda hükümetin adım atmasını sağlamayı amaçlamıştır.¹⁷⁵⁴ Bu süreçte Talori, Muş, Bitlis ve Van gibi yerlerde çıkan çatışmalar büyük zararlara sebep olmuştu.¹⁷⁵⁵

¹⁷⁵⁰ Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 17-58.

¹⁷⁵¹ Serdar Sakin, "İngiltere'nin Osmanlı Ermenilerine Yönelik Politikası Çerçevesinde Doğu Vilayetlerinde Yapılan Islahat Çalışmaları", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, c. 4, 2010, s.125-132

¹⁷⁵² Süleyman Kocabaş, "1878 Berlin Antlaşması'ndan Sonra İngiltere'nin Ermeni Politikası", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu 22-24 Mayıs 2008, Yayına Hazırlayan: Metin Hülagü vd., Cilt: 4, 2009, 151.

¹⁷⁵³ Bayram Kodaman, "Ermeniler, Aşiret Süvari Alayları ve II. Abdülhamid", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:24, 2010, s. 10.

¹⁷⁵⁴ Yahya Bağçeci, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu'da Çıkan Ermeni İsyanlarına Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askeri Tedbirler", *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı:24, 2008, s.320-330.

1895 yılında İngiltere elçilik tercümanı tarafından Osmanlı Hükümetine teslim edilen bir ıslahat metni tasarısına göre idari, mali ve adli konularda bir takım önlemlerin alınması gerektiği ifade edilmiştir. İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerinin ortak görüşü dâhilinde hazırlanan bu metinde meydana gelen olaylardan dolayı huzur ve güveni bozulan illerde asayişin sağlamak ve Ermeni toplumunu da son zamanlarda meydana gelen karışıklıkların tekrarlanmasına karşı güvence altına almak gerektiği belirtilmişti.¹⁷⁵⁶ Hükümetin önerilen projeleri kabul etmemesi üzerine Avrupalı devletler adına Almanya tarafından hükümete bir muhtıra verilmiş fakat II. Abdülhamid bu muhtıraya herhangi bir cevap vermemiştir. Bunun üzerine Rus elçisi aracılığıyla vali atamaları, güvenlik, siyasi suçluların affı, jandarma ve çatışmalarda zarar gören ahalinin masraflarının karşılanmasına yönelik bir proje metni II. Abdülhamid'e sunulmuştur. Projeyi inceleyen Sultan, hükümlerlik hakları dâhil birçok hususa halel getirdiği düşüncesiyle bunu da reddetmiştir. Bunun üzerine 1895'in haziran ayında ilgili büyükelçiler Babıali'ye kesin uyarı vererek tatmin edici bir cevap istemişlerdir. II. Abdülhamid ise bu devletlerin isteklerine yatkın olan Cevat Paşa'yı azlederek yerine Said Paşa'yı sadrazam yapmış ve hükümete daha önce sunulan 40 maddelik proje üzerine çalışılmaya başlanmıştır. Büyük bir titizlik ve dikkatli bir tercüme ile ele alınan 40 madde padişahın da ekleme-çıkarmaları sonucu düzenlenerek büyükelçilerle irtibata geçilmiştir. Bu esnada İngilizlerin yıllardır atanmasını talep ettiği bir genel müfettiş ya da vali mevzusunun da kapanması maksadıyla Avrupalıların tepkisine rağmen II. Abdülhamid, Yaver-i Ekrem Müşir Şakir Paşa'yı Anadolu Vilayati Umum Müfettişliği göreviyle atamış ve maiyetine çeşitli rütbelerde memur tahsis ederek bunları maaşa bağlamıştır. Nihayetinde Anadolu'da Şakir Paşa, İstanbul'da Islahat Komisyonu ve ıslahata dair hususların hızlandırılmasından

¹⁷⁵⁵ *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi*, Yayına Hazırlayan: Ertuğrul Zekai Ökte, Cilt:1, TTT Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s.189.

¹⁷⁵⁶ *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi*, Yayına Hazırlayan: Ertuğrul Zekai Ökte, Cilt:2, TTT Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s.143.

sorumlu Tesri-i Muamelat Komisyonu’nun müşterek çalışmalarıyla üzerinde uzlaşılan 32 maddelik reform projesi hayata geçirilmek üzere kabul edilmiştir.¹⁷⁵⁷ Böylece yaklaşık on beş yıllık bir süre boyunca hükümet vilayetlerle koordineli bir şekilde ihtiyaçları ve sorunları tespit etmeye çalıştıktan sonra Avrupalıların da etkisiyle ıslahat mevzusunu bir sonuca vardırmaaya çalışmıştır. Zira ıslahatın bir an evvel hayata geçirilmesi Avrupalı devletlerce sürekli talep edilmekteydi. Bu yüzden bu işin padişahın isteksizliğinden kaynaklandığına dair haberler bile yayılmıştı. Sultanın isteksizliği bir yana bu işin uzamasında etkili olan bir sebep de tercümelere gösterilen titizlik ve terminolojiye yapılan itirazdı. Örneğin; Gayrimüslim tabiri çok geniş olduğundan sadrazam bu maddenin Ermeniler olarak değiştirilmesini uygun görmüştü.¹⁷⁵⁸ İngiltere’nin Van konsolosları da ıslahat projesini yakından takip ettiğinden yerel yöneticilerden aldıkları bilgiye dayanarak sultanın projeyi kabul edeceğine dair güvenleri sonsuzdu.¹⁷⁵⁹ 1895’te Şakir Paşa ve maiyetindeki heyet tarafından uygulanmak üzere hazırlanan ıslahat projesi 16 fasıl ve 32 maddeden oluşmaktaydı. İçeriği ise aşağıdaki gibiydi.¹⁷⁶⁰

Tablo 83. Vilayat-ı Sitte Islahat Projesinin İçeriği

Fasıllar	İçerik	Maddeler
Birinci Fasıl	Vilayetler ve Mutasarrıflıklar	1-2
İkinci Fasıl	Kaymakamlıklar	3-4
Üçüncü Fasıl	Müslim ve Gayrimüslim Memurun Miktarı	5
Dördüncü Fasıl	Sancak ve Kaza Meclisleri	6
Beşinci Fasıl	Nahiyeler	7-16
Altıncı Fasıl	Adliye	17-19
Yedinci Fasıl	Polis	20-21
Sekizinci Fasıl	Jandarma	22-23
Dokuzuncu Fasıl	Kır Bekçileri	24
Onuncu Fasıl	Hapishaneler ve Tahkikat-ı Evveliyeye Heyeti	25-26
On Birinci Fasıl	Aşayir-i Ekrad’ın Teftişi	27
On İkinci Fasıl	Hamidiye Süvari Alayları	28
On Üçüncü Fasıl	Emlak Senedatı	29
On Dördüncü Fasıl	Vergi Tahsilatı	30
On Beşinci Fasıl	Aşar	31
On Altıncı Fasıl	Teftiş Komisyonu	32

¹⁷⁵⁷ Ali Karaca, “Türkiye’de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar...”, s.110-141.

¹⁷⁵⁸ BOA.Y.PRK.HR. 21/20, 27 R 1313 (16 Ekim 1895).

¹⁷⁵⁹ NA.FO. 195/1887, 23 Ekim 1895.

¹⁷⁶⁰ BOA.Y.PRK.KOM. 8/75, 29 Z 1312 (23 Haziran 1895).

Islahatın 32 maddesinden ayrıca II. Abdülhamid tarafından hususi 4 fıkralık bir kısım da eklenmişti. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere Avrupalıların gündeminde olan müfettişlikle ilgili olan bu fıkralara göre ıslahatın tüm işleriyle ilgilenecek muktadir bir müfettiş atanacaktı. Müfettişin görevini devam ettirmesine herhangi bir engel teşkil ettiğinde yerine Müslümanlardan biri padişah tarafından seçilip müfettiş yapılacak ve Gayrimüslimlerden bir de yardımcı seçebilecekti. Siyasi olaylardan dolayı gözaltına alınmış ya da tutuklanmış Ermenilere 23 Temmuz 1895 tarihinde çıkarılan genel af dolayısıyla muamele edilecekti. Ayrıca olaylardan dolayı memleketlerinden ayrılmış Ermenilerin Osmanlı tabiiyetleri kesinleştirilip iyi hallerine kanaat getirildikten sonra Osmanlı topraklarına kabul edileceklerdi. Zeytun ve Haçin gibi kazalarda ise kaidelere uygun bir şekilde tedbirler alınacaktı.¹⁷⁶¹

Islahat projesini uygulanmaya koymak üzere 25 Ağustos 1895'te Anadolu'ya hareket eden heyet¹⁷⁶² henüz bölgeye varmamışken buradan sadarete ıslahatın başarıya ulaşması için mutlaka Kürt aşiretlerinin nizama dâhil edilmesi gerektiğine dair rapor gönderilmiştir. Zira bir süre önce yürütülen Dersim Islahatı, Kürtlerin tedibinin zorluğundan dolayı başarısız olduğu gibi devlete yüklü miktarda harcamaya da sebep olmuştu. Bu yüzden ıslahat işinin titizlikle önemsenmesi gerektiğinden¹⁷⁶³ ıslahat projesinin nasıl yürütüleceğine dair vilayetlerle sıkça temasta olunmuştur. Ekim 1895'te vilayetlere gönderilen bir talimatta, Tanzimat ve Islahat fermanlarının Osmanlı tebaası için başlattığı reform sürecine vurgu yapılarak hâlihazırda memleketin kalkınması için eğitimden, sanayiye, ticaret ve tarıma kadar her alanda gelişmenin sağlanmaya çalışıldığına dikkat çekilmiştir. Yine de bazı yerlerde (Vilayat-ı Sitte gibi) ıslahata gidilmesi gerektiğinden kanunların dışına çıkılmaması ve gereken kolaylığın sağlanması emredilmiştir. Vilayetlerle paylaşılan bu hususların kabullenilmesi ve yayılması

¹⁷⁶¹ BOA.Y.PRK.A. 10/101, 19 Z 1313 (11 Haziran 1896).

¹⁷⁶² Ali Karaca, "Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar..." s. 124.

¹⁷⁶³ BOA.DH.MKT. 369/71, 27 S 1313 (19 Ağustos 1895).

için gazetelere ilan verilmesi de kararlaştırılmıştır.¹⁷⁶⁴ Nitekim ıslahata dair pozitif yaklaşım Alman gazetelerinde de yer edinmiş ve bu ıslahatın Osmanlı eliyle yapılmasının olumlu sonuçlar doğuracağı görüşü hâkim kılınmıştı.¹⁷⁶⁵

Şakir Paşa, ıslahat için Van'a geldiğinde vilayetin mali kaynakları neredeyse kurumuş derecedeydi ve ahali oldukça zor durumdaydı. Paşa kurumlar, aşiretler ve Ermenilere dair birçok hususta tahkikat yapmıştır. Adliye, belediye, posta idaresi gibi kurumların bütçeleri ile faaliyetleri incelenmiş, bunların beklemede olan işlemleri de hızlandırılmıştır. Jandarma ve polis teşkilatları düzenlenerek nahiye teşkilatı gözden geçirilmiştir.¹⁷⁶⁶

Islahat projesine göre nüfus nispetinde memur ve güvenlik güçleri istihdam edilecekti. Şakir Paşa'nın yaptığı tahkikatta 200.000 olarak belirlenen Van nüfusunun 103.000'i Müslümandı. Dolayısıyla bu oran neredeyse yarı yarıya memur atanması demekti ve mevcut Müslüman memurlardan çoğunun görevine son verilmesi anlamına gelmekteydi. Bu yüzden Şakir Paşa, Genç sancağının Muş'a bağlanarak buranın Erzurum'a ve Bitlis sancağının da Siirt ile beraber Van'a bağlanması yoluyla Müslüman nüfusun baskın hale getirilmesi görüşündeydi. Bununla hedeflenen husus Gayrimüslim nüfusun %30'a çekilmesi idi. Zira Van vilayeti için toplam 1.100 jandarma ve polis kontenjanı ayrılmıştı. Bunların masrafı bir yana 550 kadar Hristiyan'ın eline silah vermenin tehlikeli bir iş olduğunu düşünen Şakir Paşa, nüfusun tespiti için yeniden tahkikat yapılmasını uygun görmüştü.¹⁷⁶⁷

Proje, aşarın toptan ihalesini yasaklayıp her mutasarrıfın kendi arazisinin aşarını iltizama vermesini uygun görmüştü. Fakat başta aşiretler olmak üzere ahalinin vergiyi düzenli

¹⁷⁶⁴ BOA.TFR.İ.M. 1/3, 5 Ca 1313 (24 Ekim 1895).

¹⁷⁶⁵ BOA.Y.PRK.TKM. 36/49, 14 C 1313 (2 Aralık 1895).

¹⁷⁶⁶ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa...*, s. 128-157.

¹⁷⁶⁷ BOA.Y.EE. 81/22, 25 Ş 1313 (10 Şubat 1896). "Nisbet-i mezkure nazara alınacak olursa jandarma ve polis teşkilatında hayli mühim bir miktar Hristiyan polis ve jandarma sekene idhali ve memurin-i hükümetten pek çoğunun ihracıyla yerine Hristiyan tayin olunmak gibi bir hücneti (ayıp) tevlid edecektir."

vermemesi yöneticileri oldukça zorlamıştı.¹⁷⁶⁸ Bu mesele neredeyse hiçbir zaman devletin arzu ettiği ölçüde halledilememiştir. Özellikle Hamidiye mensubu aşiretlerin yıllarca vergilerini vermemeleri sonucu yüksek miktarda bakayalar oluşturmuştu. İngiltere konsolosu bu hususta Hamidiye Alaylarına mensup aşiretlerden vergi toplamının ancak silah zoruyla mümkün olduğunu ve bunun da muhtemel bir “Kürt Meselesi”ne sebep olabileceğini aktararak¹⁷⁶⁹ bu husustaki zorluğu dikkat çekmiştir.

Van’da ıslahatın uygulanmasına en çok karşı çıkan grup Hamidiye Alaylarına mensup aşiretler olmuştur. Islahata göre alaylı aşiret mensuplarının talimler dışında silah taşınması yasaklanıyordu. Van aşiretleri, Ermenilere karşı savunmasız kalacakları korkusuyla bu önlemin yerine getirilmesini reddetmişlerdi. Van valisinin aldığı malumata göre Van olayları esnasında Van kasaba ve köylerine saldıran aşiretler ellerinden silahlarının alınması durumunda ilkbaharda tekrar Ermeni köylerine saldıracak ve engellenirlerse de İran’a göç edeceklerdi. Valiye göre aşiretler o döneme kadar yaptıklarından dolayı cezalandırılmadığından cesaretlenmişler ve bunların tedibi düşünülmüşse de Hamidiye Alaylarına mensup olmaları ve asayişin sağlanmasına dair hizmette bulunmalarından dolayı küstürülmeleri uygun değildi. Bu yüzden muktedir bir kumandan ve bir iki tabur askerin aşiretlerin meskûn olduğu bölgelerde güvenliği sağlaması gerekirdi. Aşiretlerin kontrol altında tutulması bir yana bir taraftan da Ermeniler, İran’ın Selmas, Tebriz, Heftvan ve Rumiye gibi yerleşim yerlerinden silah sevkiyatı yapmaktaydı. Bunlar için de ayrıca asker sevkine lüzum vardı.¹⁷⁷⁰

Islahat projesi yürürlüğe konulduğunda Van’da olaylar olduğundan hemen girişimde bulunulamamıştır. Aşiretlerin tepkisi üzerine Van valisi ıslahatın yedinci, yirmi ikinci ve yirmi üçüncü maddelerinin kapsadığı silah taşıma yasağı, Ermenilerden zaptiye istihdamı ve

¹⁷⁶⁸ BOA.Y.EE. 131/13, 16 L 1313 (31 Mart 1896).

¹⁷⁶⁹ NA.FO. 195/1944, 10 Ocak 1898.

¹⁷⁷⁰ BOA.A.MKT.MHM. 676/20-3, 17 Ş 1313 (2 Şubat 1896).

nahiye teşkilatının düzenlenmesinin ertelenmesini teklif etmiştir.¹⁷⁷¹ Bunun üzerine bölgede bulunan Sadettin Paşa aşiretlerle görüşmüş ve silah taşıma yasağının sadece şehir ve kasaba merkezleriyle sınırlandırılıp silah ruhsatı sorgusunun da olayların bitiminde devreye sokulmasına karar vermiştir.¹⁷⁷² Van olayları esnasında Milan, Şemski, Takuri, Makuri ve Şevili aşiretlerinin bir takım malları gasp ettikleri ve bunları mülkiye memurlarıyla paylaştıkları iddialarını da soruşturan Sadettin Paşa somut bir delile ulaşmamıştır.¹⁷⁷³ Van olaylarının da etkisiyle asayişin kesin bir şekilde sağlanamaması üzerine Meclis-i Vükelaca ıslahatın Van’da ağırdan alınması kararlaştırılmıştır.¹⁷⁷⁴ Bazı hususlarda Kürt aşiretlerinin tepkisinden çekinilmesinin yön verdiği bu “işleri ağırdan alma hususu”¹⁷⁷⁵ adeta vilayetin XIX. yüzyıl boyunca geçirdiği dönüşümün niteliğini de belirleyen bir husustur.

Vilayetin oldukça kısıtlı bütçesinin açık vermesi askeri birliklerin sevki ve görev başında tutulmalarını engellediğinden Musul vilayetinden bir miktar para aktararak maliyenin ıslahına çalışılmıştır.¹⁷⁷⁶ Mali yetersizlik ve ahalinin tepkisinden dolayı 1896’nın sonuna gelindiğinde henüz jandarma ve zabıta hususunda bir gelişme sağlanamamıştı.¹⁷⁷⁷ Yine de ıslahat gereği Gayrimüslimlerin jandarma alaylarına alınması için bir kontenjan ayrılmıştı.¹⁷⁷⁸ Nitekim Tesri-i Muamelat Komisyonu, her vilayetin kendine has demografik ve siyasal yapısı olduğundan ıslahatla ilgili jandarma teşkilatının ayrı ayrı tetkik edilmesi ve yerel unsurların göz önünde bulundurulmasını da vilayetlere bildirmişti.¹⁷⁷⁹ Bir süre sonra vilayetlerden giden bilgiye göre Sivas vilayetinde polis teşkilatı kurulmuş, Erzurum ve

¹⁷⁷¹ BOA.A.MKT.MHM. 676/20-8, 18 L 1313 (2 Nisan 1896).

¹⁷⁷² BOA.A.MKT.MHM. 676/20-10, 24 L 1313 (8 Nisan 1896).

¹⁷⁷³ BOA.A.MKT.MHM. 676/20-10, 21 L 1313 (8 Nisan 1896).

¹⁷⁷⁴ BOA.A.MKT.MHM. 676/20-20, 16 S 1314 (27 Temmuz 1896).

¹⁷⁷⁵ BOA.MV. 87/20, 6 Za 1314 (8 Nisan 1897).

¹⁷⁷⁶ BOA.DH.TMIK.S 10/62, 4 S 1314 (15 Temmuz 1896).

¹⁷⁷⁷ BOA.DH.TMIK.S. 1/41, 2 Ca 1314 (9 Ekim 1896).

¹⁷⁷⁸ BOA.DH.TMIK.S 2/96, 6 C 1314 (12 Kasım 1896).

¹⁷⁷⁹ BOA.DH.TMIK.S 1/49, 8 Ca 1314 (14 Ekim 1896).

Bitlis'te araştırmalar devam etmekteydi. Diyarbekir, Mamuretülaziz ve Van vilayetleri polislerinin sayısı ise düzenlenmiş ve Diyarbekir'in kontenjanı 22'den 66'ya, Mamuretülaziz'in 67'ye ve Van'ın da 34'ten 37'ye çıkarılmıştır. Bu teşkilatlar için de toplam 569.638 kuruş bütçe ayrılmıştır.¹⁷⁸⁰ Daha sonra şakir Paşa Van'a 71 polis atanmasına karar vermiştir. Vilayet ise henüz komiserlerle birlikte 34 kişiyi istihdam edebilmişti. İstenilen miktarda istihdam yapılması bütçe ile ilgili olduğundan Van vilayeti polislere ödenecek maaşların karřılığđ olan paranın kullanımı için izin istemiştir.¹⁷⁸¹ Bir süre sonra Van vilayetinde bir baş komiser ve üç 2. komiser ile yirmi 3. komiser ve 47 de polis olmak üzere toplam 70 kişiden oluşan bir teşkilat kurulmuştur. Bunlardan 23 kişi gayrimüslimlerden meydana gelmiştir. Birinci sınıf baş komiserler 1200, ikinci sınıf komiserler 600 ve üçüncü sınıf komiserler ise 300 kuruş maaşla görevlendirilmiştir. Polislerin maaşı ise 250 kuruş olarak belirlenmiştir.¹⁷⁸²

Jandarma ve polis teşkilatına Gayrimüslimlerin alınması ıslahat dâhilindeki en mühim hususlardan biri olarak görülmüş ve bu işin bir an evvel nihayete ermesi için vilayetler, teftiş heyeti ve merkez arasında yoğun görüşmeler yapılmıştır.¹⁷⁸³ Jandarma alayının ikişer bölüğü Van ve Hakkâri Sancaklarına ve altı bölükten müteşekkil seyyar taburu merkez vilayete bağlanması suretiyle üç tabura ayrılmıştır. Zabitan alayı mevcudu 1.051 nefere göre düzenlenmiştir. Alaylardaki amelmande (iş görmez) takımının çıkarılması ve açılacak kontenjanlarda nüfusa göre % 33 oranında gayrimüslimlerin kaydedilmesi kararlaştırılmıştır. Buna göre gayrimüslimlerden onbaşı ve çavuş gibi rütbelilerin seçimi ve postalarla yolların düzenlenmesi de vilayete bildirilmiştir.¹⁷⁸⁴ Fakat Gayrimüslim oranı vali tarafından çok bulunduğundan şakir Paşa düzenleme yaparak jandarma teşkilatına 608 Müslüman, 208

¹⁷⁸⁰ BOA.Y.A.RES. 83/89, 15 Ca 1314 (22 Ekim 1896).

¹⁷⁸¹ BOA.DH.TMIK.S. 2/15, 22 Ca 1314 (29 Ekim 1896).

¹⁷⁸² BOA.DH.TMIK.S. 2 /113, 3 C 1314 (9 Kasım 1896).

¹⁷⁸³ BOA.DH.TMIK.S. 2/11, 28 Ca 1314 (4 Kasım 1896).

¹⁷⁸⁴ BOA.DH.TMIK.S. 1/99, 27 Ca 1314 (3 Kasım 1896).

Ermeni ve 89 Nesturi'nin dâhil edilmesini sağlamıştır.¹⁷⁸⁵ Askeri kurumlardan başka sivil kurumlarda da Gayrimüslim atama işlerinde aksaklıklar vardı. 1896 itibariyle Van vilayeti merkez dairelerinde 128, adliyede 121, maliyede 96, telgraf müdürlüğünde 68, ticaret ve nafia ve dairelerinde 25 kişi olmak üzere toplam 438 memur bulunmaktaydı. Van'daki Gayrimüslimler için ayrılan 146 kişilik kontenjan dolmadığından bunların istihdam işleri devam etmekteydi.¹⁷⁸⁶ Van valisine göre bu işlemin bir türlü tamamlanamamasında Gayrimüslimlerin memuriyete rağbet göstermemeleri etkiliydi.¹⁷⁸⁷

Vilayat-i Sitte'nin bir diğer ihtiyacı da köylerde iptidai okullar yapılması mevzusuydu. Bu maksatla köylerde mektepler kurularak Gayrimüslim çocuklar bu mekteplere yönlendirilmiştir.¹⁷⁸⁸ Buradaki maksat etkin bir şekilde faaliyet yürüten misyoner okullarının önüne geçmekti. Müslüman ahalinin çocuklarının dini kaideleri öğrenecek mekteplerden mahrum oldukları öğrenildiğinde sadrazamlık bu durumun kabul edilmeyeceğini belirterek her nahiyeye birer iptidai mektebinin kurulmasına karar vermiştir. Maarif Nezareti ise vilayetlerin genelinde kaç nahiye olduğu ve bu nahiyelerin merkezlerinin hangi köyler olduğu, şayet merkez seçilen köyde mektep varsa nasıl hareket edileceğinin öğrenilmesiyle bu işe başlanabileceğini belirtmiştir. Konu Şakir Paşa ve vilayet yöneticileriyle paylaşılmış ve bu okulların ahalinin yardımıyla külfetsiz bir şekilde yapılması ve atanacak muallimlere maarif bütçesinin elverdiğince maaş bağlanmasına özen gösterilmiştir.¹⁷⁸⁹ Tesri-i Muamelat Komisyonu da maarif konusunda tutumlu davranılması ve ahalinin yardımı ile en ekonomik yollardan tedrise bir an evvel başlanmasını vilayetlere bildirmiştir.¹⁷⁹⁰ Bu hususlara eğitim

¹⁷⁸⁵ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa...*, s. 152.

¹⁷⁸⁶ BOA.DH.TMIK.S. 4/111, 17 B 1314 (22 Aralık 1896).

¹⁷⁸⁷ BOA.DH.TMIK.S. 7/29, 20 N 1314 (22 Şubat 1897).

¹⁷⁸⁸ BOA.DH.TMIK.S. 1/55, 10 Ca 1314 (17 Ekim 1896).

¹⁷⁸⁹ BOA.DH.TMIK.S. 2/5, 29 Ca 1314 (5 Kasım 1896).

¹⁷⁹⁰ BOA.DH.TMIK.S. 2/27, 2 C 1314 (8 Kasım 1896).

bölümünde de değinildiğinden detayına girilmeyecektir. Fakat eğitim hususunun ıslahat dahilinde epeyce önemsendiğini belirtmek mümkündür.

1896'nın sonlarında Şakir Paşa'ya ıslahatın son durumu sorulmuştu.¹⁷⁹¹ Bütün vilayetlere dair genel bir rapor şeklinde verilen cevaba göre ıslahatın durumu şöyleydi. Islahatın ilk dört maddesi olan yöneticilerin atanması icra edilmişti. Müslim ve Gayrimüslim memurların nüfus nispetine göre atanmasıysa vilayetlere sadece tavsiye edilmişti. Nahiye teşkilatına dair maddelerse kısım kısım icra edilmişti. Nahiye teşkilatının her yerde hayata geçirilememesinin sebebi Van örneğinde olduğu gibi siyasal koşulların uygunsuzluğu ve köylerin birleştirilmesi ya da ayrıştırılması usulüyle tesis edilen nahiyeler için bu usulün karmaşıklığıydı. Adliye ile ilgili maddeler yürürlüğe girmişti. Van hariç diğer vilayetlerin polis ve jandarmaları tertip edilmişti. Köy bekçilerine dair Şakir Paşa bir plan hazırlamışsa da nahiye teşkilatının düzensiz işlemlerinden dolayı bir sonuca vurdurulamamıştır. Bütün vilayetlerde tahkikat-ı evveliyeye teşkil edilmiş ve yaylak-kışlak kullanımında aşiretlerin asayişsizliği için önlemler alınmıştı. Gerekli görülen yerlerde Gayrimüslim tahsildar heyetleri kurulmuş fakat henüz onaylanmamıştı. Aşar ihalesi ise devlet malının yüklü miktarda zimmete geçirilmesinden dolayı uygulanmamıştı ve bu yüzden ahali sürekli şikâyet halindeydi.¹⁷⁹²

Üzerinde tarih bulunmayan ve ilişkili belgeden aynı yıla ait fakat birkaç gün sonra hazırlandığı anlaşılan ve “Islahat layihasına tevfikân vilayat-ı sitte-i malumede vuku bulan icraata dair hülâsa” başlığıyla hazırlanan bir diğer raporda ise söz konusu hususların detayı verilmiştir. Van vilayeti ile diğer beş vilayetin uygulamadaki karşılaştırmasını mümkün kıldığından bu hususların tümüyle aşağıda verilmesi uygun görülmüştür. Buna göre¹⁷⁹³;

Birinci Madde: Her vilayete bir vali yardımcısı tayin edilmiştir.

¹⁷⁹¹ BOA.DH.TMIK.S. 1/65, 11 Ca 1314 (18 Ekim 1896).

¹⁷⁹² BOA.DH.TMIK.S. 1/71, 12 Ca 1314 (19 Ekim 1896).

¹⁷⁹³ BOA.DH.TMIK.S. 1/82, 20 Ca 1314 (27 Ekim 1896).

İkinci Madde: Gayrimüslim nüfusun çok olduğu yerlerde Gayrimüslim bir muavin tayin edilmesi gerektiğinden Bitlis vilayetinde Genç ve Muş ve Sivas vilayetinde Tokat ve Karahisar-ı Şarki sancaklarına gayrimüslimlerden birer mutasarrıf yardımcısı atanmıştır. Sivas'ın Hafik kazasında bir gayrimüslim kaymamak görevlendirilmiştir. Bitlis vilayetinde Şirvan, Mamuretülaziz vilayetinde Arapkir ve Çarsancak kazalarına, Diyarbakir vilayetinde Silvan ve Palu kazalarına ve Erzurum vilayetinde Kiğı ve Bayburt kazalarına, Sivas vilayetinde Merzifon ve Gürün kazalarına, Van vilayetinde Gevaş ve Şatak kazalarına kaymakam yardımcıları atanmıştır.

Üçüncü ve Dördüncü Maddeler: Kaymakamların seçiminde Şakir Paşa dikkatli davranmış ve teftiş komisyonundan onay verildikten sonra memuriyetlerine başlamışlardır.

Beşinci Madde: Nüfusun oranına göre memur atanacağından Mamuretülaziz'e 105, Van'a 146, Diyarbakir'e 90, Sivas'a 160 ve Erzurum vilayetine de 105 gayrimüslimin istihdamı gerekmiştir. Fakat daha sonradan posta yoluyla gelen tahrir cetvellerine göre Mamrutülaziz'e 73, Diyarbakir'e 70, Sivas'a 30, Erzurum'a 45 ve Van'a da 41 kişinin denk düştüğü anlaşılmıştır.¹⁷⁹⁴

Altıncı Madde: İdare meclislerinin faaliyete başlaması hususunda Şakir Paşa gerekli hususları yerine getirmektedir.

Yedinci Madde: Erzurum, Bitlis, Mamrutelaziz, Diyarbakir ve Sivas vilayetlerinde nahiye teşkilatı kurularak nahiye defterleri Babıali'ye gönderilmiştir. Bunlardan Erzurum ve Bitlis vilayetleri defterleri Teftiş Komisyon'unca kabul edilmiş ve mahalline ulaştırılmıştır. Mamuretülaziz vilayetinin nahiye teşkilatı defterleri de komisyon tarafından onaylanmış ve Meclis-i Vükela'ya havale edilmiştir. Sivas vilayetinin defterleri Teftiş Komisyonu'na

¹⁷⁹⁴ Cetveller düzenli bir şekilde gönderilmediğinden gayrimüslim memur sayısının artması muhtemeldir. Vilayetlere cetvellerin 18 Mayıs 1897'ye kadar göndermeleri için süre tanınmıştır. Ayrıca ıslahatın uygulanma safhası yoğun bürokratik yazışma ve ani değişimlerlerin gölgesinde geçtiğinden verilen rakamların net ve nihai olmadığını belirtmekte fayda vardır. Netliğe kavuşmayan hususlar önceki kısımlar için de geçerlidir.

gönderilmiştir. Diyarbekir vilayetinin defterleri ise Teftiş Komisyonu'nda bazı eklemelerle 24 Aralık 1896'da tekrar vilayete gönderilmiş ve bunların ilavesiyle yeniden gönderilmesi için 30 Mart 1897'de Tesri-i Muamelat Komisyonu vilayeti uyarmıştır. Van vilayetinden ise henüz nahiye teşkilat defterleri gelmemiştir. Dolayısıyla Erzurum ve Bitlis nahiye teşkili onaylanmış. Mamuretülaziz ve Sivas vilayetlerinin defterleri ise Babıali'de onay beklemektedir. Diyarbekir'in ise vilayete geri gönderilmiş ve düzenlenerek tekrar komisyona ulaştırılması beklenmektedir.

Sekiz ile On Dördüncü Maddeler: Nahiye teşkilat ve seçimine dair hususlar Teftiş Komisyonu'nda tetkik edildikten sonra uygunluğuna göre kabul ve tasdik edilmektedir. Onuncu Maddeye istinaden Nahiye müdürleri ve katipleri muvazzaf olacağından müdürlere 250 ve katiplere de 150 kuruş aylık maaş verilmesi hususu daha önce vilayetlere bildirilmişti.

On Beşinci Madde: Köy ve mahalle ihtiyar meclisleri Sivas, Diyarbekir, Bitlis ve Mamuretülaziz'de teşkil edilmiştir.

On Yedinci ve On Sekizinci Madde: İhtiyar meclisi ve nahiye meclislerinin sulh hâkimliği vazifesi için Adliye Nezaretince bir nizamname kaleme alınarak Şura-yı Devlet'ten onaylanarak düzenlenen mazbatasıyla beraber Meclis-i Vükela'da müzakere edilmiştir.

On Dokuzuncu Madde: Yarısi Müslüman ve yarısi gayrimüslim olmak üzere Adliye müfettişleri tayin edilerek yaptıkları işe dair bir layiha göndermeleri ve bu layihaların Teftiş Komisyonu'nca tetkik edilmesi hususu lazım gelen yerlere tebliğ edilmiştir.

Yirminci Madde: Vilayet, liva (sancak) ve kaza merkezlerinde bulunacak polislerin teşkilatı düzenlenerek Erzurum için 57, Diyarbekir için 66, Mamuretülaziz için 62, Bitlis için 87, Sivas için 36 ve Van için 82 polis daha ilave edilmiştir. Bunlar Müslim ve gayrimüslim nüfus oranına göre belirlenerek görevlendirilmektedir. 5 vilayetin polisleri için gerekli işlemler hususu vilayetlerine bildirildi (Van hariçtir). Bitlis vilayeti polisleri için talep olunan tahsisat evrakı Meclis-i Mahsus-u Vükela'ya havale edilmiştir. Ayrıca 6 vilayetin liva ve kaza

merkezlerinde bulunacak polislerin teşkilatı icra edilerek hepsi istihdam olunmakta ve yalnız Bitlis vilayetinin tahsisatı düzenlenmeyi beklemektedir.

Yirmi Birinci Madde: Her nahiye merkezine bir polis tayini icap ediyorsa da nahiyelerin adet ve mevkileri tespit edilmedikçe polis tayini mümkün olamayacağından bunların seçim ve tayinleri nahiye teşkilatının son halini almasına göre belirlenmelidir.

Yirmi İkinci Madde: Jandarma ve zabitan düzenlemesine dair Erzurum'da 1191, Sivas'ta 1500, Van'da 1052, Bitlis'te 1133, Mamuretülaziz'de 1282 ve Diyarbekir'de 1329 adet jandarma istihdamı kararlaştırılmıştır. Jandarmanın maaşları nizamiye askerinden fazla ve zabitan maaşıyla aynı olması gerektiği mahallerine tebliğ edildi. Jandarmanın görevlerine dair seraskerlikten bir nizamname düzenlenerek Meclis-i Mahsus-u Vükela'ya havale edilmiştir. Her vilayette istihdam olunacak jandarma hakkında Teftiş Komisyonunca tayin olunan orana göre Bitlis'te 120, Mamuretülaziz'de 200, Diyarbekir'de 168, Sivas'ta 255, Erzurum'da 208 ve Van'da 347 Hristiyan istihdamı icap etmektedir. Bu husus vilayetlere tebliğ edilmişse de Gayrimüslimlerden yeterli başvuru gelmemiştir. Ocak-Şubat 1897'ye kadar Bitlis'te 162, mamuretülaziz'de 83, Diyarbekir'de 144, Sivas'ta 162, Erzurum'da 60 Hristiyan jandarma tayin edilmiştir. Bu tarihten sonra gelen başvurular değerlendirilecek olup gayrimüslim kontenjanı boş bırakılmıştır.

Yirmi Üçüncü Madde: Huzur ve asayişin muhafazası ve postaların idaresi hususlarının jandarmalara bırakılması vilayetlere tebliğ edilmiştir.

Yirmi Dördüncü Madde: Köy bekçilerinin nahiye meclislerinden seçilmesi işleminin nahiye teşkilatının tamamlanmasından sonra yapılması Teftiş Komisyonunca uygun görülmüştür. Bunun vilayetlere bildirilmesi gerekir. Ayrıca Diyarbekir, Mamuretülaziz ve Bitlis vilayetlerinde geçici köy bekçileri atanmıştır. Bunları silah taşıma ve elbiseleri ile ilgili Teftiş Komisyonu tetkikte bulunmuştur.

Yirmi Beşinci Madde: Hapishane ve tevkifhanelere dair nizamların uygulanması için vilayetlere tebligat gönderilmiştir. Bu iş Şakir Paşa tarafından takip edilmektedir. Hapishanelerin durumu için Bitlis ve Mamuretülaziz vilayetlerinden gerekli bilgiler gönderilmiş diğer vilayetlerden ise henüz bir malumat gitmemiştir.

Yirmi Altıncı Madde: Tahkikat-ı Evveliyeye heyetleri bütün vilayetlerde teşkil edilmiştir. Vazifelerine dair tanzim edilen nizamname usulen Şura-yı Devletçe tetkik edildikten sonra Teftiş Komisyonunca müzakere edilmiştir.

Yirmi Yedinci Madde: Aşiretlerin yaylak ve kışlaklara giderken yanlarına asker verilmesi hususu tüm vilayetlere daha önce bildirilmişti. Geçen sene bu hususa dikkat edildiği gibi bu sene de aynı usul devam ettirilmektedir. Silah taşımalarına dair bir nizamname kaleme alınarak zaptiye nezaretine havale edilmiş ve hatta 6 Nisan 1897'de yeniden hatırlatılmıştır. Fakat nizamname henüz nezaret tarafından düzenlenmediği için ve geçen sene olaylar olduğundan silah yasağı şimdilik şehirlerde uygulanmakta olup şehirler dışında ise taşınmasının sorun teşkil etmeyeceği Şakir Paşa tarafından bildirilmiştir. Nizamnamenin neşrine kadar alınacak tedbirler Teftiş Komisyonunca tebliğ edilmiştir.

Yirmi Sekizinci Madde: Hamidiye Alaylarına mensup şahısların talimler dışında silah taşımaları ve üniforma giymelerine dair yasak vilayetlere bildirildi. Vilayetlerin dikkatli olması gerektiği kendilerine hatırlatıldı.

Yirmi Dokuzuncu Madde: Emlak senetlerinin tetkik ve kontrolü için vilayetlerde emlak komisyonları kuruldu. Vazifelerine dair kaleme alınan nizamnameye dair muamele düzenlenmekle muhataplarına tebliğ edilmiştir.

Otuzuncu Madde: Zaptiye kuvvetlerinin dışında bütün vilayetlerde tahsildar heyetleri kurulmuştur. Erzurum'da 88, Sivas'ta 155, Bitlis'te 80, Mamuretülaziz'de 88, Diyarbekir'de 87 ve Van'da 68 adet tahsildar nüfus nispetine göre tayin edilmiştir. Göreve başlamaları için bir talimat kaleme alınarak 13 Ocak 1897'de mahallerine gönderilmiştir.

Otuz Birinci Madde: Aşarın köy köy iltizam ve ihalesi hakkında vilayetlere tebligat gönderildi. Bu hususta geçen sene vilayetlere icra edilen muamele Teftiş Komisyonunca tetkik edilmiştir. Bu sene de bu maddeye göre davranılması için talimat yayınlandı. Yine her vilayette masarifi umumiye bütçesinin tanzimi hakkında Masarif Nezaretiyle Teftiş Komisyonu arasında cereyan etmekte olan muhabere hızlandırılmaktadır.

Otuz İkinci Madde: Teşkil buyurulan Teftiş Komisyonu vazifesini sürdürmektedir.

Emlak senetlerini tetkik ve kontrol için defter-i hakani reisi ve bir arazi memuru riyasetinde Müslim ve gayrimüslimlerden ikişer kişiden oluşan bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun görevleri 27 maddeden oluşan bir talimatname ile belirlenmiştir. Buna göre vilayat-ı sitte bağlı sancaklarla beraber dört müfettişlik dairesine ayrılmıştır. Birinci merkez Erzurum olup Erzincan, Bayezid, Dersim sancaklarını, ikinci merkez Sivas olup Tokat, Amasya ve Karahisar-ı Şarki sancaklarını, üçüncü merkez Mamuretülaziz olup Diyarbakir ve Mamuretülaziz sancaklarıyla Malatya, Mardin ve Ergani sancaklarını, dördüncü merkez ise Bitlis olup Bitlis ve Van sancaklarıyla Muş, Hakkâri, Siirt ve Genç sancaklarını kapsamaktaydı. Teftiş müddeti her sene mayıs ayından eylül ayına kadar 5 aylık bir süre şeklinde belirlenmişti.¹⁷⁹⁵ Defter-i Hakani Nazırı talimatnameyi Sadarete gönderdiği halde herhangi bir cevap alamamıştır. Vilayat-ı Sitte coğrafi olarak büyük olduğundan dört müfettişliğe ayrılmıştır. Buradaki yolsuzlukların önüne geçmek için bu talimatname hazırlanmış ve memurların bir an evvel görev başı yapması gerekmiştir. Erzurum merkezine Konya Defter-i Hakani eski memuru Ragıp Efendi, Sivas merkezine Bağdat defter-i Hakani müdürü Nafiz Bey, Mamuretülaziz ve Diyarbakir merkezine defterhane-i sicil kalemi müdürü Emin Bey ve Bitlis ve Van merkezine ise taşra senedat şubesi başkatibi Bahri Efendi görevlendirilmiştir.¹⁷⁹⁶ Bu memurların maaşları tapu hasılatından karşılanmak üzere 4.000

¹⁷⁹⁵ BOA.DH.TMIK.S. 1/84-2 (1-2), 20 Ca 1314 (27 Ekim 1896).

¹⁷⁹⁶ BOA.DH.TMIK.S. 1/84-2 (1-2), 20 Ca 1314 (27 Ekim 1896).

kuruş olarak belirlenmiş ve kendilerine ayrıca teftiş esnasında harcırah verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁷⁹⁷

Adliye müfettişlerinin hem Vilayat-ı Sitte hem de buranın dışındaki bölgelerde yaptığı tahkikatta bir takım yargısız mahkûmiyet kararlarının verildiği görülmüştür. Tesri-i Muamelat Komisyonu bu türden yargılamaların kabul edilemezliğine dikkat çekerek tutuklu bulunan şahısların 15 gün içinde mahkûmiyet veya beraatlarının mahkeme sonucuyla belirlenmesini ve bu işi 15 günden fazla uzatan memurların ise isimlerinin vilayetler tarafından bildirilmesini emretmiştir.¹⁷⁹⁸ Suçluların davalarıyla ilgili kurulan heyetlerden biri de tahkikat-ı evveliyeye idi. Bu heyet çok önemsendiği için heyetin azalarının vazifelerini yapmak üzere daimi surette zabıta ve polis dairelerinde bulunmaları lazım gelmiştir. Islahatın düzenine ters olacağı düşüncesiyle mühim olaylara bakan bu heyetin uzaktan bu işleri yürütmesine müsaade edilmemiştir. Bu heyetin azaları mevcut memurlar arasından valinin seçtiği iki kişiden oluşmuştur. Bu heyetin vazifesi şüphelilerin kanunsuz bir şekilde yargılanması ve kötü muamele görmesinin ve varsa tevkif edilenlere dair suiistimallerin önüne geçmektir.¹⁷⁹⁹ Van vilayetinde 82 kişi tutuklu olup 15 gün içinde 28 kişi mahkûm edilmiş ve 16 kişi de beraat etmiştir. Geriye kalanların muhakemeleri her ne kadar süratle sürmüşse de adliye memurlarının rehavet içinde bu işi yaptıklarına dair şikâyetler olmuştur.¹⁸⁰⁰

Serbest bırakılan bazı şahısların işlemlerinin hızlandırılmasında Ermeni murahhasının yaptığı başvurular da etkili olmuştur. Zira murahhasın yaptığı başvuruya göre bu şahıslar işlerinde güçlerinde olan kişilerdi.¹⁸⁰¹ Olaylara karıştığı halde hükümete bireysel başvuru

¹⁷⁹⁷ BOA.DH.TMIK.S. 4/60, 3 B 1314 (8 Aralık 1896).

¹⁷⁹⁸ BOA.DH.TMIK.S. 1/85, 21 Ca 1314 (28 Ekim 1896).

¹⁷⁹⁹ BOA.DH.TMIK.S. 2/3, 25 Ca 1314 (1 Kasım 1896).

¹⁸⁰⁰ BOA.DH.TMIK.S. 2/79, 9 C 1314 (15 Kasım 1896).

¹⁸⁰¹ BOA.DH.TMIK.M. 19/12, 11 Ca 1314 (18 Ekim 1896).

yaparak pişmanlığını dile getirenlerin de affedildiği olmuştur.¹⁸⁰² Nitekim 26 Ağustos 1895 tarihli bir ilana göre cinayete karışanlar istisna tutulmak üzere “politikadan” dolayı tutuklanmış Ermenilerin serbest bırakılmasına dair genel bir af yayınlanmıştır. Bu af daha önce II. Abdülhamid’in de gündemindeydi ve 23 Temmuz 1895’te çıkarılmıştı. Bu kişilerin bir daha suça bulaşmayacakları teminat altına alındıktan sonra başlangıçta İstanbul’daki mahkûmlar serbest bırakılmış daha sonra ise bu ilanın tüm vilayetlere bildirilmesi sağlanmıştır.¹⁸⁰³

Van’da genel affın uygulanması ise 1896’ya denk gelmektedir. Af kanununa göre 23 Aralık 1896’da 20 kişi tahliye edilmişti. Kanun gereği serbest bırakılanların fotoğraflarının çekilip İstanbul’a gönderilmesi gerekmekteydi. Fakat Van’da fotoğrafçı olmadığından İngiltere konsolosundan yardım istenmiştir. Resim çizmeye vakıf olan konsolosun kâğıtlara çizdiği resimler böylece İstanbul’a ulaştırılmıştır.¹⁸⁰⁴ Fotoğrafların birkaç kopyası ise vilayette tutulmuştur.¹⁸⁰⁵ Yapılan tahliyeler Ermeni yöneticileri memnun etmiş ve Van murahhasa vekili bu maksatla Dâhiliye Nezaretine bir teşekkür telgrafi göndermiştir.¹⁸⁰⁶ Bu durum aynı zamanda ahalide de sevinçle karşılanmıştır. Zira olaylara fiilen katılanlar olduğu gibi şüphe üzerinden gözaltına alınanlar da vardı. Umumi af ile ahalinin işine gücüne geri dönmesi bu yüzden memnuniyetle karşılanmıştır.¹⁸⁰⁷ Konsolosların da yakından takip ettiği bu davalarda tutuklanan bir kısım Ermeni İran’ın yardımlarıyla ele geçirilmişti.¹⁸⁰⁸ Hakkında daha önce

¹⁸⁰² BOA.DH.TMIK.M. 24/16, 16 C 1314 (22 Kasım 1896). Tütüncüoğlu Simon’un serbest bırakılıp hakkında herhangi bir işlem yapılmamasına dair.

¹⁸⁰³ Servet-i Fünun, Cilt:9, Numara: 234, 13 Temmuz 1311 (26 Temmuz 1895).

¹⁸⁰⁴ BOA.DH.TMIK.M. 27/13, 30 B 1314 (4 Ocak 1897).

¹⁸⁰⁵ BOA.DH.TMIK.M. 28/12, 10 N 1314 (12 Şubat 1897).

¹⁸⁰⁶ BOA.DH.TMIK.M. 27/42, 2 Ş 1314 (6 Ocak 1897).

¹⁸⁰⁷ BOA.DHTMIK.M. 24/64, 8 Ş 1314 (12 Ocak 1897).

¹⁸⁰⁸ NA.FO. 195/2001, 10/11 Şubat 1898; NA.FO. 195/2001, 24 Ocak 1898. İngiltere konsoloslarının yanı sıra Fransa ve Rusya konsolosları da Ermeni mahkûmların davalarıyla yakından ilgilenmiş ve davaların seyrini değiştirmeye çaba sarf etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransa İlişkileri (1879-1918)*, Cilt:1, Yayına Hazırlayan: Uğurhan Demirbaş vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

hüküm verilip firarda olan Ermeni sayısı ise 49 idi. Bunlardan 13 kişi idam ve 3 kişi de kürek cezasına geriye kalanlar ise çeşitli cezalara çarptırılmıştı. Fakat bunların yarısı olaylar esnasında hayatını kaybetmişti. Diğer bir kısmı Van'da ve bir kısmı ise Rusya'da bulunmaktaydı. Af kanununa göre idam cezasına çarptırılanlar Trablusgarp'a gönderilmek istenmiş fakat idamın tepkilere yol açacağı ve sorunu derinleştireceği düşüncesiyle bunlar para cezasına çarptırılmıştır.¹⁸⁰⁹ Van'daki mahkûmlar serbest bırakıldıktan sonra bile güvenlik maksadıyla bir süre gözetim altında tutulmuşlardır.¹⁸¹⁰ Örneğin; ülke dışında bulunan bu Ermenilerin eşleri yanlarına gitmek istediğinden pasaport talebinde bulunulmuştur. Hükümet ise pasaportların temelli göçü önlemek kaydıyla verilmesini sağlamıştır.¹⁸¹¹

Hükümet, komisyon memurlarının görevlerini hızlı ve layıkıyla yapmasını önemsemekteydi. Hatta bu yüzden vilayetlerde kaymakam ve diğer memurların izinli günlerine dikkat etmeleri ve izin bitiminde iş başı yapmaları, izinsiz olanların ise işlerini terk etmemeleri sağlanmıştır.¹⁸¹² Van vilayetinde herhangi bir mazeretten dolayı görevinin başında olmayan kaymakam yoktuysa da henüz kaymakamları tayin edilmeyen kazalar vardı. Bunlardan Erciş ve Bargiri kazaları vekâleten yönetilmekteydi, Adilcevaz kazası kaymakamı ise önceden istifa ettiğinden onun yerine de bir vekil bakmaktaydı. Bu yüzden Van valisi kaymakam olarak gönderilecek kişilerin muktedir kişiler olmasına dikkat edilmesini istemiştir.¹⁸¹³ Özellikle Erciş ve Bargiri aşiret bölgeleri olduğundan bu mühim bir meseleydi. 1896 itibariyle vilayat-ı sittede atanan kaymakam yardımcıları aşağıdaki gibiydi.¹⁸¹⁴

Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, 2002, s. 161-162; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Rusya İlişkileri (1841-1898)*, Cilt:1, Yayına Hazırlayan:Yusuf Sarımay, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, 2006, s. 14-15.

¹⁸⁰⁹ BOA.DHTMIK.M. 24/64, 25 Ş 1314 (29 Ocak 1897).

¹⁸¹⁰ BOA.DH.TMIK.M. 58/23, 2 R 1316 (20 Ağustos 1898).

¹⁸¹¹ BOA.DH.TMIK.M. 32/15, 19 Za 1314 (21 Nisan 1897).

¹⁸¹² BOA.DH.TMIK.S. 1/87, 22 Ca 1314 (29 Ekim 1896).

¹⁸¹³ BOA.DH.TMIK.S. 2/14, 22 Ca 1314 (29 Ekim 1896).

¹⁸¹⁴ BOA.DH.TMIK.S. 4/14, 2 B 1314 (7 Aralık 1896).

Tablo 84. Vilayat-ı Sitte Islahatı Dâhilinde Ataması Yapılan Gayrimüslim Kaymakam Yardımcıları

Vilayet	Kaza	Kaymakam Yardımcısı	Maaşı
Diyarbakir	Palu	Melkon Said	600 Kuruş
Diyarbakir	Silvan	Natık	600 Kuruş
Mamuretülaziz	Arapkir	Keşişyan Kaspar	600 Kuruş
Mamuretülaziz	Çarsancak	Tanvayan Bogos	600 Kuruş
Sivas	Gürün	Sevgelyan Surbak Paskal	600 Kuruş
Sivas	Merzifon	Sitaki	700 Kuruş
Bitlis	Şirvan	Serkis	700 Kuruş
Erzurum	Kiğı	Haçator	600 Kuruş
Erzurum	Bayburt	Lamçurna Nikan	700 Kuruş
Van	Gevaş	Şeran Beyzade Karapet	750 Kuruş
Van	Şatak	Vartan Efendi	750 Kuruş

Bu kaymakamlardan Gevaş ve Şatak’a atananlar 7 Aralık 1896 tarihi itibarıyla görevlerine başlamış bulunmaktaydı. Bunlardan ayrıca vilayette atanma yapılmasına ihtiyaç duyulmamıştı.¹⁸¹⁵

Islahat dâhilinde hapishanelerin koşullarına dair düzenlemeler de yapılmıştır. Van valisi Şemseddin, kurulacak hapishaneler için bütçe araştırması yapmış ve Van merkez sancağında 200 küsur kişilik kapasitesi olan bir hapishane inşası için 43.598 kuruş ve Hakkâri sancağı için de 25.000 kuruş bütçe çıkarmıştır. Ayrıca Gevaş, Şatak, Müküs, Erciş, Bargiri, Adilceviz, Gevar, Hamidiye ve Çölemerik kazalarına da yapılacak her bir hapishane için 15’er binden 135.000 kuruş gerekmiştir. Dolayısıyla bütün vilayet için 203.598 kuruşa ihtiyaç duyulmuştur.¹⁸¹⁶ Fakat hem mali bunalım hem de donanımlı memur eksikliğinden dolayı vilayetin her tarafında arzu edilen şekilde ve zamanda hapishanelerin kurulması mümkün olmamıştır. Bu yüzden mühendis eksikliğinin askeri memurlarca giderilmesi yoluna gidilmiştir.¹⁸¹⁷ Örneğin, Van merkezinde bir kadın hapishanesi ve mahkûmlar için hastane

¹⁸¹⁵ BOA.DH.TMIK.S. 4/14, 2 B 1314 (7 Aralık 1896).

¹⁸¹⁶ BOA.DH.TMIK.S. 2/13, 22 Ca 1314 (29 Ekim 1896).

¹⁸¹⁷ BOA.DH.TMIK.S. 3/21, 18 C 1314 (24 Kasım 1896).

yapılması 1897'yi bulmuştur.¹⁸¹⁸ Zira bu dönemde mevcut hapishanelerin çoğunun en büyük eksikliklerinden biri revirlerden mahrum olmalarıydı.¹⁸¹⁹

Islahatın özellikle Van kırsalındaki asayişle bağlantılı maddelerinden biri olan köy (kır) bekçileri durumu nahiye teşkilatıyla doğrudan ilgili olduğu için birçok yerde nizami bir şekilde uygulamaya sokulamamıştı. 1896'da bu bekçilerin teçhizatı ve kıyafetleriyle ilgili Seraskerlik görüş bildirmiştir. Buna göre köy bekçilerine Winchester¹⁸²⁰ filintası (kısa tüfek) verilmesi münasip görülmüştür. Bekçiler siyah abadan mamul bir yağmurluk, bir ceket ve bir pantolondan ibaret bir üniforma giyeceklerdi. Üniformanın alametifarikası ceketin göğsüne iki sıra beyaz düğme ve yakasına köy ismi ile köy bekçisi kelimelerini içerecek bir şekilde Bab-ı Askerice tasarlanmış ve uygun görülmüştü. Fakat köylerde ahalinin üniformaya vakıf olup olamayacağı ve bunların üretiminin o mahallerde mümkün olup olmayacağı bilinmediğinden üniformanın cinsi tartışmaya sebep olmuştu. Bu yüzden muhtemel bekçilerin bu türden bir üniformayı temin etme hususunda külfete gireceği de göz önünde bulundurulmuş ve üniformanın cinsine dair hususlar daha sonra düzenlenmek üzere ileri bir tarihe ertelenmişti. Hem bu hususta ve hem de silahların teslimi ile ilgili vilayetlere danışılarak işin yürütülmesi de kararlaştırılmıştır.¹⁸²¹ Şakir Paşa da bu hususta görüşlerini bildirmiş ve ona göre köy bekçileri için tasarlanan elbiseye kuzu derisinden bir de kalpak eklenmesi ihtiyaçlarına uygun olacaktı. Vilayetlerde birçok köy olduğundan bu elbiselerin mahallerinden tedariki pek kolay olmasa da elbiseler emniyetin disiplinli bir şekilde sağlanması için gerekli olduğundan vilayet ve sancak merkezlerinde elbise tedariki mecbur kılınmıştır. Ayrıca Paşa'ya göre Winchester filintası köy bekçileri için uygun olsa da bu

¹⁸¹⁸ BOA.DH.TMIK.S. 9/32, 16 N 1314 (18 Şubat 1897).

¹⁸¹⁹ BOA.DH.TMIK.S. 7/72, 19 N 1314 (21 Şubat 1897).

¹⁸²⁰ Winchester Repeating Arms Company 1866'da Amerikalı Oliver Winchester tarafından kurulmuş bir silah yapım şirkettir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.winchesterguns.com/products.html> Erişim Tarihi: 12.12.2017.

¹⁸²¹ BOA.DH.TMIK.S. 1/94-1, 7 Ca 1314 (14 Ekim 1896).

filintaların cephanelerinin dağıtım ve bölüştürölme işine dikkat edilmesi gerekmektedir.¹⁸²² Zira bu silahların amaç dışı kullanılması hükümetin birçok eleştiriye maruz kalmasına sebep olabilecek potansiyeldeydi. Bu yüzden cephanelerin kaza merkezlerinde tutulması ve ihtiyar meclislerinden alınacak mazbata üzerine her bekçiye 50 fışek düşecek şekilde dağıtım yapılması en uygun seçimdi. Paşa'nın önerileri Seraskerlik'te görüşölmüş ve olduğu gibi kabul edilmiştir. Levazımat-ı Umumiye dairesince elbise ambarında bir yağmurluk, ceket ve pantolon numune olarak üretilmiş ve ilgili memurlara teslim edilmiştir. Seraskerlik ayrıca lazım olan elbise sayısı ve cephanе miktarının da taraflarına bildirilmesini istemiştir. Fakat nahiye teşkilatı henüz bitmediğinden net bir sayı belirlenememiştir. Bunun yerine tahmini surette tüm vilayetlerde 8.000 bekçiye ihtiyaç duyulacağı düşünölmüştü. Kaza merkezlerinde ikişer, sancak merkezlerinde onar ve vilayet merkezlerinde de yüzer sandık cephanе bulundurularak dağıtımın yapılması uygun görölmüştür.¹⁸²³

Islahat dâhilindeki asayişin sağlanması meselesi İngiltere konsoloslarının da ilgi odağındaydı. Viskonsolos Williams, insanların can ve mal güvenliğinin yanı sıra refah ortamı sağlanmadan ıslahatın hayata geçirilemeyeceğini aktarmaktaydı. Bu yüzden konsolos Şakir Paşa'nın desteklenmesi gerektiği görüşündeydi.¹⁸²⁴ Bunun sağlanması ise muktedir yerel yöneticiler ve sağlam bir bütçeyle yakından ilgiliydi. Zira yöneticiler Kürtlere karşı her ne kadar etkili önlem almaya çalışsa da bu yetersiz kalmaktaydı.¹⁸²⁵ Bu asayişsizliği sürekli kılan bir husus da viskonsolosa göre Hınçakların varlığıydı. Viskonsolosun tespitlerine göre Van'da yaklaşık olarak 400 Taşnak ve 50'den fazla Hınçak üyesi vardı. Bunlar köylöleri galeyana getirerek korkutmaktaydı. Konsolosa göre bu gruplar biraz sakin olup olaylara sebebiyet

¹⁸²² BOA.DH.TMIK.S. 1/94-3, 22 Ca 1314 (29 Ekim 1896).

¹⁸²³ BOA.DH.TMIK.S. 1/94-12, 29 C 1314 (5 Aralık 1896).

¹⁸²⁴ NA.FO. 195/1944, 14 Ocak 1896.

¹⁸²⁵ NA.FO. 195/1944, 21 Mart 1896.

vermeseydi asayişsizliğin önündeki en büyük engellerden biri ortadan kaldırılacaktı.¹⁸²⁶ Zira bu gruplar ıslahat komisyonunun Van'a gelmesinden de rahatsızdı. Konsolosun ele geçirdiği ve İngilizce çevirisi mevcut olan bir bildiriye göre bu grupların ıslahata ve Van olaylarına bakış açısı aşağıdaki gibiydi:

“Bu reformun sonucu kan gölüne sebep olacaktır. Gelin onurunuzla savaşın. Reforma teslim olmayın. Hükümet Ermenileri katliamdan geçirerek aç ve açıkta bırakmıştır. Son saatlerimizi yaşıyoruz. Sultan bir suçludur. Evet. Kırıldık, üzüldük, yaralandık ama yenilmedik. Asla. Uzlaşma asla olmayacak ve silahlarımızı bırakmayacağız. Kutsal bir savaştayız ve savaş daha acımasız bir şekilde devam edecek. Bu yüzden tiranın komisyonunun cehenneme gitmesini sağlayın. Bizler devrimciyiz ve bu bizim son sözümüz. Ya istiklal ya ölüm, yaşasın Ermeni halkı, yaşasın devrim”.¹⁸²⁷

Şakir Paşa ve heyeti Vilayat-ı Sitte'den ayrıldıktan sonra da ıslahatın uygulanma safhasına yönelik raporlar her ay sonunda vilayetlerden gönderilmekteydi.¹⁸²⁸ Fakat bu raporlar tüm vilayetlerden düzenli bir şekilde gönderilmemiştir. Bu yüzden vilayetlerin uyarılması söz konusu olmuştur. Örneğin 1898'de gönderilen raporlarda hemen hemen tüm vilayetlerin birtakım maddelerden dolayı mazeretleri vardı. Bunlardan Erzurum vilayeti köy bekçileri ve nahiye polislerine dair cetvelleri rapora dâhil edememişti¹⁸²⁹, Diyarbekir vilayeti de köy bekçileri maddesini uygulayamamıştı.¹⁸³⁰ Van'da da nahiye teşkilatı işi devam ettiğinden eksiklikler mevcuttu.¹⁸³¹ Fakat bahsi geçen hususların yerine getirilmesi için temelde ihtiyaç duyulan para kaynağının vilayette olmaması ve merkezi hükümetin de bu ihtiyacı yeterince karşılayamaması ıslahatın ağır aksak işlemesine ve bir süre sonra da kâğıt üstünde kalmasına sebep olmuştur. Zira kazalarda yöneticiler aylarca maaşlarını

¹⁸²⁶ NA.FO. 195/1944, 4 Mart 1896.

¹⁸²⁷ NA.FO. 195/1944, 15 Şubat 1896.

¹⁸²⁸ BOA.DH.TMIK.S. 22/26-2, 21 C 1316 (6 Kasım 1898).

¹⁸²⁹ BOA.DH.TMIK.S. 22/26-4, 4 B 1316 (18 Kasım 1898).

¹⁸³⁰ BOA.DH.TMIK.S. 22/26-7, 5 B 1316 (19 Kasım 1898).

¹⁸³¹ BOA.DH.TMIK.S. 22/26-9, 7 B 1316 (21 Kasım 1898). 1899'da nahiye teşkilatı için bir istatistik oluşturulmuş ve buna göre Van vilayetinde yaklaşık 60 nahiye kurulmuştur. Bu nahiyelerin Hakkari tarafındaki olanlarının büyük çoğunluğu aşiret isimleri üzerinden tasarlanmıştır. Bu teşkilat sadrazamlık ve II. Abdülhamid tarafından onaydan geçmişse de hayata geçirilememiştir. Ayrıntılı bilgi ile polis, jandarma daireleri ve diğer hususlar için bkz. Emel Demir Görür, *Vilayat-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2018, s. 309-312.

alamadığından çoğu memur geçimlerini başka işlerde sağlamak maksadıyla vakitlerini kaza merkezleri dışında geçirmekteydi. Bu ise özellikle Hakkâri sancak merkezi ile Şemdinan gibi kazaların idaresinde ciddi anlamda boşluk yaratmaktaydı.¹⁸³² Hatta Van valisi Tahir, Hakkâri ve Van sancaklarında teşkil edilen komisyonların hiçbir işe bakmadıklarından dolayı yerlerine başka komisyonların kurulmasını talep etmiştir.¹⁸³³ Mali yetersizliğin ıslahatın gidişatını etkilediğinin farkında olan merkezi hükümet kurumları arasında da bütçe tahsisatının yapılmasına dair yazışmalar XIX. yüzyılın sonuna kadar sürmüştür.¹⁸³⁴ Mayewski ise ıslahatı başarısız kılan sebeplerden birini Ermeni komitelerinin faaliyetleriyle gelişen ve Kürtler ile Ermeniler arasına yerleşen soğukluk olarak açıklamıştır.¹⁸³⁵

¹⁸³² BOA.DH.TMIK.S. 5/17, 2 Ş 1314 (6 Ocak 1897).

¹⁸³³ BOA.DH.TMIK.S. 23/19, 13 N 1316 (25 Ocak 1899).

¹⁸³⁴ BOA.DH.TMIK.S: 31/19, 15 R 1318 (12 Ağustos 1900). Sadrazamlıktan Dahiliye Nezareti'ne ilgili hususa dair gönderilen talimattır.

¹⁸³⁵ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 123.

VII. BÖLÜM

İKTİSADİ HAYAT

7.1. Van'ın Mali Kaynakları ve Kaynakların Kontrolü

Tanzimat'a giden süreçte devletin girdiği bir dizi savaşlar ve yapılan olağanüstü harcamalar ekonomik hayatta, önceki dönemlerden devralınan çöküşü devam ettirmişti. Ayaklanmalar sonucunda Sırbistan ve Mısır'ın muhtariyet kazanması Yunanistan'ın ise bağımsızlık elde etmesi siyasal sonuçları itibariyle mali yapıyı sarsıcı gelişmelere sebep olmuştu.¹⁸³⁶ Devletin iç ve dış politikaları çerçevesinde meydana gelen bu gelişmeler ve Avrupa'daki hızlı ticari büyüme, kuruluşundan beri provizyonist ya da diğer adıyla iaşecilik geleneğine dayanan ve daha çok toplumun ihtiyacının karşılanmasına yönelik olup ihracatı desteklemeyen ithalatı ise talebe göre kontrollü bir şekilde teşvik eden bir ticari yapıya sahip olan Osmanlı İmparatorluğunda XIX. yüzyıl mali alanda köklü değişimlerin yaşanmasını gerektiren bir dönem olmuştur. 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasında ithalata ağırlık verilmesiyle ticari anlayış giderek dönüşmeye başlamış 1861 yılından sonra ise ithalat gümrüklerinin arttırılması ihracat gümrüklerinin ise azaltılmasıyla yeni bir evreye geçilmiştir.¹⁸³⁷ Hem ihracat hem de ithalatın artması 1840'tan başlayarak 1873'e kadar dış ticaretin hızla geliştiği bir döneme zemin hazırlamıştır. Bu tarihten itibaren ise 1873-1896 mali bunalımının da etkisiyle dış ticaretin büyüme hızı giderek düşmüş ve 1897 Yunan Savaşına kadar bir durgunluk dönemi yaşanmıştır.¹⁸³⁸

Savaşlar, ayaklanmalar ve ihtilaller karşısında savunma politikası içerisinde olan Osmanlı yönetimi Avrupa'daki gelişmeleri takip etmek zorunda kalmış ve XVIII. yüzyılın

¹⁸³⁶ Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi Anadolu Kentlerinin...*, s. 177.

¹⁸³⁷ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 43-87.

¹⁸³⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Hazırlayan: Ayşen Anadol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 41-57.

ikinci yarısından itibaren askerlik alanı başta olmak üzere birçok ihtiyacı karşılamak için ekonomik atılımlarda bulunmuştu. Tanzimat'la uygulamaya konulan idare biçimi, askerlik, eğitim-öğretim, sağlık ve ulaşım gibi alanlarda harcamalarda artış göstermiştir. Bu alanlarda bürokrasinin genişlemesiyle memur sayısı artmış bu ise maaş ödemelerinde ayrıca bir külfete sebep olmuştur. Bu yüzden para, bankacılık, vergi sistemi, sanayi ve ticaret gibi mali alanlarda düzenlemelere gidilmiştir. Vilayetleri doğrudan ilgilendiren bir husus olarak 1867'den itibaren Menafı Sandığı ya da Memleket Sandıkları kurularak tarımsal kredi yapılanmasına gidilmiş ve çiftçilere yardım edilmesi sağlanmıştır. Yine sanayi alanında fabrikalaşma süreci başlatılmış ve vilayetlerde hammaddeye göre işletmelerin kurulması yoluna gidilmişti.¹⁸³⁹ Fakat dünya ticaretinin belirleyici merkezi olan Avrupa'daki gelişmeleri çok geriden takip eden Osmanlı mali yapısı tüm önlem ve düzenlemelere rağmen Avrupalı devletlerin giderek güçlü bir şekilde Osmanlı maliyesine hâkim olmasının da etkisiyle arzu edilen istikrarı tutturamamıştı.¹⁸⁴⁰ Şüphesiz bu süreç, küreselleşen kapitalizmin Osmanlı ekonomisini sömürgeleştiren bir özelliğe haiz olup¹⁸⁴¹ dış borçlanma, yabancılara mülkiyet hakkı, 1875 moratoryumu¹⁸⁴² ve buna bağlı olarak 1881'de Duyun-u Umumiye'in

¹⁸³⁹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi Anadolu Kentlerinin...*, s. 333-360; Edhem Eldem, “Osmanlı Devleti ve Fransa: 17. Ve 18. Yüzyıllarda Devlet-Ekonomi İlişkilerine Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar I. Uluslararası Tarih Kongresi*, Yayına Hazırlayan: Hamdi Can Tuncer, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 14-32; Şevket Pamuk, “Geniş İmparatorlukta Para Politikası: Devlet Ne Kadar Müdahaleciydi, Ne Kadar Güçlüydü?”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar I. Uluslararası Tarih Kongresi*, Yayına Hazırlayan: Hamdi Can Tuncer, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 33-42.

¹⁸⁴⁰ Ahmet Dönmez, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi: Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, Kitapyayınevi, İstanbul, 2014.

¹⁸⁴¹ Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 13.

¹⁸⁴² 1875 Moratoryum'u Osmanlı ekonomisinin iflasa giden sürecinin bir sonucudur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Hakan Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

kurulmasıyla bağımlı ekonominin dönüşümünün tamamlanma evresiyle yakından ilgilidir.¹⁸⁴³

Böylece Tanzimat'ın liberal politikası dâhilinde, kısmen refah dönemleri olsa da, tutunma koşulları gittikçe azalan esnaf örgütleri, başta sınai üretim olmak üzere artan ithalat ile rekabet edemez duruma düştüğünden yeni tüketim alışkanlıklarına yönelik ihtiyacı karşılamamış ve hızla gerilemeye başlamıştır.¹⁸⁴⁴ Bu da her seferinde devleti yeni usuller geliştirmek ve önlemler almak zorunda bırakmıştır.

Tanzimat döneminin ekonomi alanında geliştirdiği önemli bir politika da bütçe belirleme usulüydü. İdare ve toprak bütünlüğü sağlanmış merkezi devletin güçlenmesinin yolunun yeterli ve sağlam bir mali tabanın oluşturulmasından geçtiğinin farkında olan Tanzimat bürokratları, bu maksatla tüm mali işleri düzenleyen ve denetleyen bir nezaret kurarak ilk adımı atmıştır. Nezarete bağlı olarak bir de Maliye Hazinesi kurulmuş ve gelir ve giderlerin denetlenmesi yoluna gidilmiştir. 1845'te alınan kararla bütçe geleneğinin oluşturulması ise mali reformasyonda atılan en önemli adımlardan biriydi. Böylece 1846-1847 mali yılından itibaren her yıl düzenli olarak bütçelerin hazırlanması kararlaştırılmıştır. Dönemin başlıca gelir kaynağı olan vergi, cizye, aşar, gümrük gelirleri ve ağnam resmi tek isim altında vergi şeklinde tasnif edilerek livalar düzeyinde belirlenmeye başlanmıştır. Her livada belirlenen miktar önce kazalar daha sonra ise mahalle ve köyler arasında bölüştürülerek herkesin mali durumuna göre taksim edilmiştir.¹⁸⁴⁵

1871'de vilayet bütçelerine yönelik çıkarılan Vilayet Mesarifat-ı Umumiyesi Hakkında Talimat'ı ile vilayet mal sandıklarından kullanılacak masraflar altı adet olarak belirlenmiştir. Bunlar; dâhiliye, maliye, şeriye, maarif, ticaret ve nafia kısımlarıydı. Bu

¹⁸⁴³ Oğuz Oyan, *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s. 273-274.

¹⁸⁴⁴ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi...*, s. 210-250.

¹⁸⁴⁵ Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 11-17. Osmanlı'daki bütçelerin yıllık detayları için ayrıca bkz. *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, Tarihi İstatistikleri Dizisi Cilt:7, Yayına Hazırlayan: Tevfik Güran, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003.

kalemlerin kaydedilmesi için hazine tarafından vilayetlere muvazene defterleri gönderilir ve her sene vilayet memurlarının düzenlediği bu defterler merkeze teslim edilirdi. Vilayetlerin masrafları; maaşlar ve belirlenmemiş harcamalar olarak ikiye ayrılırdı. Belirlenmemiş masraflar, zabtiye askerinin tayini vesilesiyle meydana gelen giderler, yol masrafları, hastanelerin bakımı, inşaat, tamirat, mefruşat, kömür ve top masrafları gibi kalemlerden oluşmaktaydı. Yöneticiler, şayet bir sancakta belirlenen kalemlerden birinde masraf yok ise bunu ihtiyacı olan bir diğer sancağa hazinenin izniyle nakledebiliyordu. Yanı sıra masraf kalemlerine yönelik her türlü düzenleme de merkezin iznine tabiydi.¹⁸⁴⁶

Van'a dair ulaşılabilen en erken tarihli modern masraf kayıtlarından biri Kürdistan eyaletine ait olan 1848 tarihli defterdir. Buna göre Van kazası yöneticilerinden kaymakam, mal müdürü, kâtipler, tercümanlar, nüfus nazırı, karantina memurları ile tabiplerin ve kazaya bağlı Bargiri nahiyesi müdürünün maaşının toplamı 27.442 kuruşa denk gelmekteydi. Belirlenmemiş harcamalar kısmında ise 787 kuruşa denk gelen karantinahanenin kira, yakacak gibi ihtiyaçları ile çocuklara yapılan çiçek aşısı bulunmaktadır. Ayrıca güvenlik için askerlere 21.000 kuruş maaş ve bu askerlerin ikameleri maksadıyla kiralanan binalara da 200 kuruş ayrılmıştır. Gevaş, Mahmudi, Adilcevaz, Erciş ve Ahlat kazalarının müdür ve mukayyit maaşları ise 5.750 kuruş tutarındaydı.¹⁸⁴⁷ Sonraki yıllarda tutulan masraf defterleri ise daha teferruatlı bilgiler ihtiva etmektedir. Buna göre 1860'a ait Van sancağının masraf kalemi aşağıdaki gibiydi.¹⁸⁴⁸

Tablo 85. 1860 Yılı Masraf Defterine Göre Van Sancağındaki Harcamalar

Masraf Kalemi	Masraf
Mutasarrıf Abdullah Paşa'nın Maaşı	13.000
Muhasebeci Süleyman Efendi'nin Maaşı	4.000
Merkez Kaza ile Bağlı Kazaların Kâtip, Mukayyit Maaşları	26.605

¹⁸⁴⁶ Selda Kaya Kılıç, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Vilayet Bütçeleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:20, Sayı: 31, 2000, s. 193-207.

¹⁸⁴⁷ BOA.ML.MSF.d. 8387, 11 B 1264 (13 Haziran 1848).

¹⁸⁴⁸ BOA.ML.MSF.d. 17372.

Kaza Müdürleri (Erciş, Müküs, Adilcevaz, Gevaş, Mahmudi, Şatak, Vestan, Ahlat, Nurdüz, Bargiri, Karcikan ve Gevar) ¹⁸⁴⁹	8.700
Milanlı, Ercebe ve Sarısu Aşireti Müdürlerinin Maaşları	1.225
Arazi Memurlarıyla Kâtip Maaşları	3.300
Mevcut ve Geçici Asker-i Zabtiye Maaşları	48.690
Rüşdiye Mektebi Hocalarının Maaşları ve Yıllık Harcaması	3.250
Kırtasiye Harcamaları (Tapu Kalemi)	705
Konak Kirası	700
Miri Zahire Ambar Memurları	620
Diğer	3.905
Hudut Meselesinin Halline Kadar Aşiretlere Bağlanan Maaşlar	3.800
Yurtluk-Ocaklık Vechle Tahsis Edilen Maaşlar (25 Kişi) ¹⁸⁵⁰	6.216,10
Kayd-ı Hayat Şartıyla Tahsis Edilen Maaşlar	3.420,10
Toplam	128.136,20

Dolayısıyla Van sancağının kazalarıyla beraber 1860'daki maaş masrafı 128.136 kuruş 20 para idi. Maaş masrafının yaklaşık olarak üçte biri güvenliğe, üçte birinden fazlası mülki memurlara ve kalan kısmın da hatırı sayılır bir miktarı aşiret reisleri ve yurtluk ocaklık adı altında mir, bey ve şeyhlere tahsis edilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus da Tanzimat'ın uygulanmasından hemen sonra belirlenmeye çalışılan hudut meselesinden dolayı maaşa bağlanan birçok aşiret reisine ayrılan ödeneklerin devam etmesidir. Bu aşiretler ve aldıkları maaşın teferruatı ise aşağıdaki gibidir.¹⁸⁵¹

Tablo 86. Van'daki Aşiret Reislerine Ödenen Maaşlar (1860)

Aşiret Reisi	Maaşı
Haydaranlı Aşireti Müdürü Mustafa Ağa	500
Seyidli Aşireti Ağası Sadun Ağa	350
Boylu Aşireti Ağası Yakup Ağa	300
Şekak Aşireti Ağası Gülşen Ağa	200
Canurs Taifesi Yezidileri	200
Yegân ve Befki Aşiret Ağası Ömer Ağa	300
Takuri Aşireti Ağası Sadun Ağa	250
Makuri Aşireti Ağası Ahmet Ağa	300
Şekaki Aşireti Ağası Ali Ağa	1.000
Hakkâri Sancağında Milan Aşireti Ağası Ömer Ağa	350
Haydaranlı Aşireti Müdürü Mustafa Ağa	500
Toplam	4.250

¹⁸⁴⁹ Bunlardan Mahmudi kazası müdürünün maaşı 1.500, Şatak kazası müdürünün maaşı 700, Vestan kazası müdürünün 600 diğer müdürlerin maaşı ise 1000'er kuruştur. En yüksek maaşın Mahmudi kazası müdürüne bağlanmasının sebebi buranın ağırlıklı aşiret bölgesinden müteşekkil olmasından kaynaklanmış olabilir.

¹⁸⁵⁰ Bunların arasında Dudu, Sadiye, Hemail ve Zer Mahbube Hanımlar isminde 4 kadına toplamda 500 kuruş maaş verilmiştir.

¹⁸⁵¹ BOA.ML.MSF.d. 17372.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında masraf kalemlerinin çoğu aynı kalmakla birlikte maaş ağırlıklı devam ettiği görülmektedir. Aşiretlere mahsus kalemler de değişerek devam etmiş ve ayrıca husumetli aşiretlerin barıştırılmaları için memurlar görevlendirilerek bunlar için de harcırah ayrılarak ayrı bir masraf yapılmıştır.¹⁸⁵² Benzer şekilde Nesturi taifelerinin tedibi ve aşiretler arasında nüfus sayımının yapılması için de memurlar görevlendirilerek bunlara mahsus masraf kalemleri tahsis edilmiştir.¹⁸⁵³ Bazı defterlerde devlet kurumlarına soba, tahta gibi malzeme ve defin işleri için ayrıca kalemler ayrıldığı da görülmüştür.¹⁸⁵⁴

1863'e gelindiğinde daha önce 25 olan yurtluk ocaklık maaşı sahiplerinin sayısı 10 kişiye düşmüş ve bunlara ayrılan aylık masraf ise 6.231 kuruş 28 para olarak belirlenmiştir.¹⁸⁵⁵ Bu miktar ilerleyen dönemlerde giderek düşmüştür.¹⁸⁵⁶ 1861'e ait bir defterde ise mesele-i zaile adı altında bir masraf kalemi ayrılmıştır. Burada kastedilen "mesele" büyük ihtimalle en yakın dönemdeki savaş itibarıyla Kırım Harbi'dir. Bu yüzden de savaşta şehit olan 12 kişinin ailesine 40 ile 100 kuruş arasında değişen meblağlarda maaş bağlanmıştır.¹⁸⁵⁷

Bütçe defterlerinin düzenli bir şekilde tutulmaya başlandığı bu dönemlere ait olan bir varidat (gelir) defterine göreyse Van sancağının gelirleri 49.75 kuruşu boyahane, meyhane, memleha ve kasabadaki muhtelif kalemlerden oluşmaktaydı. Varidat defterine dâhil olan Van kasabası ve kazalarının öşür gelirleri ise aşağıdaki gibiydi.¹⁸⁵⁸

Tablo 87. Van Sancağının Öşür Gelirleri

Yer	Miktar
Van Kazası	613.020
Adilcevaz	132.255
Ahlat	51.256

¹⁸⁵² BOA.ML.MSF.d. 17047, 27 S 1280 (13 Ağustos 1863); BOA.ML.MSF.d. 15149, 23 Ş 1277 (6 Mart 1861).

¹⁸⁵³ BOA.ML.MSF.d. 17084, 2 B 1280 (13 Aralık 1863).

¹⁸⁵⁴ BOA.ML.MSF.d. 17128, 3 Ş 1280 (13 Ocak 1864).

¹⁸⁵⁵ BOA.ML.MSF.d. 16894, 27 Z 1279 (15 Haziran 1863).

¹⁸⁵⁶ BOA.ML.MSF.d. 16938, 3 M 1280 (20 Haziran 1863).

¹⁸⁵⁷ BOA.ML.MSF.d. 15149, 23 Ş 1277 (6 Mart 1861).

¹⁸⁵⁸ BOA.ML.VRD.d. 2040, H. 1266-1269 (M. 1849-1852).

Gevaş	114.876
Vestan	86.600
Müküs	41.500
Şatak	53.700
Erciş	117.777
Nurduz	37.500
Van Kazasına Bağlı Bazı Köyler	104.250
Gevaş Kazasına Bağlı Köyler	116.850
Toplam	1.469.584

Gelir-gider defterleri düzenli bir şekilde tutulmadığından ve var olanlar da benzer bilgileri içerdiğinden mevcut örneklerle yetinilmiştir. 1860'a ait başka bir gelir defterinde ise Hakkâri sancağına bağlı kazalarda 235.000 kuruş ağnam geliri mevcuttu.¹⁸⁵⁹ Bu dönemde mahalle ve köylerin mükellef olduğu vergi miktarları ise aşağıdaki gibidir.¹⁸⁶⁰

Tablo 88. Van Sancağı'nın Merkez Mahalle ve Köylerinin Mükellef Olduğu Vergi Miktarı (1853/1854)

Mahalle	Vergisi
Abbas Ağa	1240
İskele Kapısı	1000
Mahmud Ağa	1230
Camii-i Kebir	1400
Haramiye	350
Tebriz Kapısı	2600
Katırcı	500
Kara Hoca	745
Mustafa Paşa	400
Timur Paşa	150
Kaya Çelebi	135
Boyahane	130
Medrese	70
Sinaniye	530
Edremid Sokağı	610
Mehmed Bey	755
Hacı Mehmed Efendi	1045
Emin Paşa	1870
Buzhane	1290
Semaniye (?)	1490
Hatuniye	1170
Şabaniye	3400
Halil Ağa	4120
Topçu Oğlu	3200
Hafız Efendi	1680
Norşin-i Sufla	2745
Akköprü	1280
Norşin-i Ulya	1460
Zivistan	1390
Çevirme	2400

¹⁸⁵⁹ BOA.ML.VRD.d. 3356, H. 1277 (M.1860).

¹⁸⁶⁰ BOA.ML.VRD.d. 2434, 5 R 1270 (5 Ocak 1854).

Edremid	6220
Sihke	295
Kıbtilerin Mahalleleri	1.722
Ermenilerin Mahalleleri	93.500
Van Merkez Mahallelerinin Toplamı	142.122
Van Köylerinin Toplamı (135 Köy)	190.453
Bargiri Nahiyesi (Van Merkezine Bağlı)	14.250
Genel Toplam	346.825

Dolayısıyla 1853 itibariyle Van'ın merkez mahallelerindeki Müslümanlar 46.900, Ermeniler 93.500 ve Kıptiler de 1.722 kuruş vergi vermekle mükellefti. Van'a bağlı kazaların 1854'e ait vergi miktarları ise aşağıdaki gibidir.

Tablo 89. Van'a Bağlı Kazaların Mükellef Olduğu Vergi Miktarı (1853/1854)

Kaza	Köy Sayısı	Varidat
Erciş	47	58.000
Adilcevaz	36	65.500
Ahlat	18	31.000
Gevaş	29	38.000
Karkar Nahiyesi (Gevaş)	4	4.450
Karcikan Nahiyesi (Gevaş)	19	27.000
Gevaz Nahiyesi (Gevaş)	11	13.000
Müküs	67	40.000
Vestan	36	31.000
Nurduz	70	30.000
Şatak	64	40.600
Toplam	401	378.550

Bu dönemde iskân edilmiş olan aşiretler de 55.500 kuruşluk vergiye tabi tutulmuştu. Bu aşiretler ve vermekle mükellef oldukları vergi ise aşağıdaki gibidir.

Tablo 90. Van Aşiretlerinin Mükellef Olduğu Vergi Miktarı (1853/1854)

Aşiret	Vergisi
Haydaranlı	25.000
Şevili	10.550
Livili	8.200
Şekaki	1.500
Milanlı	3.500
Yezidi	6.750
Toplam	55.500

1854'te Van'ın merkez kazası ile bağı kazalarının hesaplanan vergisi 780.875 kuruşa denk gelen bir meblağıdır.¹⁸⁶¹ Bu meblağın hatırı sayılır bir kısmı Gayrimüslimlerden alınmaktaydı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı atmosferde vergi meselesi idarecileri bir hayli uğraştırmıştır. Zira savaştan dolayı vergiler toplanamamıştır. Vergilerin bu dönemde hala düzenli bir şekilde toplanamamasında emlak, nüfus ve arazi sayımının bitirilmemiş olması da etkiliydi. Özellikle Nesturilerin yaşadığı Hakkâri civarında yeni usul büyük ölçüde yerleşmediğinden vergilerin toplanması neredeyse imkânsızdı.¹⁸⁶² Bu savaşın ahaliye bir külfeti de hükümete verilen malların bedelinin alınamamasıydı. Bu yüzden ahali zor durumda kalmış ve vilayet merkezi ile bağı yerlerde komisyonlar kurularak ahaliden kimin ne kadar erzakı hükümete verdiğinin tespitine çalışılmıştır.¹⁸⁶³ Üstelik savaş koşullarından dolayı eytam, belediye ve menafi sandıklarının muhasebatı görülmemiştir. Bunu fırsat bilen memurlar ise sermayenin bir kısmını zimmetine geçirmiştir.¹⁸⁶⁴

XIX. yüzyılda Gayrimüslimlerden alınan bir vergi çeşidi de içki vergisiydi. Daha çok şarap üretimi üzerinden alınan bu vergi 1879'da ıslahat için Van'da kurulan komisyonda Ermeni azaları tarafından şikâyet bahsi olmuştur. Zira Ermeniler, ticaret için üretilen verginin alınmasında mahsur görmeyip evde tüketim amaçlı üretilen şaraptan ise vergi alınmamasından yanaydı. Van rüsumat memuru ise Avrupa'daki *ahali-i hassadan* bile vergi alınırken buradaki Gayrimüslimlerden alınan verginin oldukça düşük ve makul olduğunu iddia etmiştir.¹⁸⁶⁵

¹⁸⁶¹ BOA.ML.VRD.d. 2434, 5 R 1270 (5 Ocak 1854).

¹⁸⁶² BOA.ŞD. 1874/32 (5)-1, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

¹⁸⁶³ BOA.ŞD. 1874/32 (5)-3, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

¹⁸⁶⁴ BOA.ŞD. 1874/32(5)-8, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

¹⁸⁶⁵ BOA.ŞD. 1874/32 (5)-1, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

7.2. Tarım ve Hayvancılık

XIX. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetindeki diğer birçok idari birimde olduğu gibi Van'ın da başlıca mali kaynağı tarım ve hayvancılık idi. Önceki bölümlerde dile getirdiğimiz üzere XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tanzimat'ın uygulanma süreci, Ermeni Meselesi ve İran ile meydana gelen gerilimler sonucu Van *mevki-i nazike* olarak nitelendirilmiş ve buna göre muamele görmüştür. Sözgelimi hassas bölge olarak görülen bu mıntıkada yatırımlar daha çok mevcut insan ve mali kaynağın korunması için askeri alanda yapılmıştı. Bir süre sonra bunun yetersizliğinin farkına varılmış fakat etkili bir şekilde ilerleme kaydedilememiştir. Konargöçer aşiretlerin güzergâhlarındaki arazilere zarar vermesi, İran ve Osmanlı hâkimiyetindeki aşiretlerinin karşılıklı hayvan ve mal gaspında bulunması, eşkıyanın tüccar kabilelerine saldırması, henüz devlet nizamına dair adaptasyon sürecini tamamlayamamış aşiretlerin Hamidiye Alaylarına dâhil olduktan sonra geleneksel karakterlerini devam ettirerek vergilerini vermemeleri ve ve bunu meşru bulmalarının yarattığı zorluk ile 1895-1896'da çıkan Van olaylarının şehri adeta yıkıma uğratması gibi hususlardan kaynaklı asayişsizlik halinden hareketle Van'da tarım ve ticareti riskli uğraşlar arasında zikretmek mümkündür.

Tarımın Osmanlı ekonomisindeki yerini doğrudan ölçmek oldukça zor bir husustur. Zira en güvenilir istatistikler bile 1870'lerden sonra yayınlanmaya başlanmıştır.¹⁸⁶⁶ Bu istatistiklere dair en teferruatlı kayıtlar ise 1900'lerden sonrasına aittir.¹⁸⁶⁷ Dolayısıyla, XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait Van'ın ekilebilir arazilerine dair istatistiklerle karşılaşılammışsa da muhtelif kaynaklarda Van merkezindeki bahçelerin oldukça verimli olduğu ve burada birçok meyve ve sebzenin yetiştiği görülmektedir. Yine merkeze bağlı birçok kazada da tarım yapılabilmekteydi. 1858'de çıkarılan arazi kanunnamesi Van ve Hakkâri civarında, bölgenin

¹⁸⁶⁶ Donald Quataert, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *TCTA*, Cilt:6, Çeviren: Ahmet Günlük, Yayına Hazırlayan: Mustafa Şahin, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1556.

¹⁸⁶⁷ *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt: 3, Yayına Hazırlayan: Tefik Güran, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.

hususî özelliklerinden dolayı kolay bir şekilde uygulamaya konamamış ve buradaki araziler uzun bir müddet senetsiz bir şekilde tasarruf edilmişti.¹⁸⁶⁸ Nitekim arazi sayımları için görevlendirilmesi gereken memurların zamanında gönderilmemesi de bu tip işlere meclis üyelerinin bakmasını gerektirmiş ve düzenli kayıtlar oluşturulamamıştır.¹⁸⁶⁹

Van vilayetinde tarım yapan ahalinin büyük çoğunluğu Ermenilerdi. Büyükbaş ağırlıklı olmak üzere hayvancılık ise Müslümanların uğraşı arasındaydı.¹⁸⁷⁰ Müslümanların başını çektiği Kürtlerin bir kısmı ziraatla meşgul olsa da en büyük uğraşları ağnam ticaretiydi. Yaz mevsiminde meskûn oldukları köylerden hareketle ağnamlarını otlatmak üzere 5-10 saatlik uzak mahallerde bulunan yaylalara çıkarlardı. Bu şekilde her sene 200 binden fazla koyunu vilayet dışındaki mahallere satarlardı. Ermeni ağırlıklı Hristiyan nüfus ise ziraat ve ticaretle uğraştığından servet sahibi bir zümreydiler. Öyle ki bu servet, Kürtlerle Ermeniler arasında derin bir sosyo-ekonomik ve kültürel farkın oluşmasına dahi sebep olmuştu. Sözgelimi Kürtler, Ermenilere göre oldukça geri kalmış bir durumdaydı.¹⁸⁷¹

XIX. yüzyılda Erciş kazası tarım alanları itibariyle en verimli yerlerden biriydi. Mahmudi kazasına bağlı köylerde de civar dağlardan ve nehirlerden gelen sular vasıtasıyla tarım elverişli bir şekilde yapılabilmekteydi. Benzer şekilde Adilcevaz'ın da köyleri verimli arazilerden oluşmaktaydı. Van merkezi ve bağlı kazalarında yetiştirilen başlıca ürünler ise buğday, arpa, çavdar, darı, kendir tohumu, nohut, bakla, fasulye, mercimek, patates, domates, lahana, patlıcan, bamya, havuç, semizotu, kavun, karpuz, yer elması ve diğer sebze ve meyvelerdir. Bu ürünlerin büyük kısmı vilayetin ihtiyacını karşılamakta ve bazı durumlarda

¹⁸⁶⁸ BOA.A.MKT.NZD. 340/18, 8 B 1277 (20 Ocak 1861).

¹⁸⁶⁹ BOA.A.MKT.UM. 421/76, 2 S 1277 (20 Ağustos 1860).

¹⁸⁷⁰ Mirza Musa Han Tabatayî Ensarî, *Zubdetü'l-Vekai...*, s. 72-73.

¹⁸⁷¹ BOA.Y.PRK.AZN. 1/51, 28 N 1298 (24 Ağustos 1881).

da çevre vilayetlere ihracat yapılmaktaydı.¹⁸⁷² 1871'e ait Van sancağının hububat ve nebatatının kile cinsinden cetveli aşağıdaki gibidir.¹⁸⁷³

Tablo 91. Van'ın Hububat ve Nebatat Cetveli (1871)

Fasulye	Bakla	Fındık	Badem	Ceviz
150	1.663	100	20	4.500
Keten Tohumu	Duhan	Soğan	Üzüm	Kavun-Karpuz
9.852	28.560	170.000	440.000	171.500
Patates	Nohut	Darı	Arpa	Buğday
19.000	26.000	1.300	137.546	293.000
Ayva	Vişne	Kiraz	Armut	Elma
14.300	2.300	3.500	540.220	409.725

Buğday ve arpa Van bölgesindeki insan ve hayvanların geçiminin sağlanması için ihtiyaç duyulan başlıca ürünlerdi. Bu yüzden Tanzimat'ın uygulanmasından hemen sonra aşiretlerin iskânı ve mevcut yerleşik ahalinin teşvik edilmesiyle ahalinin tarım ve ticarete alıştırılması için yoğun bir çaba harcanmıştır.¹⁸⁷⁴ Fakat tarımsal üretim kadar üretilen ürünün muhafazası da önemliydi. Asayişsizlik ve doğal afetlerden dolayı tarım alanlarının zarar görmesi üretimi düşürmüştü ve hem hazine hem de ahali bundan olumsuz etkilenmiştir.¹⁸⁷⁵ 1870'te Erzurum'dan Van'a seyahat eden Millingen'in güzergâhı üzerindeki bir köylüyle tarımla ilgili aktardığı sohbeti, bu minvalde iyi bir örnek teşkil etmektedir. Buna göre verimli arazi bulunmasına rağmen tarım yapılmamasına şaşırarak Millingen'in köylüden aldığı cevap aşiret ve Kürtlerin yaptığı saldırıların verdiği zarardan kaynaklı korku şeklindeydi.¹⁸⁷⁶ Dolayısıyla hudut boyları başta olmak üzere birçok bölgede yapılan gasp ve hırsızlıklar buradaki kısıtlı tarım ile iç ve dış ticareti tehdit etmekteydi.

Güvenliğin sağlanması gerekliliğinin yanısıra Van'da verimli tarımın yapılması ve ziraatın geliştirilmesi için ihtiyaç duyulan bir unsur da düzenli sulama sistemi idi. Modern

¹⁸⁷² Van vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897).

¹⁸⁷³ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1288 (M.1871).

¹⁸⁷⁴ BOA.A.DVN. 47/49, 6 B 1265 (27 Haziran 1849).

¹⁸⁷⁵ BOA.HR.TO. 257/59, 21 Kasım 1863: Van'daki zahire fiyatlarındaki artışı Erzurum konsolosuna bildiren Mösyö Clayton'un raporu.

¹⁸⁷⁶ Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam...*, s. 45.

belediyeciliğin henüz mevcut olmadığı dönemlerde hazine yardımı ve ahalinin ortaklaşa iş gücüyle temizliği ve tamiri sağlanan suyuolları, XIX. yüzyılın sonlarına doğru ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Bu maksatla Van Gölü ile Karasu Sahrası arasındaki dağın delinmesi gibi büyük projeler yerel yöneticilerce önerilmiş fakat yüklü masraflar gerektirdiğinden bu hususlar hayata geçirilememiştir.¹⁸⁷⁷ Şüphesiz tek neden ekonomik yetersizlik değildi. Bunu engelleyen bir husus da devletin tarım ve ziraat politikasının kapsayıcılığının niteliğiydi. Osmanlı hükümetinin 1880’li yıllarda başlatmış olduğu ziraatın ıslahı seferberliği çerçevesinde Anadolu vilayetlerinin birçoğuna ziraat müfettişleri atanarak ihtiyaç analizi yapılmışsa da Van, Diyarbakir ve Bitlis gibi vilayetler bu programa dâhil edilmemiştir.¹⁸⁷⁸ Bu yüzden Van ve çevresine yönelik tarım reformuna dair talepler giderek artmıştır. Anlaşılan o ki merkezi hükümet biraz da bu kararı alırken tarımsal kârı göz önünde bulundurarak ziraat memurları atamıştır. Zira memurların durumuna yönelik *Tarik* gazetesindeki bir haberde şu ifadeler kullanılmıştır:

“Edirne ve Aydın vilayetlerinde ziraat memuru mevcut bulunduğu halde Kürdistan vilayetlerinin onlar kadar mamur olmadığı varîd hatır ise de burada dahi ziraat memuruna lüzum bulunduğu derkardır. Kürdistan’da ziraatın ıslahına gayret olunmamasına hiçbir sebep olamaz. Ziraat her memleketin mabihî’l-hayatı olduğundan bunun ıslahı sayesinde sürü sürü Kürtler birkaç para kazanmak üzere Dersaadet’e ihtiyar-ı azimete mecbur olmazlar.”

Haberin devamında ise her vilayete yetecek kadar ziraat memuru yetişmediğinden ve bunlara maaş tahsisi de gerektiğinden Bitlis vilayeti başmühendisi Ferarî Efendi’nin Avrupa mekteplerindeki bilgilere de vakıf olmasından dolayı bölgede zirai teftişlerde bulunması önerilmiştir.¹⁸⁷⁹ Böylece zirai kalkınma ile on yıllar boyunca İstanbul’a ciddi miktarlarda işçi göçüne sebep olan ekonomik engellerin ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Fakat bu türden

¹⁸⁷⁷ *Tarik Gazetesi*, No: 430, 19 Ş 1302 (3 Haziran 1885).

¹⁸⁷⁸ Donald Quataert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Çeviren: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 91-92.

¹⁸⁷⁹ *Tarik Gazetesi*, No: 460, 30 N 1302 (13 Temmuz 1885).

engellerin nihai şekilde çözüme kavuşturulması birden fazla hususun iyileştirilmesiyle doğrudan ilgiliydi. Bunlar ise sıkça dile getirildiği şekliyle asayişin sağlanması, düzenli vergi toplanması ve Van Gölü ile karayolu ulaşımının sağlanmasıyla iç pazarın dışına mal ve eşya transfer edilmesi idi.

Van'ın diğer bir ekonomik kaynağı olan hayvancılık ise neredeyse tüm bölgenin temel ekonomik karakterini oluşturmaktaydı. 1871 yılı Erzurum vilayet salnamesine göre vilayetteki hayvan cinsi ve miktarı aşağıdaki gibiydi.¹⁸⁸⁰

Tablo 92. 1871 Yılı Hayvan Cinsi ve Miktarı

Kuzu	Koyun	Koç	Oğlak	Tay	Kısarak	Aygır
191.618	355.741	8.377	10.3178	4.412	10.757	8.190
Dana	İnek	Boğa	Malak	Manda	Öküz	Arı Kovanı
19.503	21.150	4.203	2.982	6.616	24.125	13.574

Bu hayvanlardan yüklü miktarda yapağı, deri, yağ ve muhtelif maddeler üretilmekteydi. Vilayetin ihtiyacı karşıladıktan sonra bunların bir kısmı Erzurum, Diyarbakir, Musul, Halep vilayetleri ve ayrıca İran'a ihraç edilmekteydi.¹⁸⁸¹

Hayvancılığın ne türden riskleri barındırdığının anlaşılacağı için önceki bölümlerde örnekleri verilen vukuat cetvellerinde İran aşiretleri başta olmak üzere eşkıyanın gaspına uğrayan hayvanların sayısının on binleri bulabildiğine değinilmişti.¹⁸⁸² Millingen'in tespitlerine göre İran hududu boyunca yaşayan Kürt ve Arap aşiretlerinin 40 milyondan fazla ağnamı vardı.¹⁸⁸³ Nitekim en çok gaspa uğrayan hayvan cinsi de ağnam ve sığırdı. Bölgenin bazı noktalarında genel bir karakter halini alan kanunsuzluktan kaynaklı bu türden gasplar birçok yerleşim yerinin fakirleşmesine sebep olmaktaydı. Üstelik yapılan gasplarda ekinlere de zarar verilip bu bölgeler iyice insansızlaştırılmaya çalışılmaktaydı.¹⁸⁸⁴ Bu yüzden insanların

¹⁸⁸⁰ Erzurum Vilayet Salnamesi, H.1288 (M. 1871).

¹⁸⁸¹ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897).

¹⁸⁸² bkz. Tablo. 165.

¹⁸⁸³ Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam...*, s.100.

¹⁸⁸⁴ İsabella L. Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan...*, s. 374-375.

güvenliği kadar ekonomik kaynağın güvenliği de mühimdi. Fakat askeri kuvvetlerin azlığı ve saldırıya geçen grupların kalabalığından dolayı güvenliği sağlamak her zaman mümkün olmamıştır. Buna bazen yöneticilerin tedbirsizliği de eklenince ahaliye verilen zararın miktarı iyice artmaktaydı. Örneğin; her sene aşiretlerin yaylak-kışlak kullanımı süresince güvenliği sağlamakla mükellef askerlerin 1892’de karar alınmasına rağmen sevkiyatı yapılmamıştı. Bunu fırsat bilen İran aşiretleri ve Vanlı bir takım gruplar birleşerek hudut boyundaki köylere saldırmıştır. Dönemin serkomiseri yaşanan olayı aşağıdaki gibi aktarmıştır:

“Van vilayetinin hudud-u İraniyede vaki mülhakatına vilayetin sair cihetine sene-i sabıkta olduğu gibi vaktiyle zabtiye ve nizamiye müfrezeler sevk olunmadığı gibi bu babda meclis-i idare-i vilayetten yazılan karar dahi mevki’-i icraya konulmamaktan naşı İran eşkıyası ve memleketin bir takım üserası dâhil-i vilayetten birçok mevaşi gasbına meydan bulmuş ve yed-i eşkıyadan kurtarmak için hayvanlarının boyunlarına sarılan ve evlad-ı ayalini beslemek için tarlalardan ot toplamakta bulunan zükur ve inas bir takım nüfus-u masume, bir suret-i hun-rizane katl olunmuştur.”¹⁸⁸⁵

Van’ın büyük bir bölümünün XIX. yüzyıl boyunca genel karakterlerinden birini yansıtan bu asayişsizlik hali Tanzimat’ın hayata geçirmeye çalıştığı vergi alanındaki düzenlemelerin seyrini de olumsuz etkilemiştir. Aşiretlerin uzun yıllara dayanan geleneksel vergi karşıtlığı politikası bu dönemde tüm önlemlere rağmen lağvedilemediği gibi Müslüman-Ermeni çatışmaları sürecinde bu aşiretlerin bakaya kalan vergileri için hükümet deyim yerindeyse harekete geçemeyecek durumda kalmıştır.

Vergilerin bakayada kalma hususu Osmanlı’nın genel bir maliye profilini oluşturmaktadır. Bu husus, düzenli vergi tahsildarlığı ve zaptiyenin yetersizliğiyle doğrudan ilgilidir. Tanzimat sonrası dönemde şiddete varan polisiye ve askeri yöntemler Osmanlı vergi tahsilatının temel karakterlerinden birini oluşturmuştur. Bu ise ahalinin vergiden kaçmasına ve vergi kaçırıldıkça da bakayaların artmasına sebep olmuştur.¹⁸⁸⁶ Bu yüzden Van gibi hassas

¹⁸⁸⁵ BOA.Y.PRK.DH. 5/44-2, 2 M 1310 (27 Temmuz 1892).

¹⁸⁸⁶ Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli...*, s. 33.

bölgelerde özellikle aşiretlere yönelik vergi tahsili politikasında esnemelere gidilmek zorunda kalınmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Van'a ait gelir-gider defterleri düzenli bir şekilde tutulmadığından bazı yıllara ait vergilerin bir kısmının kaydı mevcuttur.¹⁸⁸⁷ Bu yüzden vergi kalemlerinin sistematik detaylarına ulaşmak mümkün olmamıştır. Defterlerin düzenli bir şekilde tanzim edilememesinin sebeplerinden biri de maliye memurlarının yapmış olduğu yolsuzluklardır.¹⁸⁸⁸

1865 verilerine göre 1861-1864 yılları arasında Van sancağının vergisi 8 yük 65.745 kuruş iken yapılan zam ile bu oran 11 yük 3.772 kuruşa çıkarılmıştı. Abgay nahiyesinde sakin olan Haydaranlı aşiretinin vergisine bu dönemde 26.000 kuruş zam yapılmıştı. Mahmudi kazasındaki diğer aşiretlerin vergilerinin icrası içinse resmi bir muamele yapılmamıştı.¹⁸⁸⁹ Zira Mahmudi kazası dâhil hudut boyundaki aşiretlerden vergi tahsili işi oldukça zordu ve bir takım hadiselerle sebebiyet vermekteydi.¹⁸⁹⁰ Bu hadiselerle örnek vermek gerekirse aşiretlerin İran tarafına göç etmesi bunlardan biridir.¹⁸⁹¹ Bu yüzden alternatifi olmadığı müddetçe hükümet vergi tahsili hususunda aşiretlere sert davranmamaya çalışmıştır. Aşiretlere karşı tavizkar şekilde nitelendirilebilecek ve önceki bölümlerde de sıkça değinilen bu durum aslında Tanzimat'ın uygulanma sürecinden beri olagelmiş bir zorunluluktur. Bir nevi geçiş süreci olarak nitelendirilebilecek bir zaman zarfı aşiretlere tanınmış ve kontrolü sağlanan aşiretler ancak birkaç yıldan sonra ağnam ve aşar gibi vergilere tabi tutulmuştur.¹⁸⁹² Örneğin; 1847'de Van sancağı ve bağlı kazalarının vergisinden konargöçer olan aşiret ve Ekrad'a yüklenen

¹⁸⁸⁷ BOA.İ.DH. 427/28285, 22 Ş 1275 (27 Mart 1859).

¹⁸⁸⁸ BOA.İ.MMS. 40/1645, 6 L 1287 (30 Aralık 1870).

¹⁸⁸⁹ BOA.İ.MVL. 541/24307, 24 Ca 1282 (15 Ekim 1865).

¹⁸⁹⁰ BOA.DH.MKT. 1375/105, 6 S 1305 (4 Kasım 1886).

¹⁸⁹¹ BOA.A.MKT.MHM. 163/34, 21 M 1276 (20 Ağustos 1859). Hudut boyundaki Milan aşiretinin ağnam vergisini vermemesi üzerine İran'a göç etmesi sonucunda yerine Şikefti aşiretinin yerleştirilmesine dairdir.

¹⁸⁹² BOA.A.MKT.UM. 509/79, 20 Ra 1278 (25 Eylül 1861). 1861 itibarıyla yaklaşık 5-6 seneden beri iskan edilen Haydaranlı aşiretinin vergi ve ağnam rüsumu sistemine 1860'ta dahil edilmesine dair.

miktar 102.000 kuruş iken bunun ancak 40.150 kuruşu tahsil edilebilmiş ve bakayası ile kışlak bedeli olan 61.850 kuruşun hepsinin aşiretlerden tahsili neredeyse imkansız görülmüştür. Buna rağmen tahsil döneminde aşiretlere dokunulmaması Van kaymakamından talep edilmişti.¹⁸⁹³ Böylece, vergi konusunda çeşitli zorlukların sebep olduğu hususlardan dolayı kararlı bir yönetimin zaruri yoksunluğundan da söz etmek mümkündür. Zira vergilerin devlet denetiminde muntazam bir şekilde toplanamaması imparatorluğun taşrasındaki yöneticilerin yaşadığı genel bir sıkıntıydı. Bu yüzden de devlet, iltizam usulüyle gelir kaynaklarını yerel iktidar güçleriyle paylaşmak durumunda kalmıştır.¹⁸⁹⁴

Ağnam vergisine dair bir diğer usulsüzlük de rüsumat memurları ve ağnam sahipleri işbirliği sonucunda yapılmaktaydı. İran ve Rusya'dan her sene binlerce hayvan Van ve Erzurum'a girmektedir. Rüsumat memurları bu hayvanların sayımını eksik bir şekilde yapıp hayvanların Osmanlı ahalisine ait olduğu izlenimini yaratarak bunlara yerli malı mazbatasını düzenlemekteydi. Böylece hazineye zarar verilmekteydi.¹⁸⁹⁵

Verimli arazisinden dolayı on binlerce hayvanın yetiştirilmesine müsait olan Abgay nahiyesi aşar ve ağnam vergisi açısından mühim bir gelir kaynağıydı. Fakat bu tür yerler hem Osmanlı aşiretlerinin kendi içlerinde hem de İran aşiretleriyle aralarında egemenlik mücadelesine sahne olduğundan hükümet Osmanlı aşiretlerinin güçlü olanlarına taviz vermek durumunda kalmıştır. Böylece hükümet düzenli vergi toplayamamıştır. Örneğin; hükümetin gücünü hissettirdiği dönemlerde 50.000 kuruş olan aşar bedeli 150.000 ve 12.000 şeklinde bildirilen ağnam sayısı 30.000'e çıkarılabilmektedir. 1885 verilerine göreyse bu bölgedeki aşiretlerin yaklaşık olarak 400.000 kuruşluk vergilerinin bakaya kaldığı ve bunun büyük kısmı aşiret reislerince toplandığı halde zimmetlerine geçirildiği görülmektedir. Bu aşiretler İran tarafına geçmeyi bir tehdit aracı olarak kullandığından ise hükümet ancak askeri önlemler

¹⁸⁹³ BOA.A.MKT. 136/92, 28 B 1264 (30 Haziran 1848).

¹⁸⁹⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914...*, s. 201.

¹⁸⁹⁵ BOA.BEO.AYN.d. (Ayniyat Defteri), No: 832, 25 Ra 1291 (12 Mayıs 1874).

alabildiği durumlarda kısmi müdahale imkânı bulabilmiştir.¹⁸⁹⁶ Benzer şekilde Mahmudi kazasındaki diğer aşiretlerden Makuri, Takuri, Milan ve Şemskiler de ağnam sayısını gerçek rakamın çok daha altında hükümete bildirmiştir. Bu aşiretler İran tarafından da teşvik edildiği için hükümet Makuri müdürü Timur Ağa'yı ödüllendirerek diğerlerine örnek olmasını sağlamaya çalışmıştır.¹⁸⁹⁷ Aşiretlerin bu özelliklerinden dolayı vilayete tabi bir kısım yerleri *Usul-u Ekrad*¹⁸⁹⁸ tarzıyla yönetmek mecburiyetinde kalan hükümet, Ermeni Meselesinin yoğun bir şekilde hissedildiği dönemlere gelindiğinde özellikle Hamidiye Alaylarına mensup aşiretlerden neredeyse vergi tahsili yapamayacak duruma düşmüştü.¹⁸⁹⁹ Fakat Van İsyanı'ndan sonra yaşanan mali problemden dolayı merkezi hükümet, Hamidiye Alaylarına mensup aşiretlerden vergi alınması hususunda Van valisini sıkıştırmıştır. Bu maksatla vali aşiret reisleriyle görüşmeler yapmış ve kendilerine vergilerin ödenmesi için belli bir mühlet tanımıştır. Fakat devletin daha önce aşiretlere gösterdiği müsamaha ve afların etkisiyle aşiretler oldukça gevşek davranmış ve vali bu işe muvaffak olamamıştır.¹⁹⁰⁰ XIX. yüzyılın son yıllarına girildiği bir dönemde eski usullere göre işlerin yürütülmesi meselesine dikkat çekmek gerekir. Zira bu husus imparatorluğun Arapça konuşulan bölgelerinin bir kısmında da *Kanun-ı Arab* şeklinde işlemekteydi.¹⁹⁰¹

Aşar ve ağnam benzeri vergilerin gereken düzeyde toplanamamasında ehliyetsiz memurların da payı büyüktü. Bazı mahallerde ağnam sayısı kontrol edilmeksizin tahmini bir şekilde deftere geçirilmekteydi. Bazı yerlerde ise sayısından daha az ya da fazla yazıldığından

¹⁸⁹⁶ BOA.ŞD.1877/63-5, 12 Ca 1302 (27 Şubat 1885).

¹⁸⁹⁷ BOA.ŞD.1875/52, 5 B 1302 (20 Nisan 1885).

¹⁸⁹⁸ Muhtelif belgelerde geçen bu usulün hususlarından biri Kürt aşiretleri ya da beylerine müdürlük tahsis edilerek Osmanlı yönetimine dâhil edilmeleridir. Bu usul bazen de aşiretlerin kendi aralarındaki problemleri örf ve adetlerine göre çözmeleri için de kullanılmıştır.

¹⁸⁹⁹ BOA.DH.TMIK.S. 7757, 20 N 1314 (22 Şubat 1897).

¹⁹⁰⁰ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki...*, s. 197-200.

¹⁹⁰¹ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Çeviren: Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 65.

suiistimallere sebebiyet verilmekteydi. Böylece hayli hazine geliri kaçırılmaktaydı. Üstelik ağnamlar hududun korunmamasından dolayı İran tarafına kaçırılmaktaydı. Kış mevsimi Van'da uzun sürdüğünden ağnam sayımı için en uygun dönem nisan ayıydı. Fakat memurlar karların henüz erimediği ve yolların kapalı olduğu mart ayında sayım yapmaktaydı. Bu yüzden 1879'da İstanbul'dan gönderilen müfettişlerin de katkısıyla sayım ayı nisan ve vergi tahsil ayı da mayıs olarak belirlenmiştir.¹⁹⁰²

Van olayları esnasında Erciş'in on beş köyünde meskûn olan ahali yerlerini terk etmiş ve bu köylerin 15.000 liralık varidatına Haydaranlı Emin Paşa el koymuştu. Yapılan tahkikatta bu köylerde 1.317 kişi yaşadığı, bunlardan sadece dokuz kişinin Müslüman olduğu ve el konulan paranın da köylülerin iki yıllık geliri olduğu anlaşılmıştır. Üstelik bu köylerden birkaçı verimli araziye sahipti ve bunlara da Hamidiye 21. Alay Kaymakamı Selman Bey ile Binbaşı Abdi Ağa el koymuş ve kendi aşiretlerini yerleştirmiştir. Vilayet meclisi bu aşiretlerin bu köylerde kalmasının toplanacak vergi bakımından oldukça düşük bir gelir elde edilmesine sebep olacağını da tespit ettiğinden gelen şikâyetlerle birlikte ancak asker sevki yaparak sorunun halledilebileceğine kanaat getirmiştir.¹⁹⁰³

Aşiretlere benzer şekilde sarp ve dağlık alanda yaşayan Nesturilerden de yıllarca vergi toplanamamıştı. Kürt aşiretleri gibi Nesturilerin üzerine de asker sevkياتının yapılmasının sorunu daha da büyüteceğinin farkında olan hükümet, muktedir yöneticiler vasıtasıyla bunların nizama dâhil edilerek vergilerin toplanmasını daha uygun bulmuştur.¹⁹⁰⁴ Örneğin; 1896 itibarıyla 12 yıldan beri hiçbir şekilde Nesturilerden vergi tahsil edilememişti. Fakat, bundan önce Çölemerik kaymakamlığı yapan Zaptiye Nazırı Kamil Bey döneminde Nesturi melikleriyle içinde bulunulan iyi münasebetler vasıtasıyla vergiler düzenli bir şekilde tahsil edilmekteydi. Üstelik kaymakam dilediği gibi Nesturiler arasında gezerek hükümet için pek

¹⁹⁰² BOA.ŞD. 1874/32 (5)-1, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

¹⁹⁰³ BOA.DH.TMIK.M. 51/34, 14 L 1315 (8 Mart 1898).

¹⁹⁰⁴ BOA.BEO. 223/16719-4, 1 Za 1310 (17 Mayıs 1893).

kıymetli olmasa da Nesturilerin nazarında değerli olan hediyelerle aşiretlerin gönlünü kazanıyordu.¹⁹⁰⁵

Nesturi ya da aşiretlere hediye verme hususu Van bölgesindeki *adet-i kadimeden* sayılan bir gelenek olup bu gelenek sayesinde yöneticiler ile ilgili şahıslar arasında sıkı bağlar kurulmaya çalışılırdı. Hatta bu gelenek aynı zamanda atanan yöneticinin ziyaret edilerek kendisine hediyeler sunulmasını da kapsamaktaydı. Geleneklere göre herhangi üst düzey bir memur atandığında aşiret, kabile reisleri ile şeyh ve ağalar bu kişileri ziyaret eder ve at, kısrak gibi çeşitli hayvan ya da mallar hediye ederdi. Buna karşılık ise yöneticiler bunlara şal ve hilat verirdi. Böylece yerel yönetici ve ileri gelenler arasında bir güven ve tanışma seremonisi düzenlenmiş olurdu. Masraflar her ne kadar mahalli bütçeden karşılsa da bu bedelin hediye olarak gelen malların satılmasıyla karşılandığı da görülmüştür. Fakat Van ve Hakkâri vilayetinin bu türden tespit edilen gelir ve gider bütçelerine bakıldığında bu usule göre hareket edilmediği tespit edilmiştir. Dolayısıyla masraflar tamamen yerel bütçeden tahsil edilmiş ve gelen hediyelerden herhangi bir gelir elde etme yoluna gidilmemiştir. Üstelik Çölemerik kazası meclisine göre bu hediyelerin verilmesi zorunlu bir durumdu. Örnek oluşturması itibariyle Hakkâri mutasarrıflığına atanan Tosun Paşa döneminde verilen hediyelerin bir kısmı aşağıdaki gibidir.¹⁹⁰⁶

Tablo 93. Tosun Paşa'nın Hakkâri Sancağındaki İleri Gelenlere Verdiği Hediyeler

Hediye Takdim Edilen Kişi	Hediyenin Cinsi	Bedeli
Ertuş Aşireti Ağası Hacı Ağa	Şal	375
Jirki Aşireti Ağası Numan Ağa	Saat	350
Jirki Aşireti Muhtarı Ömer Ağa	Şal	200
Marnus Köyü Muhtarı	Hilat	250
Gevdan Aşireti Muhtarı Abid	Hilat, Sarmalı Ceket	350
Tuhub Nahiyesi Keşişi Osaya	Hilat, Şal	382,20
Mar Şimon'un Adamı Batos	Ceket	200
Şeydan Aşireti Muhtarı Tabe	Ceket	275
Kuma Adlı Şahıs	Tiyyari Nahiyesinde Bazı İşlerin Tahkiki İçin	400
Gerçer Aşireti Ağası Hacı Ağa	Zirai Mal	450

¹⁹⁰⁵ BOA.Y.PRK.DH. 9/26, 29 Z 1313 (11 Haziran 1896).

¹⁹⁰⁶ BOA.ŞD.1874/31, 23 R 1298 (25 Mart 1881).

Tiyyari Nahiyesi Melik'i	Nakit	250
Gevdan Aşireti Eski Muhtarı	Nakit	300
Jirki Aşireti	Ceket	300
	Toplam Kuruş ve Para	4.082,20

Karşılıklı hediyeleşmede yöneticilerin gözettiği husus ahaliyi nizam içine dahil ederek vergi gibi işlerde başarılı olmaktı. Ahali ise devletin gücünü arkasına alma niyetinden hareketle bu türden davranışlarda bulunurdu. Selim Deringil, devletin çeşitli konumdaki tebaasına hediye verme geleneğini yöneten ile yönetilen arasındaki simgesel diyalogun bir parçası şeklinde nitelendirmektedir. Buna göre özellikle II. Abdülhamid devrinde bu simgesel diyalog oldukça artmıştı. Bu dönemde padişahın gönlünü kazanmaya çalıştığı gruplardan biri Kürt aşiretlerinin liderleriydi ve bunlara bağlılıklarının simgesi olarak tören sancakları ile Kuran gibi hediyeler gönderilirdi. Şüphesiz bu husus sadece Kürt aşiretleri için değil imparatorluğun birçok kesimi için uygulanan bir yöntemdi. Zira Arap şeyhleri, göçebeler ve yerel eşraf gibi gruplara devletin iyi muamele ederek bunlara hediye vermesi onların kontrolünün sağlanmasının en etkili yollarındandı.¹⁹⁰⁷ Bu husus aşiret mensupları için de itibar anlamına gelmekteydi. Nitekim en ufak miktardaki bir maaş ya da unvan için hükümet konaklarının önünde günlerce bekleyen aşiret reisleri dahi vardı. Bu kişilerin maksadı devletin gücünü yanlarında hissetmek ve bu güçten hareketle rakiplerini alt etmeye çalışmaktı. Bu kişiler ayrıca hükümet nezdindeki itibarlarını halka ispat için devlet memurlarıyla sıkı ilişkiler kurmaktaydı. Saatlerce valilerin yanında bekleyip tek kelime bile sohbet etmeyen şahıslar kendi bölgelerine gittiklerinde büyük itibarla karşılanırdı.¹⁹⁰⁸

Osmanlının kendi tebaası olan aşiretlere hediye vermesini gerektiren bir husus da İran hükümetinin aynı usulle aşiretleri elde etme politikasından ileri gelmekteydi. Zira İran, aşiret reislerine çeşitli hediyeler vererek kontrolü sağlamaya çalışmaktaydı. Fakat İran hükümeti

¹⁹⁰⁷ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji...*, s. 49-50.

¹⁹⁰⁸ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tettebbuat...*, s. 75.

aşiretlere verdiği hediyelerin birkaç katını vergi ve çeşitli yollarla aşiretlerden tahsil etmekteydi. Bu işte hem İran hükümeti hem de aşiret reisleri kârlı çıkmaktaydı. Osmanlıların İran'ın bu türden faaliyetleri karşısında yetersiz kalması ise reislerine sonsuz bağlılık gösteren aşiretlerin İran tarafına meyiletmesine dahi sebep olmaktaydı.¹⁹⁰⁹ Hudut boyundaki aşiretleri elde etme politikasına İran kadar etkili olamasa da Rusya'yı katmak gerekir. Rusya da çoğu kez Osmanlılarla yaptığı savaşlarda Kürtlerin devletle olan dini ve idari münasebetlerini fırsat bilerek bunlardan istifade etmeye çalışmıştır.¹⁹¹⁰

Islahat projesinin gündemde olduğu 1895'te İngiltere konsolosunun verdiği malumata göre Van'ın mal sandığında hiç para kalmamıştı ve Kürtler bu düzen içerisinde vergilerini vermemekte kararlıydı.¹⁹¹¹ Hükümet ise bu durumu aşiretlerin varlığı ve ahalinin vergi verme alışkanlığının olmamasına bağlıyordu.¹⁹¹² Aşiretlerin “vahşiliği” ve hükümet memurlarına karşı tavır sergilemelerinden kaynaklanan vergi bakayası hususu, geçimsiz olarak nitelendirilebilecek aşiretlerde oldukça yüksek meblağların değerlendirilememesine sebep olabilmekteydi. Örneğin; 19-15 köy ve 29 yaylada her sene toplanan Ertuş aşireti 72.300 dönüm arazinin 1883-1892 yılları arasındaki aşar ve yayla vergisi olan 567.000 kuruşunun 492.050 kuruşunu ödememiş durumdaydı.¹⁹¹³ Vergi vermenin alışkanlık haline getirilememesinin somut verilerinden biri de 1896'ya ait bir istatistiktir. Buna göre 1896'da Van vilayetinin vergi mükelleflerinin sayısı ve bunların mükellef olduğu vergi ile mektum kalan miktar aşağıdaki gibiydi.¹⁹¹⁴

¹⁹⁰⁹ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tettebbuat...*, s. 34.

¹⁹¹⁰ Mehmet Demirtaş, “1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda Kürtler”, *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, Editör: Orhan Kılıç, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 45-60.

¹⁹¹¹ BOA.HR.TH. 174/35, 11 L 1312 (7 Nisan 1895).

¹⁹¹² BOA.Y.EE. 131/13, 16 L 1313 (31 Mart 1896).

¹⁹¹³ BOA.DH.MKT. 214/20-2, 30 B 1311 (6 Şubat 1894).

¹⁹¹⁴ BOA.YEE. 132/20, 16 R 1314 (24 Eylül 1896). Vergi miktarları kuruş cinsinden olup cetvelde ayrıca para miktarları da verilmiştir. Fakat kuruştan ayrıca para miktarının tabloya yansıtılması karmaşaya sebebiyet verdiğinden bu oranlar yazılmamış olup verilen miktarlar yaklaşık değerlerdir.

Tablo 94. 1896 Yılı Van Vergi Kalemleri

Kaza ve Nahiye	Hane	İslam	Ermeni	Nasturi	Bedel-i Askeri	Mektum Kalan	Toplam Vergi
Van Kazası	5.017	6.046	7.094	-	262.744	2.527	576.284
Erçek Nahiyesi	1.666	1.848	4.182	195	162.111	8.129	246.345
Tımar Nahiyesi	2.580	2.230	6.236	117	235.297	20.487	365.068
Havasor Nahiyesi	1.830	1.825	3.989	109	151.777	7.484	242.199
Erciş Kazası	3.612	7.976	2.377	-	88.037	-	215.703
Gevaş Kazası	1.758	1.296	2.673	-	99.002	1.160	156.172
Vestan Nahiyesi	1.132	1.687	636	-	23.555	-	49.190
Müküs Kazası	1.797	1.950	2.643	-	97.890	-	150.138
Şatak Kazası	1.623	1.849	2.018	-	74.741	4.773	131.385
Bargiri	838	1.248	778	-	28.815	-	68.148
Abgay Nahiyesi	447	3.621	2.630	-	444	-	41.545
Adilcevaş Kazası	1.934	4.676	2.630	-	97.408	-	211.058
Karcikan Kazası	1.860	4.432	3.005	-	111.297	2.550	200.438
Toplam	26.094	4.0684	38.273	421	1.433.118	47.113	2.653.673

Tablodaki verilerden ayrıca meskûkâtan maarif vergisine ayrılan hisselerin toplamı 17.815 kuruş ve temettü vergisi de 175.623 kuruş kadardı. Yaklaşık olarak aynı döneme denk gelen Van vilayet salnamesindeki oranlar ise aşağıdaki gibidir.¹⁹¹⁵

Tablo 95. Van Vilayet Salnamesine Göre 1897'de Van Vilayetinin Gelir ve Giderleri

Gelirler	Miktarı	Gider	Miktar
Emlak Vergisi	1.711.666	Şerriye	340.600
Temettü	157.623	Dâhiliye	1.292.695
Bedel-i Askeri	1.897.801	Adliye	685.158
Ağnam Rüşumu	2.944.348	Maliye	984.395
Maktuen İhale Olunan Aşar	3.590.627	İ (?) Mütenevvia	92.612
Rüşum-ı Mütenevvia	167.440	Jandarma	2.618.434
Orman Payı ve Kereste ve Pul	11.000	Polis	177.750
Emlak ve Tapu Harçları	52.044	Havalat-ı Mütferrika	112.049
Mahkeme Harçları	95.805		
Diğer Hasılatlar	384.658		
Toplam	11.013.012	Toplam	6.303.693

1890'lı yıllarda uzun müddet vilayetin gelir ve gider bütçesi birbirine denk gelmemiştir. Örneğin; 1895'te bütçenin yarısı civarında olan 50.000 kuruşluk açık mevcuttu. Durum defalarca merkezi hükümete bildirilmişse de Van İsyanından dolayı buraya gereğinden fazla redif askeri gönderilmiş ve hatta sayıları üç dört mislini bulmuştu. Bunların idare ve sevkıyatları ve teftişleri ise ayrıca birçok probleme sebep olmuş ve mahalli masraflar bir hayli artmıştı. Olaylardan dolayı 150 kadar büyük köy harap olmuş ve tüccar ve esnaf alışverişi durdurmuştu. Yerel yöneticiler önlem almaya çalışsa da bunu zorlaştıran hususlar

¹⁹¹⁵ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897).

vardı. Rusya, İran ve diğer mahallere giden Müslüman ve Yezidi aşiretler ile Ermenilerin göç etmesi bu hususlardan bir kısmıydı. Ayrıca Nesturiler, Hamidiye aşiretleri ve göçebe aşiretlerden tahsili mümkün olmayan bakayalar gibi hususlar, hudut kontrol altına alınmadan ve asayiş sağlanmadan yerine getirilmesi mümkün görünmemekteydi.¹⁹¹⁶ Dolayısıyla, Tanzimat'ın uygulanma esnasında “Van ahalisinin zalime-i Ekrad'ın pençesinden kurtarılmasından dolayı memnun kaldığı ve bu tarihten sonra vergilerini düzenli vermeyi vadettikleri” dönemden beri bir sorun olan vergi tahsili meselesi¹⁹¹⁷ XIX. yüzyılın sonuna kadar çeşitli derecelerde etkisini devam ettirmiştir. Üstelik yüzyılın sonlarına gelindiğinde durum tekrar eski halini almış ve bazı Kürt reisleri Hristiyan köylerinden fazladan aşar toplamaya teşebbüs ettiklerinden ahalinin yerini terk etmesi gibi sonuçlara sebebiyet verebilecek duruma gelinmişti.¹⁹¹⁸ Böylece Tanzimat yöneticilerinin uygulamanın erken dönemlerinde yerleştirdiklerine inandıkları usulün on yıllar sonra işlemediği ve hatta bir nevi eski usulün yeniden türediğini belirtmek mümkündür.

7.3. Cizye ve Bedel-i Askerlik

İslam hukukunda Gayrimüslim tebaa ile yapılan zimmet anlaşması gereği alınan cizye vergisi zimmilerin can, mal ve inanç hürriyetlerinin güvenceye alınmasının teminatıydı.¹⁹¹⁹ Osmanlılarda XVI. yüzyıla kadar haraç tabir edilen bu vergi, cizye-i şer'i şeklinde de isimlendirilmiş olup ele geçirilen topraklarda yapılan tahrir sonucu mükellefler gelir durumuna göre ala, evsat ve edna şeklinde üç gruba ayrılmıştır. Bu üç grup, 1691'den 1834'e kadar çeşitli oranlar arasında değişmiş ve kaldırıldığı tarih olan 1856 Islahat Fermanı'na kadar

¹⁹¹⁶ BOA.Y.EE. 131/42, 13 Ş 1312 (9 Şubat 1895).

¹⁹¹⁷ BOA.A.MKT. 96/24-1, 14 L 1263 (25 Eylül 1847).

¹⁹¹⁸ BOA.BEO. 650/48746-3, 27 Z 1312 (21 Haziran 1895).

¹⁹¹⁹ Mehmet Erkal, “Cizye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 8, 1993, s. 42-45.

ala 60, edna 30 ve evsat da 15 kuruş şeklinde belirlenmiştir. Bu tarihten sonra ise mali ihtiyaçlardan dolayı bedel-i askerlik adı altında toplanmaya başlanmıştır.¹⁹²⁰ Buluğa ermiş Gayrimüslim erkekten alınan ve kişi başına vazedilen bu verginin bir zimmiden alınabilmesi için Osmanlı vilayet kanunnamelerine göre, kişinin evinden, bağından ve evi içindeki eşyasından başka, koyun, keçi, hububat, şarap gibi mahsullerden 300 akçe tutarında malı olması gerekmektedir. Dolayısıyla 300 akçe geliri olmayan şahıslardan bu vergi alınmazdı. Aynı şekilde ihtiyar, engelli ve papazlar da cizye vergisinden muaftı.¹⁹²¹

Tanzimat döneminin yeniliklerinin de çerçevesinde cizyenin toplanması usulüne dair bir takım düzenlemeler yapılmış ve cizyedar ya da özel cizye memurları vasıtasıyla toplanan bu vergi, muntazam bir şekilde defterlere kaydedilirdi.¹⁹²² 1836 yılı nüfus defterlerinde Gayrimüslimlerin mükellef oldukları cizye miktarları belirtilmişse de bu defterlerin elimize eksik bir şekilde ulaşmasından dolayı düzenli bir veri elde etmek mümkün olmamıştır. Bu yüzden muntazam şekilde oluşturulup elimize bir bütün halinde ulaşan cizye defterleri en doğru sonuca ulaşmamızı mümkün kılmaktadır. 1852 yılına ait bir cizye defterine göre Van sancağındaki mahalle ve köylerdeki cizye vergisi miktarları aşağıdaki gibiydi.¹⁹²³

Tablo 96. Van Sancağına Tabi Mahallelerin Cizye Miktarı (1852)

Mahalleler	Ala (Kişi/Vergi)		Evsat (Kişi/Vergi)		Edna (Kişi/Vergi)	
Körikoğlu	1	60	11	330	21	315
Atarbezik	-	-	9	270	17	255
Şahbenderoğlu	-	-	-	-	9	135
Boyahane	-	-	9	270	16	240
Makdisi Haçık	-	-	8	240	17	255
Sabuncuoğlu	1	60	6	180	9	135
Çamcıoğlu	1	60	2	60	4	60
Meyrem Ana	-	-	3	90	8	120
Canbazoğlu	-	-	2	60	4	60
Kulumoğlu	-	-	5	150	13	195

¹⁹²⁰ Halil İnalçık, “Cizye: Osmanlılarda Cizye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 8, 1993, s. 45-48.

¹⁹²¹ Neşet ÇAĞATAY, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayâdan Alınan Vergi ve Rüşûmlar” *DTCFD*, Cilt: 5, Sayı:5, 1947, s. 493-495.

¹⁹²² Mehmet Salih Erpolat, “Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakir Örneği”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)*, Sayı: 4, 2003, s. 189-204.

¹⁹²³ BOA.ML.VRD.CMH.d. 1319, s. 1-18, 5 Ra 1269 (17 Aralık 1852).

Bozahane	-	-	-	-	6	90
Sadık Paşa	-	-	-	-	4	60
Şerif Ağa	-	-	6	180	8	120
Yulaoğlu	-	-	3	90	6	90
Makdisi Sarinyam	-	-	2	60	6	90
Tulikoğlu	-	-	-	-	2	30
Kurduba Oğlu	-	-	-	-	4	60
Keşişoğlu	-	-	4	120	3	45
Çalikoğlu	1	60	17	510	22	330
Kuyumcu Haçık	-	-	5	150	13	195
Karşlıoğlu	-	-	3	90	14	210
Hanege V(?)	-	-	11	330	25	375
Norşin	-	-	18	540	39	585
Taşurtan Oğlu	-	-	1	30	5	75
Bünoğlu	-	-	4	120	17	255
Penyeci Mirza	-	-	29	870	30	450
Puço Oğlu	-	-	26	720	25	375
Terzi Haçık	-	-	6	180	9	135
Kuyumcu Hanık	-	-	6	180	6	90
Mercimek Oğlu	-	-	10	300	13	195
Cangüloğlu	1	60	16	480	18	270
Naho Oğlu	-	-	5	150	2	30
Toramanoğlu	-	-	2	60	17	255
Solakoğlu	-	-	11	330	18	270
Arihlioğlu	-	-	8	240	4	60
Acem Haço	-	-	12	360	18	270
Dere	-	-	14	420	26	390
Şaho Oğlu	-	-	5	150	24	360
Çorbacıoğlu	-	-	11	330	11	165
Bakçeban Oğlu	-	-	6	180	17	255
Vakıf	-	-	9	270	9	135
Adsinoğlu	-	-	8	240	13	195
Çancı Aziran	-	-	10	300	9	135
Tepe	-	-	2	60	3	45
Marto Oğlu	-	-	3	90	14	210
Baron Oğlu	-	-	11	330	21	315
Suso Oğlu	-	-	16	480	21	315
Çevredin	-	-	5	150	17	255
Müküslü Oğlu	-	-	6	180	12	180
Terlemezoğlu	2	120	8	240	18	270
Manuk Oğlu	-	-	2	60	10	150
Çavşın Oğlu	-	-	3	90	23	345
Rudmanik	-	-	5	150	16	240
Toplam	7	420	384	11.460	716	10.740

Van sancağına tabi köylerin cizye miktarı ise aşağıdaki gibidir.¹⁹²⁴

Tablo 97. Van Sancağına Tabi Köylerin Cizye Miktarı (1852)

Köyler	Ala (Kişi/Vergi)		Evsat (Kişi/Vergi)		Edna (Kişi/Vergi)	
Faruk	-	-	2	60	3	45
Değirmen	-	-	1	30	-	-
Eskipak	-	-	1	30	-	-
Lamizgirt	-	-	4	120	2	30

¹⁹²⁴ BOA.ML.VRD.CMH.d. 1319, s. 18-31, 5 Ra 1269 (17 Aralık 1852).

Şahbağı	-	-	47	1410	27	405
İskele	-	-	35	1050	29	435
Kalecik-i Süfla	-	-	29	870	13	195
Orak	-	-	27	810	20	300
Bağazık-i Süfla	-	-	4	120	2	30
Çobanoğlu	-	-	1	30	-	-
Mahkiz	-	-	-	-	1	15
Kalecik-i Ulya	-	-	1	30	2	30
Sivan	-	-	2	60	2	30
Kozluca	-	-	1	30	-	-
Erçek	-	-	11	330	11	165
Lim	-	-	6	180	-	-
Karagündüz	-	-	27	810	18	270
Gürzüt	-	-	2	60	5	75
Edremit	1	60	38	1140	17	255
Pertek	-	-	6	180	3	45
Zivistan	1	60	23	690	12	180
Keşişoğlu	1	60	-	-	3	45
Avarek	1	60	13	390	14	210
Kurubaş	-	-	26	780	11	165
Şuşanis	-	-	10	300	14	210
Sihke	-	-	8	240	12	180
Derebeyi	-	-	5	150	2	30
Kopanis	-	-	2	60	1	15
Canık	-	-	13	390	7	105
Norşin	-	-	4	120	2	30
Adır	-	-	3	90	4	60
Noravanis	-	-	6	180	3	45
Hesbiş	-	-	19	570	5	75
Amuk	-	-	4	120	8	120
İririn	-	-	48	1440	20	300
Göçeni	-	-	5	150	8	120
Pirgaib	-	-	3	90	3	45
Göllü	-	-	1	30	2	30
Sorsurat	-	-	4	120	6	90
Akçeviran	-	-	-	-	1	15
Küm/Güm	-	-	1	30	1	15
Adıgüzel	-	-	1	30	1	15
Koç	-	-	-	-	1	15
Poğanis	-	-	3	90	2	30
Köprü	-	-	1	30	-	-
Kasımoğlu	1	60	6	180	-	-
Terlaşın	-	-	4	120	11	150
Abunkanis	-	-	2	60	2	30
Bayrek	-	-	1	30	1	15
Hadis	-	-	28	840	12	180
Alay	-	-	26	780	52	780
Anavank	-	-	6	120	3	45
Almaşad	-	-	5	150	3	45
Harabe	-	-	1	30	-	-
Zekter	-	-	1	30	7	105
Mermid	-	-	25	750	8	120
Bardakçı	-	-	12	360	9	135
Doni	-	-	4	120	-	-
Savartan	-	-	2	60	1	15
Lim	-	-	12	360	10	150
Kağzin	-	-	1	30	2	30

Nankanis	-	-	1	30	-	-
Espaşın	-	-	6	180	4	60
Angüştanis	-	-	1	30	4	60
Hindistan	-	-	2	60	-	-
Meşgeldek	-	-	3	90	10	150
Angil	-	-	6	180	5	75
Şeyhnüküm	-	-	9	270	6	90
Hürgüm	-	-	9	270	5	75
Güşek	-	-	8	240	2	30
Nurgüh	-	-	2	60	-	-
Nanek	-	-	3	90	-	-
Toplam	5	300	634	18.960	455	6.810

Dolayısıyla Van sancağına bağlı mahalle ve köylerde toplamda 12 ala, 1.018 evsat ve 1.171 edna olmak üzere 2.201 vergi mükellefi mevcuttu. Bunların yükümlü olduğu vergileri ise 48.690 kuruşa denk gelmekteydi. Bunlardan ayrıca 3 ala, 4 evsat ve 1.349 edna İstanbul'da bulunmaktaydı. Bunların çoğu tüccar ve esnaf olup diğerleri ise ayvazlık ve hamallık gibi işlerle uğraşmaktaydı. Bunlar cizyelerini İstanbul'da verdiği için vergi miktarları deftere dâhil edilmemiştir.¹⁹²⁵ 1269 (1852/1853) tarihli bir diğer cizye defterinde ise Van kazası dâhil 9 kazanın vergi mükellefi sayısı ve vergi miktarları aşağıdaki gibidir.¹⁹²⁶

Tablo 98. Van Sancağına Bağlı Kazaların Cizye Mükellefi Sayısı (1852/1853)

Kaza	Ala	Evsat	Edna
Van	204	5.478	4.845
Erciş	15	302	396
Adilcevaz	23	318	349
Ahlat	7	120	121
Gevaş	-	813	845
Müküs	22	707	500
Vestan	26	320	275
Nurduz	15	81	426
Şatak	-	150	1.286
Toplam Kişi	312	8.289	9.043
Toplam Vergi	18.720	24.860	135.645
Genel Toplam	179.225 Kuruş		

1856'ya kadar alınan cizye vergisi Kırım Harbi'nin de etkisiyle meydana gelen mali bunalımdan dolayı bedelli askerliğe dönüştürülmüştür. Başlangıçta tarım ve ziraat ile uğraşanların işlerinin bozulmasının önüne geçmek için bedel-i şahsi ve bedel-i nakdi şeklinde

¹⁹²⁵ BOA.ML.VRD.CMH.d. 1319, s. 31, 5 Ra 1269 (17 Aralık 1852).

¹⁹²⁶ BOA.ML.VRD.CMH.d. 1310, 1269 (1852/1853).

uygulanan model, daha sonra Gayrimüslimleri de kapsamıştır. Çeşitli dönemlerde ihtiyaca göre yapılan düzenlemelerle de kapsamı genişletilmiştir.¹⁹²⁷ Devletin sıcak paraya ihtiyaç duyduğu bu dönemlerde, bedelli askerlik vergisi mühim bir gelir kalemini oluşturmaktaydı. Nitekim Tablo.96’da görüldüğü üzere Van sancağının kazalarında 1896 yılı itibariyle bedelli askerlik adı altında hesaplanan vergi miktarı 1.433.118 kuruşa denk gelmekteydi. Fakat bu gelir kalemi sürekli ve sistematik bir şekilde tahsil edilememiştir. Örneğin; 1880’de Van yangını, kıtlık ve diğer olumsuz durumlardan dolayı Ermeniler askerlik bedelinin yarısının alınarak kalanının durumları iyileşene kadar tahsil edilmesini ya da mümkünse 3 yıl ertelenmesini talep etmiştir. Aynı şekilde 1895-1896 Van olaylarından sonra da uğranılan zarardan dolayı benzer taleplerde bulunulduğundan 2 yıllık vergi ertelemesi söz konusu olmuştur.¹⁹²⁸

Ermeni Patrikhanesinin girişimiyle yapılan bu erteleme kararından Süryaniler de faydalanmak istemiştir. Üstelik Süryaniler bu talepte bulunurken kendilerini “Ermenilerden ziyade millet-i sadıka-i daiyane” şeklinde nitelendirmiş ve Süryanilerin yaşadığı birçok vilayette bu talep kabul edilmiştir.¹⁹²⁹ Hakkâri sancağındaki Nesturiler için kararın uygulanması mutasarrıfın emin olamamasından dolayı gecikmişse de benzer şekilde olumlu sonuçlanmıştır.¹⁹³⁰ Başkale kazasında meskûn 50 hanelik Musevilerin ise gasp ve hırsızlığa uğrayan mallarının adi olaylar çerçevesinde gerçekleşmesinden dolayı benzer talepleri kabul edilmemiştir.¹⁹³¹ Asayiş olaylarının toplumun değişik kesimlerini etkileme gücü itibariyle bu örnekler dikkate değerdir. Zira Van’daki olayların diğer vilayetlere sıçraması ve bunun

¹⁹²⁷ Bahattin Çatma, Hidayet Kara, “Osmanlı Devleti’nin Askere Alma Kanunlarından Bedelli Askerlik”, *JASS*, Sayı:64, 2017, s. 355-372.

¹⁹²⁸ BOA.DH.TMIK.M. 29/56, 13 L 1314 (17 Mart 1897).

¹⁹²⁹ BOA.DH.TMIK.M. 33/50, 15 L 1313 (19 Mart 1897).

¹⁹³⁰ BOA.DH.TMIK.M. 34/20, 4 M 1315 (5 Haziran 1897).

¹⁹³¹ BOA.DH.TMIK.M. 36/23, 12 S 1315 (13 Temmuz 1897).

doğuracağı sonuçların olumsuz etkisi ihtimalinden dolayı hükümet ilgili vilayetlere sıkça uyarılarda bulunmaktaydı.

Vergi tahsilatının ertelenmesi tek başına çare olmadığından ahalinin durumunun iyileştirilmesi için de tedbir almak gerekiyordu. Bu yüzden merkezi hükümet Van İsyanından sonra zor durumda kalan Ermenilere ziraat yapabilmeleri için mal sandığından para verilmesini emretmiştir. Fakat vilayetin mal sandığı neredeyse boş olduğundan bu hususta hemen adım atılamamıştır.¹⁹³² Merkezi hükümet ahalinin ekonomik durumunun düzeltilmesine yönelik emirlerde bulunmuşsa da patrikhane aracılığıyla vilayetteki Ermenilerden şikâyetler yapılmıştır. Örneğin; olaylardan dolayı evlerini ve tüm geçim kaynaklarını kaybeden ahalden askerlik bedeli toplanmaya çalışıldığı ve tahsilatta bulunamayanların tutuklandığı şeklinde şikâyetler olmuştur. Hatta bazı kişilerin tarla veya mallarının askerlik bedeline karşılık gösterilmesiyle serbest bırakıldıkları dahi iddia edilmiştir.¹⁹³³ Nitekim askerlik bedelinin tahsilatının ertelenmesi talebi sonraki yıllarda da devam etmiş¹⁹³⁴ 1900 yılında daha önce 2+1 şeklinde 3 yıl ertelenen askerlik bedellerinin Ermenilerin yaşadığı tüm vilayetlerdeki yaklaşık miktarı olan 279.000 liranın bir seneliğine denk gelen miktarının tamamen affedilerek kalanının da 4 yıla yayılması kararlaştırılmıştır.¹⁹³⁵ Fakat Van vilayetinde bu tahsilat işlemi uzun bir müddet sürmüş ve hatta tahsildarlar muhalefetle karşılaşmıştır. 1903'te Van'ın 200.000 kuruştan ziyade askerlik bedeli vergisi bakaya durumdaydı. Tahsilat memurlarına aktarıldığı iddia edilen bilgiye göre ahalinin verdiği tepki şu şekilde gelişmişti:

“Ermeni mahallelerinin ekserisi fakir düşmüş. Birkaç mahallenin mahal-i tevzi’i bulunamayan mebaliği kabul etmek istemiyorlarmış. Bu vesileyle bazı ayak takımının bu mahallelerin mallarını telef edenler kimler ise onlar versin sözleriyle kendi borçlarının edasını tehire çalıştıkları haber verildi...”¹⁹³⁶

¹⁹³² BOA.DH.TMIK.M. 30725, 22 L 1314 (27 Mart 1897).

¹⁹³³ BOA.DH.TMIK.M. 43/44, 10 C 1315 (6 Kasım 1897).

¹⁹³⁴ BOA.DH.TMIK.M. 65/2, 2 N 1316 (14 ocak 1899).

¹⁹³⁵ BOA.DH.TMIK.M. 88/1-2(1), 9 S 1318 (8 Haziran 1900).

¹⁹³⁶ BOA.Y.MTV. 259/52, 10 L 1320 (10 Ocak 1903).

Çok örneği olmasa da askerlik bedellerine yönelik yolsuzlukların yapıldığı da olmuştur. Bunlardan biri de 1873'te yaşanmıştır. Van sancağına bağlı Evran köyü muhtarı topladığı askerlik bedeli paralarını zimmetine geçirmiş ve tevkif edildiği halde bir süre sonra serbest bırakılmıştı. Ahaliden ise tekrar askerlik bedeli toplandığından bu husus şikâyet konusu olmuştu.¹⁹³⁷

Bir yandan insanların sebep olduğu tahribat bir yandan da doğal afet ve hastalıklar gibi tarım ve hayvancılığı olumsuz etkileyen hususlardan dolayı¹⁹³⁸ yerel hükümet yetkilileri hem önlem alma hem de alternatif mali kaynaklar bulma arayışına girişmiştir. Bu yüzden değirmen, han yapımı ve ziraat çiftliklerinin kurulması ile madenlerden istifade edilmesi yoluna başvurulmuştur.¹⁹³⁹ Üretimin artırılması ve üretilen malların dolaşımının sağlanması için de Van Gölünde vapur işletmeciliği planı yerel yetkililerce özellikle desteklenmiştir.¹⁹⁴⁰ Ayrıca önceki kısımlarda da değinildiği üzere civar vilayetler ve merkezi hazineden de masrafların karşılanması yoluna başvurulmuştur. Fakat genel mali bunalım bir çok tedbirin hayata geçirilmesinde büyük engel teşkil etmiştir.

7.4. Madenler

Osmanlı Devleti, hem hazineye katkısı hem de ahalinin kullanımı itibariyle önemli ölçüde maden yataklarına sahipti. Geniş topraklara sahip olmanın verdiği avantajla zengin madenlerin bulunduğu Osmanlı'da 1857'de Meclis-i Ma'abir kuruluncaya kadar maden ocaklarının çoğu emanet usulü ile devlet tarafından işletilirdi. Osmanlı'daki başlıca madenler altın, gümüş, kurşun, mürdeseng, bakır, nikel, krom, demir, zırnık, zımpara, lületaş, alçıtaş ve boya madeniydi. Madenler ne kadar devlet eliyle işletilmeye çalışılsa da XIX.

¹⁹³⁷ BOA.BEO.AYN.d. (Ayniyat Defteri), No: 832, 19 M 1294 (3 Şubat 1877).

¹⁹³⁸ BOA.DH.MKT. 1974/18, 24 Z 1309 (20 Temmuz 1892).

¹⁹³⁹ BOA.DH.MKT. 1718/23, 15 Ş 1307 (16 Nisan 1890).

¹⁹⁴⁰ BOA.Y.MTV. 68/128, 21 Ra 1310 (13 Ekim 1892).

yüzyıldaki mali buhranın etkisiyle yabancılara maden arama ve işletme hakkı tanınmaya başlanmıştır.¹⁹⁴¹

XIX. yüzyılda Van'ı gezmiş seyyahlar Van Gölü çevresi başta olmak üzere birçok bölgede kömür, tebeşir, boraks ve petrol gibi madenlerin bulunduğuna dikkat çekmiştir.¹⁹⁴² Kömür en çok Karcikan ormanlarında ve ayrıca Gevaş ve Erciş gibi bazı sahil bölgelerinde bulunurdu.¹⁹⁴³ Van kalesi civarında zift ve Hakkâri sancağında ise zırnık madeni çıkarılmakta ve bu ziftten ahali kısıtlı imkânlarla hamamlarda kullanılmak üzere sabun üretmekteydi. Tanzimat'ın uygulanma dönemine kadar ise zırnık ve kükürt gibi madenler Hakkâri beyleri tarafından işletilmekteydi.¹⁹⁴⁴ Tanzimat uygulandıktan sonra ise bölgedeki madenler için tetkiklerde bulunulmuş ve madenlerin devlet eliyle düzenli bir şekilde işletilmesiyle vergi elde etme ve maden güvenliğinin sağlanması hedeflenmişti.¹⁹⁴⁵

Hakkâri beylerinin etkisinin kırıldığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında zırnık madeni, belli ücretler karşılığında ihale ile müteşebbislere verildiği gibi devlet tarafından işletilmesine yönelik çabalar da olmuştur.¹⁹⁴⁶ 1871'e gelindiğinde uzun yıllar İran'ın da sahip olmaya çalıştığı Osmanlı topraklarındaki zırnık madeninin üretiminde ve satışında sert bir düşüş yaşanmıştır. Bunun sebebi ise İran'da da zırnık madeninin bulunması ve üretime geçilmesiydi. İran'da maden bulunmadan önce zırnığın ala cinsinin her bir kantarı 500 kuruş, karışık cinsi 700-800 kuruş ve kötü olan cinsi de 300 kuruş gibi fiyatlarla İran tüccarına satılmaktaydı. Fakat İran'da maden bulunduktan sonra Hakkâri'de çıkarılan maden toprak

¹⁹⁴¹ Fahrettin Tızlak, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Belleten*, Cilt: LX, Sayı: 227-229, TTK Basımevi, Ankara, 1997, s. 703-718.

¹⁹⁴² İsmail Mangaltepe, *19. Yüzyılda Fransız Seyyahlarına Göre Van*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s. 53-56.

¹⁹⁴³ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897).

¹⁹⁴⁴ Fatih Gencer, "19. Yüzyılın Başlarında Hakkâri Sancağına Dair Bazı Tespitler", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: 23, 2015, ss. 409-431.

¹⁹⁴⁵ Fatih Gencer, *Merkeziyetçi Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tez, Ankara, 2010, s. 225.

¹⁹⁴⁶ BOA.A.M. 29/88, 2 R 1267 (4 Şubat 1851).

altından çıkarılma masrafını bile karşılayacak durumda değildi. Bu yüzden yerel yöneticiler merkezi hükümetten zırnık madeninin Osmanlı vilayetleri ile Avrupa'ya ihraç edilmesi için tanıtımının gazeteler yoluyla yapılmasını talep etmiştir. Hatta iddiaya göre Hindistan'da zırnık madeni ile ilgilenen tüccar vardı. Bunun için de gazetelerde haberlerin neşredilmesi talep edilmiş ve eğer Hindistan'dan talep olursa madenin önce 36 saat mesafedeki Musul'a ve oradan da Basra Körfezi vasıtasıyla Hindistan'a gönderilebileceği ifade edilmiştir.¹⁹⁴⁷ Nitekim bu hususta uzun müddet bir gelişme kat edilmemiş ve 1895'e gelindiğinde zırnık madenleri 20 yıl boyunca işletilmemiş durumdaydı. 1880'de maden imtiyazı Vanlı Tokmakçıyan ve ortaklarına verilmişse de bunlar sermayelerini denkleştiremediğinden bu işi yapamamıştır. Bargiri kazasına tabi Gürzüt ve Beşparmak köylerindeki petrol madeni de işletilememekteydi. Bakü petrolü ile kıyaslanabilecek kadar kaliteli olan petrol madenleri için Van'ın ileri gelenlerinden Timurzadelerden Galip Paşa harekete geçerek ruhsat talebinde bulunmuştur.¹⁹⁴⁸ Bu madenlerin işletilmesi belli bir sermaye gerektirdiğinden ve daha önce ruhsat verildiği halde başarısız olduğundan Galip Paşa, önceki dönemde ruhsat alan Nikogos Tokmakçıyan ve birkaç kişi ile ortaklaşa bir şekilde bu işe girişmiştir.¹⁹⁴⁹ Maadin Nezareti'nin tasdikine havale edilen ruhsat burada uzun bir süre bekletilmiştir.¹⁹⁵⁰ Çünkü Tokmakçıyan'ın daha önce bu girişimde başarısız olması hükümet nezdinde bir itimatsızlığa sebep olmuştur.¹⁹⁵¹ Maden nizamnamesine göre imtiyazlar bir yıllığına verilmekte ve imtiyazı alanlar 6 ay içerisinde aramaya başlamalıydı.¹⁹⁵² Van'daki müteşebbislerin nizamnameye aykırı davranması bu işi yavaşlatmıştı. Buna rağmen madenlerden numune alınarak konunun araştırılması için

¹⁹⁴⁷ BOA.BEO.AYN.d. (Ayniyat Defteri), No: 831, 26 Z 1287 (19 Mart 1871).

¹⁹⁴⁸ BOA.Y.PRK.OMZ. 1/81, 17 Ş 1312 (13 Şubat 1895).

¹⁹⁴⁹ BOA.Y.EE.132/3-2, 17 Ca 1314 (23 Kasım 1896).

¹⁹⁵⁰ BOA.Y.PRK.UM. 32/75, 25 M 1313 (18 Temmuz 1895).

¹⁹⁵¹ BOA.Y.EE.132/3-2, 17 Ca 1314 (23 Kasım 1896).

¹⁹⁵² Özkan Keskin, *Orman ve Ma'adin Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s. 176-178.

harekete geçilmiştir. Anlaşılan o ki, hükümet özel müteşebbislerden öte bu işi devlet eliyle yapmaya çalışmaktaydı. Nitekim aynı dönemde buna dair teşebbüsler de olmuştur.

Devlet eliyle Van'daki maden tetkiki ve kullanımı ile ilgili en kapsamlı adımların atılması ilk kez Anadolu Islahatı dönemine denk gelse de¹⁹⁵³ bundan önce, 1879'da, Van'ı ziyaret eden ıslahat komisyonu memurları burada kurşun, zırnık, demir, mermer, kömür ve gaz gibi madenlerin mevcudiyetinin farkında olarak gerekli aramaların yapılması için vilayete bir mühendis gönderilmesini önermişti.¹⁹⁵⁴ Yine 1881'de Trabzon Adliye Memuru Seyyid Efendi, Hakkari civarındaki sim, simli kurşun ve tutya madenlerinin varlığını rapor ederek bunların kullanılmadığına dikkat çekmişti.¹⁹⁵⁵

Van Gölünde vapur işletilmesine yönelik yapılan taleplerin olduğu dönemde ise kömür madenlerine dair çalışmalar yapılmıştır. Hatta Van Gölü şirketi şartnamesinde şirket kömür ve değerli madenlerin aranması ve kullanılması imtiyazını bile talep etmişti.¹⁹⁵⁶ Ermeni müteşebbislerin gölde vapur işletme taleplerinin sürüncemede bırakıldığı dönemde devlet desteğiyle yapılması planlanan vapurlarda kullanılmak üzere gerekli olan kömür için tetkiklerde bulunulmuştu. Kömürün kalitesi ve miktarının belirlenmesi için Orman Nezareti'nin girişimiyle Yüzbaşı Cemal Bey görevlendirilmiştir. Cemal Bey, Nurdüz nahiyesine tabi Sivan köyü yakınlarındaki Kazan Dağı'nda kömür madenlerinde çalışma başlatmıştır. Cemal Bey, muhtar ve köylülerden birkaç amele ile 2 gün boyunca çalışmış ve 292 kıyye kömür çıkarmıştır. Çıkarılan kömürler tahlil için Orman ve Maadin İdare-i Umumiye'sine gönderilmiştir.¹⁹⁵⁷ Yapılan tahlillerde numunelerin kaliteli kömürden oluştuğu anlaşılmıştır. Hazırlanan rapora göre linyit cinsi olan bu kömürün dumanı az ve alevi fazlaydı.

¹⁹⁵³ Tarık Ziya Arvas, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti...*, s.283

¹⁹⁵⁴ BOA.ŞD. 1874/32(5)-7, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

¹⁹⁵⁵ BOA.Y.PRK.AZN. 1/51, 28 N 1298 (24 Ağustos 1881).

¹⁹⁵⁶ BOA.Y.A.RES. 6/18, 11 C 1297 (21 Mayıs 1880).

¹⁹⁵⁷ BOA.ŞD. 516/15-5, 20 S 1311 (2 Eylül 1893).

Ayrıca bu kömür yapışmayan cinstendi.¹⁹⁵⁸ Dolayısıyla bu kömürün işletilmesi kârlı bir girişim olacaktı. Fakat vapur işletmeciliği işi nihayete ermediği için madenlerin etkili bir şekilde kullanımına dair bir adım atılamamıştı.

Şakir Paşa'nın Anadolu Islahat'ı için Van'a gelişinden sonra ise madenler detaylı bir şekilde tetkik edilmiştir. Van Gölü civarındaki demir ve kömür madenlerinin tetkiki için görevlendirilen İtalyalı mühendis Mösyö Kulan vapur ile Trabzon'a kadar gitmiştir. Fakat yolda geçirdiği hastalık yüzünden doktorlar rutubetli alandan uzak durması gerektiğine dair rapor vermiştir. Dağlık arazide bu işi yapamayacağı da anlaşıncaya bu görev için Hüdavendigar maden mühendisinin görevlendirilmesi için çalışma başlatılmıştır.¹⁹⁵⁹ Şakir Paşa, Van ve çevresindeki madenlerin tetkik amacını ise şu şekilde açıklamıştır.

“Van ve Bitlis ve Erzurum havalisinin erbab-ı fesade karşı temini esbabını istihsal ve istikmal ile beraber ahalisinin tezyid-i servet ve memuriyetlerine medar olmak üzere Van Gölünde birkaç vapur tedariki ve bunlara muktezi kömür ve demir gibi ol civarda bulunan madenin bi'l-tahhari zahire ihracı lüzumuna dair...”¹⁹⁶⁰

Dolayısıyla Şakir Paşa maden tetkiki ve vapur işletmeciliğini memleketin kalkınması ve asayişin sağlanması ile eşdeğer görmüş ve bu yüzden de Van ve çevresinde detaylı bir maden araması yapılmıştır. Nitekim yakın dönemlerde Van'da bulunan Sadettin Paşa da benzer yatırım alanlarının Müslüman ahaliyi zenginleştireceğini düşünmekteydi.¹⁹⁶¹ Maden kullanımının ahalinin hayatını kolaylaştıracağına dair daha önceki dönemlerde de benzer önerilerde bulunulmuşsa da bir türlü muntazam bir şekilde harekete geçilememiştir.¹⁹⁶² Nihayet, Anadolu Islahatı'nın itici gücünün de etkisiyle 1898'de bu iş için adı geçen Orman ve Maadin Nezaretinden Bursa Maden Mühendisi Abdullah Efendi ve Bahriye'den Binbaşı Reşid Bey

¹⁹⁵⁸ BOA.ŞD. 516/15-7, 28 S 1311 (10 Eylül 1893).

¹⁹⁵⁹ BOA.İ.OM. 14/1, 28 Ca 1314 (4 Kasım 1896).

¹⁹⁶⁰ BOA.Y.EE.81/43-2, 15 L 1315 (9 Mart 1898).

¹⁹⁶¹ *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s. 21.

¹⁹⁶² BOA.DH.MKT. 1718/23, 15 Ş 1307 (16 Nisan 1890). Van ahalisi hayvan gübresi yaktığından bunun yasaklanarak civardaki madenlerin enerji ihtiyacı için kullanılması gerektiği önerilmiştir.

görevlendirilmiştir. Yedi ayı aşkın bir sürede¹⁹⁶³ Şemdinan¹⁹⁶⁴ kazası hariç Hakkâri sancağının büyük kısmı başta olmak üzere vilayetin birçok yerinde maden arayan memurlar bulunan bütün madenlerin miri arazide olduğunu tespit etmiştir. Buradaki madenleri bir servet değerinde niteleyen memurlar ayrıca bir vilayet haritası da düzenlemiştir. Madenlere dair bu harita aşağıdaki gibidir.¹⁹⁶⁵

Tablo 99. Van Vilayetinde Bulunan Madenler

Maden	Bulunduğu Yer
Linyit	Nurduz Nahiyesi Şahmanis Köyü Civarındaki Şahmanis Deresi Mevkiinde
Linyit	Erçek Nahiyesi Sivan Köyü Kazan Dağı Mevkiinde
Linyit	Erçek Nahiyesi Akcaçay Köyü Civarındaki (Hafunk Oğlu Serkisın Mahal-i (?) Mevkiinde)
Linyit	Hakkâri Sancağı Albak Kazası Erisan Köyü Civarındaki Mirabad Mevkiinde
Demir	Bitlis Vilâyetinin Bitlis Kazasına Bağlı Engesor Köyü Civarındaki Karkar Mevkiinde
Neft	Bargiri Kazası Beşparmak Köyü Civarında Neft Deresi Mevkiinde
Zırnık	Hakkâri Sancağının Çölemerik Kazası Koranis Köyü Civarında Maden Dağı Mevkiinde
Kil	Hakkâri Sancağı Albak Kazası Erek Köyü Civarında
Simli Kurşun	Gevaş Kazasının Aterlan Köyü Civarında Beratih Mevkiinde
Simli Kurşun	Karçıkan Kazası Vanik Köyünde Bulan Arkası Mevkiinde
Simli Kurşun	Müküs Kazası Kırmızı Tepe Mevkiinde
Mikalı Demir	Müküs Kazası Portozone Köyü Civarındaki Bıcran Mevkiinde
Gümüş	Şatak Kazası Gurandeşt Köyü Samanlık Mevkiinde
Kükürt	Hakkâri Sancağı Çölemerik Kazası Barzan Köyü Civarındaki Kükürt Deresi Mevkiinde
Gümüş	Hakkâri Sancağı Şemdinan Kazası Surunus Köyü Civarındaki Giri Kulida Mevkiinde

1898 itibariyle zırnık madeninin normalde 8 bin lira geliri olması gerekirken yukarıdaki sebeplerden dolayı hazineye bu minvalde hiçbir para girmemekteydi. Bitlis demir madeninin cinsi gayet iyi olup her tarafta üretilebilecek durumdaydı. Demirin kıyyesi 4 kuruş yaptığı halde hükümet bundan da hiç istifade etmemekteydi. Üstelik ahalinin de bu demir

¹⁹⁶³ Van, Erzurum ve Erzincan'da maden aramasına giden Abdullah Paşa 1899'un ocak ayında Hüdevandigar vilayetine dönmüştür. Bilgi için bkz. Tarık Gazetesi, No: 4691, 12 N 1316 (24 Ocak 1899).

¹⁹⁶⁴ Şemdinan kazasının neden hariç tutulduğuna dair bir bilgi verilmemişse de Şemdinan, Gevar, Mahmudi gibi yerlerin listede olmaması buraların hudut üzerinde ve aşiret bölgesi olmasından kaynaklanıyor olabilir.

¹⁹⁶⁵ BOA.Y.EE.81/43-1, H. 1315 (M.1898). Tarık Ziya Arvas, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti...*, s.284-285.

madenini kullanması yasaklanmıştı. Van ve çevresinde kömür ihtiyacı çok olmasına rağmen kömür de çıkarılmamaktaydı. Van merkezinde petrol gazının sandığı 60-70 kuruşa alınıp satılıyorken Bargiri'deki petrol madeni kullanılmamaktaydı. Bu ise vilayetin gelir ve gider bütçesini etkilemekte ve Van'ı bu ihtiyaçlar hususunda dışa bağımlı bir hale getirmekteydi. Şakir Paşa bu madenlerden acilen gerekli olanlarının hemen ve diğerlerinin ise peyderpey çıkarılıp işletilmesinin mali denge için olumlu olacağı düşüncesiyle durumu Orman ve Maadin Nezareti'ne tebliğ etmiştir.¹⁹⁶⁶ Aynı dönemlerde Gevaş'ın Sinemerg köyü civarında da petrol madeni olduğu ve bunun işletilmesi halinde okkası 80-100 paradan aşağı düşmeyen petrol gazının Van ve civar vilayetlerde oldukça düşük fiyata satın alınabileceğine dair haberler yayılmıştır.¹⁹⁶⁷ Fakat hem devletin Osmanlı-Yunan Savaşı'ndan yeni çıkmış olması hem de vilayette Van isyanının etkisinin tüm şiddetiyle devam etmesi bu türden yatırımlara kısa sürede el atılması hususunda engel teşkil etmiştir.

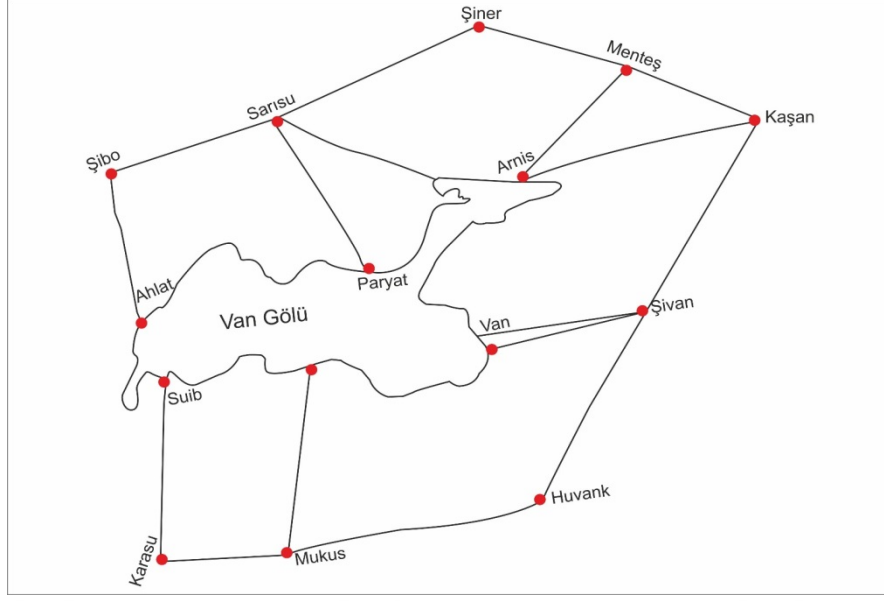
1911'e gelindiğinde ise Anadolu'nun büyük bir kısmında maden arama imtiyazı için hükümete başvuruda bulunulmuştur. Yapılan talepte altın, kömür, platin, civa, kurşun, demir, bakır, kalay, çinko, krom, arsenik, manganez, antimon, alüminyum, kükürt, zift, petrol, asfaltit, petrol ve zımpara madeni aranacağı bildirilerek bölgesel haritalar yapılmıştır. Buna göre Van Gölü çevresindeki muhtemel maden bölgeleri Van kazası ile Adilcevaz, Erciş, Gevaş ve Şatak kazaları ile Bargiri nahiyesi arasındaki birkaç köyden müteşekkildi. Dolayısıyla uzun bir müddet Van'daki madenlerin değerlendirilmediği sonucuna varmak mümkündür. Bu bölgedeki köylerin düzenlenen haritası ise aşağıdaki gibiydi.¹⁹⁶⁸

Harita. Van Gölü Çevresindeki Madenler

¹⁹⁶⁶ BOA.Y.EE.81/43-2, 15 L 1315 (9 Mart 1898).

¹⁹⁶⁷ Tarik Gazetesi, No: 4746, 8 Za 1316 (20 Mart 1899).

¹⁹⁶⁸ BOA.HRT.h. 815/57, 19 R 1329 (19 Nisan 1911).

7.5. Tuz

Tuz insanlık tarihi boyunca canlılar için temel besin malzemelerinden birini oluşturmuştur. Hatta uluslararası ticarete ilk konu olan mallardan biri olarak tuz, çeşitli savaş ve olaylara sebebiyet verdiği gibi sömürgeciliğin de hammaddelerinden birini teşkil etmiştir.

¹⁹⁶⁹ Osmanlı topraklarında deniz ve göllerin kıyısında yer alan yerleşim birimlerindeki tuzlalardan ve yer altı tuz yataklarından elde edilen tuz, sanayi, yiyecek maddelerinin uzun süre muhafazası ve gündelik tüketimde ihtiyaç duyulan alanlarda kullanılmaktaydı. Devlet hazinesine gelir sağlayan tuzun büyük bir kısmı Suriye ve İzmir limanlarından Avrupa'ya ihraç edilmekteydi. Tuzun ihracatta mühim bir yer kaplaması üretimini ve üretim mekânlarının düzenli bir şekilde kontrolünü de gerektirmiştir. Bu yüzden devlet kârlı gördüğü sürece tuzla açılıp işletilmesine müsaade ederdi.¹⁹⁷⁰

¹⁹⁶⁹ Sedat Avcı, “Ekonomik Coğrafya Açısından Önemli Bir Maden: Tuz (Tarihi, Önemi ve Dünya Tuz Ekonomisi)”, *Coğrafya Dergisi*, Sayı: 11, 2003, s. 22-30.

¹⁹⁷⁰ Mehmet Demirtaş, “Osmanlı Devletinde Tuz Üretimi ve Dağıtımı”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:3, Sayı:1, 2004, s. 23-28.

XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca imparatorluğun birçok bölgesinde tuzlalar işletilmekteydi. Anadolu'nun büyük bir kısmı başta olmak üzere Balkanlar ve Kıbrıs önemli tuz merkezleriydi.¹⁹⁷¹ Toprağındaki tuzluluk oranının yüksek olması itibariyle de Erzurum, doğu bölgesindeki önemli tuzla merkezlerinden biriydi. Buraya bağlı Kağızman'da ise kaya tuzu üretilen büyük bir tuz dağı da mevcuttu.¹⁹⁷²

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar tuz üretimine dair mevzuat, maden kanununa tabiydi. 1858 Arazi Kanunnamesi ve 1861 tarihli Maadin Nizamnamesi'nde tuz ve tuzlalara dair hükümler yer almış 1862'de ise müstakil bir Tuz Nizamnamesi çıkarılmıştır. Nizamname, tuz üretimi, satışı, nakliyesi ve fiyatlandırmasına dair maddelerden oluşmuş ve ithalat ile ihracatı da denetim altına almıştır.¹⁹⁷³ Öyle ki, kaçakçılığı önlemek ve mutlak denetimi sağlamak için tuz ithalatı yasaklanmış ve böylece satış devletin tekeline bırakılmıştır. 1879'da Osmanlı'ya iç borç sağlayan Galata Bankerleri ve Osmanlı Bankası'na on yıl süreyle Rüsum-ı Sitte adı altında birleştirilen gelirlerin tahsis edilmesine karar verilmiştir.¹⁹⁷⁴ 1881'de ise Duyun-u Umumiye İdaresi, Rüsum-ı Sitte adı altındaki tütün, ipek, balık, alkollü içki, damga resmi ile birlikte tuzu da denetim altına almıştır.¹⁹⁷⁵ Bu kararlar tuz kaçakçılığına karşı tedbirler alınmış ve üretim ve satış kayıtları tutulmuş, güvenlik kuvvetleri ile işbirliğine gidilmiştir.

¹⁹⁷¹ M. Akif Erdoğan, "Osmanlı Kıbrısında Tuz Üretimi ve Sorunları (1580-1640)", *Tuz Kitabı*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Mesut Şen, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 229-231.

¹⁹⁷² Neşe Erim, "18. Yüzyılda Erzurum Tuzları", *Tuz Kitabı*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Mesut Şen, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, 241.

¹⁹⁷³ Ekin Kasım, "1862 Tarihli Tuz Nizamnamesi ve Önemi", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:3, Sayı:7, 2016, s. 2-30.

¹⁹⁷⁴ Anıl Erdoğan, "Düyun-u Umumiye'nin Kurulmasının Siyasi Yönü ve Reji İdaresiyle İlişkisi", *Mucizeden Belaya Yolculuk: Tütün*, Editörler: H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 199.

¹⁹⁷⁵ Haydar Kazgan, "Düyun-ı Umumiye" *TCTA*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, 1985, s. 708.

Fakat yine de istenilen hedeflere ulaşılamadığı gibi kaçakçılık hem karadan hem denizden kesin bir şekilde engellenememiştir.¹⁹⁷⁶

XIX. yüzyılda Van'da tuz hem insanların yemeklik ihtiyacı hem de hayvancılık için kullanımı son derece mühim bir kaynaktı. Örneğin; İran sınırında yaklaşık 400 köy bulunmaktaydı ve her köyün binlerce küçükbaş hayvanı mevcuttu. Fakat tuz eksikliğinden dolayı her sene birçok hayvan telef olmaktaydı.¹⁹⁷⁷ Bu dönemde Van sancağına bağlı köyler ve bazı kazalarda birkaç tane memleha bulunmaktaydı. Fakat bu tuzlalar düzenli bir şekilde denetlenmediğinden etkili bir şekilde istifade edilememektedir. Örneğin; Van sancağına bağlı Bedağsan köyündeki tuzla uzun müddet kullanılmadığından çeşme ve kuyuları tıkanmıştı. Kuyu ve tuz yollarının temizliği için 5.000 kuruş ve senelik bakımı için de 200 kuruş gerekmektedir. Bu yüzden de burası 5 yıllığına kaza ahalisinden İscioğlu Filibos'a ihale ile verilmiş ve 1852 yılı için 250, 1853 yılı için 250 ve 1854-1856 yılları için de 500'er kuruş vergi belirlenmiştir.¹⁹⁷⁸

Van'daki memlehalardan biri de Canik'teydi. Bu memleha da ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Van dışındaki en yakın memleha ise Erzurum vilayetindeydi ve Van'ın muhtelif bölgelerine 60-100 saat mesafedeydi. Bu yüzden de buradan tuz getirilmesi pahalıya mal olmaktaydı.¹⁹⁷⁹

1862 nizamnamesiyle tuzun inhisara alınması kararı aynı yıl Van yöneticilerine de bildirilmiştir.¹⁹⁸⁰ Fakat tütünün de tekele alınmasını kapsayan bu karar ahalide büyük tepkiye sebep olmuştur. Hükümet, nizamnamenin ahali arasında kabul görmesi için tedbir alma yoluna başvurmuş ve bu maksatla Şemdinan'da bulunan Şeyh Salih Efendi'yi devreye

¹⁹⁷⁶ Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Tuz Gelirlerinin Düyun-ı Umumiye'ye Devredilmesinden Sonra Tuz Kaçakçılığı", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, 2002, s. 147-157.

¹⁹⁷⁷ Mirza Musa Han Tabatayî Ensarî, *Zubdetü'l-Vekai...*, s. 63.

¹⁹⁷⁸ BOA.C.ML. 669/27423, 26 C 1268 (17 Nisan 1852).

¹⁹⁷⁹ BOA.ŞD. 1874/32 (5)-2, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

¹⁹⁸⁰ BOA.A.MKT.MHM. 243/21, 12 R 1279 (7 Ekim 1862).

koyarak ahaliye nizamnamenin hakimane bir şekilde anlatılmasını sağlamıştır. Bölgede oldukça sözü geçer biri olan tarikat mensubu Şeyh Salih Efendi maiyetindeki 1.000'den fazla müridi ile harekete geçmiş ve ahaliyi büyük ölçüde teskin etmiştir. Şeyhin bu türden mevzularda oldukça işe yarar biri olduğunun farkında olan Van ve Hakkâri mutasarrıfı, hem Şeyhi teşvik etmek hem de kontrolü sağlamlaştırmak maksadıyla Şeyhin taltifini talep etmiştir.¹⁹⁸¹

Ahalinin yeni usulü benimsememesinde ağır vergi yükünün de etkisi vardı. Zira yeni düzenleme ile neredeyse tuz vergisi yükü 20 kat artmıştır. Bir okkası 20 paraya satılan aynı tuzun İran'daki fiyatı ise 1 paraydı.¹⁹⁸² Yeni düzenlemeyi benimsemekte zorluk çeken ahali devletin memlehaları kontrol altına almasını hazmedemeyerek memlehalara zarar bile vermiştir. Tuz kaçakçılığının yoğun olduğu böylesi bir dönemde yerli memlehalara zarara uğratılması hükümetçe kabul edilemez suçlar arasında zikredildiğinden suçluların bir an evvel yakalanması ve zararın tanzimi için harekete geçilmekteydi.¹⁹⁸³ Ahalinin yerli memlehalara saldırmasının sebeplerinden biri yerli tuzun oldukça pahalı olmasıydı. Hatta İran'dan ucuz bir şekilde getirilen kaçak tuz da Van'da yüksek fiyatlara satılmaktaydı.¹⁹⁸⁴ Hükümet ise yerli tuzun kullanımına ahaliyi adapte etmek için İran'dan tuz ithalatını yasaklamış ve bunun İran tarafınca da uygulanması için İranlı yetkililerle görüşülmüştür.¹⁹⁸⁵ Fakat İran tuzunun Osmanlı tuzuna göre oldukça ucuz olması ahaliyi bu tuzun tüketiminden vazgeçirememiştir. Öyle ki tuz kıtlığından dolayı perişan durumda olduğunu bildiren ahali ya ithalatın serbest bırakılmasını ya da başka yerlerden ucuz tuz tedarik edilmesini talep etmiştir. Hükümet, talepleri büyük ölçüde karşılayacak durumda olmasa da mahalli meclisin tuza narh

¹⁹⁸¹ BOA.A.MKT.MHM. 271/3, 4 M 1280 (21 Haziran 1863).

¹⁹⁸² Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam...*, s. 100.

¹⁹⁸³ BOA.A.MKT.MHM. 273/69, 2 Ra 1280 (17 Ağustos 1863).

¹⁹⁸⁴ BOA.BEO.AYN.d. (Ayniyat Defteri), No: 829, 24 Ca 1287 (21 Eylül 1870).

¹⁹⁸⁵ BOA.A.MKT.MHM. 276/60, 29 Ra 1280 (13 Eylül 1863).

uygulamaması fakat fahiş fiyatlara da engel olunması gibi yollara başvurulmasını önermiştir.¹⁹⁸⁶

İthalatı yasaklanan tuzun fiyatlarının daha makul bir seviyeye çekilmesi ve üretimin arttırılması için Van çevresindeki tuz kaynaklarına dair keşifler yapılmıştır. Örneğin; Şatak kazasına tabi Karasur köyündeki tuz kuyuları ve iki adet tuz çeşmesinden yılın 3-4 ayında yaklaşık olarak 40.000 kıyye tuz imal edilebileceğine dair yapılan keşif sonucu burada büyük bir havuz, 30 adet küçük göl, nakliye ve muhafaza için birkaç ambar ve bekçi kulubeleri yapılmıştır. 1 ay 20 gün sürede yapılan binalar için başlangıçta 10.000 kuruş masraf çıkarılmışsa da bu miktar 6.947 kuruşa düşürülmüştür. Buranın idaresi için bir memur, bir kâtip, bir kantarcı ve iki bekçi belli oranlarda maaşlarla görevlendirilmiştir. Ayrıca kış boyunca zaptiyelerin burayı koruması da sağlanmıştır. Tuz mevsiminde ise zaptiyelere ek olarak yakın köydeki Kır Serdarı Emin Ağa ve refakatindeki 7 neferin maaşlarının tuz hasılatından karşılanması yoluyla görevlendirilmesi uygun bulunmuştur. Fakat ilk üretim planlananın çok altında kalmış ve ancak 3.150 kıyye tuz üretilenmiştir. Van kaza meclisi bunu memurların dikkatsizliğine bağlayarak memlehanın koşullarının daha da iyileştirilmesi için Erzurum vilayet meclisine durumu bildirmiştir.¹⁹⁸⁷

Hükümetin aldığı tedbirler çerçevesinde tuz ihtiyacının karşılanmaması köylüleri çaresiz bıraktığından bataklıklarda bulunan tuza benzer maddeler hayvanlara yedirilmiş ve birçok hayvan telef olmuştur. Bu maddenin bir çeşidi Van Gölüne 150 adım mesafedeki bir bölgede bulunmuş ve Mekteb-i Tıbbiye'ye gönderilen numunelerde bunun, içinde tuz olmakla birlikte yoğun miktarda asit ve güherçileden meydana geldiği ortaya çıkmıştır.¹⁹⁸⁸

¹⁹⁸⁶ BOA.BEO.AYN.d. (Ayniyat Defteri), No: 829, 24 Ca 1287 (21 Eylül 1870).

¹⁹⁸⁷ BOA.I.MVL. 558/25066, 22 Z 1282 (8 Mayıs 1866); BOA.BEO.AYN.d. (Ayniyat Defteri), No: 829, 17 R 1283 (29 Ağustos 1866).

¹⁹⁸⁸ BOA.MVL. 732/55, 29 L 1283 (6 Mart 1867).

Ahali tarafından tuz ihtiyacının karşılanmasına yönelik başvurulmuş bir yöntem de kaçak memleha işletilmesiydi. Örneğin; Ali bin Kasım adlı bir şahıs Van sancağına bağlı Çilkan köyündeki tuzladan çıkan suyu kendi kazanlarında kaynatıp tuz imal ederek satmaktaydı. Bu durum civarda bulunan Hakkâri memlehalarının kullanımını sekteye uğrattığı gibi vergi kaçakçılığına da sebep olmaktaydı. Ali bin Kasım bu işi birkaç kez yapmış ve cezalandırıldığı halde bu uğraştan vazgeçmemiştir. Tuzlaların kapatılmasını uygun bulmayan hükümet ise bunlara el konarak ihaleyle belli bir vergi karşılığında ilgililere verilmesini uygun bulmaktaydı.¹⁹⁸⁹

Rûsum-ı Sitte adı altında tuz gelirlerinin Düyun-ı Umumiye idaresine verilmesinden sonra tuz kaçakçılığı hususunda güvenlik önlemlerine daha çok dikkat edilmiştir. Bu amaçla Düyun-ı Umumiye İdaresince kolcular görevlendirilmiş ve gerektiğinde Osmanlı hükümetinden de yardım talebinde bulunulmuştur.¹⁹⁹⁰ Van'da kaçakçıların 200-300 kişilik kalabalık gruplar halinde ve silahlı bir şekilde hareket ederek memurlarla yeri geldiğinde çatışması sonucu mahalli kuvvetler yetersiz kalmış ve Düyun-ı Umumiye Müdürlüğü ek kuvvetlerin gönderilmesi için hükümete başvurmuştur.¹⁹⁹¹ Hatta güvenlik önlemlerinin yeterli bulunmaması üzerine Siirt'in Pervari kazasından, Van'ın Şatak kazasına bağlı Çelikan ve Girasor ile Hakkâri'ye tabi Beytüşşebab'a kadar yer alan tuzlalara yakın yerlere daimi surette asker yerleştirilerek kışla yapılması düşünülmüşse bile bu iş masraflı olduğundan vazgeçilmiştir.¹⁹⁹² Böylece güvenlik işi seyyar ve geçici muhafızlar vasıtasıyla halledilmeye çalışılmıştır. Fakat bu muhafızların can güvenliği de bulunmamaktaydı. Örneğin; Değirmen

¹⁹⁸⁹ BOA.ŞD. 557/10, 5 B 1286 (11 Ekim 1869).

¹⁹⁹⁰ Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Tuz Gelirlerinin Düyun-ı Umumiye'ye Devredilmesinden Sonra Tuz Kaçakçılığı...", s. 152.

¹⁹⁹¹ BOA.DH.MKT. 1635/23, 27 L 1306 (26 Haziran 1889). İran'dan kaçak yollarla getirilen 150 kıyye tuzun yasaklanmasına dair. BOA.DH.MKT. 1640/114, 23 Za 1306 (21 Temmuz 1889).

¹⁹⁹² BOA.DH.MKT. 1646/46, 26 Za 1305 (24 Temmuz 1889).

ve Faruk köylerinde tuz kaçakçıları ile karşılaşan iki muhafız çıkan çatışmada yaralanmıştır. Muhtemel şüpheliler ise bu civardaki Milan aşireti mensuplarıydı.¹⁹⁹³

Aşiretlerin tuz kaçakçılığı ve gaspının yanısıra memleahaların zarar görmesinde de etkileri vardı. Bunlardan Ertuş aşiretinin Havişdan, Ezdinan ve Halilan kabilelerinin yaşadığı 40 adet köy kabileler arasındaki sorunlardan dolayı harap olmuştu. Bu köylerin arasındaki iki adet memleha da kapatılmak zorunda kalınmıştır. Bu yüzden de asayişin sağlanarak memleahaların devlet ve ahalinin tasarrufuna geçmesi için bu köylerin birleştirilerek bir nahiye haline getirilmesi ve muktedir bir müdür riyasetinde yönetilmesi gerekmektedir.¹⁹⁹⁴

İran sınırındaki birçok aşiretin tuz kaçakçılığı yapıp bundan gelir elde ettiği uzun müddet bilinmesine rağmen etkili müdahale edilememektedir.¹⁹⁹⁵ Millingen, Makuri gibi aşiretlerin kaçakçılığı hükümet memurlarının dibinde yaptığını bile aktarmaktadır.¹⁹⁹⁶ Aşiretlerin ismi kaçakçılığın yanı sıra tuz gaspıyla da anılmıştır. Örneğin, Haydaranlı aşireti mensupları 1.100 kıyye tuzu Bayezid sancağı dâhilindeki memlehadan gasp etmiş ve yakalananlar kürek cezasına çarptırılmıştır.¹⁹⁹⁷

İran hududundan kaçak yollarla getirilen tuzun Van'a geçirilmesinde mülki ve askeri memurları dikkatli davranmamıştır. Bu yüzden Erzurum Düyun-ı Umumiye Müdürlüğü hazinenin zarara uğradığının da altını çizerek Van vilayet yöneticilerinin bu konuda dikkatli olması gerektiğini Maliye Nezareti'ne bildirmiştir.¹⁹⁹⁸ Düyun-ı Umumiye Müdürlüklerinin birçok kez benzer şikâyetleri olmuştur. Hatta önlem amaçlı her sene Siirt civarından Van'a giden göçer aşiretlerin güzergâhlarında yüklerinin kontrol edilmesi bile talep edilmiştir.¹⁹⁹⁹

¹⁹⁹³ BOA.DH.MKT. 1899/19, 6 Ca 1309 88 aralık 1891).

¹⁹⁹⁴ BOA.ŞD. 1874/32(5)-6, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

¹⁹⁹⁵ BOA.BEO.AYN.d. (Ayniyat Defteri), No: 831, 29 B 1283 (7 Aralık 1866).

¹⁹⁹⁶ Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam...*, s. 100.

¹⁹⁹⁷ BOA.BEO.AYN.d. (Ayniyat Defteri), No: 830, 11 Ca 1285 (30 Ağustos 1868).

¹⁹⁹⁸ BOA.DH.MKT. 315/18, 17 C 1312 (16 Aralık 1894).

¹⁹⁹⁹ BOA.DH.MKT. 353/60-3, 19 N 1312 (16 Mart 1895).

Fakat tuza aşırı derecede ihtiyaç duyulması memleha memurlarının dahi zimmetlerine tuz geçirerek usulsüzlük yapmalarını engelleyememiştir.²⁰⁰⁰

7.6. Tütün

Avrupa’da XVI. yüzyılın sonuna kadar, doktor, eczacı ve botanistlerin kullandığı pahalı bir bitkisel ilaç maksadıyla kullanılan tütün, sonraki yüzyıllarda yerini ticari bir mal hüviyetine bırakmıştır.²⁰⁰¹ XIX. yüzyıla gelindiğinde tütün bütün dünyada önemli bir ticaret malı haline gelmişti. Bu yüzden Duyun-u Umumiye İdaresi altında, idareciler ve ahali tarafından hoş karşılanmasa da, 1884’te kurulan Reji Şirketi, Şarki Rumeli hariç olmak üzere Osmanlı vilayetlerindeki iç tüketime ayrılan tütünleri satın almak, imal etmek, satmak ve sigara üretimi ile satışı aşamalarını gerçekleştirmek gibi haklar elde etmişti.²⁰⁰² Reji’nin kurulmasından sonra kaçakçılık mühim bir gündem maddesini oluşturmuştur. Bu maksatla kaçakçılıkla mücadele için kolcular görevlendirilmiştir. Üstelik ahalinin üzerinde baskı kurup keyfi muamelede bulunan bu kolculara karşı bir yaptırım da yoktu. Bu yüzden de Reji İdarelerine bağlı görevlilerle ahali arasında birçok vukuat yaşanırdı. Bazı yerlerde belalı olarak bilinen eski sabıkalı insanların kolcu yapılması bu görevlilerin kontrolden çıkmasına sebebiyet vermiştir. Hatta bu görevlilerin bir kısmının yolsuzluklara karıştığı dahi olmuştur.²⁰⁰³

²⁰⁰⁰ BOA.ŞD. 1874/32(5)-14, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

²⁰⁰¹ Neşe Erim, “Tütünün Ticari Bir Mal Olarak Ortaya Çıkışı: 1600-1900”, *Tütün Kitabı*, Editör: Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 34.

²⁰⁰² Tiğince Oktar, “Osmanlı Devletinde Reji Şirketinin Kurulmasından Sonraki Gelişmeler”, *Tütün Kitabı*, Editör: Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 45-46.

²⁰⁰³ Alev Gözcü, Fevzi Çakmak, “Osmanlı Toplumunda Tütün Merkezli Çatışma Alanı: Kolcular ve Ayıngacılar”, *Mucizeden Belaya Yolculuk: Tütün*, Editörler: H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 226-232.

Tuz gibi Rüsum-ı Sitte'ye dâhil edilen bir diğer mamul olan tütün de Van vilayetinde kaçakçılık konusu olmuştur. Ancak Van, tütün ekimi konusunda oldukça sınırlı bir alana sahipti. Bu yüzden tütün, en çok Bitlis vilayetine yakın olan Van'ın Gevaş kazasında ve ayrıca Şemdinan'da ekilmekteydi. Nitekim Düyun-ı Umumiye ile gündeme gelen tütünün ekim ve pazarlanmasının kontrol aracı olan Reji İdaresi'nin kurulmasıyla tütün ekimine izni verilen yerler arasında Van vilayeti bulunmamaktaydı.²⁰⁰⁴ Fakat yine de Van'da da bir Tütün Rejisi kurulmuş ve üretimi denetleyerek kaçaklığı engellemeye çalışmıştır.²⁰⁰⁵ Tuz inhisarıyla birlikte işleme tabi tutulan tütün için de 1863'te ahali ayaklanmış ve Şeyh Salih Efendi'nin devreye girmesiyle Şemdinan ahalisi yatıştırılmıştı.²⁰⁰⁶ Fakat Van ahalisi uzun bir müddet bu yeniliğe alışmamış ve tütün vergisi vermemek için tahsildarları uzaklaştırmak maksadıyla dağlara keskin nişancılar dahi yerleştirmiştir.²⁰⁰⁷

1872 yılı Erzurum Vilayet Salnamesine göre Van sancağının mamulleri arasında 28.560 kıyye tütün vardı.²⁰⁰⁸ Gevaş ahalisi uzun yıllar boyunca kaza dâhilinde kaçak bir şekilde tütün ekmiş ve her seferinde hükümet ile karşı karşıya gelmiştir.²⁰⁰⁹ Reji İdaresi kaçak tütün ekimini sıkı denetime tabi tutmuş ve 1891'de bir seferliğine mahsus olmak üzere ahalinin affedilmesine ses çıkarmamıştır. Reji İdaresi, tütün ekmek isteyenlerin nizamnameye uygun bir şekilde hareket ederek ruhsat almalarını sağlamaya çalışmaktaydı. Fakat geçim kaynağının önemli bir kısmını sağladığı için ahali kaçak tütün ekiminden vazgeçmemiştir. 1892'de tekrar kaçak tütünler yakalanmış ve Reji İdaresi bu tütünlerin ibret olması için

²⁰⁰⁴ Erdoğan Keskinçılıç, "Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli: Reji-Tütün İdaresi", *Liberal Düşünce*, 1999, s. 153-154.

²⁰⁰⁵ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897).

²⁰⁰⁶ BOA.A.MKT.MHM. 271/3, 4 M 1280 (21 Haziran 1863).

²⁰⁰⁷ Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam...*, s. 100.

²⁰⁰⁸ Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1289 (M. 1872).

²⁰⁰⁹ BOA.BEO. 77/5701, 2 Ra 1310 (24 Eylül 1892).

imhasına karar vermiştir.²⁰¹⁰ Yerel yönetici ve nezaretlerin devreye girmesiyle tütünler fidan olmadığından yakılamamış ve mahsul dönemi de yaklaştığından ahalinin çok zor duruma düşeceği malum olduğundan yine muaf tutulmaları sağlanmıştır.²⁰¹¹ Kaçak dahi olsa ahaliye göz yumulmasının bir sebebi de ziraat mevsimi geçtiğinden ve başka bir şey de ekilemediğinden hem ahalinin hem de hazinenin zarara uğramasını engellemektir.²⁰¹²

7.7. 1896 Mali Krizi: Memur ve Ahalinin Geçim Sıkıntısı

Yerel mali problemler ve merkezi bütçenin içinde bulunduğu kriz durumu vilayet yöneticileri ve memurlarının maaşlarını zamanında alamamasına sebep olmuştur. Bu ise başta askeri memurlar olmak üzere birçok kurumdaki çalışanların görevlerini layıkıyla yapmasını engelleyerek uzun müddet kısır bir döngü halini alan yolsuzluk ve asayişsizliğe sebep olmuştur. Önceki bölümlerde belediye ve maarif kurumlarındaki bütçe yetersizliği ve maaş sorununa değinildiği için burada özellikle Van İsyanına giden süreç ve isyandan sonraki dönemde ekonomiyi oluşturan kaynakların tükenmesi ya da değerlendirilememesi sonucu ortaya çıkan mali krize değinilecektir. Bu kriz vilayetin kendi dinamiğiyle doğrudan alakalı olduğu gibi merkezi bütçenin içinde bulunduğu durumdan da bağımsız değildir. Krizin etkilediği hususların başında ise memur maaşları gelmektedir.

Van'da başlıca iki grup maaş almaktaydı. Bunlardan ilki devlet kurumlarında çalışan memurlar diğeri ise çeşitli hususlarda güvenlik ve nizamı sağlamakla mükellef aşiret

²⁰¹⁰ BOA.BEO. 128/9543-4, 12 R 1310 (3 Kasım 1892).

²⁰¹¹ BOA.BEO. 128/9543-2, 27 Ca 1310 (17 Aralık 1892).

²⁰¹² BOA.DH.MKT. 2041/106, 22 Ca 1310 (12 Aralık 1892).

mensupları kişilerdi. Alınan maaşlar yapılan görev ve mali bütçenin yeterliğine göre değişmekte ve bazı zorunlu durumlarda düzenlemelere tabi tutulabilmekteydi.²⁰¹³

Tanzimat'ın kurumsallaşmaya başlamasını müteakiben XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde Van vilayetindeki memur sayısında büyük bir artış olmuştu. Memur sayısının artması fakat gelirlerin düşmesi bir süre sonra maaşların uzun müddet ödenememesine ya da çok eksik tahsil edilmesine sebep olmuştur. Muhtelif dönemlerde bu problem aksaklıklara sebep olmuş ve önlem alma yoluna gidilmişse de²⁰¹⁴ Van İsyanı sürecinde bu problem, belirgin bir şekilde kendini hissettirmiş ve vilayetin sosyo-ekonomik çehresini değiştirmiştir.

1895'te mali buhrandan dolayı Bargiri kazası Adliye mahkemesi memurları birkaç ay boyunca maaşlarını alamadıklarından şikâyet etmeye başlamıştır. Memurlar, aldıkları maaşla iâşelerini bile karşılayamayacak durumdaydı. Askeri idare dahi aynı şikâyetlerde bulunmuş ve merkezi hükümet çözüm bulmakta aciz bir duruma düşmüştü. Yeni alaybeyinin Van'a tayin edilmesiyle mahsulatta bir nebze de olsa gelir elde etme yoluna gidilmişse de vilayetin içinde bulunduğu siyasal atmosfer buna müsaade etmemekteydi. Vilayetin gelir ve giderleri birbirini tutmadığından ise hariçten akçe takviyesi mecburi bir vaziyet halini almıştı. Saadettin Paşa, bu durumu hükümete bildirmişse de dışarıdan akçe gelmesinin uzun zaman alacağı ihtimalinden dolayı mümkün olduğunca yerel tedbirler yoluyla krizin aşılması uygun bulunmuştur. Bu dönemde güvenlik ve ıslahat gereği redif ve nizamiye askerlerinin sayısında artış yapılmış fakat 17 ay boyunca zaptiyelere maaş verilememiştir. Van isyanı döneminde gelirlerin büyük kısmı tahsil edilemediği gibi bakaya kalan gelirlerin toplanması masrafların yarısını bile karşılayacak durumda değildi. Bu yüzden dışarıdan aylık 2-3 bin lira gelmesi halinde memurların maaşının ancak yarısı ödenebilecekti. Zaptiyelere maaş verilmediğinden

²⁰¹³ BOA.İ.MMS. 40/16454, 6 L 1287 (30 Aralık 1870). Mutasarrıf Abdullah Paşa'nın maaşının 2.500 kuruş azaltılmasına dair; BOA.ŞD. 1874/10, 16 Za 1296 (1 Kasım 1879). Şevili aşireti reisinin maaşına zam yapılarak bunun yıllık vergilerine eklenmesine dair.

²⁰¹⁴ Belediye ve Maarif kısımlarına bakılabilir.

bunlar görevlerini bırakmış ve yeni görevlendirilenler ise layıkıyla görevlerini yerine getirmemişti. Bu yüzden askeri memurlar arasında istifalar meydana gelmiştir.²⁰¹⁵

Van valisi krizin önüne geçmek için masrafı çok olan bir kısım taburların terhis edilmesini talep etmişse de İran sınırındaki hareketlilik ve Van isyanının etkisinin devam etmesinden dolayı bu talep uygun bulunmamıştır.²⁰¹⁶ Vilayet merkezinin yanı sıra kazalarda da aylarca maaş alamayan memurlar vakitlerinin çoğunu kaza merkezleri dışında geçimlerini sağlayabilecek şekilde geçirmeye başlamış ve bu da kaza idarelerinde boşluklar yaratmıştır.²⁰¹⁷ Örneğin, Hakkâri Sancağında iki yıl ve üzerinde maaş alamayan mülki ve askeri memurlar vardı. Bunlara askeri bütçeden havale yapılması suretiyle iki üç aylık maaş ödenmesi teklif edilmişse de bir sonuca varılamamıştır.²⁰¹⁸

Yöneticilerin maaş alamamasının yanı sıra ahali de bu dönemde oldukça zor duruma düşmüş ve bu durum muhtacın problemini doğurmuştur. Van olaylarının büyük ölçüde kontrol altına alındığı 1896'da olaylardan dolayı zarar gören muhtaç ahalinin ihtiyaçlarını belirlemek üzere Menhubat Komisyonları (Yağma Komisyonları) kurulmuştur.²⁰¹⁹ Bu dönemde İngiltere, İsveç²⁰²⁰ ve Amerikalılar da devreye girerek Ermenilere yardım etmeye başlamıştır. Fakat Amerikalılar sadece şehirdeki Ermenilere yardım etmiştir. Köy ve kazalardaki ahalinin açlıktan kırıldığı haberleri gelmesi üzerine de Vilayat-ı Sitte Islahat'ı projesi çerçevesinde kurulan Tesri-i Muamelat Komisyonu tetkiklerde bulunmuştur.²⁰²¹ Bu esnada ahaliye dağıtılmak üzere Avrupalılarca gönderilen zahireler aşiretlerin gaspına uğramıştır.²⁰²² Zahire

²⁰¹⁵ BOA.Y.EE. 131/42, 13 Ş 1312 (9 Şubat 1895).

²⁰¹⁶ BOA.A.MKT.MHM. 537/18-14, 22 R 1314 (30 Eylül 1896).

²⁰¹⁷ BOA.DH.TMIK.S. 5/17, 2 Ş 1314 (6 Ocak 1897).

²⁰¹⁸ BOA.DH.TMIK.M. 52/29-1, 6 L 1316 (17 Şubat 1899).

²⁰¹⁹ BOA.DH.TMIK.M. 14/8, 29 Ra 1314 (7 Eylül 1896).

²⁰²⁰ BOA.DH.TMIK.M. 25/19, 11 B 1314 (16 Aralık 1896).

²⁰²¹ BOA.DH.TMIK.M. 18/43, 2 R 1314 (10 Eylül 1896).

²⁰²² BOA.DH.TMIK.M. 18/62, 4 Ca 1314 (11 Ekim 1896).

ihtiyacının yanı sıra evleri yıkılan ahali için de vilayet meclisinin aldığı karar üzerine miri ormanlardan ücretsiz kereste verilmiştir.²⁰²³

1897’de alt birimlere ayrılarak kurulan Anadolu İane Komisyonu vilayetlerdeki yardıma muhtaç kişileri belirlemiştir. Buna göre o döneme kadar muhtaç ahalinin % 15’inin ihtiyacı karşılanmıştı. Vilayetlerden ulaştırılan bilgilerden hareketle Van vilayetinden sadece Bayezid’e göç edenlerin 25.000 kuruşluk zararı olduğu tespit edilmiştir.²⁰²⁴ Van murahhasa vekili tarafından yapılan tespitlerde ise Van merkez kasabasıyla mahallelerinde 8.931 kişi muhtaç durumdaydı. Bunlardan 1.144 kişi ekmeğe, 1.484 kişi elbiseye, 1.714 kişi yağa ve 1.273 kişi de yakacak malzemeye muhtaçtı. Ayrıca 448 hanenin de tamire ihtiyacı vardı.²⁰²⁵ Van valisinin hazırladığı rapora göreyse olaylardan önce dörtte bir olan yardıma muhtaç oranı olaylardan sonra dörtte üçe çıkmıştı.²⁰²⁶ Bu yüzden Tesri-i Muamelat Komisyonu olaylardan önce muhtaç durumda olanların iane komisyonundan yararlanamayacağını ve bunların eş-dost, akraba veya kendi imkânlarıyla geçinmeleri için vilayete talimat vermişti.²⁰²⁷

Van valisi Şemseddin’in kazalardan alınan bilgi üzerine Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafa göre muhtaçların mensubiyeti ve ihtiyaç duydukları malzeme aşağıdaki gibiydi²⁰²⁸:

Tablo 100. Van İsyanından Sonra Kazalarda Meydana Gelen İhtiyaçlara Dair Liste

Kaza	Mensubiyeti	İhtiyaç Türü	Kişi/Hane Sayısı
Erciş	Ermeni	Zahire	500 Kişi
Erciş	Ermeni	Hayvan	206 Kişi
Erciş	Ermeni	Hane Tamiri	29 Hane
Gevaş	Müslüman	Zahire ve Akçe	1.226 Kişi
Gevaş	Ermeni	Zahire ve Akçe	1.690 Kişi
Karcikan	Ermeni	Zahire	100 Kişi
Ticar Nahiyesi	Müslüman	Zahire	500 Kişi
Ticar Nahiyesi	Ermeni	Zahire	2.000 Kişi
Müküs	Müslüman	Zahire	500 Kişi

²⁰²³ BOA.DH.TMIK.M. 22/64, 7 Ca 1314 (14 Ekim 1896).

²⁰²⁴ BOA.DH.TMIK.M. 20/43-4, 14 Za 1314 (16 Nisan 1897).

²⁰²⁵ BOA.DH.TMIK.M. 20/43-6, 18 C 1314 (24 Kasım 1896).

²⁰²⁶ BOA.DH.TMIK.M. 20/43-9, 15 Ş 1314 (19 Ocak 1897).

²⁰²⁷ BOA.DH.TMIK.M. 20/43-10, 21 Ş 1314 (25 Ocak 1897).

²⁰²⁸ BOA.DH.TMIK.M. 20/43-13, 12 B 1314 (17 Aralık 1896).

Müküs	Ermeni	Zahire	1.000 Kişi
Albak	Müslüman/Ermeni	Zahire	1.700 Kişi
Çölemerik	Müslüman	Zahire	1.430 Kişi
Çölemerik	Ermeni	Zahire	90 Kişi
Çölemerik	Nesturi	Zahire	230 Kişi
Gevar	Müslüman	Akçe	400 Kişi
Gevar	Ermeni	Akçe	300 Kişi
Hamidiye	Ermeni, Nesturi	Hayvan (Birer Çift)	90 Hane

Van olaylarından sonra ahalinin en çok ihtiyaç duyduğu malzeme öncelikle yemeklik ve tohumluk zahire ile çift hayvanı idi. Örneğin; Ermenilere dağıtılmak üzere İngiltere konsolosu Amerika'dan gönderilen yardım paralarıyla İran'dan 1.500 baş çift hayvanı satın alma yoluna gitmiş²⁰²⁹ ve bunların gümrük vergisinden muaf tutulmasını talep etmiştir.²⁰³⁰ Aynı dönemlerde çıkan bir emir üzerine miri ambarlarda zahire olması durumunda Ermeni çiftçilere dağıtılmasına da karar verilmiştir.²⁰³¹

Ahali kadar askerlerin de zahireye ihtiyacı vardı. Muhtekirler Van'daki mevcut zahireyi vilayet dışına çıkarttığından Van dâhilindeki 20 tabur askerinin ihtiyacının karşılanması için dışarıdan zahire getirilmesi gerekmiştir.²⁰³² Bu taburların bir kısmı vilayet dışından geldiği için ayrıca hazırlıksız yakalanılmıştı. İddiaya göre Erzurum'un Ayıntab ve Eleşkirt kazaları ile Bitlis'in Ahlat ve Bulanık kazalarında fazlaca zahire bulunmaktaydı.²⁰³³ Vilayet yöneticileri kendi çabaları ile buralardan zahire temin yoluna gitmişse de bunda başarılı olunamamış ve kış mevsimi yaklaştığından askerler zor duruma düşmüştür.²⁰³⁴ Yardım talepleri karşılık bulamayan yöneticiler ise muhtekirleri engelleyerek mevcut zahireyi korumaya çaba göstermiştir.²⁰³⁵ Zahirenin Van dışına çıkarılmasının yasaklanmasına dair alınan karar Erzurum vilayeti için de uygulanmış fakat Erzurum'da zahirenin fazla olduğu

²⁰²⁹ BOA.DH.TMIK.M. 27/22, 22 B 1314 (26 Ocak 1897).

²⁰³⁰ BOA.DH.TMIK.M. 28/67-6, 12 M 1315 (13 Haziran 1897).

²⁰³¹ BOA.DH.TMIK.M. 32/60, 22 Za 1314 (24 Nisan 1897).

²⁰³² BOA.DH.TMIK.M. 39/58-1, 16 R 1314 (14 Eylül 1897).

²⁰³³ BOA.DH.TMIK.M. 39/58-4 (1), 27 R 1315 (25 Eylül 1897).

²⁰³⁴ BOA.DH.TMIK.M. 39/58-2(1-2), 19 R 1315 (17 Eylül 1897).

²⁰³⁵ BOA.DH.TMIK.M. 39/28, 20 R 1315 (18 Eylül 1897).

kesinleştirildiğinden Van'ın ihtiyacının buradan karşılanması o da olmazsa İran'dan zahire getirilmesi Tesri-i Muamelat Komisyonunca uygun görülmüştür.²⁰³⁶

1897'nin güz mevsiminde imkânsızlıklar ve kargaşadan dolayı tarım alanlarının ancak dörtte biri ekilebilmişti. Bahar ayının yaklaşmasıyla tohum ve çift hayvanına olan ihtiyaç iyice artmış ve kıtlık ihtimali doğmuştu.²⁰³⁷ Yapılan ihtiyaç tespitinde Vanlıların 2.000 çift hayvan ve 16.000 İstanbul kilesi buğdaya ihtiyacı vardı. Bu ihtiyacın vilayetdeki Ziraat Bankalarından karşılanması düşünülmüşse de hiçbir şubede para bulunmamaktaydı.²⁰³⁸ Aşar ve ağnam vergilerine sayılmak üzere biraz para tedarik edilerek Hakkâri sancağına 300, merkeze bağlı kazalara 50'şer ve nahiyelere de 30'ar lira gönderilebilmiştir. Ayrıca Bitlis vilayetinden de 300 İstanbul kilesi buğday teslim alınmıştır.²⁰³⁹ Fakat tedarik edilen miktar ihtiyacın çok çok altındaydı ve zor durumda kalan ahali köylerini terk etmeye başlamıştır. Hükümet, göçü engellemek için köylere sık sık darı sevk ederek ahalinin iâşesini sağlamaya çalışmıştır.²⁰⁴⁰

Van valisinin yaptığı tespitlere göre 85 Ermeni ve 17 Müslüman köyü tohumluk ve yemeklik zahireye muhtaç olup bu Ermeni ve Müslümanlar hemen hemen her gün hükümet konağına gidip yardım talep etmekteydi. Ermeni köylerine Rusya ve İran üzerinden yardım malzemesi gitse de ihtiyaçlar karşılanamamış ve İngiliz konsolos ve Cizvitler²⁰⁴¹ Ermeni köylerinin büyüklüğüne göre 60-80 kuruş arasında yardımlarda bulunmuştur.²⁰⁴² Bu yardımların yapılması esnasında konsolos ve misyonerlerin Ermeni ahalisinden birkaç kişiyi görevlendirmeleri Van valisinin nazarında zararlı düşüncelerin yayılabileceği fikrini

²⁰³⁶ BOA.DH.TMIK.M. 44771, 12 B 1315 (7 Aralık 1897).

²⁰³⁷ BOA.DH.TMIK.M. 30/4-1, 16 L 1314 (20 Mart 1897).

²⁰³⁸ BOA.DH.TMIK.M. 30/4-2, 11 Za 1314 (13 Nisan 1897).

²⁰³⁹ BOA.DH.TMIK.M. 30/4-4, 25 Z 1314 (27 Mayıs 1897).

²⁰⁴⁰ BOA.DH.TMIK.M. 30/4-7, 30 Z 1314 (1 Haziran 1897).

²⁰⁴¹ Fransa kontrolündeki misyonerlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Haktan Birsal, "Peder Monier'in Gözlemleri ile Fransız Cizvit Misyonerlerinin Osmanlı Topraklarındaki Çalışmaları", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı:2, 2013, ss. 100-128.

²⁰⁴² BOA.DH.TMIK.M. 30/4-13, 6 B 1315 (1 Aralık 1897).

oluşturmuştur.²⁰⁴³ Böylece vali yardımların dağıtımı hususunda yapılacak icraatı Dâhiliye Nezareti'ne danışmak durumunda kalmış, nezaretin birkaç kez gönderilen telgraflara cevap vermemesi ise yardımların ulaştırılmasında gecikmelere sebep olmuştur.²⁰⁴⁴

Avrupalılar tarafından yapılan yardımın maksatlı görülmesinden dolayı bu yardımların gölgesinde kalınılmaması için merkezi hükümet, alternatif bir çare olarak Bitlis, Mamuretülaziz ve Diyarbekir vilayetlerinden para ve zahire aktarılmasına defaten uğraşmıştır.²⁰⁴⁵ Fakat civar vilayetlerden Van'a para aktarılması meselesi uzun ve teferruatlı bürokratik görüşmeler gerektirmiş ve bu vilayetler de içinde bulunulan mali krizden dolayı etkili bir şekilde Van'a yardım edememişlerdir.²⁰⁴⁶ Yine de zahire ve paraya yönelik benzer talepler yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir.²⁰⁴⁷ Talepte bulunulan vilayetlerdeki vaziyetin ise neredeyse Van'dan bir farkı yoktu. Örneğin; Diyarbekir vilayetinde gelir ve giderler arasında dengesizlik olduğu gibi vergilerin bir kısmı toplanamamıştı. Üstelik kış mevsimi olduğundan zahirenin Van'a gönderilmesi durumunda hem zorluk yaşanacak hem de nakliye ücreti buğday fiyatını misliyle geçecekti. Bu yüzden Diyarbekir vilayeti yöneticileri, Van'a en yakın kaza olan Beşiri'den buğday tedarik edilmesini önermiştir.²⁰⁴⁸ Bitlis vilayetinde de vergilerin neredeyse % 40'ı eksik toplandığı için vilayet ancak kendi ihtiyacını karşılayabilecek durumdaydı. Bitlis yöneticileri de Muş ve Siirt sancaklarından Van'a para aktarımının yapılmasını uygun bulmuştur.²⁰⁴⁹

Tesri-i Muamelat Komisyonu ve Dâhiliye Nezareti'nin yoğun görüşmeleri sonucu Trabzon'dan 170.000, Mamuretülaziz'den 26.000 ve Diyarberkir'den de 70.000 kuruş Van'a

²⁰⁴³ BOA.DH.TMIK.M. 50/55-1, 12 L 1315 (6 Mart 1898).

²⁰⁴⁴ BOA.DH.TMIK.M. 50/55-4, 29 L 1315 (23 Mart 1898).

²⁰⁴⁵ BOA.DH.TMIK.M. 30/4-15, 30 B 1315 (25 Aralık 1897).

²⁰⁴⁶ BOA.DH.TMIK.M. 48/54, 8 B 1315 (31 Ocak 1898). DH.TMIK.M. 48/51, 16 B 1315 (8 şubat 1898); BOA.DH.TMIK.M. 50/29, 6 Z 1315 (28 Nisan 1898).

²⁰⁴⁷ BOA.DH.TMIK.M. 66/57, 21 L 1316 (4 Mart 1899). BOA.DH.TMIK.M. 77/17, 26 C 1317 (1 Kasım 1899).

²⁰⁴⁸ BOA.DH.TMIK.M. 77/9-1, 29 Ca 1317 (4 Kasım 1899).

²⁰⁴⁹ BOA.DH.TMIK.M. 77/9-2, 1 B 1317 (5 Kasım 1899).

gönderilmiştir. Bitlis vilayetinden ise zahire gönderileceği temin edilmiştir.²⁰⁵⁰ Fakat bu yardımların ihtiyacın oldukça altında olması Tesri-i Muamelat Komisyonu'nu Sadaret'ten farklı bir çözüm bulmasını talep etmeye itmiştir. Zira komisyon civar vilayetlerin resmi görüşmelerde her ne kadar yardım sözünde bulunsalar da pratikte bunu uygulayamayacaklarının farkındaydı.²⁰⁵¹ Örneğin, Diyarbekir vilayetinden gelmesi planlanan para zamanında gelmediği için fırıncılar ve yöneticiler arasında gerilim yaşanmıştı.²⁰⁵²

Van dâhil civarındaki 8 vilayette mali krize sebep olan en başlıca sorunlardan biri ağnam vergilerinin düzenli toplanamamasıydı. Çoğunluğunu aşiretlerin oluşturduğu ağnam sahipleri ve memurların tahsilatta muktedir olamaması yüklü miktarda bakaya kalmasına sebep olmuştu. Ağnam sayımında aşiret reislerinin söyledikleri esas alındığından bu sayı sürekli eksik kalmaktaydı. Böylece alınan vergi de ona göre düşük olmaktaydı. Vergiler toplandığı esnada ise aşiretlerin çoğu yerlerinde bulunamamaktaydı. Bu yüzden de vergi konusunda yerleşik ahaliye daha çok yüklenilmekteydi. Merkezi hükümet ve diğer vilayetlerden gelen olumsuz gelişmeler üzerine Van valisi, çareyi ağnam gibi yerel kaynakların sistematik ve kararlı bir şekilde toplanmasında bulmuştur. Zira ağnam vergisi diğer vilayetler gibi Van'ın da en başlıca gelir kaynağıydı. Fakat sayım ve tahsilat işlerindeki yolsuzluklardan dolayı bu vergiden arzu edilen ölçüde istifade edilememekteydi. Valiye göre şayet daha çok askeri tedbir alınırsa olası yolsuzlukların önüne geçilecek ve vilayetin ihtiyaçlarının bir kısmı karşılanabilecekti. Vali, normal şartlarda sayımdan sonra yapılan tahsilat işinde aşiretlerin izlerini kaybettirmemesi için ağnam sayımı esnasında verginin tahsil edilmesi için yetki istemiştir.²⁰⁵³ Bunun üzerine Tesri-i Muamelat Komisyonu, önlem alınmak

²⁰⁵⁰ BOA.DH.TMIK.M. 77/60-2, 12 B 1317 (16 Kasım 1899).

²⁰⁵¹ BOA.DH.TMIK.M. 78/3, 15 B 1317 (19 Kasım 1899).

²⁰⁵² BOA.DH.TMIK.M. 83/12-1, 22 Za 1317 (24 Mart 1900).

²⁰⁵³ BOA.DH.TMIK.M. 48/57-1, 13 N 1315 (5 Şubat 1898).

üzere Seraskerliği²⁰⁵⁴, Seraskerlik de Dördüncü Orduyu bilgilendirmiştir.²⁰⁵⁵ Fakat, tahsildarlara eşlik etme görevi jandarmaya ait olduğu için Dördüncü Ordu'dan istifade edilmesi mümkün değildi.²⁰⁵⁶ Üstelik valinin önerisi de vergi toplama kanuna aykırıydı.²⁰⁵⁷ Böylece aşiretlerin vergilerinin bir süre daha bakaya durumunda kalmasına fırsat doğmuştur. Bu miktar 1898 itibarıyla 20-25 bin lira civarında olduğu halde en fazla 4 bin lirası tahsil edilebilecek durumdaydı. Sıkı askeri tedbirler alınması durumunda ise bu miktar 30 bin liraya kadar çıkarılabılırdi. Fakat yeterli güvenliğin sağlanamaması ve aşiretlerin ağnam vergisi üzerinden ayrı bir soruna sebebiyet vermemeleri için Meclis-i Vükela civar vilayetlerden ne kadar yardım yapabileceklerine dair görüşlerini defaatle sormuştur. Zira giderlerin gelirlerin iki katını geçtiği vilayetteki mevcut durumun devam etmesi halinde vilayet yönetilemeyecek seviyeye gelecekti.²⁰⁵⁸

Nezaretler ve Meclis-i Vükela dâhil birçok kurumda görüşülen Van'ın mali kriz halinin aşılması için deyim yerindeyse seferberlik başlatılmıştır. Bu maksatla Düyun-u Umumiye ve Reji sandıklarından da bir miktar paranın özellikle Hakkâri sancağındaki memur ve askerlerin harcamalarına ayrılmasına karar verilmiştir. Hatta Hakkâri mutasarrıfının kılıç ve saatini terhin etmek yoluyla erzak satın aldığı bile iddia edilmiştir.²⁰⁵⁹

Van olaylarının sebep olduğu bir husus da yetim çocuklarda meydana gelen artışı. Bu yüzden çeşitli yerlerden Ermeni yetimleri İstanbul'a okumak ve yetimhaneye yerleştirilmek üzere gönderilmiştir. Hükümet bunu kontrollü bir şekilde uygulamaya çalışmış ve bir iki defalığına müsaade etmişse de bu türden taleplerin ardı arkası gelmemiştir. Van murahhası vilayetten 10 çocuk götürmek istemiş fakat vilayet yöneticileri temkinli davranarak güncel bir

²⁰⁵⁴ BOA.DH.TMIK.M. 48/57-2, 17 N 1315 (9 Şubat 1898).

²⁰⁵⁵ BOA.DH.TMIK.M. 48/57-4, 23 N 1315 (15 Şubat 1898).

²⁰⁵⁶ BOA.DH.TMIK.M. 7 L 1315 (1 Mart 1898).

²⁰⁵⁷ DH.TMIK.M.50/74, 26 L 1315 (20 Mart 1898).

²⁰⁵⁸ BOA.TMIK.M. 52/63, 17 Z 1315 (9 Mayıs 1898).

²⁰⁵⁹ BOA.DH.TMIK.M. 52/69, 19 Z 1315 (11 Mayıs 1898).

karar olmadığı için hemen müsaade etmemiştir. İngilizler de devreye girerek çocuklara mürur tezkiresi verilmesini talep etmiştir. Merkezi hükümet çocukların Kudüs ve İzmir gibi yerlere götürüleceği iddiası üzerine bunların uzun yollarda perişan olacağını ve üstelik memleketlerinden bu denli uzak yerlere gitmelerinin onlara kötü bir şekilde tesir edeceğinden dolayı mümkünse memleketlerinde okullara yazılıp bakımlarının yapılmasını daha doğru bulmuştur.²⁰⁶⁰ Vilayet yöneticileri merkezi hükümetin bu kararını dikkate alarak mümkün mertebe Ermeni yetimhanelerinin şartlarını iyileştirme yoluna gitmiştir. Hatta bu yüzden Van Ermeni yetimhanesi müdürü vali vekili olarak görev yapan Şemsi Paşa'ya övgüler dizen bir teşekkür mektubu göndermiştir.²⁰⁶¹ Yetimhanelere yerleştirilemeyen çocuklar ve eşlerini kaybeden Müslim ve Gayrimüslim kadınlar için de 6 aylığına kış boyunca geçimlerini sağlamaları için buğday yardımı yapılmıştır.²⁰⁶²

1895-1896 olayları çerçevesinde genel bir değerlendirmesi yapılan mali kriz, ahali ve memurlar üzerindeki olumsuz etkisi itibariyle vilayetin genel gelişimi açısından büyük bir kırılma etkisi yaratmıştır. Zira 1880'lerde askerlere çeşitli kıyafetler ve on binlerce kuruş miktarında yardım yapan ahali ve memurlar, olaylardan sonra bir gram buğdaya muhtaç duruma düşmüştü. Örneğin 1886'da Hakkâri ahali ve memurların yardımıyla askerlere hırka, don ve gömlek ile 8.470 kuruş para verilmişti.²⁰⁶³ Muş mutasarrıfının teşkil ettiği komisyon aracılığıyla da Muş ahali askerlere 51 at, 1.594 çift çorap, 132 kat çamaşır, 200 adet hırka ve 48.000 kuruş para yardımında bulunarak bir o kadar para miktarının da en kısa zamanda tekrar yardım olarak verilmesini taahhüt etmişti.²⁰⁶⁴ Van olaylarından sonra ise memurlar maaş alamaz duruma düşmüş ahalinin büyük kısmı ise yardım komisyonları vasıtasıyla geçimini sağlamaya çalışmıştır.

²⁰⁶⁰ BOA.DH.TMIK.M. 35/43, 29 m 1315 (30 Haziran 1897).

²⁰⁶¹ BOA.DH.TMIK.M. 37/23, 17 S 1315 (18 Temmuz 1897).

²⁰⁶² BOA.DH.TMIK.M. 78/5, 16 B 1317 (19 Kasım 1899).

²⁰⁶³ Tarik Gazetesi, No: 696, 27 Ca 1303 (3 Mart 1886).

²⁰⁶⁴ Tarik Gazetesi, No: 698, 29 Ca 1303 (5 Mart 1886).

Yoksullaşmanın yarattığı tahribatın etkisine dair bir örnek de vilayetteki zengin ailelerin düştüğü durumdur. Nizamlara göre belediyelerin yapmakla mükellef olduğu bazı hususlara vilayetteki servet sahibi kişiler müdahale ederek belediyelerin elini rahatlatmaktaydı. Örneğin; Hafız Efendizade Hacı Mustafa ailesi tarafından Bağlar (Bahçeler) mevkiindeki Hafiziye Camii, rüşdiye, iptidai okulları ve birkaç mahallenin su ihtiyacının karşılanması için 1.000 liralık (100.000 kuruş) masraf ile uzak mesafeden ve 15 metre uzunluğa varan kayaların arasından kanallar yapılarak su ihtiyacı karşılanmıştı. Üstelik bu aile her sene suyollarının temizlenmesi ve tamirini de üstlenmişti. Fakat aile Van olaylarının ertesi bir dönemde servetlerini kaybettiğinden bu masrafları karşılayabilecek durumda değildi. Kasabada ayrıca bu masrafı üstelenecek kimse olmadığı gibi ahaliden yardım istenmesi de söz konusu değildi. Birkaç aylık sussuzluk üzerine ahali, oldukça minnettar bir dil kullanarak II. Abdülhamid'in memleketin her tarafını imar ve ihya etmesine de atıfta bulunarak içinde bulundukları durumun iyileştirilmesi için belediyeye dilekçe ile ricada bulunmuştur.²⁰⁶⁵ Yapılan keşif sonucu suyollarının tamiri ve iki çeşmenin yapımı için 34.925 kuruşluk bir masraf kalemi çıkmıştır.²⁰⁶⁶ Bu masraf kaleminin belediye işlerine katkısı ve giderinin anlaşılması için detaylı tablosunun verilmesi uygun bulunmuştur. Buna göre bu kalem aşağıdaki gibidir.²⁰⁶⁷

Tablo 101. Van'daki Su Yollarının Açılmasına Harcanan Masraf Kalemi

Masrafın Türü	Masraf (Kuruş)
Lağımın kârgir olarak taş ile imal olunması.	8.500
Lağımın üstünün sal ile imal olunması.	3.025
Çırak, usta gibi işçi ücretleri (12 gün x 550 kuruş).	6.600
Tamirat için usta (12 gün x 350 kuruş).	4.500
Kesme taş ile dört yol üzerine yapılması lazım olan kemerler.	2.000
Mektep içinde imal olunması lazım olan kemerler.	3.500
Lağımın ve ustaların diğer masraflarına dair.	4.800
Toplam	34.925

²⁰⁶⁵ BOA.Y.MTV. 218/153-2, 15 S 1319 (3 Haziran 1901).

²⁰⁶⁶ BOA.Y.MTV. 218/153-1, 14 R 1319 (31 Temmuz 1901).

²⁰⁶⁷ BOA.Y.MTV. 218/153-3, 25 S 1319 (13 Haziran 1901).

Bu masraf kaleminin servet sahibi kişiler tarafından karşılanması o dönemde devlet kurumları için oldukça tasarruflu bir işti. Fakat Van olaylarından sonra Van'ın gittikçe fakirleşen bir profil çizdiği aşıkardır. Nitekim Van olayları için Sadettin Paşa Van'a geldiğinde de Müslümanlardan tanınmış aileler olduğunu fakat bunların ekonomik zenginlik adına bir etkilerinin kalmadığını da aktarmıştır.²⁰⁶⁸

7.8. Sanayi ve Ticaret

XIX. yüzyıl, Osmanlı ticaretinin revize edilmesi gerekliliğinin yoğun şekilde hissedildiği bir dönemdir. Tanzimat Dönemi öncesinde küçük el zanaatları ve gedik usulüne dayanan Osmanlı sanayisi, loncaların koyduğu kurallar çerçevesinde yüzyıllarca benzer şekilde devam etmişti. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir nevi esnaf tekeli olan gedik usulü kaldırılmaya başlanmış ve 1864-1873 yılları arasında Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulmuştur. Komisyonun kuruluş amacı özel teşebbüsü geliştirmek ve Avrupa ile rekabet edemeyecek duruma düşmüş yerli sanayiye korumaktır. Böylece XIX. yüzyıl boyunca başta İstanbul olmak üzere birçok yerde dokuma, deri, top, kâğıt, fes gibi birçok mamul için fabrikalaşmaya doğru gidilmiştir.²⁰⁶⁹

XIX. yüzyıl boyunca sayıları değişmekle birlikte Van'da küçük zanaat grupları bezzaz, debbağ, çizmeci, dikici, haffaf, sabuncu, saraç, kılıcı, mumcu, makaracı ve değirmenci gibi mesleklerden oluşmaktaydı.²⁰⁷⁰ Bu üreticiler meslek alanlarına dair birçok mal üretirlerdi. Örneğin; kuyumcuların yaptığı telkâri zarflar, Van abası olarak bilinen sako ve setreplik şal abalar, beyaz ve kırmızı bezler bunlardan bazılarıydı. Bu şal ve abaların bir kısmı vilayet dâhilinde satılır bir kısmı da İstanbul'a gönderilirdi. Van kasabasından ayrıca Gevaş

²⁰⁶⁸ Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları..., s. 75.

²⁰⁶⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:28, Sayı:46, 2009, ss. 53-69.

²⁰⁷⁰ BOA. NFS.d, nr. 2796, 1-57.

kazasında *şebik*²⁰⁷¹ tabir olunan bir çeşit şal ve yine yünden mamul seccade ve her türlü Kürt keçeleri imal edilip satılırdı. Hakkâri civarında Nesturîler kendi hanelerinde makbul ve muteber kilim ve seccade dokuyor ve bunlardan gelir elde ediyordu. Şatak kazasında imal edilen mallar da Erzurum ve çevre şehirlere satılmak için gönderilirdi.²⁰⁷²

Erciş gibi yerlerde üretime aşiretler de dâhil olmuştur. Hatta bunların ürettikleri çorap, kilim ve keçelerin birçok yerde alıcısı mevcuttu.²⁰⁷³ Dolayısıyla zaruri ihtiyacı yönelik sanayiye dair yeterince usta bulunmakla birlikte üretim, vilayetin ihtiyacını karşılama esaslıydı. Fakat bu üretim kısmi bir gelir elde etmekte ve sistematik bir ticarete de söz konusu olmamaktaydı. Zira Van vilayeti Karadeniz ve İran'a açılan güvenli ve ana ticaret yollarından uzaktı.²⁰⁷⁴

Van'ın herhangi bir ana arter üzerinde olmaması Rusya ve İran ile sınırlı bir ticaretin yapılmasına sebep olmuştur. Bu dönemde dışarıdan gelen mallar Trabzon limanı aracılığıyla Erzurum üzerinden Van'a ulaşmaktaydı. Erzurum ile yapılan ticaret için iki yol kullanılmaktaydı. Biri yazın kullanılan Tekman veya Pasinden geçtikten sonra Kulli ve Malazgirt'e varan; diğeri ise kışın kullanılan Eleşkirt ovası boyunca Murat ve Tutak'a giden yoldu. İran ile iletişim ise Kotur veya Başkale aracılığıyla sağlanmaktaydı. Bunların dışında Gevar, Şemdinan ve Revanduz'dan Erbil ve Bağdat'a giden yollar varsa da buralar ticaret ve ulaşım için elverişli değildi.²⁰⁷⁵ Nitekim Layard'ın izlenimlerinden hareketle bölgedeki ticaretin

²⁰⁷¹ Günümüzde “şal û şepik” diye tabir edilen bu kıyafetler hâlâ Van ve Hakkâri çevresinde oldukça rağbet görmektedir. Bknz. Nurdan Şarman, “Beytüşşebap'ta Sosyal Yapı (Aşiretler) ve Giyim Kültürü, *Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyum Bildirileri*, Editör: İbrahim Baz, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak, 2014, s.260-263.

²⁰⁷² Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1289 (M. 1872).

²⁰⁷³ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897).

²⁰⁷⁴ Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam...*, s. 110.

²⁰⁷⁵ H. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies...*, s. 88-90.

Musul ve Erzurum tüccarının elinde olduğunu belirtmek mümkündür. Bu tüccarlar için ana merkez ise Van'ın hemen yanbaşıdaki daha güvenli bir iç bölge olan Bitlis vilayeti idi.²⁰⁷⁶

Tanzimat'ın uygulanmasından sonra Van'da aba, sabun ve balmumu üretimi için fabrika kurulmasına dair imtiyaz talebinde bulunulmuştur.²⁰⁷⁷ Hatta dokumacılığın geliştirilmesi için iyi hasat vereceğinden emin olunan İran tohumu getirilerek Van'da pamuk bile ekilmiştir.²⁰⁷⁸ Fakat memleketin kalkındırılması ve ahalinin refahının artırılması maksadıyla girişilen bu işler sonuç vermemiştir.²⁰⁷⁹

Van'daki ticaret ve endüstri ise büyük ölçüde Ermenilerin elindeydi.²⁰⁸⁰ Sadettin Paşa buna mukabil Müslümanların durumunu “*herhangi bir meslek şöyle dursun seyyar bir berberleri bile yoktur*” şeklinde nitelendirerek Müslümanların Ermeniler karşısındaki ticari yoksunluğuna dikkat çekmiştir.²⁰⁸¹ Hatta Hakkâri'nin merkezi olan Başkale'de memurların ihtiyacını karşılayacak tüccar olmadığından Van'dan buraya Ermeniler alışveriş yapmak için giderdi.²⁰⁸² Öyle ki, Ermeniler işinin ehli olduğundan ticaretlerinin riske girmesini asla tasvip etmezdi. Örneğin, 1882'de yaklaşık 40 kişinin müşterek bir şekilde Şatak kaza meclisine gönderdiği dilekçede kazadaki meyhanelerin kapatılması talep edilmiştir. Şikâyetçilere göre kazadaki meyhanelerde vakit geçiren esnaf ve zanaatkârlar gece gündüz içki içerek vakitlerinin çoğunu mahvetmekteydi. Çoluk çocuğunu dahi aç bırakan bu kişiler sermayelerini meyhaneye yatırıp vergi ve askerlik bedellerini dahi bu yüzden ödememekteydi.²⁰⁸³

²⁰⁷⁶ Austen H. Layard M.P., *Discoveries Among The Ruins Of Nineveh and Babylon*, New York, 1853, s. 30.

²⁰⁷⁷ BOA.A.AMD. 27/40, 15 S 1267 (20 Aralık 1850).

²⁰⁷⁸ BOA.A.MKT.MHM. 300/45, 8 L 1280 (17 Mart 1864).

²⁰⁷⁹ BOA.İ.DH.528/35282, 23 R 1280 (7 Ekim 1863).

²⁰⁸⁰ Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam...*, s. 113; İsabella L. Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan...*, s. 340; *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s. 62.

²⁰⁸¹ *Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları...*, s. 76.

²⁰⁸² BOA.Y.PRK.UM. 10/9-4(2), 13 L 304 (5 Temmuz 1887).

²⁰⁸³ BOA.ŞD.1875/3-2, 10 S 1300 (21 Aralık 1882).

Van arşısındaki esnaf, Van Gölünde taşımacılık yapan nakliyeciler ve İran ile Rusya'dan mal ve eşya alışverişı yapan tüccarlar Van'daki ekonomik hareketliliğin başını çekmekteydi. Van gibi hassas bir bölgede yatırım yapıp ticareti geliştirmek riskli bir uğraş olduğundan ve ayrıca burası ana ticaret güzergâhlarına da uzak bulunduğundan ticaret burada gelişme gösterememiştir. Sancak merkezleri ve Van kasabasındaki çarşılarda alışveriş hayatı ise oldukça canlıydı. 1870'li yıllarda sayıları değışmekle birlikte Van sancağı ve sancağa bağı kazalarda ortalama 1.700 adet dükkân vardı. Bu dönemde han sayısı ise 3-4 adet civarındaydı.²⁰⁸⁴ 1897'ye gelindiğinde ise ticari ve sanayi maksatlı kullanılan mekanların vilayetteki durumu şu şekildeydi: Van kazasında 4 han, 3 hamam, 27 değirmen, 1.636 dükkan, 30 fırın, 55 kahvehane, 3 lokanta, 5 debbağhane, 4 bezirhane, 1 eczane ve 3 boyahane mevcuttu. Yine Van kazasına tabi Erçek, Havasor ve Tımar nahiyelerinde toplamda 27 adet bezirhane bulunmaktaydı. Erciş kazasındaki 2 han dışında, diğerkazalarda 332 dükkân ve 489 adet de değirmen vardı.²⁰⁸⁵

Van'ın ticari bir metropol potansiyeli bulunmasa da ahali pazar için burayı aktif bir şekilde kullanmaktaydı.²⁰⁸⁶ Van kasabasının alışveriş bakımından hareketli bir arşısının yanı sıra şehirde geçici pazarlar da kurulmaktaydı. Pazarlar kurulurken bazı hassasiyetler göz önünde bulundurulurdu. Örneğın; Hakkâri sancağı merkezi olan Başkale kasabasında haftada bir kez kurulan pazarın cumartesi gününe denk gelmesi burada yaşayan Musevilerin ekonomik durumunu etkilemekteydi. Bu yüzden Museviler pazarın cumartesi dışında bir güne alınmasını rica etmiştir. Hakkâri Meclisi bu talebi yerinde bularak pazar kurma gününün arşamba ya da perşembeye alınmasını uygun bulmuştur.²⁰⁸⁷

²⁰⁸⁴ Erzurum Vilayet Salnameleri, H. 1288-1293 (M. 1871-1876).

²⁰⁸⁵ Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897).

²⁰⁸⁶ Major Frederick Millingen, *Kürtler Arasında Doğal Yaşam...*, s. 110.

²⁰⁸⁷ BOA.ŞD.1886/5, 8 Ra 1316 (27 Temmuz 1898).

Van kasabasındaki arşı Őhrin ekonomik damarlarından birini oluşturmaktaydı. 93 Harbine girilen süreçte, 1877’de, çarŐıda büyük bir yangın çıkması esnafı isyan edecek duruma getirmiştir. Yangının büyük zarara sebep olması hükümeti harekete geçirmiş ve tahkikat başlatılmıştır. Tahkikat için Miralay Mehmet Mnp Bey ve Ermeni milletinden Agaton Efendi görevlendirilmiştir. Yapılan incelemede yangının dikkatsizlik sonucu barut ve gaz gibi maddelerin olduğu bir dkknda çıktığı ve dükkânların kerpiç olmasından dolayı kısa sürede yayıldığı kanaatine varılmıştır. Zarara uğrayanların neredeyse hepsi Ermeni olduğundan tahkikat sonucundan memnun kalınmamıŐ ve yangın esnasında ahali ile askerlerin gasp ve hırsızlık yaptığı dahi iddia edilmiştir. Hükümet yangında alınan malların bulunup murahhashaneye teslim edilmesini emretmişse de çok az bir kısmı bulunabilmiŐtir.²⁰⁸⁸ Hükümet bu durumu sistematik bir gasp hareketinden daha çok anlık hırsızlık olayı olarak değerlendirmiş ve zarar tespitinde bulunarak alınan malların geri verileceğini temin etmiştir.²⁰⁸⁹ Yangın esansında Van’da bulunan Burbany ise Ermeniler’in Ermeni ve Rus gazetelerinin etkisinde kalarak bunun kasıtlı bir vaka olduğundan emin olduklarını ve bir milyondan fazla zararları olduğunu müfettişlere bildirdiklerini gözlemlemiŐtir. Fakat müfettişlerin belirlediği zarar miktarı 96.000 lira civarındaydı ve hükümet ancak bunun 23.000 lirasını ödeyecek durumdaydı. Askerlerin hırsızlık yaptığına dair iddialar için askerlerin eşyaları aranmıŐsa da hiçbir Şey bulunamamıştır.²⁰⁹⁰ Bu yangın Ermenilerin, özellikle de milliyetçi düsturla hareket edenlerin, zihinlerinden uzun süre silinmemiŐtir. Bu yüzdendir ki Van mekteplerinde okutulmak üzere yazıldığı belirtilen Ermenice Şarkı ve risalelerin tercümelerinden birinde Ohannes Kazgancıyan adlı Şahıs, Vanlı Ermenilerin bütün zenginliklerinin dkknları olduğunun farkında olan Müslümanların bu yangını kasıtlı bir

²⁰⁸⁸ BOA.BEO.AYN.d. (Ayniyat Defteri), No: 829, 14 M 1294 (29 Ocak 1877).

²⁰⁸⁹ BOA.BEO.AYN.d. (Ayniyat Defteri), No: 829, 21 Za 1294 (27 Kasım 1877).

²⁰⁹⁰ Captain Fred Burbany, *On Horseback Through Asia Minor*, Vol:2, London, 1877, s. 238-239.

şekilde çıkardığını iddia etmiştir.²⁰⁹¹ Yangının kısa sürede çarşıya yayılmasında binaların kerpiçten ve birbirine yapışık yapılmasının etkisi büyüktü. Üstelik sadece Van çarşısı değil, Erciş, Şatak, Başkale ve Şemdinan kazalarındaki hanelerin de yapım usulü bu şekildeydi.²⁰⁹²

1849 itibariyle ülke genelinde Ticaret Nezareti'nin bünyesinde kurulmaya başlanan ve zahireyle ilgili yetki karmaşası ile Ticaret Kanunu hükümlerini hayata geçirmekle yükümlü olan Ticaret Meclis'inin²⁰⁹³ 1860 itibariyle Van'da mevcut olduğu görülmektedir.²⁰⁹⁴ Ticaretin geliştirilmesinin yolu ise öncelikle asayişin sağlanması ve daha sonra da maden işletmeciliği ile göl taşımacılığı gibi gelir elde edilmesi mümkün alanların geliştirilmesi ve ziraatın yaygınlaştırılması ile mümkündü. Asayiş ihlal eden başlıca hususlardan biri ise önceki bölümlerde de değinilen bir takım aşiretler ve eşkiya gruplarının gasp ve hırsızlık faaliyetleridir. Eğitimsizlik ve yoksulluğun tetiklediği nizama muhalefet halinin defî ancak sanayi ve ticaretin Van'ın genelinde ve özellikle de aşiretler arasında geliştirilmesiyle mümkündü.²⁰⁹⁵ Hatta özel müteşebbisler Van Gölünde vapur işletme imtiyazı talep ederken asker sevkياتının daha da kolaylaştırılmasıyla asayişsizliğin önlenebilecek duruma geleceğini bile öne sürmüştü.²⁰⁹⁶ Vapur işletmeciliğine bağlı olarak da Erzurum'a muntazam şose yollar ve menzilhaneler yapılmasına ihtiyaç vardı.²⁰⁹⁷

Genel bir kanunsuzluk halinin hâkim olduğu Van'ın bazı bölgelerinde kervanlar soyulmakta ve yolcular güvensiz bir ortamda seyahat etmekteydi.²⁰⁹⁸ Vilayet dâhilinde tüccara

²⁰⁹¹ BOA.MF.MKT. 114/73, 12 L 1306 (11 Haziran 1889).

²⁰⁹² BOA.ŞD. 1882/3, 24 C 1312 (23 Aralık 1894).

²⁰⁹³ Coşkun Çakır, “Tanzimat Döneminde Ticaret Alanında Yapılan Kurumsal Düzenlemeler: Meclisler”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Vol: 43-44, 2000, s. 368.

²⁰⁹⁴ BOA.A.MKT.UM. 520/49, 24 Ca 1278 (27 Kasım 1861).

²⁰⁹⁵ BOA.Y.PRK.MYD. 1/51, 10 Ca 1297 (20 Nisan 1880).

²⁰⁹⁶ BOA.Y.A.RES. 43/24, 8 N 1304 (31 Mayıs 1887).

²⁰⁹⁷ BOA.Y.PRK.UM. 3/48, 5 Z 1297 (8 Kasım 1880).

²⁰⁹⁸ Isabella L. Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan...*, s. 375.

gasp yapıldığı gibi İran tarafında da benzer olaylar yaşanabilmektedir.²⁰⁹⁹ Hudut boyundaki eşkıyalık faaliyetlerinde her iki devlet memurları da birbirlerini eşkıyaya yardım etmekle suçlamıştır. İran tüccarına göre Bayezid sancağı mutasarrıfı eşkıyayla işbirliği yaparak tüccarı soymaktaydı. Üstelik iddiaya göre tüccar kafilesi gümrükten geçtikten hemen sonra 10-15 dakikalık mesafede saldırıya uğruyordu.²¹⁰⁰ Benzer şekilde Osmanlı tüccarı da suçlamalarda bulunmuştur. Örneğin; ticaret için İran'a giden Mumciyan Mıkırdıç adlı tüccar İran'ın Deşvar deresinde saldırıya uğramıştır. Tüccarın iddiasına göre bunlar İran kafilesiyile hareket ettikleri halde eşkıya sadece Vanlı tüccara saldırmış ve mallarını gasp etmiştir.²¹⁰¹ Bu tür olayların çoğunda İran uyarılsa bile tüccarın zararının tanzim edilmesi neredeyse imkânsızdı. Üstelik yüzlerce koyun, para ve mal gasp edilmektedir.²¹⁰² Benzer olaylara dair örnekler çoğaltılabilir de Van'ın hudut bölgeleri başta olmak üzere vilayetin genelinde ticaretin kolayca yapılamadığını belirtmek mümkündür. Üstelik devletlerin gücünü de aşan bir otorite olarak nüfuz sahibi olan Şeyhler burayı idare etmekte, devlete bu tür faaliyetlerin engellenmesinde yardımcı oldukları gibi yeri geldiğinde muhalefet de edebilmektedirler.²¹⁰³ Böylece kontrolü oldukça zor bir atmosfer oluşmakta ve devlet ancak gücü ölçüsünde olaylara müdahale edebilmektedir.

Van'ın diğer vilayetlerle ulaşımını sağlayan yollarda hanlar yapılarak güvenliğin sağlanması ticaret ve ulaşım için elzemdi. Bu dönemde Hakkâri yolundaki Nurgüh, Mahmudi, Çuh Gediği, Bavlis, Takuabad ve Zerafi Gediği gibi mahaller ile Bitlis yolundaki Ataalan, Belli Gediği, Kutis ve diğer taraftan da Şatak ve İran yolunda Erçek ve Menla Hasan ve Saray; Erzurum yolundaki Göllü, Mirek, Arnis ve Erciş ve Norşin ve Taşkın isimli mevkilerde hanlar inşa edilmesi ve zaptiyelerin yol boyunca güvenliği sağlayarak yolcuları

²⁰⁹⁹ BOA.DH.MKT. 1738/97, 15 Za 1307 (3 Temmuz 1890).

²¹⁰⁰ BOA.Y.PRK.BŞK. 19/60-5, M. 1890.

²¹⁰¹ BOA.DH.MKT. 101/10-2, 11 M 1311 (25 Temmuz 1893).

²¹⁰² BOA.DH.MKT. 107/31, 24 M 1311 (7 Ağustos 1893).

²¹⁰³ BOA.DH.TMIK.M. 56/43, 19 S 1316 (9 Temmuz 1898); BOA.BEO. 936/70185, 17 Za 1314 (19 Nisan 1897).

eşkıyadan gelebilecek saldırılara karşı koruması gerekmekteydi. Sözü geçen köylerdeki ahali yolculardan pek çok sıkıntı çekmekteydi. Bu köylere gelen bir takım yolcular yem ve yiyecek ücretlerini köylülere ödememekteydi. Bir kısmı ödeme yapsa da bazen muhtar ve kâhyalar bu paraya el koyabilmekteydi. Bazı yerlerde ise ahali yolcuların isteklerini duruma göre kabul edip ya da reddettiğinden yolcular çeşitli zorluklar çekmekteydi. Dolayısıyla yol boyunca muntazam mekânlar olmaması ve erzak satılmamasından dolayı yolcular köylülerden ve köylüler de yolculardan şikâyetçi olmaktaydı. Fakat yollardaki tesis eksikliğinin etkide bulunduğu mühim bir unsur da asker geçişleriydi. Ahali tarafından yapılan şikâyetlerden biri de askerlerin geçiş güzergâhlarında konaklarken herhangi bir ücret ödememeleri yönündeydi. Bu yüzden en doğru yöntem devlet eliyle işletmelerin kurulmasıydı. Zira daha önce Gevaş yolunda yapılan bir han rağbet görmediğinden harabe halini almış ve bu yüzden de özel müteşebbisler bu işe girişmekten çekinmekteydi.²¹⁰⁴

Vilayetin genel atmosferini etkileyen Van İsyanı esnasında ise şehirdeki ticaret neredeyse durma noktasına gelmişti.²¹⁰⁵ Olaylardan dolayı Ermeniler dükkânlarını iki ay boyunca kapalı tutmuştur. Ancak araya yöneticilerin girmesiyle çeşitli teminatlarda bulunularak dükkânların büyük kısmı açılabilmiştir.²¹⁰⁶ Buna rağmen ahalinin korkusu uzun müddet yatışmamış ve en ufak bir söylentide dükkânlar tekrar kapatılmıştır. Örneğin; Şemski aşireti mensubu ve Hamidiye Alayları mülazımlarından İbrahim Ağa'nın Van çarşısındaki Ermeni esnafa birkaç gün içerisinde Van'da karışıklıklar çıkacağı şeklinde bir söylentiye paylaşması üzerine birçok esnaf dükkânlarını kapatarak evlerine çekilmiştir. Daha önce de benzer provakatif hareketlerde bulunduğundan bir süre tevkif edilen İbrahim Ağa'nın bu davranışının sebebi Van olayları esnasında güvenliği kolluk kuvvetlerince sağlanmaya çalışılan çarşının tümüyle yağmalanmak istenmesiydi. Fakat İbrahim Ağa, kendi aşiret reisi

²¹⁰⁴ BOA.ŞD. 1874/32 (5)-6, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

²¹⁰⁵ BOA.Y.EE. 131/42-4, 13 Ş 1312 (9 Şubat 1895).

²¹⁰⁶ BOA.DH.TMIK.M. 1/134, 23 B 1313 (9 Ocak 1896).

tarafından ihbar edilerek yeniden tevkif edilmiş ve jandarmalar çarşının güvenliğini sağlamıştır.²¹⁰⁷ Vilayet merkezinin yanısıra bağlı kazalarda da benzer durumlar söz konusuydu. Zira Hakkâri sancağında yaşayan Nesturi ve Müslümanlar arasındaki gerginlikten dolayı ahali alışveriş bile yapacak durumda değildi.²¹⁰⁸ Dolayısıyla bir taraftan Osmanlı-İran muharebeleri, diğer taraftan aşiret kavgaları ve ağaların ahaliye uyguladığı zulüm ziraat, ticaret, zanaat ve bayındırlık adına bir eserin meydana gelmesine mâni olduğu gibi Osmanlılardan önce kurulan medeniyeti de yok etme noktasına getirmiştir.²¹⁰⁹

7.9. Vakıflar

Vakıflar, XIII. Yüzyıldan itibaren Osmanlı ekonomik sisteminin önemli bir gelir kaynağını oluşturmaktadır. Eğitim, sağlık, bayındırlık, sosyo-kültürel hayat ve dini faaliyetlere kadar oldukça kapsayıcı bir etki alanı olan vakıflar aracılığıyla devletin topluma sunmak zorunda olduğu hizmetlerin büyük çoğunluğu yerine getiriliyordu.²¹¹⁰ Bu yüzden vakıf, Müslüman toplumlarda, İslami kültürel unsurlardan birinin bu topluma mensup bir kişiyi harekete geçirmesi sonucu bu kişinin şahsi mallarından bir kısmını kamu hizmeti adına değerlendirmesi usulü şeklinde nitelendirilmektedir.²¹¹¹ Vakıf yoluyla mektep, medrese, tekke, kütüphane, camii, mescid, imaret ve kabristan gibi çok fonksiyonlu yapıların hizmete sunulmasındaki motivasyonu ise dini saikler ve kişilerin mallarını müsadereye koruma arzusu sağlamıştır.²¹¹² Bu hizmet anlayışı aynı zamanda bünyesinde binlerce kişinin

²¹⁰⁷ BOA.DH.TMIM.M. 12/67-1, 5 Ra 1314 (14 Ağustos 1896).

²¹⁰⁸ BOA.DH.TMIK.M. 6/26, 21 Z 1313 (3 Haziran 1896).

²¹⁰⁹ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tettebbuat...*, s. 33.

²¹¹⁰ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, TTK Yayınları, Ankara, 2003, s. 175-265.

²¹¹¹ Bahaeddin Yediyıldız, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrat Sistemi”, *Osmanlı*, Cilt: 5, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 23.

²¹¹² Nazif Öztürk, “Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları”, *Osmanlı*, Cilt: 5, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 37.

istihdamına olanak sağlamaktaydı. Böylece bu müesseselerde görev alan kişiler bulundukları bölgenin ekonomisine canlılık da katıyordu.²¹¹³

Osmanlı vakıfları XVIII. yüzyıla kadar serbest ekonomi kuralları ve yerinden yönetim esaslarına göre vakıf kurucusunun koyduğu şartlar çerçevesinde yönetilirdi. XVIII. yüzyıldan itibaren vakıfların yönetilmesi hususunda birtakım değişikliklere gidilmiş ve II. Mahmud dönemi merkezileşmesi dâhilinde 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasıyla vakıflar doğrudan merkezin denetimine alınmaya çalışılmıştır. Tanzimat'ın ilanından sonra vakıfların denetim altına alınması hususu devam etmiş ve 1840'ta çıkarılan düzenleme ile vakıfların mahalli meclislerce idare edilmesi kararlaştırılmıştı. Fakat Tanzimat'ın her alanda aynı anda uygulanmamasından dolayı bu husus topyekün hayata geçirilememiştir. Tanzimat'ın henüz uygulanmadığı yerlerde vakıflardan vakıf memurları ve defterdarlar yerine valiler mesul tutulmuştur. Taşra idarecileri ve memurları vasıtasıyla vakıfların idaresinden olumlu bir sonuç alınmaması üzerine ise 1845'te çıkarılan talimatla eyaletlere İstanbul'dan müstakil evkaf müdürlerinin gönderilmesine karar verilmiştir. Bu karar dâhilinde Van'a evkaf müdürünün atanması Tanzimat'ın uygulandığı yıl olan 1847'yi bulmuştur.²¹¹⁴

Orhan Kılıç'ın tespitlerine göre XVI. yüzyılda Van sancağındaki vakıfların sayısı 59 idi. Bunların büyük kısmı Van ve Vestan'da diğerleri ise Karcikan, Gevaş, Gevar, Amuk, Erçek, Ahtamar, Bitlis ve Tatvan'da bulunmaktaydı. Camii, zaviye, namazgah, muallimhane, han ve medrese şeklinde hizmet veren bu vakıfların otuzunda istihdam edilen kişi sayısı ise 206'dır. Diğer vakıflar zaviye olduğundan görevlilerine belli bir ücret takdir edilmemekteydi.²¹¹⁵ XVI. yüzyılda Van'da mevcut olan medrese, camii ve mescitlerin bir

²¹¹³ Alpay Bizbirlik, "Osmanlı Toplumunda Vakıfların Sosyo-Ekonomik Boyutları ve Buna Dair Örnekler", *Osmanlı*, Cilt: 5, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 60.

²¹¹⁴ Bahaeddin Yediyıldız, Nazif Öztürk, "Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları", *150. Yılında Tanzimat'tan Ayrışım*, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 573-574.

²¹¹⁵ Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van...*, s. 399-405.

kısımının XVIII. yüzyıla aynen intikal ettiği ve bu yüzyılda vakıf sayısının artış sağladığı görülmektedir.²¹¹⁶

Van vakıfları önceki yüzyıllara benzer şekilde medrese, camii, mescit ve zaviye gibi müesseseler vasıtasıyla hizmet vermiştir. Bu vakıflardan Van merkezinde olanlarının tarla ve dükkan kirası kaza ve köylerde olanların ise aşar gibi gelir kalemleri bulunmaktaydı. Müderris, türbedar, şeyh, imam, hatip, müezzin ve hademe gibi şahıslar ile medrese öğrencilerinin masrafları başlıca giderleri oluşturmaktaydı. Bu masraflar maaş, yiyecek, yakacak, aygınlama malzemesi, temizlik, su yollarının açılması şeklinde sıralanabilir.²¹¹⁷ XIX. yüzyıla ait olup evkaf defterlerinden tespit edilebilen vakıflar ve bulundukları mevkii ise aşağıdaki gibidir.

Tablo 102. XIX. Yüzyılda Van Sancağında Bulunan Vakıflar

Vakfın Adı	Kaza	Nahiye/Köy
Abdal Latif Evladından Mehmed ve Ebu Bekir	Karcikan	Şahmunis
Virgünis (Zaviye)	Gevaş	Virgünis
Hızır İlyas Camii-i Şerif	Karcikan	Çorşin
Abdülselem (Zaviye)	Adilcevaz	Adilcevaz
Taşkın Baba (Camii)	Adilcevaz	Taşkın
Hanege (Zaviye)	Erciş	Bargiri/Hanege
Kara Şeyh (Zaviye)	Adilcevaz	Adilcevaz
Kara Şeyh. (Zaviye)	Adilcevaz	Horanis
Mustafa Paşa Camii-i Şerif	Van	Merkez
Şeyh Abdurrahman Baba (Mescit ve Tekke)	Van	Merkez
Çoravanis (Zaviye)	Van	Merkez
Yahya Bey (Camii)	Erciş	Çelebibağı
Şeyh Ayne (Zaviye)	Van	Merkez
İskender Paşa (Medrese ve Mescid)	Van	Merkez
Ermenşah Camii-i Kebir	Van	Merkez
Günes (Zaviye)	Erciş	Günes
Molla Kasım (Zaviye)	Van	Molla Kasım
Hüsrev Paşa (Medrese ve Camii)	Van	Merkez
Horanis (Zaviye)	Adilcevaz	Horanis
Kurtikan ve Molla Gazi (Zaviye)	Erciş	Kurtikan
Şahmunis (Zaviye)	Karcikan	Şahmunis
Alan (Tekke)	Erciş	Alan
Pir Gölü (Türbe)	Karcikan	Ziyaret
Gazi Bey (Medrese)	Karcikan	Bitlis

²¹¹⁶ Sami Ağaoğlu, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar...*, s. 33-153.

²¹¹⁷ BOA. EV.d. 38906.

Göllü (Zaviye)	Karcikan	Göllü
Göllü (Medrese)	Van	Göllü
Emin Paşa (Camii ve Medrese)	Van	Bahçeler
Hacı Halil Ağa (Camii)	Van	Merkez
Havanis (Zaviye)	Adilcevaz	Havanis
Kara Yusuf Paşa (Camii)	Erciş	-
Arkinis (Zaviye)	Gevaş	Arkinis
Mustafa Paşa Camii	Van	Merkez
Gûşik (Zaviye)	Erciş	Hanege
Şaholi /Şahveli (Zaviye)	Gevaş	Şaholi/Şahveli

Yukarıda da açıklandığı üzere bu vakıflarda görev alan ve sayıları yüzleri bulan kişilerin geçim kaynağı olması itibariyle vakıflar mühim bir yer tutmaktadır. Evkaf defterlerinden tespit edilen bilgilere göre Van vakıflarının büyük çoğunluğu zaviye, mescit ve camii gibi müesseselerde yoğunlaşmıştır. Bunların az bir kısmı da eğitim maksatlı medrese şeklinde örgütlenmiştir. XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Van sancağındaki camilerin mazbut vakıfları ise şunlardı: Halil Ağa, Sinaniye, Katırcı, Bohayane, Hafiziye, Kara Hoca, Harime, Norşin-i Ülya, İskele Kapısı, Abbas Ağa, Mahmud Ağa, Hıdır Bey, Topçuoğlu, Kayaçelebi, Camii-i Kebir, İskender Paşa, Hanud Paşa ve Mustafa Paşa. Hakkari Sancağındaki vakıflar ise şunlardı: Pizan Vakfı, Şeyh İsmail Vakfı, Hıdır, Zeynel ve İbrahim Beyler Vakfı, İzzeddin Şir Bey Vakfı, Musfata Bey Vakfı.²¹¹⁸

XIX. yüzyılda Van vakıfları asli görevlerinden uzaklaştığı gibi vakıflar üzerinden çeşitli yolsuzluklara gidilmiştir. Şehrin ileri gelenleri vakıfların harcamalarının usulüne göre yapılmadığı konusunda hem fikirdi. Zira hayrat namına yapılan eserler bu isim altından alınmaya ve zimmete geçirilmeye çalışılmıştır. Maarife ayrılması gereken bütçeler ilgili kurumlara devredilmediğinden medreseler kapanmak zorunda kalmıştır. Muhtelif dönemlerde Erzurum'dan gönderilen raporlarda bu vakıfların daimi surette gelir ve giderlerine bakılması ve şartları yerine getirip getirmediğini tahkik etmek için memurlar görevlendirilmesi talep edilmiştir. İdare meclisinde yürütülen bu iş dâhilinde tamamen Müslüman ahaliye ait vakıflar incelenme konusu olmuştur. Fakat meclislerin başka işleri olduğu içinde vakıf işlerinin

²¹¹⁸ BOA. Ev.d. 37818.

düzene girmesi mümkün değildi. Diğer milletlerin vakıfları kendi cemaatlerinin nezaretinde bulunduğundan muhasebe ve muamelatları doğru düzgün bir şekilde yürütölmekteydi. Bu yüzden sadece Müslömanlardan müteşekkil bir meclis kurularak vakıf fazlasının medrese ve mekteplere verilmesi için çalışmalar dahi yürütölmüştür.²¹¹⁹

²¹¹⁹ BOA.ŞD. 1874/32(5)-6, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880).

SONUÇ

XIX. yüzyıla bir dizi isyan ve ekonomik bunalımların etkisinde giren Osmanlı imparatorluğu, Avrupa merkezli çağın gereklerini yakalamaya çalışmanın itici gücüyle anayasal gelişmelerin ağırlık kazandığı ve klasik biçimiyle yürütülen askeri yeniliklerin de dışına çıkan daha köklü ve kapsamlı Islahat Devri olarak nitelendirilen dönemi başlatmıştır. Bu dönemin en karakteristik kurumsallaşma hali ise Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonrasına denk gelmiştir. Ferman “can, mal ve ırz güvenliği” sloganı ile hayata geçirilmiş ve imparatorluğun Müslim ve Gayrimüslim tebaaları arasındaki farkları en aza indirmeye yönelik adımların atılması için bir irade oluşturulmasına vesile olmuştur. Şüphesiz bu iradenin oluşmasını tetikleyen hususlardan biri temelleri çürüten imparatorluk sisteminin yeniliğe olan ihtiyacıydı. Tanzimat, yeni bir usul olması itibariyle başlangıçta merkez ve merkeze yakın yerlerde uygulanmış ve muhtelif dönemlerde tüm imparatorluğa yayılmaya çalışılmıştır. Fakat bu süreç, yerel amillere dayalı yönetim modellerinin yaygın olduğu Van gibi yerlerde oldukça zorlayıcı bir zeminde ilerlemiştir. Zira daha Tanzimat'ın uygulanma aşamasında Van'da isyan çıkmış ve bu isyanın geliştirdiği şartlar uzun yıllar Van'ın yönetim kaderini belirlemiştir.

1847'de Tanzimat'ın Van'da hayata geçirilmesiyle kurumsallaşma itibariyle kanun ve nizamnamelerin öngördüğü usuller Van'da da uygulanmaya başlan ve başlangıçta bir takım idari düzenlemelere gidilmiştir. Bu tarihten itibaren Van, bir süre Hakkâri, Erzurum ve Kürdistan eyaletlerine bağlı bir sancak ve bir süre de eyalet olarak idare edilmiştir. 1876'da Van'ın, Erzurum'dan ayrılarak vilayet olmasıyla da idari sınırlarında daha sabit bir düzen sağlanmaya çalışılmıştır. Zira idari istikrarsızlık hali, Van'a dair kurumsal gelişimi de olumsuz etkilemiştir. Çünkü Tanzimat'ın yeni kurumları büyük ölçüde eyalet/vilayet merkezlerinden başlanarak yerleştirilmeye çalışılmıştır.

Van'ın idari sınırlarının ve buna bağlı olarak yöneticilerin sürekli değişmesi birçok sebeple açıklanabilir. Söz gelimi, vilayet sınırları, Tanzimat'ın öngördüğü merkezileşme

politikası gereğince devletin kontrol mekanizmasının kolaylaştırılması maksadıyla aşiretlerin etki alanına, idari düzenlemeyle kurulan yeni yönetim birimlerinin merkezine olan uzaklık ve güvenlik kaygısıyla ahalinin taleplerine göre şekillenmiştir. Örneğin; Kürt aşiretlerinin baskın olduğu bölgelerde *Adet-i Ekrad* denilen usul ile kaza ve nahiye müdürleri atanmış ve ahali arasındaki sorunların çözümünde de bu usul devreye sokulmuştur. Dolayısıyla Tanzimat her ne kadar modern bir idari yönetim iddiasıyla hareket etmişse de yerel unsurların dinamiğini göz ardı edememiş ve lağvedilmeye çalışılan usule başvurulmak zorunda kalınmıştır.

Tanzimat dönemi idarecilerinin genel hedefi asayişin sağlanması, aşiretlerin kontrolü, imar faaliyetleri ve hududun korunması iken II. Abdülhamid dönemindeki idarecilerin vazifesi giderek genişlemiş ve zorlaşmıştır. Zira bu dönemde ideolojik temelli çatışmalar artmıştır. 93 Harbi sonrasında Vilayat-ı Sitte Islahatı gündeme gelmiş ve valilerin yanı sıra birçok müfettiş veya memur çeşitli tahkikatlar için Van'da bulunarak yerel hükümet idarecileriyle çalışmak durumunda kalmıştır. Bu dönem aynı zamanda Van'daki kurumsallaşma ve imar ile bayındırlık hususunda arz talep ilişkisinin en çok arttığı ve mali imkanlar el verdikçe ortaya atılan projelerin hayata geçirildiği evredir. Bu dönemin bir özelliği de Osmanlı'nın uzak bir taşra bölgesi olan Van'da siyasal ve ekonomik buhranların daha görünür olmasıdır.

Osmanlı arşiv belgeleri başta olmak üzere muhtelif kaynaklardan hareketle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Van'ı bir kriz merkezi olarak nitelendirmek mümkündür. Zira Osmanlı yöneticilerinin sıklıkla dile getirdiği *mevki-i nazike* deyimini özellikle 93 Harbi'nden sonra Müslüman ve Gayrimüslim tebaa arasında gelişen yeni konjoktürün de etkisiyle bir çok hudut bölgesi gibi özellikle Van için tercih edilir duruma gelmişti. Bu bölgede birtakım aşiretlerin sebep olduğu gasp, hırsızlık ve cinayet gibi uygunsuzluklar bölgenin Avrupalılarca *Karanlık Ülke* olarak nitelendirilmesine kadar varmıştır. 93 Harbi'ne girilen süreçte ise Ermeni-Müslüman gerilimi artmış ve XIX. yüzyılın son çeyreği, bu yüzden ideolojik çatışmaların

merkezlerinden birinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Genel asayişsizlik hali ise demografik yapıdan ekonomik hayata kadar birçok unsuru olumsuz etkilemiştir. Bir süre sonra ise bu asayişsizlik, Avrupalıların Vilayat-ı Sitte Islahatı adı altında bu bölgeyle yakından ilgilenmelerine sebep olmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ermenilerin siyasallaşması ile birlikte Müslüman ve Gayrimüslim safları giderek sıklaşmış ve nihayetinde yıkıcı sonuçlara varan 1896 Van İsyanına kadar gidilmiştir. Bu safların sıklaşması ve toplumun derin iki kutba ayrılması buradaki ekonomik kaynakların paylaşımında adil olmayan bir çatışma düzenine de sebep olmuştur. Bunun başlıca örneği ise hem Müslüman hem de Gayrimüslim gruplar üzerinde bir baskı aracı haline gelen ve Van valilerince de şikâyet mevzuu olan Hamidiye Alaylarına mensup bir kısım aşiretlerin uygunsuz faaliyetleridir. Söz gelimi devlet hem insan hem de ekonomik kaynaklardan sonuna kadar istifade etmeye çalışmış ve politik argümanlarla hareket etmediği sürece hiçbir grubun istismar edilmesine müsaade etmemeye çalışmıştır. Bu süreçte Ermenilerin milliyetçi duygularla örgütlenmesi ve Avrupa kamuoyunda sözü geçer bir hareket haline gelmeleri hükümeti endişelendirmiştir. Ayrıca Yunan, Sırp ve Bulgarın giriştikleri mücadele devlet katında bu endişenin artmasına sebep olmuştur.

Devletin Van gibi bir yerde kontrolünü sağlamasının yollarından biri İran'ın da elde etmeye çabaladığı Kürtleri iyi idare etmekten geçmekteydi. Bu yüzden aşiretlere dönemin koşulları çerçevesinde yumuşak ya da sert bir politika ile yaklaşmış ve yeri geldiğinde askeri tedipler yeri geldiğinde ise maaş bağlama, vergi muafiyeti gibi hususlarda taviz vermeye varan bir ilişki ağı kurulmuştur. Aşiret hayatının baskın olduğu Van'da dönemin siyasal konjonktürü gereği aşiretlere karşı statik ve kararlı bir politika üretilmemesi bu aşiretlerin tesis edilen devlet düzenine adaptasyon sürecini büyük ölçüde etkilemiştir. Bu husus 19. yüzyılın modern kent kurumsallaşmanın ağır aksak gelişmesine ve düzensiz bir şekilde edinmesine sebep olmuştur. Aşiretlerin toplumsal ilişkileri belirlemesi ise bir takım yerel

yönetici, memur ve ileri gelenlerin itibarlarına itibar katmasına vesile olmuştur. Yerel yönetici, şeyh, ağa ve ulema gibi şahıslar sorunları çözdükçe maaşlar, hediyeler ve unvanlarla taltif edilmişlerdir. Zira bu gruplar aşiretleri kontrol altında tutup asayiş sağladıkça devlet nazarında olumlanmaktaydılar. Dolayısıyla olumsuz yönüyle “suç”, toplumun bir kesiminin tedip edilmesini bir kesiminin de giderek daha çok güçlenmesini sağlamıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Van’ın nüfusu Müslümanların başını çektiği Kürtler ve Ermenilerin başını çektiği Gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Müslümanların içerisinde baskın bir şekilde hareketli konumları itibariyle aşiretler mevcuttu. Zira aşiret, Van vilayetinin hudut boyları başta olmak üzere çevresinin toplumsal kimliğini oluşturmaktaydı. Nüfusa dair birçok istatistik mevcut olup bunlara temkinli yaklaşmak gerekir. Van sancağının merkez kasabasında Ermeni nüfusu fazla olsa da kaynaklar vilayetin genelinde Müslümanların ağırlıkta olduğuna işaret etmektedir. Zira Kürt aşiretlerinin büyük bir kısmı bu dönemde tüm çabalara rağmen kayıt altına alınamamıştır. Üstelik bu husus neredeyse tüm kaynakların hemfikir olduğu bir tespittir. Nüfus kayıtlarının derli toplu olmaması ve ahalinin vergi ve askerlikten sakınması bu düzensizliği tetiklemiştir. Şüphesiz bunda Van’ın bir sınır bölgesi olması ve aşiretler gibi ahalinin hızlı hareket kabiliyetine sahip olmasının da etkisi vardır. Van’ın demografik yapısını etkileyen hususlardan biri de göçlerdir. Bu göçler Kafkas menşeli muhacir iskan ve aşiretlerin birbirleri ile yerleşik ahaliye verdiği zarar sonucu meydana gelen yer değiştirme şeklinde tasnif edilebilir. Buna ayrıca 1896 Van İsyanından sonra yapılan iç ve dış göçleri de eklemek gerekir. Van’a ne kadar muhacir iskanının yapıldığı tam olarak tespit edilememişse de Van’ın iç bölgelerinin muhacir iskan için birer merkez olduğunu belirtmek mümkündür. Yine aşiretlerin meydana getirdiği asayişsizlik hali XIX. yüzyıl boyunca nüfusun içe ve dışa dönük hareketliliğine sebep olmuştur. Van İsyanı ise iç göçü tetikleyerek nüfusun kent merkezlerine akmasına sebep olmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında eyalet/vilayet kurumları olan meclisler, belediye, maarif, sıhhiye, posta-telgraf daireleri ihtiyaca göre muhtelif dönemlerde Van'da kurulmuş fakat işlevsel olarak birçok kurum vazifesini yerine getirmekten uzak kalmıştır. Ekonomik bunalımların olduğu bu asırda kurumların gelir-gider defterleri birbirini tutmamış ve çoğu kurum büyük bütçe açıkları vermiştir. Bu da kalifiye eleman eksikliği ve hatta maaş alamamaktan dolayı istifalara dahi sebep olmuştur.

Van'daki idare meclisleri büyük ölçüde ahalinin asayişinin sağlanması, aşiretlerin kontrolü ve kısmen de imar işleriyle ilgilenmiştir. Tanzimat'ın ilk uygulama yıllarında aşiretlerin tedibi hususunda meclis azaları da bizzat görev almıştır. Meclisler her ne kadar merkezi hükümet için birer danışma organı niteliğinde olsa da vanlı ileri gelenler bunlara büyük anlam atfetmiş ve bu yüzden hizipleşerek çatışmalara dahi sebep olmuştur. Van belediyeleri ise beledi işlerden daha çok memurlara maaş tahsisi ile anılmıştır. Belediyelerin bu dönemde ilgilendiği başlıca hususlardan biriye, salgın hastalıkların yayılmasının da etkisiyle, sağlık işleri olmuştur. İdare ve belediye meclislerinde kanun gereği gayrimüslimler de bulunmak durumundaydı. Van'ın meclislerinde bu hususa dikkat edilmeye çalışılmıştır. Fakat meclis azalarından Müslüman olanlarının devlet tecrübesine dair profili Gayrimüslimlere göre oldukça kötü bir derecedeydi. Gayrimüslimlerin bu işe daha çok vakıf olmasının sebeplerinden biri eğitim hususuna değer atfetmeleri ve İstanbul'dan Van'a giden tecrübeli kişilerin deneyiminden istifade etmeleriydi.

Van'daki eğitim kurumları Müslüman, Gayrimüslim ve yabancılara ait okullar şeklinde tasnif edilebilir. Tanzimat'ın modern eğitim kurumları burada hayata geçirilmeye çalışılmışsa da Müslüman ahali için arzu edilen seviyede verim alınamamıştır. Hem ahalinin ilgisizliği hem de devletin içinde bulunduğu mali kriz nitelikli eğitim kurumlarının kurulmasına engel olmuştur. Ermenilerin başını çektiği gayrimüslimlerin eğitim kurumlarıysa o döneme göre oldukça modern ve nitelikli bir düzeydeydi. Hem Müslüman hem de gayrimüslim eğitim

kurumlarının sayısal artışı en çok II. Abdülhamid dönemine denk gelmiştir. Bu dönemde eğitim kurumları Müslümanlara İslam'ın kaidelerini iyice öğretmek, Ermenileri de Osmanlılık ülküsü etrafında birleştirmek maksadıyla kullanılmıştır. Rüşdiye ve idadi gibi pozitif ve dini ilimleri kapsayan okul sayısının burada oldukça az olması ya da mevcut rüşdiyelerden verim alınamaması buradaki eğitimin medreseler aracılığıyla da yürütüldüğüne işaret etmektedir.

Tanzimat ve II. Abdülhamid merkezileşmesinin ana öğelerinden biri olan ulaşım ve haberleşme aygıtlarının yaygınlaştırılması hususu Van'da çeşitli şekillerde zuhur etmiştir. Muntazam karayolları bu dönemde asker sevki, ticaret ve ulaşım için mühim bir konumdaydı. Van'da çeşitli dönemlerde karayollarının iyileştirilmesi ve yenilerinin yapımı gündeme gelmişse de Van'ın ana arter üzerinde yer almaması ve yerel ve merkezi bütçenin içinde bulunduğu kriz hali buna pek müsaade etmemiştir. Böylece cüzi bir miktarda yol yapımı sağlanmıştır. Telgraf ise özellikle Van sancağında etkili bir şekilde kullanılmıştır. Hakkâri sancağının büyük bir kısmı ise dağlık ve sarp arazisi itibarıyla ulaşım-haberleşme aygıtlarından uzun müddet mahrum kalmıştır. Yine II. Abdülhamid'in ilk dönemlerinde özel müteşebbislerce Van Gölünde vapur işletmeciliği gündeme gelmişse de bir takım politik sebeplerden dolayı bu proje hayata geçirilememiş ve ancak XX. yüzyılın başlarında bu ihtiyaç giderilebilmiştir.

Berlin Antlaşmasını müteakip dönemlerin mühim meselelerinden biri olan Vilayat-ı Sitte Islahatı Van'ı doğrudan ilgilendirmiştir. Bu ıslahat batılı devletlerin dayatması ile hayata geçirilmiştir. Islahat görüşmelerinin başından ıslahatın hayata geçirildiği döneme kadar Batılılara ve Ermenilere temkinli bir şekilde yaklaşan devlet adamları mümkün mertebe ıslahatı ağırdan almıştır. Van'ın Ermeni milliyetçiliğinin merkezlerinden biri olması idareci, polis, jandarma gibi memur atamalarında ve idari taksimatın düzenlenmesinde devleti

ertelemelere sevk etmiştir. Islahat, kısa vadede ahalinin durumunu kısmen iyileştirse de topyekûn bir olumlu sonuç elde edilememiştir.

Ekonomisi hayvancılık ve tarıma bağımlı olan Van'da ticaret ve sanayi oldukça kısıtlı kalmıştır. Özellikle hudut boylarındaki eşkıyalık ve aşiret kavgaları mevcut kaynakların kontrolünü zorlaştırmıştır. Sözelimi yerleşik ahali zarar gördükçe tarım ve hayvancılığı bırakarak başka yerlere göç etmiştir. Yine 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve 1896 Van İsyanı gibi olaylar şehrin ekonomik kaynaklarının erimesinde etkili olmuştur. Böylece XIX. yüzyılın sonlarına doğru giderek fakirleşen bir şehir hayatından söz etmek mümkündür. Van'ın memurların gözünde imtina edilmesi gereken yerlerden biri olması ve asayiş sorunlarıyla sıkça anılması devletin iktisadi kalkınma planlarında buranın göz ardı edilmesine sebep olduğundan dolayı da ekonomik bir canlılık sağlanamamıştır.

Her türlü modernleşmenin başkenti olan İstanbul'dan oldukça uzak bu taşra kentinin demografik ve dini yapısının çeşitlilik arz etmesi ve hudut üzerinde bulunması hem ahali hem de idareciler için yönetimi zorlaştırmıştır. Tanzimat'la hız verilen modern hukuk devleti araçları hem merkezi hem yerel memurların yetersizliği ile mali bunalımlardan dolayı arzu edilen biçimde yerleşememiştir. Böylece Tanzimat'ın öngördüğü mali, askeri ve idari merkezileşme süreci devlet namına sekteye uğramıştır. Bu yüzden de yüzyıllardan beri süre gelen şeyh, bey, ağa, aşiret hayatı burada etkili bir şekilde devam ederek bölgenin yaşam tarzını büyük ölçüde belirlemiştir. Buna rağmen Tanzimat idarecileri ile başlatılan ve II. Abdülhamid döneminde giderek artan toplumun devlete eklenme süreci, sonraki dönemler için deneyime haiz bir vazife görmüştür.

Bütün bu açıklamalardan hareketle incelenmeye tabi tutulan Van tarihinin iki husus üzerine temellendirildiğini belirtmek mümkündür. Birincisi Tanzimat'ın Osmanlı kentlerinde tesis etmeye çalıştığı kurumların ne ölçüde yer edindiği ve bunların niteliğidir. İkincisi ise bir hudut bölgesi olan Van'da, kozmopolit demografik yapı göz önünde bulundurularak,

toplumsal grupların dönemin modern hukuk devletine eklemlenme sürecidir. Aşiret örgütlenmesinin baskın olduğu bu bölgede bir taraftan İran ve diğer taraftan da devletin bekasına tehdit çerçevesindeki milliyetçilikle anılan gayrimüslimlerin etkisiyle toplum-devlet bütünleşmesi sadece modern hukuk devleti araçlarıyla değil yerel unsurların gerektirdiği geleneksel rollerle de sağlanmaya çalışılmıştır. Tanzimat'ın ilk dönem yöneticileri toplumsal dönüşümü asayiş sorunlarına son verme ve aşiretleri çeşitli şekillerde tedip ederek vergi ve askerlik hususunda düzen sağlamayı arzularken II. Abdülhamid döneminde toplumun ve yöneticilerin rolü farklı bir zemine taşınmıştır. II. Abdülhamid'in Vana nüfuz eden en başarılı politikası aşiretleri de ilgilendirmesi itibariyle maarif alanında farkındalık yaratması ve temel problemlerden biri olan toplumun askerliğe ısındırılması işidir ki Hamidiyeleşme bu bağlamda itici gücü olan bir husustur. Yerel bir askeri güç olarak kurulan bu alaylar, askerlik hususunda tüm aşiretleri arzu edilen ölçüde devlete eklemleyememişse de bu hususta farkındalık yarattığı şüphesizdir. Kurumsallaşma bağlamında bölgenin coğrafi ve iklim şartları, asayiş olaylarının bir türlü sonlandırılmaması ve Tanzimat'ın geneline atfedilen yetersiz idareci profilinin “muktedir yönetici eksikliği” şeklinde Vana yansıması ve bütün bunları derinden etkileyen mali bunalımlar tesis edilmeye çalışılan düzenin oldukça ağır aksak yerleşmesini gerektirmiştir. Bu aksaklık, yerel ve merkezi yöneticilerin yazışmalarına yansıdığı itibariyle kısır bir döngü halini almış ve Van XIX. yüzyılı siyasal, ekonomik ve toplumsal krizlerin gölgesinde devirmiştir.

KAYNAKÇA

I-ARŞİV VESİKALARI

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

1. DEFTERLER

1.1.Ayniyat Defterleri (BOA.AYN.d)

829, 830, 831, 832

1.1.Evkaf Defterleri (EV.d).

37818, 38906.

1.2.Maliye Nezareti Ceride Odası Defterleri (BOA, ML.CRD.d.)

83, 244, 512, 558, 562, 649, 562, 649.

1.1.Maliye Nezareti, Masarıfat, Varidat Defterleri ve Varidat Muhasebe Cizye Defterleri (BOA.MSF.d, BOA.VRD.d, BOA.VRD.CMH.d)

BOA.MSF.d: 8387, 15149, 16894, 16938, 17047, 17084, 17128.

BOA.VRD.d: 2040, 2434, 3356.

BOA.VRD.CMH.d: 1310, 1319.

1.2.Kamil Kepeci Tasnifi Defterleri (BOA.KK.d)

6440

1.1.Nüfus Defterleri (BOA.NFS.d.)

2792, 2793, 2794, 2795, 2796, 2797, 2798, 2799.

1.2.Yıldız Esas Defterler (BOA.Y.EE.d.)

874.

2. TASNİFLER

2.1.Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.)

9/654, 33/2442, 50/3700, 54/3986, 62/4638, 65/4833, 68/5089, 72/5372, 73/5414, 95/7068, 107/7967, 107/7957, 109/8151, 111/8302, 111/8304, 112/8338, 112/8365, 114/8483, 127/9498, 128/9543, 132/9829, 134/10030, 143/10720, 164/12268, 166/12449, 189/14139, 209/15636, 223/16719, 236/17647, 244/18291, 245/18350, 253/18968, 267/20004, 280/20986, 282/21122, 285/21311, 293/21905, 293/21970, 314/23513, 370/27732, 378/28323, 388/29060, 396/29628, 397/29734, 410/30717, 416/31154, 416/31176, 425/31832, 442/33107, 448/33555, 477/35769, 490/36680, 497/37214, 513/38447, 547/34266, 566/42445, 573/42910, 583/43653, 583/43668, 597/44739, 613/45922, 618/46291, 624/46757, 642/48099, 650/48746, 652/48859, 682/51121, 691/51792, 714/53539, 738/55327, 772/57874, 800/59964, 914/68525, 936/70185, 948/71090, 957/71708, 960/71962, 971/72770, 1085/81329, 1296/97179, 1323/99164, 1491/11811, 1689/126674, 1735/130089, 2201/165059, 3449/258617, 4180/313447.

2.2.Cevdet Tasnifi

Cevdet Dâhiliye (C.DH.)

31/1543, 96/4791.

Cevdet Maliye (BOA.C.ML)

669/27423.

2.3.Dahiliye Nezareti Evrakı

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.)

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)

1/9, 10/47, 14/7, 22/43, 30/13, 59/24, 101/10, 106/26, 107/31, 114/6, 125/43, 132/3, 141/38, 147/24, 214/2, 229/89, 239/72, 254/70, 262/17, 266/66, 267/23, 276/8, 277/48, 283/17, 286/34, 287/68, 315/18, 322/21, 337/19, 342/17, 348/23, 350/54, 353/60, 362/32, 369/71, 373/72, 384/4, 387/6, 389/39, 391/17, 409/61, 543/26, 1028/46, 1330/73, 1342/43, 1343/19, 1343/78, 1358/89, 1363/108, 1365/36, 1365/79, 1371/108, 1375/57, 1375/88, 1375/101, 1375/105, 1381/5, 1383/3, 1386/16, 1386/50, 1388/44, 1398/64, 1392/113, 1400/5, 1404/116, 1424/34, 1435/110, 1442/110, 1448/58, 1451/70, 1452/28, 1500/78, 1507/34, 1512/38, 1514/47, 1524/10, 1520/22, 1531/38, 1536/60, 1537/109, 1538/68, 1543/87, 1541/99, 1544/65, 1547/110, 1548/43, 1552/59, 1557/17, 1557/93, 1564/99, 1577/30, 1539/41, 1555/98, 1563/89, 1567/15, 1567/73, 1577/71, 1578/61, 1581/72, 1588/85, 1595/47, 1597/18, 1597/43, 1598/2, 1598/43, 1598/46, 1599/41, 1602/46, 1604/100, 1605/10, 1610/13, 1611/51, 1612/119, 1616/54, 1616/62, 1619/53, 1623/32, 1629/68, 1631/10, 1635/23, 1635/90, 1636/76, 1638/60, 1640/114, 1646/46, 1649/4, 1656/108, 1659/111, 1687/41, 1690/10, 1700/91, 1714/117, 1718/23, 1727/49, 1738/97, 1739/100, 1740/92, 1740/120, 1745/116, 1746/113, 1746/128, 1748/58, 1749/92, 1750/85, 1755/137, 1756/48, 1757/17, 1757/33, 1757/95, 1757/119, 1759/102, 1760/78, 1763/98, 1772/93, 1777/10, 1808/26, 1832/34, 1844/103, 1857/122, 1863/10, 1878/11, 1886/30, 1891/33, 1892/49, 1895/60, 1897/114, 1899/19, 1905/15, 1907/88, 1913/92, 1917/72, 1918/17, 1935/73, 1952/118, 1962/101, 1964/97, 1966/116, 1969/79, 1969/113, 1974/18, 1979/25, 1975/29, 1980/18, 1980/38, 1981/18, 1986/17, 1995/6, 1997/9, 2003/18, 2004/82, 2006/20, 2015/126, 2021/89, 2022/98, 2025/118, 2026/67, 2029/91, 2041/106, 2042/39, 2044/134, 2052/91, 2054/96, 2070/71, 2077/47, 2127/12, 2147/115, 2154/25, 2180/82, 2209/99, 2222/57, 2253/131,

2258/56, 2264/40, 2291/58, 2298/47, 2305/94, 2313/103, 2337/101, 2383/21, 2455/49, 2500/41, 2518/130, 2519/111.

Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (DH.MUI.)

4/16.

Tesri-i Muamelat Komisyonu (DH.TMIK.M.)

1/66, 2/35, 2/95, 5/17, 6/26, 6/43, 6/52 7/13, 7/70, 7/81, 8/26, 8/30, 8/30, 9/26, 9/43, 10/18, 10/37, 10/45, 10/57, 10/72, 10/73, 10/74, 10/85, 11/16, 11/66, 12/3, 12/67, 14/8, 14/1, 14/19, 14/78, 16/34, 16/48, 16/50, 16/122, 18/43, 18/62, 19/49, 19/66, 20/43, 21/38, 22/64, 23/17, 24/16, 24/64, 24/69, 25/19, 27/13, 27/22, 27/42, 28/12, 28/67, 30/2, 30/4, 30/23, 31/49, 32/15, 32/47, 32/60, 32/86, 33/50, 34/20, 35/43, 36/23, 36/26, 36/78, 37/23, 39/33, 39/58, 41/26, 43/4, 43/44, 47/49, 48/51, 48/54, 48/57, 50/29, 50/55, 50/74, 51/34, 52/29, 52/63, 52/69, 52/102, 56/43, 58/23, 63/34, 65/2, 66/14, 66/57, 68/27, 70/11, 74/49, 74/57, 77/9, 77/17, 77/39, 77/60, 78/2, 78/3, 78/5, 78/19, 83/12, 87/11, 88/1, 89/4, 245/3, 537/18-14.

Tesri-i Muamelat Komisyonu (DH.TMIK.S)

1/41, 1/49, 1/55, 1/65, 1/71, 1/82, 1/84, 1/85, 1/87, 1/94, 1/99, 2/3, 2/5, 2/11, 2/13, 2/14, 2/15, 2/27, 2/5, 2/79, 2 /113, 2/96, 3/21, 4/14, 4/60, 4/111, 5/17, 7/29, 7/57, 7/72, 7/118, 9/32, 10/62, 10/94, 11/16, 16/14, 22/26, 21/61, 23/19, 25/19, 28/84, 31/89.

Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (DH.SYS.)

100/7.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR.)

47/60, 49/184, 143/69, 209/7.

2.4.Hariciye Nezareti Evrakı

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.)

12/17.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (HR.MKT.)

162/16, 271/41.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.)

2941/100, 2944/32, 2751/53, 2851/34, 1902/18, 1902/31.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.)

159/89, 173/52, 174/35, 177/90, 177/1896, 181/6.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.)

130/31, 252/39, 257/27, 257/59, 258/68, 259/11.

2.5.Haritalar (HRT.h)

815/57

2.6.Hatt-ı Hûmayûn(HAT)

1/18-G, 452/22395, 471/23078.

2.7.İradeler

İrade Bahriye (İ.BH.)

2/29.

İrade Divan-ı Ahkâm-ı Adliye (İ.DA.)

12/430.

İrade Dâhiliye (İ.DH.)

253/15562, 329/21435, 334/21897, 340/22416, 427/28285, 528/35282, 579/40318, 610/42546, 661/46050, 741/60597, 846/67930, 889/70752, 891/70950, 893/71044, 910/72332, 1032/81314, 1067/83667, 1083/084931, 1198/93787, 1205/94292, 1260/98982, 1295/102371, 1295/102401.

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT.)

146/60.

İrade Hariciye (İ.HR.)

53/2511, 142/7481, 165/8873, 165/8895, 167/8987, 338/21928.

İrade Hususi (İ.HUS.)

5/64, 23/58, 32/95.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)

7/288, 7/296, 40/1645, 63/2967, 92/3885, 97/103.

İrade-i Mesâil-i Mühimme (İ.MSM)

50/1287.

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.)

246/8929, 289/11526, 314/13164, 510/23045, 541/24307, 558/25066.

İrade Orman ve Maadin (İ.OM.)

14/1.

İrade Şura-yı Devlet (İ.Ş.D.)

12/588.

2.8.Maarif Nezareti Evrakı

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT)

3/31, 24/3, 52/73, 75/53, 75/98, 81/108 83/84, 84/2, 84/68, 85/73, 89/121, 98/54, 99/92, 108/124, 114/73, 125/9, 142/90, 142/94, 165/61, 177/5, 192/7, 193/39, 195/87, 196/4, 197/26, 205/32, 212/47, 236/51, 248/24, 265/14, 266/23, 309/54, 315/3, 338/29, 340/11, 346/59, 355/21, 355/52, 361/24, 362/23, 378/27, 380/10, 403/50, 415/28, 427/43, 440/12, 456/3, 456/8, 469/38, 509/33, 535/39, 536/41, 537/61, 580/14, 592/22, 737/62, 826/39, 895/42, 1019/38, 1196/61.

2.9.Meclis-i Vala

Meclis-i Vala Evrakı (MVL.)

10/92, 227/4, 254/74, 350/55, 355/52, 568/46, 570/47, 569/44, 569/48, 572/89, 596/16, 611/36, 630/49, 631/65, 632/29, 632/31, 633/66, 638/52, 646/67, 659/15 670/17, 670/56, 671/42, 677/19, 685/20, 686/6, 687/40, 702/8, 780/88, 1052/45, 1052/47, 1058/35.

2.10. Meclis-i Vükela Mazbataları

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

23/36, 32/33, 38/57, 43/30, 62/44, 67/13, 70/35, 84/50, 87/20, 88/47, 93/44, 139/86, 175/121, 177/103, 732/55.

2.11. Plan, Proje,Kroki (PLK.P)

3977/1

2.12. Rumeli Müfettişliği Evrakı

Rumeli Müfettişliği Müteferrika Evrakı (TFR.I.M.)

1/3.

2.13. Sadaret Evrakı

Sadaret Müteferrik Evrakı (A.M.)

26/32, 29/88.

Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A.AMD.)

9/28, 25/25, 27/40, 38/20, 66/70.

Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A.DVN.)

44/9, 47/9.

Sadaret Divan Mukavelenameler (A.DVN.MKL.)

17/11.

Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT.)

53/96, 96/24, 103/64, 136/92, 142/6, 170/90, 178/17, 209/54, 212/32, 227/13.

Sadaret Mektubi Kalemi Deavi Evrakı (A.MKT.DV.)

9/30, 11/38, 21/50.

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM)

8/50, 18/38, 53/87, 74/6, 77/45, 80/98, 86/63, 92/17, 124/39, 126/79, 163/34, 169/98, 226/81,
283/27, 236/53, 243/21, 248/14, 265/5, 270/81, 271/3, 273/69, 276/1, 276/23, 276/60,

281/54, 281/54, 287/4, 296/46, 300/45, 305/1, 307/63, 307/88, 308/26, 308/83, 309/17, 309/77, 311/78, 313/94, 331/36, 338/6, 365/9, 405/82, 416/32, 486/38, 536/15, 537/18, 555/5, 609/34, 619/35, 645/22, 665/1, 665/7, 665/6, 665/8, 676/20, 682/39, 758/7, 2076/66, 2076/73.

Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT.MVL.)

85/21, 85/88, 88/17, 96/18, 110/19, 114/74, 142/10, 143/8.

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.MKT.NZD.)

79/95, 105/36, 182/47, 186/22, 207/98, 340/18, 381/55, 382/69, 389/59, 395/32, 396/83.

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM.)

102/12, 137/9, 195/60, 232/91, 233/50, 322/52, 327/66, 337/37, 390/16, 421/76, 496/18, 498/60, 509/79, 515/17, 517/27, 520/49, 571/1.

2.14. Şura-yı Devlet Evrakı

Şura-yı Devlet (ŞD)

6/16, 24/34, 209/11, 504/23, 516/15, 557/10, 1503/39, 1503/41, 1503/42, 1503/43, 1504/23, 1874/2, 1874/4, 1874/5, 1874/7, 1874/10, 1874/12, 1874/17, 1874/31, 1874/32, 1874/37, 1874/47, 1874/51, 1874/54, 1875/3, 1875/4, 1875/23, 1875/52, 1875/54, 1874/56, 1876/5, 1876/7, 1876/13, 1876/43, 1877/3, 1877/24, 1877/52, 1877/63, 1878/26, 1878/27, 1878/29, 1881/3, 1881/7, 1881/19, 1881/25, 1882/2, 1882/3, 1882/10, 1882/13, 1882/14, 1886/5, 1890/22, 2415/4, 2416/37, 2477/3, 2889/7, 2898/29, 2900/47, 2901/2.

2.15. Yıldız Evrakı

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.)

164/122, 165/40, 165/63, 227/21, 242/55, 245/9, 253/27, 254/26, 245/77, 263/85, 266/154, 267/30, 269/6, 271/97, 284/92, 285/21, 304/45, 306/97, 312/78, 313/88, 322/84, 330/98, 339/52, 348/75, 345/36, 350/14, 372/93, 512/96.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES.)

6/18, 20/33, 21/5, 24/42, 39/33, 43/24, 51/4, 54/4, 67/37, 76/11, 80/8, 80/28, 83/89, 100/26, 103/60, 106/73, 107/58, 111/7.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)

8/21, 12/30, 13/9, 33/5, 50/53, 69/60, 81/22, 81/43, 131/11, 131/13, 131/42, 132/3, 132/7, 132/13, 132/20.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.)

35/22, 36/103, 38/25, 38/101, 41/101, 49/16, 50/31, 68/26, 68/128, 69/81, 144/69, 165/218, 218/153, 259/52.

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A.)

8/78, 10/101, 11/1.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.)

53/85, 54/43, 63/132, 69/69, 97/14.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ.)

16/50, 21/40, 24/12, 26/94, 29/15, 36/68.

Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y.PRK.AZN.)

1/20, 1/51, 3/73, 4/10, 4 /16.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.)

3/15, 17/78, 18/81, 19/60, 20/70, 27/66, 37/81, 44/30, 45/30, 46/82, 48/46.

Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH.)

1/11, 1/36, 3/80, 5 /28, 5/44, 6/57, 8/66, 9/26, 9/36, 12/41.

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.)

16/22, 21/20.

Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM.)

8/75, 9/73, 10/73.

Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi
(Y.PRK.MYD.)

1/51, 7/39, 7/43, 7/46, 7/66, 7/83, 7/85, 7/90, 7/91, 7/96, 7/108, 7/114, 7/123.

Yıldız Perakende Evrakı Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı (Y.PRK.OMZ.)

1/81.

Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık Evrakı (Y.PRK.SRN.)

1/66.

Yıldız Perakende Evrakı Şura-yı Devlet Maruzatı (Y.PRK.ŞD.)

3/16.

Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.)

33/60, 36/49.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.)

3/48, 10/9, 11/98, 13/109,14/104, 17/66, 28/74, 32/20, 32/75, 38/9.

Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB.)

5/40.

B. THE NATIONAL ARCHIVE, LONDON

National Archive, Foreign Office (NA.FO.)

195/1944, 195/1887, 195/2001.

C. YAYINLANMIŞ ARŞİV VESİKALARI

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayına Hazırlayanlar: Muzaffer Albayrak, Kevser Şeker, 2014.

Ermeni Komiteleri (1891-1895), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayına Hazırlayan: Yusuf Sarınoy, Ankara, 2011.

Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1998

Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1993, s. 362-370.

Recep Karakaya, *Kaynakçalı Ermeni Kronolojisi (1878-1923)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2001, s. 18-56.

Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi, Yayına Hazırlayan: Ertuğrul Zekai Ökte, Cilt:1, TTT Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008

Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi-Ermeni Meselesi, Yayına Hazırlayan: Ertuğrul Zekai Ökte, Cilt:2, TTT Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008,

Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransa İlişkileri (1879-1918), Cilt:1, Yayına Hazırlayan: Uğurhan Demirbaş vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, 2002.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni Rusya İlişkileri (1841-1898), Cilt:1, Yayına Hazırlayan: Yusuf Sarınoy, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, 2006.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İngiliz İlişkileri (1894-1895), Cilt:3, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayına Hazırlayan: Yusuf Sarınoy, Ankara, 2005, s. 26-35.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransa İlişkileri (1879-1918), Cilt:1, Yayına Hazırlayan: Uğurhan Demirbaş vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, 2002, s. 132-137.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni Amerikan İlişkileri (1839-1895), Cilt:1, Yayına Hazırlayan: Yusuf Sarınoy, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, 2007, s. 16-17.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni Fransa İlişkileri (1879-1918), Cilt:1, Yayına Hazırlayan: Uğurhan Demirbaş vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara, 2002.

Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918, Tarihi İstatistikleri Dizisi Cilt:7, Yayına Hazırlayan: Tevfik Güran, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003.

Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt: 3, Yayına Hazırlayan: Tevfik Güran, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.

The Missionary Herald Containing the Proceedings of the American Board of Commisioners for Foreign Missions with a View of Other Benevolent Operations, Press of Samuel Usser, 1896.

II-SÜRELİ YAYINLAR

1. Salnameler

Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniye, Yıl Aralığı: H.1263-1320 (M. 1847-1902).

Erzurum Vilayet Salnamesi, Yıl Aralığı: H. 1287-1293 (1870-1876).

Van Vilayet Salnamesi, H. 1315 (M. 1897).

2. Gazeteler

a) Diyarbekir Gazetesi

Diyarbekir, No: 1337, 12 Ra 1321 (8 Haziran 1903).

b) Mürüvvet Gazetesi

Mürüvvet, No:9, 25 C 1304 (21 Mart 1887).

c) Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 38, 16 C 1281 (16 Kasım 1864).

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 118, 17 L 1281 (15 Mart 1865).

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 129, 3 Za 1281 (30 Mart 1865).

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 133, 9 Za 1281 (5 Nisan 1865).

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 216, 16 Ra 1282 (9 Ağustos 1865).

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 217, 17 Ra 1282 (10 Ağustos 1865).

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 220, 22 Ra 1282 (15 Ağustos 1865).

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 223, 26 Ra 1282 (19 Ağustos 1865).

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 224, 28 Ra 1282 (21 Ağustos 1865).

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 225, 29 Ra 1282 (22 Ağustos 1865).

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 231, 8 R 1282 (31 Ağustos 1865).

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 235, 13 Ca 1284 (12 Eylül 1867)

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 239, 22 R 1282 (14 Eylül 1865).

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 254, 12 Ca 1282 (3 Ekim 1865).

Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi, No: 299, 19 B 1282 (8 Aralık 1865).

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 1248, 24 C 1286 (1 Ekim 1869).

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 1371, 4 M 1287 (6 Nisan 1870);

Ruzname-i Ceride-i Havadis, No: 1888, 12 M 1289 (21 Nisan 1872).

d) Servet-i Fünun Gazetesi

Servet-i Fünun, Cilt:9, No: 234, 13 Temmuz 1311 (26 Temmuz 1895).

e) Takvim-i Vekayi Gazetesi

Takvim-i Vekayi, Defa: 756, 6 S 1281 (11 Temmuz 1864).

Takvim-i Vekayi, No: 2, 19 Ş 1308 (30 Mart 1891).

f) Tarik Gazetesi Gazetesi

Tarik Gazetesi, No: 430, 19 Ş 1302 (3 Haziran 1885).

Tarik Gazetesi, No: 464, 24 N 1302 (7 Temmuz 1885).

Tarik Gazetesi, No: 467, 27 N 1302 (10 Temmuz 1885).

Tarik Gazetesi, No: 460, 30 N 1302 (13 Temmuz 1885).

Tarik Gazetesi, No: 631, 21 Ra 1303 (28 Aralık 1885).

Tarik Gazetesi, No: 4691, 12 N 1316 (24 Ocak 1899).

Tarik Gazetesi, No: 4730, 23 L 1316 (6 Mart 1899).

Tarik Gazetesi, No: 4730, 23 L 1316 (10 Mart 1899).

Tarik Gazetesi, No: 4746, 8 Za 1316 (20 Mart 1899).

g) Van Vilayet Gazetesi

Van Vilayet Gazetesi, No: 191, 10 B 1317 (14 Kasım 1899).

h) Bitlis Vilayet Gazetesi

Bitlis Vilayet Gazetesi, No: 185, 2 Ş 1307 (24 Mart 1890).

Bitlis Vilayet Gazetesi, No: 223, 7 B 1308 (16 Şubat 1891).

Bitlis Vilayet Gazetesi, No: 236, 21 S 1307 (26 Eylül 1891).

3. Düstur

Düstur-1 Atik

Düstur, Birinci Tertip Cilt: 2-5-6-7

III- KAYNAK ESERLER ve İNCELEMELER

ACAR, Şinasi; BİR, Atilla; KAÇAR, Mustafa, “Osmanlı’da Sivil Mühendis Yetiştirmek Üzere Açılan Hendese-i Mülkiye Mektebi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18/2, 2016, s. 83-89.

ACUN, Fatma, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması”, *Türkler Ansiklopedisi*, Editör: Hasan Celâl Güzel vd., Cilt:9, 2009, s. 900-910.

Ahmed Lütü Efendi, *Vak’anüvîs Ahmed Lütü Efendi Tarihi 6-7-8*, Yayına Hazırlayan: Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

AĞAOĞLU, Sami, *Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI.-XVII. Yüzyıllar (Sosyal Hayata ve Eğitime Katkıları)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2003.

AK, Mehmet, “19. Yüzyılda Antalya’da Kolera Salgını”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:4, Sayı:17, 2011, s. 254-268.

AKBAL, Fazıla, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, Cilt: 15, Sayı: 60, 1951, s. 617-628.

AKKUŞ, Yakup; YILDIRIM, Kadir, “Dünyada ve Osmanlı’da Zorunlu Çalıştırma: “Amele-i Mükellefe” Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi”, *Çalışma ve Toplum*, Sayı: 53, 2017, ss. 507-545.

ALAN, Gülbadi, “Sultan II. Abdülhamid’in Hıristiyan Misyonerleri ve Kurumların Denetleme Gerekçeleri ve Maruz Kalınan Tepkiler”, *Devr-i Hamid*, Cilt:2, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 213-256.

ALANOĞLU, Murat, *Osmanlı İdari Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.

Ali Saib, *Coğrafyay-yı Mufasssal-ı Memalik-i Devlet-i Osmaniye*, Ebuziya Matbaası, İstanbul, 1304.

ALKAN, Mehmet Ö., “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, Derleyen: Kemal H. Karpat, Çeviren: Sönmez Taner, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

ALPER, Cengiz, *Çeşitli Yönleriyle Van*, Uğur kitabevi, Ankara, 1983.

AL-RASHEED, Madawi, “Orta Arabistan’daki Kabile Konfederasyonları ve Emirlikler”, *Aşiretler ve iktidar: Ortadoğu’da Etnisite ve Milliyetçilik*, Editörler: F. A. Jabar & H. Dawod, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.

ANASTASSIADOU, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, Çeviren: Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

ATEŞ, Toktamış, *Siyasal Tarih*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

ATEŞ, Sabri, *Empires at the Margin: Towards A History Of The Ottoman-Iranian Borderland And The Borderland Peoples, 1843–1881*, PhD, New York University, 2006.

ARSLAN, Ahmet, *İbni Haldun*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

ARSLAN, Enver, *Trabzon Vilayetinde Kolera (1892-1895)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2015.

ASLAN, Taner, “Hamid Paşa’nın Van Valiliği”, *OTAM*, Sayı: 40, 2016, s. 205-244.

ATAR, Fahrettin, “Kadı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, 2001, s. 66-69.

ARVAS, Tarık Ziya, “Devlet Salnamelerine Göre 1848-1918 Yılları Arasında Van Vilayeti’nin İdari Taksimatı” *Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 30, 2016, 401-415.

ARVAS, Tarık Ziya, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2016.

AVCI, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti; Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2004.

AVCI, Yasemin, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, 2010.

AVCI, Sedat, “Ekonomik Coğrafya Açısından Önemli Bir Maden: Tuz (Tarihi, Önemi ve Dünya Tuz Ekonomisi’’, *Coğrafya Dergisi*, Sayı: 11, 2003, s. 21-45.

Averyanov, P. İ, *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, Çeviren: İbrahim Kale, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

AYAR, Mesut, *Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2015.

BAĞÇECİ, Yahya, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Anadolu’da Çıkan Ermeni İsyanlarına Karşı Osmanlı Devleti’nin Aldığı Askeri Tedbirler’’, *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı:24, 2008, s.320-330.

BAKIRCI, Fahri, “Hobbes’ta Sözleşmenin Kökeni Akıl Mıdır?’’, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Sayı: 63/3, 2008, s. 1-48.

BAL, Faruk, “İktisat tarihi Kaynağı Olarak Layihalar ve Katip Çelebi’nin Düstûru’l-Amel Adlı Eseri’’, *Adam Akademi*, 1, 2011, ss. 45-60.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu’nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988.

BAYRAKTAR, Hilmi, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Urfa Sancağı: İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2007.

BERBER, Ferhat, “19. Yüzyılda Kafkasya’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler’’, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 31, 2011, s. 17-49.

BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

BİNGÜL, Şeyhmus, “(H.1252/M.1836) Yılı Nüfus Sayımına Göre Van Kazasına Bağlı Müslim Köylerin Demografik Yapısı, *Tarih Okulu Dergisi*, XXVI, 2016, s. 87-115.

BİNGÜL, Şeyhmus, “(H.1252/M.1836) Yılı Nüfus Sayımına Göre Van Kazasına Bağlı Gayrimüslim Köylerin Demografik Yapısı”, *History and Future*, 2/3, 2016, s. 101-116.

BİRSEL, Haktan, “Peder Monier’in Gözlemleri ile Fransız Cizvit Misyonerlerinin Osmanlı Topraklarındaki Çalışmaları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı:2, 2013, ss. 100-128.

BİZBİRLİK, Alpay, “Osmanlı Toplumunda Vakıfların Sosyo-Ekonomik Boyutları ve Buna Dair Örnekler”, Osmanlı, Cilt: 5, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

BOLAT, Gökhan, “II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Türk-İran İlişkileri”, *Devr-i Hamid*, Cilt:2, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 131-154.

BOZKURT, Nebi, “Nüfus”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 33, Ankara, 2007, s. 293-294.

BÖKE, Pelin, “İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900), *ÇTTAD*, VIII/18-19, 2009, s. 137-159.

BRANT, James; GLASCOTT, A.G., “Notes of a Journey Through a Part of Kurdistán, in the Summer of 1838”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 10, 1840.

BRAUDEL, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınevi, Ankara, 1993.

BROWNING, Oscar, *Guelphs & Ghibellines: A Short History of Mediaeval Italy from 1250-1409*, Methuen Co. Publishing, 1892.

BRUINESSEN, Martin Van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çeviren: Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

BURBANY, Captain Fred, *On Horseback Through Asia Minor*, Vol: 2, London, 1877.

Cevdet Paşa, *Tezâkir (21-39)*, Yayınlayan: Cavid Baysun, TTK, Ankara, 1991.

CONTE, Edouard, “Soy Yanılsamaları: Arap Akrabalığında Seçim Unsuru”, *Aşiretler ve iktidar: Ortadoğu’da Etnisite ve Milliyetçilik*, Editörler: F. A. Jabar & H. Dawod, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.

ÇABUK, Fehminaz, *Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi(1850-1900)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2017.

ÇADIRCI, Musa, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”, *Belleten*, Cilt: XXXIV, Sayı: 133-136, TTK Basımevi, Ankara, 1970, s. 409-420.

ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, TTK, Ankara 1997.

ÇADIRCI, Musa, , “Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), Phoneix Yayınevi, Ankara, 2006.

ÇADIRCI, Musa, “Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:13, Sayı:24, 1980, s. 153-167.

ÇADIRCI, Musa, “Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması (1840-1864)”, *Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan*, TTK Basımevi, Ankara, 1985.

ÇADIRCI, Musa, “II.Abdülhamit’e Sunulan Bir Layiha: Heyet-i Teftişîye’nin Geşt ü Güzar Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvalıyla Heyet-i Mezkur’un Harekatı”, *OTAM*, Sayı:3, 1992, s. 413-417.

ÇADIRCI, Musa, “Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu”, *Türkler*, Cilt: 13, Editör: Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Sürecinde Ülke Yönetimi*, Derleyen: Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

ÇADIRCI, Musa, “1864 Vilayet Nizamnamesi’nin Anadolu Coğrafyasında Uygulanması”, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, Editör: Erkan Tural, Selim Çapar, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015.

ÇAĞ, Galip, “19. Yüzyılda Çerkez ve Nogay Göçmenlerin Anadolu’da İskanı ve Çankırı Örneği”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı:2, 2013, s. 132-142.

ÇAĞATAY, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayâdan Alınan Vergi ve Rüsûmlar” *DTCFD*, Cilt: 5, Sayı:5, 1947, s. 483-511.

ÇAKIR, Coşkun, “Tanzimat Döneminde Ticaret Alanında Yapılan Kurumsal Düzenlemeler: Meclisler”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Vol: 43-44, 2000, s. 363-379.

ÇANDAR, Tevfik, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2000.

ÇELİK, Zeynep, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Çeviren: Selim Deringil, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

ÇETİN, Emrah, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Anadolu'da Karayolu Ulaşımı, TTK Yayınları, Ankara, 2017.

ÇETİN, Emrah, “Tanzimat Döneminde Yol yapım Çalışmalarına Bir Örnek: İzmir-Birunabad Şosesi ve İşletme İmtiyazı”, *Ankara Üniversitesi DTCT Dergisi*, 53/2, 2013, s. 145-163.

ÇETİN, Birol; BARIŞ, Serap; SAROĞLU, Serap, “Türkiye’de Karayollarının Gelişimine Tarihsel Bir Bakış”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 1, 2011, s. 123-150.

ÇİÇEK, Kemal vd., Ermeniler: Sürgün ve Göç, TTK Yayınları, Ankara, 2004.

ÇİMEN, Adnan Çimen, “Sayım, Kayıt ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlı’da Nüfus Hizmetleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/3, 2012, s. 183-216.

ÇOÇIYEV, Georgi; KOÇ, Bekir Koç, “Migrants from the North Caucasus in Eastern Anatolia: Some Notes on Their Settlement and Adaptation (Second Half of the 19th Century-Beginning of the 20th Century)”, *Journal of Asian History*, Vol. 40, No. 1, 2006, pp. 80-103.

DAEİ, Masoumeh, İran-Osmanlı Ticari İlişkileri (1900-1923), Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.

DAVISON, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğunda Reform (1856-1876)*, Çeviren: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 127-128.

DEMİREL, Fatmagül, “Osmanlı Devleti’nde Tuz Gelirlerinin Düyun-ı Umumiye’ye Devredilmesinden Sonra Tuz Kaçakçılığı”, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, 2002, s. 147-157.

DEMİREL, Muammer, Sultan İkinci Abdülhamid İle Erzurum Vilayeti Arasındaki Yazışmalar (1894-1904), Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2007.

DEMİRTAŞ, Mehmet; SUBAŞI, Oktay, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Van Gölü Denizcilik Tarihi*, Mega Basım, Bitlis, 2015.

DEMİRTAŞ, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nde Tuz Üretimi ve Dağıtımı”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:3, Sayı:1, 2004, s. 23-28.

DEMİRTAŞ, Mehmet, “1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’nda Kürtler”, *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, Editör: Orhan Kılıç, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 45-60.

DEMİRTAŞ, Mehmet, “Osmanlı Dönemi’nde Van Gölü’nün Ekonomik, Siyasi ve Askeri Önemi”, *Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller I*, Hazırlayanlar: Şakir Batmaz, Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri, 2015, s. 253-264.

DERİNGİL, Selim, İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909), Çeviren: Gül Çağalı Güven, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.

Derviş Paşa, *Tâhdid-i İraniye ye Memur Derviş Paşa Layihası*, Matbaai Amire, İstanbul, 1287.

DOĞAN, Cabir, “Bedirhan Bey İsyanı: Tanzimat’ın Diyarbakır ve Çevresine Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:12, Isparta, 2010, s. 15-38.

DOĞAN, Cabir, “II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/4 Fall 2011, 505-521.

DOĞAN, Cabir, “Tanzimat’ın Van’da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı”, *History Studies-International Journal Of History*, Vol. 3/2, 2011, s. 147-168.

DOĞAN, Cabir, “1843-1846 Nesturi Olayları ve Bedirhan Bey”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:22, 2010, s. 1-18.

DOĞAN, Orhan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Murayev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:20, 2008, s. 307-328.

DÖNMEZ, Ahmet, *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi: Diplomasi ve Reform (1833-1841)*, Kitapyayınevi, İstanbul, 2014.

DÜZBAKAR, Ömer, “Osmanlı Döneminde Mahalle ve İşlevleri”, *U.Ü FEF Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/5, 2003, s. 97-108.

EKİCİ, İlhan, “Osmanlı Devletinde Bazı Nehir ve Göllerde Vapur İşletme Teşebbüsleri”, *Arayışlar/İnsan Bilimleri Araştırmaları*, Sayı: 2, 1999, s. 67-90.

EKİNCİ, Mehmet Rezan, “1897 Tarihli Hamidiye Hafif Süvari Alayları Taksimatı”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Cilt:9, Sayı:2, 2017, s. 703-724.

ELDEM, Edhem, “Osmanlı Devleti ve Fransa: 17. Ve 18. Yüzyıllarda Devlet-Ekonomi İlişkilerine Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar I. Uluslararası Tarih Kongresi*, Yayına Hazırlayan: Hamdi Can Tuncer, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

ERARSLAN, Cezmi, “Hamidiye Alayları” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:15, 1997, s. 462-464.

ERARSLAN, Cezmi; OLGUN, Kenan, Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento, 3F Yayınevi, İstanbul, 2006.

ERARSLAN, Cezmi, “II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti’nin İslam Birliği Siyaseti”, *Devr-i Hamid*, Cilt:1, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 419-432.

ERDOĞAN, Dilşen İnce, *Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İsyancıları (1896)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

ERDOĞAN, Anıl, “Düyun-u Umumiye’nin Kurulmasının Siyasi Yönü ve Reji İdaresiyle İlişkisi”, *Mucizeden Belaya Yolculuk: Tütün*, Editörler: H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014.

ERDOĞRU, M. Akif, “Osmanlı Kıbrısında Tuz Üretimi ve Sorunları (1580-1640)”, *Tuz Kitabı*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Mesut Şen, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.

EREKER, Fulya, “İlkçağlardan Günümüze Haklı Savaş Kavramı”, *Uluslararası İlişkilerde Çatışmadan Güvenliğe*, Derleyenler: Mustafa Aydın vd., İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

ERİM, Neşe, “Tütünün Ticari Bir Mal Olarak Ortaya Çıkışı: 1600-1900”, *Tütün Kitabı*, Editör: Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003.

ERİM, Neşe, “18. Yüzyılda Erzurum Tuzları”, *Tuz Kitabı*, Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Mesut Şen, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.

ERKAL, Mehmet, “Cizye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 8, 1993, s. 42-45.

ERLER, Mehmet Yavuz, “İstanbul’da Deniz Ulaşımı (1870-1875)”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: XXI, İstanbul, 2001, s. 69-80.

ERLER, Mehmet Yavuz, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler Ansiklopedisi*, Editör: Hasan Celâl Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Cilt: 8, Ankara, 2002, s. 762-769.

ERPOLAT, Mehmet Salih , “Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)*, Sayı: 4, 2003, 189-204.

ERTEM, Özge, *Eating the Last Seed: Famine, Empire, Survival and Order in Ottoman Anatolia*, European University Institute, Department of History and Civilization, Basılmamış Doktora Tezi, Florence, 2012.

ERYILMAZ, Bilal, “Türk Belediyeciliğinde Demokrasi Geleneği”, *Türkler*, Cilt: 13, Editörler: Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 730-738.

Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY, İstanbul, 2010.

FAYDA, Mustafa, “Zimmî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 44, Ankara, 2013, s. 428-434.

FEYZİOĞLU, Hamiyet Sezer, *Tanzimat Döneminde Kadılık Kurumu ve Şer’i Mahkemelerde Düzenlemeler*, Kitabevi, 2010.

GENCER, Fatih, *Merkeziyetçi İdari Düzlemler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.

GENCER, Fatih, “Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 30 Sayı: 49, 2011, s. 75-96.

GENCER, Fatih, “Van Muhafızı Derviş Paşa İsyanı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIX/47, Ankara 2010, s. 197-216.

GENÇ, Mehmet, “Reform Sürecinde Devlet ve Ekonomi: Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünde Değişmeler”, *Osmanlı Hoşgörüsü*, Editör: Kemal H. Karpat, Yetkin Yıldırım, Çeviren: Yeliz Usta, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.

GENÇ, Serdar, “İran Seferlerinde Karayolu Ulaşımına Bir Alternatif: Van Gölü”, *Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller I*, Hazırlayanlar: Şakir Batmaz, Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri, 2015, ss. 135-144.

GEORGEON, François, “II. Abdülhamid”, *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, Cilt:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, Çeviren: Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006.

GÖÇMEN, Doğan, “Herkesin Herkese Karşı Savaşı: Thomas Hobbes’tan Hareketle Barış Perspektifi Üzerine Düşünümler: Toplum ve Siyaset Felsefesi Üzerine Tezler”, *Evrensel Kültür*, Sayı: 263, 2013, s. 1-6.

GÖĞEBAKAN, Gökür, “Doğu Anadolu’nun Osmanlı Hâkimiyetine Girişi”, *Türkler*, Cilt: 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 459-467.

GÖKSOY, İsmail Hakkı, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti’nin Güneydoğu Asya Bölgesi ile İlişkileri”, *Devr-i Hamid*, Cilt:3, Hazırlayanlar: M. Metin Hülal vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 27-56.

GÖRÜR, Emel Demir, *Vilayat-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2018.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Van”, *İA*, Cilt: 13, MEB, İstanbul, 1986.

GÖZCÜ, Alev; ÇAKMAK Fevzi, “Osmanlı Toplumunda Tütün Merkezli Çatışma Alanı: Kolcular ve Ayıngacılar”, *Mucizeden Belaya Yolculuk: Tütün*, Editörler: H. Vakıf Mercimek, İ. Eren Akçiçek, Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014.

GÜL, Abdulkadir, “Dersim Bölgesindeki Feodal Yapı Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 7, 2014, s. 236-258.

GÜL, Abdulkadir, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *TAED*, 41, 2009, s. 239-270.

GÜL, Abdülkadir, “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtık, Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 9, 2009, s. 144-158.

GÜL, Mustafa, “1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler”, *OTAM*, Sayı:8, Ankara, 1988, s. 139-147.

GÜL, R. Tamay Başağaç, “Türkiye’de İki Dünya Savaşı Arasında Veteriner Hekimliği Hizmetleri ve Hayvancılık Politikaları Üzerine Araştırmalar”, *OTAM*, Sayı: 15, 2004, s. 27-256.

GÜLER, Ali, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan “Kilise Defterleri”nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defterinden Örnek Fermanlar)”, *OTAM*, Sayı:9, 1998, s. 155-175.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923), TTK Yayınları, Ankara, 2015.

GÜRAN, Tevfik, Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861), TTK Yayınları, Ankara, 1989.

GÜNAY, Nejla, “Osmanlı’nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu’ya Göç ve İskanı” *Bilig*, Sayı:61, 2012, s. 121-142.

GÜNAY, Nejla, “Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler ve Komitelerin Maraş ve Çevresindeki Faaliyetleri”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 3, 2012, s. 21-44.

GÜNDÜZ, Ahmet; YEL, Selma, “Ermeni İsyanlarının Meydana Gelmesinde İngiltere’nin Rolü ve Sebepleri (1890-1895)”, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu 22-24 Mayıs 2008, Yayına Hazırlayan: Metin Hülagü vd., Cilt: 4, 2009, s. 97-121.

GÜNEŞ, Yusuf; ÜSTÜNER, Birben, “1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi Üzerine Bir Tartışma”, *Hasan Kalyoncu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2, 2012, s. 58-70.

GÜNEŞ, Mehmet, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, *Akademik Bakış*, Cilt: 8, Sayı: 15, 2014, s. 221-240.

HAKAN, Sinan, “Yavuz Sultan Selim Döneminden Tanzimat’a Müküs Sancağı”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Van, 2009.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Fırka-i Islahiye ve Yapmış Olduğu İskân”, *Tarih Dergisi*, Sayı 27, 1973, s. 1-20.

HATEMİ, Hüseyin, “19. Yüzyılda Medreseler”, *TCTA*, Cilt: 2, Yayına Hazırlayan: Mustafa Şahin, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

HEWSEN, Robert H., “Dünyada Van, Ahirette Cennet”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler: Van*, Editör: Richard G. Hovannisian, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2010.

HOBBS, Thomas, *Leviathan*, Çeviren: Semih Lim, YKY, İstanbul, 2012.

HOBBS, Thomas, *Elementa Philosophica De Cive: Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, Çeviren: Cihan Deniz Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 2014.

HUT, Davut, *Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006.

HÜLAGÜ, Metin, “Sultan İkinci Abdülhamid Devrinde Demiryolu Politikası (1876-1908)”, *Devr-i Hamid*, Cilt:3, Hazırlayanlar: M. Metin Hülâgü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011.

İLTER, Erdal, “Ermenistan Adı, Ermenilerin Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 6, 2002.

İNALCIK, Halil, “Tanzimat Nedir?”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, der: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006.

İNALCIK, Halil, “Cizye: Osmanlılarda Cizye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 8, 1993.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*, İsam Yayınları, İstanbul, 2011.

İNALCIK, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2018.

İNBAŞI, Mehmet, “Van Valileri (1755-1835)” *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 29, 2006.

İPEK, Nedim, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı”, *Türkler*, Editörler: Hasan Celal Güzel vd., Cilt: 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

İSLAMOĞLU, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

İSKEFİYELİ, Zeynep, “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilise ve Misyonerler”, *Akademik İncelemeler*, Cilt:2, Sayı:1, 2007.

ISSAWI, Charles, *The Economic History Of Iran 1800-1914*, The University of Chicago Press, London, 1971.

J J. Shiel, “Notes on a Journey from Tebriz, through Kurdistan, via Van, Bitlis, Siirt and Erbil, to Suleimaniyeh, in july and august 1836”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 8 (1838), pp. 54-101.

KALLEK, Cengiz, “Okka”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, 2002.

KARA, Âdem, “XIX. Yüzyılda Çorum’da Göçmenlerin Yerleştirilmesi ve Yaşanan Sorunlar”, *Turkish Studies*, Vol. 8/6, 2013.

KARA, Hidayet; ÇATMA, Bahattin, “Osmanlı Devleti’nin Askere Alma Kanunlarından Bedelli Askerlik”, *JASS*, Sayı:64, 2017, s. 355-371.

KARACA, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, Eren Yayınları, İstanbul, 1993.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1943.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri 1856-1861*, Cilt: 6, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi: Islahat Fermanı Devri 1861-176*, Cilt: 7, TTK Yayınları, Ankara, 1983.

KARAL, Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:8, TTK Yayınları, Ankara, 1983.

KARATAŞ, Ömer, “19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskanı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2, 2012.

KARATAŞ, Yakup, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Erzurum: Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, 2010.

KARADEMİR, Nihat, *Osmanlı’nın Son Yüzyılında Kürtler: Modernleşme, Merkeziyetçilik ve İsyan*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2017.

KARADEMİR, Zafer, *İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı, Osmanlı Toplumunda Kıtılıklar (1560-1660)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.

KARAYAN, Sarkis Y., “Van Vilayetinin Demografisi 1844-1914”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler*, Editör: Richard G. Hovannisian, Çeviren: Solina Silahlı, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016.

KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu: 1830-1914*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

KARPAT, Kemal H., *İslamın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

KARTAL, Nazım, *İl Özel İdarelerinin Yeniden Yapılandırılması: Uygulama Aşaması Üzerine Bir Çözümleme*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.

KASIM, Ekin, “1862 Tarihli Tuz Nizamnamesi ve Önemi”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:3, Sayı:7, 2016.

KAZGAN, Gülten, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

KAZGAN, Haydar, “Düyun-ı Umumiye” *TCTA*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, 1985.

KELEŞ, Erdoğan, “ Kırım Savaşı (1853-1856) ve 1854 Osmanlı-Sardunya Ticaret Antlaşması”, *Musa Çadircı’ya Armağan Yazılar*, Hazırlayanlar: Bekir Koç, Selda Kılıç, Tülay Ercoşkun, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2012.

KELEŞ, Erdoğan, “ Kırım Harbi’ne Dair Notlar”, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

KESKİNKILIÇ, Erdoğan, “Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli:Reji-Tütün İdaresi”, *Liberal Düşünce*, 1999.

KESKİN, Özkan, Orman ve Ma'adin Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

KEYDER, Çağlar, “Modern İstanbul’un Tarihçesi”, *Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye*, Ed: Reşat Kasaba, Çeviren: Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, 2010.

KIESER, Hans-Lukas, *Iskalanmış Barış-Doğu Vilâyetleri’nde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet-1839-1938*, Çeviren: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

KILIÇ, Orhan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van(1548-1648)*, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van, 1997.

KILIÇ, Orhan, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması, Osmanlılar*, Cilt:6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

KILIÇ, Orhan, “Van Eyaletine Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)” *Osmanlı Araştırmaları*, XXI, 2001.

KILIÇ, Orhan, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, Sayı:10, s. 119-137 Ankara, 1999.

KILIÇ, Orhan, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması”, *Yeni Türkiye*, Sayı:31, 2000.

KILIÇ, Orhan, “Osmanlı Devleti’nde Meydana Gelen Kıtlıklar”, *Türkler Ansiklopedisi*, Editör: Hasan Celâl Güzel vd., Cilt: 10, Ankara, 2002.

KILIÇ, Orhan, “Van”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 42, 2012.

KILIÇ, Orhan, “Osmanlı Döneminde Van Gölü ve Hayat”, *Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller II*, Hazırlayanlar: Şakir Batmaz, Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri, 2015, ss. 49-68.

KILIÇ, Selda Kaya, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Vilayet Bütçeleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:20, Sayı: 31, 2000.

KILIÇ, Selda Kaya, “Osmanlı Devleti’nde Anayasal Sisteme Geçiş”, Devr-i Hamid, Cilt:5, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011.

KIRMIZI, Abdülhamit, *Abdülhamid’in Valileri Osmanlı Vilayet idaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008.

KIRMIZI, Abdülhamid, “Abdülhamid’in Vilayetleri ve Valileri”, Devr-i Hamid, Cilt:1, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011.

KLEIN, Janet, *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, Çeviren: Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

KOCABAŞ, Süleyman, “1878 Berlin Antlaşması’ndan Sonra İngiltere’nin Ermeni Politikası”, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu 22-24 Mayıs 2008, Yayına Hazırlayan: Metin Hülagü vd., Cilt: 4, 2009.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, Majestenin Konsolosları: İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

KOÇ, Yunus, “Nüfus: Osmanlı Dönemi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 33, Ankara, 2007.

KOÇ, Bekir, “Tuna Vilayeti Göçmenleri ve Midhat Paşa”, *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol: 2, No: 4, 2017, s. 55-70.

KOÇAK, Cemil, “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, *TCTA*, Cilt: 2, Yayına Hazırlayan: Mustafa Şahin, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

KODAMAN, Bayram, Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1983.

KODAMAN, Bayram, “Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, 1986.

KODAMAN, Bayram, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara, 1986.

KODAMAN, Bayram, “Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri” *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:32, 1979.

KODAMAN, Bayram, “II. Abdülhamid ve Kürtler-Ermeniler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:21, 2010.

KODAMAN, Bayram, “Ermeniler, Aşiret Süvari Alayları ve II. Abdülhamid”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:24, 2010.

KODAMAN, Bayram, “Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri)”, *Devr-i Hamid*, Cilt:1, Hazırlayanlar: M. Metin Hülügü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011.

KOLBAŞI, Ahmet, “Koçibey Risalesine Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet-Halk Münasebetlerini Etkileyen Faktörler”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı:12, 2008.

KOUYMJIAN, Dickran, “19. Ve Erken 20. Yüzyıl Gezi Yazılarında Van”, *Tarihi Kentler ve Van*, Editör: Richard G. Hovannisian, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016.

KUBAN, Doğan, “Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, S.VII, İstanbul, 1968.

KÜÇÜK, Cevdet , Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

KÜÇÜK, Levent, ‘‘Tanzimat Döneminde Osmanlı Devletinin Nehirler ve Göller İle İlgili Yaptığı Bazı Düzenlemeler’’, Karadeniz, Sayı: 26, 2015.

LAYARD, Austen H. M.P., *Discoveries Among The Ruins Of Nineveh and Babylon*, New York, 1853.

LENSCH, Christopher K., ‘‘Presbyterianism in America: The Nineteenth Century: The Formative Years’’, *WRS Journal*, 13/2, 2006.

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009.

LYNCH, H. F. B., *Armenia Travels and Studies*, Volume II, Longsman, Green And Co, London&Newyork, 1901.

MANGALTEPE, İsmail, *19. Yüzyılda Fransız Seyyahlarına Göre Van*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*, Çeviren: Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesine Memur Süvari Binbaşı Mehmet Sadık, Matbaa-i Askeriye, Süleymaniye, İstanbul, 1330.

McCARTHY, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1998.

Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudûd*, Çevrimyazı: Alaattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul, 1997.

MERCAN, M. Salih, *Arşiv Belgelerinde Van Ermeni İsyanları (1896-1916)*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016.

MERT, Özcan, “Tanzimat döneminde Çeşme Kocabaşları (1839-1876)”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/22, 2004.

Mirza Musa Han Tabatayî Ensarî, *Zubdetû'l-Vekai Tarih û Coğrafya-i Van*, 1306 (1888).

MOLTKE, Helmuth Von, *Türkiye Mektupları*, Çeviren: Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.

MUSALI, Namiq, “Hacı Zeynel Abidin Şirvani Seyahatnamelerinde Van Gölü Havzası”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, 2014.

OĞUZ, Mustafa, “Osmanlı Devleti’nin Durumu Hakkında Cevdet Paşa’nın Görüşleri”, *TÜBAR*, Sayı: 28, 2009, ss. 143-159.

ORHONLU, Cengiz, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskânı”, *Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü*, XVI-1-2, Ankara, 1975-1976.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlıya Bakmak: Osmanlı Çağdaşlaşması*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2016.

ORTAYLI, İlber, *Son İmparatorluk Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara, 2011.

ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul, 1983.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.

ORTAYLI, İlber, “Belediye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 5, 1992.

ORTAYLI, İlber, “Osmanlı Devleti’nde Kadı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 24, 2001.

ORTAYLI, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2017.

Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, Yayına Hazırlayan: Cengiz Özdemir, Cilt:3, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.

OYAN, Oğuz, *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı’dan Türkiye’ye*, Yordam Kitap, İstanbul, 2016.

ÖNEN, Nizam; REYHAN, Cenk, “Osmanlı Mülkî İdaresinde Tanzimat Düzenlemeleri Üzerine Bir Değerlendirme (1839-1859)”, *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: XI, Sayı: 1, 2009, s. 9-23.

ÖRENÇ, Ali Fuat, “Mutasarrıf”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 31, 2006.

ÖZBEK, Nadir, *İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı’da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2015.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Osmanlı Askeri Teşkilatı”, *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, Cilt:6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

ÖZCOŞAR, İbrahim, “Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş”, *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Editör: İbrahim Özcoşar, Shahab Vali, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017.

ÖZŞAVLI, Halil, “1895 Antep Ermeni Olayları”, *JASSS*, Volume:2, 2012.

ÖZTÜRK, Nazif, “Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları”, *Osmanlı*, Cilt: 5, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

ÖZYÜKSEL, Murat, “Abdülhamid Devrinde Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi”, Devr-i Hamid, Cilt:3, Hazırlayanlar: M. Metin Hülagü vd., Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Hazırlayan: Ayşen Anadol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Türkiye İşbankası Yayınları, İstanbul, 2018.

PAMUK, Şevket, “Geniş İmparatorlukta Para Politikası: Devlet Ne Kadar Müdahaleciydi, Ne Kadar Güçlüydü?”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar I. Uluslararası Tarih Kongresi*, Yayına Hazırlayan: Hamdi Can Tuncer, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

PAŞAOĞLU, Derya Berin, “Muhacir Komisyonu Maruzatı’na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı”, *History Studies A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK*, Volume 5/2 2013.

PEROOMIAN, Rubina, “Van Taşra Edebiyatının Mirası”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler*, Editör: Richard G. Hovannisian, Çeviren: Sema Baraç, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016.

PETROSYAN, Irina, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Reformlar Konusunda İlk Girişim: XVI. Yüzyılın Sonu ile XVII. Yüzyılın Başında Yeniçeri Ocağı”, *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, Cilt:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

QUATAERT, Donald, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, TCTA, Cilt:6, Çeviren: Ahmet Günlük, Yayına Hazırlayan: Mustafa Şahin, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

QUATAERT, Donald, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Çeviren: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

RAMSAY, W.M., *Impressions of Turkey: During Twelve Years’ Wanderings*, London, 1897.

RASSAM, Hormuzd, *Asshur And The Land Of Nimrod, Being an Account of the Discoveries Made in the Ancient Ruins of Nineveh, Asshur, Sepharvaim, Cauh, Babylon, Borsippa, Cuthah, and Van, Including a Narrative of Different Journeys in Mesopotamia, Assyria, Asia Minor, and Koordistan*, Eaton & Mains, New York, 1897.

REYHAN, Cenk, “Osmanlı’da Millet Nizamnameleri: Avrupa İle Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri”, *Belgeler*, Cilt: XXVII, Sayı: 31, 2006, s. 33-90.

REYHAN, Cenk, “1864-1871 Vilayet Nizamnamelerinde İdare Meclisleri: Osmanlı Taşrasında “Birörnek Yönetim Modeli”nin Kuruluş Sorunu, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, Editör: Erkan Tural, Selim Çapar, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015.

Sadettin Paşa’nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896), Hazırlayan: Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.

SAĞLAM, Mehmet Hakan, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

SAKAOĞLU, Necdet, “Eğitim Tartışmaları”, *TCTA*, Cilt: 2, Yayına Hazırlayan: Mustafa Şahin, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

SAKİN, Serdar, “İngiltere’nin Osmanlı Ermenilerine Yönelik Politikası Çerçevesinde Doğu Vilayetlerinde Yapılan Islahat Çalışmaları”, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler* Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu 22-24 Mayıs 2008, Yayına Hazırlayan: Metin Hülügü vd., Cilt: 4, 2009.

SARIKÇIOĞLU, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

SARIYILDIZ, Gülten, “Sicill-i Ahval Defterleri”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 37, 2009.

SARINAY, Yusuf Sarınay, “Rusya’nın Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918)”, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu 22-24 Mayıs 2008, Yayına Hazırlayan: Metin Hülügü vd., Cilt: 4, 2009.

SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara, 1997.

SAYDAM, Abdullah, “Orta Anadolu'daki Aşiretlerin İskânı (1839-1853)”, *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun, 1993.

SAYDAM, Abdullah, “Reformlar ve Engeller: Tanzimat Döneminde Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

SENCER, Muzaffer, “Tanzimat’a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, 1984.

SAYDAM, Abdullah, “Tanzimat Devri Reformları”, *Türkler*, Cilt:12, Editör: Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

SEVİM, Ali, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, Ankara, 2000.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Yerel Yönetim Metinleri V: Turuk Ve Ebuiye Nizamnamesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 5, Sayı 4, 1996.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Yerel Yönetim Metinleri I’”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 4, Sayı 6, 1995.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Yerel Yönetim Metinleri II: Zokaklara Dair Nizâmnâme", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 5, Sayı 1, 1996.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 5, Sayı 2, 1996.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 5, Sayı 5, 1996.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Yerel Yönetim Metinleri (VII)’”,*Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 5, Sayı: 6, 1996.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Türkler*, Cilt: 13, Editör: Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 561-584.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Divan-ı Hümayûn’dan Meclis-i Meb’usân’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Yasama”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Yayına Hazırlayanlar: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu: Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:28, Sayı:46, 2009, ss. 53-69.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu: Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Tuna Vilayeti Nizamnamesi”, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, Editör: Erkan Tural, Selim Çapar, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015.

SEZER, Cemal, “Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Meselesine Etkileri (1890-1914)”, *Hitit Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı:1-2, Çorum, 2010.

SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleştirilmesi (1839-1908)* İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin, Çeviren: Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

SOMEL, Selçuk Akşin, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Hazırlayan: Fahri Aral, İstanbul, 2011.

SOUTHGATE, Horatio, *Narrative of a Tour Through Armenia Kurdistan Persia and Mesopotamia*, Vol I, Newyork, 1840.

Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tettebbuat*, Matbaa-i Ebuziya, İstanbul, 1927.

SÜMER, Faruk, *Selçuklular Döneminde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, TTK, Ankara, 1990.

SYKES, Mark, “The Kurdish Tribes of The Ottoman Empire”, *The Journal of The Royal Anthropological Institute of Great Britan and Ireland*, Vol: 38, 1908.

ŞARMAN, Nurdan, “Beytüşşebap’ta Sosyal Yapı (Aşiretler) ve Giyim Kültürü, *Uluslararası Beytüşşebap ve Molla Hüseyin Batevî Sempozyum Bildirileri*, Editör: İbrahim Baz, Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak, 2014, s. 245-263.

Şerafeddin Han, Şerefname: Kürt Tarihi, Etnografya ve Coğrafyası, Cilt: 1/1, Çeviren: Celal Kabadayı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2006.

ŞİHALİYEV, Emin Arif, “Ermenilerin Kimliği ve Büyük Ermenistan Efsanesi (Rus ve Ermeni Kaynaklarına Göre)”, *OTAM*, Sayı: 17, 2005.

ŞİMŞEK, Fatma, Haldun Eroğlu, Güven Dinç, “Osmanlı İmparatorluğunda Iskat-ı Cenin (Çocuk Düşürme)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol. 2/6, 2009.

ŞİMŞİR, Bilal N., *Ermeni Meselesi 1774–2005*, Ankara, 2005.

TANÖR, Bülent, , “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *TCTA*, Cilt: 1, Yayına Hazırlayan: Mustafa Şahin, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

TAŞKIRAN, Hasan; KOÇAK, Zülfiye Koçak, “Adilcevaz Kazasının İlk Nüfus Sayımı (30 Rebiyülevvel 1252/15 Temmuz 1836)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3/4, 2014.

TAŞKIRAN, Hasan Taşkiran; KOÇAK, Zülfiye, “2793 Numaralı Ahlat Kazası Müslim Nüfus Defteri (30 Rebiyülevvel 1252/15 Temmuz 1836)’nin Tanıtımı ve Değerlendirmesi”, *Tarih Okulu Dergisi*, XVII, 2014.

TEKELİ, İlhan, *Göç ve Ötesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.

TEKELİ, İlhan, “19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Editör: Paul Dumont, François Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

TEKELİ, İlhan, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişimler”, *TCTA*, Cilt: 2, Yayına Hazırlayan: Mustafa Şahin, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

TEKİN, Zeki, “Zeynel Bey ve Oğullarının Hakkârî Hâkimliği Mücadelesi ve İsyanları”, *SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 10, sayı 2, 2010.

TIZLAK, Fahrettin, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları”, *Belleten*, Cilt: LX, Sayı: 227-229, TTK Basımevi, Ankara, 1997, s. 703-718.

TIZLAK, Fahrettin, “Van Gölü’nde Vapur İşletme Teşebbüsleri (1879-1907)”, *Belleten*, Cilt:64, Sayı: 240, Ankara, 2000.

TIZLAK, Fahrettin, “Osmanlı Devleti ve Van Gölü’nde Vapur İşletmeciliği”, *Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller I*, Hazırlayanlar: Şakir Batmaz, Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri, 2015, ss. 391-412.

TORAMAN, Ömer, *Tanzimat’ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarda Uygulanması*, Elazığ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2010.

TORUN, Fatih Sadık, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Sancak Yönetimi (1839-1921), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2012.

TOZER, Henry Fanshawe, *Turkish Armenia And Eastern Asia Minor*, Longmans&Green and Co., London 1881.

TOZLU, Selahattin, “Osmanlı Yol Düzenlemeleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 645-655.

TOZLU, Selahattin, “Erzurum Tarihinde Depremler”, *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (22-23 Mayıs 2000)*, Globus Yayınları, İstanbul, 2001.

TOZLU, Necmettin, “Osmanlı Devleti'nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye*, Sayı:60, 2014.

TURAL, Erkan, “1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiyye-i Vilayat Talimatnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt:14, Sayı1, 2005.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)* Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

TUNAYA, Tarık Zafer, “1876 Kanun-ı Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği”, *TCTA*, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

ULUÇ, A. Vahap, “Kürtler'de Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret”, *Mukaddime*, Sayı: 2, Mardin, 2010.

ULUERLER, Sıtkı, “Osmanlı-İran Sınır Tespiti ve Güvenliği Açısından Bazı Aşiretlerin Çıkardığı Sorunlar (1850-1854)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:25, Sayı:2, 2016.

ULUERLER, Sıtkı, “Osmanlı-İran Sınır Tespiti Tartışmalarında Kotur’un Yeri (1849-1852)”, *Turkish Studies*, Vol. 10/5, 2015.

ÜNVER, Metin, “Vilayet Nizamnamelerinin Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatına Etkileri (1864-1876)”, 1864 Vilayet Nizamnamesi, Editör: Erkan Tural, Selim Çapar, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015.

WEBER, Max, *Şehir: Modern Kentin Oluşumu*, Çeviren: Musa Ceylan, Yarın Yayınları, İstanbul, 2012

YALÇIN, Servet; ELDEM, Edhem; MASTER, Bruce; GOFFMAN, Daniel, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul*, Çeviren: Samet Yalçın, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, “Nizam-ı Cedid Döneminde Osmanlı Devleti’nin Modernleşmesinde İngiliz Rolü”, ”, *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, Cilt:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

YAVUZ, Nuri, “Fırka-i Islahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri”, *Akademik Bakış*, Cilt:5, Sayı:10, 2012.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin; ÖZTÜRK, Nazif, “Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları”, 150. Yılında Tanzimat’tan Ayırbaşım, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrat Sistemi”, *Osmanlı*, Cilt: 5, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi, TTK Yayınları, Ankara, 2003.

YILDIRIM, Nuran, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyu Sağlık Uygulamaları”, *TCTA*, Cilt: 5, Yayına Hazırlayan: Mustafa Şahin, İletişim Yayınları, 1985.

YILDIRIM, Selahattin, Osman Nuri Ergin: Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üstüne Seçmeler, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1987.

YILDIZ, Mehmet Zeydin, “XIX. Yüzyılda Van’ın Demografyası”, *Van Kent Araştırmaları*, Hazırlayan: Suvat Parin, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2017.

YILMAZ, İhsan, “Çeşitlilik, Yasal Çoğulculuk, Osmanlı Yüzyıllarında Barış İçinde Birlikte Yaşama”, *Osmanlı Hoşgörüsü*, Editör: Kemal H. Karpat, Yetkin Yıldırım, Çeviren: Yeliz Usta, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

YILMAZ, Özgür, “1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor”, *Mavi Atlas*, Sayı :3, 2014.

YILMAZ, Özgür, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Libra Yayınevi, İstanbul, 2014.

YILMAZ, Cebraail vd. “Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İzmit’te Salgınlar ve Karantinalar”, *Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, 2015.

YILMAZÇELİK, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

YILMAZÇELİK, İbrahim; ERDEM Sevim, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Anadolu’da Ulaşımında Köprülerin Önemi”, *Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller I*, Hazırlayanlar: Şakir Batmaz, Özen Tok, Not Yayınları, Kayseri, 2015, ss. 439-472.

YOLALICI, Emin, “Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik”, *Türkler*, Cilt: 13, Editörler: Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

IV-ONLINE KAYNAKLAR

1. West End: <http://committees.westminster.gov.uk/documents/s9852/West%20End.pdf>
2. Anayasa: <http://www.anayasa.gen.tr/1876ke.htm>
3. Davut Hut, “1877-1878 Osmanlı-Rus (Doksanüç) Harbinde Ermeniler”, Erişim Tarihi: 18.01.2017.

<http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1877-1878-osmanli-rus-doksanuc-harbinde-ermeniler/>

4. Serdar Palabıyık, “Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşmasına Kadar”, Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler.

http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index1_1_1.htm

5. Justin McCARTHY, “Ermeni İsyanları ve Osmanlılar”. Erişim Tarihi: 21.10.2016.

<http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=90>

6. Ali Karaca, “Türkiye’de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)”, T.C. İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, Bildiriler, Üniversite Yayın No: 4305, ISBN 975-404-637-9, İstanbul, 2001., s.129. Erişim Linki ve Tarihi: (12.05.2017)

[http://www.durmushocaoglu.com/data/kutuphane/10_Turkiye_de_Ermeniler_Icin_Yapilan_Reformlar_ve_Tehcir_Gercegi_\(1878-1915\).pdf](http://www.durmushocaoglu.com/data/kutuphane/10_Turkiye_de_Ermeniler_Icin_Yapilan_Reformlar_ve_Tehcir_Gercegi_(1878-1915).pdf)

7. Kemal Çiçek, “Türk-Ermeni Anlaşmazlığının Siyasi Kökenleri, Tehcir ve Dönüş Üzerine Yaklaşımlar”, TTK Web.

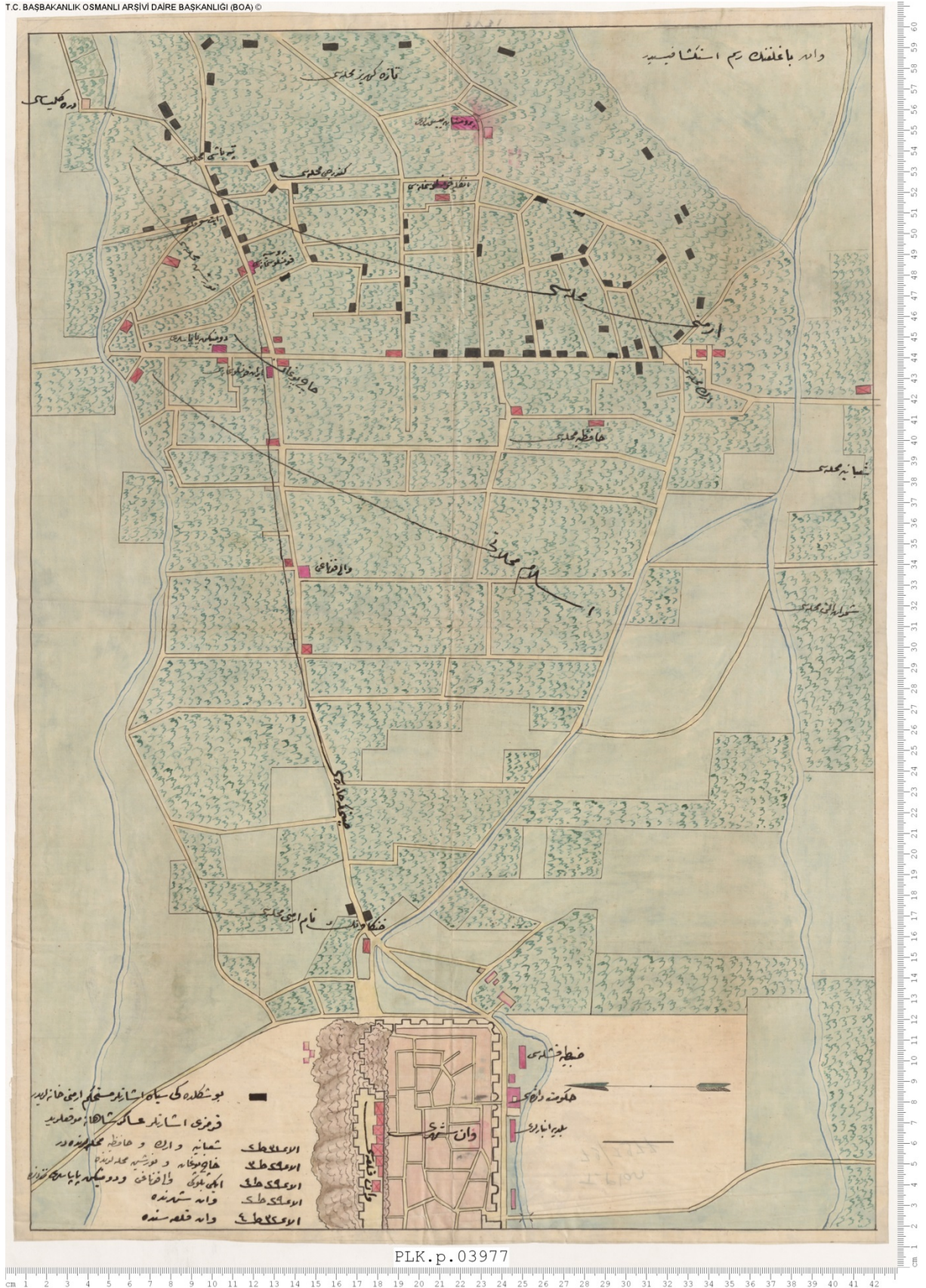
<http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Sayfa&No=95>

8. Winchester Silah Fabrikası: <http://www.winchesterguns.com/products.html>

EKLER

EK 1: Van Şehri ile Bahçeler Kısmının Konumu (PLK.p. 3977)

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

EK 2: Van Bahçelerinde Bir Mahalle Krokisi (BOA.Y.MTV. 218/153)

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

[illegible]

ÖZET

Osmanlılar açısından siyasi, iktisadi, askeri ve kültürel hususlarda oldukça zor geçen XIX. yüzyılda devletin ayakta kalması için çeşitli ıslahatlara girilmiştir. Tanzimat, modern hukuk devletine geçişin en başlıca simgelerinden birini teşkil etmiş ve bunu izleyen hukuki ve anayasal gelişmeler XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürmüştür. Mali ve idari kalkınma esaslı hayata geçirilen Tanzimat, başkentte ve taşrada merkezileşmeyi hedef alan topyekûn bir hareketti. Fakat Tanzimat'ın her yerde aynı anda uygulanması veya uygulamaya konulduğu halde istenilen başarının elde edilmesi kolay olmamıştır.

Van'da Tanzimat'ın uygulanması burada yurtluk-ocaklık sahibi beylerin isyanına sebep olmuştur. 1847'de bastırılan bu isyan Tanzimat'ın uygulanma sürecinin kapısını aralamıştır. Takip eden dönemlerde Van, sancak, eyalet veya vilayet statüsünde idare edilmiştir. En üst idari birim itibariyle süreklilik arz etmeyen bu bölgede idareciler de yerel ve merkezi gereklilikler dâhilinde sıkça değişmiştir. Bu ise muktedit bir yönetimin kurulamamasına sebep olmuştur. Fakat tüm engellere rağmen Tanzimat'ın ve II. Abdülhamid'in öngördüğü idari, askeri, iktisadi ve eğitim ile ilgili birçok kurum Van'da hayata geçirilmiş ve Van, XIX. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinden imkânlar ölçüsünde istifade etmiştir. Demografik yapının çeşitliliği ve dönemin şartları ise Van'daki bu kurumsallaşmanın ağır aksak ilerlemesine sebep olmuştur. Böylece Van, XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Osmanlıların içinde bulunduğu mali, siyasi, askeri bunalımın taşra örneklerinden birini teşkil etmiştir.

ABSTRACT

There were various reforms in 19th century which was a difficult period for Ottomans in terms of political, financial, military and cultural issues. Tanzimat period was one of the primary symbols of the transmission to modern law state and the law-related and constitutional developments following that continued until the first quarter of the 20th century. Tanzimat period which was focusing on financial and administrative development, was a movement which aimed centralization in the capital city and the further provinces. However, it was not easy to implement Tanzimat period in each area at the same time and to provide success despite its implementation.

Implementation of Tanzimat period in Van caused the rebellions of the administrators of yurtluk-ocaklik system. This rebellion which was controlled in 1847 caused Tanzimat process to begin. In the following periods, Van was administered under different status such as sanjak, province and city. The administrators also changed continuously because of that reason. This caused the foundation of an unsystematic administration in that area. Despite all of these obstacles, the administrative, military, financial and education-related institutions were founded in Van in the way they were suggested by Abdulhamid II and Tanzimat period. As a result, Van took the advantage of Ottoman modernization with some limitations. Demographical variety and the conditions of that period caused this institutionalization of Van to show progress in a slow process. As a result, Van became an example of province which experienced the Ottomans' financial, political and military crisis after the second half of the 19th century.